

॥ ओ३म् ॥

મહામુનિ શ્રી કણ્વાદ પ્રણીત

વૈ. શે. પિ. ક — દર્શ. ન

ગુજરાતી ભાષામાં

• અપ્રકાશ •

પ્રકાશક શ્રી અધારાજી રામજી : દરજીનાલા

પ્રકાશક

શ્રી જસુભાઈ કાકુ

ગતચંગ દસવી

જેઠા પ્રેમજી પુસ્તક પ્રકાશન ટ્રસ્ટ

જ.પ્ર. ૧૦૦૦

પ્રકાશકનું નિવેદન

સ્વ ગ્રેડ ગ્રેડા ગ્રેમજી ઠક્કર મૂળ કચ્છના રહેવાસી અને લોહાના
 શાંતિમા જન્મેના હતા કેટલા રોડાસાગામા તેમના મસમ રહેતા હતા શ્રી
 ચામનાઈ તેમના ધર્મપત્નીનું નામ હતું તેઓ મુખર્જી આર્યસમાજના સમાવજ્ઞ
 હતા, અને મદરિ દયાનંદના તેઓ પગમ ભૂખ હતા મદરિ દયાનંદદૃત
 યથોના ગુજરાતી અનુવા કરાવી પ્રચારાયે તે યથોને વિના મૂળે વેચવાની
 તેમની તીવ્ર ઇચ્છા હતી તેમને કાર્ક મતાન હતુ નદિ, તેમણે તેમની જીવિત
 અવસ્થામા પોતાની તમામ મિલકતનું ધર્માના કાયો માટે પીન કર્યું હતુ
 તેમના ગુજરી ગયા બા દૂરગીઓ વચ્ચે મતભેદ પડ્યો, મુખર્જીની હાઈકોર્ટમા
 એગ્રેવેક્ટ જનરલે દૂરગીઓ ઉપર કેસ કર્યો તે કેસનો નંબર ૯૧૮-૧-૨૮ હતો,
 તેનુ કેટલાક વર્ષો બા અમાધાન થયુ આર્યસમાજ તરફથી પ વિનયશક્તે
 દીવેચા એન્ડ ઠાકોર સોશીસીટર મારફત એગ્રેવેક્ટ જનરલ પામે આર્યસમાજનો
 પક્ષ રજુ કર્યો હતો તેનુ ઈસ ૧૯૩૩ મા ધરમેમે સમાધાન થયુ,
 અને હાઈકોર્ટના કમિશનર તરફથી આર્યસમાજ મુખર્જીના દૂરગીઓને
 રૂ. ૨૧૮૦૮-૧૪ ૨ની રકમ મોપનામા આવી તે રકમની માર્ગેન્ટ સી મોરીનીની
 ૪ ટકાની લોન લેવામા આવી, તે વખતે શ્રીગોવિંદનાન સિંઘનાન, દેવી ભગે દેસાઈ,
 રણછોડદાસ ભવાન મોટાગા, શિવદાસ ચાપસિહ અને જી. વ. નમ્નાસ
 દૂરગીઓ હતા ત્યાર બા રણછોડદાસ ભવાન લોહાનામા રાજામુ આપ્તુ
 અને શ્રી દેવીદાસ દેસાઈના દેકાનસાનથી ખાની વડેની દૂરગીગાની જગ્યાએ
 શ્રી રણછોડનાન જી દાની અને મણીલાલ દી શાહની મુખર્જી આર્યસમાજની
 જનરલ સલાએ નિમગ્નક કરી વગી પાછો મુખર્જી આર્યસમાજ અને દૂરગીઓ
 વચ્ચે મતભેદ પડ્યાથી અને મુખર્જી આર્યસમાજના નિયમો સબધી સલાસદો
 વચ્ચે મતભેદ થનાથી ઈસ ૧૯૪૭મા નં ૨૭૩૪ના મુદમા મુદની હાઈકોર્ટ
 તરફથી મુખર્જી આર્યસમાજના દૂરગી, પાધિકારીઓ અને વ્યવસ્થાપિકા સલાની
 ફરીવાગ ચૂટણી થઈ, મુખર્જી હાઈકોર્ટ મુદ નં ૮૬૮-૧૮૮ના દેસનામા અનો
 ઉત્તેખ હતો કે જે મુખર્જી આર્યસમાજના દૂરગીઓ હોય તે ૨૧ જાડા ગ્રેમજી
 પુસ્તક પ્રકાશન દૂરગીના પથ દૂરગીઓ થાય તે મુખર્જી મુખર્જી આર્યસમાજના

વર્તમાન ટ્રસ્ટીઓ શ્રી રતનસિંહ રાયસિંહ, જમુભાઈ પુ. કાકુ, વસંતરાય આર. પટેલ, જગમોહન ગણાભાઈ અને ઈશ્વરલાલ ગોવિંદજી દિવેયા ઈ. સ. ૧૯૫૪ માં છે, અને શ્રી જમુભાઈ પુ. કાકુ મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી છે. શ્રી કાલિદાસ શર્મા ૧૯૪૭ થી ૧૯૫૩ના સુધી ટ્રસ્ટી હતા, તે પછી ઈશ્વરલાલ ગો. દિવેયા ૧૯૫૪ માં ટ્રસ્ટી થયા.

ઉપર જણાવેલા ટ્રસ્ટીઓ તરફથી સ્વ. જેઠા પ્રેમજી પુસ્તક પ્રકાશન ટ્રસ્ટ તરફથી પ્રગટ થયું આ પહેલું પુસ્તક વૈશેષિક દર્શનનું ગુજરાતી ભાષ્ય છે. પં. મયાશંકરજી જેને મુંબઈ પ્રદેશ આર્થ પ્રતિનિધિ સભા તરફથી દર્શનાચાર્યની ઉપાધિ આપવામાં આવી છે, અને જેઓ અત્યારે વૈદિક દર્શનોના ગુજરાતી ભાષા ભણનારાઓમાં અદ્વિતીય પડિત છે, તેમણે અન્ય દર્શનોની માફક વૈશેષિક દર્શનનું ગુજરાતી ભાષ્ય લખી આપવાનું સ્વીકાર્યું અને તે કાર્ય પૂરું થયું છે; જેને પરિણામે વૈશેષિક દર્શન જેવું ઊંચી કોટીનું પ્રાચીન સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષામાં જનતાના લાભાર્થે પ્રસિદ્ધ કરવા અમો શક્તિમાન થયા છીએ, જે માટે અમો ટ્રસ્ટ તરફથી તેમનો આભાર માનીએ છીએ.

આ ઉપરાંત “દર્શનશાસ્ત્રો અને સાંપ્રદાયિક આચાર્યો” એ નામનો નિબંધ જગતના ઉપાદાન કારણની સમીક્ષાના રૂપમાં પં. વિજયશંકરજીએ ગુજરાતી ભાષામાં લખ્યો છે, તે અમને દર્શનશાસ્ત્રો અને ખાસ કરીને મહર્ષિ કણ્વાદના વૈશેષિક દર્શન પ્રતિપાદિત પરમાણુ કારણ-વાદ પર પ્રકાશ નાખનારો જણાયાથી આ દર્શનના આમુખ તરીકે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે, જે વાંચકવર્ગને હશે. ઉપયોગી થઈ પડશે. દાર્શનિક વિષયો પર આવો વિદ્વાતપૂર્ણ નિબંધ લખી આપવા માટે અમો શ્રી પં. વિજયશંકરજીનો આભાર માનીએ છીએ.

શ્રી હરગોવિંદ ધરમસી કાચવાળાની માલિકીના શ્રી વૈદિક-મુદ્રણાલય પ્રેસમાં કાળજીપૂર્વક અને બધી સગવડ સાથે આ ગ્રંથ છાપવાનું તેમણે માથે લઈ પાર ઉતાર્યું છે, તે માટે તેમને પણ ધન્યવાદ ઘટે છે. આ ગ્રંથમાં કોઈ જૂલ મુદ્ર વગેરેમાં રહી ગઈ હોય તો વાંચક વર્ગ દરગુજર કરશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી

જેઠા પ્રેમજી પુસ્તક પ્રકાશન, ટ્રસ્ટ

ભૂમિકા

જ્યાગથી સર્વસદા ભગવતી વનુધેરાના પવિત્ર પૃથ ઉપર માનવ જાતની અદ્ભુત સૃષ્ટિ થઇ છે ત્યારથી સુખ દુખના અમીઝ દુઃખ પ્રવાહો આત્મભૂમિ પર વહેવા લાગ્યા છે / આલુસ કેળા સુખને ચાહે છે, પ્રયત્ન પણ સુખ ભેળવવા જ સતત કર્યા કરે છે છતાં દુખો તો વલુનોત્પા કોઇ અગમ્ય ગેળી માર્ગથી સ્વયંભૂ રીતે જીનપાં જ કરે છે સુખ દુખના અનુમધ વગર માનવી પોતાની સ્થિતિને સંભાળી શકતો નથી અનેક નિર્ધિતાથી ભરેલા સસારમા દુઃખના સંપ્રદાયથી સદૈવ અલગ રહી સુખની મીઠાસ આલુસથી ભોગવી શકાતી નથી. જડ વર્ગના પરિણામ સ્વરૂપ દેહ અને ઇન્દ્રિયો પોતાના સમ્પત્તિય તરવોના મહા-સાગરમા ડાઈ વખતે દશ્ય તો કોઇ વખતે અદશ્ય થતા રહે છે મનરૂપી મહોનટ તો અનાદિ કાળથી વગર શાકને નાચ્યા જ કરે છે સુખ દુખના ઉદ્ગમો પણ સાધારણ જનતાને ભૌતિક સૃષ્ટિ સિવાય બીજો ઠેકાણો જણતા નથી

આ જગતમા કેટલીક મતાન્દીઓથી સુખાભિસંધિથી વિવિધ શોધો થતી રહી છે, શિશુલુખા પણ સારી વૃદ્ધિ થઇ છે અને હજી પણ થવા કરે છે છતાં દુખો તો ધટકાને બદલે વધ્યા જ કરે છે, જેર ઝેગની બિર્મિઓ અદમ્ય બની ઉગળ્યા જ કરે છે, બેઝેલો વર્ગ પણ બેકારીથી ગભગમ બિઠયો છે / દામ્પત્ય આદિના પ્રેમની ભૂમિકા પણ ભાગ્યે જ સ્થિર દેખાય છે, માનવજાત ઉપર સુદ્ધનો શરાતળ તો સદૈવ નવનસા બઢાના આવે સળગ્યા જ કરે છે, ચિંતાના બોગમો પણ મનન દેવતે દાબી દીધા છે, આમ સુખ દુઃખના અસ્તોદ્યો સદૈવ ચાલુ રહે છે, આથી અકળાવને જગતના ન્યોતિર્ધર કાતદર્શી, મહામેધાવી આલુમો

આત્માભિમુખ થયા અને તેઓએ દુઃખનાં મૂળ શોધી તેને સદાને માટે ઊખેડી નાખ્યા સતત પ્રયાગે આદર્શ આ પ્રયાસોના ફળ સ્વરૂપ દર્શન-ત્રયોની પણ તત્ત્વ ઉપર ચિંતર થયા મળતી, ૧૮ અને ચેતનને આનંદી બેની એક ચિરંતની વિચાર સંપિદ ઊભી થઈ

વેદ એ પ્રાચીનતમ (અનાદિ) શ્રુતિનું નામ છે એના શિક્ષણ અને ઉપદેશ રૂપ ધારણને સનસ્ત મસારે પરોક્ષ અને અપરોક્ષ રીતે પીધા છે એ શ્રુતિ મેધમાગામાથી જ્ઞાન, કર્મ અને ઉપાસનાનો વરસાદ વસુધાનિવાસી સમસ્ત જનતાના હિતાર્થે વરસ્યા કરે છે કાઠત્યાત્મક વેદમાથી બે દર્શનો ઉત્પન્ન થયા તે પૂર્વમીમામા અને ઉત્તરમીમામા, અથવા વેદાત દર્શન આ બે દર્શનોના કર્તા મદ્વર્ષિ જૈમિનિ અને ભગવાન બાદરાયણ હતા સામ્ય, યોગ, ન્યાય અને વૈશેષિક એ ચાર દર્શનો વેદમૂળક પણ કંઈક સ્વતંત્ર અન્વેષણ પૂર્વક લખાયા છે એના દ્રષ્ટા મદ્વર્ષિ કપિન પતંજલિ ગોતમ અને કણ્વાદ હતા આમ જ ઋષિઓએ જ દર્શનો નિર્મિત કર્યાં, આ જ દર્શનો આત્મિક દર્શનો અથવા વૈદિક દર્શનો કહેવાય છે કારણ કે એનો આશરો વેદ છે જે વેદને માને તે 'આસ્તિક' છે એવું મનુસ્મૃતિ આદિ ત્રયોમા લખ્યું છે આર્યો વેદને અને તદનુકૂળ સ્મૃતિને પ્રમાણ માને છે જેમણે મનનું દર્શન કર્યું તે ઋષિ કહેવાયા, ઋષિ એટલે મત્રદાતા

દર્શનકારો પણ મૈનિક તત્ત્વના દ્રષ્ટા હતા અને એમણે જે કંઈ સૂક્ષ્મ જુદીથી પ્રવલન પૂર્વક જોયું તે તેનું દર્શન કહેવાયુ આમ મત્રદ્રષ્ટા અને તત્ત્વ દ્રષ્ટામા પરમ સામ્ય છે

ઋષિ મુનિઓ પોતાની કૃતિ સાથે પોતાનું નામ જોડતા ન હોતા, તેથી કયા દર્શનના કર્તા કયા ઋષિ હતા એ જાણવાનું સાધન ઋષિકલ્પ ત્રિદાન લેખકોના ઉપેક્ષ અને તદ્વિદાના પ્રસાદ સિવાય બીજું શું હોઈ શકે ?

कणादेन तु सम्प्रोक्त शास्त्र वैशेषिक महत् ।

गोतमेन तथा न्याय सारय तु कपिलेन वै ॥

—પદ્મપુરાણ ઉત્તરખંડ

કણ્વાદે વૈશેષિક ગોતમે ન્યાયદર્શન અને કપિન મુનિએ સામ્યદર્શન કહ્યું છે આની જ્ઞાનના બીજા પણ પુષ્કળ ઉત્તરોળો છે, આજે વૈશેષિક દર્શનના કર્તા મ્નામુનિ કણ્વાદ હતા એમ સ્પષ્ટ જણી શકાય છે

કણાદ, કાશ્યપ અને ઐશ્વક્ય.

વૈશેષિક દર્શનના કર્તાનાં ત્રણ નામ તેના (વૈશેષિક દર્શનના) ઉપર સખ્યામાં આવેલાં લાખ્યા અને તેને લગતા જીજ્ઞા અધ્યોમાંથી જાણવા મળે છે. એ ત્રણ નામોમાં કણાદ એ અથર્વકર્તાનું મુખ્ય નામ હોય એમ જણાય છે કણાદ સમ્રાટની વ્યુત્પત્તિથી એ મહામુનિની અપરિચ્છાદિતિ મુચિત થાય છે.

કણાન્ પ્રત્તિ સ કણાદઃ

કણુ કણુ ખાધને જે પોતાની આશુનિકા ચલાવે છે, પાસે જીભુ' કશું ધન રાખતા નથી તે 'કણાદ', આવા પ્રકારની રૂત્તિને શાસ્ત્રકારોએ 'યાયાતરૂત્તિ' કહી છે

લાખ્યકાર પ્રશસ્તપાત્યાયે' પગ એમને ભારે તપશ્વી તરીકે વર્ણવ્યા છે. જેમકે:—

યોગાચારવિમુખ્યા યસ્તોપવિત્ત્યા મહેશ્વરમ્ ।

ચક્રે વૈશેષિકં શાસ્ત્રં તસ્મે વણમુજે નમઃ ॥

જેમણે યોગના આચરણ દ્વારા મહેશ્વર અર્થાત્ પરમાત્માને મતોળ્યા છે અને વિમુક્તિ મેળવી વૈશેષિક શાસ્ત્ર જાનાવ્યું છે તે કણુજીન અર્થાત્ કણાદ મુનિને નમઃકાઝ હો. આ શ્લોક ઉપરથી મહામુનિ કણાદ વિમુક્તિપ્રાપ્તિ સિદ્ધ યોગી હતા એમ સિદ્ધ થાય છે

કાશ્યપ.

કણાદ મુનિનું જીભુ' નામ કાશ્યપ હતું લિંગ અર્થાત્ હેતુની વ્યાખ્યા કરતાં શ્રી પ્રશસ્તપાદ આચાર્યે પોતાના ભાગ્યમાં આ પ્રમાણે લખ્યું છે.—

યદ્વનુમેયેન સમ્બલ્લં પ્રતિહ્નં ચ તદન્વિતે ।

તદ્માત્રે ચ નાસ્ત્યેવ તલ્લિદ મનુમાપન્મ્ ॥

વિપરીતમતો યત્સ્યાદેકેન દ્વિતીયેન વા ।

વિરૂદ્ધાસિદ્ધસંવિગ્ધમલિહ્નઃ કાશ્યપેઽઘ્નીત્વ ॥

અહીં જીજ્ઞા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં જે 'કાશ્યપ' નામ જણાય છે તે મહામુનિ કણાદને માટે વપરાયું છે કાશ્યપ નામ સમૈ કણાદ અને કાશ્યપ એક જ વ્યક્તિના નામ છે, આ પ્રમાણે નિકાઃ કોપમા લખ્યું છે કાશ્યપ એટલે કાશ્યપના પુત્ર.

પ્રત્યન્યકવૃષ્ણકુરુમ્યથા । ૪-૧-૧૧૪

પાણિનીય અષ્ટાધ્યાયી વ્યાકરણના આ સૂત્રથી કસ્યપ ઋષિના અનન્તરા-
પત્ય તરીકે ‘કાસ્યપ’ ઋષિ હતા એમ સમજાય છે. ‘કાસ્યપ’ નામ સંસારવાચક
નથી પણ કસ્યપના પુત્ર હોવાથી મુનિ કણ્વાદ કાસ્યપ નામે પણ ઓળખાતા હતા.
એમ વિશ્વામિત્રનો પુત્ર વૈશ્વામિત્ર નામે ઓળખાય તેમ.

ઔલૂક્ય.

ઉત્તમ ગોત્રમાં કણ્વાદ મુનિ ઉત્પન્ન થયા હતા તેથી તેનું નામ
‘ઔલૂક્ય’ પણ હતું. આથી કેટલાક ગ્રંથોમાં વૈશેષિક દર્શનને ઔલૂક્ય દર્શન
પણ કહેવામાં આવ્યું છે. પાણિનીય ગણપાઠોમાં આવેલા ‘ગર્ગાદિગણ’માં ઝલૂક
શબ્દ આવે છે અને તે શબ્દને ગોત્ર અર્થમાં ‘ચ’ પ્રત્યય લાગે છે, તેથી
‘ઔલૂક્ય’ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે જુઓ પાણિનીય અષ્ટાધ્યાયી સૂત્ર ૪-૧-૧૦૫
કાશિકાદૃષ્ટિ

દર્શનનું નામ “વૈશેષિક”.

વિશેષ શબ્દ ઉપરથી ‘વૈશેષિક’ શબ્દ બને છે. આ દર્શનમાં વિશેષ
નામના પદાર્થની ઉપપત્તિ કરી છે, બીજા કોઈ દર્શનમાં ‘વિશેષ’ નામનો ખાસ
પદાર્થ માનવામાં આવ્યો નથી આ કારણથી આ દર્શનનું નામ ‘વૈશેષિક
દર્શન’ રાખવામાં આવ્યું હોય એમ જણાય છે શાસ્ત્રકાર કણ્વાદ મુનિએ
‘વૈશેષિક’ એવું નામ રાખ્યું હોય એવું જણવામાં આવ્યું નથી; કારણ કે,
સૂત્રોમાં નામને લગતો એવો કોઈ ઉલ્લેખ નથી

કણ્વાદ મુનિનો જન્મ અને દેશ.

મહામુનિ કણ્વાદનો જન્મ ક્યારે અને ક્યાં થયો એ ખરા ઇતિહાસ
વગર જણવું શક્ય નથી હતા ન્યાયકદ્વીપનામક ગ્રંથની ભૂમિકા લખનાર શ્રી
પં. વિધ્યેશ્વરી પ્રસાદ શર્માએ ભૂમિકામાં જણાવ્યું છે કે, સત્તરિંશતિતમે
સ્વર્નદશયુગપરિવર્તે પ્રમાસક્ષેત્રે સસ્ય કણાદસ્ય મહર્ષે સ્થિતિ રાસીન્ શ્વવગમ્યતે ।
‘સત્તાનીશમાં કુગપરિવર્તમાં પ્રમાસક્ષેત્રમાં તે મહર્ષિ કણ્વાદની સ્થિતિ હતી એમ
જણાય છે’ પ્રમાસક્ષેત્ર સૌરાષ્ટ્ર દેશમાં છે આથી મહામુનિ કણ્વાદનો નિવાસ
સૌરાષ્ટ્રમાં હતો એમ સમજાય છે પ્રગતપાદ બાપ્પ અને ઉપસ્કાર સદિત
એગેરિય દર્શનની ભૂમિકા લખનાર શ્રી પં. હુદિરાજ શાસ્ત્રીએ લખ્યું છે કે:-

મિથિલામાં કસ્યપ સ્વ ગોત્રેન્મૂલિતિ કેવળ ।

‘શ્રી કણ્વાદ મુનિ મિથિલામાં કસ્યપ ગોત્રમાં જન્મ્યા હતા એમ કેટલાકનું માનવું છે.’ આ પ્રમાણે આજી રીતે કણ્વાદ મુનિનો જન્મ મિથિલામાં અને ત્યાર પછી તેનો નિવાસ સૌરાષ્ટ્રમાં થયો હશે એમ સમજાય છે. એ મુનિ કથી શતાબ્દીમાં જન્મ્યા એનું તો અત્યાર સુધીમાં કશુંજ પ્રમાણ મળી શક્યું નથી. સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા પ્રભાસક્ષેત્રમાં તેઓ ધણો સમય રહ્યા હતા એવું ઉપરના વચનથી સમજાય છે. એક દર્શનકાર સિદ્ધ યોગી લાંબા સમય સુધી સૌરાષ્ટ્રમાં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનની જેમ વસ્યા હતા એ સૌરાષ્ટ્ર ભૂમિને માટે ખરેખર ગૌરવનું સ્થાન છે.

વૈશિષ્ઠિક દર્શનની પ્રાચીનતા.

[વૈદિક ૭ દર્શનોમાં ક્યું દર્શન પ્રથમ ઉત્પન્ન થયું એ કહેવું સરલ નથી. મહામુનિ વ્યાસ પાંડવોના પિતામહ તરીકે મનાય છે અને એમણે વેદાંત દર્શન સંકલિત ક્યું છે એ પણ વિદ્વાનોમાં મતસ્વરૂપે મનાય છે. એટલે વેદાંત દર્શનની ઉત્પત્તિ થયાને ૫૦૦૦ હજાર વર્ષો થયા એમ માનવામાં કરી અનુપપત્તિ જણાતી નથી.] મહર્ષિ વ્યાસ જ્યારે ઉપનિષદોની એકવાક્યતા કરતા હતા તે વખતે એના માનસમાં મહામુનિ કણ્વાદનાં મંતવ્યો રમતાં હતા એ પણ સ્પષ્ટ છે. એટલે વૈશિષ્ઠિક દર્શનને ઉત્પન્ન થયાં પાંચ હજાર વર્ષો કરતાં પણ વધારે વર્ષો થયાં છે એમ માનવામાં શી હરકત છે. ઈર્ષ્યના કસ્યપ ઋષિની મહત્તરી દેવર્ષિઓમાં કરી છે એ પણ ભૂલવું ન જોઈએ; જેમ કે:—

કસ્યપોઽથ મપ્લાજો ગૌતમશ્ચાત્રિરેવ, ચ ।

જમદગ્નિર્વસિષ્ઠશ્ચ વિશ્વામિત્રો મહામનાઃ ॥

एते देवर्षयः सप्त साध्वी चैवाप्यरुन्धती ॥

આ પ્રમાણેથી સિદ્ધ થાય છે કે, કસ્યપ ઋષિના પુત્ર કાસ્યપ મહામુનિ કણ્વાદ પણ પ્રાચીન હતા, અને એમનું વૈશિષ્ઠિક દર્શન પણ તેટલુંજ પ્રાચીન એ એમ સ્વીકારવું જ રહ્યું.

જ્યારે બૌદ્ધ વિદ્વાનોના કૃતકૌં વૈદિક તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર એકામ રીતે બિહળવા લાગ્યા ત્યારે આ દર્શનો વધારે તેજસ્વી રીતે દીપી નીકળ્યાં હતાં, ઉદ્યોતકરના ન્યાયવાર્તિક અને કુમારિલ ભટ્ટના શ્લોક વાર્તિક આદિ પ્રથો ઉપરથી એ વાતની

સત્યતા સમજી શકાય છે. અવૈદિક દર્શનોના કૃતકૃતિ-દાખી દેવામાં વૈશેષિક આદિ દર્શનો ખૂબ સફલ નીવડ્યાં હતાં.

વૈશેષિક દર્શનની પદ્ધતિ.

મહામુનિ કણ્વાદ કાર્ય ઉપરથી કારણની શોધ કરતાં કરતાં મૂળ કારણ પરમાણુ ઉપર આવી સ્થિર થાય છે. આને માટે એમણે પૃથક્કરણની પદ્ધતિ સ્વીકારી છે. જ્યારે સામ્યદર્શનકાર મહર્ષિ કપિલ મૂળ કારણ પ્રકૃતિ ઉપર કેવી રીતે આવે છે એ સમજવું સુગમ નથી સહન છે કે યોગસંકિતનો પ્રમાણ હોય અથવા ઘજામેઝા લોહિતશુક્લદૃષ્ટ્યામ્ આ ઔપનિષદ પ્રમાણનો આધાર હોય પણ આમાં વેદાંતીઓ એકમત થતા નથી, છતાં સાંખ્યની પદ્ધતિ ઘણાંને રુચે છે. મહામુનિ કણ્વાદની પદ્ધતિ પણ મહાજન પરિગૃહીત છે. કણ્વાદ સૂત્રોમાં કોઈ અન્ય દર્શનનું ખરું જણાવું નથી. એ મહામુનિ તો પોતાની માનસિક અન્વેષણમાં સંપૂર્ણ તક્ષીન જણાય છે.

મુનિ કણ્વાદ અને અહિંસા.

દુષ્ટં હિસાયામ્ । ૬-૧-૭ આ સૂત્રમાં મહામુનિ કણ્વાદે હિંસામાં પ્રવૃત્તિ કરનાર માણસ દુષ્ટ છે, એમ અપેક્ષા જતાવ્યું છે જ્યાં માણસોએ સર્વ પ્રાણી તરફ મિત્રની દૃષ્ટિ રાખવી જોઈએ, એમ વેદ કહે છે એથી જણી શકાય છે કે, મહર્ષિ કણ્વાદનો અહિંસાવાદ બૌદ્ધના અહિંસાવાદ કરતાં પ્રાચીન છે. કણ્વાદ અને કપિલ અહિંસા, શાંતિ અને નિશ્ચેષ્ટના મહાન ઉપાસક હતા.

વૈશેષિક દર્શનની રચના.

વૈશેષિક દર્શનની રચના સૂત્રોમાં થયેલી છે 'કોઈ પણ સિદ્ધાંત લેખનદ્વારા તે પહેલાં કેટલાયે વરસો તેના સ્વરૂપ નિર્માણની સંપૂર્ણતા માટે વ્યતીત થાય છે, એ સમજવું દુર્બોધ નથી. આ દર્શનની સૂત્રોની સંખ્યા હાલમાં ૭૭૦ ત્રણસો સી-તેરની છે અને વિષયોના પ્રમાણમાં દસ અધ્યાયોમાં તે ગ્રંથિત થયા છે. જેમ પાણિનીય અષ્ટાધ્યાયી કહેવાય છે તેમ કણ્વાદીય દશાધ્યાયી કહેવામાં આવે તો કશું ખોટું નથી.

સૂત્રની વ્યાખ્યા વિદ્વાનોએ આ પ્રમાણે કરી છે.

મૂત્રં ચ વર્ધ્યસૂત્રનાત્ ।

જે ધણા અર્થેનિ સૂત્રવે તે સૂત્ર

સ્વત્પાક્ષરમસિદિગ્ધં સારવદ્ વિશ્વતોમુચ્યમ્ ।
અસ્તોભમનવચં ચ સૂત્ર સૂત્રવિદો વિદુઃ ॥

-પરાશર ઉપપુરાણ

સત્ત્વુનિ સૂચિતાર્યાનિ સ્વત્પાક્ષરપદાન્યપિ ।
સર્વત સારભૂતાનિ સૂત્રાણ્યાદુર્મનીપિણામ્ ॥

વેદાન્ત દર્શન શ કરલાખ્ય ઉપર લાગતી રીકા અ ૧-૧-૧

બને શ્લોકોના અર્થ આ પ્રમાણે છે - જેમા અક્ષર બહુ જ થોડા હોય, સૂચિત અર્થ પુષ્કળ જણાતો હોય. સૂત્ર મહુ જ થોડા શબ્દોમા પૂર્ણ થતુ હોય, જેમા નિરર્થક શબ્દ ન હોય જેમા જરા પણ સંદેહ ન હોય જેમા ખૂબ સાર બર્થો હોય, જેની દષ્ટિ ચારે તરફ ફરી વળેની હોય, સર્વત જેના અર્થો વિસ્તાર પામેના હોય ક્યાન પણ જૂન જણાતી ન હોય જેમા એક માત્રા પણ નિરર્થક ન હોય, જેમા ફોનુ તો નામ નિશાન પણ ન હોય અને સ પૂર્ણ રીતે પ્રતિપાદ્ય નિરૂપનો નિર્ણય કરી મતાનુ હોય તે મૂન કહેવાય છે આ પ્રકારની લેખનશૈલી એ અસાધારણ લેખનકળા કહેવાય છે ઋષિઓએ આ શૈલી પ્રથમ બાણી હતી

આ દર્શનનો વિષય.

દ્રવ્ય, શુદ્ધ કર્મ, સામાય વિશેષ અને સમનાય આ ૭ પદાર્થોનું પ્રતિપાદન આ દર્શનમા કરવામા આવ્યુ છે સમન્ત આધ્યાત્મિક અને આધિભૌતિક અર્થોનું મૂળ આ ૭ પ્રદાર્થોમા જ છે આ ૭ પદાર્થોમા દ્રવ્ય શુદ્ધ અને કર્મને 'અર્થ' એનું પારિભાષિક નામ આપ્યુ છે. કારણ કે સત્તા આ ત્રણ પદાર્થોમા જ છે બીજા ત્રણ પદાર્થો તો આ ત્રણને લીધે જ પ્રતીત થાય છે અને એ પણ કેવળ શુદ્ધિગમ્ય છે આ ત્રણ પદાર્થોમા પણ દ્રવ્ય પદાર્થ જ મુખ્ય છે શુદ્ધ અને કર્મ એને અવનબીને જ પ્રતીતિ-ગેયર થાય છે મૂળ દ્રવ્યો પરમાણુ રૂપે છે અને અપરમાણુ રૂપે પણ છે આકાશ કાગ દિશા અને પરમાત્મા આ અપરમાણુ રૂપ દ્રવ્યો છે અને વિશુ છે પૃથ્વી પાણી, તેજ, વાયુ અને મન આ પાંચ દ્રવ્યો પરમાણુ રૂપે છે પરમાણુ દ્રવ્યો અનિવાર્ય અને નિત્ય હોય છે અને તેમાથી કાર્યદ્રવ્યો બને છે મન નિત્ય દ્રવ્ય છે છતાં એ કોઈ પણ દ્રવ્યનું સમાયિકારણ (ઉપાદાન કારણ) નથી

નવે દ્રવ્યો સગુણ છે, પરમાણુ દ્રવ્યો સગુણ હોવાથી વ્યક્રા કહેવાય છે સગુણ દ્રવ્યમાથી જ સગુણ દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે કે, વ્યક્રામાથી જ

વ્યક્ત દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. નૈવાયિકોના મતમા વ્યક્ત દ્રવ્યનો અર્થ જ સગુણ દ્રવ્ય થાય છે વિશુ દ્રવ્યો કોઈ પણ દ્રવ્યનાં સમવાયિકાગણ હોતાં નથી મહર્ષિ ગૌતમે ન્યાયદર્શનમા જણાવ્યું છે કે, વ્યક્તાદ વ્યક્તસ્ય નિર્ગતિ પ્રત્યક્ષપ્રામાણ્યમ્ । અત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે કે, વ્યક્તથી વ્યક્તની ઉત્પત્તિ થાય છે, બી સગુણ છે તો જ તેમાથી સગુણ વક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે જે લોભ નિર્ગુણ માથી સગુણ દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ માને છે તેના મતમા ગુણોની ઉત્પત્તિ નિરાધાર અને અપ્રમાણિક બને છે, કારણ કે, ગુણને ગુણ જ ઉત્પન્ન કરે છે, કારણદ્વયગત ગુણ કાર્યદ્વયગત ગુણને ઉત્પન્ન કરે છે પરમાણુઓની સિદ્ધિ ત્વ કાર્ય લિપ્તમ્ । ૪-૧-૨ સૂત્રમાં કરી છે

જે દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થાય છે તેનું ઉપાદાન કારણ (સમવાયિકારણ) એક જ દ્રવ્ય હોતું નથી, પણ અનેક દ્રવ્યો હોય છે, જેમકે ‘ધર’ એક કાર્ય દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થયું છે, તો તેના ઉપાદાન કારણ અનેક દ્રવ્યો છે એ તો અત્યક્ષ પ્રમાણથી નેર્ત શકાય છે આ સૃષ્ટિનું પ્રથમ જે કાર્ય બન્યું છે તેના ઉપાદાન કારણ પણ અખંડ અનેક દ્રવ્ય છે જે પાર્થિવ પરમાણુઓ ભેગા થાય ત્યારે તેમાથી એક પાર્થિવ કાર્યદ્રવ્ય બની શકે એક જ પરમાણુ કોઈ પણ કાર્યદ્રવ્યનું ઉપાદાન કારણ નથી મહર્ષિ કપિન મુનિના મતમા એક જ પ્રકૃતિ જગતનું મૂળ કારણ છે, પણ પ્રકૃતિ કોઈ એક જ અર્થ નથી પણ સામ્યાવસ્થામા રહેના સત્વ, રજસ્ અને તમસ્ આ ત્રય ગુણો (અર્થો)નું નામ પ્રકૃતિ છે એટલે જગતનું મૂળ કારણ પણ આ ત્રય ગુણો જ છે અહીં ગુણ શબ્દ પણ દ્રવ્યોનો જ બોધક છે વૈશેષિક દર્શનમા મનાતો ગુણ સામ્યાભિમત ગુણ નથી બને દર્શનોમા વપરાતા ગુણો માટે પોતપોતાની અનગ પરિભાષા છે આ ઉપરથી સમજી શકારો કે કાર્યદ્રવ્યના ઉપાદાન કારણ એક નહીં પણ અનેક હોય છે અહીં આ બને મહર્ષિઓનો એક જ મત છે

જે લોકો અખંડ અને નિત્ય એવા એક જ દ્રવ્યમાથી કાર્યદ્રવ્ય ઉત્પન્ન થાય છે એમ માને છે તેઓનો મત સચુકિત નથી, તેમ પ્રમાણિક પણ નથી મુનિ કથાદ પરમાણુને નિત્ય માને છે કારણ કે, તે નિરવયવ દ્રવ્ય છે પરમાણુ ઓને અનિત્ય ઠરાવના જે લોકોએ અનુમાનો આપ્યા છે તે બધા જ અવિચારપ છે, જુઓ આ દર્શનનું સૂત્ર ૪-૧-૫

દ્રવ્યના આરભક દ્રવ્યો જ હોય છે અને ગુણના આરભક ગુણ હોય છે નવીન વેદાન્તીઓ જાહેરે નિત્ય અને જ્ઞાન-સ્વરૂપ માને છે જ્ઞાન સ્વય ગુણ છે, દ્રવ્ય નહીં એમાથી પૃથ્વી, પર્વત મહાસાગર વગેરે દ્રવ્યો ઉત્પન્ન થાય છે

એમ પણ માને છે, આ વાત મહાયુતિ કલ્યાદને માન્ય નથી; નિત્ય જ્ઞાન સ્વરૂપ ગુણ કોઈ પણ દ્રવ્યનું ઉપાદાન કારણ (સમવાયિકારણ) હોઈ શકે નહિ એ કલ્યાદ મુનિનો અભિપ્રાય છે.

જેમ અખંડ નિત્ય આકાશ સાથે કાયં દ્રવ્યેના અનિત્ય સંયોગે થાય છે છતાં, આકાશની નિત્યતાને કોઈ વધેલા આવતો નથી તેમ અખંડ નિત્ય પરમાણુ સાથે પણ સંયોગો માનવામાં કોઈ પણ અનુપપત્તિ ન હોવી જોઈએ. અભ્યાપ્તવૃત્તિ સંયોગ નિત્યતાનો વિરોધી નથી.

અસત્ત્વાદ.

કાયંની ઉત્પત્તિ પહેલાં કાયં અસત્ એટલે અવિદ્યમાન હોય છે. માટે વૈશેષિક દર્શનને 'અસત્કાયંવાદ' માન્ય છે. બીમાંથી વૃક્ષ બને છે, પણ બી સ્વયં વૃક્ષ સ્વરૂપ નથી માટે વૃક્ષ ઉત્પન્ન થયાં પહેલાં તે અસત્ છે. આ જ કારણથી કાયં અને કારણ બિન્ન છે એમ માનવું રહ્યું. કાયં અને કારણનો ભેદ હોવા છતાં કારણ સાથે વિદ્યમાન કાયંનો સમવાય સંબંધ હોવાથી તે બંને અક્ષય અક્ષય જણાતા નથી. ભેદ નિત્ય હોય છે. આકાશ અને પૃથ્વી આદિનો ભેદ પણ નિત્ય હોય છે. ઈશ્વર અને જીવનો પણ ભેદ નિત્ય છે.

આત્મા.

આત્મા દ્રવ્ય છે, જ્ઞાન નથી પણ, એ જ્ઞાનનો આધાર છે, જ્ઞાનનું અધિકારણ છે. ઇન્દ્રિય, દેય, પ્રયત્ન, સુખ, દુઃખ આદિ આત્માના વિશેષ ગુણો છે. અને તે અનિત્ય છે છતાં તેની ઉત્પત્તિ આત્મા સિવાય બીજા કોઈ પણ દ્રવ્યમાં નથી માટે તે આત્માના અસાધારણ ધર્મ કહેવાય છે, અને તે જ કારણથી ઇન્દ્રિય દેય આદિ આત્માનું લિંગ કહેવાય છે એટલે કે એનાથી આત્માને જાણી શકાય છે, પરિભાષ્ય આદિ સામાન્ય ગુણો પણ આત્મામાં છે અને તે ગુણો આત્મા નિત્ય હોવાથી નિત્ય છે. આત્મા એક નથી પણ અનેક છે. પ્રતિશરીર આત્મા બિન્ન બિન્ન હોય છે અને એક આત્માના ઇન્દ્રિય, જ્ઞાન વગેરે ગુણો બીજા આત્માને પ્રત્યક્ષ હોતા નથી. પરમાત્મા પણ એક વિશિષ્ટ આત્મા છે અને એ કલેશ, કર્મ આદિથી સદૈવ મુક્ત છે. પરમાત્મા એક જ છે. એ જગતનો કર્તા, કર્મનાં ફળને આપનાર તથા સમસ્ત જીવાત્માનો ઉપાસ્ય મહાદેવ છે. મનુષ્યના જીવનના ઉદ્દેશો અભ્યુદય અને નિઃશ્રેયસ બંને છે. આત્મા અને પરમાત્માનું અનુભવાત્મક યથાર્થ જ્ઞાન માત્ર ત્યારે જ એ બંને ઉદ્દેશો પાર પડે છે. એથી આ શોષ પરમાત્માના અપરોક્ષ અનુભવને જ ઉત્તમોત્તમ ગણે છે.

મન જડ છે, પરમાણુ સ્વરૂપ છે તેથી તે સૂક્ષ્મ અને અતીન્દ્રિય છે. આત્માને જ્ઞાન મેળવવામાં એ આંતરિક સાધન છે. મન અને આત્માના સંયોગ વગર કોઇ પણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી. સુખ દુઃખાદિનો ઉપભોગ પણ મન વગર થઈ શકતો નથી. મનમાં કોઇ પણ વિશેષ ગુણ નથી, જે ગુણો છે તે બધા સામાન્ય ગુણો છે. મન દ્રવ્ય સ્વરૂપ છે અને કોઇપણ કાર્ય દ્રવ્યનું એ સમવાયિકારણ (ઉપાદાન કારણ) નથી માટે એ અનારંભક દ્રવ્ય કહેવાય છે વિશુદ્ધ થયેલું મન આત્માને પોતાનું સ્વરૂપ જાણવા માટે ઉપયુક્ત થાય છે. વૈશેષિક દર્શન યોગને માને છે તેથી પાતંજલ યોગ દર્શનમાં બતાવેલા યોગના આઠે ય અંગોનું અનુશાન કરવાની તે ભલામણ કરે છે. મનમાં અદ્ભુત અને અનંત શક્તિઓ છે. મૂર્તિ અને આત્મા બંને જુદી જુદી વસ્તુ છે. પરમાત્માનું સ્વરૂપ તત્ત્વમત્ શુક્લકાચમણ...વગેરે યજુર્વેદના મંત્રમાં બતાવ્યું છે, તેથી મૂર્તિપૂજન એ આત્મપૂજન નથી એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે, છતાં મૂર્તિપૂજનો પ્રચાર હિંદુઓમાં પૂર જોવાયી ચાલે છે. વૈશેષિક દર્શનનો સિદ્ધાંત વિશુદ્ધ છે છતાં એનો પ્રચાર બહુ જ શિથિલ છે. જ્ઞાનનો માર્ગ જ કઠણ છે, છતાં જ્ઞાન વગર મુક્તિ નથી. પ્રકાશ વગર અંધકારનો નાશ નથી, એ પ્રકાશ જોઈ શકી સ્પષ્ટ વાત છે, જે ન્યાય અને વૈશેષિક દર્શનના સિદ્ધાંતો અમલમાં મૂકાય તો હિંદુઓ ધર્મને નામે થતાં ધર્મીઓમાં પડતાં જરૂર બની જાય.

આર્યસમાજના પ્રૌઢ વિચારક, સતત કાર્યનિષ્ઠ અને પરોપકાર પરાયણ શ્રી સ્નાતક સત્યવ્રતજી વેદ વિચારક તથા શ્રી મહાનુભાવ, આર્યતા અને વેદના અજોડ ઉપાસક વેદ વિદ્યાના અનન્ય અનુરાગી શ્રી ડોક્ટર કમ્પાલુદાસભાઈ દેસાઈ તરફથી મને આ દર્શનનું ગુજરાતી ભાષામાં ભાષ્ય લખવા પ્રેરણા ધધ અને એ પ્રભુ કૃપાથી સફળ નીવડી છે, એ સત્સનિધાનનું સન્નિધિ બળ છે. આ મંથને તૈયાર થયા પછી ૯-૧૧ વરસ ગર્ભાવાસ વેડવો પડ્યો છે છેવટે દરામે વર્ષે સૂત્રે સ્વાહા દસમે વરસે એ પ્રસન્ન થયું છે, આમાં પણ કંઈક કુદરતનો વિશિષ્ટ હેતુ હશે.

આર્યસામાજિક જગતના જ્યોતિર્ધર, વૈદિક ધર્મના ઊંડા અભ્યાસી અને વેદના પ્રચાર માટે અવિશ્રાંત પરિશ્રમમાં મસ્ત રહેનાર શ્રી વિજયશંકરભાઈએ જે આ મંથને બહાર પાડ્યા ન ઈચ્છ્યું હોત તો આ મંથની ગર્ભમુક્તિ ક્યારે ચાત એ કહેવું અશક્ય હવું. આ ઉદાર અને વેદ ધર્મના પરમ પ્રેમી મહાનુભાવનો

આ ઠેકાણે જેટલો ઉપકાર માનુ તેટલો ઓછો છે. શ્રી દયાનંદ સરસ્વતીના પરમભક્ત અને આર્યસમાજના પ્રચારની અદ્વિનિશ ચિંતા કરનાર શેઠ શ્રી હરગોવિંદદાસભાઈ કાચવાળા અને શ્રી વિજયશંકરભાઈના પ્રયાસથી આ દર્શન ગુજરાતી ભાષામાં પરિણત થઈ બહાર પડ્યું છે તેથી ગુજરાતી આર્ય જગતને પરમ સંતોષ થશે.

સ્વર્ગરથ 'જેઠા પ્રેમજી પુસ્તક પ્રકાશન ટ્રસ્ટ'ના વર્તમાન ટ્રસ્ટીઓ મહિના મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી શ્રી જમુભાઈ પુ. કાકુ વૈદિક સાહિત્ય પ્રકાશનના પરમ પ્રેમી છે. ઉપર્યુક્ત ટ્રસ્ટ અનુસાર મદ્યિં દયાનંદ સરસ્વતીના સિદ્ધાંતાનુસાર વૈદિક સાહિત્યનું ગુજરાતી ભાષામાં વધારેમા વધારે પ્રકાશન થાય એવી ધ્વજી ધરાવનાર તેઓશ્રી છે. વૈશેષિક દર્શનનો ગુજરાતી અનુવાદ જેમ અને તેમ શીઘ્ર પ્રકાશિત થાય અને આર્યસમાજના ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉમેરો થાય એવી તેમની ઉત્કટ ધ્વજીને ક્ષીધે આ પ્રકાશન જલદી બહાર પડ્યા પામ્યું છે. ગુજરાતી ભાષામાં વૈદિક સાહિત્યનું પ્રકાશન થાય એવા એમના શુભ પ્રયત્ન સફળ થતા રહે એવી ધ્વજી રાખવી એ સર્વથા યોગ્ય છે એમના જેવા વેદ-પ્રેમી મહાનુભાવોથી આર્યસમાજ મદદ પ્રાપ્ત રહેશે.

હું મારી શક્તિની ધણી જાતની કાબૂપને જાણતો હતો છતાં આ કામ માથે લેનાર જે મેં માલસ કર્યું તેમા આ શાસ્ત્ર પ્રત્યે મારી રસવૃત્તિ કારણ છે. અસ્કૃત ભાષામા લખાયેલા નિદાનોના ભાષ્યો અને અન્ય લેખોની સહાયતાથી આ કામ પાર પડ્યું છે. છેવટે જેવું થયું છે તેવું આ પુસ્તક પ્રભુને સમર્પિત હો.

ભગવન્ કરુણામ્બોધે, જ્ઞાનશક્તિમહાનિધે ।
ત્વયા દત્તમિદં વસ્તુ ન્યાસમૂલં ગૃહાણ મે ॥

ધતિ

સાક્ષજન—ગેવક

પં. મયાશંકર સર્મા

॥ ચૌરમ્ ॥

પ્રાચીન દર્શનશાસ્ત્રો અને આધુનિક સાંપ્રદાયિક આચાર્યો

જગતના ઉપાદાન કારણની સમીક્ષા

લેખક શ્રીમાન પં. વિજયરાજ મૂળશંકર મુનશ

સર્વનું સર્ગભગન થવાના હેતુને સિદ્ધ કરવા સ્પષ્ટપણે આ સૃષ્ટિનું સર્જન કયું છે દીર્ઘદ્રષ્ટિ ઇશ્વરની સત્તાએ એ હેતુને ધરો છે, અને તે પ્રમાણે જગતમા તેનું રાજ્ય ચાલે છે વારંવાર સૃષ્ટિનું સર્જન અને રિસર્જન આદિ સર્વનું સર્વોત્તમ શ્રેય થાય તે હેતુને લક્ષ્યમા રાખીને રિશ્વવ્યાપક સત્તા જ આ સર્વ સંચાલન કરે છે પરમાત્મી માડીને સર્વ પર્વતના મમન્ત પર્વથોના સચાનન માટેના નિયમો પોતાની મેળે આપોઆપ નિરતર કાષ કરી ગયા છે આ દીર્ઘ દર્શનપૂર્વક ઇશ્વરી સત્તાના રાજસ પાદનથી અને એ સત્તાના કાર્યને અનુકૂળ એકસર આદોવનને જાણુયથી જ એ સચાનનનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજાન છે સર્વનું શ્રેય એ ઇશ્વરીય હેતુ હોનાથી, ઇશ્વરીય મહાસચ્ચા, તે હેતુ પાર પાડવા જે રીતે કામ કરે છે, તે અચ્ચિત આશ્ચર્યકારક અને સુંદર છે તેના જાણુક અચવાયમાન, ફેરફાર નહિ થઈ શકે તેના નિયમો, તે સંપૂર્ણ ઇશ્વરી કારણ પુત્તક છે તે ઇશ્વરના તરફ શ્વાસરૂપ છે અને તે ઇશ્વર અનાદિકાનથી ફેરી રીતે વિદ્યમાન છે અને સર્વે પર ફેરી રીતે તે શાસન કરે છે તે એ પુસ્તક દર્શાવી આપે છે

પ્રત્યેક સૃષ્ટિના સમયે માનસસૃષ્ટિના આરબમા તે સંપૂર્ણ ઇશ્વરીય કાયદા પુસ્તક જ્ઞાન રૂપે ઋતિઓના આત્માદ્વારા પ્રેરણાત્મક રૂપે આરિભૂત થાય છે અને તેને “વેદ” એટલે ઇશ્વરીજ્ઞાન તરીકે પરપરાથી જાણવામા આવે છે ઋક, યજુ, સામ અને અથર્વ એવા તેમના નામ આપવામા આવ્યા છે, અને આચાર્ય પરપરાથી શ્રુતિગ્રંથર થયેલ હોનાથી તેને શ્રુતિ શબ્દથી પણ સ મોધવામા આવેલ છે નિત્યજ્ઞાન સર્વોત્તમ નિત્ય સ્થાનુ શ્રેષ્ઠ સાધન છે, અને અજ્ઞાન જ સર્વે દુ ખેતું મૂળ છે/અજ્ઞાન કેટલું દુ ખદ છે ?

મહર્ષિ પતંગલિ લગવાન કહે છે કે જ્યાં અજ્ઞાન અકુચિત થઈ અભિવૃદ્ધિત થાય છે એવી ભૂમિ તે અજ્ઞાનની જ છે. કુદરતી બલવાન તરવોની ખોટી દિશામાં દોરનણીનું પરિણામ જ આ જગતમાં જે અનિષ્ટ છે તે છે અને તેનું આદિકારણ અજ્ઞાન જ છે.

નિત્યજ્ઞાનથી જ સંપૂર્ણ અજ્ઞાન દૂર કરી શકાય છે, અને એટલા માટે ક્ષતેજ્ઞાનાજ મુક્તિઃ (જ્ઞાન વિના મુક્તિ નથી) એવો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. કર્મની મહત્તા પણ ઓછી નથી-કર્મ વિના કાંઈ પણ થઈ શકતું નથી આખું જગત આપણને નિરંતર કર્મનો ઉપદેશ આપે છે, પરંતુ હિતકારક કર્મનો વિવેક જ્ઞાન વિના થઈ શકે નહિ, અને તે વિવેક સંપાદન કરવા માટે જ્ઞાનની આવશ્યકતા પડે છે જ્ઞાનયુક્ત કર્મ જ લાભદાયક છે, એટલા માટે જ્ઞાનની શ્રેયતા બતાવી છે.

સૃષ્ટિકર્તા ઇશ્વરનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને જ મનુષ્ય પોતાના અંતિમ ઉદ્દેશ મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે, એવો ભગવતી શ્રુતિનો ઉપદેશ છે. તમેવ વિદિ-શ્ચાતિમૃત્યુમેતિ નાન્યઃપન્થાવિચતેડયનાય એવો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય કરેલ છે, જેને જાણનાથી બધું જાણી ગયા અને તે પછી જાણવાનું કાંઈ પણ બાકી રહેતું નથી એવા વચનો વેદાતશાસ્ત્રોમાંથી મળી આવે છે. તેનું રહસ્ય પણ એ જ છે કે જેને જાણનાથી મધુ જાણી ગયા તે સર્વવ્યાપક સૃષ્ટિકર્તા ઇશ્વર અથવા બ્રહ્મ છે, પરંતુ તેને જાણવા માટે જગતના તમામ પદાર્થોને જાણવા પડે છે. કર્તાની કૃતિને જાણીને જ કર્તાનું જ્ઞાન થાય છે એટલા માટે મત્યક્ષ અને પરોક્ષ, ઉત્પન્ન અને અનુત્પન્ન, સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ, જડ અને ચેતન, તથા પરમાણુથી માટીને સૂર્ય પર્યંતના તમામ પ્રકારના પદાર્થોનું નિર્ભૂત અને અપરોક્ષ હસ્તામલકવત્ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. તેથી કાર્યકારણ વાદનું સ્વરૂપ પણ સમજાય છે. જગતના સમસ્ત પદાર્થોનું વાસ્તવિક જ્ઞાન થવાથી અવિદ્યા એટલે અજ્ઞાનનો નાશ થાય છે અને સર્વ દુઃખનું મૂળ જે અજ્ઞાન છે તે નિવૃત્ત થવાથી જ્ઞાન કર્મ સમુચ્ચયના બળ વડે દુઃખોની આત્માતિક નિવૃત્તિ માટે આરભાયલો પરમ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય છે. વેદ સર્વ જ્ઞાનનું આદિ મૂળ હોવાથી અને વેદ સર્વ સત્ય વિદ્યાયુક્ત હોવાથી વેદનું જાણવું જાણવાવું એ આર્યોનો પરમ ધર્મ છે એમ મહર્ષિ દ્વાનંદે આર્યોનો પરમ કર્તવ્ય તરફ ધ્યાન દોર્યું છે. વેદના વલ્યવેલી તમામ વિદ્યાઓને જાણવા માટે સર્ગોપાંગ ચારેય વેદોને જાણવું વિદ્યાન મહર્ષિઓએ પોતાના મથોમાં બતાવ્યું છે. અર્થાત્ વિદ્યાન વલ્યવેલી નાવધ પ્રકારની વિદ્યાઓને ચાર્ય રીતે જાણવા માટે તે

વિદ્યાઓનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરનારાં અને તે-જાણનાની સરળ પદ્ધતિ બતાવનારાં વેદનાં અંગો અને ઉપાંગો પણ જાણવા જોઈએ. ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ એ ચાર વેદો તથા (૧) આયુર્વેદ (૨) ધનુર્વેદ, (૩) ગાધર્વવેદ (૪) અથર્વવેદ એ ચાર ઉપવેદો તથા (૧) શિક્ષા (૨) કાંપ (૩) વ્યાકરણ (૪) નિરુક્ત (૫) હંદ અને (૬) જ્યોતિષ એ છ અંગો છે; અને (૧) ન્યાય (૨) વૈશેષિક (૩) સાંખ્ય (૪) યોગ (૫) મીમાંસા અને (૬) જ્ઞાનસૂત્ર એ વેદનાં છ ઉપાંગો છે. ઉક્ત વેદોના છ ઉપાંગોમાં મહર્ષિ ગોતમ મુનિ કૃત ન્યાય દર્શન, શ્રી કણ્વાદ મુનિ કૃત વૈશેષિક દર્શન, શ્રી કપિન મુનિ કૃત સાંખ્ય દર્શન, મહર્ષિ પતંજલિ મુનિ પ્રણીત યોગદર્શન, શ્રી જૈમિનિ મુનિ રચિત પૂર્વ મીમાંસા અને મહર્ષિ વ્યાસ મુનિ કૃત જ્ઞાનસૂત્ર એટલે વેદાંત દર્શન ગણાય છે.]

૧૬

સર્વ પ્રકારનાં દુષ્ટોની આત્માતિક નિવૃત્તિ અને પરમ સુખની અવિચળ પ્રાપ્તિ માટે જ્ઞાન કર્મ સમુચ્ચયના આગ્રહ વાસ્તવિક જ્ઞાન મેળવનામાં ઉપર જણાવેલાં છ દર્શન શાસ્ત્રો પરમ સહાયક છે. દેશકાલ અને આધિકારીજનોની આત્મરખાણ પરિસ્થિતિ પ્રમાણે એ પરમ પુણ્યાર્થ સિદ્ધ કરવાના ઉપાયોને મહર્ષિઓએ સરળ બનાવી બતાવ્યા છે. મહર્ષિના સમસ્ત જગ, એતદ્, પરોક્ષ અને અપરોક્ષ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ, તેમજ વ્યવસ્થાનિર્ણય, તેમજ કાર્યકારણનો સિદ્ધિ, નિમિત્ત તથા ઉપાદાન કારણનો ભેદ, પ્રમાણ, પ્રમેય, સસય, પ્રયોજન, દર્શાવ, સિદ્ધાંત, અવયવ, તર્ક, નિર્ણય, વાદ, જલ્પ, વિતર્ક, હેતુભાસ, હસ્ય જાતિ, નિમિત્ત સ્થાન એ સેવક પદાર્થોના તત્ત્વજ્ઞાનથી મોક્ષ પ્રાપ્તિ આપ છે તેમ મહર્ષિ-ગોતમ મુનિએ બતાવ્યું છે. તેના શ્રી કણ્વાદ મુનિએ વૈશેષિક દર્શનમાં સાત પદાર્થોમાં અંતર્ભાવ કરી તેમજ નિર્ણય રૂપે નિરૂપણ કર્યું છે માટે તેનું નામ વૈશેષિક દર્શન પડેલું છે.

દ્વય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય અને અભાવ આ સાત પદાર્થો કણ્વાદ મુનિએ પોતાના વૈશેષિક દર્શનમાં કહેવ છે. તેમાં પ્રથમ-જ ભાવ પદાર્થ છે; અને સાતમાને અભાવ પદાર્થ કહેવ છે. દ્વય, ગુણ, કર્મ એ ત્રણ પદાર્થ જાતિ છે, અને સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય અને અભાવ ચાર પદાર્થ ઉપાર્થ છે. પરંતુ અર્થ તે પદાર્થ એ વ્યુત્પત્તિ વડે કરીને પદાર્થનું સામાન્ય-લક્ષણ કહીએ તો અભિધેય એ લક્ષ્ય થાય છે; જે વસ્તુ ગ્રાહ્ય-વડે દષ્ટન કરવામાં આવે તેને અભિધેય કહે છે સર્વ-વસ્તુ અભિધેય છે આ સદિમાં પ્રમેયરના રમેશ-અનંત પદાર્થ પરંતુ શ્રી કણ્વાદ મુનિએ સર્વેનો સાત

પાદન કરી અન્વનાર્થતત્વો પ્રત્યક્ષ પ્રદાર કર્યા છે અને લીધે સાંપ્રદાયિક રીતિદેવ પ્રધવા પાંચો-છે.

ઉપર્યુક્ત સંપ્રદાય પ્રવર્તનનો યુગમાં પ્રસ્થાનત્રયીના નામે સંપ્રદાયોના બેદો અને વાદોને દદા કરવામાં આવ્યા છે. આ પ્રસ્થાનત્રયી બીદોના ત્રિપિટકની નકલ કરવામાં આવી છે. સંપ્રદાયના આચાર્યોએ પ્રસ્થાનત્રયી ઉપર પોતપોતાના અર્થતત્વોને અસ્પષ્ટ કરાવવા માટે લાખો કર્યા છે; પ્રસ્થાનત્રયી એટલે ઉપનિષદો, શ્રીભગવદ્ગીતા અને શ્વેત સૂત્ર એટલે વેદાંત દર્શન આ ત્રણ અર્થોને પ્રસ્થાનત્રયી કહેવામાં આવે છે. કોઈપણ સંપ્રદાયનાં જ્ઞાચાર્યની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવા માટે પોતાના સંપ્રદાયને અનુકૂળ લાખ કરવા પડે છે અને ઉપર જણાવેલ સંપ્રદાયના આચાર્યોએ પ્રસ્થાનત્રયી ઉપર લાખો કરેલ છે જે કે ધર્મશ્રદ્ધા વેદોને તથા ૭ મહર્ષિઓ પ્રણીત દર્શન શાસ્ત્રોના મૂળ સત્તોને આધુનિક સંપ્રદાયોના આચાર્યોએ જોલા કરેલા કેવલાદૈત, ત્રિશિષ્ટાદૈત, શુધ્ધાદૈત, દૈત કે દૈતાદૈતના વાદો સાથે કરી સંબંધ નથી. છતાં પોતાના મતવ્યો અને વાદોને વેદાનુકૂળ સિદ્ધ કરવા માટે અર્થના અનર્થ કરી જળકપટનો આશ્રય લઈ દુરાગ્રહ સેરી વેદ, ઉપનિષદ, દર્શન શાસ્ત્ર અને ભગવદ્ગીતા વિગેરે ગ્રંથકર્તાઓના અભિપ્રાયથી વિરુદ્ધ કરવા કરી પોતાના જોલા કરેલા વાદોને સિદ્ધ કરવા અનેક અર્થો લખી નિષ્ફળ પ્રયત્ન કર્યો છે, તે એટલે સુધી કે ધર્મશ્રદ્ધા વેદની ચાર સંહિતાઓના મૂળ મંત્રોને જ વેદ કહેવાય છે તે સિદ્ધાંતની અવગણના કરી ઉપનિષદોને પણ વેદ તરીકે માની મનાવી વેદનો પણ દોહ કરવામાં તેમને જરા પણ સંકોચ થયો નથી. ધર્મશ્રદ્ધા અને મનુષ્યકૃત અર્થો અને ગાનનો ભેદ પણ તેઓ પક્ષપાતને કારણે ભૂલી ગયા અને તે વિશે અજ્ઞાનરૂપી અધકાર તેઓએ સર્વત્ર ફેલાવી દીધો છે.

કૃષ્ણ યજુર્વેદ નામનું નવું પુસ્તક બનાવી તેને વેદ તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યો છે, પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં અર્થેદિક સિદ્ધાંતોનો ઉમેરો કરી કેટલાક નવીન ઉપનિષદો બનાવી અને ઉપનિષદોને વેદ તરીકે સ્વીકારીને સાંપ્રદાયિક આચાર્યો અને અન્ય વિદ્વાનોએ છેલ્લા બે હજાર વર્ષોમાં એવું મિશ્રણ કરી દીધું છે કે તેને શુદ્ધ કરી સમગ્રનું મુક્તકર્ષ કર્યું પડે છે. વાસ્તવિક વૈદિક સિદ્ધાંતો અને પ્રસ્થાનત્રયીના સિદ્ધાંતોમાં પરસ્પર વિરોધ, ભ્રમ અને ભ્રેષ્ઠ જોલા કરી વૈદિક સાહિત્યને ભ્રષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. મનુસ્મૃતિ યાજ્ઞવલ્કય આદિ સ્મૃતિઓને જદલે શ્રીભગવદ્ગીતાને સ્મૃતિ તરીકે પ્રચલિત કરી સ્મૃતિઓને પણ ભ્રષ્ટ કરી છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા મહાભારત ગ્રંથોના એક ભાગ હોવા છતાં તેને સ્મૃતિ બનાવીને દર્શન શાસ્ત્રના કેટલાક સત્તોના અર્થના અનર્થ કર્યા છે, ભગવદ્ગીતામાં પણ અર્થેદિક

સિદ્ધિતાનો ઉમેરો કરવામાં આવ્યો છે અને તેમાં પણ વેદની નિંદા કરવામાં આવી છે. અત્યારે પ્રાપ્ત થતું વેદાંત દર્શન પણ મહર્ષિ વ્યાસ ભગવાનકૃત મૂળ બ્રહ્મ સૂત્રોમાં નવીન સૂત્રો વડે ઉમેરો કરાયેલું છે આવી ગીતે શ્રીઉપનિષદ, ભગવદ્ગીતા અને વેદાંત દર્શનમાં અર્થેદિક સિદ્ધિતાનો ઉમેરો કરી પ્રસ્થાનપત્રોને મહત્વ આપી મહર્ષિઓ કૃત જ દર્શન શાસ્ત્રોના સિદ્ધિતાને બ્રહ્મ કૃતિને કેવાનત, વિગિષ્ટાદૈત, દૈત, કૃતાદૈત, શુદ્ધાદૈતના અનેક અર્થેદિક વાદો ઊભા કરી વૈદિક સાહિત્યને એટલે મુધી બ્રહ્મ કરવામાં આવ્યું છે કે મોટા મોટા નિદ્ધાનો સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરવામાં અને વાસ્તવિક રીતે તેને સમજવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યા છે. લોકમાન્ય તિલક જેવા વિદ્વાનને પણ ગીતા અર્થાત કૃત્યોગ શાસ્ત્ર મધ્ય ક્ષણવામાં ફટકાવ્યું પ્રસંગોમાં મુજબજી ઊભી થયેલ છે, અને માન પ્રધોના અનંતરજી આપીને અટકી જવું પડ્યું છે. તેઓ પોતાનો નિર્ણય જાહેર કરી શક્યા નથી

આ લેખનો મુખ્ય વિષય સદ્વિના નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણો વિશે સ્પષ્ટીકરણ કરવાનો છે ઉપર જણાવેલા જ મહર્ષિઓ પ્રચલિત દર્શન શાસ્ત્રોના સિદ્ધિતા શા છે અને શ્રીશ્રી કરાચીમાં આધુનિક સામગ્રીયિક આચાર્યોએ દર્શન શાસ્ત્રોના ઉક્ત સિદ્ધિતાને કેવી રીતે બ્રહ્મ બનાવી રૈશ્વિક દર્શનકારને અન્યાય કર્યો છે તે આ લેખમાં બતાવવાનું છે

સદ્વિના ઉપાદાન કારણ વિશે જ દર્શનોમાં પ્રવળ મતભેદ છે એમ સર્વત્ર દેવાયલું છે, સદ્વિ એ કાર્ય છે, અને તેથી તેનું કોઈ પણ નિમિત્ત કારણ હોવું જોઈએ અને તેનું ઉપાદાન કારણ પણ હોવું જોઈએ પ્રત્યેક સંયોગ વિયોગ જન્ય પદાર્થના ત્રણ કારણ હોય છે નિમિત્ત, ઉપાદાન અને સાધારણ ત્રણ પ્રકારના કારણો કહેવાય છે જેમકે ઘડો છે તે ઘડાનો બનાવનાર કુંભાર એ નિમિત્ત કારણ, જેમાંથી ઘડો બને તે માટી વગર ઉપાદાન કારણ અને રથાન, સમય અને સાધનો વિગેરે સાધારણ કારણ એમ ત્રણ કારણો છે વસ્ત્ર માટે વણકર તે નિમિત્ત કારણ, સૂતર ઉપાદાન કારણ અને તેના સાધનો વિગેરે સાધારણ કહેવાય છે આવી રીતે જગતના જેટલા સામય પદાર્થો છે, અર્થાત સંયોગ વિયોગ જન્ય વસ્તુઓ છે. તે બધાને પણ ત્રણ કારણો હોય છે એમ પ્રત્યેક દર્શનકાર મહર્ષિઓ માને ■ ત્રણ કારણો માહેના ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણ માટે જ મોટા મતભેદ સામગ્રીયિક આચાર્યોએ ઊભો કર્યો છે વાસ્તવમાં જ દર્શનો વચ્ચે તે સબધમાં કાંઈ મતભેદ નથી પરંતુ અર્થેદિક ભાષ્યકારોએ વ્યર્થ વિવાદ ઊભો કર્યો છે

જો કોઈ કહે કે સદ્વિનો કોઈ નિમિત્ત કારણરૂપ કર્તા નથી તો તે અસત્ય છે કારણ કે સદ્વિ પણ સામય, સંયોગ વિયોગ જન્ય ઉત્પત્તિમાન દોનાથી તેમજ

પદાર્થમાં જ અંતર્ભાવ કરેલ છે. અહીં જે કોઈ એમ કહે કે આઠમો શક્તિરૂપ એક પદાર્થ છે તે એ કે જે અગ્નિ પ્રતિબંધક મણિનો જોગ મળે તો અગ્નિની દાહક શક્તિ જતી રહે છે અને તેનો જોગ ન મળે તો દાહક શક્તિ છે તેવી જ બની રહે છે. માટે શક્તિરૂપ એક આઠમો પદાર્થ છે ખરો. તેનો ઉત્તર એ છે કે આઠમો પદાર્થ નથી કારણ કે દાહનો પ્રતિબંધ કરનાર મણિ છે. જ્યાં મણિનો અભાવ હોય ત્યાં દાહ થાય છે. પ્રતિબંધકનો અભાવ એજ દાહનું કારણ થઈ શકે છે એથી નિર્વાહ પણ થાય છે. એમ છતાં વળી મણિને જોગે દાહનો પ્રતિબંધ અને તેને વિજોગે દાહ એમ અનંત શક્તિઓની અને તેમના ધ્વંસની કલ્પના કરતાં બહુ ગૌરવ થાય છે, તે અન્યાય છે માટે શક્તિ એ આઠમો પદાર્થ નથી. નિત્રેયસની પ્રાપ્તિ માટે જગતના પદાર્થોનું, સૃષ્ટિ તથા તેના ઉપાદાન, નિમિત્ત આદિ કારણોનું નિહાંત વાસ્તવિક જ્ઞાન મહર્ષિ કણ્વાદ મુનિએ વૈશેષિક દર્શનમાં લખ્યું છે જે ભૌતિક તેમજ આત્મિક વિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે પરમ ઉપયોગી છે.

ત્રીજી જ રીતે શ્રી કપિલ મુનિએ પોતાના સાંખ્ય દર્શનમાં પ્રકૃતિ અને પુરુષનું વર્ણન કરી જડ ચેતનના ભેદને સમજાવ્યું અને સતત સમજાવેલ છે. વિશ્વ બ્રહ્માંડના સમસ્ત પદાર્થોના જડ અને ચેતન એમ બે વિભાગો કરી પ્રકૃતિ જેને સામ્ય અવસ્થા કહે છે તે સામ્ય અવસ્થાના કારણ રૂપમાંથી વૈષમ્ય અવસ્થા એટલે કાર્યરૂપમાં આ જગત કેવી રીતે બને છે તેનો કમ બતાવી કારણરૂપ પ્રકૃતિ સત્ ચેતન જીવાત્મા સતચિત્ત અને અન્ય નિમિત્ત કારણ સત્ ચિત્ત અને આનંદ સ્વરૂપ બ્રહ્મ અને તેના નિત્ય જ્ઞાન વેદને સમજાવી વિવેકી જિજ્ઞાસુઓ પર પરમ ઉપકાર કરેલ છે.

વિદ્યા, અવિદ્યા, કલેશ અને કલેશથી ઉત્પન્ન થતાં કર્મો અને તેના વિપાકનું વિસ્તૃત વિવેચન કરી તેમાંથી જીવાત્માએ કેવી રીતે અવિદ્યા આદિ દોષોથી રહિત થવું તેનું કારણિક ભગવાન મહર્ષિ પતંજલિએ પોતાના યોગ-દર્શનમાં નિરૂપણ કર્યું છે. યોગના આઠ અંગો દ્વારા મોક્ષ પ્રાપ્તિનો માર્ગ, ઈશ્વરના સ્વરૂપનું વર્ણન અને જીવ ઈશ્વરનો ભેદ સમજાવી વિદ્યા, જ્ઞાન અને વિચારને વૈજ્ઞાનિક અને દાર્શનિક રીતે સમજાવેલ છે જે મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે પરમ ઉપયોગી છે.

ત્યાર બાદ મહર્ષિ નૈગિરિએ વૈદિક કર્મકાંડ મીમાંસા યુક્ત પૂર્વ મીમાંસા નામનો ગ્રંથ રચ્યો અને તેમાં કર્મના પ્રકારો, નિત્ય અને નૈમિત્તિક કર્મો, વેદ-વિહિત નિર્ગિદ્ધ કર્મો, સકામ કર્મોનું પ્રતિપાદન કરી નિષ્કામ કર્મ પ્રતિ મુમુક્ષુ-જનોનું પ્રયત્ન થાય તે હેતુથી પૂર્વ મીમાંસા નામનું દર્શનશાસ્ત્ર અનાવ્યું છે.

જાતમાં એવું કોઈ પણ કામ નથી જેને બનાવવા કિંમતી જરૂર ન પડે તો પંડી સૃષ્ટિ ઉત્પત્તિ તો કેમ જ થાય? કમ અને અકમનું રહસ્ય બધી કમબંધનથી રહિત થઈ બહાને બલ્યાની પ્રિય થાય છે]

ઉપર જણાવેલ તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અને જ્ઞાન તથા કમમાંથી ચોખ્ખતા ઉત્પન્ન કર્યા પછી સૃષ્ટિકર્તા બહાને બલ્યાની ઇચ્છાસાને વૃક્ષ કરવાના હેતુથી મહર્ષિ વ્યાસે સૃષ્ટિકર્તા બહાનું નિરૂપણ કરનાર બહાસૂત્ર અથવા વેદાંત દર્શન રચ્યું છે, જેમાં બહાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ, બહાનું નિમિત્તકારણ રૂપ સૃષ્ટિ કર્તા, જીવનું સ્વરૂપ, પ્રકૃતિમાંથી જગત ઉત્પન્ન કરવાના હેતુ, નિમિત્ત, ઉપાદાન અને સાધારણ કારણનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષના રૂપમાં અગ્રાધ બહા જ્ઞાનનું વાસ્તવિક દર્શન કરાવી મહર્ષિ વ્યાસે મોક્ષનું સ્વરૂપ, મોક્ષના માધનો તરફ મુમુક્ષુજનો સમગ્ર રજી કરી વેદાંતદર્શન દ્વારા જિજ્ઞાસુઓ ઉપર મહદ્ ઉપકાર કર્યો છે]

[ઉપર્યુક્ત દર્શન સાંભળી આ સૃષ્ટિ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ છે, કોણે ઉત્પન્ન કરી છે? સૃષ્ટિકર્તા કોણ છે કે નહિ? સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરનાર શું પ્રયોગન છે? વિગેરે અનેક પ્રશ્નોની ટાણવટ કરી છે સૃષ્ટિનું નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણ શું છે? અને સૃષ્ટિ કર્તાના વાસ્તવિક ગુણકર્મ સ્વાભાવનું વર્ણન, જીવના ગુણકર્મ સ્વાભાવનું વર્ણન અને પ્રધાન કારણ પ્રકૃતિના ગુણકર્મ સ્વાભાવનું વર્ણન એ બધું દર્શન સાંભળી દાર્ છે] તે બધામાં આ લેખને મુખ્ય ઉદ્દેશ સૃષ્ટિના ઉપાદાન કારણ અને નિમિત્ત કારણ ઉપર પ્રકાશ નાખવાનો છે, કારણ કે આધુનિક સામયિક આચાર્યોએ સૃષ્ટિના ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણના સબધમાં મોટો મતભેદ ઊભો કરી તે વિગેરે નિદાનોમાં અને સામાન્ય જનતામાં મોટું અજ્ઞાન અને ભ્રાંતિ ફેલાવેલ છે. પોત પોતાના મતવ્યોને સિદ્ધ કરવા માટે કેવલા દૈત, નિશિષ્ટદૈત, શુદ્ધદૈત, દૈતા વ વિગેરે અનેક વાદ અને ભેદ ઊભા કર્યા છે, આ બધા મતભેદોને અને વાદોને ખરી રીતે ઉપર જણાવેલા મહર્ષિઓ પ્રણીત ૭ દર્શનોના મૂળ સૂત્રો સાથે કરી સમઘ નહિ હોના છતાં તેમના અર્થોને તાણી તોડી મળીમયડીને પોતાના મતવ્યોને અનુરૂપ અને અનુકૂળ બનાવતા પ્રયત્ન પ્રયાસો કર્યા છે, અને તે માટે શ્રી રાકરાચાર્યનું શારીરક બાળ્ય, શ્રી રામાનુજનું શ્રી ભાષ્ય, શ્રી વનગણચાર્યનું અણુ ભાષ્ય, શ્રી નિવાર્કચાર્યનું વેદાંત પારિમલ સૌરભનામક ભાષ્ય અને શ્રી માધ્વાચાર્ય પૂર્ણપ્રગ દર્શન ભાષ્ય મુખ્ય છે તે ભાષ્યો પર તેમના સિષ્યોએ ટીકાઓ, વૃત્તિઓ, કારિકાઓ, અનુગ્રહો, સાર વિગેરે નામના અનેક પુસ્તકો લખ્યા છે, અને સૌ સૌએ પોત પોતાના મતવ્યોનું પ્રતિ-

સૃષ્ટિનુ સમસ્ત જ્ઞાપન બુદ્ધિ, વિજ્ઞાન અને નિયમ પૂર્વક હોવાથી તેનો સજ્જ હોવો જ જોઈએ વળી સૃષ્ટિ શબ્દ જ સજ ધાતુથી મનેન છે તેનો અર્થ ઉત્પન્ન કરવું એમ થાય છે માટે સૃષ્ટિ શબ્દ જ ઉત્પત્તિનો સૂચક છે માટે સૃષ્ટિનો સજ્જ એ જ તેનું નિમિત્ત કારણ છે હવે સૌથી પ્રમુખ મતભેદનો વિષય જે ઉપાદાન કારણ છે તે પર વિચાર કરીએ

ક્રિયા જગતમા બે પ્રકારના પદાર્થો જોવામા આવે છે જડ અને ચેતન એવા બે પદાર્થોના શ્રી ગોતમ કપિલ, કણ્ઠફ, પતંજલિ, જૈમિની અને વ્યાસ આદિ મહર્ષિઓએ સ્વીકાર કર્યો છે દસ્યમાન અને કેટલાક પદાર્થો જડ છે અને તેનું ઉપાદાન કારણ પણ જડ છે એમ પણ તેઓએ સ્વીકાર્યું છે સદ્દેશમા કહીએ તો જડ એટલે અવજનો અભાન અને ઇચ્છા રહિત ક્રિયા કરનાર પરંતુ ઉક્ત છ દર્શન વિષે માત્રદાયિક આચાર્યોએ જગતના ઉપાદાન કારણમા મોટો મતભેદ જોવો કરી તેઓ સર્વે દર્શનશાસ્ત્રોના મૂળ સિદ્ધાંતોથી ધણા દૂર જઈ પહોંચ્યા છે શ્રી શંકરાચાર્યે પોતાના શારીરક ભાષ્યમા સર્વ વ્યાપક નિરાકાર ચેતનસ્વરૂપ સૃષ્ટિકર્તા બ્રહ્મને જ જગતનું ઉપાદાન કારણ માનીને કેવલાદૈત વાદ શરૂ કર્યો છે આ જગતને બનાવનાર પણ બ્રહ્મ અને જેનામાથી આ જગત બન્યું છે તે પણ બ્રહ્મ છે એમ પ્રતિપાદન કરી બ્રહ્મને અલિપ્ત નિમિત્તોપાદાન કારણ માન્યું છે, અને અન્ય સર્વ મનોનું પ્રમુખ ખડન ક્યું છે શ્રી રામાનુજાચાર્યે તે મતવ્યથી જુદા પડીને છત્ર અને પ્રકૃતિ એમ અન્ય બે પદાર્થોના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરીને તેને ઈચ્છના શરીર રૂપે ગણીને વિશિષ્ટાદૈત વાદને પોતાના શ્રી ભાષ્યમા પ્રતિપાદન કરેન છે અને શ્રી શંકરાચાર્યના અદૈત વાદનું યુક્તિ પ્રમાણો દ્વારા ખડન કરેન છે શ્રી નિબાકાચાર્યે ભેગભેગ અર્થાત દૈતાદૈત ના સિદ્ધાંતનું પોતાના વેદાંત પારિવ્રત સૌરભ નામના ભાષ્યમા અચેતન પ્રધાન જગતનું કારણ છે એમ દૈતના નો સ્વીકાર કરી અચેતન પ્રધાન એટલે પ્રકૃતિ બ્રહ્મની માથે અભેદભાવે એક છે અને ભેદભાવે દૈત એટલે બ્રહ્મથી લિપ્ત પણ છે એમ પ્રતિપાદન ક્યું છે શ્રી માધ્વાચાર્ય પોતાના પૂર્ણ પ્રત્ય ભાષ્યમા બ્રહ્મથી અનિરિકત એટલે લિપ્ત જડ પદાર્થનો સ્વીકાર કરી ચોખ્ખો દૈતના સ્વીકાર્યો છે અને શ્રી શંકરાચાર્યના અદૈતના ખડન ક્યું છે, પુણિ સત્રાપના આચાર્યોએ પોતાના અણુ ભાષ્યમા છત્ર અને બ્રહ્મને અશાશી ભાવથી એક છે અને માયાને જગતનું કારણ માની શુદ્ધાદૈત નામનો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કર્યો છે આવી રીતે જગતના ઉપાદાન કારણ વિષે શ્રી શંકરાચાર્યે સ્પષ્ટ અનિપ્રાય જ નહિ પરંતુ દૃઢ મતવ્ય રહ્યું છે. એ સિદ્ધાંતના ભાષ્યકારોએ અને સપ્રદાયોના આચાર્યોએ જગતના ઉપાદાન કારણ તરીકે અસ્પષ્ટ રીતે જડ પ્રધાન કારણ એટલે પ્રકૃતિ

અથવા માપાનો સ્વીકાર કરીને તે માપાનો જાણ સારો વિશેષ પ્રકારે અબેઃ અને બેઃ એમ બન્નેનો સ્વીકાર કરી પોતાના મિદ્ધાંતને પાંગળો બનાવી દીધો છે. વ્યારે શ્રી શંકરાચાર્યે વેદાંત દર્શન પરના પોતાના શારીરક લાખ્યમાં તદ્દન સ્પષ્ટપણે જાણને જ અભિન્ન નિમિત્તોપાદન કારણ મિદ્ધા કરી જાણ સિવાય અન્ય કોઈ પણ વસ્તુનું અસ્તિત્વ નથી અને જગતનું ઉપાદાન કારણ જાણ જ છે એમ યુક્તિ પ્રમાણ દ્વારા સિદ્ધ કર્યું છે અને તેમના વિષયોએ પણ પોતાનું મંતવ્ય સ્પષ્ટપણે રજુ કર્યું છે. માટે આપણે આ લેખમાં શ્રી શંકરાચાર્ય પ્રતિપાદિત જાણ જ જગતનું ઉપાદાન કારણ છે અને જાણ સિવાય બીજું કંઈ જ અસ્તિત્વમાં નથી. જે દેખાય છે, તે મિથ્યા છે એવા મંતવ્યની યુક્તિ પ્રમાણ દ્વારા સમાધાન કરીશું.

શ્રી શંકરાચાર્યે પોતાના મંતવ્યની સિદ્ધિ માટે મહર્ષિ ગોતમ, કપિલ, કણ્વાદ, પતંજલિ વિગેરે મહર્ષિઓની પણ નિંદા કરી છે અને તેમના સિદ્ધાંતો અને સૂત્રોના તાત્પર્યથી વિરુદ્ધ કથના કરી તેમનું ખંડન કર્યું છે. શ્રી વ્યાસ ભગવાનના સૂત્રોના તાત્પર્ય વિરુદ્ધ પોતાનો જગત મિથ્યાવાદ અને જાણ ઉપાદાન કારણવાદ દેખાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તર્ક અને વેદાદિના પ્રમાણોની અવગણના કરી ઉપનિષદોના પ્રદિપ્ત અને સદિવ્ય વિભાજનો આશ્રય લઈ તેને ધ્રુતિ એવું જોડું નામ આપી પોતાના મિથ્યાવાદ અને માપાવાદને પ્રતિપાદિત કર્યા છે. મહર્ષિ કણ્વાદ મુનિએ પોતાના વૈશેષિક દર્શનમાં જગ પરમાણુઓને જગતના ઉપાદાનકારણ તરીકે સિદ્ધ કરેલ છે. મહર્ષિ ગોતમે ન્યાય દર્શનમાં તેને યુષ્ટિ આપેલ છે. શ્રી કપિલ મુનિએ સાંખ્ય દર્શનમાં તેને સત્, રજ અને તમની સામ્યાસ્થા પ્રકૃતિ તરીકે વર્ણવી અચેતન પ્રધાનને જગતના ઉપાદાન કારણ તરીકે પ્રતિપાદિત કરેલ છે અને મહર્ષિ પતંજલિએ અને શ્રી વ્યાસ ભગવાને તે પ્રધાન કારણ સૃષ્ટિકર્તા કૃત્તરને આધીન છે એમ જણાવી મહાને આ જગતનું નિમિત્ત કારણ અને અચેતન પ્રધાન તરફ જેને પરમાણુ, પ્રકૃતિ, માપા કે જે કંઈ કહેા તેને જગતના ઉપાદાન કારણ તરીકે વિવિધ પ્રકારે વર્ણવેલ છે. તે બધા મહર્ષિઓએ યુક્તિ પ્રમાણથી પ્રતિપાદિત કરેલા સિદ્ધાંતોની અવગણના કરી નિરાકાર જાણને જ જગતનું ઉપાદાન કારણ છે એવો અર્થિક સિદ્ધાંત સિદ્ધ કરવા શ્રી શંકરાચાર્ય આદિએ પ્રયત્ન કર્યો છે.

વેદાંત દર્શનના પ્રથમ અધ્યાયના ચોથા પાદના પ્રકૃત્યધિકરણ સૂત્ર ૨૩માં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે પ્રકૃતિ આ જગતનું ઉપાદાન કારણ છે અને તે જાણવા યોગ્ય છે. સૂત્ર-પ્રકૃતિઃ પ્રતિજાદૃષ્ટાન્નાવરેન્નત ૧-૪-૨૩ ॥ અર્થાત્ પ્રતિજ્ઞા અને દૃષ્ટાંત અનુસાર પ્રકૃતિ જગતનું ઉપાદાન કારણ છે. આ સૂત્રમાં પ્રકૃતિ

શબ્દ પડ્યો હોવા છતાં પ્રકૃતિ શબ્દનો અર્થ શ્રી શંકરાચાર્યે મારી મચડીને ખોટી રીતે બ્રહ્મ કયો છે. સૂત્રાનુસાર સ્પષ્ટ અર્થ છે કે પ્રકૃતિને જગતનું ઉપાદાન કારણ માનવામાં વેદના પ્રતિજ્ઞાને અને શાસ્ત્રીય દર્શાતને વાંધો આવતો નથી અર્થાત્ વેદાનુકૂળ છે. વેદ પ્રતિપાદિત પ્રમાણ અને યુક્તિથી પ્રકૃતિને જગતનું ઉપાદાન કારણ માનવું જોઈએ એવું સ્પષ્ટ રીતે સૂત્રમાં પ્રતિપાદન કરેલું હોવા છતાં પ્રકૃતિ શબ્દનો અર્થ બ્રહ્મ કરીને તે ઉપર જન્માદ્યસ્ય યતઃ સૂત્રનું પ્રમાણ આપી યતો વા હમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે વાળા ઉપનિષદ વાક્યથી પુષ્ટ કરી બ્રહ્મને જ ઉપાદાન કારણ સિદ્ધ કરવાની યોગ્ય કરી છે. પાંચમી વિલક્ષિત ઉપાદાનમાં જ વપરાય અને અન્ય રીતે નહિ તેવું વ્યર્થ લાંબું લખી તે ઉપર તેમના શિષ્યોએ વ્યર્થ પાનાં લખ્યાં છે અને સ્વપક્ષ વિરોધી પ્રમાણોને પણ પોતાને અનુકૂળ બનાવવાનો પ્રયત્ન કયો છે.

ઉત્તર—જન્માદ્યસ્ય યતઃ । અધ્યા. ૧-૧-૩માં આ જગતની ઉત્પત્તિ પ્રલય વિગેરે જેનાથી થાય છે તે બ્રહ્મ છે તેમ કહેલ છે, અને તે સિદ્ધાંત વૈદિકાને પણ સ્વીકાર્ય છે કારણ કે જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયાદિનું બ્રહ્મ નિમિત્તકારણ છે પ્રકૃતિ જડ અને અચેતન હોવાથી બુદ્ધિપૂર્વક જગતની રચના કરી શકે નહિ માટે બ્રહ્મ જગતનું નિમિત્ત કારણ છે. યતો વા હમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તેતો અર્થ પણ તેમજ સમજવો જોઈએ કે પંચમહાભૂત ઈત્યાદિ પણ પ્રકૃતિમાંથી બ્રહ્મ જ સર્જે છે માટે બ્રહ્મ નિમિત્ત કારણ છે પરંતુ બ્રહ્મ ઉપાદાન કારણ છે, તેવો અર્થ કાઢવો એ શ્રુતિ, વિજ્ઞાન, પ્રમાણ અને યુક્તિથી વિરુદ્ધ છે, વળી પાંચમી વિલક્ષિત ઉપાદાનમાં જ વપરાય છે અને અન્યત્ર નહિ તે પણ યોગ્ય નથી કારણ કે આદિત્વાદ્યાયતે રુષિઃ મનુ. ૩-૭૬ તસ્માદયજ્ઞાતસર્વં હુતઃશ્રવણમાનિ જહિરે યજ્ઞુ. ૩૧-૭માં પાંચમી વિલક્ષિતનો ઉપયોગ નિમિત્ત કારણમાં થયેલો છે. માટે જનિ ધાતુના પ્રયોગમાં પાંચમી વિલક્ષિતનો ઉપયોગ થાય અને અન્યત્ર ન થાય તે માત્ર મનોરથ છે. આ ઉપરાંત યજ્ઞુ. ૪૦-૮માં સર્વયજ્ઞાન્તુ ક્ષમ કાયમ વાળા મંત્રમાં પરમાત્માનું વર્ણન કરતાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે બ્રહ્મ નિરાકાર સર્વવ્યાપક અકાલમ્ કાલ દિવસ શરીર ધારણ કરતો નથી. હિર અને નાહી આદિના બધનથી રહિત છે, ગુદ્ધ છે. માટે અપરિણામી નિરાકાર ઈશ્વર પરિણામી સાકાર જગતનું ઉપાદાનકારણ હોઈ શકે નહિ. વળી ન તલ્લ કાવ્યં કર્ણં ચ વિચિત્રં તેનું કોઈ કાર્ય નથી અને કરણ પણ નથી જો તેનું કોઈ કાર્ય નથી તો કાર્યરૂપી જગતનું તે ઉપાદાનકારણ કેવી રીતે હોઈ શકે? શ્રી શંકરાચાર્યના સિદ્ધાંત મુજબ તો બ્રહ્મ જગતનું નિમિત્ત કારણ પણ નથી તો ઉપાદાનકારણ તો કયાંથી જ હોય! માયાનાદી શ્રી શંકરાચાર્ય અને તેમના શિષ્યો એમ માને

છે કે બ્રહ્મને માયા લાગ્યા પછી બ્રહ્મનું માયોપદિત ચેતન થયું તે ધ્વજ છે; એટલે બ્રહ્મ માયા વડે જગત બનાવતો નથી પરંતુ માયોપદિત ચેતન ધ્વજ જગત બનાવે છે બ્રહ્મ નહિ, બ્રહ્મ તો નિમિત્ત કાળ પશુ નથી એ બધું તો ધ્વજ છે. આમ બ્રહ્મ અને ધ્વજ વચ્ચે ભેદ પાડે છે, તેથી જગતની ઉત્પત્તિ વિગેરે પૂર્વે બ્રહ્મને અથવા તેના કોઈ અંશને ધ્વજ બનવું પડે છે તેથી વેદાંત દર્શનના પ્રથમના જ બે સૂત્રો અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા અને જન્માદયસ્ય ચત્ત શ્રી શંકરાચાર્યના જ સિદ્ધાંત વિરુદ્ધ જાય છે. શ્રી શંકરાચાર્યની જન્માદયસ્ય ચત્ત જે પહેલા સૂત્રની સાથે સગતિ રાખે છે તેની વ્યાખ્યા વ્યર્થ થઈ જાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ બ્રહ્મ નહિ પશુ ધ્વજ જ માયો વડે જગત રચે છે તે સિદ્ધાંતનું પોતાની મેળે જ ખૂંડન થઈ જાય છે આ રીતે શ્રી શંકરાચાર્ય અને તેમના શિષ્યો નિમ્ન સ્થાનમાં મસિત થઈ પરાજયને પ્રાપ્ત થાય છે

આ ઉપરાંત શ્રી શંકરાચાર્ય અને તેમના શિષ્યોના માયાવાદ અને મિથ્યાવાદ મુજબ આ દશ્યમાન જગત જેવું કાંઈ બન્યું જ નથી જે કાંઈ દેખાય છે તે મિથ્યા છે અનિવાર્ય લીધે આ જગત છે કે કાર્યકારણ છે, એમ આભાસ પ્રતીત થાય છે વાસ્તવમાં ન તો જગત બન્યું છે કે ન જ કાંઈ દેખાય તે ખરું છે. જો એમ જ હોય તો જન્માદયસ્ય ચત્ત અને ચત્તો વા હમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે અને શાશ્વતેનિત્યાત્ બધું ખોડું છે, મિથ્યા છે અને તે પરના માયાવાદીઓના ભાષ્યો પશુ મિથ્યા છે જ્યારે આ સૃષ્ટિ જેવું જ કાંઈ નથી તો તેની ઉત્પત્તિ વિગેરેનું વેદોમાં શાસ્ત્રોમાં વર્ણન છે તે પશુ મિથ્યા છે નવીન વેદાંતીઓના આવા પ્રકારનો માયાવાદ અને મિથ્યાવાદ અને તેમના ભાષ્યો અરૈદિક સિદ્ધ થાય છે કારણ કે માયાવાદીઓ માને છે કે —

ન વર્ણા ન વર્ણાશ્રમાચારવર્મા ન મે પારણાધ્યાનયોગાદયોડપિ । અનાત્માયો હં મમાગ્યાસંહાનાત્ તદેકોડનિશિષ્ટ શિવ કેવલોડહમ્ ॥ ન માતા પિતા વા ન વેદા ન હોવા, ન વેદા ન ગણ ન તીર્થ જુગન્તિ । સુપુત્રો નિરસ્તાતિશૃન્વાસ્મકવાત્ તદેકોડનિશિષ્ટ શિવ કેવલોડહમ્ ॥ આવો માયાવાદીઓનો સિદ્ધાંત છે શ્લોકાર્પેન પ્રવક્ત્યામિ યદુક્તં બ્રહ્મજોટિમિ ત્રય સત્ય જગન્મિદ્ધા જીવો બ્રહ્મેવ નાપર પશુ તેમનો સિદ્ધાંત છે.

અર્થ— વર્ણ નથી, આશ્રમ નથી, વર્ણાશ્રમોના આચારરૂપ ધર્મો નથી તેમજ ધારણાધ્યાન યોગાદિક પશુ નથી, અનાત્મારૂપ જે અવકારિક છે તેના આગ્રિત આ હું અને મારું અધ્યાસ છે એ અધ્યાસ મટી જવાથી હું કેવલશિવ હું અર્થાત્ મારામાં અસ્તનથી જ વર્ણાશ્રમોના ધર્મ છે બાકી વાસ્તવમાં નથી

એ જ પ્રમાણે માતા, પિતા, દેવ લોક, વેદ, તીર્થ એ પણ સર્વ મિથ્યા છે. કેવળ વિજ્ઞાન જ સત્ય છે બાપી બધું બ્રમ છે આવી રીતે વેદ પ્રતિપાદિત ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને વેદને પણ શ્રી શકરાચાર્યે અ સ. ૧-૧-૧ ની ભૂમિકામાં બધું જ મિથ્યા માન્યું છે વિજ્ઞાન જ એક તત્ત્વ છે એટલું જ તેઓ માને છે એટલે શૂન્યતાદી માધ્યમિક બૌદ્ધ સર્વ શૂન્ય જ શૂન્ય છે એમ માનનારાઓ સાથે મળતા થાય છે અદ્વૈતનો કોઈ જ્ઞાતા નથી સ્વયં પણ પોતે પોતાનો જ્ઞાતા નથી કિંતુ જ્ઞાન માન છે પ્રશ્ન એ થાય છે કે તે જ્ઞાનને ખરું છે કે હું છું તેનો ઉત્તર માયાનાદીઓ પાસે નથી આવી અર્થેદિક માન્યતાઓને ઊભી કરી વેશ્વાસ્નાદિમા બતાવેન ધર્મનું ખડન કરી સ્વકલ્પિત મિથ્યાનાદ અને માયાનાદ બ્રમો કરી બૌદ્ધોનું જ અનુકરણ કરેલ છે

માયાનાદીઓ બ્રહ્મને ઉપાધાન કારણ માનનામા કરોળીઆનું દૃષ્ટાંત આપે છે કે જેમ કરોળીઓ પોતાનામાંથી જ તત્ત્વો કાઢી પોતાનું રહેનાનું બળ બનાવે છે અને બહારના કોઈ પદાર્થને લેતો નથી તેમ બ્રહ્મ પોતાનાથી જ આ જગત બનાવે છે માટે બ્રહ્મ જ આ જગતનું ઉપાધાન કારણ છે અ ય નદિ વાયકો સમજી શકશે કે ઉપરનું દૃષ્ટાંત જ સ્વામી શકરાચાર્યના સિદ્ધાંત વિરુદ્ધ બળ છે કરોળીઆમાં બે વસ્તુ સમાયતી છે, એક કરોળીઆમાં રહેલો ચેતન જીવ અને બીજી કરોળીઆનું જડ શરીર આ બંને વસ્તુના સહયોગથી કરોળીઆનું બળ બને છે, અહીંયા કરોળીઆનો જીવ જે ચેતન છે તે નિમિત્ત કારણ એટલે કર્તા અને જે તત્ત્વોથી બન્યું બને છે તે કરોળીઆના જડ શરીરમાંથી લેવામાં આવે છે કાઈ ચેતન નિરાકાર જીવમાંથી તત્ત્વો નીકળતા નથી પરંતુ જડ શરીરમાંથી જ તત્ત્વો નીકળી બન્યું બને છે તેવી જ રીતે આ જગતમાં વ્યાપી રહેલો બ્રહ્મ પોતાના પ્રયત્નથી જેમાં વ્યાપી રહેતો છે તે પ્રકૃતિ પરમાણુ વિગેરે માંથી આ સૃષ્ટિનું સર્જન કરે છે એ વૈદિક સિદ્ધાંત જ સિદ્ધ થાય છે એટલે જેમ કરોળીઓ નિમિત્ત કારણ છે, અને તેનું જડ શરીર ઉપાધાન કારણ છે તેમ બ્રહ્મ જગતનું નિમિત્ત કારણ છે અને પ્રકૃતિ અથવા પરમાણુઓ જગતનું ઉપાધાન કારણ છે જેમ કરોળીઆનો જીવ પોતાના બળના ઉપાધાન કારણ નથી તેમ બ્રહ્મ કે ઈશ્વર જગતનું ઉપાધાન કારણ નથી એ સિદ્ધાંત શ્રી કપિન, કણ્વાદ ગોતમ આદિ ૭ મંદિરિઓએ સ્વીકારેલ છે પરંતુ શ્રી શકરાચાર્ય અને અન્ય આધુનિક સામ્રદાયિક આચાર્યોએ અર્થેદિક માન્યતાઓને જનતામાં ફેલાવીને વેદાદિ શાસ્ત્રો, મંદિરિઓ અને અન્ય વૈદિક સાહિત્યનો દ્રોહ કરી સનાતન વૈદિક ધર્મના નામે અદ્વૈતવાદ વિશિષ્ટાતનાદ શુદ્ધાદ્વૈતવાદ અદ્વૈતાદ્વૈત વિગેરે વાદો ફેલાવી આપે ધર્મને ઊગ્રબિન કરી નાખ્યો છે, તેવી જ રીતે પૃથ્વીમાંથી ઔષધીઓ અને મનુષ્ય

શરીરમાથી નખકેશાદિનુ પણ સમજવુ જોઇએ ધન્ય છે મહર્ષિ દયાન દને કે જેમણે દગ્ગરો વર્ધી માપ્રવાયિક આચાર્યો દ્વારા દેનાવેન અજ્ઞાનરૂપી અધકાર દૂર કરી પુન વેદિક ધર્મ અને ઋષિ મહર્ષિ પ્રગૃતિ પ્રથેના સત્ય અર્થને સૂચની માફક પૂર્ણપણે પ્રકાશિત કરી અજ્ઞાનરૂપી અધકારને દૂર કરના પ્રયત્ન પ્રયત્ન કરી મનુષ્યો પર મદદ ઉપકાર કર્યો છે આવી રીતે જ્ઞાન સૂત્રના પ્રથમ અધ્યાયના અનુચ્છેદના સૂત્રો ૨૨ થી ૨૮ સુધીના સત્ય અર્થને રજુ કરી આધુનિક સામ્રાજ્યના અચાર્યોના અવેદિક ભાષ્યોનુ નિરાકરણ કરવામા આવ્યુ છે

હવે પછી જ્ઞાન સૂત્રના બીજા અધ્યાયમા જ્યા જ્યા મહર્ષિ કણ્વાદ, કપિન, ગોતમ આદિનુ ખડન શ્રી શકરાચાર્યે અને અન્ય સામ્રાજ્યિકોએ કયું છે તેનો પરિહાર કરવામા આવે છે

શ્રી શકરાચાર્યે તરફથી વેદાત દર્શનના ૨જ અધ્યાયના સૂત્ર ૧ થી માડીને ૧૩ સૂત્રો સુધી ચેતન જ્ઞાને જગતના નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણ તરીકે સિદ્ધ કરવા જતા ગોતમ, કણ્વાદ, કપિન મનુ, વ્યાસ અને વસિષ્ઠ આદિ મહર્ષિઓના સિદ્ધિતાનુ ખડન કરનામા આવ્યુ છે અને એવો હેતુ જણાવ્યો છે કે પ્રકૃતિ જગતનુ ઉપાદાન કારણ છે અને જ્ઞાન નિમિત્ત કારણ છે તે મહર્ષિઓએ માત્ર તર્કથી જ સિદ્ધ કયું છે અને તે તર્કને વેદન પ્રમાણનો ટેકા નથી તેથી અમાન્ય છે ખરી રીતે જોતા મહર્ષિ, ગોતમ, પતંજલિ, કણ્વાદ કપિન, વ્યાસ, મનુ અને વસિષ્ઠ આદિના સિદ્ધિતા અને તર્કને જ વેદનો ટેકા છે, પરંતુ શ્રી શકરાચાર્યના સિદ્ધિતાને વેદનો ટેકા નથી કેટલાક ઉપનિષદોના મત્રાને વેદ માની મનાવી તેના આધારને વેદનો આધાર છે એમ જણાવી નિદ્દહ જગતની આખર્મા ધુળ નાખવાનો નવીન વેદાત્મીઓએ અનિચ્છનીય પ્રયત્ન કર્યો છે પ્રકૃતિ જગતનુ ઉપાદાન કારણ છે અને જીવ પણ જ્ઞાનથી તદ્દન જુદો અનાદિ પદાર્થ છે હૃદય અથવા જ્ઞાન જીવ અને જગતનુ પ્રધાન કારણ પ્રકૃતિ એ ત્રણ પદાર્થ અનાદિ અનંત છે પ્રકૃતિ અથવા પરમાણુમાથી જ્ઞાન જગતને રચે છે જીવ પ્રાકૃતિક પદાર્થોના ચેતાના કર્મણુસાર જોડતા છે એ જાતનાના વેદના અનેક પ્રમાણોમાથી નીચે ચોક્કસ જ પ્રમાણો રજુ કરનામા આવે છે

(૧) દ્રાક્ષપર્ણસયુજાસલાયા સમાન વૃક્ષ પરિપસ્વજાતે
તયોરન્યા પિપ્પલ સ્વાદ્યત્નશ્ચન્યોઽમિચાકરીતિ

ઋ મ ૧, સુ. ૧૬૪, મ ૨૦

ચેતન તથા ખાનન કરવાના ગુણોમા સરખા, વ્યાપ્ત વાપક સબધથી સયુક્ત જ્ઞાન અને જીવ પરસ્પર હ મેરા મિત્રતાના છે ત્રીજુ અનાદિ મૂળ કારણ

પ્રકૃતિ છે તેના વૃક્ષ એટલે કાર્ય રૂપ ફેલાયલા જગતમાં એક પોતાના કર્મો મુજબ ફળને ભોગવે છે તે જીવ છે અને બીજો પરમાત્મા આરે તરફ અંદર-બહાર રહી ફળ ભોગવતો નથી, પરંતુ સાક્ષી રૂપે બધું જુએ છે અને જાણે છે. આ મંત્રમાં બ્રહ્મ, જીવ અને પ્રકૃતિ ત્રણ અનાદિ પદાર્થ જણાવેલ છે અને પ્રકૃતિને જગતનું ઉપાદાન કારણ સ્પષ્ટપણે બતાવેલ છે.

(૨) વ્યદધાત્ શાશ્વતીભ્યઃ સમામ્યઃ યજ્ઞ. ૪૦ મં. ૮

ઉપલા મંત્રમાં નિરાકાર નિરવયવ નસ નાડીના બધેન રહિત પરમાત્મા પોતાની સનાતન પ્રજાને વેદ દ્વારા બોધ આપે છે. આ મંત્રમાં જીવને અને જગતને સનાતન એટલે અનાદિ અનંત કહેવા છે અને પરમાત્મા આ પ્રજાને વેદનું જ્ઞાન આપે છે એવી રીતે ધ્વિર કરતાં ભિન્ન જીવ અને સૃષ્ટિ અને પ્રલયના અનાદિ પ્રવાહનો પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

(૩) અસચ્ચ સઘ પરમે ધ્યોમન્ દક્ષસ્ય જન્મન્નદિતેરુપસ્યે
અગ્નિર્હ ન. પ્રથમજા ઋતસ્ય પૂર્વ આયુનિ ધૃપમશ્ચવેનુઃ

ઋગ્વેદ ૧૦-૫-૭.

આ મંત્રમાં (અગ્નિ) પરમાત્મા ઋતના કર્તા, જીવાત્મા અને પ્રકૃતિ ત્રણેયને અનાદિ માનેલ છે અને ધેનુની ઉપમા આપીને પ્રકૃતિમાંથી ભોગનો સંમત પદાર્થોની ઉત્પત્તિ માનેલી છે.

(૪) ત્રય કેશિનઃ ઋતુથા વિ ચક્ષતે, સંવત્સરે વપતે પક્ષ પર્વામે ।
વિશ્વમેકો અભિ ચંદ્રે શ્ચીમીર્ધાજિરેકસ્ય દદશે ન રુપમ્ ।

ઋગ્વેદ ૧-૧૬૪-૪૪

આ મંત્રમાં ઋત અને સત્યના સાક્ષત કાપદાના નિયામક, અને સૃષ્ટિ કર્તા ધ્વિર અને બીજો પદાર્થ આત્મા જે સંપ્રદાની અદ્વિતીય સક્ષિતનો ગાતા અને ત્રીજો પદાર્થ પ્રકૃતિ જે કારણ અવસ્થામાં અવ્યક્ત છે પરંતુ કાર્ય રૂપમાં જોને જોઈ શકાય છે એવી રીતે ત્રણ અનાદિ અનંત પદાર્થોનું વર્ણન છે.

(૫) યાલાદેકમર્ણીયંસ્ક્રમુતૈકં નૈવ દૃશ્યતે ।

તતઃ પરિપ્યજીયસી દેવતા સા મમ પ્રિયા ॥

અથર્વ. ૧૦-૮-૨૫.

વાળના અગ્ર લાગ્યથી પણ અતિ સૂક્ષ્મ એવો જીવાત્મા એક અને કારણરૂપ અવ્યક્ત સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિ બીજો પદાર્થ છે પરંતુ તે જાનેથી, પરંતુ સૂક્ષ્મતમ સર્વવ્યાપક પરમાત્મા જ અને સૌથી વધારે પ્રિય છે, એવું વર્ણન છે.

આ મંત્રમાં ધૃતિર, જીવ અને અનાદિ અવ્યક્ત પ્રકૃતિના અનાદિ અનંતપણાનો સ્વીકાર કરેલ છે.

(૬) પુણ્ડરીકં નવદ્વારં ત્રિગુંભિષ્છેભિરાવૃતમ્ ।

તસ્મિન્ન યદ્ યત્તમાત્મન્વત્ તદ્ વૈ બ્રહ્મવિદો વિદુઃ ॥

અર્થ. ૧૦-૮-૪૩.

આ મંત્રમાં સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે કે સર્વજ્ઞ બ્રહ્મ ત્રિગુંભાત્મક પ્રકૃતિના કાર્ય રૂપ નવદ્વારવાળા શરીરમાં ખેડેલા અનાદિજીવનાં કર્મોને પણ બ્રહ્મ જાણે છે.

(૭) અજારે પિશંગિલા શ્વાચિત્કુરુપિશંગિલા ।

શશાન્ત્રાસ્કન્દમર્પત્યહિઃ પન્થાં વિ સર્પતિ ।

યજુ. ૨૩-૫૬

હે વિદ્વાનો અનાદિ અવ્યક્ત કારણ રૂપ પ્રકૃતિ જેમાંથી સૃષ્ટિન આરંભમાં અનેક રૂપાદિવાળા દૃશ્યમાન પદાર્થો ઉત્પન્ન થયા છે તે પ્રસવકાળે પોતાના કાર્યને સંકેષીને પાંજ પોતાનામાં સમાવી દીધે છે તે કારણ રૂપ પ્રકૃતિના કાર્યોમાં અને બંધનમાં રાત્રી લોકો ફસાતા નથી અને અવિદ્યા યુક્ત મનુષ્યો તેમાં મોહ પામી ફસાય છે અને બંધનમાં પડ્યા રહે છે.

ઉપરના મંત્રોમાં પ્રકૃતિ અર્થાત્ પરમાણુઓને જગતનું ઉપાદાન કારણ રૂપ રૂપે બતાવ્યું છે.

(૮) અન્ધંતમઃ પ્રવિશન્તિ ચે અસંભૂતિમુપાસતે ।

તસૌ ભૂય દ્યૌ તે તમો ય ઓ સંભૂત્યાં રતાઃ ॥

યજુ. ૪૦-૬

યજુર્વેદના ઉપર જણાવેલાં મંત્રોમાં અસંભૂતિ એટલે અનાદિ કારણ રૂપ પ્રકૃતિની જે ઉપાસના કરે છે તે અજ્ઞાન રૂપી અધિકારમાં જાય છે. અને કારણ રૂપ પ્રકૃતિના કાર્યોમાં એટલે ઉપાદાનના કાર્યોમાં જે રચ્યોપચ્યો રહે છે તે વિશેષ અધિકારમાં જાય છે એમ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે.

ઉપર જણાવેલા વેદની સંહિતાઓના પ્રમાણોમાં પ્રકૃતિ અથવા પરમાણુ જગતનું ઉપાદાન કારણ છે એમ જણાવેલું છે એટલે મહર્ષિ કપિલ, કણ્વાદ, ગોતમ, પર્તજ્યસિ, વ્યાસ, મનુ, વસિષ્ઠ આદિ પ્રતિપાદિત સિદ્ધાંત કે બ્રહ્મ જગતનું ઉપાદાન કારણ નથી તે સિદ્ધ થાય છે અને બ્રહ્મ જગતનું અલિપ્ત નિમિત્તોપાદાન કારણ પણ નથી તે સિદ્ધ થાય છે, મારે મી સંકરાચાર્યે અને અન્ય સાંપ્રદાયિક આચાર્યોના ભાષ્યોમાં બતાવેલા તર્ક અને પ્રમાણો વેદ વિરુદ્ધ

હોવાથી ત્યાજ્ય છે. અને વેદાંત દર્શનના ૨ જી અધ્યાયના ૨ જી પાદના સૂત્ર ૧૧ માં અતાવેશ તર્કપ્રતિષ્ઠનાદ્ વાળા સૂત્રના ભાષ્યમાં તેમણે બેલા કરેલા નિગ્રહ સ્થાનમાં તેઓ પોતે જ ફરી પડ્યા છે અને પરાશ્રત થયેલા પડ્યા છે. હવે વેદ ઉપરાંત બીજા થોડાં પ્રમાણો આપવામાં આવે છે, જે વેદાનુદ્ધાન તર્કાનુસાર હોવાથી ગ્રાહ્ય છે.

(૬) અજામેકાં લોહિત શુક્લરૂપ્ણાં વહ્વીઃ પ્રજાઃ સ્તજમાનાં સસૂપાઃ
અજોહ્યેકો જુવમાણોનુરોતે જહાત્યેનાં મુક્તમોગામજોન્યઃ
સ્વેતાસ્વેતર ઉપવિદ

સત્, રજ અને તમ પ્રકૃતિ જેમાંથી જગત બનાવાય છે. તેનું અને બીજા અનાદિ ભોક્તા જીવનું અને ત્રીજા અનાદિ બ્રહ્મનું સ્પષ્ટ વર્ણન છે; પ્રકૃતિ અર્થાત્ પરમાણુને જગતનું ઉપાદાન કારણ માનેયું છે.

(૧૦) યત્તરકારણમન્યકં નિત્યં સદસદાત્મકમ્ ।
તદ્વિસૃષ્ટ્ સઃ પુરવો લોકે બ્રહ્મેતિ કીર્તયંતે ॥

મનુ ૧-૧૧

મનુસ્મૃતિના ઉપર જણાવેલા શ્લોકમાં અવ્યક્ત નિત્ય પ્રકૃતિને ઉપાદાન કારણ અને બ્રહ્મને નિમિત્ત કારણ સ્પષ્ટ રીતે માનવામાં આવ્યું છે.

(૧૧) પરસ્તસ્માનુ ભાવોઽન્યોઽવ્યક્તોઽવ્યક્તાન્ સનાતનઃ ।
ય સર્વેષુ ભૂતેષુ નશ્યત્સુ ન વિનશ્યતિ ॥

ભગવદ્ ગીતા ૮-૨૦

સર્વ ચરાચરનો નાશ થયા છતાં પણ જે નાશ પામતો નથી તે અવ્યક્તથી પર હૃદિયોથી અજોચર તથા અવિનાશી એવું બીજું અનાદિ તત્ત્વ છે. આ શ્લોકમાં અવ્યક્ત અનાદિ પ્રકૃતિથી બિન્ન અનાદિ ઇશ્વરને માની પ્રકૃતિને જગતનું ઉપાદાન કારણ માન્યું છે.

(૧૨) પ્રકૃતિં પુરુષં ચૈવ વિદ્યનાદિબુભાવયિ
ધિકારાંશ્ચ ગુણાંશ્ચૈવ વિદિ પ્રકૃતિસંભવાન્

ભગવદ્ ગીતા ૧૩-૨૦

આ શ્લોકમાં જગતનું ઉપાદાન પ્રકૃતિ છે અને પ્રકૃતિ પુરુષ બંનેને અનાદિ અનંત માનેલ છે.

વેદાંત દર્શનના બીજા અધ્યાયના પહેલા પાદના સૂત્ર ૧૩ થી સૂત્ર ૩૭ સુધીના બોધ અને ભોક્તા, જીવ બ્રહ્મની એકતા અને વિવર્તવાદ વિશે મૂળ -

સત્રોના અર્થ વિરુદ્ધ, પોતાના મંતવ્યો અવૈદિક હોવા છતાં તેને વૈદિક સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. શ્રી શંકરાચાર્ય આદિ સામ્રદાયિકોએ જ્યાં જ્યાં પોતાની પોત પુત્રી જવાનો પ્રસંગ જોયો છે ત્યાં ત્યાં ઉપાધિ, માયા, આભાસ, અભ્યાસ, અને રિવર્તવાનો આશય લઈ પોતાનો પાગળો બચાવ કર્યો છે પરંતુ સમજી વાચક વર્ગ માયાવાદીઓની જગતને સ્પષ્ટ એળખી શકશે કે જગત-મિથ્યાનાદ જોમો કરીને પોતે પોતાના પક્ષને જ મિથ્યા સિદ્ધ કર્યો છે.

જગતમાં આ આચાર્યોએ મોટું અજ્ઞાન એ ફેલાવ્યું છે કે જીવ પોતાના કર્મનાં ફળોને ભોગવે છે તે સત્ય સિદ્ધાંત છે તેને બદલે ઇશ્વર જ જીવ થઈને કર્મફળ ભોગવે છે અને ભોગ્ય એટલે પ્રકૃતિના રિકારમય પદાર્થો તે પણ જાણ છે, ભોગવનાર પણ જાણ છે અને ભોગવારનાર પણ જાણ છે, એવું એકાદી નાટક તેમણે રાજ કરેલ છે તેની સમીક્ષા નીચે મુજબ છે.

કોણ ભોક્તા અને શું ભોગ્ય ?

અમોએ ઉપર વેદમંત્રોના પ્રમાણે આપ્યા છે તેમાં લગભગ બધા મંત્રોમાં દ્વાસુવર્ણથી માહીને ૮ વેદના મંત્રો અને ચાર અન્ય પ્રામાણિક મંત્રોના પ્રમાણેથી જાણથી જીવ લિંગ છે અને જાણ, જીવથી અને પ્રકૃતિ અથવા પરમાત્મોથી લિંગ છે એ સિદ્ધ થયું છે એટલે શ્રી શંકરાચાર્યના ઉપર જણાવેલા વેદાંત સૂત્રો પરના બાધો અવૈદિક છે એ સિદ્ધ થાય છે આ ઉપરાંત યોગદર્શનમાં ઇશ્વરની આપ્યા સ્પષ્ટ કરી છે કે—

ક્લેશકર્મચિપાકાશયૈરપરામૃષ્ટ પુરુષવિશેષ ईश्वर ।

યો ૬ સ પા સુ ૨૪

અવિદ્યાદિ પાંચ ક્લેશ, શુભાશુભ કર્મ, તેનું ફળ તથા તેની વાસનાથી રહિત પુરુષ વિશેષને ઇશ્વર કહે છે મુક્તાપુરુષો ઇશ્વર કે જાણ થઈ શકે નહિ કારણ કે ઇશ્વર સદા મુક્ત છે, તે નિત્ય બંધનરહિત છે, અને તેનું એશ્વર્ય પણ નિત્ય છે, તે સર્વજ્ઞ અને સર્વવ્યાપક છે મહર્ષિ પતંજલિ મુનિએ ઉપર જણાવેલા સૂત્રમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે ઇશ્વર અવિદ્યાદિ કવેરોથી મુક્ત છે જ્યારે શ્રી શંકરાચાર્યજી પોતાના વેદાંત દર્શન, ઉપનિષદો અને ગીતાના બાધોમાં ઇશ્વરને અવિદ્યા લાગનાથી જીવ થઈ જાય છે તેમ જણાવેલ છે અને જાણને માયા લાગનાથી જાણ ઇશ્વર થઈ જાય છે, એવી રીતે જાણ, ઇશ્વર, અને જીવની એકતા સિદ્ધ કરેલ છે આ કલ્પિત અને અસત્ય એકતાની ઇમારત એક સાથે જમીનદોસ્ત થઈ જાય છે, અને તેને

આપોઆપ અસત્ય સિદ્ધ થઇ જાય છે. શ્રી શંકરાચાર્યની જાણ, જીવ અને જગતની એકતા, અભેદપણા અને અદ્વૈતવાદ પર નીચે જણાવેલા પ્રશ્નો પેદા થાય છે, તેના જવાબ આજ સુધી કોઈ અદ્વૈતવાદી સાંપ્રદાયિક નવીન વેદાંતી કે આચાર્ય આપી શક્યા નથી અને ભવિષ્યમાં કોઈ આપી શકે તેમ નથી.

પ્રશ્નો

(૧) જહ્નુ શુદ્ધ શુદ્ધ મુક્ત સ્વભાવ, નિરાકાર, સર્વવ્યાપક, સદ્ગતિ, અનંત, અમર, અભય, નિત્ય, પવિત્ર, નસનાડીઓનાં બંધનથી રહિત, સ્વર્ણ, સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીર રહિત અખંડ, એકરસ, સ્વયંભૂ છે. તેને માયા કેવી રીતે લાગી કે જેથી ઇશ્વર થયો? માયા લાગવાનું શું કારણ અને શું પ્રયોજન છે?

(૨) તે જહ્નુનો કોઈ અંશ કે ભાગ માયોપહિત ચેતન ઇશ્વર થયો કે, આખો જહ્નુ ઇશ્વર થઇ ગયો કે, વારા ફરતી તેના અંશો કે ભાગોને માયા લાગવાથી ઇશ્વરો થયા? માયા લાગવાથી એક ઇશ્વર થયો કે ઘણા ઇશ્વરો થયા?

(૩) જહ્નુને માયા લાગી તેમાંથી જહ્નુનો કોઈ ભાગ ઇશ્વર થવામાંથી બચ્યો છે કે સમગ્ર જહ્નુ ઇશ્વર થયો છે? જો આખા જહ્નુને માયા લાગી હોય, તો અત્યારે જહ્નુનો અભાવ હોવો જોઈએ અને ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ હોવું જોઈએ અને જો જહ્નુના અમુક ભાગને જ માયા લાગી ઇશ્વર થયો હોય તો જહ્નુના ભાગો ધર્ષ ગયા કહેવાય જેમ તમારા માનવા મુજબ ઘટાકાશ અને મઠાકાશ એ ઉપાધિથી અન્ય આકાશથી ભિન્ન છે અને જુદાં ધર્ષ ગયાં છે અને ઘટને અને મઠને ગુટવાની વાટ જોઈને બેઠાં છે કે ક્યારે ઘટ, મઠ ગુટે અને ક્યારે આપણે બેઠાં થઈએ તેવી રીતે તે જહ્નુ અને ઇશ્વર અને અવિદ્યાવાળો જીવ ત્રણેય અત્યારે રાહ જોઈને બેઠાં છે? કે ક્યારે અવિદ્યા અને માયામાંથી છુટીએ ને જહ્નુ ધર્ષ જઈએ? જહ્નુ પણ વાટ જોઈને બેઠો છે કે ક્યારે માયા અને અવિદ્યા નષ્ટ થાય કે મારામાંથી જુદા થયેલા ઇશ્વર અને જીવ પાછા મારામાં ભળી જાય. આવી રીતે જહ્નુ, ઇશ્વર અને જીવ ચિંતામાં પડ્યાં છે તેમને કોઈ આશ્વાસ આપીને છોડાવશે? કોણ છોડાવશે? ક્યારે છોડાવશે અને ક્યાં સુધી આ મહાન તત્ત્વો દુઃખી રહી ચિંતામાંથી મુક્ત થશે? તેનો ક્યાંય અંત દેખાતો નથી કાંસ્ય કે એક સૃષ્ટિ અને પ્રલય પછી બીજાં સૃષ્ટિ અને પ્રલય અનાદિકાળથી ચાલ્યા આવે છે, અને અનંત કાળ સુધી ચાલ્યા કરશે કારણ જગત્ત્રયમાં લખ્યું છે, સુયોચન્દ્રમસૌ ધાતા ચકાપૂર્વમકલ્પયત્ સર્વં ચંદ્ર ડિગેરે મૃદિ સ્થા પૂર્વં જનંતી અને બગત્તી રહે છે. એટલે નવીન વેદાંતીઓનો જહ્નુ, ઇશ્વર અને જીવ માયા અને અવિદ્યાથી મુક્ત ધર્ષ શકશે નહિ. આવો માયાવાદ અને મિથ્યાવાદ નવીન

વેદાંતીઓએ ઠોકારી બેસાડ્યો છે. વેદ અને અન્ય વેદાનુકૂળ તંત્રમાં, 'શાસ્ત્ર' નિરુદ્ધ છે. પરમ ઉપકારક મહર્ષિ કપિલ, કણ્વ, વ્યાસ, ગોતમ, મનુ વિગેરેના દ્રોહ કરવાનું પાપ સાંપ્રદાયિક આચાર્યોને માથેથી ઉતરવાનું નથી અને આ પ્રશ્નોના જવાબ તેઓ આપી શકવાના નથી.

(૪) જો જન્મને માયા અને ઇશ્વરને અવિદ્યાની ઉપોદ્ધિ કોઈ સમય વિશેષમાં લાગી નથી પરંતુ અનાદિ કાળથી લાગેલી છે એમ કહે તો, પ્રથમ એ જાનો થશે કે અનાદિ કાળથી માયા કે અવિદ્યા લાગેલી હોય તો, અનંતકાળ સુધી તે લાગેલી જ રહેશે અને જ્ઞાન-ઇશ્વર માયાથી છુટવાનો નથી અને ઇશ્વર જીવ અવિદ્યાથી છુટવાનો નથી, અને કદી તેને જ્ઞાન થવાનું નથી, અને 'મોક્ષ' પણ થશે નહિ કારણ કે કોઈ પણ પદાર્થ અનાદિ સાંત હોઈ શકે નહિ અને સાંત અનાદિ હોય શકે નહિ. નાસતો વિચલે માંડા નામાવો વિચલે તતઃ સત્ માંથી અસત્ થઈ શકે નહિ અને અસત્માંથી સત્ થઈ શકે નહિ. એક કિનારાવાળી નદી કાંઠાએ જોઈ નથી તેમજ એક છેડાવાળી દોરડી કાંઠાએ જોઈ નથી માટે અનાદિ સાંતની માન્યતા અસત્ય છે.

(૫) જ્ઞાન અથવા ઇશ્વરનો કોઈ ભાગ થટાકાર કે મઠાકાશની મારફત માયોપહિત ચેતન અને અવિદ્યોપહિત ચેતન થયેલ હોય તો તેમનું તેમ જીવન સ્વાભાવિક છે કે નૈમિત્તિક છે? જો સ્વાભાવિક હોય તો જીવ કાયમને માટે જીવ જ રહેવાનો છે અને ઇશ્વર કાયમને માટે ઇશ્વર જ રહેવાનો છે અને જ્ઞાન કાયમને માટે જ્ઞાન રહેવાનો છે. કારણ કે સ્વભાવ એટલે નામ કે જે વસ્તુની સાથે જ રહે. તેથી જગતનો અભાવ માનવો પડશે જો જ્ઞાન, ઇશ્વર અને જીવને માયા અને અવિદ્યા કોઈ નિમિત્તથી લાગી હોય તો તે નિમિત્ત ક્યારે થયું, શા માટે થયું અને ફરીવાર પણ તેવા નિમિત્તથી પાછો જ્ઞાન, ઇશ્વર અને જીવ બની સંસારમાં આવશે અને જન્મમરણ લેશે એટલે મોક્ષમાયી પુનરાવર્તિત સિદ્ધ થશે અને સાંપ્રદાયિક આચાર્યોના કાયમનો મોક્ષ માનવાના સિદ્ધાંતનું ખજન થશે. આવી રીતે વેદાદિ શાસ્ત્રમાં વર્ણિત જ્ઞાન, જીવ અને ઇશ્વર નહિ રહે પરંતુ સાંપ્રદાયિક ભાષ્યકારોનાં ભાષ્યોમાં વર્ણવેલા મિથ્યા જ્ઞાન, ઇશ્વર અને જીવ રહી જશે.

(૬) જો જ્ઞાન જીવ અને ઇશ્વરને માયા અને અવિદ્યા યુક્ત થવાનું વિવર્તથી માનો તો તે પણ સંભવી શકતું નથી કારણ કે સ્વર્ત એનું નામ છે કે કોઈપણ વસ્તુ પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં દેખાતને બદલે પોતાના સ્વરૂપથી ભિન્ન અન્ય રૂપે દેખાય તો એ તમારો વિવર્તવાદ, અભેદવાદ, અદ્વૈતવાદ, માયાવાદ અને મથ્યાવાદમાં સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. જેવી રીતે ખાણીમાં એક લાકડાની સોટી

છે તે બહાર ભેલેલા પ્રશ્નને વાકી લાગે છે, પરંતુ ખરી રીતે તે સીની છે જેવી રીતે કેટલાક કાચમા કાંઈ પોતાનું મોઢું બુએ છે તો નાક મોટું દેખાય છે, કાન મોટા દેખાય છે નિગેરે, ખરી રીતે મો, નાક, કાન નાના મોટા હોતા નથી પણ સરખા જ છે અહીં સોની માટે પાણી અને નાક કાન નિગેરે માટે દર્પણ અને કાચ આવરણ છે તેથી વાસ્તવિક સ્વરૂપથી ભિન્ન દેખાય છે આનું નામ નવીન વેદાતીઓનો વિવર્તવાદ છે જેના ઉપર નવીન વેદાતીઓનો મુખ્ય આધાર છે વિવર્ત, ઉપાધિ, અભ્યાસ નિગેરે શબ્દો વાપરીને નવીન વેદાતીઓ પોતાની માયામાથી છટકી જાય છે બ્યારે તેમનાથી કાંઈ સમુક્તિક જવામ ન અપાય ત્યારે તેઓ વિવર્ત, ઉપાધિ, માયા, નિગેરેનો આશ્રય લઈ છુટી જાય છે, પરંતુ બ્રહ્મના ઇશ્વર થવામા અને ઇશ્વરના શ્રવ થવામા અને જડ પરમાણુથી બનેલુ જગત વાસ્તવમા બ્રહ્મ જ છે એમ સિદ્ધ કરવામા નવીન વેદાતીઓને વિવર્તવાદ મદદરૂપ થાય તેમ નથી કારણ કે વેદમા કોઈપણ ઠેકાણે બ્રહ્મ ને ઇશ્વરને માયા લાગવાનું કે ઇશ્વર શ્રવને અરિઘા લાગવાનું પ્રમાણ મળતું નથી, આ ઉપરાંત યુક્તિથી પણ બ્રહ્મ, શ્રવ, ઇશ્વરને માયા અરિઘા લાગ્યાનું અને વિવર્ત દેખાવાનું સિદ્ધ થઈ શકતું નથી વિવર્તમા દ્રષ્ટા, દશ્ય અને આનરણ્ય યથાતરમા હોવા જોઈએ અને જુદા જુદા હોવા જોઈએ જેમકે લોકગની સોની એક વસ્તુ જળ ખીજી વસ્તુ, અને દ્રષ્ટા એટલે જોનાર ત્રીજી વસ્તુ આ ત્રણેય જુદા જુદા સ્થાને રહેલા છે બ્રહ્મ, ઇશ્વર, જગત અને શ્રવનું તેવી રીતે નથી બ્રહ્મ અને ઇશ્વર સર્વવ્યાપક, નિરાકાર અને એક જ હોનાથી એક ખીજીથી જુદા સ્થાનમા નથી, એક ખીજીથી દૂર નથી, વળી તેઓ વચ્ચે આવરણ પણ નથી કારણકે આનરણ્ય માટે જુદું સ્થાન નથી તેથી દ્રષ્ટા, દશ્ય અને આવરણ અને તેનો પરસ્પરનો સબંધ આ બધાનું હોવું સંભવિત નથી તેથી બ્રહ્મ, ઇશ્વર, શ્રવ અને જગત વચ્ચે વિવર્તનો અસંભવ છે માટે વિવર્તનું દૃષ્ટાંત અભેદવાદીઓ માટે બ્યર્થ છે નવીન વેદાતીઓના અદ્વૈતવાદના સિદ્ધાંતાનુસાર દ્રષ્ટા, દશ્ય અને આવરણમાં અભેદ છે તે બધું એક જ છે તેમજ ભોક્તા, ભોગ્ય અને સાક્ષીમાં પણ અભેદ છે અને અદ્વૈત છે. તો કેનામાં કેનો વિવર્ત સંભવે ? માટે અભેદવાદીઓને માટે વિવર્તનું ઉદાહરણ સ્વપક્ષની સિદ્ધિ કરનારું નથી જો કહે કે વાસ્તવિક તો અભેદ જ છે વિવર્ત દેખાય છે તે પણ મિથ્યા છે તો એક વિવર્તને સિદ્ધ કરવા ખીજા વિવર્તનો આશ્રય લેવો પડશે અને ખીજા વિવર્તને સિદ્ધ કરવા ત્રીજા વિવર્તનો આશ્રય લેવો પડશે અને નવીન વેદાતીઓ અનનસ્થા દોષને પામ થશે અને પરાજય રૂપી નિમ્મલરધાનમા પડશે માટે શ્રી શકરાચાર્ય નિગેરેનો વિવર્ત, ઉપાધિ, આભાસ, અભ્યાસ નિગેરે તેમના અભેદવાદને સિદ્ધ કરવા નિરુપયોગી છે વળી બ્રહ્મ, ઇશ્વર, શ્રવ અને

વિવર્તનો સંબંધ અનાદિ છે કે નહિ, સ્વાભાવિક છે કે નૈમિત્તિક છે તેનો પણ તેઓ જવાબ આપી શકશે નહિ અને જવાબ આપવા જતાં સ્વપક્ષદાનિરૂપ દોષમા નરકકાર્ષ જરો

(૭) નવીન વેદાંતીઓ જગતને મિથ્યા અને આ બધું બ્રહ્મ છે એમ ખતાવવા ચાહી અને છીપ, સર્પ અને દોરડુ, સ્વપ્ન અને દરમ, ચાહતો અને માણસના દૃષ્ટાંતો આપી અદ્વૈતવાદ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને ભોળા માણસો આના દૃષ્ટાંતના આભાસમા ફસાય જાય છે અને બ્રહ્મ સત્ય જગત મિથ્યાનાળા મિથ્યા સિદ્ધાંતને માનવા લાગી જાય છે, પરંતુ ઉપર જણાવેલાં દૃષ્ટાંતો એક જ બ્રહ્મ ■ અને બીજી કાંઈ નથી એવા અદ્વૈતવાદને સિદ્ધ કરવાને બદલે તેનું ખડન કરે છે ચાહીમા છીપની બ્રાતિ થાય છે, પરંતુ ચાહી અને છીપ એ બન્ને વસ્તુ વસ્તુતાએ ભિન્ન છે, એક બીજાથી જુદી જુદી છે અને જુદા જુદા સ્થાનમા રહેનારી છે, વ્યાખ્યાવ્યાપકભાવ સંબંધથી રહિત છે, તેવી જ રીતે સર્પ અને દોરડુ પોતાના ગુણ કર્મ સ્વભાવથી ભિન્ન છે, જુદા જુદા સ્થાનમા રહેનારા છે અને કાર્યકારણ બાનથી ભિન્ન છે પુરુષ અને ચાહતો બન્ને એક બીજાથી દૂર, ભિન્ન વ્યાખ્યા વ્યાપક સંબંધથી રહિત અને સમાન ગુણ કર્મ સ્વભાવથી રહિત છે છતાં બ્રાતિ થવાનું કારણ પ્રકાશનો અભાવ છે પ્રકાશનો અભાવ એટલે અંધકાર દૂર થવાથી બન્નેની ભિન્નતા અને સ્વરૂપ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે પરંતુ બ્રહ્મ, જીવ અને જગતનો અભેદ સિદ્ધ કરવા ઉપરનાં દૃષ્ટાંતો મદદરૂપ થતાં નથી કારણ કે બ્રહ્મ, ઇશ્વર, જીવ અને જગત મિથ્યાવાદીઓના મતમા જુદા જુદા નથી વાસ્તવિક રૂપે એક જ છે માટે બ્રાતિનો સભવ નથી વાસ્તવમા એ જુદા જુદા પદાર્થો હોય તો જ બ્રાતિ થઈ શકે સર્પ અને દોરડું પુરુષ અને ચાહતો, છીપ અને ચાહી વસ્તુતાએ ભિન્ન છે એટલે બ્રાતિનો સભવ છે. જે બ્રાતિ અજ્ઞાન રૂપી નિમિત્તથી દૂર થઈ જુદાપણાનું ખરું જ્ઞાન કરાવે છે એવી જ રીતે નવીન વેદાંતીઓ અને આધુનિક સામ્રાજ્યિક આચાર્યોને કેન્દ્રવાદીત, વિશિષ્ટાદ્વૈત, શુદ્ધાદ્વૈત અને દ્વૈતાદ્વૈત ત્રિગેરમા વૈદિક સિદ્ધાંતોના અભાવરૂપી અજ્ઞાનથી અને વાસ્તવિક જ્ઞાનના રહિતપણાને લીધે બ્રહ્મા ઇશ્વર અને જીવન-પણાની, ઇશ્વરમા જીવ અને જગતપણાની તેમજ અશુદ્ધ અને જડ જગતમા શુદ્ધ ચેતન બ્રહ્મની બ્રાતિ થયેલી છે અરૂપ અને એકદેશીય જીવમા સર્વજ્ઞ અને સર્વવ્યાપક બ્રહ્મની બ્રાતિ થયેલી છે તેને દૂર કરવા આ યુગના મદ્યવિંદ્યાન દે વૈદિક સિદ્ધાંતોના પ્રતિપાદન વડે અને વેદરૂપી સૂચના પ્રકાશ વડે તે ત્રાયાવાદની બ્રાતિ દૂર કરવાની હાકલ કરી ■ અને ત્રાયાવાદીઓએ પાશ્વેલી ત્રાયાની જગતમાથી સૌને મુક્ત કર્યા છે.

મહા વાક્ય વિચાર.

(૮) દવે આપણે શ્રી શંકરાચાર્ય વિગેરે સામિપ્રાચીન આચાર્યો ઉપનિષદનાં કેટલાંક વાક્યો અને તેના પદોને મહા વાક્ય તરીકે માને છે, અને તેના પ્રસંગ અને પ્રકરણ વિરુદ્ધ અર્થ કરે છે, તેની સમીક્ષા કરશું. આ પદોનાં એક વાંત જાણી લેવી જોઈએ કે શ્રી શંકરાચાર્ય વિગેરેએ માની લીધેલા ત્વચ્છિપત મહા વાક્યોમાંથી એક પણ વાક્ય કે પદ વેદમાંથી લીધેલ નથી પરંતુ રાગસ્ત વાક્યો અને પદો ઉપનિષદો કે જેમાં અવેદિકાએ પ્રદક્ષિત ભાગ ઉમેરેલો છે અને, વાગમાર્ગના સિદ્ધિતા જેમાં ધુસારી દીધેલા છે તેવા પ્રાચીન અને નવાં ઉપનિષદોનો આશ્રય લઈ કેટલાંક પદો અને વાક્યોને મહા વાક્યોનું વિશેષણ આપી જગતમાં અજ્ઞાન ફેલાવવાની કોશીસ કરેલ છે. ખરી રીતે એ વાક્યોને મહા વાક્યો કહેવાં તેજ અજ્ઞાન છે, અને ઉપનિષદના શેષ ભાગને અપમાન કરવા જેવું છે, જે મહા વાક્યો ઉપર મદારીની મોરલી ઉપર જેમ નાગ નાચે તેમ સામિપ્રાચીન આચાર્યો અને તેમના શિષ્યો નાચે છે, તેનું રક્ત્ય ખેવાવામાં આવે છે.

તત્ત્વમસિ, અયમાત્મા બ્રહ્મ, બ્રહ્મણં બ્રહ્મ, બ્રહ્મં બ્રહ્માદિત્ત, સર્વં પલિયદં બ્રહ્મ, નેહ નાનાસ્તિ કિંચન. દ્વિતાદૈ મયં મયતિ, પક્. મેવા દ્વિતીયં બ્રહ્મ, વિગેરે નવીન વેદાંતીઓનાં માનેલાં મહા વાક્યો છે હવે પહેલાં તત્ત્વમસિ પદ પર વિચાર કરશું. તત્ત્વમસિ એ શબ્દો કોઈ સ્વતંત્ર વાક્ય નથી તેમ મહાવાક્ય પણ નથી નવીન વેદાંતીઓ આ પદનો અર્થ કરે છે તત્ત્વ એટલે બ્રહ્મ, ત્વં એટલે તું, અસિ એટલે છે. “તું બ્રહ્મ છે.” હાંદોગ્ય ઉપનિષદ ૬-૮-૭ માં આવેલું આ વાક્ય નીચે મુજબ છે. હઠા પ્રપાઠકના આઠમાં ખંડના આરંભથી ઉદ્યાયક શ્વેતકેતુને સત્ પ્રકૃતિમાંથી પાંચ તત્ત્વોનું આ શરીર કેવી રીતે બને છે, અને તે શરીર કરતાં જ્ઞાત્મા જુદો છે, અને તે જ્ઞાત્મા તે તું છે એવો ઉપદેશ આપે છે, તેવો સ્પષ્ટ અર્થ હોવા છતાં તું બ્રહ્મ છે એવો પ્રકરણ વિરુદ્ધ જોડો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે.

મંત્ર જમાં જણાવ્યું છે કે મરનાર પુરુષ જનાં મનમાં વાણી લીન થઈ જાય છે તથા પ્રાણમાં મન લીન થઈ જાય છે તેજમાં પ્રાણ લય થઈ જાય છે અને તેજ અણુતર જ્ઞાત્મામાં લીન થઈ જાય છે ત્યાર પછી મંત્ર માતમાં બતાવ્યું છે કે —

પેતદાત્મ્યમિદં સર્વં તત્ત્વત્યં સ આત્મા તત્ત્વમસિ શ્વેતકેતો ?

હે શ્વેતકેતો ઉપર જણાવેલ પ્રકૃતિના વિકારોથી જુદો જ્ઞાત્મા છે તે પ્રકૃતિના ગુણોથી રહિત છે, તે સત્ય છે. આ જગતમાં તેમાં રહેલા ચેતનાદિ

શુભો દેખાઇ આવે છે; તે જ્ઞાતમા તું છે. જીવ જ્ઞાની એકતા બતાવનારો અર્થ આમાં કયાંય નીકળી શકતો નથી.

હવે ક્ષયમાત્રા પ્રકારનું પ્રકરણ જુદદારપથકમાં ૨-૫-૧૬માં જોવાથી ૨૫૯ જોવાઈ આવશે કે કડિકા ૧૮માં વ્યાપક પરમાત્માનુ પુરણ શબ્દથી વ્યાખ્યાન કરતાં કરતાં કડિકા ૧૯મી રૂપ રૂપ પ્રતિરોપ યમૂવ-પ્રકૃતિમાંથી અનેક રૂપ બનાવી સંષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી માયા વડે અનેક રૂપ જગતમાં દેખાય છે, તે સર્વના બનાવનાર જ્ઞાત સંઘટા છે તેમ જાણવું છે ત્યાં જીવ અને જ્ઞાતો અભેદ છે તે બતાવનાર પ્રકરણ જ નથી. સામાન્ય વાક્યને વ્યર્થ મહા વાક્ય બનાવી દીધું છે. પ્રજ્ઞાનં વદ્ય વાક્યમાં પણ જીવ જ્ઞાની એકતા ગિદ્ધ થતી નથી પ્રજ્ઞાન એ જ્ઞાતું વિશેષણ છે માટે પૂર્ણ જ્ઞાન વાળું જ્ઞાત; એટલે જ તેનો અર્થ થાય છે; જ્ઞાં વદ્યાસ્મિ એ કોઈ જુદું વાક્ય નથી પરંતુ જુદદારપથક ઉપનિષદના ૧ અધ્યાયના બ્રાહ્મણ ૪મા ૧૦મી કડિકામાં વચ્ચે ભાગ છે ઉપરની ૯મી કડિકામાં ચર્ચા છે કે જ્ઞાની મનુષ્ય કહી શકે તેમ છે કે હું જ્ઞાતને સંપૂર્ણપણે જાણું છું તેની ચર્ચામાં ૧૦મી કડિકામાં આપ્યું છે પ્રજ્ઞ વા દ્વદમ પ્રજ્ઞાતીત્વ તદાત્માનં જવેદાદાં વદ્યાસ્મિ इति तस्मात् तत्सर्वं जमवत् अर्थ.—નિશ્ચયથી પ્રારંભમાં આ જ્ઞાત હતા તેઓ પોતાને જાણતો હતા કે હું જ્ઞાત છું ત્યાર પછી જગત બન્યું અને મનુષ્યોએ અને દેવોએ જાણ્યું કે જ્ઞાત શું છે અને જ્ઞાત જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું આ ઠેકાણે જ્ઞાત જીવની એકનાનો કાંઈ ઉલ્લેખ નથી છતાં મિથ્યાવાદીઓ દોષ હનર વર્ણોથી જ્ઞાં વદ્યાસ્મિ એમ કહીને પોતે જ્ઞાત બની બેઠા છે અને કેટલાક પોતે જ જ્ઞાતના નામે શુરુ બની માલ મનીષા ઉડાવે છે આવી રીતે પોતે જ જ્ઞાત બની બેસવામાં મગ્ન છે એમ જાણી જ્ઞાં વદ્યાસ્મિનો પ્રચાર કરી ઘણા માણસો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવા લાગ્યા. આ વાક્યને મહા વાક્ય બનાવી ઘણા લોકો જ્ઞાત બની બેઠા છે અને દુનિયામાં મહાન અજ્ઞાન ફેલાવ્યું છે સર્વ સ્થિતિનં પ્રજ્ઞ નેદ નાનાસ્તિ ચિંચન આ બધું જ્ઞાત છે તેમાં અનેક નાના મોટા પદાર્થો દેખાય છે તે કાર્તિ નથી મિથ્યા છે માત્ર જ્ઞાત જ છે. આવી રીતે નવીન વેદાંતીઓએ અર્થનો અનર્થ કર્યો છે તેઓએ કેવી ઠગવિદ્યા અને કપટ કર્યું છે તેની ખોલ ખોલવામાં આવે છે સર્વ સ્થિતિનં વદ્યા એ હોદોગ્ય ઉપનિષદનું પદ છે અને બાકીનો ભાગ નેદ નાનાસ્તિ ચિંચન એ કોષોપનિષદમાં આવેલું છે આવી રીતે બે જુદા જુદા વાક્યોના બે ભાગોને ભેગા કરી એક વાક્ય બનાવી જનતાની આંખોમાં ધૂળ નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, ધન્ય છે, મિથ્યાવાદીઓના મિથ્યા પ્રયત્નને અને માયાવાદીઓની માયા જાળને સર્વ સ્થિતિનં પ્રજ્ઞ અલીયાં જાણાવેલું છે આ સર્વ જગતને બનાવનાર નિમિત્ત કારણ જ્ઞાત છે તે સર્વ વ્યાપક છે અને તેની જ શાંતિથી

ઉપાસના કરવી અન્યની નહિ એવો ઉપદેશ છે. છતાં તે પદને જીવ જાણની એકતામાં માયાવાદીઓએ તમારી દીધું છે. જેદ નાનારિન કિંચન આ વિવિધ સ્વરૂપોનું મૂળ કારણ એક પ્રકૃતિ જ છે તેવો અર્થ થાય છે. તે પ્રકૃતિ પણ જાણમાં રિયત છે અને તેને આધીન છે. એવો સ્પષ્ટ અર્થ હોવા છતાં જીવ જાણની અને જગતની એકતા અને અભેદવાદમાં લગાવી અનર્થ કર્યો છે તેવું જ દેતાદે મયં મવતિ નું થયેલ છે. જીવ માત્ર સમાન શુદ્ધ કર્મ સ્વભાવવાળા છે અને જીવો વચ્ચે ભેદભાવ ન સમજવો જોઈ તેવો અર્થ છે તેમાં ક્યાંય જીવ જાણની એકતા નથી, પરમાત્મા એક છે એ નથી. એ પરમાત્મા સમજવાથી અજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, અજ્ઞાનથી લય પેદા થાય છે; તે પણ અર્થ યદ્ય શકે; પરંતુ જીવ જાણની એકતાનો અર્થ કોઈ રીતે નીકળી શકતો નથી. એક મેવાદ્વિતીય પ્રમ્ત્ર વાળા વાક્યનો અર્થ જાણ એક જ છે અને અદ્વિતીય છે; અહીંયાં અદ્વિતીય શબ્દનો અર્થ એ છે કે તેના જેવો બીજો કોઈ નથી જેમ કોઈ બહુ વિદ્વાનને આપણે અદ્વિતીય પંડિત કહીએ છીએ એનો અર્થ એવો નથી કે બીજો કોઈ પંડિત નથી કે વિદ્વાન નથી બીજા પંડિતો પણ છે પરંતુ અદ્વિતીય એટલે સૌથી વધારે વિદ્વાન જ + દ્વિતીય જેના જેવો બીજો નહિ તેનું નામ અદ્વિતીય. અદ્વિતીય શબ્દ બીજાના અભાવનો સમર્થક નથી પરંતુ તુલનાત્મક રીતે એકતા સિદ્ધ કરનારો શબ્દ છે એવી રીતે જાણની બરાબરીમાં બીજી કોઈ વસ્તુ હોઈ શકે નહિ તેટલો તેનો અર્થ છે. જીવ જાણ અને જગતની એકતા સિદ્ધ કરવામાં તે વાક્યનો ભાગ તેમને ઉપયોગી નથી અને મહાવાક્ય પણ નથી. આવી રીતે શ્રી શંકરાચાર્યના મહાવાક્યોની સમીક્ષા કરવામાં આવી છે. જાણ, ઈશ્વર, જીવ અને જગતની એકતામાં કશિપત મહાવાક્યો માયાવાદીઓને મદદરૂપ થતાં નથી તે સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે, હવે પ્રકૃતિ પરમાણુથી જન્મત બન્ધુ છે, તે સિદ્ધ કરવામાં આવશે. સાંખ્ય અને વૈશેષિકના પ્રકૃતિ પરમાણુ ઉપાદાનકારણવાદ ઉપર જે આક્ષેપો કરવામાં આવ્યા છે તેનો પરિહાર કરવામાં આવશે.

પ્રકૃતિ - પરમાણુ - કારણ - કાર્યવાદ

વૈદિક સિદ્ધાંત અનુસાર જાણ અને ઈશ્વર જુદાં નથી, પરંતુ જુદાં જુદાં નામ હોવા છતાં તે એક જ છે તે આ જગતનું નિમિત્ત કારણ છે અને તે સર્જિતો સૃષ્ટા છે, કર્તા છે, સંચાલક છે, અને પ્રવચકર્તા પણ છે. સર્વ વ્યાપક, સર્વશ, નિરાકાર અને સર્વ શક્તિમાન હોવાથી જગતનો નિયંત્રા પણ છે. સર્જિતું સર્જન અને સંચાલન નિરંતર અને નિત્ય થતું હોવાથી અનંત બળ, અનંત જ્ઞાન સક્તિ નિત્ય જાણ શિવાય અન્ય કોઈપણ જગતનું નિમિત્ત કારણ થઈ શકે

નહિ આ સિદ્ધાંત સર્વ દર્શન શાસ્ત્રોને માન્ય છે. જેઓ અન્યથા સમજે છે, અથવા માને છે તેઓ સત્ય સમજતા નથી અને પક્ષપાતી તથા દુરાગ્રહી છે.

શુદ્ધ શુદ્ધ મુક્ત સ્વભાવ નિરાકાર ચેતન સ્વરૂપ બ્રહ્મમા જડત્વ અને અશુદ્ધિપણનો અને અજ્ઞાનનો સદંતર અભાવ હોવાથી અને ત્રિકાળમા અખંડ એકરસ અને સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ હોવાથી, નિર્વિકારી અને અપરિણામી હોવાથી બ્રહ્મ જગતનું ઉપાદાનકારણ થઈ શકે નહિ જડ, વિકારી અને પરતત્ત્વ તત્ત્વજ જગતનું ઉપાદાન કારણ થઈ શકે, અન્ય નહિ તેથી જડ, સત્, રજ, તમ એવા અસંખ્ય પરમાણુઓની સામ્ય અવસ્થા જેને પ્રકૃતિ કહે છે, તેને જ પ્રધાનકારણ પણ કહે છે તે અનાદિ જડ તત્ત્વ, જેમાં સત્, રજ, તમ, પરમાણુ, નિત્ય આકાશ, કાળ વિગેરે જડ તત્ત્વોનો સમાવેશ થાય છે, અર્થાત્ જેને જગત બનાવનાની મામત્રી કહે છે, તે જગતનું ઉપાદાન કારણ છે એ સિધ્ધાંત સર્વ વૈદિકાને, વેદાદિ શાસ્ત્રોને અને સર્વ દર્શનકાર મહર્ષિઓને સ્વીકૃત છે, અને દર્શન શાસ્ત્રમા તેનું વર્ણન કયું છે, તે નિમિષમા પરસ્પર વિરોધ નથી

ત્રીનું કારણ અદ્વય, એકદેશી, ચેતન અને નિત્ય જીવ પ્રપત્ત વડે પરિમિત જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનારો છે અને પરમ પુરુષાર્થથી મોક્ષ મેળવનાર જીવાત્મા છે કે જેને માટે જગત રચનામા આવે છે

ઉપર જણાવેના સિદ્ધાંતોનું ન્યાય, સામ્ય, યોગ, વૈરોચિક, પૂર્વમીમાંસા અને બ્રહ્મ સૂત્ર (વેદાંત દર્શન) અને ઉપનિષદો પ્રતિપાદન કરે છે અને એક ખીજાને ઉપયુક્ત સિદ્ધાંતોમા કોઈ પણ પ્રકારનો મતભેદ નથી

પરંતુ દુષ્ખની વાત છે કે જેના ત્રણ હજાર વર્ષના યુગમા નિદેશથી આર્યાવર્તમા આવેલી પ્રજાએ આર્યસાહિત્યમા ધકુ જ મિશ્રણ કરી, નવા પુસ્તકો બનાવી શુદ્ધ વૈદિક ધર્મના સિદ્ધાંતો અને સાહિત્યને દૂષિત કર્યું છે જેમ આજકાલના જમાનામા હિંદુ સંન્યાસીઓના વેશમા ઈસાખ્રીશ્ચનરીઓ હિંદુઓને છેનરી લાવવ્ય આખીને વટલાવે છે, અને આગાખાનીઓએ હિંદુઓને વટલાવવા ધર્મના પ્રથોમા ગરબ કરી બોળા હિંદુઓને છેતર્યા છે અને છેતરે છે તેવી રીતે છેલ્લા ત્રણ હજાર વર્ષથી આર્ય પ્રજામા પ્રવેશ કરી અનાર્યોએ અનેક રીતે આર્યોના સાહિત્યને દૂષિત કર્યું છે તેમા આધુનિક સાપ્રદાયિક આચાર્યોએ પોતાની મહત્તા વધારના માટે અને આર્યોના શુદ્ધ વૈદિક ધર્મને બ્રષ્ટ કરવા માટે, ઉપનિષદ, ગીતા અને વેદાંત દર્શનના ભાષ્યો રચી ચૂકા ઋષિ મુનિ પ્રણીત દર્શન શાસ્ત્રોને દૂષિત કર્યા છે તેમા શ્રી યાજ્ઞવલ્ક્ય, શ્રી રામાનુજાચાર્ય, શ્રી વલ્લભાચાર્ય આદિએ જગતનું ઉપાદાન કારણ જે પ્રકૃતિ પરમાણુ છે તેને બદલે નિર્વિકાર, નિરાકાર

શુદ્ધ બ્રહ્મને જ જગતનું ઉપાદાન કારણ બતાવી પોતે જ બ્રહ્મ બની બેઠા છે. આ લેખના ઉપલા ભાગમાં તેમની લીલાનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. હવે પછી તે આચાર્યોએ વેદાંતદર્શનના બીજા અધ્યાયના બીજા પાદમાં સૂત્ર ૩ થી ૧૦ સુધીના ભાષ્યમાં કપિલ મુનિ પ્રણીત સાંખ્ય દર્શનના મુખ્ય વિષય પ્રકૃતિ ઉપાદાનકારણ વાદનું ખંડન કરવાનો દાવો કર્યો છે; તેની સમીક્ષા કરતું ઉક્ત આચાર્યોએ તે દશ સૂત્રોનું ભાષ્ય કરતાં કરતાં શ્રી કપિલ મુનિકૃત સાંખ્યનું ખંડન કરીએ છીએ એવો મિથ્યા પ્રવાણ કર્યો છે. પ્રકૃતિ જગતનું ઉપાદાનકારણ હોઈ શકે નહિ એ સિદ્ધ કરવા તેઓ એક પણ પ્રમાણ કે દર્શાંત, દલીલ કે સુક્તિ આપી શક્યા નથી માત્ર એટલું જ લખી શક્યા છે કે, એકલી પ્રકૃતિ જડ હોવાથી સ્વતંત્ર રીતે પોતે જગત બનાવી શકે નહિ એટલું જ વારંવાર જણાવી એકની એક બાબતનું વ્યર્થ પિષ્ટપેષણ કરી સિદ્ધ કર્યું છે, કે એતન બ્રહ્મ સિવાય એકલી પ્રકૃતિ જગત બનાવી શકે નહિ. આ તો ખોટો કુંગર અને કાઠયો ઉંદર. એવી વાત થઈ, આજ દિવસ સુધી કોઇ ઋષિ મહર્ષિઓએ એવું લખ્યું નથી કે ઇશ્વર સિવાય એકલી પ્રકૃતિ જગત બનાવે છે. સર્વ ઋષિઓએ વૈદિક સિદ્ધાંત કે બ્રહ્મ જગતનું નિમિત્તકારણ છે અને પ્રકૃતિ પરમાણુ જગતનું ઉપાદાન કારણ છે એ બંને સિવાય જગતની રચના થઈ શકે નહિ એવો સિદ્ધાંત સ્થિર કર્યો છે અને શ્રી શંકરાચાર્ય આદિનો બ્રહ્મને ઉપાદાન કારણ માનવાનો પરિશ્રમ વ્યર્થ બન્યો છે; છતાં પોતાના ભાષ્યના બહુમાં કુંકવાનો ધંધો તેઓ તથા તેમના શિષ્યો હજી સુધી ચાલુ રાખે છે એ તેમની અનધિકાર ચેષ્ટા છે.

હવે ત્યારપછીના સૂત્ર ૧૧ થી ૧૭ સુધી મહર્ષિ કણ્વાદ પ્રતિપાદિત પરમાણુ કાર્યવાદનું ખંડન કરવાનો દાવો કરનાર ભાષ્ય કર્યું છે તેની સમીક્ષા કરશું.

વૈજેયિક દર્શનકાર શ્રી કણ્વાદ મુનિના સિદ્ધાંત મુજબ પરમાણુ જગતનું ઉપાદાન કારણ છે પરમાણુ એટલે કોઈ પણ પદાર્થ જે સાવચળ છે, શરીરી છે, અનેક પરમાણુઓના સંયોગથી બનેલ છે તે પદાર્થનો સૌથી સૂક્ષ્મ અવિભાજ્ય અવસ્થાવાળો પદાર્થ. દરમ્યાન જગતનો કોઇ પણ પદાર્થ નષ્ટ થતાં થતાં સૌથી સૂક્ષ્મ સ્થિતિમાં આવી પડે તેને પરમાણુ કહેવાય છે. એક અણુની યંત્રથી, ગણિતથી કે કંપનાથી પણ અવિભાજ્ય સ્થિતિ તે પરમાણુ છે, આનાં અસંખ્ય નિત્ય પરમાણુ વડે ઇશ્વર આ જગતને રૂમે કરીને બનાવે છે. આનાં પ્રત્યેક પરમાણુ પ્રથક રહે ત્યારે તે નિરવચળ છે અને સંયોગ થાય, એક બીજાની સાથે જોગ્ય ત્યારે તે અણુથી ઉત્પન્ન થયેલ પદાર્થ અવચળ કહેવાય છે સૃષ્ટિના આરંભમાં પ્રથમ પ્રથમ રહેલાં પરમાણુને એકઠાં

કરી તેના સમુદાયને દબાવે, નસરેણુ વિગેરેને પરમાત્મા પોતાની કૃતૃત્વ શક્તિથી
જેડી તેઓની સામ્યાવસ્થાને તોડે છે

સત્વ (Self Expression) રજ (Motion) તમ (Inertia),
પરમાણુઓની સામ્ય અવસ્થાને પ્રકૃતિ કહે છે તેમની પ્રકાશશક્તિ ગમનશક્તિ
અને સ્થિતતાશક્તિની સામ્યાવસ્થા જેને અશ્વેત્રમા State of Equilibrium
of forces in Triangle કહે છે તેનું નામ પ્રકૃતિ એવી પરિભાષા
ધાય છે જેવી રીતે નજી બાલુથી ઘોળાને ખેંચાયા આવે અને ખેંચનારાઓમા
બાળું જ્યાં સુધી સામ્ય હોય ત્યાં સુધી તેનું પાણી જાગ્યા દોરકું ખેંચાઈ જશે
નહિ તેવી સ્થિતિ જગત બન્યા પૂર્વે પરમાણુઓની એક સત્વ રજ અને તમ
પરમાણુઓની ત્રિકોણાત્મક સામ્ય અવસ્થા હોય છે જેને Triangular equi-
librium of forces કહેવાય છે પરંતુ અહીં એક મુખ્ય બાત યાદ રાખવી
જોઈએ કે જે અત્યંત અગત્યની છે તે એ છે કે પરમાણુ નિરવયર છે પણ નિરાકાર
નથી જો તેઓ નિરાકાર હોત તો સાકાર સૃષ્ટિ બની શકત નહિ શ્રી શંકરાચાર્ય
અને અન્ય દાર્શનિકોએ અહીં ખૂન કરી છે તે એ કે પરમાણુને નિરવયર કહીને
નિરાકાર માની ખૂન કર્યું છે જે વેદાંત દર્શનના બીજા અધ્યાયના બીજા પાના
૧૧ માં મૂકી ૧૭ માં મૂકીના શ્રી શંકરાચાર્યના તથા અન્યના શારીરિક
આદિ ભાષોને વાંચી જણાશે કે તેમણે પરમાણુ સાકાર નથી એમ માનીને
ખૂન કર્યું છે સિદ્ધાંત એ છે કે જ્યારે ઈશ્વર વ્યાપ્ત કરે છે, ત્યારે નિરવયર
પરમાણુઓની સામ્ય અવસ્થાને તે તોડે છે અને ક્રમશઃ નીચે મુજબ સૃષ્ટિ બને છે

અનાદિ નિત્ય સ્વરૂપ સત્વ રજ, તમોગુણુ યુક્ત પરમાણુઓની સામ્ય
અવસ્થાએ પ્રકૃતિમાંથી પરિવર્તન થયેલા પરમ સૂક્ષ્મ જી. જી. રહેના
અવયવોનો જ પહેલો સંયોગ અને એ સંયોગમાંથી જે એક રાત્ર બને છે
તેનું નામ સૃષ્ટિ છે આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ રૂપાતરમાંથી એક પડી એક એમ ક્રમથી
બનતા રૂપાતરથી સ્વગૂણુ નિયંત્ર જગત બને છે પ્રાથમિક સંયોગોનો જે આધાર
છે તેના કદ નાશ થયો નથી તે મૂળ કારણ કહેવાય છે સંયોગ રિયોગને
લીધે જે બને છે અને બગડે છે તે કાર્ય કહેવાય છે આના ત્રકારના કાર્યકારણુને
સૃષ્ટિ કહે છે

જો કોઈ એમ પ્રશ્ન કરે કે એક નિરવયર પરમાણુ પૃથક્ હોય તે ભેગા
મળે તો સાવચળ અથવા સાકાર કેવી રીતે થાય ? એકત્વગુણુયુક્ત પરમાણુ
અનેકત્વને કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરે ? શ્રી શંકરાચાર્ય વેદાંત દર્શનના બીજા અધ્યાયના
બીજા પાના ૧૧ માં સૂત્રમા રમાણુવાદીઓ ઉપર પ્રશ્ન કર્યો છે કે પરમાણુનો

ગુણવિશેષ જે પારિમાણ્ય છે તે અન્ય પારિમાણ્ય ગુણને ઉપજાવતો નથી એ વૈશેષિકની પ્રક્રિયામાં વ્યભિચારદોષ છે કારણ કે કારણનો ગુણ કાર્યમાં ગુણાતર ઉપજાવે છે એવી તેમની પ્રક્રિયા છે તેથી બ્રહ્મના અભિન્ન નિમિત્તોપાદાનકારણ પર પરમાણુવાદીઓ આક્ષેપ કરી શકે નહિ

ઉત્તર:—શ્રી શ કરાચાર્યે ઉઠાવેલા ઉપરના આક્ષેપનો ઉત્તર તે ૧૧મું સૂત્ર જ આપે છે કે નિરવયવ પરમાણુઓના સમુદાયથી મહત્તરપરમાણુજન્ય અવયવીની ઉત્પત્તિ થઈ જાય છે દ્વંસ્વપરિમાણુવાળા દ્વણુકથી મહદ્ દીર્ઘપરિમાણુવાળું અણુક થાય છે અને પરિમણ પરિમાણુવાળા પરમાણુઓથી દ્વંસ્વપરિમાણુનાં દ્વણુક થાય ॥ એ પ્રકારે ચેતનબ્રહ્મ વ્યક્તિગત પોતાની સૃષ્ટિકર્તૃત્વશક્તિથી પરિમાણુવાળા પરમાણુનું પારિમાણ્ય કાયમ રાખીને સમશ્લિષ્ઠ મહત્તરપરિમાણુ ઉપજાવે છે આ વિષયને વિશેષ સ્પષ્ટ કરશું જેમ એકનો અક (૧) એકની સંખ્યાનો ગુણ ધરાવે છે, પરંતુ તે એકડો બગાડે, નહીં ૩-૪ વિગેરે ૩૫૬ વૃદ્ધિ પામે છે, અને બીજાના સંયોગથી મોટી સંખ્યા ૩૫૬ થઈ જાય છે, પરંતુ તે બીજી સંખ્યામાં મળી જવા છતાં પોતાની એકની સંખ્યાનો ગુણ પોતાનામાં કાયમ રાખે છે, જેમ કે ૨-૩ વિગેરે ૨ માં ૧ એકડો પોતાના એકપણાનો ગુણ જોઈ એસતો નથી પરંતુ જે એટલે ૧+૧ જે એક ૧ મળીને જે થાય છે ૧+૧+૧ મળીને નહીં થાય ॥ તેવી રીતે ગમે તેટલી મોટી કે નાની સંખ્યાઓ પેદા થાય અને ક્ષીણ થાય છતાં એકને પોતાના નિરવયવતા બાદ આવતો નથી તેવી રીતે એક પરમાણુ પોતાના પારિમાણ્ય સાથે ગમે તેટલા ઓછા વધતા અન્ય પરમાણુઓના સંઘાતમાં રહી પોતાના ગુણક્રમને કાયમ રાખે છે અને પોતાના પારિમાણ્યમાં બાદ આવના દેતો નથી તેથી વૈશેષિક પરમાણુવાદ ૫૦ વ્યભિચારનો દોષ આવતો નથી અને શ્રી શ કરાચાર્યનો આક્ષેપ ટકી શકતો નથી

આ ઉપરાંત ભૂમિતિના સિદ્ધાંતમાં બિંદુ છે જેને અંગ્રેજીમાં point કહે છે, યુક્લીડની પરિભાષામાં A point has position but no magnitude—સત્તાત્મક બિંદુ લગભગ, પહોળાઈ અને જડાપણુ ધરાવતું નથી છતાં એક બિંદુમાં બીજું બિંદુ અને ત્રીજું ચોથું મળી લીંટી બનાવે ॥ એ સિદ્ધાંત ॥ અને પ્રત્યક્ષ છે, યુક્લીડનો બીજો સિદ્ધાંત છે કે Line is constructed by more than one point એકથી વધારે બિંદુઓ આપે જોઈ શકાય તેવી લીંટી બનાવી આપે છે, છતાં \equiv point has position but no magnitude ની વ્યાખ્યામાં કોઈએ સુધારો કર્યો નથી અને સમગ્ર ગણિતશાસ્ત્ર તેના પર જ સ્થિર છે તેવી જ રીતે નિત્ય નિરવયવ પરમાણુ પોતાના પારિમાણ્ય સહિત સર્વપદાર્થોમાં અસ્તિત્વ

ધાવે છે અને કરો દોષ જોમો થઈ શકતો નથી. આવા પારિભાષ્યયુક્ત પરમાણુ-
ઓને સૃષ્ટિકર્તા બ્રહ્મ અનેક નાના મોટા રૂપમાં આકારમાં ફેરવી નાખે છે એટલે
નિમિત્તકારણ બ્રહ્મ વિના માત્ર પરમાણુઓ પોતાની મેળે સૃષ્ટિ બનાવે છે તે સિદ્ધાંત
વૈદિકાને માન્ય નથી માટે શ્રી શંકરાચાર્ય આદિનો પરમાણુવાદીઓ ઉપરનો આક્ષેપ
ટકી શકતો નથી. તેની પુષ્ટિમાં તે પછીના સૂત્રો ૧૨ થી ૧૭ થી વ્યાસ ભગવાન
રજુ કરે છે કે:—

સંગતિ:—જેવી રીતે દ્વસ્વ દ્વસ્વ મળી દીર્ઘ થાય છે તેવી રીતે
પરિમંડળ પરિમંડળ મળીને મહત્ પરિમંડળ થાય છે, તો તેવી રીતે સંયોગથી
સૃષ્ટિ અને વિયોગથી પ્રલય માની લઈએ તો તે થઈ શકે કે નહિ તેના ઉત્તરમાં
નિમિત્તકારણ બ્રહ્મ વિના થઈ શકે નહિ તેમજ બ્રહ્મને ઉપાદાનકારણ માનવાથી
પણ થઈ શકે નહિ તે સિદ્ધ કરવા ઉચ્ચયથાપિ ન કર્મ શ્રતઃ તદ્દમાવતું સૂત્ર,
રજુ કરે છે, સૂત્રનો અર્થ અને વિવરણ નીચે મુજબ છે.

અર્થ—(ઉચ્ચયથા) બંને પ્રકારથી (અપિ) પણ (નકર્મ) તેમાં કંઈ
થઈ શકતું નથી (શ્રતઃ-તદ્દમાવતઃ) માટે અભાવ જ રહેશે.

વિવરણ—માયાવાદીઓના મતમાં બ્રહ્મ તો નિષ્ક્રિય છે. જ્યાં સુધી
માયાનો યોગ થાય નહિ ત્યાં સુધી જગત્ કર્તૃત્વ-કર્મ થઈ શકશે નહિ. જ્યારે
બ્રહ્મ માયોપદિત એતન ઈશ્વર થાય ત્યારે જ માયા વડે જગત્ બને એમ માયા-
વાદીઓ માનતા હોવાથી અને માયા પણ અએતન-જડ છે. તેથી જગત્ બની
શકશે નહિ, અને એતન શક્તિ વિના માત્ર પરમાણુ પણ જગત્ બનાવી શકે
નહિ, માટે બંને રીતે જગત્ કર્તૃત્વ રૂપી કર્મનો સંભવ નથી. આ સૂત્રથી
ભગવાન વ્યાસે બ્રહ્મને નિમિત્ત-કારણ અને પ્રકૃતિ-પરમાણુને ઉપાદાન કારણથી જ
સૃષ્ટિનો સંભવ માન્યો છે, અને બ્રહ્મના ઉપાદાન કારણપણાનું ખંડન કયું છે,
જ્યારે આ સૂત્રના લાઘ્યમાં શ્રી શંકરાચાર્ય આદિ લાઘ્યકારોએ મહર્ષિ કલ્યાણના
વૈશેષિક દર્શન પ્રતિપાદિત પરમાણુ કારણવાદનું વ્યર્થ ખંડન કયું છે. ત્યાર
પછીના ૧૩મા સૂત્રમાં પણ માયા અને બ્રહ્મનો સંબંધ માનવાથી જ બ્રહ્મ જગત્નું
કારણ થઈ શકે છે, તેમ માયાવાદીઓ માને છે; પરંતુ માયા જડ છે અને બ્રહ્મ
એતન હોવાથી તેનો સંબંધ કાણે, કેવી રીતે અને શા માટે ક્યો એવો પ્રશ્ન
જોમો થાય છે. જેનો જવાબ નવીન વેદાંતીઓ આપી શકશે નહિ. માયાવાદીઓના
મતમાં નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં સંબંધની ઇચ્છા થઈ શકતી નથી અને જડ માયામાં
ઈચ્છાનો અભાવ છે, તેથી પૂર્વની માર્ગ દોષ બની રહેશે. માટે બ્રહ્મ ઉપાદાન
કારણ નથી. અગાઉના સૂત્ર ૧૪ થી ૧૭ સુધીમાં પણ બ્રહ્મના ઉપાદાન કારણ હોવાનું

ખડક ક્યું છે ત્રિ અને માતા સખધને નિય માનશે તો ખડક કદી માયાથી
ધુની સકશે નહિ. યજ્ઞના નિત્ય ચુદ્ધ જુદ્ધ સુક્ત સ્વજ્ઞાનને દાનિ પહોંચશે માટે
અલ્પ જગતનું ઉપાદાન કારણ નથી તેવી જ રીતે પરમાણુઓમા પણ ચાર વસ્તુ
(ચતુ) દોઈ રહે (૧) પ્રગતિ (૨) નિરતિ (૩) પ્રવૃત્તિ તથા નિરતિ (૪)
નપ્રવૃત્તિ નનિરતિ જે પ્રગતિને નિત્ય માનો તો પ્રત્યક્ષ થશે નહિ. નિરતિને નિત્ય
માનો તો જગત બનશે નહિ. પ્રવૃત્તિનિરતિને નિત્ય માનો તો પરસ્પર વિરોધ
બની રહેશે અને અકર્તૃત્વપૂર્ણો દોઢ લાગશે નપ્રવૃત્તિ નનિરતિ માનશે તો ન
સૃષ્ટિ થાય ન પ્રાપ્ત થાય માટે માત્ર પરમાણુઓથી પરમાત્માના નિમિત્ત કારણ
વિના સૃષ્ટિ બની શકે નહીં તે સિદ્ધ થાય છે. વળી સાકાર જગત રૂપનાં છે
જ્યારે અલ્પ નિરાકાર અને રૂપરહિત છે તેથી યજ્ઞ જગતનું ઉપાદાન કારણ નથી
આ ઉપરાંત માયા અલ્પથી જુદી કે બને એક જ છે? જે માયા જ અલ્પ હોય
તો માયા જડ અને વિકારી હોવાથી અલ્પ પણ વિકારી અને જડ હોવો જોઈએ
અને માયા અલ્પથી બિન્ન પદાર્થ હોય તો માયા જગતનું ઉપાદાન કારણ થશે
અલ્પ ઉપાદાનકારણ થશે નહિ જે માયાવાદીઓના અતર્થા એમ હોય કે અલ્પ
ઉપર પદો નાખીને માયા સર્વ સૃષ્ટિ બાન કરાવી દે છે તો તેનું કાર્ણ
પ્રમાણ કે યુક્તિદ્વારા સિદ્ધ થતું નથી માટે માયોપાધિવાળુ યજ્ઞ જગતનું ઉપાદાન
કારણ થઈ શકે નહિ. માટે અલ્પ જગતનું અબિન્ન નિમિત્તોપાદાન કારણ છે, એ
માન્યતા બોલી છે. વેદાદિ લાક્ષણિક વિરુદ્ધ છે શ્રી શકરાચાર્યે સૂત્ર ૧૧ થી ૧૭
સુધી મહર્ષિ કથાદકૃત વૈજેતિક દર્શનના પરમાણુ કારણનાદ પર જોડુ દોષારોપણ
કરી પ્રહાર કર્યો છે જે તદ્દન અગિય, અનધિકારવેષ્ટાયુક્ત, લોકોને ઉધે રસ્તે
દોરનાર છે કારણ કે શ્રી કથાદે વૈજેતિક દર્શનમા કથાય પણ એવું, માન્ય નથી
કે કથાય પણ એવું પ્રતિપાદન ક્યું નથી કે માત્ર પરમાણુ પરમાત્માની
સહાયતા વિના આ જગત ઉત્પન્ન કરે છે મહર્ષિ કથાદ અલ્પને જગતનું નિમિત્ત
કારણ માને છે અને પરમાણુઓને જગતનું ઉપાદાન કારણ માને છે. હતા શ્રી
શકરાચાર્યે સૂત્ર ૧૧ થી ૧૭ સુધીના ભાષ્યમા શ્રી કથાદ મુનિ ઉપર જોડો
આરોપ મૂકી, અસત્ય કલ્પના કરીને તેનું ખડક ક્યું છે તે અયોગ્ય છે જેવી
રીતે શ્રી કપિન મુનિ પર માત્ર પ્રકૃતિથી જ જગત ઉત્પન્ન થયું છે તેવો જોડો
આરોપ મૂકીને તેનું ખડક ક્યું છે તેવી જ રીતે શકરાચાર્યે શ્રી કથાદ મુનિ
ઉપર પણ માન પરમાણુથી જ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ છે એમ માનનાનો જોડો
આરોપ મૂક્યો છે. સાખ્યમા કૈશ્વરાસિદ્ધ સૂત્રનો ખરો અર્થ એજ છે કે
ધ્વનિ જગતનું ઉપાદાન કારણ છે તે સિદ્ધ થઈ શકતું નથી અને તે માન્યતા
ખરી છે.

વૈશેષિક દર્શન વાંચનાથી જગ્યાએ કે દર્શનકાર સર્વ મહર્ષિઓ એકમત ધરાવે છે અને તેઓ વચ્ચે જગત, જ્ઞાન અને જીવ વિષયમાં અને સૃષ્ટિ ઉત્પત્તિના વિષયમાં કોઈ મતભેદ નથી. પરંતુ કેવલાદૈત, વિશિષ્ટાદૈત, શુદ્ધાદૈત અને દૈતાદૈત વિગેરે મિથ્યાવાદો બ્રહ્મા કરી વેદાદિશાસ્ત્રોમાં વિરોધ છે તેવી વાત ફેલાવી આધુનિક સાંપ્રદાયના આચાર્યોએ જનતાનું ધણું જ અહિંત કયું છે અને વેદાદિશાસ્ત્રોને બદનામ કર્યા છે. જીવ અને પ્રકૃતિને જનનું સરીર બતાવનારો વિશિષ્ટાદૈતવાદ અને જીવને જ્ઞાનના અંશરૂપે અંશાંશિભાવયુક્ત શુદ્ધાદૈતવાદ પણ અવૈદિક દોષાથી ત્યાગ્ય છે. વેદમાં તેવા કોઈ વાદનો ઉલ્લેખ નથી અને આધુનિક સર્વસાંપ્રદાયો વેદવિરુદ્ધ છે એ મહર્ષિ દયાનંદે પોતાના ગ્રંથોમાં સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે.

દર્શનોમાં પરસ્પર વિરોધની ખોટી મર્યાદા

જગતના ઉપાદાન કારણમાં અને તેને લગતા અન્ય વિષયોમાં મહર્ષિઓ પ્રાચીન દર્શનશાસ્ત્રો વચ્ચે વિરોધ છે એવી માન્યતા સાંપ્રદાયિક આચાર્યો અને તેના અનુયાયીઓએ ફેલાવેલ છે. તેમણે કરેલાં ભાષ્યો, ટીકાઓ, વાર્તિકો વિગેરેમાં મહર્ષિ કપિલ, કણ્વાદ, વ્યાસ વિગેરેના સિદ્ધાંતોમાં મોટો મતભેદ છે એમ પ્રતિપાદન કયું છે, પરંતુ મૂળ સૂત્રો તપાસતાં જોઈ જ દર્શનો વચ્ચે જ્ઞાન, જીવ, જગતના મૂળ કારણ, પુનર્જન્મ અને મોક્ષ વિગેરે વિષયોમાં કરો મતભેદ જોવામાં આવતો નથી. બધા મહર્ષિઓએ જ્ઞાનને જગતનો કર્તા, ધર્તા અને સંહર્તા, વિશ્વ, ઉપારથ અને મોક્ષ દાતા માનેલ છે. સર્વે શાસ્ત્રો જીવાત્માને સ્વકર્માનુસાર જન્મ ધારણ કરી ફળ ભોગવનાર, અરૂપ, એકદેશીય, પ્રજ્ઞાથી વ્યાખ્યાપક સંબંધયુક્ત માને છે અને જગતના ઉપાદાન કારણ તરીકે પ્રકૃતિ, પરમાત્મ, આકાશ, કાળ, ત્રિશા વિગેરે જડ તત્ત્વોને નિત્ય, અચેતન, જ્ઞાનને આધીન તત્ત્વો તરીકે માને છે. જ્ઞાન, કર્મ અને ઉપાસના વડે જીવને મોક્ષ મળે છે તેમ પણ માને છે.

પ્રકૃતિ અને પરમાત્મનો સંબંધ

કેટલાક દર્શનિક ભાષ્યકારો અને સાંપ્રદાયિક વિદ્વાનો પ્રકૃતિને જગતનું ઉપાદાન કારણ માને છે, અને કેટલાક પરમાત્મને જગતનું ઉપાદાન કારણ માને છે. તેઓએ એમ બતાવવા અપલ ક્યો કે શ્રી કપિલ-મુનિ અને મહર્ષિ શ્રી કણ્વાદ વચ્ચે જગતના ઉપાદાન કારણ વિષે મતભેદ છે; પરંતુ ખરી રીતે જોતાં બંને સાંખ્ય અને વૈશેષિક દર્શન વચ્ચે તે વિષયમાં કોઈ પણ મતભેદ નથી, પરંતુ

બન્ને વચ્ચે સમાનતા છે. અવિદ્વાનોએ જિભા કરેલા આવા પ્રકારના મતભેદો સૌથી પ્રથમ વિરોધ કરનાર મહર્ષિ દયાનંદે સર્વ દર્શનની એકવાક્યતા પોતાના પ્રસિદ્ધ અને શ્રેષ્ઠ ગ્રંથ સત્યાર્થ પ્રકાશમાં સિદ્ધ કરી બતાવી છે તેને અહીં વિશેષ સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે.

પ્રકૃતિ શું? અને પરમાણુ શું?

આ દસ્યમાન અને અદૃષ્ટ પદાર્થોના બે વિભાગ કરી શકાય. એક ચેતન અને બીજો જડ એટલે અચેતન છે. તેમના પેટા વિભાગો અનેક છે, ચેતનના પેટા વિભાગમાં જગત્ કર્તા બ્રહ્મ અને જગત્ ભોક્તા જીવ અથવા જીવાત્મા છે, જે ચેતન-વર્ગમાં છે અને તેમાં બ્રહ્મ જગતનું નિમિત્ત કારણ છે, હવે બીજો વિભાગ જે જડ અથવા અચેતન છે જેને ઉપાદાન કારણ કહેવાય છે તેમાં નીચેના પદાર્થોના સમાવેશ થાય છે. કારણ રૂપ આકાશ, કાળ, પ્રકાશશક્તિયુક્ત પરમાણુ, ક્રિયાશક્તિયુક્ત પરમાણુ અને આવરણશક્તિયુક્ત પરમાણુ વિગેરે. અનાદિ અનંત નિત્ય જડ તત્ત્વો છે અને તેજ આ જગતનું ઉપાદાન કારણ છે, તેને જ પ્રધાન કારણ કહેવાય છે. ઉપર જણાવેલા અસંખ્ય પરમાણુઓની ત્રણ અવસ્થા હોય છે; અને તે ત્રણ અવસ્થાઓમાં તેઓ પોતાનું અસ્તિત્વ અને કાર્ય જગત્કર્તૃત્વ શક્તિને આધીન રહીને પ્રગટ કરે છે. તે ત્રણ અવસ્થાઓનાં નામ પ્રકૃતિ, વિકૃતિ અને સ્વધા છે. જ્યારે જગત્ બનાવવાનો આરંભ થાય છે, તે પહેલાંની તેઓની સામ્ય અવસ્થાનું નામ પ્રકૃતિ કહેવાય છે. સત્, રજ, તમ પરમાણુઓની સામ્ય અવસ્થા હોય છે. ત્યાં સુધી જગતની ઉત્પત્તિ થતી નથી, તે સામ્ય અવસ્થાને અંગ્રેજીમાં Triangle of equilibrium of forces કહેવાય છે. તે સામ્ય અવસ્થામાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી મહત્ત્વ વિગેરે દ્વયયુક્ત, ત્રયયુક્ત, ધ્રુવ, દીર્ઘ, મહદાદિ પરિણામો થાય છે અને જગતની ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિ અર્થાત્ સંચાલન થતું રહે છે. તે વખતે ઉપયુક્ત પરમાણુ આદિની સામ્ય અવસ્થા પ્રકૃતિને બદલે વૈષમ્ય અવસ્થા વિકૃતિ હોય છે. જે અવસ્થા પ્રથમ સુધી રહે છે, અને ત્યાર પછી ઉપર જણાવેલાં અચેતન અથવા જડ તત્ત્વોના સંઘાતો વિખુટા પડી મૂળ કારણ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે સ્વધા અવસ્થા કહેવાય છે.

વેદના અનેક મંત્રોમાં ઉપર જણાવેલી ત્રણેય અવસ્થા વિશેષતાં નામો, પ્રકૃતિ, વિકૃતિ અને સ્વધા વર્ણવેલાં છે. એટલે પરમાણુ આદિની અવસ્થા વિશેષતાં નામો પ્રકૃતિ, વિકૃતિ અને સ્વધા છે, એ રીતે સાંખ્યમાં વર્ણવેલ પ્રકૃતિ અને વૈશેષિકમાં વર્ણવેલ પરમાણુઓ વચ્ચે વિરોધ નથી, પરંતુ એકવાક્યતા છે, સામંજસ્ય અને અનુકૂળતા છે. શ્રી શંકરાચાર્ય આદિ સાંપ્રદાયિક આચાર્યોએ અહીં ગંભીર ભૂલ

કરી છે, અને દર્શનોમાં પરસ્પર વિરોધ છે એવી મિથ્યા કલ્પના કરી છે. નેમના અનુયાયીઓએ તેને વધારીને પદાઃ જોડેલો વિરોધ કરી મૂક્યો છે, અને મદર્શિઓના મૂળ સિદ્ધાંતોને વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં સમજના મુશ્કેલ બનાવી દીધા છે. દેવીશક્તિ, પરા શક્તિ, માયા, મદામાયા, પ્રકૃતિ, પ્રધાન કારણ, અવ્યક્ત, અવ્યાકૃત તથા મૂળકારણ એ બધાં પર્યાયવાળી વાતો છે.

પ્રવચકાગ દરમ્યાન સંપૂર્ણ જગત પીડીભૂત થકને એટલે કાર્યાવસ્થાને ઊડીને પ્રકૃતિમાં લીન થાય છે તે મમથે તે સ્વદ્યા કહેવાય છે. એનું વર્ણન અગ્નેદના દસમા મંડળમાં નાસદીય ચક્તમાં કરેલું છે.

પરમાણુવાદ ઉપર થતી શંકાઓનું નિવારણ

કેટલાક વિદ્વાનો એવી શંકા કરે છે કે જ્યારે અનેક પરમાણુઓના સંયોગથી સૃષ્ટિ થાય છે ત્યારે સૌથી પ્રથમ બે પરમાણુઓના સંયોગ થાય છે તેના પ્રથમ સંયોગે બે પરમાણુઓ એક ખીજની સર્વાંશમાં મળે છે કે બંનેના એક ભાગ મળે છે અને બાકીનો ભાગ સ્પર્શ વિનાનો રહે છે ? જો એક ભાગ મળતો હોય તો પરમાણુ વિભાગનાળું છે એમ માનવું પડે અને જો સર્વાંશમાં મળે તો તેમનું એક ખીજ સાથે મળી જવાથી દ્વયણુક, ત્રયણુક આદિ દીર્ઘ મહત્વાદિ પરિભાષો ઘર્ષ શકશે નહિ; માટે પરમાણુ જગતનું ઉપાદાન કારણ બની શકે નહિ. ઉપર જણાવેલ તર્ક અવિદ્યાને લીધે ઉત્પન્ન થયેલ છે. ભિન્ન ભિન્ન પરમાણુઓના પ્રથમ સંયોગમાં સર્વાંશે યોગ થવા છતાં એક ખીજની અંદર લીન થતું નથી; કારણ કે એક પદાર્થ સૂક્ષ્મ હોય અને ખીજને સૂક્ષ્મતર હોય તો એક ખીજની અંદર અવ્યાપ્તિ સંબંધ ઘર્ષ શકે, પરંતુ પરમાણુમાં તેમ ન હોવાથી બે અંશમાં અધિક સૂક્ષ્મ પરમાણુઓના સંયોગથી વ્યાપ્તિસંબંધ થતો નથી પરંતુ ધનીભૂત થાય ■ અને સૂક્ષ્મ અવસ્થામાંથી સ્થૂળતર અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ એક અવિભાજ્ય કાગળનો ટૂકડો છે તે તેવા જ ખીજ અવિભાજ્ય કાગળના ટૂકડા સાથે ચોંટી જવાથી સ્થૂળ અને ધનત્વને પ્રાપ્ત થાય છે અને પોતપોતાના અવિભાજ્યપણાને બાધ આવતો નથી. તેવી રીતે બે પરમાણુઓના સંયોગથી સૂક્ષ્મ અવસ્થામાંથી સ્થૂળ અને તે પછી સ્થૂળતર અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. વંણી સંતવ, રજ અને તમે ગુણુયુક્ત પરમાણુઓના મુખ્યતઃ અનેક અર્થાંતર બેદો-હોય છે, જેમકે વાયુના પરમાણુઓ, અગ્નિ, જળ વિગેરેને પરમાણુઓ વિગેરે છે. આવી રીતે સૂક્ષ્મ જૂતો, તન્માત્રા, સ્થૂળ જૂતો વિગેરેમાં દીર્ઘ મહદાદિ પરિભાષો ઉત્

કેટલાકો એમ શંકા કરે છે કે પ્રત્યેક પરમાણુ ખીન પરમાણુ સાથે સંયુક્ત થતાં પોતાનું પારિમાંસ્ય કાયમ રાખી શકશે નહિ; આ શંકા પણ ખોટી છે. પ્રત્યેક પરમાણુ પોતાનું પારિમાંસ્ય કાયમ રાખીને જ ખીનની સાથે મળે છે.

કેટલાકો એમ શંકા કરે છે કે પરમાણુ પોણું છે કે ધન ? જો પોણું હોય તો નિત્ય હોય શકે નહિ. કારણ કે તે આકાશ વડે વિભાજ્ય ગણાશે જે પરમાણુની પરિભાષાથી વિરુદ્ધ જશે, અને જો ધન છે એમ કહો તો આકાશ તેની અંદર જઈ શકશે નહિ એટલે આકાશને અવ્યાપકત્વનો દોષ લાગશે; માટે પરમાણુ નિત્ય અને અવિભાજ્ય હોઈ શકે નહિ. આ શંકાનો ઉત્તર વૈશેષિક દર્શનના ચોથા અધ્યાયના પ્રથમ આદિકમાં સૂત્ર ૫ માં આપેલ છે કે એ બધી શંકાઓ અવિદ્યાયુક્ત છે. પરમાણુને ધન માનવા છતાં આકાશને સર્વવ્યાપક માનવામાં દોષ આવતો નથી. સર્વવ્યાપક એને કહે છે કે જે સર્વ ભૂતદ્રવ્ય સાથે સંયોગ રાખે, આકાશનો સર્વ પરમાણુઓ સાથે સંયોગ છે જ; માટે તે વ્યાપક પણ છે. અહીં પરમાણુની અંદર આકાશ માનવાની જરૂર નથી.

નવીન વેદાંતીઓ તથા અન્ય વિદ્વાનો તરફથી એક આક્ષેપ એમ કરવામાં આવે છે કે જગતનું નિમિત્ત કારણ બ્રહ્મ માનવામાં જે ઘટ પટાદિના દૃષ્ટિમાં કુંભાર વિગેરેનાં જે ઉદાહરણો આપવામાં આવે છે તે યોગ્ય નથી. કારણ કે ઘડો બનાવ્યા પછી કુંભાર અને ઘડો બન્ને જુદા જુદા સ્થાનમાં રહે છે, અને બન્ને એકદેશીય પદાર્થો છે; પરંતુ જગત બનાવતી વખતે અને બની ગયા પછી કુંભારની માફક બ્રહ્મ જગતથી બહાર અન્ય દેશમાં રહેતો નથી, પરંતુ સર્વ સમયમાં સર્વની અંદર જ રહે છે માટે બ્રહ્મ જગતનું માત્ર નિમિત્ત કારણ નથી, પરંતુ ઉપાદાન કારણ પણ છે. આ આક્ષેપ પણ અવિદ્યાયુક્ત છે. ઘડો બનાવીને કુંભાર ઘડામાં રહેતો નથી અને વસ્ત્રને બનાવીને વણકર વસ્ત્રમાં રહેતો નથી તેથી ઘટ પટનું કાર્ય દોષવાળું, અનિત્ય અને એક સરખું બનતું નથી; પરંતુ અનેક દોષયુક્ત, વારંવાર બગડી જાય, તૂટી જાય અને તેની ક્રિયા ગમે ત્યારે અનિયમિત થઈ નષ્ટ થઈ જાય છે, પરંતુ સૃષ્ટિ રૂપી કાર્ય નિરંતર ચાલુ, દોષરહિત, નિયમિત, કોઈ પણ સમયે બગડે નહિ અને દરેક તરફના પોતા પોતાનું કાર્ય શૂલ કે પ્રમાદરહિત નિરંતર એકધારે કયે જાય છે; તેનું કારણ જગતકર્તા પરમાત્મા નિરંતર તેની અંદર સર્વદા જગૃત રહીને અને અન્ય તરફના શુદ્ધ ક્રિયાને નિરંતર જગૃત રાખીને સર્જન, સંચાલન, વિસર્જન વિગેરે કાર્યો કયે કરાવ્યે જાય છે, અને મરતિ નિરતિ અને અપા અપાવનમાં જગતનું

કારણને સર્વદા કારણ કરી રાખે છે તેથી પરમાત્મા જગતનું નિરંતર, નિત્ય, ઉપસ્થિત, સદા સર્વકાળનું નિમિત્ત કારણ બની રહે છે. જ્યારે કુંભાર, વણકર આદિ અનિત્ય, અનુપસ્થિત, એકદેશીય, સમયવિશેષને માટે જ નિમિત્ત કારણ હોય છે; એટલે બેદ સામયિક નિમિત્ત કારણ અને નિત્ય સાર્વકાલિક નિમિત્ત કારણમાં બેદ છે. નીચેના મંત્રમાં નિત્ય નિરંતર સાર્વકાલિક નિમિત્ત કારણ રહી શકે પરમાણુ વડે કેવી રીતે જગતનું સર્જન, વિસર્જન અને સંચાલન કરે છે તે વ્યુત્પેદ્ય છે.

વિષ્ણત્ત્વજ્ઞ વિષ્ણુતોમુક્તો વિષ્ણુતો વાહુરુત વિષ્ણત્ત્વસ્પાત્ ।
સંવાહુમ્યાં ઘઘતિ સંપતત્રૈ ધાંયામૂર્મી જનયન્દેવઃ પદઃ- ॥

પશુવેદ વિગેરેમાં ઉપલેખ મંત્ર આલેખે છે, અ. ૧૭-૧૬. પશુ. જેનો અર્થ નીચે મુજબ છે.

વિષ્ણત્ત્વજ્ઞઃ સર્વેશ્વર જગતિ દર્શનં યસ્ય તઃ જગતના તમામ સ્થાનમાં અને પ્રદાયોમાં જેની પ્રતીતિ, અનુભવ, દર્શન, વિગેરે થાય છે. વિષ્ણુતોમુક્તઃ સર્વજ્ઞઃ મુક્ત ઉપદેશનં યસ્ય તઃ જગતના તમામ પદાર્થોનું કાર્યકારણ્યભાવે ખ્યાન ધરતા જે પ્રભુ વિષેનું ઉપદેશજ્ઞાન વિગેરે પ્રાપ્ત થાય છે. વિષ્ણુતોવાહુઃ સર્વેશ્વર બલં વીર્યં યસ્ય તઃ જગતના તમામ સ્થાનોમાં આકાશ, દિશા અને સર્વ દેશમાં જેનું બળ અને પરાક્રમ અને ક્રિયા નિરંતર કાર્ય કરતાં જોવામાં આવે છે. વિષ્ણત્ત્વસ્પાત્ સર્વેશ્વર ગતિઃ વ્યાપ્તિ યસ્ય તઃ જેની સર્વત્ર અને સર્વકાળમાં ગતિ અને વ્યાપ્તિ છે; નિરંતર કુદરતના તરવો સૂર્ય, ચંદ્ર, વાયુ આદિના કાર્ય પર જેની અખંડ દેખરેખ છે, અને જીવોનાં કર્મો અને ફળ વ્યવસ્થા નિરંતર ચાલી રહેલી છે તે પત્રત્રૈઃ પરમાણુદિગ્નિઃ પરમાણુઓ વડે સૂર્યપૃથ્વીલોકોનાં કાર્યરૂપેણ પ્રકટનં સત્ સૂર્ય, પૃથ્વી આદિ લોકલોકાંતરને કારણ રૂપ પરમાણુઓ વડે કાર્ય રૂપમાં પ્રગટ કરે છે. જનયન્ દેવ દુઃ શ્રમદાયઃ શ્રદ્ધિતૈય સ્વપ્રમાણઃ દિવ્યગુણયુક્ત. તે એક જ, બીજાની સહાયતાની અપેક્ષા રહિત, જેની બીજને કોઈ બરોબરી કરી શકે નહિ તેવા સ્વપ્રકાશથી આશ્રય ઉત્પન્ન કરે તેવા દિવ્ય શુદ્ધ મુક્ત પરમાત્મા જગતનું ઉત્પાદન, સંચાલન અને વિસર્જન કરે છે.

ઉપર જણાવેલ મંત્ર જગતના નિત્ય, સાર્વકાલિક નિમિત્ત કારણ સૃષ્ટિ-કર્તા પરમાત્મા મૂળ કારણ રૂપ પરમાણુમાંથી કાર્ય રૂપ જગતને બનાવે છે તેવું સ્પષ્ટ વિધાન છે, છતાં નવીનવેદાંતીઓ અને સામ્યવાદીઓ વેદવિરુદ્ધ માન્યતાઓને ફેલાવે છે, અને કેવલદૈત, ૧

કપિલ, કૃષ્ણાદ, વ્યાસ વિગેરેના સિધ્ધાંતો વિરુદ્ધ દર્શનોનાં લાભ્યો, કારિકાઓ, ટીકાઓ વિગેરે લખી પોતાના વાગ્ગ્યો વધારવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યા છે.

પ્રકૃતિ, પરમાણુ આદિ નિત્ય અને જગતનું ઉપાદાન કારણ છે તે ખતાવનારાં વેદોમાં અનેક મંત્રો આવેલા છે. ધૃત્વિર જગતનું અદૃષ્ટ નિમિત્ત કારણ છે, અને પરમાણુ આદિ વડે જગતને બનાવે છે તેના વેદોમાં પ્રમાણો અનેક છે, જુઓ. ઋગ્વેદ ૧-૧-૩-૪

इन्द्रायाहि चित्रमानो सुता इमे त्वायवः अण्वीमिस्तना पूतासः

અર્થ:— હે આશ્વર્થ પ્રકાશયુક્ત પરમેશ્વર આપે કારણ અવસ્થાવાળા પરમાણુઓ વડે આ જગતને વિસ્તૃત રૂપે બનાવ્યું છે, તે જગતના પદાર્થોને અમે પવિત્ર થઇને ધર્માનુસાર તેનો ઉપયોગ કરીએ.

આ લેખમાં પ્રકૃતિ, પરમાણુ આદિ જગતનું ઉપાદાન કારણ છે; તેની સિદ્ધિ માટે વેદાદિશાસ્ત્રોના થોડાં પ્રમાણો આપવામાં આવેલ છે. વેદોમાં અનેક પ્રમાણો આવેલાં છે. જેમાં જ્યારે જગતનું નિમિત્ત કારણ અને પ્રકૃતિ એટલે પરમાણુઓની સામ્યવસ્થામાંથી રિષભ અવસ્થાવાળું આ, જન્મત બનેલું હોવાથી પ્રકૃતિ અને પરમાણુ જગતનું ઉપાદાન કારણ છે, તે વૈદિકોનો મત છે, અભિનિ નિમિત્તોપાદન કારણનો સિદ્ધાંત અવૈદિક છે, એ સિદ્ધ થાય છે. શ્રી શંકરાચાર્ય આદિ સાંપ્રદાયિક આચાર્યો વેદને સ્વતઃ પ્રમાણ માને છે, અને સ્મૃતિકારો પણ ધર્મ જિજ્ઞાસમાનાના પ્રમાણ પરમ ધૃતિઃ એમ માને છે; માટે શ્રી શંકરાચાર્યનું શારીરક લાખ્ય, શ્રી રામાનુજનું થીલાખ્ય, શ્રી વલ્લભાચાર્યનું અણુલાખ્ય, શ્રી નિંબાકાચાર્યનું વેદાંતપારિજ્ઞતસૌરભનામક લાખ્ય અને અન્ય સાંપ્રદાયિક લાખ્યો અવૈદિક હોવાથી ત્યાગ્ય છે. જીવાત્માના સ્વરૂપ વિષે અને મોક્ષ અવસ્થા અને મોક્ષ પ્રાપ્તિના સાધનો વિષે પણ ઉપરના આધુનિક સાંપ્રદાયિક આચાર્યોએ જગતમાં મહાન અજ્ઞાનાંધકાર ફેલાવેલ છે, એટલે સાંપ્રદાયિકોએ કરેલાં પ્રસ્થાનત્ત્વી ઉપરનાં લાખ્યો વિગેરે પણ બ્રમ્હૂત્ક, બ્રાહ્મિ યુક્ત, યુક્તિ અને વૈદિક ગ્રંથોના પ્રમાણ વિરુદ્ધ હોવાથી પરસ્પર લડનારાં, લડાવનારાં અને ત્યાગ્ય છે; માટે વિવેકી મનુષ્યોએ સાંપ્રદાયિક જળમાથી નિકળી શુદ્ધ વૈદિક બનવું જોઇએ.

ઉપર જણાવેલા મહર્ષિઓ ગોતમ, કૃષ્ણાદ, વ્યાસ, કપિલ, જૈમિનિ અને પતંજલિએ બનાવેલાં દર્શન શાસ્ત્રો ન્યાય, વૈશેષિક, જ્ઞાનસૂત્ર, સાંખ્ય અને પૂર્વમીમાંસાના સૂત્રોમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સંદિગ્ધ ઉત્પત્તિ વિષયમાં મતભેદ નથી.

દરેકને પોતપોતાની પ્રક્રિયામાં બેઠે હોવાથી સંપ્રતિષ્ઠાએ જનતામાં બ્રમ્મ ફેલાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે, તે બ્રમ્મનું નિવારણ મકર્ષિ દ્વાનદે વેદભાષ્યાદિ પ્રયો લખી ક્યું છે.

દર્શનશાસ્ત્રોમાં પ્રતિપાદિત થયેલા વિષયો સામાન્ય જનતા માટે સમજવા મુશ્કેલ થઈ પડે છે, અને કેટલાક પારિભાષિક શબ્દો હોય છે જેની પોતાની ખાસ પ્રકરણાનુસાર વ્યાખ્યા હોય છે, છતાં આ લેખમાં તેને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. જે કોઈ જિજ્ઞાસુ બંધુને આ લેખના કોઈ પણ શબ્દ, મિથ્યાત્વ કે અર્થની સમજણ ન પડે તો મને પત્ર દ્વારા અથવા રૂબરૂ મળીને પૂછીને સમજાવવાની ભલામણ કરું છું. આજે જન વિષય ઉપર દુઃકમાં લખી સમજાવવું અતિ દુષ્કર છે તેથી કેટલાક ભાષ્યોને આ લેખ લાંબો લાગશે, પરંતુ અત્યંત શક્ય ન હોવાથી ક્ષમા માગું છું. આ લેખથી કેઈનું મન દુભાયું હોય કે કેઈની અપ્રતિષ્ઠા થઈ હોય તો તેમને માટે હું દીલગીર છું; કારણ કે આ લેખ લખવાનો તેવો હેતુ નથી, અને બીજો કોઈ ઉપાય નથી.

• • • સ્વ જેઠા પ્રેમજી પુસ્તક પ્રકાશન ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓનો તથા દર્શનશાસ્ત્ર પં. મયારાકંઠજીનો પણ આભાર માનું છું; કે જેમણે વૈશેષિક દર્શનના ગુજરાતી ભાષ્યના આગમના ભાગમાં આ લેખને સ્થાન આપવા ઉદારતા બતાવી છે.

મૃદ્ધિના ઉપાદાન કારણ અને દર્શનામાં અવિરોધ વિષે : મહર્ષિ દયાનંદ :

પ્રશ્ન—જગતમાં કેટલા કારણો છે ?

ઉત્તર—ત્રણ ૧ નિમિત્ત ૨ ઉપાદાન, ૩ સાધારણ, નિમિત્ત કારણ એ કહેવામાં આવે છે કે જેના બનાવવાથી વસ્તુ બને અને ન બનવાથી ન બને, પોતે બને નહિ, (અર્થાત્ પોતે રૂપાતરમાં ન આવે અતુ) અને બીજાને રૂપાતરમાં લાવે બીજું ઉપાદાન કારણ એ કહેવામાં આવે છે કે, જેના વિના કશું એ ન મને પોતે જ રૂપાતર માં આવી કાર્ય રૂપે થઈ જાય, અને પોતાના બગડવાથી કાર્ય પણ બગડે ત્રીજું સાધારણ કારણ એ કહેવામાં આવે છે કે જે બનાવવામાં હોય અને સાધારણ નિમિત્ત હોય.

નિમિત્ત કારણ મે પ્રકારનું છે તેમાં એક તો સર્વ સૃષ્ટિને કારણમાંથી બનાવી સ્થિતિ કરવામાં પ્રલય કરવામાં, સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા રાખનાર મુખ્ય કારણ પરમાત્મા છે

બીજું નિમિત્ત કારણ—પરમેશ્વરની સૃષ્ટિમાંથી પદાર્થોને લઈ અનેકવિધ કાર્ય બનાવનાર સાધારણ નિમિત્ત કારણ જીવ છે

ઉપાદાન કારણ પ્રકૃતિ છે જેને પરમાણુ અથવા સર્વ જગત મનાવવાની સામગ્રી કરે છે તે જડ હોવાથી પોતાની મેળે બનતી તથા બગડી શકતી નથી, બીજાના બનાવવાથી બને છે અને બગાડવાથી બગડે છે

વિરોધ ત્યા કહેવાય છે કે જ્યાં એક જ નિયમમાં વિરુદ્ધવાદ હોય શાસ્ત્રોમાં પણ વિરોધ નથી જુઓ નીચે પ્રમાણે —

મીમાંસા — એવું કોઈપણ કાર્ય જગતમાં નથી કે, જે બનાવવામાં ક્રિયા ન કરવી પડે

વૈશેષિક — સમય લાગ્યા પગર કોઈપણ કાર્ય બની શકતું નથી

ન્યાય — ઉપાદાન સિવાય કંઈ પણ બની શકતું નથી

યોગ — નિદ્રા જ્ઞાન અને વિચાર કર્યા વિના કંઈ પણ બની શકતું નથી

સામ્ય — તત્ત્વના સંયોગ વિના કંઈ પણ મની શકતું નથી

વેદાન્ત — બનાવનાર ન હોય તો કંઈ પણ બની શકતું નથી

એ પ્રમાણે સૃષ્ટિ ૭ કારણોથી બને છે અને ૭ શાસ્ત્રોમાંના એકેક શાસ્ત્રમાં એકેક કારણની વ્યાખ્યા છે માટે એમાં કશો પણ વિરોધ નથી, જેમ ૭ માણસ મળી એક છાપરાને ઉપાડી બીજું ઉપર ચડાવે છે તેમ સૃષ્ટિરૂપ કાર્યની વ્યાખ્યા ૭ શાસ્ત્રકાગેએ મળી કરી છે

અનાદિ નિત્યસ્વરૂપ સત્ત્વ રજ અને તમે શુભની એકાવસ્થા રૂપ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા પરમ સૂક્ષ્મ પૃથક્ પૃથક્ નિવિભાન તત્ત્વત્રયવેતોને જે પ્રાથમિક સંયોગ અને એ સંયોગથી બીજી અવસ્થા એ પ્રમાણે સૂક્ષ્મથી સ્પૃશ અને સ્પૃશથી સ્પૃશાન્તર એમ બનતા બનતા જે વિચિત્ર રૂપ બન્યું છે તે સર્ગરૂપ હોવાથી સૃષ્ટિ કહેવાય છે (સત્યાર્થ પ્રદર્શના આઠમાં સમુદ્દાસમાંથી)

आर्य समाज बम्बई में

सर्व प्रकार का वैदिक साहित्य संस्कृत, हिन्दी, गुजराती, मराठी और अंगरेजी भाषा में हर समय मिलता है।

रोग नाशक शुद्ध पवित्र सुगन्धिकारक हवन सामग्री हर समय तैयार मिलती है। एकत्र अग्र्य मंगा कर परीक्षा करें।

मंत्री

आर्य समाज, बम्बई न. ४

आर्य प्रकाश-साप्ताहिक

मुंबई प्रदेश आर्य प्रतिनिधि समाज का वैदिक सिद्धान्त प्रचारक तथा जनकल्याणकारी प्रश्नों का समाधानकारक आर्यप्रकाश साप्ताहिक अग्र्य पढ़ें।

मूल्य स्वदेश में ६) वार्षिक : विदेश में ६) अथवा १२ शि.

मगाने का पता:—

व्यवस्थापक,

आर्य प्रकाश'

आर्य समाज : बम्बई नं. ४

॥ ओ३म् ॥

* આર્થસમાજના દશ નિયમો *

- (૧) સર્વ સત્ય વિદ્યા અને જે પદાર્થ વિદ્યાથી જાણવામાં આવે છે, તે સર્વનું આદિ મૂળ પરમેશ્વર છે.
- (૨) ઈશ્વર સમિચ્છાનંદ સ્વરૂપ, નિરાકાર, સર્વશક્તિમાન, વ્યાપકારી, દયાળુ, અજન્મા અનંત, નિર્વિકાર, અનાદિ, અનુપમ, સર્વાધાર, સર્વેશ્વર, સર્વવ્યાપક, સર્વાન્તર્યામી, અજર, અમર, અભય, નિત્ય, પવિત્ર અને સૃષ્ટિકર્તા છે; તેની જ ઉપાસના કરવી યોગ્ય છે.
- (૩) વેદ સર્વ સત્ય વિદ્યાઓનું પુસ્તક છે. વેદનું ભણવું, ભણાવવું અને સાંભળવું, સંભળાવવું; એ સર્વ આર્યોનો પરમ ધર્મ છે.
- (૪) સત્ય મહત્ત્વ કરવામાં અને અસત્ય છોડવામાં હંમેશાં તૈયાર રહેવું જોઈએ.
- (૫) સર્વકામ ધર્માનુસાર એટલે સત્યાસત્યનો વિચાર કરીને કરવા જોઈએ.
- (૬) સંસારનો ઉપકાર કરવો અર્થાત્ શારીરિક, આત્મિક અને સામાજિક ઉન્નતિ કરવી એ આર્થસમાજનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.
- (૭) બધા સાથે પ્રીતિપૂર્વક, ધર્માનુસારે યથાયોગ્ય વર્તન થવું જોઈએ.
- (૮) અર્ધવિદ્યાનો નાશ અને 'વિદ્યાની' વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ.
- (૯) પ્રત્યેક પોતાની ઉન્નતિથી સંતુષ્ટ રહેવાનું નથી; પણ સર્વની ઉન્નતિમાં પોતાની ઉન્નતિ સમાજવી જોઈએ.
- (૧૦) સર્વ મનુષ્યોએ-સામાજિક, સર્વ હિતકારી નિયમ પાળવામાં પરતંત્ર રહેવું જોઈએ અને પ્રત્યેક હિતકારી નિયમમાં સ્વતંત્ર રહેવું જોઈએ.

वैशेषिकदर्शनस्य सूत्रपाठः

※ अथ प्रथमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥ ※

- १ यथातो धर्मं ह्याप्तव्यम् । १-१-१
- २ यतोऽभ्युदयनिःश्रेयसमिद्धिः स धर्मः । १-१-२
- ३ तद्वचनादात्मनास्य प्रामाण्यम् । १-१-३
- ४ धर्मविशेषप्रस्ताद् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषगमवायानां पदार्थानां नापधर्मवैष-
म्याभ्यां तात्पर्यानामिःश्रेयसम् । १-१-४
- ५ पृथिव्यापरस्तेजावापुराकाशं कालो रिणाग्न्या मन इति द्रव्याणि । १-१-५
- ६ परमाण्वपरपराः संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागे परत्वापरत्वे
बुद्धयः सुत्रदुःशेषादेषां प्रयत्नाच्च गुणाः । १-१-६
- ७ उत्प्रेषणमवधेयगुमापुष्पं प्रगारणं गमनमिति कर्माणि । १-१-७
- ८ यदनिर्णयं द्रव्यवत् कार्यं कारणं सामान्यविशेषवदिति द्रव्यगुणकर्मणा-
मविशेषः । १-१-८
- ९ द्रव्यगुणयोः मज्जतीयारम्भकत्वं नापधर्म्यम् । १-१-९
- १० द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम् । १-१-१०
- ११ कर्म कर्मण्यं न विद्यते । १-१-११
- १२ न द्रव्यं कार्यं कारणं च वपति । १-१-१२
- १३ समयस्या गुणाः । १-१-१३
- १४ कार्यविरोधि कर्म । १-१-१४
- १५ क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम् । १-१-१५
- १६ द्रव्याध्रम्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणम् । १-१-१६
- १७ एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति कर्मलक्षणम् । १-१-१७
- १८ द्रव्यगुणकर्मणां द्रव्यं कारणं सामान्यम् । १-१-१८
- १९ तथा गुणः १-१-१९
- २० संयोगविभागवेगानां कर्म समानम् । १-१-२०
- २१ न द्रव्याणां कर्म । १-१-२१

- २२ व्यतिरेकात् । १-१-२२
 २३ द्रव्याणां द्रव्य कार्य सामान्यम् । १-१-२३
 २४ गुणैर्धर्म्याञ्च कर्मणा कर्म । १-१-२४
 २५ द्वित्वप्रभृतय सख्या पृथक्त्वसयोगविभागाश्च । १-१-२५
 २६ असमवायात् सामान्यकार्यं कर्म न विद्यते । १-१-२६
 २७ सयोगानां द्रव्यम् । १-१-२७
 २८ रूपाणां रूपम् । १-१-२८
 २९ गुरुत्वप्रयत्नसयोगानामुत्क्षेपणम् । १-१-२९
 ३० सयोगविभागाश्च कर्मणाम् । १-१-३०
 ३१ कारणसामान्ये द्रव्यकर्मणां कर्माकारणमुक्तम् । १-१-३१

॥ इति प्रथमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

- ३२ कारणाभावात् कार्याभावः । १-२-१
 ३३ न तु कार्याभावात् कारणाभावः । १-२-२
 ३४ सामान्यं विशेष इति बुद्धयपेक्षम् । १-२-३
 ३५ भावोऽनुवृत्तरेव हेतुत्वाद् सामान्यमेव । १-२-४
 ३६ द्रव्यत्व गुणत्व कर्मत्व च सामान्यानि विशेषाश्च । १-२-५
 ३७ अन्यतान्द्रव्येषु विशेषेभ्यः । १-२-६
 ३८ सदिति यतो द्रव्यगुणकर्मसु सा सत्ता ।
 ३९ द्रव्यगुणकर्मभ्योऽर्थान्तरं सत्ता । १-२-८
 ४० गुणकर्मसु च भावाच्च कर्म न गुणः । १-२-९
 ४१ सामान्यविशेषाभावेन च । १-२-१०
 ४२ अनेकद्रव्यत्वेन द्रव्यत्वमुक्तम् । १-२-११
 ४३ सामान्यविशेषाभावेन च । १-२-१२
 ४४ तथा गुणेषु भावाद् गुणत्वमुक्तम् । १-२-१३
 ४५ सामान्यविशेषाभावेन च । १-२-१४
 ४६ कर्मसु भावात् कर्मत्वमुक्तम् । १-२-१५

८७ गगनवर्गिमेवमथेन न । १-३-१०

८८ गगनं विनविष्टेन विनविष्टमथेन न । १-३-११

॥ इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ।

४६ अथगगनं गगनं, पृथिवी । २-१-१

४७ अथगगनं गगनं अथो अथ गगना । २-१-२

४८ गगना अथगगनं । २-१-३

४९ गगनं न न २-१-४

५० न अथगगनं न विनते । २-१-५

५१ गगनं न न विनते न विनते गगनाद अथगगनं गगनं । २-१-६

५२ गगनं न न विनते न विनते गगनाद अथगगनं गगनं । २-१-७

५३ गगनं न न विनते न विनते गगनाद अथगगनं गगनं । २-१-८

५४ गगनं न न विनते । २-१-९

५५ न न गगनाद अथगगनं न न विनते । २-१-१०

५६ अथगगनं न न विनते । २-१-११

५७ गगनाद अथगगनं न न विनते । २-१-१२

५८ अथगगनं न न विनते । २-१-१३

५९ गगनाद अथगगनं न न विनते । २-१-१४

६० गगनाद अथगगनं न न विनते । २-१-१५

६१ गगनाद अथगगनं न न विनते । २-१-१६

६२ गगनाद अथगगनं न न विनते । २-१-१७

६३ गगनाद अथगगनं न न विनते । २-१-१८

६४ गगनाद अथगगनं न न विनते । २-१-१९

६५ गगनाद अथगगनं न न विनते । २-१-२०

६६ गगनाद अथगगनं न न विनते । २-१-२१

६७ गगनाद अथगगनं न न विनते । २-१-२२

६८ गगनाद अथगगनं न न विनते । २-१-२३

६९ गगनाद अथगगनं न न विनते । २-१-२४

- ७३ कार्यान्तराप्रादुर्भावाच्च शब्दः स्पर्शवतामगुणः । २-१-२५
 ७४ परत्र समवायात् प्रत्यक्षत्वाच्च नात्मगुणो न मनोऽगुणः । २-१-२६
 ७५ परिशेषाद्विज्ञानाकाशस्य । २-१-२७
 ७६ द्रव्यत्वमित्यत्रैवायुना व्याख्याते । २-१-२८
 ७७ तत्त्वं भावेन । २-१-२९
 ७८ शब्दवृत्तिज्ञाविशेषाद् विशेषलिङ्गाभावाच्च । २-१-३०
 ७९ तत्त्वविधानादेकपक्षस्त्वं चेति । २-१-३१

॥ इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

- ८० पुष्पवस्त्रयोः सति सनिकर्षे गुणान्तराप्रादुर्भावा बले गन्धाभावलिङ्गम् । २-२-१
 ८१ व्यवस्थितः पृथिव्यां गन्धः । २-२-२
 ८२ एतेनोष्णता व्याख्याता । २-२-३
 ८३ तेजस उष्णता । २-२-४
 ८४ अग्नौ शीतता । २-२-५
 ८५ अपरस्मिन्नपरं युगपद् विरं द्विप्रमिति काललिङ्गानि । २-२-६
 ८६ द्रव्यत्वमित्यत्रैवायुना व्याख्याते । २-२-७
 ८७ तत्त्वं भावेन । २-२-८
 ८८ नित्येष्वभावादनिरूपेण भावात् कारणे कालाख्येति । २-२-९
 ८९ इत इदमिति यत्नाद् दिश्यं लिङ्गम् । २-२-१०
 ९० द्रव्यत्वमित्यत्रैवायुना व्याख्याते । २-२-११
 ९१ तत्त्वं भावेन । २-२-१२
 ९२ कार्यविशेषेण नानात्वम् । २-२-१३
 ९३ आदित्यमयोगाद् भूतपूर्वाद् भविष्यतो भूताच्च प्राची । २-२-१४
 ९४ तथा दक्षिणा प्रतीची ठीची च । २-२-१५
 ९५ एतेन दिग्मन्तरालानि व्याख्यातानि । २-२-१६
 ९६ सामान्यप्रत्यक्षाद् विशेषाप्रत्यक्षाद् विशेषस्मृतेश्च संशयः २-२-१७
 ९७ दृष्टं च दृष्टवत् । २-२-१८
 ९८ मपारम्भमवाप्नुत्वाच्च २-२-१९

- ६६ विद्याऽविद्यातश्च सशय । २-२-२०
 १०० धोत्रप्रहृष्टो योऽर्थ स शब्द २-२-२१
 १०१ तुल्यजातीयेष्वर्थान्तरभूतेषु विशेषस्य उभयया दृष्टत्वात् । २-२-२२
 १०२ एकद्रव्यत्वाच्च द्रव्यम् । २-२-२३
 १०३ नापि कर्माचाक्षुषत्वात् । २-२-२४
 १०४ गुणस्य सतोऽपवर्ग कर्मणि सावर्त्यम् । २-२-२५
 १०५ सतो लिङ्गाभावात् । २-२-२५
 १०६ नित्यवैधर्म्यात् । २-२-२७
 १०७ अनित्यत्वाय कारणत । २-२-२८
 १०८ न चासिद्ध विकारात् । २-२-२९
 १०९ अभिव्यक्तौ दोषात् । २-२-३०
 ११० सयोगाद् विभागाच्च शब्दाच्च शब्दमिष्यति । २-२-३१
 १११ लिङ्गाच्चानित्य शब्द । २-२-३२
 ११२ द्वयोस्तु प्रवृत्त्यैरभावात् । २-२-३३
 ११३ प्रथमाशब्दात् । २-२-३४
 ११४ सम्प्रतिपत्तिभावाच्च । २-२-३५
 ११५ सदिग्धा सति बहुत्वे । २-२-३६
 ११६ सख्याभाव सामान्यत । २-२-३७

॥ इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ।

- ११७ प्रसिद्धा इन्द्रियार्था । ३-१-१
 ११८ इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्योऽर्थान्तरस्य हेतु । ३-१-२
 ११९ सोऽनपदेश । ३-१-३
 १२० कारणाज्ञानात् । ३-१-४
 १२१ कार्येषु ज्ञानात् । ३-१-५
 १२२ अज्ञानाच्च । ३-१-६
 १२३ अन्यदेव हेतुरित्यनपदेश । ३-१-७
 १२४ धर्मान्तर हार्थान्तरस्यापदेश । ३-१-८

- १२५ सयोगि समवाय्येकार्थसमवायि विरोधि च । ३-१-५
 १२६ कार्यं कार्यान्तरस्य । ३-१-१०
 १२७ विरोध्यभूत भूतस्य । ३-१-११
 १२८ भूतमभूतस्य । ३-१-१२
 १२९ भूतो भूतस्य । ३-१-१३
 १३० प्रसिद्धिपूर्वकत्वादपदेशस्य । ३-१-१४
 १३१ अप्रसिद्धोऽनपदेशोऽसन् नदिग्धशानपदेशः । ३-१-१५
 १३२ यस्माद् विपाशी तस्मादधः । ३-१-१६
 १३३ यस्माद् विपाशी तस्माद् गौरिति चानैकान्तिकस्योदाहरणम् । ३-१-१७
 १३४ आत्मेन्द्रियांसनिकर्षाद् यन्निष्पद्यते तदन्यत् । ३-१-१८
 १३५ प्रवृत्तिनिवृत्ती च प्रत्यगात्मनि दृष्टे परन् लिङ्गम् । ३-१-१९

॥ इति तृतीयाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

- १३६ आत्मेन्द्रियार्थसनिकर्षे ज्ञानस्य भावोऽभावश्च मनसो लिङ्गम् । ३-२-१
 १३७ तस्य द्रव्यवर्णित्यत्ये वायुना व्याख्याते । ३-२-२
 १३८ प्रथमधौगपचाज् ज्ञानायौगपचाधिकम् । ३-२-३
 १३९ प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तरविकारा मुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाधात्मनो लिङ्गानि । ३-२-४
 १४० तस्य द्रव्यवर्णित्यत्ये वायुना व्याख्याते । ३-२-५
 १४१ यज्ञदत्त इति सनिर्गर्षे प्रत्यक्षाभावाद् दृष्टं निव न विद्यते । ३-२-६
 १४२ सामान्यतो दृष्टावशिेषः । ३-२-७
 १४३ तस्मादागमिकः । ३-२-८
 १४४ अहमिति शब्दस्य व्यतिरेकागमिकम् । ३-२-९
 १४५ यदि दृष्टमन्वज्जनहं देवदत्तोऽहं यदत्त इति ३-२-१०
 १४६ दृष्ट्यात्मनि लिङ्गे एक एव दृष्टवान् प्रत्यक्षवत् प्रत्यक्षम् । ३-२-११
 १४७ देवदत्तो गच्छति यदत्तो गच्छतीनुपचाराच्छरीरे प्रत्यक्षम् । ३-२-१२
 १४८ गदिग्धस्तूपचारः । ३-२-१३
 १४९ अहमिति प्रत्यगात्मनि भावात् परनाभावादर्थान्तरप्रत्यक्षम् । ३-२-१४

१५० देवदत्तोगच्छतीत्युपचारादभिमानात्तावच्छरीरप्रत्यक्षोऽहंकार ३-२-१५

१५१ सादिग्धरूपचारः । ३-२-१६

१५२ न तु शरीरविशेषाद् यस्तद्वत्तन्निष्पुमित्रयोर्ज्ञानं विषयः । ३-२-१७

१५३ अहमिति मुख्ययोग्याभ्यां शब्दवद् व्यतिरेकाव्यभिचाराद् विशेषसिद्धेर्नागमिकः ।
३-२-१८

१५४ गुणदुःखज्ञाननिष्पत्त्यविशेषादेवात्म्यम् । ३-२-१९

१५५ व्यवस्थातो नाना । ३-२-२०

१५६ शास्त्रसामर्थ्याच्च । ३-२-२१

॥ इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ।

१५७ सदकारणवर्जितम् । ४-१-१

१५८ तस्य कार्यं लिङ्गम् । ४-१-२

१५९ कारणमावात् कार्याभावः । ४-१-३

१६० अनित्य इति विशेषतः प्रतिषेधभावः । ४-१-४

१६१ अविद्या । ४-१-५

१६२ महत्त्वेनेकद्रव्यवत्त्वात् रूपाद्योपलब्धिः । ४-१-६

१६३ सत्यपि द्रव्यत्वे महत्त्वे रूपसंस्काराभावात् वायोरनुपलब्धिः । ४-१-७

१६४ अनेकद्रव्यसमवायात् रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः । ४-१-८

१६५ तेन समगन्धस्पर्शेषु ज्ञानं व्याख्यातम् । ४-१-९

१६६ तस्याभावादव्यभिचारः । ४-१-१०

१६७ सत्त्वा परिमाणानि पृथक्त्वं समोपविभागा परत्वापरत्वे कर्म च रूपिद्रव्यमम
वायाच्चाक्षुषाणि । ४-१-११

१६८ अरूपिष्वच्चाक्षुषाणि । ४-१-१२

१६९ एतेन गुणत्वे भावे च सर्वेन्द्रियं ज्ञानं व्याख्यातम् । ४-१-१३

॥ इति चतुर्थाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

- १७० तत्पुन शृषिध्यादिकार्यद्रव्यं त्रिविधं शरीरेन्द्रियविषयसङ्गहम् । ४-२-१
 १७१ प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां सयोगस्याप्रत्यक्षत्वात् पञ्चात्मकं न विद्यते । ४-२-२
 १७२ गुणान्तराप्रारुर्भाषणं ॥ व्यात्मकम् । ४-२-३
 १७३ अणुसयोगस्त्वप्रतिषिद्धः । ४-२-४
 १७४ तत्र शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजं च । ४-२-५
 १७५ अनियतदिग्देशपूर्वकत्वात् । ४-२-६
 १७६ धर्मविशेषाच्च । ४-२-७
 १७७ समाख्याभावाच्च । ४-२-८
 १७८ सहाया अनादित्वात् । ४-२-९
 १७९ सन्त्ययोनिजा । ४-२-१०
 १८० वेदलिप्ताच्च । ४-२-११

॥ इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ।

- १८१ आत्मसयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म । ५-१-१
 १८२ तथा हस्तसयोगाच्च मुसले कर्म । ५-१-२
 १८३ अभिघातजे मुसलादौ कर्मणि अतिरेकादकारणं हस्तसयोगः । ५-१-३
 १८४ तथात्मसयोगो हस्तकर्मणि । ५-२-४
 १८५ अभिघातान्मुसलसयोगाद् हस्ते कर्म । ५-१-५
 १८६ व्यात्मकर्म हस्तसयोगाच्च । ५-१-६
 १८७ सयोगामावे गुह्यत्वात् पतनम् । ५-१-७
 १८८ नादनविशेषामावाचोर्ध्वं न तिर्यग् गमनम् । ५-१-८
 १८९ प्रयत्नविशेषान्नोदनविशेषः । ५-१-९
 १९० नादनविशेषादुदशनीविशेषः । ५-१-१०
 १९१ हस्तकर्मणा दारकर्म व्याख्यातम् । ५-१-११
 १९२ तथा दग्धस्य विस्फोटने । ५-१-१२
 १९३ यत्नाभावे प्रसृप्तस्य चलनम् । ५-१-१३
 १९४ ततो कर्म वायुसयोगात् । ५-१-१४

- १६५ मण्णिगमनं सूच्यमिमर्षणमदृष्टकारणम् । ५-१-१५
 १६६ श्पावयुगपत् संयोगविज्ञेयाः कर्मान्यत्वे हेतुः । ५-१-१६
 १६७ नोदनादाद्यमिषोः कर्म तत्कर्मकारिताच्च संस्कारादुत्तरं तयोत्तरमुत्तरं च । ५-१-१७
 १६८ संस्काराभावे शुक्त्वात् पतनम् । ५-१-१८

॥ इति पञ्चमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥

अथ पंचमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

- १६९ नोदनाभिघातात् संयुक्तसंयोगाच्च पृथिव्यां कर्म । ५-२-१
 २०० तद्विरोपेणादृष्टकारितम् । ५-२-२
 २०१ अपां संयोगाभावे शुक्त्वात् पतनम् ५-२-३
 २०२ द्रवत्वात् स्यन्दनम् । ५-२-४
 २०३ नाह्न्यो वायुसंयोगादारोहणम् । ५-२-५
 २०४ नोदनापीडनात् संयुक्तसंयोगाच्च । ५-२-६
 २०५ वृक्षामित्सर्पणमित्यदृष्टकारितम् । ५-२-७
 २०६ अपां संपातो विलयनं च तेज संयोगात् । ५-२-८
 २०७ तन विस्फूर्जयुर्लिङ्गम् ५-२-९
 २०८ वैदिकं च । ५-२-१०
 २०९ अपां संयोगाद् विभागाच्च स्तनयिनोः । ५-२-११
 २१० पृथिवीकर्मणा तेजः कर्म वायुकर्म च व्याख्यातम् । ५-२-१२
 २११ अग्नेरूर्ध्वग्वलनं वायोस्तिर्यग्गमनमणूनां मनसश्चाथ कर्मादृष्टकारितम् । ५-२-१३
 २१२ हस्तकर्मणा मनसः कर्म व्याख्यातम् । ५-२-१४
 २१३ आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसंज्ञिकर्यात् सुखदुःखे । ५-२-१५
 २१४ तदनारम्भ आत्मस्थे मनसि शरीरस्य दुःखाभावः स योगः । ५-२-१६
 २१५ अपसर्पणमुपसर्पणमशितपीतसंयोगाः कार्यान्तरसंयोगाश्चेत्यदृष्टकारितानि । ५-२-१७
 २१६ तदभावे संयोगाभावोऽप्रादुर्भावश्च मोक्षः । ५-२-१८
 २१७ द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्यादिभावस्तमः । ५-२-१९
 २१८ तेजसो द्रव्यान्तरेणावरणाच्च । ५-२-२०
 २१९ दिक्षालावासां च क्रियावद्बुद्धौ धर्म्यानिष्क्रियाणि । ५-२-२१
 २२० एतेन कर्मणि गुणाथ व्याख्याता । ५-२-२२
 २२१ निष्क्रियाणां समवायः कर्मण्यो निषिद्धः । ५-२-२३

२२२ कारण एवमवायिनो गुणा । ५-२-२४

२२३ गुणैर्दिग्याख्याता । ५-२-२५

२२४ कारणेन व्यक्तः । ५-२-२६

॥ इति पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

अथ षष्ठाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ।

२२५ बुद्धिपूर्वा वाक्यवृत्तिर्बुद्धेः । ६-१-१

२२६ प्राज्ञाद्यैः सत्तावर्त्म निदिष्टिहम् । ६-१-२

२२७ बुद्धिपूर्वा ददाति । ६-१-३

२२८ तथा प्रतिमह । ६-१-४

२२९ आत्मान्तरगुणानामात्मान्तरेऽकारणत्वात् । ६-१-५

२३० तद् बुद्धमेव न विद्यते । ६-१-६

२३१ बुद्धेर्हिनायाम् । ६-१-७

२३२ तस्य समगिग्याहारतो दोषः । ६-१-८

२३३ तद्बुद्धे न विद्यते । ६-१-९

२३४ पुनर्विशिष्टे प्रवृत्तिः । ६-१-१०

२३५ तमे हीने वा प्रवृत्तिः । ६-१-११

२३६ एतेन हीनममविशिष्टधार्मिकेभ्यः परस्त्वादानं व्याख्यातम् । ६-१-१२

२३७ तथा विद्वद्दानं त्यागः । ६-१-१३

२३८ हीने परे त्यागः । ६-१-१४

२३९ तमे आत्मत्यागः परत्यागो वा । ६-१-१५

२४० विशिष्टे आत्मत्यागः । ६-१-१६

॥ इति षष्ठाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥

अथ षष्ठाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

२४१ दृष्टादृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोजनमभ्युदयाय । ६-२-१

२४२ अभावेनोपवासत्रयचर्यगुरुकुलवासव न प्रसूयद्दानप्रोक्षणदिह्नप्रम प्रकार
नियमाधादृष्टाय । ६-२-२

यमुपधा अनुपधा । ६-२-३

- २४४ मायदेश उपवाऽदेशोऽनुपवा । १-२-४
 २४५ यदिष्टरसगन्धस्पर्शं त्राश्रितमभ्युचितं च तन्मुचि । १-२-५
 २४६ अमुचीति मुचिप्रतिषेध । १-२-६
 २४७ अर्थान्तरं च । १-२-७
 २४८ अथतस्य मुचिमोचनादभ्युदयो न विद्यते नियमाभावाद् विद्यते वाऽर्थान्तर-
 त्याद् यमस्य । १-२-८
 २४९ असति आभावात् । १-२-९
 २५० सुखादाय । १-२-१०
 २५१ तन्मयत्वाच्च । १-२-११
 २५२ अदृष्टाच्च । १-२-१२
 २५३ जातिविशेषाच्च १-२-१३
 २५४ इच्छादेशपूर्विका धर्माधर्मप्रगति । १-२-१४
 २५५ तत्त्वयोगो विभाग । १-२-१५
 २५६ आत्मकर्मसु मोक्षो व्याख्यान । १-२-१६

॥ इति षष्ठाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

अथ सप्तमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ।

- २५७ उच्यते गुणा । ७-१-१
 २५८ दृष्टिभ्यादिभ्यारमगन्धस्पर्शं द्रव्यामित्यत्रादित्याद्य । ७-१-२
 २५९ एतेन निर्वेषु नित्यवमुच्यते । ७-१-३
 २६० अस्तु तेजसि वायौ च नित्या द्रव्यमित्यत्रात् । ७-१-४
 २६१ अत्रियेषुनित्या द्रव्यामित्यत्रात् । ७-१-५
 २६२ कारणगुणपूर्विका दृष्टिभ्यां पाकता । ७-१-६
 २६३ एकदोषत्वात् । ७-१-७
 २६४ अथोर्महतोपलब्धस्तुपलब्धी निर्वेषे व्याख्याते । ७-१-८
 २६५ कारणरहस्यत्वाच्च । ७-१-९
 २६६ अता विपरीतमणु । ७-१-१०
 २६७ अणुं महति तस्मिन् विशेषमावाद् विशेषमावाच्च । ७-१-११
 २६८ एकतात्वात् । ७-१-१२
 २६९ दृष्टान्ताच्च । ७-१-१३

- २७० अणुत्वमद्वययोऽणुत्वमद्वयभावः कर्मगुणैर्ग्याख्यातः । ७-१-१४
 २७१ कर्मभिः कर्माणि गुणैश्च गुणा व्याख्याताः । ७-१-१५
 २७२ अणुत्वमद्वयभाव्यां कर्मगुणाश्च व्याख्याताः । ७-१-१६
 २७३ एतेन दीर्घमहत्स्यत्वे व्याख्याते । ७-१-१७
 २७४ अनिर्देशित्यम् । ७-१-१८
 २७५ निर्ये नित्यम् । ७-१-१९
 २७६ निर्यं परिमण्डलम् । ७-१-२०
 २७७ अविद्या च विद्यालितम् । ७-१-२१
 २७८ विभवाङ्गमदानाकाशस्तथा चात्मा । ७-१-२२
 २७९ तदभावादणु मनः । ७-१-२३
 २८० गुणैर्दिग्ग्याख्याता । ७-१-२४
 २८१ कारणे कालः । ७-१-२५

॥ इति सप्तमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥

अथ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

- २८२ रूपरसगन्धस्पर्शव्यतिरेकदर्शान्तरमेकत्वम् । ७-२-१
 २८३ तथा पृथक्त्वम् । ७-२-२
 २८४ एकत्रैकपृथक्त्वयोरेकत्रैकपृथक्त्वाभावाच्चाणुत्वमद्वयभाव्या व्याख्यातः । ७-२-३
 २८५ निःसङ्गत्वात् कर्मगुणानां सर्वैकत्वं न विद्यते । ७-२-४
 २८६ भ्रान्तं तद् । ७-२-५
 २८७ एकत्राभावाद् भक्तिस्तु न विद्यते । ७-२-६
 २८८ कार्यकारणयोरेकत्रैकपृथक्त्वाभावादेकत्रैकपृथक्त्वं न विद्यते । ७-२-७
 २८९ एतदनित्ययोर्व्याख्यातम् । ७-२-८
 २९० अन्यतरकर्मज उभयकर्मज संयोगजश्च संयोगः । ७-२-९
 २९१ एतेन विभागो व्याख्यातः । ७-२-१०
 २९२ संयोगविभागयोः संयोगविभागमाधोऽणुत्वमद्वयभाव्या व्याख्यातः । ७-२-११
 २९३ कर्मभिः कर्माणि गुणैर्गुणा अणुत्वमद्वयभाव्यामिति । ७-२-१२
 २९४ युतसिद्धयभावात् कार्यकारणयोः संयोगविभागो न विद्यते । ७-२-१३
 २९५ गुणत्वात् । ७-२-१४
 ६ गुणोऽपि विभाज्यते । ७-२-१५

- २६७ निष्कृष्टात् । ७-२-१६
 २६८ अयं नानाभिः च प्रदेष्टुम् । ७-२-१७
 २६९ अन्तर्गतमन्त्रो । ७-२-१८
 २७० मन्त्रेणैव दण्डन् गमनविने सिद्धिर्भवति । ७-२-१९
 २७१ गामनिः शब्दादर्थप्रत्ययः । ७-२-२०
 २७२ एतद्वाक्यमन्त्रेणैव गतिरुत्तरादर्थप्रत्ययः परमार्थः च । ७-२-२१
 २७३ कारणान्तरात् कालान्तरात् च । ७-२-२२
 २७४ परमाण्वन्तरात् पञ्चपरमाण्वन्तरात् अण्वन्तरात् च । ७-२-२३
 २७५ कर्मभिः कर्माणि । ७-२-२४
 २७६ शुद्धिर्गुणाः । ७-२-२५
 २७७ इदंमिति मग्नः कार्यकारणयोः न गमनायः । ७-२-२६
 २७८ ब्रह्मण्यगुणव्यतिरेकाभावेन व्यवधानः । ७-२-२७
 २७९ तत्रैव भावेन । ७-२-२८

॥ इति सप्तमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

अथ अष्टमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ।

- ३१० ब्रह्मेण ज्ञानं व्याख्यातम् । ८-१-१
 ३११ तन्मात्रमात्रं मनोधातुम् । ८-१-२
 ३१२ ज्ञाननिर्देशे ज्ञानविशिष्टतः । ८-१-३
 ३१३ गुणकर्मणु मन्त्रिष्टेषु ज्ञाननिष्पत्तेर्द्वयं कारणम् । ८-१-४
 ३१४ सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषाभावात् तत्रैव ज्ञानम् । ८-१-५
 ३१५ सामान्यविशेषापेक्षं ब्रह्मगुणकर्मणु । ८-१-६
 ३१६ ब्रह्मे ब्रह्मगुणकर्मणु । ८-१-७
 ३१७ गुणकर्मणु गुणकर्मभावात् गुणकर्मणु न विद्यते । ८-१-८
 ३१८ ममवामिनः श्रेत्याद्यैरुपदेष्टुं श्रेते बुद्धिस्ते एते कार्यकारणभूते । ८-१-९
 ३१९ ब्रह्मेत्यनितरेतरकारणाः । ८-१-१०
 ३२० कारणयोग्यत्वात् कारणकमाच्च घटपटादिबुद्धीनां क्रमो न देयस्त्वभावात् ।

८-१-११

॥ इति अष्टमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥

अथ अष्टमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

- ३२१ अयमेव त्वया कृत भोज्येनमिति पुद्गलपक्षम् । ८-२-१
 ३२२ दृष्टेऽनु भावाददृष्ट्यभावात् । ८-२-२
 ३२३ अर्थ इति द्रव्यगुणकर्मसु । ८-२-३
 ३२४ द्रव्येऽनु पक्षात्मकत्वं प्रतिषिद्धम् । ८-२-४
 ३२५ भूयस्याद् गन्धवत्त्वाच्च पृथिवी गन्धज्ञाने प्रवृत्तिः । ८-२-५
 ३२६ तथापस्तैजो वायुश्च रसरूपस्पर्शविशेषान् । ८-२-६

॥ इति अष्टमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

अथ नवमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ।

- ३२७ क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्रागसत् । ९-१-१
 ३२८ सत्तत् । ९-१-२
 ३२९ असत्तः क्रियागुणव्यपदेशाभावादर्धान्तरम् । ९-१-३
 ३३० सत्त्वात् । ९-१-४
 ३३१ सत्त्वान्यदत्तदत्तसत्तत् । ९-१-५
 ३३२ असदिति भूतप्रत्यक्षाभावात् भूतस्मृतेर्विराप्तिप्रत्यक्षत्वं । ९-१-६
 ३३३ तथाऽभावे भावप्रत्यक्षत्वाच्च । ९-१-७
 ३३४ पुतेनाद्यदोऽगौरधर्मश्च व्याख्यातः । ९-१-८
 ३३५ अभूतं नास्तीत्यनर्थान्तरम् । ९-१-९
 ३३६ नास्ति घटो गेहे इति सतो घटस्य गेहसंघर्गप्रतिषेधः । ९-१-१०
 ३३७ आत्मन्यात्ममनसोः संयोगविशेषादात्मप्रत्यक्षम् । ९-१-११
 ३३८ तथा द्रव्यान्तरेषु प्रत्यक्षम् । ९-१-१२
 ३३९ असमाहितान्त करणा उपसद्गतसमाधयलोका च । ९-१-१३
 ३४० तत्समाधायत् कर्मगुणेषु । ९-१-१४
 ३४१ आत्मसमाधयादात्मगुणेषु । ९-१-१५

॥ इति नवमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥

अथ नवमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

- ३४२ अस्येदं कार्यं कारणं रायोगि विरोधि समवायि चेति तैत्तिरिम् । ६-
 ३४३ अस्येदं कार्यकारणसम्बन्धधावयवाद् भवति । ६-२-२
 ३४४ एतेन शान्दं व्याख्यातम् । ६-२-३
 ३४५ हेतुरपदेशो स्तिष्ठं प्रमाण कारणमित्यनर्यान्तरम् । ६-२-४
 ३४६ अस्येदमिति युद्धयपेक्षितत्वात् । ६-२-५
 ३४७ आत्ममनसोः संयोगविशेषात् संस्काराच्च स्मृतिः । ६-२-६
 ३४८ तथा स्वप्नः । ६-२-७
 ३४९ स्वप्नान्तिकम् । ६-२-८
 ३५० धर्माच्च । ६-२-९
 ३५१ इन्द्रियदोषात् संस्कारदोषाच्चाविद्या । ६-२-१०
 ३५२ तद् दुष्टज्ञानम् । ६-२-११
 ३५३ अदुष्टं विद्या । ६-२-१२
 ३५४ आर्षं सिद्धदर्शनं च धर्मैर्भ्यः । ६-२-१३

॥ इति नवमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

अथ दशमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ।

- ३५५ इष्टानिष्टकारणविशेषाद् विरोधाच्च मिय सुखदुःखयोरर्पान्तराभावः । १०-१-१
 ३५६ सशयनिर्णयान्तराभावश्च ज्ञानान्तरत्वे हेतुः । १०-१-२
 ३५७ तयोर्निष्पत्तिः प्रत्यक्षलौकिकाभ्याम् । १०-१-३
 ३५८ अभूदित्यपि । १०-१-४
 ३५९ सति च कार्यदर्शनात् । १०-१-५
 ३६० एकार्पसमवायिकरणान्तरेषु दृष्टत्वात् । १०-१-६
 ३६१ एकदेश इत्येकस्मिन् शिरः पृष्ठमुदरं भर्माणि तद्विरोपस्वद्विशेषेभ्यः । १०-१-७

॥ इति दशमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥

अथ दशमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

- ३१२ पारणमिति द्वये कार्यसमवायात् । १०-२-१
 ३१३ संयोगाद्वा । १०-२-२
 ३१४ कारणे समवायात् कर्मणि । १०-२-३
 ३१५ तथा रूपे कारणैकार्यसमवायाच्च । १०-२-४
 ३१६ कारणसमवायात् संयोग पठ्य्य । १०-२-५
 ३१७ कर्तव्याकारणसमवायाच्च । १०-२-६
 ३१८ संयुक्तसमवायादमेर्धेऽपिक्म् । १०-२-७
 ३१९ दृष्टानां दृष्टप्रयोगजनानां दृष्टाभावे प्रयोगोऽभ्युदयाय । १०-२-८
 ३२० तादृचनादाम्नायस्य प्रामाण्यमिति । १०-२-९

॥ इति दशमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

△

इति वैशेषिकदर्शनस्य सूत्रपाठः समाप्तः ॥

* सूत्रोनी अकारादि वर्णानुक्रमणिका *

अ

- १ अग्रेरुर्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यग्गमनमणुना मनसश्चाय कर्मादृष्टकारितम् । ५-२-१३
- २ अज्ञानाच्च । ३-१-६
- ३ अणु महदिनि तस्मिन् विशेषभावाद् विशेषाभावाच्च । ७-१-११
- ४ अणुत्वमहत्त्वयोरणुत्वमहत्त्वभावः कर्मणुर्यस्याप्यातः । ७-१-१४
- ५ अणुत्वमहत्त्वाभ्यां कर्मणुणाश्च व्याख्याताः । ७-१-१६
- ६ अणुसंयोगस्त्वप्रतिषिद्धः । ४-२-४
- ७ अणोर्महतत्वेऽपलब्ध्यनुपलब्धी नित्ये व्याख्याते । ७-१-८
- ८ अतो विपरीतमणु । ७-१-१०
- ९ अयातो धर्मं व्याख्यास्यामः । १-१-१
- १० अदृष्टाच्च । ६-२-१२
- ११ अदुष्टं विद्या । ६-२-१२
- १२ अनित्य इति विशेषतः प्रतिषेधभावः । ४-१-४
- १३ अद्रव्यत्वेन द्रव्यम् । २-१-११
- १४ अद्रव्यत्वेन नित्यत्वमुक्तम् । २-१-१३
- १५ अनित्यत्वाय कारणतः । २-२-२८
- १६ अनिषेडनित्यम् । ७-१-१८
- १७ अनिषेधनित्या द्रव्यानित्यत्वात् । ७-१-५
- १८ अनियतदिग्देशपूर्वकत्वात् । ४-२-६
- १९ अनेकद्रव्यत्वमेव द्रव्यत्वमुक्तम् । १-२-११
- २० अनेकद्रव्यसमवायाद् रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः । ४-१-८
- २१ अन्यतरकर्मज उभयकर्मजः संयोगजश्च संयोगः । ७-२-६
- २२ अन्यत्रान्त्येभ्यो विशेषेभ्यः । १-२-६
- २३ अन्यदेव हेतुरित्यनपदेशः । ३-१-७

- २४ अपरस्मिन्परं युगपत् त्विरं द्विप्रमिति काललिङ्गानि । २-२-६
- २५ अपसर्पणमुपसर्पणमक्षितपीतसयोगा पर्यान्तरगयोगाद्येत्यदृष्टकारितानि । ५-२-१७
- २६ अप्रतिद्वेऽनपदेशोऽनन् गदिग्नथानपदेश । ३-१-१५
- २७ अपां सपातो विलयनं च तेज गयोगात् । ५-२-८
- २८ अप्पु तेजसि वायो च निता इव्यनिलवात् । ७-१-४
- २९ अप्पु शीतता । २-२-५
- ३० अभिधातजे सुसत्तादौ कर्मणि व्यतिरेकादकारणहन्तयोग । ५-१-३
- ३१ अभूतं नास्तीत्यनभान्तरम् । ६-१-८
- ३२ अभूरित्यपि । १०-१-४
- ३३ अपां सयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम् ५-२-३
- ३४ अपां सयोगाद् विभागाद्य स्तनयिज्ञो । ५-२-११
- ३५ अभिधातान्मुसलसयोगाद् हस्ते कर्म । ५-१-५
- ३६ अभिव्यस्तौ दोषात् । २-२-३०
- ३७ अभिवेचनोपवासमद्यवर्षगुरुलवासवानप्रस्थयशदानप्राक्षणादिहृन्क्षममन्त्रकाल-
नियमाध्यादृष्टाय । ६-२-२
- ३८ अयतस्य शुचिभोजनादभ्युदयो न विद्यते नियमाभावाद् विद्यते वाऽर्थान्तर-
त्वाद् यमस्य । ६-२-८
- ३९ अयमेव त्वया कृत्वा भोजयैनमिति बुद्धपेक्षम् । ८-२-१
- ४० अरुपिप्यचानुपाणि । ४-१-१२
- ४१ अर्थ इति द्रव्यगुणकर्मसु । ८-२-३
- ४२ अर्थान्तरं ह्यर्थान्तरस्यानपदेश । ३-१-८
- ४३ अर्थान्तरं च । ६-२-७
- ४४ अविद्या । ४-१-५
- ४५ अविद्या च विद्यालिङ्गम् । ७-१-२१
- ४६ अशुचीति शुचिप्रतिषेध । ६-२-६
- ४७ असत् क्रियागुणव्यपदेशामावादर्थान्तरम् । ६-१-३
- ४८ असति चाभावात् । ६-२-८
- ४९ असति नास्तीति च प्रयोगात् । ७-२-१७
- ५० असदिति भूतप्रत्यक्षाभावात् भूतस्मृतेर्विरोधिप्रत्यक्षत्वात् । ६-१-६
- ५१ असमवायात् सामान्यकार्यं कर्म न विद्यते । १-१-२६
- ५२ असमाहितान्तं करुणा उपसङ्गतसमाधयस्तेषां च । ६-१-१३
- ५३ अस्येदमिति बुद्धपेक्षितत्वात् । ६-२-५

- ५४ अस्येदं कार्यं कारणसम्बन्धथावयवाद् भवति । ६-२'-२
 ५५ अस्येदं कार्यं कारणं सयोगि विरोधि समवायि चेति लैङ्गिकम् । ६-२-१
 ५६ अहमिति प्रत्यगात्मनि भावात् परमाभावादर्थान्तरपक्षे । ३-२-१४
 ५७ अहमिति मुख्ययोग्याभ्यां शब्दवद् व्यतिरेकाव्यभिचाराद् विशेषसिद्धेर्नागमिक ।
 ३-२-१८
 ५८ अहमिति शब्दस्य व्यतिरेकाज्ञागमिकम् । ३-२-६

आ

- ५९ आत्मकर्मधु मोक्षो व्याख्यातः । १-२-११
 ६० आत्मकर्म हस्तसयोगाच्च । ५-१-१
 ६१ आत्मन्यात्ममनसोः सयोगविशेषादात्मप्रत्यक्षम् । ६-१-११
 ६२ आत्ममनसोः सयोगविशेषात् सस्काराच्च स्मृति । ६-२-१
 ६३ आत्मसमवायादात्मगुणेषु । ६-१-१५
 ६४ आत्मसयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म । ५-१-१
 ६५ आत्मान्तरगुणानामात्मान्तरेऽकारणत्वात् । १-१-५
 ६६ आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षात् सुखदुःखे । ५-२-१५
 ६७ आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद् यन्निष्पद्यते तदन्यत् । ३-१-१८
 ६८ आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानस्य भावोऽभावश्च मनसो लिङ्गम् । ३-२-१
 ६९ आदित्यसयोगाद् भूतपूर्वाद् भविष्यतो भूताश्च प्राची । २-२-१४
 ७० आर्यं सिद्धदर्शनं च धर्मभ्यः । ६-२-१३

इ

- ७१ इन्द्राद्रेणपूर्विका धर्माधर्मप्रवृत्ति । १-२-१४
 ७२ इत इदमिति यतस्त्वाद् दिश्य लिङ्गम् । २-२-१०
 ७३ इन्द्रियदोषात् सस्कारदोषाच्चाविद्या । ६-२-१०
 ७४ इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्योऽर्थान्तरस्य हेतु । ३-१-२

७५ दशवज्रगुणत्वं संयोगविधेयाः कर्मान्यस्य हेतुः । ५-१-११

७६ इहेदमिति यतः स्वयंकारणयोः ॥ समवायः । ७-२-२१

७७ इष्टानिष्टशरणाभिसोपाद् त्रिरोधारश्च मिय गुणत्वं यथोक्तान्तराभासः । १०-१-१

उ

७८ उभयवशा गुणाः । १-१-१३

७९ उच्यते गुणाः । ७-१-१

८० उच्यतेपणमवपेणमाकुचनं प्रसारणं गमनमिति कर्माणि । १-१-७

ए

८१ एककालत्वात् । ७-१-१२

८२ एकरवामावाद् भक्तिस्तु न विद्यते । ७-२-१

८३ एकरवैकपृथग्वयोरैकरवैकपृथग्वक्त्राभावोऽनुपपन्नवाक्याभ्यां व्याख्यातः । ७-२-३

८४ एकदिक्काभ्यामेककालाभ्यां सतिष्टविप्रवृत्त्याभ्यां परमपरं च । ७-२-२१

८५ एकदेश इत्येकस्मिन् क्षिरः पृथुमुदरं कर्माणि तद्विरोपस्तद्विरोधेभ्यः । १०-१-७

८६ एकद्रव्यत्वात् । ७-१-७

८७ एकद्रव्यत्वात् इवम् । २-२-२३

८८ एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति कर्मलक्षणम् । १-१-१७

८९ एकार्यसमवायिकारणान्तरेषु दृष्टत्वात् । १०-१-१

९० एतदनित्ययोर्व्याख्यातम् । ७-२-८

९१ एतेन कर्माणि गुणाश्च व्याख्याताः । ५-२-२२

९२ एतेन गुणत्वे भावे च सर्वेन्द्रिय ज्ञान व्याख्यातम् । ४-१-१३

९३ एतेन दिगन्तरात्मानि व्याख्यातानि । २-२-११

९४ एतेन धीर्धवद्द्रवत्वे व्याख्याते । ७-१-१७

९५ एतेन निरयेषु नित्यत्वमुक्तम् । ७-१-३

९६ एतेन विभागो व्याख्यातः । ७-२-१०

७५ इमावदुपपत्तौ संयोगविद्येताः कर्मान्तरं हेतुः । ५-१-१६

७६ इहेदमिति यतः कार्यकारणयोः सा समवायः । ७-२-२६

७७ इयानिष्टकारणविद्येताद् विरोधाच्च निधः पुरातु श्रवणार्थान्तराभावाः । १०-१-

उ

७८ उभयदा गुणाः । १-१-१३

७९ उक्ता गुणाः । ७-१-१

८० उत्प्रेषणमवप्रेषणमाहुर्न प्रसारण गमनमिति कर्माणि । १-१-७

ए

८१ एककालत्वात् । ७-१-१२

८२ एषवाभावाद् भक्षितु न विद्यते । ७-२-६

८३ एतदेककृत्यसत्त्वयोरेतदेककृत्यसत्त्वाभावोऽणुवमशवाभ्यां व्याख्यातः । ७-२-३

८४ एकदिक्ताभ्यामेककालाभ्यां समिश्रविप्रकृत्याभ्यां परमपरं च । ७-२-२१

८५ एकदेश इत्येकस्मिन् विरः पृष्ठमुदरं मर्नाणि तद्विरोपलक्षद्विद्येभ्यः । १०-१-७

८६ एकद्रव्यत्वात् । ७-१-७

८७ एकद्रव्यत्वात् द्रव्यम् । २-२-२३

८८ एकद्रव्यमगुण संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति कर्मलक्षणम् । १-१-१७

८९ एकार्थतमवाधिकरणान्तरेषु दृष्टत्वात् । १०-१-६

९० एतदनित्ययोर्भ्यां कृतम् । ७-२-८

९१ एतेन कर्माणि गुणाश्च व्याख्याताः । ५-२-२२

९२ एतेन गुणत्वे भावे च सर्वेन्द्रिय ज्ञान व्याख्यातम् । ४-१-१३

९३ एतेन दिगन्तरालानि व्याख्यातानि । २-२-१६

९४ एतेन धीर्षवद्व्यवस्थे व्याख्याते । ७-१-१७

९५ एतेन नित्येषु नित्यत्वमुक्तम् । ७-१-३

९६ एतेन विभागो व्याख्यात । ७-२-१०

- ६७ एतेन शाब्दं व्याख्यातम् । ६-२-३
 ६८ एतेन हीनयमविशिष्टधार्मिकेभ्यः परत्वादानं व्याख्यातम् । ६-१-१२
 ६९ एतेनाद्यदोऽगौरधर्मश्च व्याख्यातः । ६-१-८
 १०० एतेनोप्युक्ता व्याख्याता । २-२-३

क

- १०१ कर्म कर्मसाध्यं न विद्यते । १-१-११
 १०२ कर्मभिः कर्माणि । ७-२-२४
 १०३ कर्मभिः कर्माणि गुणैर्गुणा अणुत्वमहत्वाभ्यामिति । ७-२-१२
 १०४ कर्मभिः कर्माणि गुणैश्च गुणा व्याख्याताः । ७-१-१५
 १०५ कर्मस्य भावात् कर्मत्वमुत्तम । १-२-१५
 १०६ कारणाकारणसमवायाच्च । १०-२-६
 १०७ कारणगुणपूर्वकः कार्यगुणो रष्टः २-१-२४
 १०८ कारणगुणपूर्वकाः पृथिव्यां पाकजाः । ७-१-६
 १०९ कारणपरत्वात् कारणापरत्वाच्च । ७-२-२२
 ११० कारणबहुत्वाच्च । ७-१-६
 १११ कारणाभावात् कार्याभावः । ४-१-३
 ११२ कारणमिति द्रव्ये कार्यसमवायात् । १०-२-१
 ११३ कारणसमवायात् संयोगः पटस्य । १०-२-५
 ११४ कारणसामान्ये द्रव्यकर्मणा कर्माकारणमुत्तमम् । १-१-३१
 ११५ कारणं स्वयमवायिनो गुणाः । ५-२-२४
 ११६ कारणाज्ञानात् । ३-१-४
 ११७ कारणान्तरानुत्पत्तिवैधर्म्याच्च । २-१-१२
 ११८ कारणाभावात् कार्याभावः । १-२-१
 ११९ कारणायोगपक्षान् कारणकमाच्च घटपटादिवुदीनां क्रमो न हेतुफलभावात् ।
 ८-१-११
 १२० कारणे कालः । ७-१-२५
 १२१ कारणेन कालः । ५-२-१६
 १२२ कारणे समवायात् कर्माणि । १०-२-३

- १२३ कार्यकारणयोरेकत्वैकपृथक्त्वाभावादेकरैकपृथक्त्वं न विद्यते । ७-२-७
 १२४ कार्यविरोधि कर्म । १-१-१४
 १२५ कार्यं कार्यान्तरस्य । ३-१-१०
 १२६ कार्यान्तराप्रादुर्भावाच्च शब्दः स्पर्शवतामगुणः । २-१-२५
 १२७ कार्यविशेषेण नानात्वम् । २-२-१३
 १२८ कार्येषु शानात् । ३-१-५
 १२९ क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति द्रव्यतत्त्वम् । १-१-१
 १३० क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्रागसत् । ६-१-१
 १३१ क्रियावत्त्वाद् गुणवत्त्वाच्च । २-१-१२

ग

- १३२ गुणकर्मसु गुणकर्मभावाद् गुणकर्मोपेक्षं न विद्यते । ८-१-८
 १३३ गुणकर्मसु च भावान्न कर्म न गुणः । १-२-६
 १३४ गुणकर्मसु संनिकृष्टेषु ज्ञाननिष्पत्तेर्द्रव्यं कारणम् । ८-१-४
 १३५ गुणत्वात् । ७-२-१४
 १३६ गुणवैधर्म्यात् कर्मणां कर्म । १-१-२४
 १३७ गुणस्य सत्तोऽपवर्गः कर्मभिः साधर्म्यम् । २-२-२५
 १३८ गुणान्तराप्रादुर्भावाच्च न व्यात्मकम् । ४-२-३
 १३९ गुणैर्गुणाः ७-२-२५
 १४० गुणैर्दिग्व्याख्याता । ५-२-२५
 १४१ गुणैर्दिग्व्याख्याता । ७-१-२४
 १४२ गुणोऽपि विभाव्यते । ७-२-१५
 १४३ गुरुत्वप्रयत्नसंयोगानामुत्क्षेपणम् । १-१-२६

ज

१४५ जातिविशेषाच्च १-२-१३

१४६ ज्ञाननिर्देशे ज्ञानविधिरुतः । ८-१-३

त

१४७ त आकाशे न विद्यन्ते । २-१-५

१४८ तत्त्वं भावेन । २-१-२८

१४९ तत्त्वं भावेन । २-२-८

१५० तत्त्वं भावेन । २-२-१२

१५१ तत्त्वं भावेन । ७-२-२८

१५२ तद् बुद्धज्ञानम् । ८-२-११

१५३ तद् बुद्धमोजने न विद्यते । १-१-६

१५४ तत्पुनः पृथिव्यादिकार्यद्वयं त्रिविधं शरीरेन्द्रियविषयसप्तम् । ४-२-१

१५५ तन्मयत्वाच्च । १-२-११

१५६ तत्र विस्फूर्जयुल्लिङ्गम् ५-२-८

१५७ तत्र शरीरं द्विविधं योनिजमयोनित्र च । ४-२-५

१५८ तत्रात्मा मनश्चाप्रलक्ष्णे । ८-१-२

१५९ तत्समयायात् कर्मगुणेषु । ८-१-१४

१६० तत्संयोगो विभाग । १-२-१५

१६१ तथा गुणः १-१-१८

१६२ तथा गुणेषु भावाद् गुणत्वमुक्तम् । १-२-१३

१६३ तथात्मसंयोगो हस्तकर्मणि । ५-१-४

१६४ तथा दक्षिणा प्रतीची उरीची च । २-२-१५

१६५ तथा दग्धस्य विस्फोटने । ५-१-१७

१६६ तथा द्रव्यान्तरेषु प्रलक्षम् । ८-१-१२

१६७ तथापस्तेजो वायुश्च रसरूपस्पर्शविशेषात् । ८-२-६

१६८ तथा पृथक्त्वम् । ७-२-२

१६९ तथा प्रतिग्रहः । १-१-४

- १७० तथाऽभावे भावप्रत्युत्पत्त्यस्य । ५-१-७
 १७१ तथा रूपे घटस्यार्थव्यवसायाच्च । १०-२-४
 १७२ तथा विद्वानां ज्ञानः । १-१-१३
 १७३ तथा क्षमः । ६-२-७
 १७४ तथा हृन्मन्ययोगाच्च मुच्यते धर्मः । ५-१-२
 १७५ तददृष्टे न विद्यते । १-१-६
 १७६ तदनारम्भ आत्मस्थे मनसि चरितस्य दुःखाभावः स योगः । ५-२-१६
 १७७ तदनुविधानादेकवृत्तत्वं चेति । २-१-३१
 १७८ तदभावाद्गुण मनः । ७-१-२३
 १७९ तदभावे सयोगाभावेऽप्रादुर्भावस्य मोक्षः । ५-२-१८
 १८० तदस्तिमेवैकवृत्तत्वात् कर्मणः । २-१-२१
 १८१ तद्वचनादान्मनस्य प्रामाण्यम् । १-१-३
 १८२ तद्वचनादान्मनस्य प्रामाण्यमिति । १०-२-६
 १८३ तद्विशेषेणादृष्टकारितम् । ५-२-२
 १८४ तयोर्निष्पत्तिः प्रत्यक्षतैद्विज्ञान्याम् । १०-१-३
 १८५ तस्मादागमिकः । ३-२-८
 १८६ तस्मादागमिकम् । २-१-१७
 १८७ तस्य कार्यं लिङ्गम् । ४-१-२
 १८८ तस्य द्रव्यत्वनिष्पत्त्ये वायुना व्याख्याते । ३-२-२
 १८९ तस्य द्रव्यत्वनिष्पत्त्ये वायुना व्याख्याते । ३-२-५
 १९० तस्य समभिव्याहारतो दोषः । १-१-८
 १९१ तस्याभावाद्बन्धविचारः । ४-१-१०
 १९२ गुण्यवशादेवैकान्तभूतेषु विशेषस्य उभयथा दृष्टत्वात् । २-२-२२
 १९३ तृये कर्म वायुसंयोगात् । ५-१-१४
 १९४ तेजस उपपत्ता । २-२-४
 • १९५ तेजसे द्रव्यान्तरेणावरणाच्च । ५-२-२०
 १९६ तेजो रूपस्पर्शकम् । २-१-३
 १९७ तेन रसगन्धस्पर्शेषु ज्ञानं व्याख्यातम् । ४-१-६
 १९८ त्रुप्तीसलोद्भूतजतसुवर्णानामग्निसंयोगाद् द्रवत्वमग्निः सामान्यम् । २-१-७

द

- १८६ दिशालायाद्यास च क्रियावहीभन्मांशिष्कियाणि । ५-२-२१
 २०० दुष्टं दिशायाम् । १-१-७
 २०१ दृष्टयाननि लिङ्गे एरु एरु दृष्टान् प्रत्ययः । ३-२-११
 २०२ दृष्ट च दृष्टवन् । २-२-१८
 २०३ दृष्टादृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोजनमभ्युदयाय । १-२-१
 २०४ दृष्टानां दृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोगोऽभ्युदयाय । १०-२-८
 २०५ दृष्टान्ताच्च । ७-१-१३
 २०६ दृष्टेषु भाषाददृष्टेयभाषा । ८-२-२
 २०७ देवदत्तो गच्छति यतदभो गच्छतीत्युपचाराच्छर्गरे प्रत्यय । ३-२-१२
 २०८ देवदत्तो गच्छतीत्युपचारादनिनामात्तावन्द्गीरप्रत्ययोऽर्हत्तारः । ३-२-१५
 २०९ द्रव्यान् स्वन्दनम् । ५-२-४
 २१० द्रव्यगुणधर्मणां द्रव्य कारणं सामान्यम् । १-१-१८
 २११ द्रव्यगुणधर्मनिवृत्तिरूपमिदमावस्तमः । ५-२-१८
 २१२ द्रव्यगुणधर्मयोगोऽर्थान्तरं लप्ता । १-२-८
 २१३ द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भस्त्वं सामान्यम् । १-१-६
 २१४ द्रव्यत्वगुणत्वप्रतिषेधो भावेन व्याख्यातः । ७-२-२७
 २१५ द्रव्यत्वनिवृत्त्ये वायुना व्याख्याते । २-१-२८
 २१६ द्रव्यधनितरत्वे वायुना व्याख्याते । २-२-७
 २१७ द्रव्यत्वनित्यत्वं वायुना व्याख्याते । २-२-११
 २१८ द्रव्यत्वं गुणत्वं धर्मत्वं च सामान्यानि विशेषाश्च । १-२-५
 २१९ द्रव्याणां द्रव्यं कार्यं सामान्यम् । १-१-२३
 २२० द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम् । १-१-१०
 २२१ द्रव्याध्रव्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति गुणतत्त्वम् । १-१-१६
 २२२ द्रव्ये द्रव्यगुणधर्मोपेक्षम् । ८-१-७
 २२३ द्रव्येषु ज्ञान व्याख्यातम् । ८-१-१
 २२४ द्रव्येषु पञ्चात्मस्त्वं प्रतिषिद्धम् । ८-२-४
 २२५ द्रव्येष्वनितरेतरकारणा । ८-१-१०
 २२६ द्रव्योस्तु प्रवृत्त्यैरभावान् । २-२-३३
 २२७ द्रव्यप्रभृतयः सत्या पृथक्त्वसंयोगविभागाश्च । १-१-२५

- १७० तथाऽभावे भावप्रत्यक्षत्वाच्च । ६-१-७
 १७१ तथा रूपे मारणैर्मार्थसमवायाच्च । १०-२-४
 १७२ तथा विरुद्धानां त्यागः । १-१-१३
 १७३ तथा स्वप्नः । ६-२-७
 १७४ तथा हस्तसयोगाच्च सुखले कर्म । ५-१-२
 १७५ तददुष्टे न विद्यते । १-१-६
 १७६ तदनारम्भ आत्मस्ये मनसि शरीरस्य दुःखाभावः स योगः । ५-२-११
 १७७ तदनुविधानादेकपृथग्भवं चेति । २-१-३१
 १७८ तदभावाद्गुण मनः । ७-१-२३
 १७९ तदभावे सयोगाभावोऽप्रादुर्भावश्च मोक्षः । ५-२-१८
 १८० तदलितमेकद्रव्यत्वात् कर्मण । २-१-२१
 १८१ तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम् । १-१-३
 १८२ तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यमिति । १०-२-६
 १८३ तद्विशेषेणादृष्टकारितम् । ५-२-२
 १८४ तयोर्निष्पत्ति प्रत्यक्षलैङ्गिनाभ्याम् । १०-१-३
 १८५ तस्मादागमिक । ३-२-८
 १८६ तस्मादागमिकम् । २-१-१७
 १८७ तस्य कार्यं लिङ्गम् । ४-१-२
 १८८ तस्य द्रव्यत्वनिस्तत्वे वायुना व्याख्याते । ३-२-२
 १८९ तस्य द्रव्यत्वनिस्तत्वे वायुना व्याख्याते । ३-२-५
 १९० तस्य समभिव्याहारतो दोषः । १-१-८
 १९१ तस्याभावादव्यभिचारः । ४-१-१०
 १९२ तुल्यजातीयेष्वर्थान्तरभूतेषु विशेषस्य उभयथा दृष्टत्वात् । २-२-२२
 १९३ तृणै कर्म वायुसयोगात् । ५-१-१४
 १९४ तेजस उष्णता । २-२-४
 १९५ तेजसो द्रव्यान्तरेणावरणात् । ५-२-२०
 १९६ तेजो रूपास्पर्शवत् । २-१-३
 १९७ तेन रसगन्धस्पर्शेषु ज्ञान व्याख्यातम् । ४-१-६
 १९८ प्रपुसीसत्तोद्भूततत्त्ववर्णानामग्निसयोगाद् अत्वत्वमग्निः सामान्यम् । २-१-७

ध

- २२८ धर्मविशेषप्रसूताद् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानाच्चि श्रेयसम् । १-१-४
 २२९ धर्मविशेषाच्च । ४-२-७
 २३० धर्माच्च । ६-२-६

न

- २३१ न च दृष्टानां स्पर्श इत्यदृष्टलिङ्गो वायु । २-१-१०
 २३२ न चासिद्ध विकारात् । ७-२-२६
 २३३ न तु कार्याभावात् कारणाभाव । १-२-२
 २३४ न तु शरीरविशेषाद् यज्ञदत्तविष्णुमित्रयोर्ज्ञान विषय । ३-२-१७
 २३५ न द्रव्यं कार्यं कारणं च वधति । १-१-१२
 २३६ न द्रव्याणां कर्म । १-१-२१
 २३७ नाद्वयो वायुसंयोगादारोहणम् । ५-२-१
 २३८ नापि कर्माप्याकुपत्वात् । ७-२-२४
 २३९ नास्ति घटो गेहे इति सतो घटस्य गेहस्यार्थप्रतिषेध । ६-१-१०
 २४० नित्यवैधर्म्यात् । २-२-२७
 २४१ नित्यं परिमण्डलम् । ७-१-२०
 २४२ नित्ये नित्यम् । ७-१-१६
 २४३ नित्येष्वभाषादनित्येषु भावात् कारणे वाताप्यति । २-२-६
 २४४ निष्क्रमणं प्रवेशनमित्यावाशस्य क्षितम् । २-१-२०
 २४५ निष्क्रियत्वात् । ७-२-१६
 २४६ निरेक्याणां समवायं कर्मभ्यो निषिद्धः । ५-२-२३
 २४७ निःसंयत्तात् कर्मगुणानां सर्वस्य न विद्यते । ७-२-४
 २४८ मोदनविशेषानुद्गहनविशेषः । ५-१-१०
 २४९ मोदनविशेषाभावाच्चोर्ध्वं न तिर्यग् गमनम् । ५-१-८
 ५० मोदनाद्वयमित्येव कर्म तत्कर्मस्मरिताच्च मरुत्तदुत्तरं तयोत्तरात्तत्तरं च । ५-१-१७

२५१ नोदनापीडनान् अनुस्ममयोगाच्च । ५-२-६

२५२ नोदनाभिधावात् अनुस्ममयोगाच्च वृथिद्वयं कर्म । ५-२-१

प

२५३ परम मनसावात् प्रत्यक्षत्वाच्च भासमगुणो न मनोगुणः । २-१-२६

२५४ परावापररयोः परावापररसान्नोदगुल्यनद्वयान्तां व्यापरातः । ५-२-२३

२५५ परिशेषातिद्वयमाद्यात् । २-१-२७

२५६ पुनरिच्छिष्टे प्रवृत्तिः । ६-१-१०

२५७ पुष्पयययोः मति गतिकर्तुं गुणान्तराशार्द्धां यथे गन्थाभावनिष्ठम् । २-२-१

२५८ वृषिर्मात्रमणां तैज कर्म वायुर्मन्त्रं च व्याख्यातम् । ५-२-१२

२५९ वृषिभ्यादिरूपरमणस्पर्शां द्रव्याभिरुत्पत्तिरिति । १-१-२

२६० वृषिभ्यापरस्वेजोवायुगशां चालो जिहात्मा मन इति द्रव्याणि । १-१-५

२६१ प्रत्यक्षप्रवृत्तेश्च गम्यार्थम् । २-१-१८

२६२ प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां नयोगस्याप्रत्यक्षत्वात् पञ्चात्मन न नियतं । ४-२-२

२६३ प्रथमाराधनम् । २-२-३८

२६४ प्रत्यक्षपरिशेषान्नोदनपरिशेषः । ५-१-८

२६५ प्रत्यक्षयोगपञ्चाङ्गं शान्तियोगपञ्चाङ्गम् । ३-२-५

२६६ प्रवृत्तिनिवृत्तौ च प्रत्यक्षात्मनि ह्ये परम लिङ्गम् । ३-१-१८

२६७ प्रगल्भा इन्द्रियार्थाः । १-१-१

२६८ प्रसिद्धिपूर्वात्वादपदेशस्य । ३-१-१४

२६९ प्राणायामनिमित्तोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तरविराटा मयदु श्वेच्छाद्वेगप्रयानाधात्मनो लिङ्गानि । ३-२-४

व

२७० बुद्धिपूर्वा वदति । ६-१-३

२७१ बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिर्वेदे । ६-१-१

२७२ ब्राह्मणे गजानमे लिङ्गिन्द्रियम् । ६-१-२

भ

- २७३ भावदोष उपधाऽदोषोऽनुपधा । ६-२-४
 २७४ भावोऽनुवृत्तेरेव हेतुत्वात् सामान्यमेव । १-२-४
 २७५ भूतमभूतस्य । ३-१-१२
 २७६ भूतो भूतस्य । ३-१-१३
 २७७ भूयस्त्वाद् गन्धवत्त्वाच्च पृथिवी गन्धज्ञाने प्रकृति । ८-२-५
 २७८ भ्रान्त तत् । ७-२-५

म

- २७९ मणिगमन सूक्ष्मभिर्षण्णमदृष्टकारणम् । ५-१-१५
 २८० महत्तनेकद्रव्यवत्त्वान् रूपाच्चोपलब्धिः । ४-१-६

य

- २८१ यच्चान्यदमदतस्तदसत् । ६-१-५
 २८२ यजदत्त इति सनिर्गणे प्रत्यक्षाभावाद् दृष्टं लिङ्गं न विद्यते । ३-२-६
 २८३ यतोऽभ्युदयनिध्रेयसंसिद्धिः स धर्मः । १-१-२
 २८४ यन्नाभाये प्रयुक्तस्य चलनम् । ५-१-१३
 २८५ य ग्राह्यमयथादृष्टत्वाच्च २-२-१६
 २८६ यदि दृष्टमन्वजमहं देवदत्तोऽहं यजदत्त इति ३-२-१०
 २८७ यदिदृष्टारणगन्धस्पर्शं प्रेक्षितमभ्युक्षितं च तच्छुचिः । ६-२-५
 २८८ यस्माद् विपाखी तस्मादधः । ३-१-१६
 २८९ यस्माद् विपाखी तस्माद् गौरिति चानैतान्तिरूपयोदाहरणम् । ३-१-१७
 २९० युनिर्दिष्टभावात् कार्यकारणयोः सत्त्वोक्तिभावात् न विद्यते । ७-२-११

र

- २८१ स्पर्शगन्धस्पर्शाः सख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागा परत्वापरत्वे
युद्धयः सुप्रदुःखेच्छाद्वेषौ प्रयन्नाथ गुग्गुलुः । १-१-६
२८२ रूपाणां रूपम् । १-१-२८
२८३ स्पर्शगन्धस्पर्शवती पृथिवी । २-१-१
२८४ स्पर्शगन्धस्पर्शवत्य आपो द्रवाः स्निग्धाः । २-१-२
२८५ स्पर्शगन्धस्पर्शवत्यतिरेकादर्धान्तरमेक्यम् । ७-२-१

ल

- २८६ लिङ्गाद्यानिलः शब्दः । २-२-३२

व

- २८७ वायुतानिकर्षे प्रत्यक्षाभावाद् दृष्टं लिङ्गं न विद्यते । २-१-१५
२८८ वायोर्वायुसंमूर्च्छनं नानाद्रलिङ्गम् । २-१-१४
२८९ विद्याऽविद्यातथ संशयः । २-२-२०
३०० विभवान्महानाग्नस्तथा चाल्पा । ७-१-२२
३०१ विरोध्यभूतं भूतस्य । ३-१-११
३०२ विषाणी ककुभान् प्रान्ते बालधिः सास्नावान् इति गोत्रे दृष्टं लिङ्गम् । २-१-८
३०३ वृक्षामिषर्षणमित्यदृष्टकारितम् । ५-२-७
३०४ वेदलिङ्गाच्च । ४-२-११
३०५ वैदिकं च । ५-२-१०
३०६ व्यतिरेकात् । १-१-२२
३०७ व्यंस्त्रितः पृथिव्यां गन्धः । २-२-२
३०८ व्यवस्थातो नाना । ३-२-२०
३०९ विशिष्टे आत्मत्यागः । ६-१-१६

श

३१० शब्दलिङ्गाविशेषाद् विशेषलिङ्गाभावाच्च । २-१-३०

३११ शब्दार्थावसम्बन्धौ । ७-२-१८

३१२ शास्त्रसामर्थ्याच्च । ३-२-२१

३१३ श्रानमहणो योऽर्थः स शब्द २-२-२१

स

३१४ सच्चासत् । ६-१-४

३१५ सति च कार्यादर्शनात् । १०-१-५

३१६ सतो लिङ्गाभावात् । २-२-२६

३१७ सत्यपि द्रव्यत्वे महत्वे रूपसंस्काराभावाद् वायोरनुपलब्धिः । ४-१-७

३१८ सदकारणवन्तित्वम् । ४-१-३

३१९ सदनित्यं द्रव्यवत् कार्यं कारणं सामान्यविशेषवदिति द्रव्यगुणकर्मणा-
मविशेषः । १-१-८

३२० सदसत् । ६-१-२

३२१ सदिति यतो द्रव्यगुणकर्मणो सा सत्ता । १-२-७

३२२ सदिति लिङ्गाविशेषात् विशेषलिङ्गाभावाच्चैको भावः । १-२-१७

३२३ सन्त्ययानिजाः । ४-२-१०

३२४ समवायिनः शैलान्धुल्यबुद्धेः श्वेते बुद्धिस्ते एते कार्यकारणभूते । ८-१-६

३२५ समे आत्मत्यागः परत्यागे वा । ६-१-१५

३२६ समाख्याभावाच्च । ४-२-८

३२७ समे हीने वा प्रवृत्तिः । ६-१-११

३२८ सपिर्जुमभूच्छ्रुतानामभिसंयोगाद् द्रवत्वमग्निः सामान्यम् । २-१-६

३२९ सोऽनपदेशः । ३-१-३

३३० सख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे कर्म च रूपिद्रव्यसाम-
वायाच्चाहुपाणि । ४-१-११

३३१ सख्याभावाच्च सामान्यतः । २-२-३७

३३२ संज्ञाकर्म त्वसाद्विशिष्टानां लिङ्गम् । २-१-१८

- ३६५ स्वप्नान्तिकम् । ६-२-८
 ३६६ स्पर्शवान् वायुः २-१-४

ह

- ३६७ हस्तकर्मणा दारकर्म व्याख्यातम् । ५-१-११
 ३६८ हस्तकर्मणा मनसः कर्म व्याख्यातम् । ५-२-१४
 ३६९ हीने परे त्वागः । ६-१-१४
 ३७० हेतुरपदेशो लिङ्ग प्रमाण कारणमित्यनर्थान्तरम् । ६-२-४

॥

॥ ओ३म् ॥

महर्षि कणादमुनि प्रणीते

श्री वैशेषिक दर्शन—गुजराती भाष्य

॥ ओ३म् ॥

✽ अथ प्रथमाध्यायस्य प्रथम नाद्विकम् ॥ ✽

• विश्वेनन्यरूपाय विश्वमाणप्रदायिने ।

कल्याणगुणधाम्नेच तत्सद्यज्योतिर्धनम् ॥ १ ॥

कणादमुनिना प्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकमिदम् ।

सम्यग्गुर्जरभाषायां व्याख्यास्यामि यथामति ॥ २ ॥

મહામુનિ શ્રી કણાદ પોતે જાણેલા ૭ પદાર્થના પ્રતિપાદન કરવા પડેલા ધર્મની વ્યાખ્યા (લક્ષણ) બાધે છે કારણ કે, જેનામા ધર્મનું જ્ઞાન અને આચરણ ન હોય તેને સાત્ત્વમા ઉપદેશેલા ૭ પદાર્થનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકેતો નથી

આ સાત્ત્વની સરવ્યાપના નથી સૂત્રો ધર્મનું લક્ષણ બતાવે છે તેથી એ નથી સૂત્રોનું ભુલું જ પ્રકરણ બને છે, માટે એને વૈશેષિક શાસ્ત્રની આજી 'ધર્મ-વિષયી' કહીએ તો ખોટું નથી

અથાતો ધર્મો વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ—(અર્થ) 'અર્થ' શબ્દ મગન અને આનંદવર્તે સૂચવે છે (જ્ઞાત) કુખની નિશ્ચિતિ, સુખની પ્રાપ્તિ અને તત્ત્વજ્ઞાનનું કારણ ધર્મ હોવાથી (વ્યાખ્યાસ્યામ) અમે સરવ્યાપના ધર્મની વ્યાખ્યા કરીશું

જ્ઞાનાર્થ—ધર્મ કુખ નિશ્ચિતિ, સુખ પ્રાપ્તિ અને તત્ત્વજ્ઞાનનું કારણ હોવાથી કુ પ્રથમ ધર્મની વ્યાખ્યા કરીશ મુનિશ્રી કણાદે પોતાને માટે એક-વચનને બદલે બહુવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે, તે એટલા માટે કે, પોતે જે કઈ

પ્રતિપાદન કરે છે તેમાં બીજા અનેક ઋષિઓની સંમતિ છે માટે વ્યાખ્યાસ્યામિ ને બદલે વ્યાખ્યાસ્યામઃ ક્રિયાપદનો ઉત્તરોપ કર્યો છે.

‘ યથ ’ શબ્દ સંબંધી ખુલાસો.

‘ યથ ’ શબ્દના બે અર્થ છે, મંગલ અને આનંતર્ય. અહીં બંને અર્થ સૂચિત થાય છે. મુનિએ વૈશેષિક દર્શન લખવા ઉચ્ચુ છે, તે વગર વિગે સંપૂર્ણ થાય એટલા માટે અર્થની સરખામણ મંગલસૂચક ‘ યથ ’ શબ્દ વાપર્યો છે.

‘ આનંતર્ય ’ = અમુકની પછી અમુક, એવા ક્રમ

. પૂર્વ અને ઉત્તર અર્થોત્ પહેલો અને પછી એવા ક્રમે સચવનાર શબ્દ ગુજરાતી ભાષામાં ‘ હવે ’ અથવા ‘ પછી ’ વપરાય છે અને સંસ્કૃત ભાષામાં ‘ યથ ’ છે.

આહું ‘ આનંતર્ય ’ અહીં આ પ્રમાણે છે

કેટલાક સમજીને સસારના ત્રિવિધ તાપથી અકળાઈ મુનિશ્રી કહ્યાદ માસે આબ્યા અને પૂછ્યુ કે મહારાજ, આ ત્રિવિધ તાપ અર્થાત્ આબ્યાદિમક, આધિશૈત્તિક અને આધિદેવિક દુખ દાખવાનો કામ ઉપાય છે ?

મુનિએ કહ્યું કે, એનો ઉપાય ધર્મનું આચરણ અને તત્ત્વનું જ્ઞાન છે, માટે ધર્મ શું છે ? એ નું તમને હવે પ્રથમ સમજાવીશ હવે એટલે દુખિત સમજીનેાની વિનંતિ પછી

આ પ્રમાણે જવ તબ્દથી મંગલ અને આનંતર્ય એવા બે અર્થ સૂચિત થાય છે

જાત શબ્દ કારણ બતાવે છે સ્વપ્ન અને દુઃખની નિર્જલિત કારણ ‘ ધર્મ ’ છે. તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવાનું કારણ પણ ધર્મ છે, માટે ધર્મની વ્યાખ્યા (લક્ષણ) બાધાની પ્રતિજ્ઞા આ પ્રથમ સરના કરી છે ॥ ૧ ॥

હવે બીજા સત્રમાં ધર્મનું લક્ષણ બતાવે છે

યતોઽમ્યુદયવિદ્યેયસંતિદ્ધિઃ સ ધર્મઃ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ - (યત) જેનાથી (ચતુર્દશનિ ધેવસાગિદ્ધ) તત્ત્વજ્ઞાન અને મોક્ષની અથવા સુખ અને દુઃખનિવૃત્તિની નિદ્ધિ થાય (ત) તે ધર્મ છે

ભાવાર્થ:-જેના આત્મસ્વરૂપી તત્ત્વજ્ઞાન અને મુક્તિ મળે તેનું નામ ધર્મ છે. જ્યેષ્ઠ જ્ઞાનાત્મક સાક્ષાત્ તત્ત્વજ્ઞાન વગર મુક્તિ મળી શકતી નથી તત્ત્વજ્ઞાન એટલે પ્રધાનપણે આત્મજ્ઞાન

આત્મા યા અરે દ્રષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યો મૈત્રેયિ ॥
ચ. ઉપ. અ. ૮ વ્રા. ૪-૫

હુ મૈત્રેયિ, આત્માનું શ્રવણ કરવું, મનન કરવું અને નિદિધ્યાસન કરવું જોઈએ નિદિધ્યાસન એટલે સાક્ષાત્કાર આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ સૌથી શ્રેષ્ઠ તત્ત્વજ્ઞાન છે એ જ્ઞાન જ મુક્તિનું સાધન છે ધર્મના સેવનથી ધીમે ધીમે અત કરણની શુદ્ધિ થતી રહે છે અને અત કરણ શુદ્ધ થયા પછી તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે ભાર એ છે કે, ધર્મ જ તત્ત્વજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરી મુક્તિનું સાધન બને છે જ્યારે જે નિયમનું તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તે નિયમનું ગમે તેટલું ચિરંતન મિથ્યાજ્ઞાન હોય તે પછી તે ન હ થઈ જાય છે તત્ત્વજ્ઞાન એ પ્રકાર છે અને મિથ્યાજ્ઞાન અધિકાર છે પ્રકારની કાર્ટરીમા અધિકાર રહી શકે નહિ મિથ્યાજ્ઞાન કામ, ક્રોધ, લોભ અને મોહ ત્રેશરેનો આધાર છે મિથ્યાજ્ઞાન નાશ પામ્યું એટલે કામ ક્રોધાદિ પછી નાશ પામે છે આધાર વગર આધાર કેવી રીતે રહી શકે? આ કારણથી તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવાની ખાસ જરૂર છે વેદ પછી એ જ કહે છે

તમેવ વિદિત્વાતિમૃત્યુમેતિ નાન્યઃ પન્થા વિચિત્તેડયનાય ॥

યજુર્વેદ અ. ૩૧-૨૮

આત્માના તત્ત્વજ્ઞાનથી જ માણસ મુક્તિ મેળવી શકે છે, આ સિવાય મુક્તિ મેળવવાનો બીજો કોઈ ઉપાય નથી આ ઉપરથી ધર્મનું લક્ષણ એ જ છે કે, જે આત્મવિસ્મય તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરાવી મુક્તિની પ્રાપ્તિ કરાવે તે ધર્મ.

અર્ચુદય શબ્દનો બીજો અર્થ

અર્ચુદય-સુખ, આશા, ધર, જમીન, ધન, ધાન્ય, સ્ત્રી, પુત્ર, પશુ અને આશિષનું દોષુ તે

જે સુખ અને દુઃખથી સુકૃતિ અપાવે તે ધર્મ, સુખ સંપદથી આ ઠેકાણે ભૌતિક સુખ સમગ્રજીવ જાત્રી પરિભ્રામકા અને ક્ષીએ તે જોનાથી સ્વર્ગ અને અપરર્ગ મળે તે જ ધર્મ છે

ધર્મના બે પ્રકાર છે (૧) પ્રવૃત્તિ-લક્ષણ-ધર્મ અને (૨) નિવૃત્તિ-લક્ષણ ધર્મ જે ધર્મ સામાજિક ભોગ અને તેના સાધન તરફ જ માપસને ખેંચે છે, આત્મા સંબંધી કસો વિચાર કરનારો અનંકત આપતો નથી, તે પ્રવૃત્તિલક્ષણ ધર્મ

જે ધર્મ સર્વ સુખને આપે અને આત્માનો અહર્નિશ વિચાર કરાવે અને આત્માનું પ્રત્યક્ષ કરાવે તે નિવૃત્તિ-લક્ષણ ધર્મ ક્રોધનિપદ્ધતિ બે પ્રકારના ધર્મને શ્રેય અને પ્રેય નામથી બતાવ્યો છે શ્રેયશ્ચ પ્રેયશ્ચ મનુષ્યમેત ધૃત્યાદિ અ ૧ વ ૨ ૧૦ ૨

શ્રેય — કુલ ભૌતિક સુખ અને તેના સાધન

પ્રેય — નિ શ્રેયસ સુકૃતિ અને આત્મજ્ઞાન વગેરેના સાધન

શમ, દમ, તિતિદ્ધા, ઉપરતિ, સમાધાન અને શ્રદ્ધા તથા યોગદર્શનમાં બતાવવામાં આવેલા યોગના આઠ અંગો પશ્ચ નિ શ્રેયસના સાધન છે.

આ બંને પ્રકારના ધર્મનું પ્રતિપાદન વેદમાં છે, તેને આધારે જ કણ્ણક મુનિએ ધર્મનું લક્ષણ બાંધ્યું છે ॥ ૨ ॥

પોતે કરેલા ધર્મના લક્ષણમાં વેદનો આધાર છે અને વેદનું વચન સત્ય જ હોય છે તે વાત આ ત્રીજા સૂત્રમાં સમજાવે છે.

તદ્વચનાદામ્નાયસ્ય પ્રામાણ્યમ્ ॥ ૩ ॥

પ્રામાર્થ — (તદ્વચનાદ) બીજા સૂત્રમાં કહેલા ધર્મનું કથન વેદમાં હોવાથી (આમ્નાયસ્ય) વેદ (પ્રામાણ્યમ્) પ્રામાણ્ય હોય છે

ભાવાર્થ: — અબુદ્ધ અને નિ શ્રેયસ આ મે ધર્મના ફળ છે એવું વેદમાં કહ્યું છે માટે બીજા સૂત્રમાં ધર્મનું જે લક્ષણ બાંધવામાં આવ્યું છે તે સત્ય છે

શંકા—વેદ તો વાક્યોનો એક પ્રકારનો સમૂહ છે. વાક્યો કંઈ બધાં ય સત્ય હોતાં નથી. કોઈ સત્ય પણ હોય અને કોઈ અસત્ય પણ હોય.

સમાધાન—વેદનું કોઈપણ વાક્ય અસત્ય નથી. વૈદિક બધાં ય વાક્ય સત્ય છે.

શંકા—તો પછી લૌકિક બધાં ય વાક્યો સત્ય જ હોવાં નોંધએ; કારણ કે, લૌકિક વાક્ય અને વૈદિક વાક્યમાં વાક્યત્વ રૂપ સમાન ધર્મ છે. લૌકિક વાક્યોમાં અમુક સાચાં અને અમુક ખોટાં માનવાં અને વૈદિક વાક્યો બધાં જ સાચાં માનવાં આ શું અર્ધજરતી ન્યાય નથી ?

સમાધાન—પ્રથમ એ વિચાર કરવો નોંધએ કે, લૌકિક વાક્ય ખોટું થા કારણથી પડે છે ? જે કારણથી લૌકિક વાક્ય ખોટું પડે છે તે કારણ ને વેદના વાક્ય પાછળ હોય તો વેદના વાક્યને પણ ખોટું માની શકાય.

લૌકિક અસત્ય વાક્યનો વિચાર કરો કે, એ કયા કારણથી ખોટું પડે છે ? લૌકિક વક્તા જે અર્થનું વાક્ય બોલે છે તે અર્થનું સમગ્ર જ્ઞાન અર્થાત્ અપરોક્ષ અનુભવ તેને ન હોય તો વક્તાનું વાક્ય ખોટું પડે છે રાગ અને દ્વેષને લીધે પણ વક્તા જાણી નોંધને ખોટું બોલે છે આ કારણોમાંનું કોઈ પણ કારણ વૈદિક વાક્ય પાછળ નથી વેદનો વક્તા કોઈપણ લૌકિક વક્તા નથી, પણ તેનો વક્તા ધર્મિય છે. ધર્મિયમાં અજ્ઞાન, રાગ અથવા દ્વેષ હોતાં નથી, તેથી તેનું વાક્ય ખોટું પડતું નથી, માટે વેદ વાક્યોનો સમૂહ હોવા છતાં તે સત્ય જ છે; કારણ કે, તેનો વક્તા અજ્ઞાન, રાગ અને દ્વેષથી રહિત છે અને સર્વશ છે. આ જ કારણથી ભગવાન મનુ મહારાજે પણ કહ્યું છે કે ‘વેદોઽલિલો ધર્મમૂલમ્’ સંપૂર્ણ વેદ ધર્મનું મૂળ છે. ધર્મરતી વ્યાખ્યા યોગ-સૂત્રમાં મહર્ષિ પતંજલિએ આ પ્રમાણે કરી છે.

ક્લેશકર્મવિપાકાશયૈરપરામૃષ્ટઃ પુનઃપવિશેષ ફૈશ્વરઃ । ૧-૨૪

કલેશ, કર્મ, વિપાક અને આગયોથી જે અપરામૃષ્ટ—સદૈવ અસ્પૃષ્ટ છે, તે જ ધર્મ છે.

ધર્મનું વચન હોવાથી વેદ પ્રમાણ છે અને એ પ્રમાણભૂત વેદમાં અમુક અને નિઃશ્રેયસને ધર્મનાં રૂજ તરીકે જતાવ્યાં છે માટે સૂત્રમાં કહેલું ધર્મનું લક્ષણ સત્ય છે,

ખીન્ને એ પણ અર્થ છે કે, સૂચકતા મર્મનું પ્રતિપાદન વેદ પણ કરે છે ધર્મ એ પ્રામાણિક અર્થ છે, પ્રામાણિક અર્થનું જે પ્રતિપાદન કરે તે પ્રમાણ્ય-ખૂત જ હોયો એટલે માટે વેદનું પ્રમાણ્ય છે

સંકેત—જે વેદ ઇશ્વરનું વચન હોય અને ઇશ્વર પણ પુરુષરિતેષ દોષ તો વેદ ‘અપૌરુષેય’ કહી સકાય નહિ. ઇશ્વર રૂપ નિશિષ્ટ પુરુષે વેદનું પ્રણયન કરવાથી વેદ ‘પૌરુષેય’ હરે છે પુરુષેષ જ્યાં સ વૌહયેય ।

સમાધાન—વેદ ‘અપૌરુષેય’ કહેવાય છે તે તો મનુષ્ય-પુરુષને લાગે છે એટલે કે, કાઈ મનુષ્ય-પુરુષે સર્પિએ કે મુનિએ વેદ બનાવ્યો નથી માટે તે અપૌરુષેય કહેવાય છે

પણ વેદનો અર્થ જ્ઞાન પણ થાય છે વેદ એટલે ઇશ્વરીય જ્ઞાન ઇશ્વરીય જ્ઞાન નિલ હોનાથી વેદ અપૌરુષેય કહેવાય છે સખ્દરૂપ વચન તો જ્ઞાનનું વાહન છે વાહનરૂપ સખ્દમય વચનોની અનિલતાથી ઇશ્વરીય જ્ઞાન અનિલ થતું નથી અર્થાત્ ઇશ્વરીય જ્ઞાન પૌરુષેય હરતું નથી માટે વેદ ‘અપૌરુષેય’ છે એમ કહેવામાં કરો દોષ આનતો નથી

નજો ૫ સૂત્રે સબધી પ્રશ્નોત્તરરૂપે શકા સમાધાન

પ્ર.—૭ પદાર્થોનું નિરૂપણ કરવું એ આ વાસ્તવો વિષય છે, માટે પ્રથમ સૂત્રમાં ૫ પદાર્થોના જ ઉત્પન્ન કરવો યોગ્ય છે, તેમ ન કરતા અપ્રસ્તુત ધર્મની વ્યાખ્યા કરવી એ શું વિષયાતર નથી ?

ઉ.—૭ પદાર્થોના ઉત્પન્ન બોધા સૂત્રમાં છે અને તેમાં ધર્મવિશેષ પ્રસૂતાત્ એવું તત્ત્વજ્ઞાનનું વિશેષણ છે એ વિરોધણમાં ધર્મવિશેષ એવો ઉલ્લેખ છે હવે સિધ્ધાર કરો કે, સામાન્ય ધર્મ જાણ્યા સિવાય વિશેષધર્મ કેવી રીતે જાણી શકાય ? જે માણસને સામાન્ય લિપિનું જ્ઞાન ન હોય તેને ગુજરાતી, હિંદી અથવા બંગાળી આદિ લિપિનું જ્ઞાન કેવી રીતે હોઈ શકે ? નિશેષજ્ઞાન પહેલાં સામાન્ય જ્ઞાન હોતું જ નોંધએ અહીં પણ વિશેષધર્મને જાણવામાં સામાન્ય ધર્મ કારણ છે, માટે મુનિશ્રીએ પ્રથમ સામાન્ય ધર્મનું લક્ષણ કર્યું છે એમાં કાષ્ઠપણ જાતનું વિષયાતર નથી

પ્ર.—અહીં સૂત્રમાં વેદનું પ્રામાણ્ય સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો હોય એમ જણાય છે, કારણ કે તદ્વચનાત્ ‘ઇશ્વરનું વચન હોનાથી’ આવું વાક્ય વેદનું

પ્રામાણ્ય સિદ્ધ કરવા દેતુ તરીકે અતાવ્યું છે. શરૂઆતમાં જ વેદના પ્રામાણ્યને સિદ્ધ કરવું એ શું વિષયાંતર નથી?

ઉ.—એ પણ વિષયાંતર નથી કારણ કે એ સૂત્રનો જેવો અર્થ તમે સમજો છો તેવો નથી.

શ્રી કણ્વાદ મુનિનો ભાવ એ છે કે હું ધર્મની જે વ્યાખ્યા-લક્ષણ કઈ છું તે વેદમાં છે; એટલે કે, પોતે કરેલી ધર્મની વ્યાખ્યામાં સર્વથા સત્ત્વ તરીકે ખાનવામાં આવેલા ઇશ્વરીય વેદનો આધાર છે, એટલે કે, ત્રીમું સૂત્ર વેદની પ્રમાણતા સિદ્ધ કરવા માટે લખ્યું નથી, પણ ધર્મની વ્યાખ્યાના આધાર માટે લખ્યું છે અને એ કોઈ વિષયાંતર નથી. ॥ ૩ ॥

‘इति आद्यत्रिसूत्री’

આ સૂત્રમાં ૭ પદાર્થો અને તેનું ૩૭ જાતાવે છે.

धर्मविशेषप्रसूताद्द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानाभिःश्रेयसम् ॥ ४ ॥

પદાર્થ:—(ધર્મવિશેષપ્રસૂતાત્) વિશેષ ધર્મના મેવનથી ઉત્પન્ન થયેલા (દ્રવ્યગુણ કર્મસામાન્યવિશેષસમવાયાનામ્) દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય (પદાર્થોનામ્) પદાર્થોના (સાધર્મ્યવૈધર્મ્યાભ્યામ્) સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્ય પ્રકારવાળા (તત્ત્વજ્ઞાનાત્) તત્ત્વજ્ઞાનથી (નિ શ્રેયસમ્) મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.

વર્ણનાર્થ:—ધર્મવિશેષ એટલે શમ, દમ, તપ, તિતિદક્ષા, સમાધાન અને શ્રદ્ધા; તથા યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ યોગનાં આઠ અંગોના નિરન્તર, લાંબા સમય સુધી અને શ્રદ્ધાપૂર્વક કરેલા સેવનથી દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય ૩૭ પદાર્થોનું સાધારણ અને અસાધારણ ધર્મરૂપ પ્રકારયુક્ત તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે અને પછી નિ:શ્રેયસની પ્રાપ્તિ થાય છે.

સાધર્મ્ય એટલે સાધારણ ધર્મ અથવા અનુગત-ધર્મ.

વૈધર્મ્ય એટલે અસાધારણ ધર્મ અથવા વ્યાદય ધર્મ.

નિ શ્રેયસ એટલે શું ?

નિ શ્રેયસ એટલે મુક્તિ અથવા મોક્ષ લોકો દુ ખને ઈચ્છતા નથી, માટે તેનાથી છટા થના સદૈન ઈચ્છે છે, દુ ખથી સદૈન છટા રહેવું તેનું નામ મુક્તિ, મોક્ષ અથવા નિ શ્રેયસ

દુ ખને દૂર કરવાના ઉપાય તો બીજા છે ધારો કે કાંઈને બૂખ લાગી છે તો તેણે ભોજન કરવું, એટલે બૂખનું દુ ખ દૂર થશે કાંઈને તાન આવ્યો હોય તો તેણે ઔષધનું મેન કરવું તેથી તાનનું દુ ખ દૂર થશે કાંઈને સામાજિક, રાજકીય કે ભૌતિક દુ ખ હોય તો તેના યોગ્ય ઉપાયો લેનાથી તે દુ ખો પણ દૂર થઈ શકે છે એમા યાત્રા ભણી તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવાની શી જરૂર છે ?

બીજા ઉપાયો છે અને તેનાથી દુ ખ પણ દૂર થઈ શકે છે પણ એ ઉપાયોથી દુ ખ થો । વખતને માટે દૂર થાય છે સર્વ પ્રકારના દુ ખોનો અત્યંત વિનાશ તો આત્મતત્ત્વના સાક્ષાત્કારથી જ થાય છે આત્મા એ સૂત્રમા જણાવેલા ૭ પદાર્થોના એક દ્રવ્યાત્મક પદાર્થ છે માટે જાણવો અભ્યાસ કરી તત્ત્વજ્ઞાન મેળવજી જોઈએ

તમે નિ શ્રેયસનો અર્થ ‘ દુ ખનો અત્યંત અભાવ ’ કરો છો પણ એ અર્થ કરવામા કષ્ટાદ મુનિતુ કોઈ સૂત્ર છે ?

સૂત્રને આધારે જ નિ શ્રેયસનો ઉપર પ્રથાણે અર્થ કરવામા આવ્યો છે તદભાવે સયોગાભવોઽપ્રાદુર્ભાવથ મોક્ષ । ૫-૨-૧૮ ‘ તદનારમ્ભ આત્મસ્યે મનસિ શરીરસ્ય દુ સ્થાભાવ સ રોગ આ મે સૂત્રમા દુ ખના અત્યંત અભાવને મોક્ષ તરીકે જણાવ્યો છે ઉપનિષદમા પણ જણાવ્યું છે કે ‘ અશરીરં વાવસન્તં ન ત્રિયાત્રિયે સ્થિતમ્ । દાદેત્ય ૮ ૧૧-૧ જ્યારે આત્મા શરીર-રહિત રહે છે ત્યારે તેને ભૌતિક સુખ અને દુ ખનો અપર્ક થતો નથી મોક્ષમા આત્માને શરીર હોતું નથી તે વખતે તો એ માત્ર ચેતનસ્વરૂપે જ રહે છે

બીજા સૂત્રમા જણાવ્યું છે કે ધર્મથી નિ શ્રેયસ મળે છે અને અહીં જણાવે છે કે ૭ પદાર્થોના તત્ત્વજ્ઞાનથી મોક્ષ મળે છે, આ શું વિરોધ નથી ?

આમા વિરોધ જેવું કશું જ નથી ધર્મનું આચરણ કરવાથી આત્માની શુદ્ધિ થાય છે અને આત્મા રાગ, દ્વેષ આદિ દોષોથી રહિત થયા પછી સૂત્રમા કહેના ૭ પદાર્થોનું તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે અને પછી મોક્ષ મળે છે, અર્થાત્ ધર્મ અને

પદપદાર્થોનું તત્ત્વજ્ઞાન એ બને મોક્ષના કારણ છે. ધર્મ એ મુખ્ય કારણ છે અને તત્ત્વજ્ઞાન એ અવાન્તર વ્યાપાર રૂપે કાળજી છે, જેમકે ગાડી એ અમુક સ્થાને પહોંચવાનું સાધન છે અને ગાડીની ગતિ એ અવાન્તર વ્યાપાર રૂપે કારણ છે, ગાડી હોય અને તેમા ગતિ ન હોય તો ઇષ્ટ સ્થાને પહોંચી શકાય નહિ તેમ તત્ત્વજ્ઞાન વગર મોક્ષ મેળવી શકાય નહિ, પ્રવૃત્તિ લક્ષણ ધર્મથી ભૌતિક સુખ મળે છે પણ મોક્ષ મળતો નથી નિવૃત્તિ લક્ષણ ધર્મથી તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે અને પરી મોક્ષ મળે છે એટલે કે, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન બંને મોક્ષના કારણ છે.

પદાર્થો શું હજી છે, વધારે નથી ?

અભાનરૂપ સાતમો પદાર્થ છે અને તેનું વર્ણન સૂત્રકાર મુનિએ નવમા અધ્યાયના પ્રથમ આદ્ધિકમા કર્યું છે પણ ભાષ્ય પદાર્થો તો હજી છે અહીં અભાનરૂપ પદાર્થનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો એનું કારણ એ છે કે, અભાનનું નિરપણ ભાનથી જ ધ્યાન છે પ્રતિયોગી સિવાય અભાવ ધ્યાનમા આનતો નથી, માટે ભાનરૂપ ૮ પદાર્થોનો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

જો કે પદાર્થો ૭ જણાવ્યા છે ત્યાં દ્રવ્ય ગુણ અને કર્મ આ ત્રણ પદાર્થો જ મુખ્ય છે અને તેને લીધે જ સૂત્રકારે ‘અથ રૂપિત દ્રવ્યગુણકમણ્ડ’ ૮-૨-૩ આ સૂત્રમા ઉક્ત ત્રણ પદાર્થોને ‘અર્થ’ એવું નામ આપ્યું છે સામાન્ય વિશેષ અને સમાય એ ગીણ પદાર્થો છે માણસ દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ ને જ ઇચ્છે છે અથવા તેમાથી કોઈ એકને માટે તે અર્થમાન હોવાથી ‘અર્થ’ એનું પારિભાષિક અને યૌગિક નામ આપ્યું છે.

મહર્ષિ ગૌતમે ન્યાયદર્શનમા સોળ પદાર્થો જણાવ્યા છે, અને ખીજા કેટલાક મિદ્ધાનો શક્તિ, સાદસ્થને પણ પદાર્થ તરીકે જણાવે છે, પણ એ બધાનો સમાવેશ ઉક્ત ૭ પદાર્થમા જ થઈ શકે છે એનું મહામુનિ કહ્યાનું માનવું છે.

‘પ્રતિયોગી વગર અભાન સમજી શકાતો નથી’ એ વાક્યનો અર્થ દાખનો આખી સમજાવે.

કોઈ કોઈને કહે કે, અહીં ‘અભાન’ છે તો સાચો માણસ સમજી ન પડનાથી તરત પૂછશે કે, કોનો અભાન? તો ઉત્તર આપવો પડશે કે,

અશ્વનો અભાવ અથવા ઘટ આદિનો અભાવ. આ ઉત્તર સાંખ્યી સામા માણસની વિગતો સાંત થશે. આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે અજ્ઞાનનો પ્રતિ-યોગી અશ્વ અથવા ઘટાદિ પદાર્થ છે. ભાવ જણાવ્યા સિવાય અભાવ જણાવી શકાતો જ નથી; માટે જ કહેવામાં આવ્યું છે કે અભાવનું નિરૂપણ ભાવ પદાર્થને જ આધીન છે.

આ કારણથી જ સૂત્રમાં ભાવરૂપ છ પદાર્થોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ॥ ૪ ॥

છ પદાર્થોમાં દ્રવ્ય પદાર્થ ગુપ્ત છે, કારણ કે ત્યાર પછીના પાંચ પદાર્થોના એ આધાર છે. માટે દ્રવ્ય કેટલાં છે તેનો ઉલ્લેખ પ્રથમ કરે છે.

પૃથિવ્યાપસ્તેજોવાયુરૂપાકાશં કાલો દિગાત્મા મન ઇતિ દ્રવ્યાણિ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ:—(પૃથિવી) પૃથ્વી (આપઃ) જળ (વેદઃ) તેજ (વાયુ.) વન (આકાશ.) આકાશ (કાલ.) કાળ (દિશ્) દિશા (આત્મા) આત્મા (મનઃ) મન (ઇતિ દ્રવ્યાણિ) આ નવ જ દ્રવ્યો છે.

ભાવાર્થ:—(૧) પૃથ્વી. (૨) ખાણી (૩) તેજ. (૪) વાયુ. (૫) આકાશ. (૬) કાળ. (૭) દિશા. (૮) આત્મા અને (૯) મન. આ નવ જ દ્રવ્યો છે. જેનામાં ગુણ અને ક્રિયા હોય અથવા કેવળ ગુણ હોય તે પણ તેને દ્રવ્ય કહે છે. દ્રવ્ય એ વૈશેષિક શાસ્ત્રકારનો પારિભાષિક શબ્દ છે. દ્રવ્યનું લક્ષણ સૂત્રકાર પોતે જ આગળ સૂત્ર ૧૫માં કરશે, માટે એ સંબંધમાં અહીં વધારે લખવાની જરૂર નથી.

ખ.—આ નવ દ્રવ્યોમાં ઇશ્વરનો ઉલ્લેખ નથી. માટે એને દસમું દ્રવ્ય ગણવું જોઈએ. ઇશ્વર ગુણોનું અધિકરણ છે અને તમારી વ્યાખ્યા ગુણના અધિકરણને દ્રવ્ય તરીકે ખતાવે છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે નવ દ્રવ્ય નહીં પણ ઇશ્વર એક વધુ દ્રવ્ય ગણતા દસ દ્રવ્ય થાય છે.

ઉ.—ઇશ્વર ગુણોનું અધિકરણ છે, એ બરાબર છે અને તેથી તે દ્રવ્ય તરીકે પણ છે, છતાં એને દસમા દ્રવ્ય તરીકે ગણવાની જરૂર નથી. સૂત્રકારે આઠમું દ્રવ્ય ‘આત્મા’ ગણાવ્યું છે. તેમાં ઇશ્વરનો સમાવેશ થઈ નય છે.

આત્માનુ તરફ છે જાનવું અધિકરણ ધર્મિય પ । જાનવું અધિકરણ છે,
માટે તે પ । આ માત્ર છે આત્માન્ય આત્માઓ કન્તા તે એટલા માટે અત્ય
જલ્દાય છે કે તેમા સ્વચ્છતા, મર્યાદા, સર્વમિત્રતા નિલમુખતા અને
આનન્દસ્વરૂપતા તોરે જો કે, જ્યારે એ જુગો બીજા આત્માઓમા હોતા
નથી મીઠા આત્માઓમા આ જુગો અત્યપ્રમાણમા હોય છે આ કારણથી
ધર્મિયને દમ્ભ દ્રવ્ય ગણવાની જરૂર નથી

પ્ર.—સુરજ (મોનુ) નર દ્રવ્યમા ગણાવું નથી તેમા રૂપ, સ્પર્શ
તોરે જુગો છે અને ક્રિયા પણ છે, માટે તે તો દ્રવ્ય દ્રવ્ય ગણવું જોઈએ
પૃથ્વી, જળ અને તે / આ નર દ્રવ્યોમાના ઘર્ષ પણ દ્રવ્યમા એનો સમાવેશ
થતો નથી, તો પછી એને એક અવ । દ્રવ્ય ગણવામા શો વાધો છે ?

સુરજ પૃથ્વી નથી કારણ કે એમા ગંધ નથી

સુરજ જળ નથી કારણ કે એમા ગીત સ્પર્શ નથી

સુરજ તેજ નથી કારણ કે સુરજમા ગુરત્વ છે જ્યારે તેજમા
ગુરત્વ હોતુ નથી

વાયુ આકાશ કાગ દિવા આત્મા અને મનમા પણ એનો સમાવેશ
થતો નથી કારણ કે વાયુ આદિ જો દ્રવ્યોમા ગુરત્વ નથી જ્યારે સુરજમા
ગુરત્વ છે આ કારણથી સુરજને દમ્ભ દ્રવ્ય માનવું જોઈએ

ઉ.—સુરજનો સમાવેશ તે / દ્રવ્યમા થઈ જાય છે સુવર્ણમા
જે ગુરત્વ જલ્દાય છે તે તો પૃથ્વી દ્રવ્યના સમઘને લીધે છે સુરજમા પીણુ
રૂપ દેખાય છે તેથી સિદ્ધ થાય છે કે પૃથ્વીનો સમઘ તેની સાથે છે કારણ
કે, પીણુ રૂપ પૃથ્વીનું છે તે / દ્રવ્યમા તો લામ્બર શુક્ર રૂપ હોય છે
આ કારણથી સુરજને દમ્ભ દ્રવ્ય તરીકે માનવાની જરૂર નથી તેનો સમા
વેશ 'તેજ'મા થઈ જાય છે

પ્ર.—અધિકાર અથવા હયાતો દમ્ભ દ્રવ્ય ગણવું જોઈએ કારણ કે,
તેમા શુદ્ધ અને ક્રિયા બને છે અધિકાર અને હયા કાળા છે એવી પ્રતીતિ
થાય છે માટે તેમા સ્થાન રૂપ છે એમ સમજાય છે વળી તેમા શીત સ્પર્શ
પણ છે તેથી જ લોકો સર્વના તાપથી અકળાઈને જ્યાંનો આશ્રય લે છે
અધિકારમા ક્રિયા પણ છે હયા માને છે લાગી થાય છે દૂકી થાય છે અને

દાસતી તથા કંપતી પણ જાણાય છે. જો હાયામાં ક્રિયા અર્થાત્ ગતિ ન હોય તો લાંબું થતું, ટૂંકું થતું વગેરે કેમ બને ? આ પ્રમાણે અધિકારમાં ગુણ અને ક્રિયા બને છે. અધિકારમાં સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ અને વિભાગ રૂપ ગુણો પણ છે. કવિઓએ પણ અધિકારને દ્રવ્ય તરીકે વર્ણવેલ છે.

જેમકે:—અવાન્ધકારં ગિરિગદ્ગરાણાં વૃષ્ણમગૂરૈઃ શરુતાનિ કુર્ચન્
ભૂયઃ સ ભૂતેભવતાર્થવર્તી કિંચિદ્વિદ્યમાર્ધપતિં વમાપે ॥

આ શ્લોકમાં કવિ કુલગુરુ કાલિદાસે અધિકારના દુકડા થતા વર્ણવ્યા છે, જો અધિકાર દ્રવ્ય ન હોય તો તેના દુકડા કેમ થઈ શકે ? માટે અધિકાર ગુણ અને ક્રિયાને લીધે દસમું દ્રવ્ય માનવું જોઈએ.

ઉ.—અધિકારમાં કોઈ ગુણ તેમજ ક્રિયા નથી, માટે અધિકાર દ્રવ્ય નથી. પ્રૌઢ પ્રકાશક તેજનો અભાવ જ અધિકાર કહેવાય છે. અધિકાર બને કાળો કહેવાય અને હાયા બને કાળી કહેવાય પણ તેથી તેમાં સ્થામ રૂપ છે એ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. અધિકારને કાળો કહેવો એ તો ભ્રમ=બૂલ છે. બૂલથી પણ વ્યવહાર તો આદ્યા કરે છે, સપ્તનો પ્રયોગ તો ગૌણ વૃત્તિથી પણ થાય છે.

અધિકાર એ તો અભાવ જ છે; તેમાં પૃથ્વીના સ્થામ રૂપનો આરોપ થાય છે, તેથી અધિકાર કાળો છે એમ કહેવાય છે. હાયા દાસતી આસતી જાણાય છે પણ એ તો પ્રકાશને આવરતા કોઈ આવરક દ્રવ્યની જ ક્રિયા છે, અને તેનો આરોપ અધિકારમાં થાય છે. જેમકે:—તાપમાં પુરપ આસતો હોય ત્યારે તેની હાયા આસતી જાણાય છે અને જ્યારે એ ઊભો રહે ત્યારે એની હાયા ઊભી રહેતી જાણાય છે, એટલે પુરપમાં ક્રિયા થાય છે અને હાયામાં એ ક્રિયાનો આરોપ થાય છે. હાયા તો પ્રકાશનો અભાવ જ છે. પુરપના દેહે જેટલા ભાગમાં પ્રકાશને પૃથ્વી ઉપર પડતો રોક્યો હોય તેટલા ભાગમાં પ્રકાશ પડતો નથી એ પ્રકાશનો અભાવ એ જ હાયા.

સંખ્યા આદિ ગુણો પણ આવરક દ્રવ્યના છે, અધિકાર કે હાયાના નહિ.

અધિકાર અને હાયામાં ઠંડો સ્પર્શ પણ નથી. જ્યાં તાપ ન હોય ત્યાં પૃથ્વી ઠંડી હોય એ સ્વાભાવિક છે.

જળ પણ તાપ અને પ્રકાશના સ્પર્શ વગર ઠંડું જ હોય છે. આ ઠંડો સ્પર્શ પૃથ્વી અને જળનો હોય છે; હાયાનો નહિ.

ને જાયા અથવા અધિકારમાં રૂપ અને સ્પર્શ અને સાચા માનમાં આવે તો ખીજા કાળા દ્રવ્યોની માફક એ અવરોધક પણ હોવા નોંધએ, જોનું અધિકારમાં ગતિ કરનાર કોઈને પણ અધિકાર રોકતો નથી, તેથી તે અવરોધક નથી એ સિદ્ધ થાય છે, માટે માનવું નોંધએ કે અધિકારમાં ગુણ કે ક્રિયા નથી

વળી અધિકારને દ્રવ્ય માનમાં એક ખીજે પણ પ્રભુ જોમો થાય છે ને અધિકાર દ્રવ્ય હોય તો તે પૃથ્વી આદિ ખીજા દ્રવ્યોની માફક સન્નતીય દ્રવ્યાતરનો આરભક હોવો નોંધએ જેમ પૃથ્વીના પરમાણુઓમાંથી સ્થૂલ પૃથ્વી, પર્ણત, વૃક્ષ અને શરીર આદિ દ્રવ્યો બને છે તેમ અધિકારમાંથી પણ કોઈ સન્નતીય દ્રવ્ય બનવા નોંધએ, પણ એવા કોઈ દ્રવ્યો અધિકારમાંથી બનતા નથી ક્રૂતા વ્યાપક દ્રવ્યો અને મન સન્નતીય દ્રવ્યના આરભક હોતા નથી, ખીજા બધા દ્રવ્યો આરભક જ હોય છે વળી અધિકારને દ્રવ્ય માનવામાં એક વધારે આપત્તિ જણાય છે—જેમકે—જો અધાર કાળુ દ્રવ્ય હોય તો તેને જોવાને માટે સૂર્ય આદિના પ્રકાશની જરૂર પડી નોંધએ કોઈપણ કાળા દ્રવ્યને આપણે પ્રકાશની મદદથી જ જોઈ શકીએ છીએ, પણ અધિકારને જોવા માટે પ્રકાશની કે દીવાની જરૂર પડતી નથી આથી સિદ્ધ થાય છે કે અધિકાર દ્રવ્ય નથી

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે સૂત્રકારે કહેના દ્રવ્યો નવ જ છે આ નવ દ્રવ્યોમાં મૂળ કારણ તરીકે પૃથ્વી જળ તેજ અને વાયુ પરમાણુ સ્વરૂપે છે મન પણ પરમાણુ સ્વરૂપ છે પણ તે કોઈ સન્નતીય દ્રવ્યનું કારણ નથી આકાશ, કાળ દિશા અને આત્મા એ નિબુ-વ્યાપક દ્રવ્યો છે આ સબધે આગળ નિચાર કરવામાં આવશે ॥ ૫ ॥

દ્રવ્ય પછી ગુણોનો વિભાગ કરી બતાવે છે દ્રવ્યના ઉદ્દેશ પછી ગુણોના ઉદ્દેશમાં કારણ એ છે કે દ્રવ્ય સાથે ગુણોનો કર્મ આદિ કરતા વધારે ધનિષ્ઠ સબધ છે ક્રિયા વગરનું દ્રવ્ય મળે પણ ગુણ વગરનું દ્રવ્ય તો નજ મળી શકે, માટે દ્રવ્યના ઉદ્દેશ પછી ગુણનો ઉદ્દેશ કરે છે

રૂપરસગન્ધસ્પર્શ સંખ્યા પરિમાણાનિ પૃથક્ત્વ સયોગવિભાગી
પરત્યાપરત્વે બુદ્ધ્ય સુસદુલ્ભે હચ્છાદ્વેષા પ્રયત્નાશ્ચ ગુણા ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ—(૧) રૂપ (૨) રસ (૩) ગંધ (૪) સ્પર્શ (૫)

સંખ્યા (૧) પરિભાષ (૭) પૃથક્ત્વ (૮) સંયોગ (૯) વિભાગ (૧૦)
પરત્વ (૧૧) અપરત્વ (૧૨) શુદ્ધિ (૧૩) સુખ (૧૪) દુઃખ (૧૫)
ધનિષ્ઠા (૧૬) દેવ (૧૭) પ્રયત્ન.

આ પ્રમાણે સત્તર ગુણો સૂત્રમાં બતાવ્યા છે. સૂત્રમાં છેલ્લો ચ શબ્દ મૂક્યો છે, તેથી લોક વ્યવહારમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા અને પ્રચલિત થયેલા સાત ખીન ગુણો પણ લેવામાં આવ્યા છે, તે સાત ગુણો આ પ્રમાણે છે. (૧) ગુરુત્વ (૨) દ્રવ્ય (૩) સ્નેહ (૪) સંસ્કાર (૫) ધર્મ (૬) અધર્મ (૭) શબ્દ.

च शब्दसमुच्चिताश्च गुरुत्वद्रव्यत्वस्नेहसंस्कारादृष्टं शब्दाः
सप्तैवेत्येवं चतुर्विंशतिर्गुणाः ॥ —પ્રશસ્તપાદ આચાર્ય

પ્રશસ્તપાદ દેવે ધર્મ અને અધર્મ માટે અદૃષ્ટ શબ્દ વાપર્યો છે. આ પ્રમાણે વૈશેષિક દર્શનમાં ૧૭+૭=૨૪ ગુણો માનવામાં આવ્યા છે. અહીં ગુણ શબ્દ પારિભાષિક છે, તેથી સાંખ્ય અને મીમાંસામાં જે અર્થમાં ગુણ શબ્દ વપરાય છે તે આ દર્શનમાં લઈ શકાતો નથી.

શૌચ, ઔદાત્ય, કારુણ્ય, દાક્ષિણ્ય અને ઉગ્રતા આદિ ગુણો ઉક્ત ચોવીસમાર્થી કોષને કોષમાં સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે. શૌચ=એક પ્રકારનો પ્રયત્ન. ઔદાત્ય=પવિત્ર માર્ગમાં ચાલનારી શુદ્ધિ કારુણ્ય=ખીનના દુઃખને નાશ કરવાની ઇચ્છા. દાક્ષિણ્ય=તત્ત્વ તરફ ઝુકનારી શુદ્ધિ. ઉગ્રતા=ખુબ ખીન કરતાં વધારે બળવાન હું એવા પ્રકારની શુદ્ધિ. આવી રીતે વ્યવહારમાં પ્રયોજાતા અન્ય ગુણો કોષ અને કોષમાં અતબૂત થાય છે, માટે ચોવીસ જ ગુણો છે, એમ વૈશેષિક ચાત્રના વિદ્વાનો કહે છે. સૂત્રમાં 'શુદ્ધ્ય' શુદ્ધિને બહુવચનમાં નિર્દિષ્ટ કરી છે તે વિદ્વાનો ભેદો બતાવવા માટે છે. "પ્રયત્ના" પ્રયત્નને જે બહુવચનમાં મૂક્યો છે તેનું કારણ એમ સમજાય છે કે દર પ્રકારના વિહિત પ્રયત્નો છે અને દર પ્રકારના નિષિદ્ધ પ્રયત્નો છે, તેનો સંગ્રહ કરવા માટે બહુવચનમાં પ્રયત્ન શબ્દ પ્રયોજ્યો છે.

દર પ્રકારના વિહિત પ્રયત્નો—ત્રણ પ્રકારના શારીરિક પ્રયત્નો:—દાન, પરિત્રાણ અને જનતાની સેવા, ચાર પ્રકારના વાચિક પ્રયત્નો સત્ય બોલવું, ખીનને હિતનો ઉપદેશ કરવો, પ્રિય વચન બોલવું અને સ્વાધ્યાય કરવો. ત્રણ પ્રકારના

માનસિક પ્રયત્નો અસ્પૃહા-લોભ ન કરવો દયા રાખવી અને શ્રદ્ધા રાખવી આ પ્રમાણે દસ નિહિત પ્રયત્નો

એ ૧૮ પ્રમાણે દસ નિષિદ્ધ પ્રયત્નો છે હિંસા, ચોરી અને પ્રતિષિદ્ધ મૈથુન, આ નજી શરીરના પ્રયત્નો જુહુ મોલનુ, કઠોર બોનવુ, ચાડીચુગવી કરવી અને સખધ વગરનુ બોનવુ, આ ચાર વાચિક પ્રયત્નો પારકાનો દ્રોહ કરવો, પારકાના દ્રવ્યની ઈર્ષ્યા કરવી અને નાસ્તિકતા ધારણ કરવી આ નજી પ્રકારના માનસિક પ્રયત્નો છે આમ વિહિત અને નિષિદ્ધ મળી વીસ પ્રકારના પ્રયત્નોનુ સૂચન કરવા માટે પ્રયત્ન શબ્દને સૂત્રકારે બુવચનમા મૂક્યો છે વિહિત પ્રયત્નો કરવાથી પુણ્ય થાય છે અને નિષિદ્ધ પ્રયત્નો કરવાથી પાપ લાગે છે એ પણ સમજ લેનુ જોઈએ, નિહિત એટલે કરવા યોગ્ય અને નિષિદ્ધ એટલે તજવા યોગ્ય ગુણ કોને કહેવો, એનુ સ્વરૂપ શુ છે અને એનુ લક્ષણ શુ છે તે આગળ સમજાવવામા આવશે ॥ ૬ ॥

હવે ગુણ પછી કર્મનો ઉદ્દેશ કરે છે ઉદ્દેશ સાથે ૧૮ વિભાગને પણ ખતાવે છે દ્રવ્ય અને ગુણના સખધથી ૧૮ કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે માટે ગુણ પછી કર્મનો ઉદ્દેશ છે

उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चन प्रसारण गमनमिति कर्माणि ॥ ७ ॥

ભાવાર્થ—ઉત્ક્ષેપણ અવક્ષેપણ આકુચન પ્રસારણ અને ગમન આ પાંચ જાતના કર્મ છે જમણ રેચન અને સ્પદન વગેરે કર્મનો ગમનમા સમાવેશ થાય છે કર્મ એટલે ક્રિયા અથવા ગતિ એવો અર્થ અહી લેવામા આવ્યો છે કર્મની ઉત્પત્તિ શુસ્તથી, દ્રવ્યથી પ્રયત્નથી અને સયોગ થી થાય છે

(૧) ઉત્ક્ષેપણ કર્મ—મુશલમુત્તિપામીતિ इच्छाजनितेन प्रयत्नेन प्रयत्नवदात्म सयोगादसमवायिकारणात् हस्ते तावदुत्क्षेपणम्, तत् उत्क्षेपणविशिष्ट हस्तनोदनादसमवायिकारणात् मुसलेऽपि उत्क्षेपणस्य कर्म युगपद्वा

અર્થ—હુ મુલગને ઊંચુ કરે એવી ઈર્ષ્યાથી આત્મામા પ્રયત્ન ઉત્પન્ન થાય છે અને પ્રયત્નનાગા આત્માના સયોગથી હાથમા ‘ઉત્ક્ષેપણ’ કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે આ ઉત્ક્ષેપણ કર્મમા પ્રયત્નવદાત્મસયોગ અસમવાયિ કારણ

હોય છે. ઉદ્દેષપણ વિશિષ્ટ હાયના નોદનથી અર્થાત્ ધક્કાથી મુસળમાં પણ ઉદ્દેષપણ કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે જે ઉદ્દેષપણ પાળ્યા ધમિય અને પ્રયત્ન કારણ રૂપે હોય તેજ ખરું ઉદ્દેષપણ કર્મ છે.

(૨) અવક્ષેપણ કર્મ —તત્ત્વ ઋર્ધ્વમ્ ઉત્તિસયો હંસ્તમુસલયોર-
યક્ષેપણેચ્છાજનિતપ્રયજ્ઞવદાત્મસંયોગાદ્હસ્તનોદનાચ યુગપદેવ હસ્તે
મુસલે ચ અવક્ષેપણમ્ ।

અર્થ—હસ્ત અને મુસલ જોયે લીધા પછી અવક્ષેપણની ઇચ્છાથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રયત્નથી પ્રયત્નના જન્ય આત્માના સંયોગથી અને હસ્તના નોદનથી હસ્તમાં અને મુસલમાં એક સાથે અવક્ષેપણ કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે. અવક્ષેપણ એટલે કોઈ પદાર્થને નીચે ફેંકવો તે.

(૩) આકુચન કર્મ —આકુચનં તુ સત્ત્વ પચ અવયવાનામ્
આરમ્ભક સંયોગેષુ પરસ્પરમ્ અવયવાનામ્ અનારમ્ભકસંયોગોત્પાદ-
કમ્ કર્મ ।

અર્થ—અવયવોના આરભક સંયોગો કામ રહે અને પરસ્પર અવયવોના અનારભક સંયોગોને જે કર્મ ઉત્પન્ન કરે તે કર્મનું નામ આકુચન કર્મ વજ્ર સંકુચતિ । ચર્મ સંકુચતિ । કપડું ચડી જાય છે, ચામડું સડોવાય છે, આના કર્મે આકુચનના ઉદાહરણો છે.

(૪) પ્રસારણ કર્મ —અવયવાનાં પૂર્વોત્પન્નાનારમ્ભકસંયોગ-
વિનાશકં કર્મ સંપ્રસારણમ્ ।

અર્થ—અવયવો દ્રવ્યમાં પડેલા જે અનારભક સંયોગો ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે, તેનો નાશ કરનાર જે કર્મ તે ‘પ્રસારણ’ કર્મ કહેવાય છે જેને લીધે પ્રસરતિ વસ્ત્રમ્ । પ્રસરતિ ચર્મ । વિક્રમણિ પદમ્ વગેરે પ્રસારણ કર્મના ઉદાહરણો ।

આ ચાર જાતના કર્મો સિવાય જે કર્મ હોય છે તે ‘ગમન’ કર્મ કહેવાય છે. ગમણ, રેવન વગેરે કર્મેનો ગમનમાં જ સમાવેશ થાય છે ॥ ૭ ॥

હવે દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મના સાધર્મ્ય જતાવે છે.

સદનિત્યં દ્રવ્યવત્ કાર્યં કારણં સામાન્ય વિશેષવદિતિ દ્રવ્ય-
ગુણકર્મણામવિશેષઃ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ—‘સત્’ સત્તા સંબંધી. (અનિત્ય) ‘ધ્વંસનો પ્રતિયોગી. (દ્રવ્યવત્)
દ્રવ્ય જેનું સમવાયિકારણ છે તે. (કાર્યમ્) પ્રાગભાવનું પ્રતિયોગી.
(કારણમ્) કારણ. (સામાન્યવિશેષવત્) સામાન્ય અને વિશેષ જેમાં
હોય તે. (ઈતિ) આ બધા (દ્રવ્યગુણકર્મણામ્) દ્રવ્ય, ગુણ અને
કર્મોનું (અવિશેષઃ) સાધર્મ્ય છે.

સાવાર્થ—દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ. આ ત્રણેમાં સત્તાનો સંબંધ હોવાથી
તે ‘સત્’ કહેવાય છે. સત્ત્વ અથવા સત્તા, ઉક્ત ત્રણે પ્રદાર્થોનું સાધર્મ્ય છે.
દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ આ ત્રણે અનિત્ય પણ હોય છે, માટે
અનિત્યત્વ એ ત્રણેનું સાધર્મ્ય છે.

‘દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મનું સમવાયિકારણ દ્રવ્ય જ હોય છે, માટે એ
ત્રણે ‘દ્રવ્યવત્’ કહેવાય છે, અને દ્રવ્યવત્ત્વ એ ત્રણેનું સાધર્મ્ય છે.

કાર્ય ઉત્પન્ન થાય તે પહેલાંના તે કાર્યનો જે અભાવ હોય છે તેને
‘પ્રાગભાવ.’ કહેવામાં આવે છે; કાર્ય એટલે પ્રાગભાવપ્રતિયોગી.

દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ ત્રણે કાર્ય છે માટે કાર્યત્વ રૂપ ધર્મ ત્રણેનું
સાધર્મ્ય છે.

દ્રવ્ય એ દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મનું કારણ હોય છે. ગુણ પણ
અસમવાયિક અને નિમિત્ત કારણ હોય છે, અને કર્મ અસમવાયિક કારણ હોય
છે. માટે કારણત્વ એ ત્રણેનું સાધર્મ્ય છે.

દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ આ ત્રણેમાં સામાન્ય અને વિશેષ પદાર્થ હોય છે
તેથી ‘સામાન્યવિશેષવત્’ ત્રણેનું સાધર્મ્ય છે. સામાન્ય એટલે અનુગત
પદાર્થ, વિશેષ એટલે વ્યાવૃત્ત પદાર્થ. સર્વ દ્રવ્યોમાં દ્રવ્યત્વ એ સામાન્ય છે
અને એ દ્રવ્યત્વ ગુણ આદિમાં ન હોવાથી તે વિશેષ પણ કહેવાય છે. દ્રવ્યત્વ,
ગુણત્વ અને કર્મત્વ આ ત્રણે પદાર્થો સામાન્યવિશેષ કહેવાય છે.

સામાન્યવિશેષવત્ત્વ એ ત્રણેનું સાધર્મ્ય છે.

(૧) સત્તા (૨) અનિત્યત્વ (૩) દ્રવ્યવત્ત્વ (૪) કાર્યત્વ (૫)
કારણત્વ (૬) સામાન્યવિશેષવત્ત્વ આ છ જે ધર્મો દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મમાં
છે; માટે એ ધર્મો ત્રણેનું સાધર્મ્ય કહેવાય છે.

દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ આ ત્રણે ધર્મ અને અધર્મનાં કારણ બને છે પૃથ્વી એ દ્રવ્ય છે. બે સત્પાત્રમાં તેનું દાન થયું હોય તો તે ધર્મનું કારણ બને છે.

જોડી રીતે કાષ્ઠની પાસેથી પૃથ્વી રૂપ દ્રવ્ય લાંછ લેવામાં આવે તો તે અધર્મનું કારણ લેનારને બને છે.

પરમાત્માનું ચિંતન એ જ્ઞાનરૂપ-ગુણ છે અને તે ધર્મનું કારણ છે. અભોગ્ય પરસ્ત્રીનું ભોગ્યલુહિથી ચિંતન કરવું એ ચિંતનરૂપ ગુણ અધર્મનું કારણ બને છે.

નિરપરાધ અને ઉપકારી ગાય આદિ પશુઓ વગેરેના નાશ કરવો એ એક કર્મ છે અને તે કર્મ અધર્મનું કારણ બને છે.

યજ્ઞ, દાન, સેવા, આ પણ કર્મ છે અને તે ધર્મનું કારણ છે.

આ પ્રમાણે દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ ત્રણેય ધર્મ અને અધર્મનાં કારણ તરીકે હોય છે, તેથી ધર્માધર્મકર્તૃત્વ પણ ત્રણેનું સાધર્મ્ય છે. ॥ ૮ ॥

હવે દ્રવ્ય અને ગુણ આ બે જ પદાર્થનું સાધર્મ્ય બતાવે છે.

દ્રવ્યગુણયોઃ સજાતીયારમ્ભકત્વં સાધર્મ્યમ્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થઃ—(દ્રવ્યગુણયોઃ) દ્રવ્ય અને ગુણનું (સજાતીયારમ્ભકત્વમ્) સમાનભતીય પદાર્થને ઉત્પન્ન કરવાપણું (સાધર્મ્યમ્) સાધર્મ્ય છે.

ભાવાર્થ—દ્રવ્ય, અને ગુણ સમાનભતીય પદાર્થને જ ઉત્પન્ન કરે છે. દ્રવ્યત્વ ભતિવાળો પદાર્થને દ્રવ્યત્વ ભતિવાળો પદાર્થ અને ગુણત્વ ભતિવાળો પદાર્થને ગુણત્વ ભતિવાળો પદાર્થ ઉત્પન્ન કરે છે. આ સૂત્રમાં આરમ્ભકત્વનો અર્થ જનકત્વ થાય છે. આરંભક = જનક, ઉત્પન્ન કરનાર. ॥ ૯ ॥

ઉક્તા અર્થને નીચેનું આ સૂત્ર વધારે સ્પષ્ટ કરે છે.

દ્રવ્યાણિ દ્રવ્યાન્તરમારમ્ભન્તે ગુણાશ્ચ ગુણાન્તરમ્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ—(દ્રવ્યાણિ) દ્રવ્યો (દ્રવ્યાન્તરમ્) બીજા દ્રવ્યને ઉત્પન્ન કરે છે. (અ) અને (ગુણઃ) ગુણો (ગુણાન્તરમ્) બીજા ગુણોને ઉત્પન્ન કરે છે.

ભાવાર્થ—માટી, ધાતુ, કાઠ વગેરે દ્રવ્ય કહેવાય છે અને તેમાંથી ઘટ, અલંકાર, ખુરશી વગેરે દ્રવ્યો જ બને છે, ગુણ નહિ.

કારણત્વ ગુણો કારણત્વ ગુણોને ઉત્પન્ન કરે છે. સ્વાતંત્ર્ય સ્વેત રૂપ સ્વેતરૂપને ઉત્પન્ન કરે છે. બંને રૂપો ગુણ જ છે.

“ ખીન્નદ્રવ્યમાં જે ગુણ દરો તે ગુણો અંકુર દ્રવ્યમાં તેણ ગુણો ઉત્પન્ન કરશે.

અન્ય અસપિદ્રવ્યો અને ચિત્ત દ્રવ્યો કોઈ પણ દ્રવ્યોના આરંભક હોતા નથી. મટ એ અન્ય દ્રવ્ય કહેવાય છે, તેમાંથી ખીન્ને ઘડે બનરો નહિ. આકાશ અને અણુ = પરમાત્મા આ ચિત્ત દ્રવ્યો છે. માટે, આકાશમાંથી કોઈ ખીન્નું આકાશ દ્રવ્ય બનશે નહિ. તેમ અણુમાંથી પણ કોઈ ખીન્નું દ્રવ્ય બનશે નહિ. દ્રવ્ય એ સમચરિત્કારણ હોય છે અને ગુણ અસમચરિત્કારણ તથા નિમિત્ત કારણ પણ હોય છે.

સગ્નનીમારંભકત્વ એ દ્રવ્યોનું અને ગુણોનું સાધર્મ્ય ઉક્ત રીતે હોય છે. ॥ ૧૦ ॥

હવે કર્મમાં દ્રવ્ય અને ગુણનું વૈધર્મ્ય બતાવે છે. :::-

કર્મ કર્મસાધ્યં ન વિચતે ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ—(કર્મ) કર્મ (કર્મસાધ્ય) કર્મથી જન્મ (ન વિચતે) હોતુ નથી

બોધાર્થ—કર્મ કોઈ પણ કર્મોન્તરનું કારણ બનતુ નથી એટલે કે કર્મ કોઈ ખીન્ન કર્મને જન્માપ્તુ નથી, સયોગ, વિભાગ અને વેગ આ ત્રણ કર્મોનાં રૂણ અર્થાત્ પરિણામ અથવા કાર્ય હોય છે

કર્મ જે કોઈ ખીન્ન કર્મને ઉત્પન્ન કરે તો પ્રથમ કર્મ ઉત્પન્ન થકને જ ખીન્ન કર્મને ઉત્પન્ન કરે, હવે વિચાર કરે કે, જે દ્રવ્યમાં પહેલું કર્મ ઉત્પન્ન થયું તે પોતાના દ્રવ્યરૂપ અધિકરણના બુધ્ધ સૂયોગોનો નાશ કરી વિભાગને જન્માપ્તો, હવે જે તેજ દ્રવ્યમાં તેનાથી ખીન્નું કર્મ ઉત્પન્ન થાય તો તે અધિકરણ દ્રવ્યનો કોનાથી વિભાગ કરાવે? વિભાગ માન સયોગપૂર્વક જ હોય છે, વિભાગ સયોગનો નાશ કરે છે. સયોગોનો નાશ અને વિભાગ તો પ્રથમના કર્મે કર્યો, હવે ખીન્નું કર્મ એ અધિકરણમાં શું પરિણામ ઉત્પન્ન કરશે? જે ખીન્નું કર્મ વિભાગને ઉત્પન્ન ન કરે તો, તેના ખીન્નું કર્મ ઉત્પન્ન થયું છે એ કેમ માની શકાય? કર્મ ઉત્પન્ન થયું છે એ વિભાગથી જ જાણી શકાય છે. ઉત્તર સયોગ ઉત્પન્ન થયા પછી કર્મનો નાશ થાય છે નાશ પામેલું કર્મ કંઈ ખીન્ન કર્મને ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ. માટે કર્મ કર્મોન્તરનું અનારંભક હોય એ દ્રવ્યગુણની અપેક્ષાએ કર્મમાં વૈધર્મ્ય છે. ॥ ૧૧ ॥

હવે ગુણ અને કર્મનું દ્રવ્યમાં શું વૈધર્મ્ય છે તે બતાવે છે.

ન દ્રવ્યં કાર્યં કારણં ચ ઘઘતિ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ—(કાર્ય કારણં ચ) કાર્યદ્રવ્ય અને કારણદ્રવ્યને (દ્રવ્યં ન વધતિ દ્રવ્ય નાશ કરતું નથી.

ભાવાર્થ—કાર્યકારણભાવને પામેલાં દ્રવ્યોમાં વિરોધ નથી. કારણ દ્રવ્ય કાર્યદ્રવ્યનો નાશ કરતું નથી અને 'કાર્યદ્રવ્ય કારણદ્રવ્યનો' નાશ કરતું નથી. ધારો કે માટીમાંથી ઘટ બન્યો; માટી કારણદ્રવ્ય અને ઘટ-કાર્યદ્રવ્ય છે. આવી માટી ઘટનો નાશ નથી કરતી અને ઘટ માટીનો નાશ કરતો નથી, આથી એ સિદ્ધ થાય છે કે, કાર્યકારણભાવને પામેલાં દ્રવ્યોમાં વધ્યધાતકત્વ નથી. જ્યારે ગુણ કર્મમાં એવો નિયમ નથી; કાર્યકારણદ્રવ્યમાં રહેલું અવિરોધિત્વ એ ગુણકર્મની અપેક્ષાએ વૈધર્મ્ય છે. ॥ ૧૨ ॥

હવે કાર્યકારણભાવને પામેલા ગુણોમાં અસ્પર્શ વિરોધિત્વ છે એ બતાવે છે.

ઉચ્ચયથા ગુણાઃ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ—(ગુણાઃ) ગુણો (ઉચ્ચયથા) જનને રીતે હોય છે.

ભાવાર્થ—કાર્યગુણ કારણ-ગુણનો અને કારણ-ગુણ કાર્યગુણનો નાશ કરે છે. ઉદાહરણ—શબ્દ એ ગુણ છે. શબ્દથી પણ શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે. કાર્યશબ્દ-ગુણ કારણશબ્દ-ગુણનો નાશ કરે છે, અને ઉપાન્ન કારણશબ્દશ્ચ ગુણ છેલ્લા કાર્યશબ્દનો નાશ કરે છે. ગુણોમાં રહેલું આ વિરોધિત્વ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ વૈધર્મ્ય છે. ॥ ૧૩ ॥

હવે કર્મમાં દ્રવ્યનું વૈધર્મ્ય બતાવે છે.

કાર્યવિરોધિ કર્મ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ—(કાર્યવિરોધિ) કાર્ય વિરોધિ યસ તત્ કાર્યવિરોધિ—કાર્ય જેનું વિરોધિ છે એનું (કર્મ) કર્મ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ—કર્મ કાર્યથી નાશ પામે છે. કર્મ જે દ્રવ્યમાં ઉત્પન્ન થયું તે પ્રથમ વિભાજને ઉત્પન્ન કરે છે અને વિભાજથી દ્રવ્યના સંયોગનો નાશ પામે છે અને ૪થી બીજો સંયોગ દ્રવ્યમાં ઉત્પન્ન થાય છે; એ ઉત્તર સંયોગથી કર્મ નાશ પામે છે. આમ જોતાં ઉત્તર સંયોગને ઉત્પાદ કરનાર કર્મ છે અને એ જ ઉત્તર સંયોગ પોતાના જનક કર્મનો નાશ કરે છે. માટે કર્મને પોતાના જ કાર્ય સાથે વિરોધ છે. દ્રવ્યમાં આવો વિરોધ નથી; આ વિરોધ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ કર્મમાં વૈધર્મ્ય છે. ॥ ૧૪ ॥

હવે દ્રવ્યનું તત્કાલ બાંધે છે.

ક્રિયાગુણવત્ સમવાયિકારણમિતિ દ્રવ્યલક્ષણમ્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ—(ક્રિયાગુણવત્) ક્રિયા અને ગુણવાળું તથા (સમવાયિકારણમ્) સમવાયિકારણ (હતિ) એ (દ્રવ્યલક્ષણમ્) દ્રવ્યનું લક્ષણ છે.

ભાવાર્થ—ક્રિયા ચ. ગુણવ તો ક્રિયાગુણી તો વિશેષે ક્ષમિન્ હતિ ક્રિયાગુણવત્ દ્રવ્યમ્ જેમાં ક્રિયા અને ગુણ હોય તેને દ્રવ્ય સમજવું. એટલે ક્રિયાગુણવત્ એ દ્રવ્યનું લક્ષણ થયું.

ક્રિયા નવેય દ્રવ્યમાં નથી. પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને મન આ પાંચ દ્રવ્યોમાં જ ક્રિયા છે. આકાશ, કાળ, દિશા અને આદ્રમાં ક્રિયા નથી. નવેય દ્રવ્યોમાં ક્રિયા ન હોવાથી એ દ્રવ્યનું લક્ષણ બની શકતી નથી; કેવળ ક્રિયાને દ્રવ્ય લક્ષણ માનીએ તો અવ્યાપ્તિ દોષ આવે છે માટે ક્રિયા સાથે ગુણને લીધો છે. ક્રિયા અને ગુણ બન્ને મળી દ્રવ્યનું લક્ષણ થઈ શકે છે, કાર્ધ પણ દ્રવ્ય એવું નથી કે જેમાં ગુણ ન હોય. ગુણ સર્વ દ્રવ્ય વ્યાપી હોવાથી ક્રિયાગુણવત્ત્વમ્ દ્રવ્યત્વમ્ એમ કહી શકાય. એકલી ક્રિયાને દ્રવ્યનું લક્ષણ બાંધતાં જે અવ્યાપ્તિ દોષ આવતો હતો તે ગુણ આપતાં દૂર થાય છે.

સમવાયિકારણતા પણ દ્રવ્યનું લક્ષણ થઈ શકે છે. સમવાયિકારણતા પણ નવેય દ્રવ્યમાં રહે છે એટલે એમાં અવ્યાપ્તિ, અતિવ્યાપ્તિ કે અસંબંધ દોષ આવતો નથી.

સમવાયિકારણતાવત્ત્વમ્ દ્રવ્યત્વમ્ આ નિર્દોષ લક્ષણ છે.

ક્રિયા, ગુણ અને અસમવાયિકારણતા એ દ્રવ્યના અસાધારણ ધર્મો છે. એટલે કે એ ત્રણે ધર્મો દ્રવ્યમાં જ રહે છે. ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, રિશિય અને સમવાયમાં રહેતા નથી. જેમાં ક્રિયા અને ગુણ બન્ને હોય તે દ્રવ્ય અથવા કેવળ ગુણ જેમાં હોય તે દ્રવ્ય; તથા જેમાં સમવાયિકારણતા હોય તે દ્રવ્ય. આ પ્રમાણે દ્રવ્યનું લક્ષણ છે. ॥ ૧૫ ॥

હવે ગુણનું લક્ષણ બાધે છે.

દ્રવ્યાધ્યવ્યગુણવાન સંયોગવિભાગેષ્વકારણમનપેક્ષ હતિ ગુણલક્ષણમ્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ—(દ્રવ્યાધ્યવી) જેનો સ્વભાવ દ્રવ્યનો આશ્રય કરીને જ રહેવાનો છે. (અગુણવાન) જેમાં ગુણ ન હોય (સંયોગવિભાગેષુ) સંયોગ અને વિભાગમાં (અનપેક્ષ. અકારણમ્) અપેક્ષા રાખ્યા વગર કારણ ન બને (ગુણલક્ષણમ્) એ ગુણનું લક્ષણ છે.

ભાવાર્થ—જે દ્રવ્યનો આશ્રય કરીને જ રહે; દ્રવ્યના આધાર વગર જે ન જ રહી શકે તે ગુણ. આટલું લક્ષણ બાંધતાંથી અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવે છે. દ્રવ્ય પણ દ્રવ્યનો આશ્રય કરીને જ રહે છે. કાર્ય-દ્રવ્ય કારણદ્રવ્યનો આશ્રય કર્યા વગર 'રહી શકેતું' નથી માટે આગળ લખ્યું છે કે શ્રગુણવાન એટલે જે દ્રવ્યનો આશ્રય કરીને રહે અને જેમાં ગુણ ન હોય તે ગુણ. આવું લક્ષણ બાંધતાં દ્રવ્યમાં જોઈ થતી અવ્યાપ્તિ તો ગઈ પણ, કર્મમાં અવ્યાપ્તિ રહી ગઈ. કર્મ પણ દ્રવ્યનો જ આશ્રય કરીને રહે છે અને એમાં ગુણ પણ નથી; માટે આગળ જોમેરવામાં આવ્યું કે, સંગોગવિભાગેષુ શ્રક્ષણમ્ ધનવેદ્ય. સંયોગ વિભાગમાં જે સાપેક્ષ હોય તે ગુણ અગ્નિનો સંયોગ જ્યારે પાર્થિવ પરમાણુને લાગે છે ત્યારે પાર્થિવ પરમાણુમાં રૂપ ગુણ ઉત્પન્ન થાય છે, પણ અગ્નિનો સંયોગ પાર્થિવ પરમાણુમાં નિરપેક્ષ કારણ નથી, પણ સાપેક્ષ છે. અગ્નિના સંયોગને અગ્નિગત ઔષ્ણ્યની અપેક્ષા રાખવી પડે છે અર્થાત્ અગ્નિ સંયોગ સાપેક્ષ થઈ પાર્થિવ પરમાણુમાં રૂપ ગુણને ઉત્પન્ન કરે છે. સુક્તત્તમવાચાદમેવૈશેષિકમ્ ॥ ચ. ૧૦-સા. ૨-સૂત. ૭, અર્થ: અગ્નિનો વિશેષ ગુણ ઉચ્ચતા છે તે પણ સંયુક્તસમવાય સંબંધથી પાક જ ગુણને ઉત્પન્ન કરવામાં નિમિત્ત કારણ બને છે એટલે કે અગ્નિસંયોગને ઉચ્ચતા પાક જ ગુણ ઉત્પન્ન કરવામાં સહાયતા આપે છે. આથી કર્મમાં જે અતિવ્યાપ્તિ આવતી હતી તે દૂર થઈ જાય છે. કર્મ સંયોગ અને વિભાગમાં અપેક્ષા રાખતું નથી, જ્યારે ગુણ સંયોગ અને વિભાગમાં અપેક્ષા રાખે છે. કર્મ ઉત્પન્ન થયા પછી એ કાર્ત્તની પણ અપેક્ષા રાખ્યા વગર વિભાગને અને ઉત્તર સંયોગને ઉત્પન્ન કરે છે, જ્યારે સંયોગરૂપ ગુણને પાક જ ગુણ ઉત્પન્ન કરવામાં અગ્નિગત ઔષ્ણ્યની અપેક્ષા રાખવી પડે છે. આ પ્રમાણે સંત્રોક્ત લક્ષણ સંપૂર્ણ નિર્દોષ થઈ શકે છે.

આવી રીતે વિદ્વાનોએ બીજા પણ ગુણનાં લક્ષણ બાંધ્યા છે જેમકે—
 સામાન્યશ્વરે સત્તિ કર્મન્યત્વે ચ સત્તિત્વો જ્ઞર્ણય પદાર્થ સ ગુણ જે સામાન્યવાન હોય અને કર્મથી લિન્ન હોય એવા જે ગુણ-રહિત પદાર્થ તેને ગુણ કહેવામાં આવે છે. અહીં સામાન્યવાન કહેવાથી સામાન્ય વિશેષ અને સમવાય ત્રણે પદાર્થોની વ્યવૃત્તિ થઈ જાય છે નિર્ગુણ કહેવાથી દ્રવ્યની વ્યવૃત્તિ થાય છે અને કર્માન્યત્વ કહેવાથી કર્મની વ્યવૃત્તિ થાય છે. એટલે આ લક્ષણમાં પણ અવ્યાપ્તિ કે અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવતો નથી.

एक रूपम् । एको रसः । એક રૂપ અને એક રસ આવાં પ્રયોગ ઉપર નજર નાખતા રૂપ અને રસ ગુણમાં એકત્વ રાખ્યા જણાય છે અને સંખ્યા

એ ગુણ છે, એથી ગુણ નિર્ગુણ છે એમ સિદ્ધ થતું નથી જતાં, ઉક્ત પ્રયોગથી ૩૫ અને ૨૪માં એકતરફ સંખ્યા-ગુણ જણાય છે પણ, તે પ્રયોગ ગીણ રૂપિથી સમજવો. સંયોગ કે મનના સંબંધથી કોઈપણ ગુણ ગુણમાં નથી. ॥ ૧૬ ॥

હવે 'કર્મનું' લક્ષણ બાંધે છે.

एकद्रव्यं मगुलं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारण मिति
कर्मलक्षणम् ॥ १७ ॥

પદાર્થ—(एकद्रव्यम्) એકેવ દ્રવ્યમ્ આશ્રયો यस्य तत् एकद्रव्यम् । એક જ દ્રવ્ય જેનો આશ્રય હોય (अगुलम्) જેમાં ગુણ ન હોય (संयोग-विभागेषु) સંયોગ અને વિભાગમાં (अनपेक्षकारणम्) કોઈની પણ અપેક્ષા રાખ્યા વગર જે કારણ હોય (इति) એ (कर्मलक्षणम्) કર્મનું લક્ષણ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ—જે એક જ દ્રવ્યનો આશ્રય કરીને રહે, જેમાં ગુણ ન હોય અને જે સંયોગ વિભાગ આદિ કરવામાં કોઈની પણ અપેક્ષા ન રાખે તેનું નામ કર્મ.

કર્મ હમેશાં એક જ દ્રવ્યમાં રહે છે સંયોગ અને વિભાગ જેમ જે દ્રવ્યનો આશ્રય કરીને રહે છે, તેમ કર્મ જે દ્રવ્યોનો આશ્રય કરીને રહેતું નથી.

કર્મમાં કોઈ ગુણ હોતો નથી માટે તે નિર્ગુણ છે, કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે કે તરત તે વિભાગને અને સંયોગને ઉત્પન્ન કરે છે, બીજા કોઈની મદદ લેવા શકાતું નથી, માટે તે સંયોગવિભાગ આદિ પોતાના કાર્ય કરવામાં અનપેક્ષ કહેવાય છે.

જે કે કર્મને પોતાના આધારભૂત સમવાયિકારણની અપેક્ષા તો રહે છે તથા પૂર્વ સંયોગના નાશની પણ અપેક્ષા રહે છે જા પણ “स्वात्मजनन्तरोत्पत्तिक्रमावभूतानपेक्षम्” પોતાની ઉત્પત્તિ થયા પછી કોઈ બાવરૂપ પદાર્થની અપેક્ષા તે રાખતું નથી સમવાયિકારણ તો કર્મની પહેલાં ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે, અને પૂર્વસંયોગનો નાશ એ તો અભાવરૂપ હોય છે, માટે સૂત્રમાં કહેવું કર્મનું લક્ષણ અરામર છે ॥ ૧૭ ॥

હવે કારણ દ્વારા દ્રવ્ય, રૂપ અને કર્મનું સાધર્મ્ય જતાવે છે.

द्रव्यगुणकर्मणां द्रव्यं कारणं सामान्यम् ॥ १८ ॥

પદાર્થ—(द्रव्यगुणकर्मणाम्) દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મનું (द्रव्यम्) દ્રવ્ય (कारणम्) કારણ (सामान्यम्) સામાન્ય છે.

ભાવાર્થ—કાર્ય દ્રવ્યનું સમવાયિકારણ દ્રવ્ય હોય છે, ગુણનું સમવાયિકારણ દ્રવ્ય હોય છે અને કર્મનું સમવાયિકારણ પણ દ્રવ્ય જ હોય છે.

આ કારણથી ત્રણેનું સમવાયિકારણ તરીકે દ્રવ્યનું હોવું એ ત્રણેનું સાધર્મ્ય છે. જેમ આ ત્રણ બાળકોની મા સમાન છે તેમ દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મનું સમવાયિકારણ દ્રવ્ય સમાન છે. ॥ ૧૮ ॥

હવે ત્રણેનું અસમવાયિકારણ સાધર્મ્ય તરીકે બતાવે છે.

તથા ગુણઃ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ—(તથા) તે પ્રમાણે (ગુણઃ) ગુણ ત્રણેનું અસમવાયિકારણ છે.

ભાવાર્થ—દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મનું અસમવાયિકારણ ગુણ છે. સંયોગરૂપ ગુણ ઉત્પન્ન થયેલા દ્રવ્યનું અસમવાયિકારણ હોય છે. કાર્યદ્રવ્યમાં ઉત્પન્ન થયેલા રૂપ, રસ, ગન્ધ, સ્પર્શ, સંખ્યા, પરિમાણ અને પૃથક્ત્વ આદિ ગુણોનું અસમવાયિકારણ કારણગત રૂપ, રસ અને ગન્ધાદિ ગુણો જ હોય છે. જેમકે પટગતરૂપનું અસમવાયિકારણ તંત્રગત રૂપ જ છે. સજાતીયકારણ ગુણો કાર્યગુણોના અસમવાયિકારણ હોય છે. મનઃસંયોગ શુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ધ્વિજા, દ્વેષ અને પ્રયત્ન આ આત્માના ગુણો છે અને તે જન્ય ગુણો છે, માટે તેનું પણ કારણ આત્મા અને મનનો સંયોગરૂપ ગુણ છે. પાર્થિવ પરમાણુઓની અંદર જે પાક જ ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે તેનું અસમવાયિકારણ અગ્નિનો સંયોગરૂપ ગુણ જ છે. અગ્નિના સંયોગથી પાર્થિવ પરમાણુઓમાં રૂપો નવાં નવાં ઉત્પન્ન થયાં કરે છે.

અગ્નિનો નોદનાખ્ય સંયોગ, અભિધાત, ગુસ્ત્વ, દ્રવત્વ, સંસ્કાર અને અદૃષ્ટવાળા આત્માનો સંયોગ આ બધા ગુણો ઉત્ક્રેષ્ણણ આદિ કર્મનાં અસમવાયિકારણ હોય છે.

કોઈ વખત એક જ ગુણ દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મનું અસમવાયિકારણ બને છે. જેમકે—વેગવાળા રૂના પૂમગ્રનો બીજા પૂમગ્ર સાથે જ્યારે સંયોગ થાય છે ત્યારે તે સંયોગ બીજા પૂમગ્રમાં કર્મને ઉત્પન્ન કરે છે, બે પૂમગ્ર મળી એક બીજું અવયવિ દ્રવ્ય બને છે અને એ સંયોગ અવયવિદ્રવ્યનું પરિમાણ પણ બનાવે છે. આ પ્રમાણે એક પૂમગ્રનો સંયોગરૂપ ગુણ દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મનું અસમવાયિકારણ બને છે. આ પ્રમાણે દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મનું ગુણનું અસમવાયિકારણ તરીકે હોવું એ ત્રણેનું સાધર્મ્ય છે. ॥ ૧૯ ॥

કોઈ વખત એક જ કર્મ અનેક કાર્યનું કારણ બને છે એ વાત આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

સંયોગવિમાગચેગાનાં કર્મ સમાનમ્ ॥

અ રોચથી

પદાર્થ—(યંયાગાચમન્વચનન્) ન પે ૧, વિભાન

૬૬૩૫
ની

કર્મ (ચમનન્) મમાન કારણ દોષ છે

આનાર્થ—જે દ્રવ્યના કર્મ ઉત્પન્ન ૧

અગ્નિને દત્તા તેટલા જ વિભાજે તે કર્મ ઉત્પન્ન કરે જ નહીં તરત જ તેટલા જ ઉત્પન્ન થાય છે તે કર્મ ઉત્પન્ન કરે છે કર્મ પોતાના આત્માનું દ્રવ્યમા પોતે પદ ઉત્પન્ન કરે છે. જે એટલે બધી વિચિત્રધાપક વેન સમજાયો. માત્રી જાણે શા પાછી મુકી દેતી એ એક કર્મ થયું, તેનાથી વિજ્ઞાન, ઉત્તર સંયોગ અને વિચિત્રધાપકરૂપ જે ઉત્પન્ન થાય છે. ॥ ૨૦ ॥

કર્મ કોઈપણ દ્રવ્યનું કારણ મનનું નથી તે આ સુત્રમા બતાવે છે. આ દેશને કારણ એટલે અસમસાધિકારણ સમજવું

ન દ્રવ્યાણાં કર્મ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ—(દ્રવ્યાણામ્) દ્રવ્યોનું કારણ (કર્મ) કર્મ (ન) થતું નથી.

આનાર્થ—કોઈ પણ કર્મ દ્રવ્ય અસમસાધિકારણ બનતું નથી તેની સમજવા આનંદના સુત્રમા છે

કર્મ દ્રવ્ય કારણ કેમ મનનું નથી ? ઉત્તર—

વ્યતિરેચાન્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ—(વ્યતિરેચાન્) કર્મ ન રહેવાથી

આનાર્થ—કર્મથી મયોગ થાય છે અને સંયોગ થયા પછી તરત કર્મ નાશ પામે છે, એટલે કર્મ નાશ પામ્યા પછી દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેથી કર્મ દ્રવ્યનું અસમસાધિ કારણ નથી

અસપદ દ્રવ્યોમા જ્યાર અસપદિ દ્રવ્ય બને છે ત્યારે કર્મ નાશ પામી નહીં હોય છે, કેમકે અસપદોના સંયોગે જ તે વખત સિદ્ધમાન હોય છે. નાશ પામેતું કર્મ દ્રવ્યનું કારણ કેવી રીતે બની શકે ? માટે સંયોગે જ અસપદિ દ્રવ્યનું અસમસાધિ કારણ દોષ છે તમા બધી એક બીજાને પ્રત્યક્ષ જાણે થાય છે કે, કર્મને દ્રવ્યનું અસમસાધિ કારણ માનવામા આવે તો અસમસાધિકારણ કર્મ નાશ પામ્યા પછી અસપદિ કાર્મ દ્રવ્યનો પણ નાશ થવો જોઈએ

અસમસાધિકારણના નાશ પામવાથી કાર્મ દ્રવ્ય નાશ પામે છે, એ તો આદિક નિયમ છે

જો પરિણામ એ આવે કે અવયવગત કર્મનો નાશ થવાથી કાર્ય દ્રવ્ય વાયિકારુ પામે તો સંસારમાં કોઈ કાર્યદ્રવ્ય રહી શકે નહિ, એટલે સંસાર જ બની શકે નહિ. આ કારણથી અવયવોના સંયોગોને જ અસમવાયિકારણ માનવામાં આવે છે, કારણ કે એ કાર્યદ્રવ્ય સાથે રિચર રહે છે.

જો કર્મને દ્રવ્યનું નિમિત્ત કારણ માનવામાં આવે તો પણ ઠીક નથી. ધારો કે આપણી પાસે એકવાર કાપડનો કકડો છે, તેને ફાડીને બે કકડા ક્યાં એટલે બે દ્રવ્ય કાર્યો તો થયાં, પણ અવયવ દ્રવ્યમાં કોઈ કર્મ તો ન જ થયું. નિમિત્ત કારણ વગર કાર્યનું બનવું અશક્ય છે. માટે કર્મ કાર્યદ્રવ્યનું નિમિત્ત કારણ નથી. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, કર્મ કાર્યદ્રવ્યનું સમવાયિ, અસમવાયિ કે નિમિત્ત કારણ નથી. ॥ ૨૨ ॥

હવે અવયવિ કાર્યદ્રવ્યના આરંભક અવયવ-દ્રવ્યો અનેક હોય છે, એક નહિ. એ આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

દ્રવ્યાણાં દ્રવ્યં કાર્યં સામાન્યમ્ ॥ ૨૩ ॥

પ્રકાર—(દ્રવ્યાણામ્) બે અથવા વધારે અવયવ દ્રવ્યોનું (દ્રવ્યમ્ કાર્યમ્) દ્રવ્યરૂપ એક કાર્ય હોવું (સામાન્યમ્) એ સામાન્ય છે.

બાવાર્થ—બે પરમાણુઓમાંથી એક દ્રવ્યક બને છે એક વાણી અને બીજો તાણી, આમ બે સૂતરમાંથી એક પટલ બને છે. અનેક છટા અને ચુનામાંથી એક ગૃહરૂપ કાર્ય બને છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે, કે, અનેક અવયવ દ્રવ્યોનું એક કાર્યરૂપ અવયવિ દ્રવ્ય હોય છે. કોઈપણ ઠેકાણે એક જ કારણ દ્રવ્યમાંથી કાર્યદ્રવ્ય બનતું નથી.

અહીં શંકા કરવામાં આવે છે કે એક જ સૂતરરૂપ અવયવ દ્રવ્યમાંથી રૂમાલ અથવા પહેરવાનું મંદુરક વગેરે બનાવવામાં આવે છે તેનું શું? શું અહીં એક કાર્યદ્રવ્ય એક કારણ દ્રવ્યમાંથી નથી બન્યું?

ઉ.—નહિ, જ્યાં એક સૂતરથી કાર્યદ્રવ્ય બનેતું જણાય છે ત્યાં પણ કારણરૂપ સૂતરને આપાત પ્રત્યાપાત થયા કરે છે અને તેથી તેના ખડો થયા કરે છે, એટલે ત્યાં પણ અનેક કારણ દ્રવ્યો માનવાં જ જોઈએ. જો એક જ અખંડ કારણ દ્રવ્ય માનવામાં આવે તો તેનો કોઈ બીજા કારણ દ્રવ્ય સાથે સંયોગ ન થાયથી અસમવાયિકારણ જ ન બને અને અસમવાયિકારણ વગર દ્રવ્યરૂપ અવયવિ કાર્ય બની જ ન શકે.

આ જ કારણથી નીચે વેદાન્તીએ એક જ બ્રહ્મમાંથી જગત્ની

ઉત્પત્તિ થઈ છે એમ જે માને છે તે ખોટું ઠરે છે. એક જ બ્રહ્મ હોવાથી તેનો ખીન્ન કોઈ દ્રવ્ય સાથે સંયોગ થતો નથી અને સંયોગ તો જગતરૂપ-કાર્યદ્રવ્યનું અસમવાયિકારણ છે, માટે અસમવાયિકારણ સંયોગ વગર જગતની ઉત્પત્તિ થઈ શકે નહિ. તેથી બ્રહ્મ એક જ છે, ખીલું કશું જ નથી એ માન્યતા આ સિદ્ધાંતને આધારે ખોટી ઠરે છે. ભાવાર્થ એ છે કે, અનેક દ્રવ્યોમાંથી એક અવયવિરૂપ કાર્યદ્રવ્ય બને છે. જેમ સંયોગ, વિભાગ અને વેગ ગુણોનું એક કર્મ સમાન કારણ છે તેમ અનેક કારણ દ્રવ્યોનું એક કાર્યદ્રવ્ય સમાન છે. ॥ ૨૩ ॥

જેમ દ્રવ્યોનું દ્રવ્ય કાર્ય હોય છે અને ગુણોનું ગુણ કાર્ય હોય છે તેમ કર્મોનું કાર્ય કર્મ હોય છે કે નહિ? તેનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં આપે છે.

ગુણવૈધર્મ્યાન્ન કર્મણાં કર્મ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ—(ગુણવૈધર્મ્યાન્) ગુણની અપેક્ષાએ કર્મમાં વૈધર્મ્ય હોવાથી (કર્મણામ્) કર્મોનું કાર્ય (કર્મ) કર્મ (ન) હોતું નથી.

ભાવાર્થ—ગુણનો જે ધર્મ છે તે કર્મમાં નથી સમજીતીયારંભકત્વ એ ગુણનો ધર્મ છે, કર્મનો નહિ.

આ વૈધર્મ્યથી કર્મોનું કોઈ કાર્ય કર્મ તરીકે નથી. દ્રવ્ય અને ગુણ સમજીતીય દ્રવ્ય અને ગુણના આરંભક હોય છે પણ કર્મ કર્મનું આરંભક અર્થાત્ જનક હોતું નથી.

સૂત્ર ૧૧ માં જે વાત કહેવામાં આવી છે તે જ વાત અહીં ફરીથી અનુવાદ તરીકે કહેવામાં આવી છે ભુલો અ ૧ આ ૧. સૂ ૧૧ ॥ ૨૪ ॥

હવે વ્યાસજ્યોત્ષિ ગુણો અનેક દ્રવ્યોમાં રહે છે, તે બાબત આ સૂત્રમાં સ્પષ્ટ કરે છે.

દ્વિત્વપ્રમૃતયઃ સંખ્યાઃ પૃથક્ત્વસંયોગવિભાગાશ્ચ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ—(દ્વિત્વપ્રમૃતય સંખ્યાઃ) દ્વિત્વ ત્રિત્વ આદિ સંખ્યાઓ (પૃથક્ત્વસંયોગ-વિભાગા ચ) પૃથક્ત્વ સંયોગ અને વિભાગ એ વ્યાસજ્યોત્ષિ ગુણો છે એટલે એ ગુણો અનેક દ્રવ્યોનો આશ્રય કરીને રહે છે.

ભાવાર્થ—જે ગુણ એ દ્રવ્યમાં અથવા વધારે દ્રવ્યમાં રહે છે તે ગુણ વ્યાસજ્યોત્ષિ કહેવાય છે. સંયોગને ઉત્પન્ન થતું હોય તો એ દ્રવ્યોમાં ઉત્પન્ન થઈ રહે છે. એટલે સંયોગ વિભાગ અને પૃથક્ત્વ દ્વિષ્ઠ અથવા વ્યાસ-જ્યોત્ષિ કહેવાય છે. કાર્ય દ્રવ્ય પણ એ અવયવ દ્રવ્યોમાં ઉત્પન્ન થઈ

તેમા જ રહે છે સમવાય્યન્યોન્યાભાવસામાનાધિકરણ્યં વ્યાસજ્યવૃત્તિત્વમ્ ।
 પોતાના સમવાયિકારણના અન્યોન્યાભાવ સાથે જે રહે તે ‘વ્યાસજ્યવૃત્તિ’
 કહેવાય છે જેમકે બે ફળ હોય અને તેને સયુક્ત કર્યા હોય તો એક ફળનો
 અન્યોન્યાભાવ ખીજા ફળમા હોય છે અને તેમા જ બે ફળનો સયોગ પણ
 હોય ॥ માટે સયોગ ‘વ્યાસજ્યવૃત્તિ’ કહેવાય છે આ પ્રમાણે બે, ત્રણ
 વગેરે સખ્યાઓ પણ વ્યાસજ્યવૃત્તિ સખ્યા ગણાય છે ॥ ૨૫ ॥

જેમ અવયવિ દ્રવ્ય, સયોગ અને વિભાગ આદિ શુદ્ધો વ્યાસજ્યવૃત્તિ
 છે તેમ કર્મ વ્યાસજ્યવૃત્તિ છે કે નહિ? એ આ સૂત્રમા બતાવે છે

અસમવાયાત્ સામાન્યકાર્યં કર્મ ન વિચલે ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ—(અસમવાયાત્) બે દ્રવ્યોમા એક કર્મનો સમવાય સબધ ન હોવાથી
 (કર્મ) કર્મ (સામાન્યકાર્યમ્) સમુદાયનુ કાર્ય (ન) નથી

બીજાં—બે દ્રવ્યોમા કે ત્રણ દ્રવ્યોમા એક જ કર્મ સમવાય
 સબધથી રહેતુ નથી, તેથી કર્મ સમુદાયનુ કાર્ય નથી, અર્થાત્ કર્મ સયોગ
 આદિની પેઠે વ્યાસજ્યવૃત્તિ નથી

જો કર્મ વ્યાસજ્યવૃત્તિ હોય તો એક દ્રવ્યના આલવાથી બે દ્રવ્યો
 અથવા વધારે દ્રવ્યો ચાને છે એવી પ્રતીતિ થવી જોઈએ

જો કોઈ કહે કે શરીર ચાનવાથી હાથ પગ વગેરે તેના અવયવો પણ
 ચાલે છે એવી પ્રતીતિ થાય ॥ માટે કર્મને પણ વ્યાસજ્યવૃત્તિ માનવુ
 જોઈએ આનો ઉત્તર એ છે કે શરીર એ અનયવિ દ્રવ્ય છે અને હાથ પગ
 તેના અનયવો છે અનયવિકર્મની સામગ્રી અવયવ કર્મની સામગ્રીની વ્યાપક
 ॥ તેથી શરીર ચાનવાથી અવયવો ચાને છે એવી પ્રતીતિ થાય છે અવયવ
 કર્મની સામગ્રીથી અનયવિકર્મની સામગ્રી વ્યાપ્ત હોતી નથી તેથી આગળના
 હેતુ ચાનથી શરીરના હેતુ ચાનની પ્રતીતિ થતી નથી માટે કર્મ
 વ્યાસજ્યવૃત્તિ નથી

આગળી અને વૃક્ષનો સયોગ એ કારણ અને અકારણનો સયોગ છે,
 કારણ કે, આગળી એ શરીરનો કારણ તરીકેનો અવયવ છે અને વૃક્ષ એ શરીરનુ
 કારણ નથી, માટે એ કારણાકારણ સયોગથી શરીરરૂપ કાર્ય અને વૃક્ષરૂપ
 અકાર્યનો સયોગ થાય છે જો આગળીમા રહેલું કર્મ શરીરમા પણ
 માનવામા આવે તો કારણાકારણસયોગથી કાર્યાકાર્યસયોગ શા માટે માનવો?
 અર્થાત્ સુતકારે ત્રણ પ્રકારના સયોગો માન્યા છે જન્યવરત્ત્વ ઉભયત્ત્વ
 ઉપયોગજ્ઞ સયોગ । ૭-૨-૮ એમા સયોગજ સયોગ માનવાની જરૂર ન

રહે. માટે કમ' વ્યાસન્યવૃત્તિ નથી. ॥ ૨૬ ॥

બહુ સંયોગોથી એક દ્રવ્યકાર્ય' બને છે; એ બાબત આ સૂત્રથી બતાવે છે. આ પણ રૂપાદિ ગુણો સાથે સંયોગનું સાધર્મ્ય' છે.

સંયોગાનાં દ્રવ્યમ્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ—(સંયોગાનામ્) ધણા સંયોગોનું (દ્રવ્યમ્) દ્રવ્ય કાર્ય' હોય છે.

ભાવાર્થ—ધણા સંયોગો એક અવયવિ દ્રવ્યનું અસમવાયિકારણ હોય છે. જેમકે:—અનેક ઇંડાના સંયોગથી એક ભીંતરૂપ દ્રવ્ય કાર્ય' બને છે.

આ નિયમ સ્પર્શ—રહિત દ્રવ્યો અને અતિમ અવયવિ દ્રવ્યોને લાગુ પડતો નથી. કારણ કે, દિશા અને આત્માના સંયોગોથી કોઈ અવયવિ દ્રવ્ય બનતું નથી. તેમ અતિમ અવયવિ દ્રવ્યના સંયોગોથી પણ કોઈ કાર્ય' દ્રવ્ય બનતું નથી. એક દહાની સાથે બીજા દહાનો સંયોગ થાય તો તેથી કોઈપણ કાર્ય' દ્રવ્ય થતું નથી, કારણ કે દોઝો એ અતિમ દ્રવ્ય છે. એક ધડો બીજા ધડો સાથે સંયોગ પામે તો તે સંયોગથી કોઈ દ્રવ્ય બનતું નથી કારણ કે, ધડો અતિમ દ્રવ્ય છે. ॥ ૨૭ ॥

હવે ધણા ગુણોમાંથી એક ગુણ રૂપ કાર્ય' બને છે એ વાત કહે છે.

રૂપાણાં રૂપમ્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ—(રૂપાણામ્) રૂપોમાંથી (રૂપમ્) એક રૂપ કાર્ય' બને છે.

ભાવાર્થ—ધણા અવયવોના રૂપોમાંથી એક અવયવિનું રૂપ બને છે. અવયવો અનેક હોવાથી તદ્દગત રૂપ વ્યક્તિઓ પણ અનેક હોય છે. આ સૂત્રમાં બને રૂપો લક્ષણા વૃત્તિથી પ્રયોજ્યમાં છે. રૂપ પદ્યથી બીજા પણ ગુણો સમજવાના હોય છે. રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, રસ, સાંસિદ્ધિક દ્રવ્ય, એકત્વ, એકપૃથક્ત્વ. આ ગુણો કાર્યગત રૂપ, અને રસાદિનાં અસમવાયિકારણો હોય છે.

‘અસમવાયિકારણ’ ના બે પ્રકાર છે. (૧) કારણેકાર્યપ્રત્યાસત્તિ

(૨) કાર્યેકાર્યપ્રત્યાસત્તિ.

(૧) ઘટગત રૂપનું સમવાયિ કારણ ઘટ હોય ॥ અને તે ઘટ કપાલ-દ્યમાં સમવાય સંબંધથી રહે છે અને એજ કપાલદ્યનાં રૂપો પણ એજ કપાલદ્યમાં રહે છે કે, જે ઘટગત રૂપનાં અસમવાયિકારણ હોય છે માટે આ ઠેકાણે ‘કારણેકાર્યપ્રત્યાસત્તિ’ કહેવાય છે.

(૨) બે કપાલોમાં કાર્ય' ઘટ સમવાય સંબંધથી રહે છે, માટે બે કપાલોના ॥યોગ ઘટનું અસમવાયિકારણ બને છે. આ ઠેકાણે

‘કાર્યકાર્યપ્રત્યાસત્તિ’ કહેવાય છે કારણ કે કાર્યસાથે જ
અસમવાયિકારણ રહે છે.

આકાશમાં કારણ શબ્દ હોય છે અને કાર્યશબ્દ પણ હોય છે માટે
અહીં પણ કાર્યકાર્યપ્રત્યાસત્તિથી પૂર્વશબ્દ ઉત્તરશબ્દને ઉત્પન્ન કરે છે. ॥ ૨૮ ॥

હવે એક કર્મ અનેક કારણોથી જન્મે છે, એ સાધર્મ્ય બતાવે છે.
જે ગુણોથી કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે તે ગુણોનું આપસમાં સાધર્મ્ય સમજવું.

ગુહત્વપ્રયત્નસંયોગાના મુત્ત્વેપણમ્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ—(ગુહત્વપ્રયત્નસંયોગાનામ્) ગુહત્વ, પ્રયત્ન અને સંયોગનું (મુત્ત્વેપણમ્).
ઉદ્દેશ્ય કાર્ય હોય છે

ભાવાર્થ—હાથ અને માટીના દેહમાં રહેલું ગુહત્વ હાથમાં ઉત્પન્ન
થયેલા ઉદ્દેશ્યરૂપ કર્મનું નિમિત્ત કારણ હોય છે.

પ્રયત્નવાન આત્માનો હાથ સાથે જે સંયોગ હોય છે તે હસ્તમત
ઉદ્દેશ્યનું અસમવાયિકારણ હોય છે, અને દેહમાં જે ઉદ્દેશ્ય ઉત્પન્ન થાય
છે તેનું અસમવાયિકારણ હાથનું નોદન (ધક્કો) હોય છે.

આ પ્રમાણે અવદેશ્ય આદિ કર્મોનાં કારણ પણ સમજાવ્યાં એક જ
કર્મ અનેક કારણોથી ઉત્પન્ન થાય છે. ॥ ૨૯ ॥

દ્રવ્યનું કારણ કર્મ નથી અને કર્મનું કારણ પણ કર્મ નથી એ આગળ
કહેવામાં આવ્યું છે. હવે રજા ગુણો કોઈ ગુણ કર્મનું કાર્ય છે કે નહિ?
એ સ્પષ્ટ કરો.

જો કર્મનું કોઈ કાર્ય ન હોય તો ચંદ્ર, મંગળ આદિ ગ્રહોમાં જે
ગતિ (કર્મ) હોય છે, તેનું અનુમાન કેવી રીતે કરવું? કાર્યથી કારણનું અનુમાન
થાય એ તો સર્વ કોઈ જાણી શકે છે, માટે કર્મનું જો કોઈ પણ કાર્ય હોય
તો બતાવો. આના જવાબમાં આ નીચેનું સૂત્ર છે.

સંયોગવિભાગાચ્ચ કર્મણામ્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ—(સંયોગવિભાગા ચ) સંયોગ અને વિભાગો આ ગુણો છે અને તે
(કર્મણામ્) કર્મનાં કાર્યો છે, જ્યાં વેગ પણ કર્મનું કાર્ય છે
એમ સમજવું.

ભાવાર્થ—સંયોગ અને વિભાગ કર્મનાં કાર્ય છે. આકાશમાં રહેલા
અને મંગળ આદિ ગ્રહો જ્યારે ખીચી સ્થાનમાં સંયોગ પામેલા જણાય

સારે એ મયોત્તી અને વિનાયતી એ પ્રહોમાં રહેલી ગતિ (કર્મ)નું અનુમાન થઈ શકે છે.

જ્ઞાન એ છે કે કર્મનું પણ કાર્ય છે અને તે ગુણરૂપ સંયોગ અને વિભાગ છે. ॥ ૩૦ ॥

પહેલા સુ. ૧૧ અને ૨૪માં કર્મને અકારણ તરીકે બતાવ્યું છે અને અહીં સંયોગ અને વિભાગનું તે કારણ છે એમ બતાવવામાં આવે છે તો આ શું વિરોધ નથી ?

कारणस्तमान्ये द्रव्यकर्मणां कर्माकारण मुक्तम् ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ—(કારણમાનાન્વે) કારણસામાન્યના પ્રકરણમાં (દ્રવ્યકર્મણામ્) દ્રવ્ય, અને કર્મનું (કર્મે) કર્મ (અકારણમ્) અકારણ (ઉક્તમ્) કહેવામાં આવ્યું છે.

ભાવાર્થ—કારણસામાન્યના પ્રકરણમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે દ્રવ્યનું અને કર્મનું કારણ કર્મ નથી; આ તો સામાન્ય વાત થઈ, આથી એમ ન સમજવું કે કર્મ કોઈ ગુણોનું પણ કારણ નથી. માટે સંયોગવિભાગથી કર્મણામ્ એ સૂત્રમાં કોઈ પણ વ્યાપાત દોષ આસતો નથી. ॥ ૩૧ ॥

इति गुर्जरभाषामाप्ययुते यैरोपिकदृश्येने प्रथमाध्यायस्य
प्रथममादिकम् ॥

અથ પ્રથમાધ્યાયસ્ય દ્વિતીયમાહ્નિકમ્ ॥

પ્રથમ અધ્યાયના પ્રથમ આહ્નિકમાં દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ આ ત્રણેનું કારણતાઘટિત અને કાર્યતાઘટિત સાધર્મ્ય કહ્યું છે. આ સાધર્મ્ય પદાર્થોના કાર્ય-કારણ સંબંધ છે એમ માનીને બતાવવામાં આવ્યું છે; પણ કેટલાંક લોકો એવી શંકા જાઠાવે છે કે, પદાર્થોમાં 'કાર્યકારણભાવ' સંબંધ નથી; એટલે કે કોઈકોઈનું કાર્ય નથી અને કોઈકોઈનું કારણ નથી. આ શંકા દૂર કરવા માટે પ્રથમના બે સૂત્રોમાં કાર્યકારણભાવનો વિચાર કરવામાં આવે છે અને કાર્યકારણભાવને સિદ્ધ કરે છે. આ ટેકાણે કાર્યકારણભાવનો વિચાર કરવો, એને 'ઉપોદ્ધાત સંગતિ' કહે છે, કારણ કે, પ્રકૃત અર્થને માટે જેની ચિંતા કરવામાં આવે તેને ઉપોદ્ધાત સંગતિ કહે છે. ચિન્તા પ્રકૃતસિર્ધ્યર્થોમુપેદ્યાતં વિદુર્વૃધાઃ ॥ પ્રકૃતકાર્યની સિદ્ધિ માટે જેનો વિચાર કરવો પડે તેનું નામ ઉપોદ્ધાત સંગતિ.

જો કાર્યકારણભાવનો વિચાર ન કરવામાં આવે તો આ શાસ્ત્રમાં કોઈની પ્રવૃત્તિ જ ન થાય, માટે આ બે સૂત્રોનું પ્રકરણ કાર્યકારણભાવ માટે છે.

કારણાભાવાત્ કાર્યાભાવઃ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ—(કારણાભાવાત્) કારણ ન હોય તો (કાર્યાભાવઃ) કાર્ય થાય નહિ.

• ભાવાર્થ—કુંભાર પાસે માટી હોય, પાણી હોય, ચાકડો હોય અને સૂતરનો દોરો પણ હોય છતાં ચાકડો ફેરવવા માટે હંડ (લાકડી) ન હોય તો ઘડો બનતો નથી.

સારી જમીન હોય, પાણી હોય અને જોઈતા પ્રમાણમાં ઉત્તમ ખાતર હોય પણ બી ન હોય તો જમીનમાંથી અંકુર કુટવું નથી.

આ બાબત જો કાર્યકારણભાવ ન હોય તો ન બને. એટલે ધમાનું નિમિત્ત કારણ હંડ છે અને અંકુરનું સમવાયિકારણ (ઉપાદાનકારણ) બીજ એમ સિદ્ધ થાય છે.

જૂખને સાંત કરવાનું કારણ ભોજન છે, માટે જ જૂખ્યાં પ્રાણીઓ ભોજન માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે.

જે વસ્તુ કોઈક વખતે હોય અને કોઈક વખતે ન હોય, એ બાબત કાર્યકારણભાવને સિદ્ધ કરે છે. ઘડો કોઈક વખતે હોય છે અને કોઈક વખતે નથી હોતો, માટે ઘડો કોઈનું કાર્ય છે, એમ માનવું જોઈએ.

જેનું કોઈ કારણ ન હોય તે કાં તો સદૈવ હોય જેમ કે આકાશ, કાળ, આત્મા વગેરે; કાં તો ન હોય જેમ કે— સસલાનું શીંગડું સદૈવ નથી.

પદાર્થોનું કાદાચિક હોવું એ કાર્યકારણભાવને જરૂર સિદ્ધ કરે છે. કોઈપણ પદાર્થ અકસ્માત્ એટલે કારણ વગર ઉત્પન્ન થતો નથી.

हेतुभूतिनिषेधो न स्वानुपाख्यविधिर्न च ।

स्वभाववर्णना नैवમवर्धेर्नियतत्वतः ॥

અર્થ—હેતુથી કાર્ય બનવાનો નિષેધ થઈ શકે નહિ. કારણનું નિર્વચન ન થઈ શકે એ પણ યોગ્ય નથી. સ્વભાવથી જ બધું બને છે એ પણ ખોટું છે, કારણ કે, હરેક કાર્યનાં કારણો ચોક્કસ હોય છે.

જો સંસારમાં કાર્યકારણભાવ ન હોય તો કોઈપણ પ્રાણી પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ કરી શકે નહિ.

જો કોઈ કહે કે, ઉપનિષદમાં જણાવ્યું છે કે, સર્વે સૌમ્ય, इदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयम् । છંદોગ્ય-ઉપ. ૬-૨-૧.

હે સૌમ્ય આ બધું પહેલાં સત્ હતું, એક જ હતું, બીજું નહિ. હવે બ્યારે આ પહેલાં સત્ હતું અને અત્યારે પણ સત્ છે, તો પછી કાર્યકારણભાવ ક્યાં રહ્યો? જ્યાં કોઈ ઉત્પત્તિ જ નથી ત્યાં કાર્ય નથી અને જ્યાં કાર્ય ન હોય ત્યાં કાર્યકારણભાવ પણ ન હોય એ સ્વાભાવિક છે. આ શંકાનું સમાધાન એ છે કે, આ બધું કાર્ય-જગત્ પ્રથમ સત્ અર્થાત્ કારણ જ હતું, કાર્ય ન હતું. સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થયાં પહેલાં માત્ર કારણ જ હતું બીજું કશું નહોતું. આમાં સૃષ્ટિ પછીના કાળમાં કાર્ય નથી એવો ભાવ નથી, માટે વૈદિક મથોમાં કાર્યકારણભાવ નથી માનવામાં આવ્યો, એ માન્યતા ખોટી છે.

કારણ સદૈવ કાર્યની પહેલાં હોય છે અને તે અચુક ચોક્કસ જ હોય છે અને તેનું નિર્વચન પણ થઈ શકે છે.

કારણસામગ્રી પૂરેપૂરી આવી મઈ હોય તો કાર્ય જરૂર ઉત્પન્ન થાય છે. આ કારણસામગ્રી કાર્યના અન્વય અને વ્યતિરેકથી જણી શકાય છે. માટે કાર્યકારણભાવ છે. ॥ ૧ ॥

કારણનાં અભાવથી કાર્યનો અભાવ થાય છે પણ તેનાથી જીવનું નહિ; જેમકે:—

न तु कार्याभावात् कारणाभावः ॥ २ ॥

પદાર્થ—(તુ) પણ (કાર્યાભાવાત્) કાર્યના અભાવથી (કારણાભાવઃ) કારણનો અભાવ (ન) થતો નથી.

ભાવાર્થ—કાર્યનો અભાવ હોવાથી કારણનો પણ અભાવ છે એમ માની શકાતું નથી. ઘડો નથી માટે માટી પણ નથી, ધૂમાડો નથી માટે અગ્નિ પણ નથી, જગતની અભાવ દશામાં તેનાં કારણ પરમાણુઓ અથવા બ્રહ્મ નથી આવું માનવું ખોટું ઠરે છે. કાર્યનો અભાવ કારણના અભાવનો પ્રયોજક નથી.

મુમુક્ષુ લોકો દુઃખનો નાશ કરવા માટે જન્મના ઉચ્છેદ માટે પ્રયત્ન કરે છે કારણ કે, જન્મ દુઃખનું પણ કારણ છે. પ્રવૃત્તિમાથી દુઃખ પણ નીપજે છે માટે પ્રવૃત્તિ ન કરવા વિચારે છે, રાગ અને દ્વેષથી પ્રવૃત્તિ થાય છે માટે રાગ અને દ્વેષનો ખ્વંસ કરવા ઇચ્છે છે, રાગ અને દ્વેષ મિથ્યાજ્ઞાનથી જાણાય છે માટે મિથ્યાજ્ઞાનને ટાળવા ચિંતા કરે છે. મિથ્યાજ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાનથી નષ્ટ થાય છે માટે તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવા યત્નશીલ બને છે.

સ્વર્ગકામો યજેત । યૌર્વ્યજેત શ્રીદિમિર્વા ‘મુખ મેળવવાની ઇચ્છા રાખનારે યજ્ઞ કરવો.’ ‘જવથી અથના વ્રીહિથી (ગમરથી) યજ્ઞ કરવો.’ આવાં વૈદિક વાક્યો પણ સ્વર્ગ અને યજ્ઞમાં, જવ તથા વ્રીહિ યજ્ઞમાં કાર્યકારણભાવ સૂચિત કરે છે. જે સ્વર્ગનું કારણ યજ્ઞ ન હોય તો યજ્ઞ શા માટે કરવો? આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, કારણના અભાવથી કાર્યનો અભાવ થાય છે પણ કાર્યના અભાવથી કારણનો અભાવ સિદ્ધ થતો નથી. ॥ ૨ ॥

પહેલા આદિકર્મા દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મના વિલાસો લક્ષણો તથા કાર્યધટિત અને કારણધટિત સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્યો બતાવ્યાં છે.

બીજા આદિકર્મનાં પ્રથમના બે સૂત્રોનું લુકું જ પ્રકરણ બનાવી પદ્મથેનિ, અરસ્પરસ કાર્યકારણભાવ સિદ્ધ કરી બતાવ્યો છે.

હવે ક્રમગ્રાસ યોથો અને પાંચમો પદાર્થ જે સામાન્ય અને વિશેષ છે તેનું લક્ષણ બાધે છે.

સામાન્યં વિશેષ इति बुद्धयपेक्षम् ॥ ૩

પદાર્થ—(સામાન્ય વિશેષ इति) સામાન્ય અને વિશેષ એ (बुद्धयपेक्षम्) બુદ્ધિની અપેક્ષાએ સિદ્ધ કરી શકાય છે. બુદ્ધિ અપેક્ષા यस्य तत् बुद्धयपेक्षम् । બુદ્ધિ એ જ જેની અપેક્ષા (લક્ષણ) છે, તે બુદ્ધ્યપેક્ષ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ—સામાન્ય, જાતિ અને ભાવ આ ત્રણે એક જ અર્થના વાચક છે, એટલે ત્રણે શબ્દો એક બીજાના પર્યાયનાચક છે.

સામાન્યનું લક્ષણ અનુવૃત્ત બુદ્ધિ છે અને વિશેષનું લક્ષણ વ્યાવૃત્ત બુદ્ધિ છે જેમકે—દ્રવ્ય સત્ છે, ગુણ સત્ છે અને કર્મ પત્ સત્ છે આ ત્રણેય પદાર્થોમાં ‘સત્ સત્’ એવી પ્રતીતિ થાય છે, માટે એ ત્રણેમાં ‘સત્તા’ રૂપ સામાન્ય છે આ સામાન્યને જાતિ કહી શકાય અને ભાવ પણ કહી શકાય.

પૃથ્વી દ્રવ્ય છે, જળ દ્રવ્ય છે, તેજ દ્રવ્ય છે વાતુ દ્રવ્ય છે, આકાશ દ્રવ્ય છે, દિશા દ્રવ્ય છે કાળ દ્રવ્ય છે, આત્મા દ્રવ્ય છે અને મન દ્રવ્ય છે આ પ્રમાણે નવેય દ્રવ્યોમાં દ્રવ્યત્વરૂપ સામાન્યની પ્રતીતિ થાય છે આની એકાકાર-પ્રતીતિને અનુવૃત્ત બુદ્ધિ કહે છે અને એ બુદ્ધિ જ એનું લક્ષણ છે લક્ષણથી લક્ષ્ય જાણી શકાય છે એ તો સૌ કોઈ સમજી શકે છે ગાન અથવા ધર્મને જેમ આગળથી ચીંધી શકાય છે તેમ સામાન્યને આગળથી ચીંધી શકતું નથી, એ તો અનુવૃત્ત-બુદ્ધિને આધારે જ માની શકાય છે.

દ્રવ્યત્વ જેમ અનુવૃત્ત-બુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરે છે તેમ વ્યાવૃત્ત બુદ્ધિને પણ ઉત્પન્ન કરે છે જેમકે—પૃથ્વી દ્રવ્ય છે પણ ગુણ દ્રવ્ય નથી બધી ગુણમાં દ્રવ્યત્વનો અભાવ બતાવ્યો છે એ જ વ્યાવૃત્ત બુદ્ધિ યર્ષ આ કારણથી જે પદાર્થ અનુવૃત્ત-બુદ્ધિ અને વ્યાવૃત્ત-બુદ્ધિ બન્નેને ઉત્પન્ન કરે તે ‘સામાન્ય વિશેષ’ કહેવાય છે.

સત્તા-સામાન્ય એવું છે કે તેનો કયાય પણ અભાવ હોતો નથી, માત્ર તે તો અનુવૃત્ત બુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરે છે, માટે તે કેવળ ‘સામાન્ય’ છે, ‘સામાન્યવિશેષ’ નહિ.

આ કારણથી સત્તાને ‘પરસામાન્ય’ કહેવામાં આવે છે અને દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ અને કર્મત્વાદિને ‘અપરસામાન્ય’ કહેવામાં આવે છે.

સત્તા દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ ત્રણે ઉપર રહે છે ત્યારે દ્રવ્યત્વ દ્રવ્યમાં, ગુણત્વ ગુણમાં અને કર્મત્વ માત્ર કર્મમાં જ રહે છે, એથી સત્તાનો સબંધ અધિક-પદાર્થો સાથે છે અને દ્રવ્યત્વત્વાદિનો સબંધ તેની અપેક્ષા એ થોડા અર્થો સાથે છે, આ કારણથી સત્તા એ વ્યાપક જાતિ છે અને તત્વત્વત્વાદિ તેની વ્યાપ્ય.

ગતિઓ છે. અધિકદેશરૂઢિત્વં વ્યાપકત્વમ્ । કલ્પદેશરૂઢિત્વમ્ વ્યાપ્યત્વમ્ । ન
અધિક દેશમાં રહે તે વ્યાપક અને અલ્પ દેશમાં રહે તે તેનું વ્યાપ્ય.

પરસામાન્ય અને અપરસામાન્ય એ કોઈ સાકાર પદાર્થ નથી કે જેને
આપણે હાથમાં લઈ જોઈ શકીએ, ત્વં હિન્દ્રિયથી સ્પર્શી શકીએ અથવા કર્ણેન્દ્રિયથી
સંભળી શકીએ એ તો કેવળ શુદ્ધિ-ગમ્ય પદાર્થ છે.

માગાના મણુકાઓમાં જેમ એક દોરા હોય છે તેમ દરેક દ્રવ્યમાં, શુદ્ધમાં
અને કુર્મમાં સત્તારૂપ સામાન્ય છે. દરેક દ્રવ્યમાં દ્રવ્યત્વ છે. માગાના મણુકાઓ
જેમ દોરાને આધારે છે તેમ બધાંય દ્રવ્યો એક દ્રવ્યત્વને આધારે છે, શુદ્ધો
શુદ્ધત્વને લીધે અને કુર્મો કુર્મત્વરૂપ સામાન્ય અથવા ગતિને લીધે છે.

• સામાન્યનું લક્ષણ •

વૈશેષિક-દર્શનના નિપ્પાતોએ વધારે સ્પષ્ટતા ખાતર સામાન્યનું નીચે
પ્રમાણે લક્ષણ બાંધ્યું છે.

નિત્યત્વે સતિ ક્ષણિકસમવેત્ત્વમ્ સામાન્યમ્ ।

જે નિત્ય હોય અને અનેક અર્થોમાં સમવાય સંબંધથી રહે તેનું નામ
'સામાન્ય.'

દ્રવ્યત્વ અનેક દ્રવ્યોમાં સમવાય સંબંધથી રહે છે અને તે નિત્ય છે
માટે 'દ્રવ્યત્વ' સામાન્ય છે. ઘટત્વ અનેક ઘટાઓમાં સમવાય સંબંધથી રહે
છે અને નિત્ય છે માટે 'ઘટત્વ' સામાન્ય છે. સામાન્યને ગતિ પણ કહે છે એ
આગળ કહ્યું છે. આ પ્રમાણે ગોત્વ, અશ્વત્વાદિ પણ સામાન્ય (ગતિ) છે.

(૧) જે એક જ વ્યક્તિ હોય તો તેમાં સામાન્ય નથી એમ સમજવું.
આકાશ એક છે માટે આકાશત્વ સામાન્ય ન કહેવાય કારણ કે 'આકાશત્વ'
એક જ વ્યક્તિમાં રહે છે; ઈશ્વરત્વ અથવા બ્રહ્મત્વ સામાન્ય નથી કારણ કે
ઈશ્વર એક છે માટે ઈશ્વરત્વ સામાન્ય નથી. એ પ્રમાણે બીજાં ઉદાહરણો પણ
તપાસી જોવાં.

(૨) મનુષ્યત્વ અને જનત્વ આ બંને સામાન્ય ન કહેવાય, કારણ કે
બંનેનો દેશ એક સરખો જ છે; જ્યાં મનુષ્યત્વ છે ત્યાં જનત્વ છે અને જ્યાં
જનત્વ છે ત્યાં મનુષ્યત્વ છે, માટે એક જ મનુષ્યત્વ અથવા જનત્વને સામાન્ય
સમજવું.

(૩) જૂંતત્વ અને તૂટત્વ આ બંનેમાંથી એક પણ સામાન્ય નથી.

કારણ કે, એ બનેનો 'સકર' થાય છે

જે એ ધર્મો એક બીજા અત્યંતભાર સાથે ગદે અને પાછા બને સામે કોઈ એક અધિકરણમાં રહે, તો તે બનેનો સકર છે એમ સમજવું જેમકે - જૂતવનો અત્યંતભાર મનમાં છે અને તેમાં મૂર્તિ છે, મૂર્તિનો અત્યંતભાર આકાશમાં છે અને તેમાં (આકાશમાં) જૂતલ છે, આ પ્રમાણે બને ધર્મો એક બીજા અત્યંતભાર સાથે છે, તથા પાછા એ બને ધર્મો પૃથ્વી આદિમાં સાથે રહે છે, કારણ કે, પૃથ્વી જૂત પણ છે અને મૂર્તિ પણ છે આ કાગળથી જૂતલ અને મૂર્તિ સામાન્ય ગણાતા નથી

(૮) જેમાં અનન્યતા દોઢ જણાત તે પણ સામાન્ય નથી એમ સમજવું જેમકે - સામાન્યમાં રહેતું સામાન્યત્વ એ જાતિ નથી કારણ કે, સામાન્યમાં સામાન્યત્વ જાતિ માનવી તથા સામાન્યત્વમાં પણ સામાન્યત્વ જાતિ માનવી પડે, એમ માનવાથી અનન્યતા દોઢ આવે છે

(૫) જ્યાં રૂપની હાનિ થતી હોય તે પણ સામાન્ય નથી એમ સમજવું અત્યંતશોભા રહેતું વિશેષત્વ સામાન્ય નથી કારણ કે તેને સામાન્ય માનવામાં આવે તો વિશેષત્વ કોઈ અવરૂપ જ રહેતું નથી વિશેષો આગેઆપ જ એક બીજાથી અનન્ય પડે છે વિશેષત્વ રૂપ ધર્મને વીધે નહિ

(૬) સમસયમાં રહેતું મનસાપત્ત પણ સામાન્ય નથી કારણ કે સામાન્ય પોતાના અધિકરણમાં સમસાર સબધથી રહે છે સમસારમાં કોઈ બીજને સબધ નથી માટે સમસાપત્ત સમસારમાં સમસાય સબધથી નથી રહેતું એમ સમજવું અને એટલા માટે જ સમસાપત્ત જાતિ નથી

આ પ્રમાણે ઉપર જણાવેલા ૭ દોરો સામાન્ય અથવા જાતિ માનવામાં બાધક છે એટલે જ્યાં એ દોરો ન હોય અને ઉપર જે લક્ષણ બાધકમાં આવ્યું છે તે સમન્વિત થતું હોય તો ત્યાં સામાન્ય (જાતિ) માનવું આવે માટે આ પ્રમાણે શ્લોક છે

વ્યક્તેદમેદસ્તુત્યત્વ સકરોઽધ્યાનગચ્છિતિ
રૂપહાનિરસવન્ધો જાતિવાધકસપ્રહ ॥

જાતિને જણાવનાર આકૃતિ હોય છે જ્યાં જ્યાં મનુષ્યની આકૃતિ જણાય ત્યાં ત્યાં મનુષ્ય તત્વ હોય છે ત્યાં જ્યાં માનવી આકૃતિ જણાય ત્યાં ત્યાં થઈતું છે, જ્યાં જ્યાં ધાતી આકૃતિ જણાય ત્યાં ત્યાં થઈતું છે મહર્ષિ ગૌતમે પણ ન્યાય-દર્શનમાં જણાવ્યું છે કે - 'આકૃતિર્નિવિલિજ્ઞાત્યા' આકૃતિ એટલે

અવયવોની ખાસ અમુક પ્રકારની રચના અને અસ્થવીર્ભા તેના વિશિષ્ટ પ્રકારે થયેલો સંનિવેશ એ અસ્થવોનો સંનિવેશ અર્થાત્ આદૃતિ ભૂતિને જણાવે છે

મીમાસિકો દ્રવ્યમા તો સામાન્ય માને છે કારણ કે, દ્રવ્યમા આદૃતિ હોય છે, પણ એવું અને કર્મમા સામાન્ય માનતા નથી કારણ કે તેમા આદૃતિ નથી એવુંની આદૃતિ શી? કર્મમાની આદૃતિ શી? આદૃતિ વગર ભૂતિ જણાય શી રીતે? ભૂતિની વ્યજક આદૃતિ છે માટે જ્યાં વ્યજક સ્વરૂપ આદૃતિ ન હોય ત્યાં વ્યજ્ય રૂપ ભૂતિ નથી એમ માનવું જ રહ્યું

વૈશીષ્ઠિક દર્શનના નિષ્ણોતો કહે છે કે, મુનિ કણ્ઠદના કહેના પ્રમાણે શુભોમા અને કર્મોમા પણ અનુગત પ્રતીતિ (અનુદત શ્રુદ્ધિ) થાય છે માટે શુદ્ધત્વ અને કર્મત્વને પણ ભૂતિ માનવી જોઈએ

મિથેષ્વરનુગતાકારા વુદ્ધિજતિર્નિવચ્ચના ।

સસ્યા પ્રમાણે નૈવેય લોકયાત્રા પ્રવર્તતે ॥

ભિન્ન ભિન્ન ઘટાદિ વ્યક્તિઓમા અને રૂપ રસાદિ વ્યક્તિઓમા જે અનુગત આકારાણી શ્રુદ્ધિ થાય છે તે ભૂતિની સામાન્યતા સમર્થિકા છે, અનુગત આકારાણી શ્રુદ્ધિ ઉત્પન્ન થતા હતા જો ભૂતિ માનવામા ન આવે તો સંસારનો વ્યવહાર પણ થઈ શકે નહિ કારણ કે, અખિન્ન વ્યક્તિઓમા અલગ અલગ શબ્દશક્તિનું પ્રજ્ઞા સર્જક નહિ અને શબ્દની શક્તિ જલ્પવા સિવાય શબ્દથી અર્થ પણ સમજી શકાતો નથી માટે જેમ દ્રવ્યમા તેમ શુદ્ધકર્મમા પણ ભૂતિ માનવી જોઈએ આ ન્યાય પણ શુદ્ધકર્મમા ભૂતિને સિદ્ધ કરે છે

વિવાદપદમ્ અનુગતવદ્ધિ, અનુગતનિમિત્તસાધ્યા, અવાધિતા-નુગતનતિત્વાત્, વામકુલમ્બુદ્ધિવત્.

અર્થ—નિવાદનો નિષ્પન્ન બનેલી અનુગત શ્રુદ્ધિ કોઈ એક અનુગત નિમિત્તથી જન્મે છે અજ્ઞાપિત અનુગત ભૂતિ ટોચ ? આશાના કૂલોની શ્રુદ્ધિ પેડે એક દોરામા પડેલાનેલા કૂલોમા જેમ દોરાની પ્રતીતિ થાય છે તેમ આ રૂપ, આ રૂપ, આદિ પ્રતીતિ થતા કરે છે તે પ્રતીતિનું કારણ રૂપમા રૂપત્વ ભૂતિને લીધે જ થાય છે આથી શુદ્ધકર્મમા પણ ભૂતિ છે એ ચોક્કસ છે

જોદ્ધ લોકો સામાન્ય (ભૂતિ) ને માનતા નથી આમાન્યને ડોકાદે તેઓ 'અતદ્વ્યાવૃત્તિ' ને માને છે અથવા અપોહ ને માને છે

‘અયં ગૌરસ્તિ’ આ બળદ છે. અહીં ‘ગૌ’ શબ્દની શક્તિ ગોત્વભૂતિમાં નથી પણ ‘અપોહ’માં અથવા ‘અતદ્વ્યાવૃત્તિ’માં છે. ‘આ ગૌ છે’ એટલે ગોથી ધૈર ને કંઈ હોય તેના અભાવ ગોમાં જ હોય છે. એ અભાવનું નામ જ અતદ્વ્યાવૃત્તિ અથવા અપોહ, અને એમાં જ ગોપદની શક્તિ હોય છે.

વૈશેષિક દર્શનના નિષ્ણાતો કહે છે કે, બૌદ્ધોની એ માન્યતા ખોટી છે. કારણ કે, ‘અયં ગૌરસ્તિ’ આ બળદ છે. અહીં ત્રિધિમુખ જ્ઞાન થાય છે, અભાવમુખ નહિ. આ કારણથી સામાન્ય પદાર્થ માનવો જ જોઈએ.

કેટલાક વળી સામાન્ય માનવામાં બાલિશતાને લીધે વિચિત્ર તર્કો બિલા કરે છે, જેમકે:—

ઘટત્વ ક્યાં રહે છે? જો કહો કે ઘડમાં, તો તે વાત ખોટી છે, કારણ કે ઘટત્વ પહેલાં ઘડો હતો જ નહિ.

ઘટેતર વ્યક્તિઓમાં તો ઘટત્વ રહી જ ન શકે કારણ કે, પટ આદિ વ્યક્તિઓમાં ઘટત્વ માનવું એમાં તો સ્પષ્ટ વિરોધ છે.

જ્યાં ઘડો ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાં ઘટત્વ આવ્યું ક્યાંથી? કારણ કે ઘટત્વમાં તો ક્રિયા જ નથી, ક્રિયા તો કેવળ દ્રવ્યમાં હોય છે.

જો એમ કહો કે જ્યાં ઘડો ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાં પહેલેથી જ ઘટત્વ હતું, તો એ દેશને પણ ઘડો કહેવો જોઈએ કારણ કે જ્યાં ઘટત્વ તે ઘડો.

જો કહો કે ઘડની સાથે ઘટત્વ પણ ઉત્પન્ન થાય છે તો તે પણ ખોટું છે કારણ કે, ઘટત્વને નિત્ય માન્યું છે નિત્યની ઉત્પત્તિ જ ન હોઈ શકે. આ બધી બાબતોને બતાવનાર આ શ્લોક બતાવ્યો છે.

ન યાતિ ન ચ તત્રાસીઘ્ર ચોત્પન્નં ન ચાંશવત્ ।

જહાતિ પૂર્વે નાધારમહો વ્યસનસંતતિઃ ॥

સામાન્ય ક્યાંય પણ જતું નથી, વ્યક્તિની પહેલાં હોતું નથી, ઉત્પન્ન થતું નથી, તેના ભાગ પણ હોતા નથી, પોતાના આધારને છોડતું પણ નથી ભલે પછી આધાર નષ્ટ થઈ જાય. આની માન્યતા કેવળ માનસિક કલેશની પરંપરાને જ સજો છે.

વૈશેષિક દર્શનને માનનારા વેદને માન્ય રાખે છે અને મીમાંસકો પણ વેદને માન્ય રાખે છે, છતાં વૈશેષિક દર્શનના નિષ્ણાતો દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ ત્રણેમાં સામાન્ય માને છે; જ્યારે મીમાંસકો માત્ર દ્રવ્યમાં જ સામાન્ય માને આ શું સંગ્રામમાં કહ્યું નથી?

વૈશેષિક દર્શનના નિષ્ક્રાંતિ આનો સુંદર ઉત્તર આપે છે : તે આ પ્રમાણે. સામાન્ય નિત્ય છે અને વ્યાપક છે, વ્યાપકતા એટલે સર્વ દેશ સાથે સંબંધતા. આમ હોવા છતાં દેશને ઘટ આદિ કહી શકાશે નહિ, કારણ કે સમવાય સંબંધથી જ્યાં ઘટત્વ રહે તે જ ઘટ કહેવાય. દેશમાં ઘટત્વ સમવાય સંબંધથી નથી રહેતું.

જ્યાં ઘડો ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાં રહેતું ઘટત્વ ઘટ સાથે સમવાય સંબંધથી સંબંધ થાય છે.

આ કારણથી બૌદ્ધ આદિ તરફથી જે ઉપરનો શ્લોક બનાવવામાં આવ્યો છે તે માત્ર કુતર્ક જ છે. મહામુનિ કણ્ઠાદના કથનને સમજવાની તેઓમાં કેવળ અશક્તિ જ જણાય છે. અનુગત ભુદ્ધિ અને વ્યાવૃત્ત ભુદ્ધિને લીધે 'સામાન્ય અને વિશેષ' માનવાં જ જોઈએ. ॥ ૩ ॥

જે સામાન્ય છે તે વિશેષ પણ છે, પણ જે કેવળ સામાન્ય હોય, તે કઈ ભુદ્ધિનું કારણ છે? એ આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

ભાવોઽનુવૃત્તેરેય હેતુત્વાત્ સામાન્યમેવ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ—(ભાવ) સત્તા (અનુવૃત્તોઃ એવ) અનુવૃત્તિનો જ (હેતુત્વાત્) હેતુ હોવાથી (સામાન્યમ્ એવ) સામાન્ય જ છે, વિશેષ નહિ.

ભાવાર્થ—સામાન્ય એ પ્રકારનાં છે એક પરસામાન્ય અને બીજું અપરસામાન્ય. જે પરસામાન્ય છે તેને 'સત્તા' કહેવામાં આવે છે અને 'ભાવ' પણ કહેવામાં આવે છે.

સત્તા (ભાવ) કેવળ અનુવૃત્ત ભુદ્ધિનું કારણ હોય છે, વિશેષનું નહિ, માટે સત્તા 'કેવળ સામાન્ય કહેવાય છે.' દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ, કર્મત્વ અને ઘટત્વ આદિ સામાન્યો 'સામાન્યવિશેષ' કહેવાય છે, કારણ કે, તે અનુવૃત્ત ભુદ્ધિ અને વ્યાવૃત્ત ભુદ્ધિ બંનેનાં કારણ છે.

દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ ત્રણેમાં સત્તારૂપ સામાન્ય છે અને તે સૌથી વધારે વ્યાપક હોવાથી અને કર્યાવશી પણ તેની વ્યાવૃત્તિ ન હોવાથી તે 'પરસામાન્ય' કહેવાય છે. વ્યાવૃત્તિ એટલે અભાવ સમાનો કેઈ પણ અર્થમાં અભાવ નથી. ॥ ૪ ॥

જે સામાન્યોની 'વિશેષ' સંજ્ઞા છે, તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

દ્રવ્યત્વં ગુણત્વં કર્મત્વં ચ સામાન્યાનિ વિશેષાશ્ચ ॥ ૫ ॥

-(દ્રવ્યત્વમ્) દ્રવ્યત્વ (ગુણત્વમ્) ગુણત્વ (ચ) અને (કર્મત્વમ્) કર્મત્વ

(સામાન્યાનિ) સામાન્ય (ચ) અને (વિશેષ) વિશેષ છે

ભાવાર્થ—દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ અને કર્મત્વ આ ત્રણે સામાન્ય હોવા ઉપરાંત વિશેષ પણ છે એથી તેનું નામ ‘સામાન્યવિશેષ’ રાખ્યું છે. પૃથ્વીત્વ, જલત્વ અને તેત્વ વગેરે દ્રવ્યગત ભવિ છે, ગુણગત અને કર્મગત નહિ.

રૂપત્વ, રસત્વ વગેરે ગુણગતભવિ છે, દ્રવ્યગત અને કર્મગત નહિ.

ઉદ્દેષપણત્વ અને અનુદેષપણત્વ વગેરે કર્મગત ભવિ છે, ગુણગત કે કર્મગત નહિ.

પૃથ્વીત્વ, રૂપત્વ અને ઉદ્દેષપણત્વ આદિ ભવિઓ અર્થાત્ સામાન્યો, એ પણ ‘સામાન્ય વિશેષ’ કહેવામા આવે છે ॥ ૫ ॥

જે ‘વિશેષ’ પદાર્થ કહેવામા આવ્યો છે તેને જ ‘સામાન્યવિશેષ’ શા માટે કહેવામા આવે છે? એ શક્ય સમાધાન આ સૂત્રમા છે.

અન્યથાન્ત્યેભ્યો વિશેષેભ્યઃ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ—(અન્યેભ્યઃ) નિત્યદ્રવ્યોમા રહેનાર (વિશેષેભ્યઃ) વિશેષો કરતાં (અન્યન) ખીજામા રહેનાર વિશેષો ‘સામાન્યવિશેષ’ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ—નિત્યદ્રવ્ય ઉપર જે વિશેષો હોય છે તેનું નામ તો ‘વિશેષ’ જ રાખવામા આવ્યું છે, પણ જે ખીજે ઠેકાણે જે સામાન્ય હોઈ વ્યાવૃત્તિ શુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરે છે તે પણ વિશેષ તો કહેવાય જ, માટે તેને ‘સામાન્ય વિશેષ’ કહેવામા આવ્યા છે. નિત્યદ્રવ્ય ઉપર રહેનાર વિશેષોને સામાન્ય તરીકે કહેવામા નથી આવ્યા ॥ ૬ ॥

સત્તાને સામાન્ય તરીકે માનવી એમા ધણા નિદાનોની પ્રતિપત્તિ છે, તેના નિરાકરણ માટે નીચેનું સૂત્ર છે.

સદિતિ યતો દ્રવ્યગુણકર્મસુ સા સત્તા ॥ ૭ ॥

પદાર્થ—(સદ્દ્વિતિ) ‘સદ્’ એવી (યત) જેનાથી પ્રતીતિ (દ્રવ્યગુણકર્મસુ) દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મમા થાય છે (સા) તે (સત્તા) છે.

ભાવાર્થ—‘દ્રવ્ય સત્, ગુણ સત્ અને કર્મ સત્ છે’ એવી પ્રતીતિ જેને લીધે થાય છે તે સત્તા છે, અને ‘દ્રવ્ય સત્ છે’ એવો ચન્દ્રપ્રયોગ પણ જેને લીધે થાય છે તે સત્તા જ છે, દ્રવ્ય સત્, ગુણ સત્ અને કર્મ સત્ આવા

પ્રકારનું જ્ઞાન અને શબ્દ પ્રયોગ થાય છે માટે સત્તા માનવી જોઈએ અને તેને પરસામાન્ય પણ માનવું જોઈએ. ॥ ૭ ॥

કોઈ એવી શંકા કરે છે કે, દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મમાં જુદી સત્તા અનુભવાતી નથી; માટે સત્તા પણ દ્રવ્યસ્વરૂપ, ગુણસ્વરૂપ અને કર્મ સ્વરૂપ જ છે. જો સત્તા દ્રવ્ય આદિથી જુદી હોત તો ‘આ ઘટ અને આ પટ.’ અહીં જોમ જુદા બે અર્થો જણાય છે તેમ ‘આ દ્રવ્ય અને આ તેમાં રહેલી સત્તા’ એવા બે પદાર્થો સ્પષ્ટ જણી શકાત, પણ એવા બે પદાર્થોના અનુભવ થતો નથી માટે સત્તા કોઈ જુદો અર્થ નથી. આ શંકાનું સમાધાન આ નીચેના સૂત્રમાં છે:—

દ્રવ્યગુણકર્મભ્યોઽર્થાન્તરં સત્તા ॥ ૮ ॥

પદાર્થ—(દ્રવ્યગુણકર્મભ્યઃ) દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મથી (સત્તા) સત્તા (અર્થાન્તરમ્) જુદી છે.

ભાવાર્થ—દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ અનુગત છે, એટલે કે બધાં દ્રવ્યોમાં, બધા ગુણોમાં અને બધાં કર્મોમાં દ્રવ્ય નથી.

બધા ગુણોમાં અને બધાં કર્મોમાં ગુણ નથી.

બધાં દ્રવ્યોમાં, બધા ગુણોમાં અને બધાં કર્મોમાં કર્મ નથી. જે ‘સર્વત્ર ન હોય તે અનુગત કહેવાય. જ્યારે સત્તા દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મમાં છે, માટે તે અનુગત છે. અનુગતત્વ અને અનુગતત્વ આ બે ધર્મેની લીધે દ્રવ્યાદિ અને સત્તા બંને જુદા અર્થ છે એમ માનવું જ જોઈએ, બે વિરુદ્ધ ધર્મો એક સાથે એક અર્થમાં એક જ સમયમાં રહી શકે નહિ. અનુગતત્વ અને અનુગતત્વ આ બે વિરુદ્ધ ધર્મો છે. આ કારણથી દ્રવ્યાદિથી સત્તાને જુદી માનવી જોઈએ. દ્રવ્યાદિથી સત્તા જુદી સ્પષ્ટ ન દેખાવી તેનું કારણ બંને પદાર્થોની અયુત્તસિદ્ધિ છે. ઘટ અને પટ આ બે પદાર્થો તો યુત્તસિદ્ધ છે.

વ્યક્તિનું સ્વરૂપ પણ સત્તા હોઈ શકે નહિ. વ્યક્તિ અનુગત ન હોવાથી તેનું સ્વરૂપ પણ અનુગત નથી.

કોઈ ‘અર્થક્રિયાકારિત્વ’ને સત્તા માને છે. તો કોઈ પ્રામાણિકત્વને સત્તા માને છે, પણ ખરું જોતાં ‘આ વસ્તુ અર્થક્રિયાકારિ છે અથવા આ વસ્તુ પ્રામાણિક છે,’ એવું જ્ઞાન ન હોય તે વખતે પણ આ ‘વસ્તુ સત્ છે’ એવી પ્રતીતિ થાય છે, માટે ‘અર્થક્રિયાકારિત્વ’ અને ‘પ્રામાણિકત્વ’ પણ સત્તા નથી. સત્તા તો તે જ છે કે જે દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મમાં ‘સત્ સત્ સત્’ એવી પ્રતીતિ કરાવે છે, માટે સત્તા એ પદાર્થ છે અને તે દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મથી જુદી છે એમ માનવું જ જોઈએ. ॥ ૮ ॥

સત્તા દ્રવ્ય, શુદ્ધ અને કર્મથી ભુદી છે, એના બીજું પણ કારણ બતાવે છે

गुणकर्मसु च भावाद्ग फर्म न गुणः ॥ ६ ॥

પદાર્થ—(ગુણકર્મસુ ચ) અને શુદ્ધ તથા કર્મના (ભાવાત્) હોવાથી (ન કર્મ) કર્મ નથી (ન ગુણ) શુદ્ધ નથી

ભાવાર્થ—કર્મના કર્મ હોવું નથી, તેમ શુદ્ધના શુદ્ધ હોતો નથી; જ્યારે સત્તા તે કર્મના અને શુદ્ધના પણ છે, તેમ જ શુદ્ધ અને કર્મના દ્રવ્ય પણ હોવું નથી, જ્યારે સત્તા કર્મના અને શુદ્ધના છે, માટે સત્તા એ દ્રવ્ય નથી, શુદ્ધ નથી, તેમ કર્મ પણ નથી અર્થાત્ એ ત્રણે પદાર્થથી સત્તા ભુદો જ પદાર્થ છે

જે ભુદા ભુદા અર્થો હોય તેનો જ આધારધેયલાન હોઈ શકે છે, અભિજનો નહિ ભોટો અને પાણી ભુદા ભુદા અર્થો છે તે ભોટો આધાર અને પાણી આધેય થઈ શકે છે તે જ પ્રમાણે દ્રવ્ય, શુદ્ધ અને કર્મ આધાર છે અને સત્તા તેના રહેતી આધેય છે, માટે સત્તા ભુદો પદાર્થ છે ॥ ૬ ॥

एषा એક બીજો બેદક હેતુ બતાવે છે

सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १० ॥

પદાર્થ—(સામાન્યવિશેષાભાવેન) સામાન્યવિશેષને તેના અભાવ હોવાથી (ચ) અને

ભાવાર્થ—જે સત્તા દ્રવ્ય શુદ્ધ અને કર્મ આ ત્રણમાંથી કોઈ એક હોત તે તેના દ્રવ્યના આદિ 'સામાન્યવિશેષ' હોત, અને તેને લીધે સત્તા 'સામાન્ય વિશેષવતી' કહેનાત, પણ એમ નથી કહેનાત એટલે કે સત્તા દ્રવ્ય છે, સત્તા શુદ્ધ છે અથવા સત્તા કર્મ છે આવો વાક્ય પ્રયોગ વ્યવહારમાં નથી થતો એ સૂચવે છે કે, સત્તા દ્રવ્ય, શુદ્ધ અને કર્મથી ભિન્ન છે ॥ ૧૦ ॥

જેમ સત્તા દ્રવ્યથી ભુદી છે તેમ દ્રવ્યવથી પણ ભુદી છે, તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે

अनेकद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यत्वमुक्तम् ॥ ११ ॥

પદાર્થ—(અનેકદ્રવ્યવત્ત્વેન) બહુજ દ્રવ્યો અર્થાત્ નવે ય દ્રવ્યો સમવાય સબધથી દ્રવ્યત્વના સબધી છે એના પ્રકારનું (દ્રવ્યત્વમ્ ઉક્તમ્) દ્રવ્યત્વ કહેવામાં આવ્યું છે.

ભાવાર્થ—દ્રવ્યત્વ બધાં દ્રવ્યોમા જ સમનાય સબધથી રહે છે, જ્યારે સત્તા તેમ ગુણ અને કર્મમા પણ સમનાય સબધથી રહે છે માટે સત્તા દ્રવ્યત્વથી પણ જુદી છે

જે સર્વદ્રવ્યોમા સમનાય સબધથી રહે અને સાથે સાથે નિત્ય પણ હોય, તે દ્રવ્યત્વ કહેવાય છે એમ આગળ કહેવાઈ ગયું છે સત્તા નિત્ય છે તેમ દ્રવ્યત્વ પણ નિત્ય છે સત્તા દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મમા સમનાય સબધથી રહે છે જ્યારે દ્રવ્યત્વ કેવળ બધાં દ્રવ્યોમા જ સીમિત થાય છે આ દ્રવ્યત્વ અને સત્તામા ફેર છે ॥ ૧૧ ॥

દ્રવ્યત્વ જાતિ દ્રવ્યરૂપે શા માટે ન માનવી ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આ સૂત્રમા છે

સામાન્યવિશેષાભાવેન ચ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ—(ચ) અને (સામાન્યવિશેષાભાવેન) સામાન્યવિશેષ ન હોવાને લીધે

ભાનાર્થ—જો દ્રવ્યત્વ જાતિ દ્રવ્યસ્વરૂપે હોય તો તેમા પણ ‘સામાન્ય વિશેષ’ હોવા જોઈએ પણ એમ નથી દ્રવ્યત્વ એ પૃથ્વી છે, દ્રવ્યત્વ એ જળ છે ઇત્યાદિ જ્ઞાન કોઈને પણ થવું નથી, માટે દ્રવ્યસ્વરૂપ સામાન્ય દ્રવ્ય નથી પણ તેનાથી જુદું છે ॥ ૧૨ ॥

હવે ઉપર બતાવેલી યુક્તિ શુભત્વમા બતાવે છે

તથા ગુણેષુ ભાવાદ્ ગુણત્વમુન્નત્તમ્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ—(તથા) તે પ્રમાણે (ગુણેષુ) ગુણોમા (ભાવાત્) હોવાથી (ગુણત્વમ્) ગુણત્વ પણ દ્રવ્ય ગુણ અને કર્મથી જુદું (ઉક્તમ્) કહેવામા આવ્યું છે

ભાવાર્થ—ગુણત્વ કેવળ ગુણોમા જ સમનાય સબધથી રહે છે અને તે દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મથી જુદું છે જેમ સત્તા દ્રવ્યાદિથી જુદી છે તેમ જ ગુણત્વ પણ જુદું છે ॥ ૧૩ ॥

ખીજો ભેદક હેતુ બતાવે છે

સામાન્યવિશેષાભાવેન ચ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ—(ચ) અને (સામાન્યવિશેષાભાવેન) સામાન્યવિશેષનો અભાવ હોવાથી

ભાવાર્થ—જો ગુણત્વ દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મથી ભુકું ન હોય તો તેમાં (ગુણત્વમાં) પણ સામાન્યવિશેષ અર્થાત્ દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ અને કર્મત્વ હોત, પણ ગુણત્વમાં સામાન્યવિશેષ નથી માટે ગુણત્વ પણ દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મથી ભુકું છે. ॥ ૧૪ ॥

હવે કર્મત્વ પણ દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મથી ભુકું છે એ બતાવે છે.

કર્મસુ ભાવાત્ કર્મત્વમુક્તમ્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ—(કર્મસુ) કર્મોમાં (ભાવાત્) હોવાથી (કર્મત્વમ્) કર્મત્વ પણ (ઉક્તમ્) 'ભુકું' કહેવામાં આવ્યું છે.

ભાવાર્થ—બધાંય કર્મોમાં કર્મત્વ સમવાય સંબંધથી રહે છે, માટે કર્મત્વ પણ એક ભુદી જાતિ છે અને સત્તાની પેઠે એ પણ દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મથી ભુકું છે અને કર્મત્વ સામાન્ય પણ નિત્ય છે. ॥ ૧૫ ॥

કર્મ અને કર્મત્વ ભુદાં છે એમાં હેતુ બતાવે છે.

સામાન્યવિશેષાભાવેન ચ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ—(ચ) અને (સામાન્યવિશેષાભાવેન) તેમાં સામાન્યવિશેષ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ—કર્મત્વમાં દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ અને કર્મત્વ રૂપ સામાન્યવિશેષ નથી માટે કર્મત્વ, દ્રવ્ય નથી, ગુણ નથી અને કર્મ પણ નથી.

કર્મત્વ સમવાય સંબંધથી બધાંય કર્મોમાં રહે છે અને તે નિત્ય છે.

કર્મત્વ દ્રવ્યસ્વરૂપે, ગુણસ્વરૂપે કે કર્મસ્વરૂપે નથી, પણ તેનાથી ભુકું છે.

ઉપરનાં ચારેય સૂત્રો એક જ આકારનાં છે, છતાં તેમાં પુનરુક્તિ નથી, કારણ કે:— એક સત્તાને, બીજાં દ્રવ્યત્વને, ત્રીજાં ગુણત્વને અને ચોથું કર્મત્વને દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મથી ભિન્ન બતાવે છે. ॥ ૧૬ ॥

સત્તા દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ ત્રણેમાં છે, એ ત્રણે એના આધાર છે; તો એ આધારના બેદને લીધે સત્તાના બેદો માનીએ તો શી હરકત છે? એટલે કે દ્રવ્યગત સત્તા ભુદી, ગુણગત સત્તા ભુદી અને કર્મગત સત્તા ભુદી, આમ સત્તાના ત્રણ બેદ માનવામાં આવે તો શો વાધો? આ પ્રશ્નો ઉત્તર આ સૂત્રમાં છે.

સદિતિ લિજ્ઞાવિશેષાદ્ વિશેષલિજ્ઞાભાવાચ્ચેકો ભાવાઃ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ—(સદિતિ) 'સત્' એવા પ્રકારનું જ્ઞાન અથવા એવા પ્રકારનો શબ્દ પ્રયોગ એ સત્તાનું લિંગ છે (લિજ્ઞાવિશેષાદ્) એ લિંગમાં બેદ ન હોવાથી

(ચ) અને (વિશેષલક્ષમાવાત) ભેદ-સાધક વિશેષ લિંગ ન હોવાથી
(પરઃ) એક (માઃ) સત્તા છે.

ભાવાર્થ—સત્તા માનવાનું કારણ એ છે કે, સત્ એવા આકારનું જ્ઞાન થાય છે અને સત્ એવા આકારનો શબ્દ પ્રયોગ પણ થાય છે. એ જ્ઞાનમાં અથવા એ શબ્દ પ્રયોગમાં કોઈ ભેદ જણાતો નથી. સત્તાના આધાર લાગે જુદા જુદા હોઈ તેથી કંઈ સત્તા જુદી જુદી ગણાતી નથી. ધરના એ કરા ઉપર અથવા ત્રણ કરા ઉપર એક લાંબો મોલ ચૂકીએ તો તેના પણ એ કે ત્રણ આધાર હોય છે, તેથી એ મોલ અથવા ત્રણ મોલ ગણાતા નથી. મોલ તો લાંબો એક જ ગણાય છે. તેમ દ્રવ્ય, શુદ્ધ અને કર્મમાં એક જ સત્તા છે.

વળી ભેદ-સાધક કોઈ હેતુ પણ જણાતો નથી. જેમ નદીના પ્રવાહનું પાણી એક ગણાય છે પણ, તેના ભેદને સિદ્ધ કરવા માટે હેતુ હોય છે. નદીના પ્રવાહનું પાણી સવારે જે ઠંડાણે હોય છે તે જ પાણી એ જ મિનિટમાં ત્યાં હોતું નથી તે સ્થળે ખીજું પાણી આવી ગયું હોય છે, તેના ખુલાસો એ છે કે એ મિનિટ પહેલાં પ્રવાહના પાણીમાં જે ઠંડાણે પાંદડું નાખ્યું હતું તે જ પાંદડું એ મિનિટ માં દૂર તથાઈ ગયું હોય છે. આ યુક્તિ પ્રવાહના પાણીની લિપ્તતા સિદ્ધ કરે છે; તેમ દ્રવ્યગત સત્તા, શુદ્ધગત સત્તા અને કર્મગત સત્તાના ભેદને સિદ્ધ કરનાર કોઈ યુક્તિ નથી, કારણ નથી માટે જુદા જુદા આધારોમાં રહેલી સત્તા એક જ છે. ‘દ્રવ્યં સત્, ગુણ. સર્વ કર્મ સત્’ આ સદાકારમાં કોઈ ભેદ નથી તો, સત્તામાં ભેદ સંભવે જ શી રીતે? આ કારણથી સત્તાદય ‘પરમસામાન્ય’ અથવા ‘ભાવ’ એક જ છે.

આ ખીજા આદિકમાં પ્રથમ એ સૂત્રોમાં કાર્યકારણભાવને સિદ્ધ કર્યો છે અને પછીના સૂત્રોમાં સામાન્ય, વિશેષ, સામાન્યવિશેષ, દ્રવ્યત્વ, શુદ્ધત્વ અને કર્મત્વનો વિચાર કર્યો છે.

इति गुर्जरभाषामाप्ययुक्ते वैशेषिकदर्शने

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयमादिकम् ॥

इति प्रथमोऽध्यायः

અથ દ્વિતીયાધ્યાયે પ્રથમ માહ્નિકમ્ ।

આ બીજા અધ્યાયથી નવ દ્રવ્યોનાં લક્ષણો બાંધવાં શરૂ કર્યાં છે. તેમાં પહેલાં આદિક્રિમાં પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ આ પાંચ દ્રવ્યોનાં લક્ષણ બાધવામાં આવ્યાં છે. પ્રસંગત ઇશ્વરની સિદ્ધિ પણ કરવામાં આવી છે. સૂત્ર ૨૭ માં આકાશનું લિંગ (અનુભાવક હેતુ) બાધવામાં આવ્યું છે. તે પહેલાં આકાશનું લક્ષણ કે, જે બીજા વાદીઓએ કહ્યું છે તેનું ખંડન પણ કરવામાં આવ્યું છે. આકાશનું પ્રકરણ સૂત્ર ૨૦ થી શરૂ થાય છે.

હવે પ્રથમ ઉદ્દિષ્ટ પૃથ્વીનું લક્ષણ બાધે છે. લક્ષણ એટલે અસાધારણ ધર્મ; જે ધર્મ સકલ પૃથ્વીમાં રહેતો હોય અને પૃથ્વી સિવાય બીજે ક્યાંય પણ ન રહેતો હોય તે પૃથ્વીનો અસાધારણ ધર્મ આ ધર્મ શુભ્રરૂપે પણ હોઈ શકે છે માટે પૃથ્વીમાં જ રહેનારા જે વૈશેષિક ગુણો છે તેને પૃથ્વીના લક્ષણ તરીકે બતાવે છે.

રૂપરસગન્ધસ્પર્શવતી પૃથિવી ॥ ૧ ॥

પદાર્થ—(સ્પરસગન્ધસ્પર્શવતી) નીલ, પીતાદિ રૂપો, ખાટા, કડવા, મીઠાશ આદિ રસો, સુરભિ અને અસુરભિ ગન્ધ અને પાક જ અનુભ્યાશીત સ્પર્શ આ ચાર જાતના ગુણોવાળી (પૃથિવી) પૃથ્વી છે.

ભાવાર્થ—નીલ, પીત, હરિત આદિ અનેક પ્રકારનાં રૂપો પૃથ્વીમાં જ રહે છે, પાણી અથવા તેજમાં નહિ, માટે આ રૂપને લધને પૃથ્વીનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે.

નીલરૂપસમાનાધિકરણદ્રવ્યત્વસાક્ષાદ્વ્યાપ્ય જાતિમત્ત્વં પૃથ્વીત્વમ્ ॥

નીલરૂપ સાથે રહેનાર દ્રવ્યત્વની સાક્ષાત્ વ્યાપ્ય જે જાતિ, એ જાતિવાળું જે દ્રવ્ય છે; તે પૃથ્વી છે.

નીલરૂપ સાથે દ્રવ્યત્વની સાક્ષાત્ વ્યાપ્ય જાતિ પૃથ્વીત્વ જાતિ જ હોય છે એટલે એ પૃથ્વીનું લક્ષણ-ચર્ચ શકે છે.

નીલરૂપ સકલ પૃથ્વીમાં હોતું નથી માટે એ રૂપ સાથે રહેનારી દ્રવ્ય-ત્વની સાક્ષાત્ વ્યાપ્ય જાતિ કહી છે, જેથી અવ્યાપ્તિ દોષ આવે નહિ. દ્રવ્યત્વની સાક્ષાત્ વ્યાપ્ય જાતિ તો જલત્વ આદિ જાતિઓ પણ હોય છે, છતાં નીલરૂપ સાથે તો પૃથ્વીત્વ જાતિ જ હોય છે માટે ઉપરનું જે લક્ષણ છે તે નિર્દોષ લક્ષણ છે.

ખાટા, તીખા, તુરા આદિ અનેક પ્રકારના રસો પૃથ્વીમાં જ હોય છે, ખીજે કયાંય નહિ; માટે રસને લઈ આ પ્રકારે લક્ષણ બાંધ્યું છે. કદુરસમાના-ધિકરણદ્રવ્યત્વસાચાદ્વ્યાપ્યજાતિમત્ત્વમ્ પૃથ્વીત્વમ્.

કટુ રસ સાથે રહેનારી દ્રવ્યત્વની સાક્ષાત્ વ્યાપ્ય જાતિ જેમાં હોય તે પૃથ્વી.

ગંધ એ પ્રકારના છે. (૧) સુરભિ અને (૨) અસુરભિ. જો ગંધને લઈ લક્ષણ બાંધ્યું હોય તો આ પ્રમાણે બાંધવું. ગન્ધસમાનાધિકરણદ્રવ્યત્વન્યાપ્ય જાતિમત્ત્વમ્ પૃથ્વીત્વમ્.

ગંધ સાથે રહેનારી દ્રવ્યત્વ વ્યાપ્ય જાતિ જેમાં હોય તે પૃથ્વી છે.

હરેક પૃથ્વી-જન્ય અર્થોમાં ગંધ હોય છે કોઈમાં ઉત્કટ ગંધ હોય તો કોઈમાં અનુત્કટ ગંધ હોય છે. લસણ, કાંદા, પુષ્પ વગેરેમાં ઉત્કટ ગંધ હોય છે. પાપાણુ વસ્ત્ર આદિમાં અનુત્કટ ગંધ હોય છે. વસ્ત્રને બાળવાથી તેમાં ગંધની પ્રતીતિ થાય છે. પાપાણુની લસ્ત્રમાં પણ ગંધ વ્યક્ત થાય છે.

અનુષ્ણાશીત પાક જ સ્પર્શ પણ પૃથ્વીમાં જ હોય છે. માટે એવો સ્પર્શ જેમાં હોય છે તે પણ પૃથ્વી કહેવાય છે.

અગ્નિના સંયોગને લીધે કોમળ સ્પર્શ અને કઠણ સ્પર્શ પણ પૃથ્વીમાં વ્યક્ત થાય છે. કાચા માટીના ઘણાં કોમળ સ્પર્શ હોય છે પણ, જ્યારે એ ઘણને અગ્નિમાં પકાવવામાં આવે છે ત્યારે તેમાં કઠણ સ્પર્શ જણાય છે. પાણી, તેજ અને વાયુમાં રહેલો સ્પર્શ પાકને લીધે મૃદુત્વ અથવા કઠિનત્વને ધારણ કરતો નથી.

આ કારણથી મુનિવર કણાદે સૂત્રમાં જે ચાર ગ્રણુ લક્ષણના અભિપ્રાયથી કહ્યા છે તે બરાબર છે.

પૃથ્વીમાં આમ તો ચૌક ગ્રણુ છે. મશસ્તપાક-સાધ્યમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે.

રૂપ રસ ગન્ધ સ્પર્શ સંરચા પરિમાણ પૃથક્ત્વ સયોગવિભાગ
પરત્વાપરત્વ ગુણત્વદ્રવ્યસંસ્કારવર્તી પૃથિવી.

રૂપ, રસ, ગન્ધ, સ્પર્શ, સંયોગ, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સયોગ, વિભાગ,
પરત્વ, અપરત્વ, ગુણત્વ, દ્રવ્યત્વ અને સંસ્કાર આ ચૌ ગુણ પૃથ્વીમા છે, પણ
એ બધા ગુણ રૂપે થઈ શકતા નથી નહીં એ તો પ્રથમના ચાર જ ગુણો થઈ
શકે છે કાન્ધ કે તે રિંગે ગુણો છે અને બીજા તો સામાન્ય ગુણો છે સામાન્ય
ગુણો બધાપણે થઈ શકે નહિ

પૃથ્વી સિવાય બીજા આઠ દ્રવ્યો છે, તથા ગુણ, કર્મ, સામાન્ય,
વિશેષ અને સમવાય આ પાંચ પદાર્થો પણ પૃથ્વીથી ભુદા છે

ઉપર બતાવેલા આઠ દ્રવ્યો (જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, કાળ, દિશા,
આત્મા અને મન) અને પાંચ પદાર્થો (ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય)
આ પાંચ પદાર્થો મળી ૧૩-તેજ અર્થો છે એ તેજે ય અર્થો પૃથ્વીથી ભુદા
હોવાથી 'પૃથ્વીતર' કહેવાય છે

પૃથ્વીતરનો બેઠ પૃથ્વીમા હોય છે એ ભેદનુ અનુમાન ગંધગુણ-હેતુથી
થાય છે, કાન્ધ કે, હીરમે પૃથ્વીમા જ હોય છે અને ગંધ પણ પૃથ્વીમા જ
હોય છે હીરમે અને ગંધનો વ્યાપ્તિરૂપ મળે છે, માટે અનુમાનનો આકાર
આ પ્રમાણે થાય છે

પૃથ્વી રત્નનેદવતી ગન્ધવત્વાન (પૃથ્વી હીર બેઠવાળી છે, કારણ કે,
એમા ગંધ છે) બહો ગંધવત્વ વ્યતિરેખી હેતુ છે, કારણ કે, પૃથ્વી રૂપ પક્ષ
સિવાય "હીર બેઠ" સામ્ય બીજો કોઈ પણ રેકાણે નથી

વ્યતિરેખી હેતુ પણ સંદેહુ તરીકે માનવામા આવે છે, બતા પણ જો
કહેવામા આવે કે, સામ્ય પણ સિવાય બીજો સામ્ય પણ પ્રસિદ્ધ ન હોય તો તે
સામ્ય તરીકે કહેવાય નહિ, અને અપ્રસિદ્ધ સામ્યવાળો ગાઈ પણ અર્થ પક્ષ
તરીકે પણ ન ગી શકે, પરિણામે અનુમાન પણ થઈ શકે નહિ.

ઉપરની રાંકા દૂર કરવા માટે પક્ષના એક હેતુ પુષ્પ આદિ કોઈ
પણ પાર્થિવ અર્થમા જ 'હીરમે' ની પ્રસિદ્ધિ માનવામા આવે છે
આમ કરવા બતા હેતુ વ્યતિરેખીને બંને અવધી હેતુ બની જાય છે જેમકે —
પૃથ્વી રત્નનેદવતી ગન્ધવત્વાન, વદ વદ ગન્ધવત્વ તર નત્ રત્નનેદવત્વ ચરા પુષ્પ ॥

આમ વ્યતિરેખી હેતુ અને અવધી હેતુ બનેથી 'હીરમે'નું અનુમાન

યાય છે. અને 'આ પૃથ્વી છે' એવા વ્યવહારનું સાધક પણ બને છે એટલે કે જેમાં ગંધ હોય તે બધાને માટે પૃથ્વી શબ્દ વાપરવો.

અને એજ ગંધવત્વરૂપ લક્ષણ બીજા અર્થોથી પૃથ્વીને જુદી પણ પાડે છે. આ પ્રમાણે લક્ષણ વ્યવહાર-સાધક અને ઇતરભેદ સાધક બને છે. ॥ ૧ ॥

હવે જળનું લક્ષણ બાધે છે. ઉદ્દેશ સૂત્ર અ. ૧. આ. ૧. સૂત્ર ૫ માં પૃથ્વી પછી જળનો જ ઉદ્દેશ કર્યો છે.

રૂપરસસ્પર્શવત્ય ગ્રાપો દ્રવાઃ સ્નિગ્ધાઃ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ—(ગ્રાપ) જળ (રૂપરસસ્પર્શવત્યઃ) વિશેષ રૂપ, વિશેષ રસ અને વિશેષ સ્પર્શવાળું (દ્રવાઃ) દ્રવત્વવાળું (સ્નિગ્ધાઃ) અને સ્નેહ ગુણવાળું છે.

ભાવાર્થ—જળમાં અભાસ્વર શુકલરૂપ, મધુર રસ અને શીત સ્પર્શ છે, તથા સાંસિદ્ધિક દ્રવત્વ અને સ્નેહ પણ તેમાં છે. સ્નેહના કોઈ ભેદ નથી એટલે સ્વરૂપથી જ પાણીમાં સ્નેહ છે, વિશેષ એટલે કે અમુક જ જાતના સ્નેહ પાણીમાં છે એમ કહેવાની જરૂર નથી.

જળમાં જે દ્રવત્વ છે તે કોઈ નિમિત્ત કારણને લીધે નથી પણ સ્વાભાવિક જ છે, એટલે જળમાં સાંસિદ્ધિક દ્રવત્વ છે.

શંકા—પાણીમાં કેવળ શુકલરૂપ માનવું એ કીક નથી કારણ કે જમના નદીનું પાણી કાળું છે.

ઉત્તર—જમના નદીનું પાણી પણ શુકલરૂપવાળું જ છે, જે કાળું દેખાય છે તે તે આશ્રયની ઉપાધિને લીધે છે એટલે કે, જમીનની કાળાચને લીધે એ કાળું દેખાય છે, જો એમ ન હોય તો જ્યારે એ જ પાણીને આકાશમાં ઉછાળવામાં આવે છે ત્યારે શુકલરૂપવાળું કેમ દેખાય છે? માટે જળમાં શુકલ રૂપ જ માનવું યોગ્ય છે.

શંકા—પાણીમાં મધુર જ રસ છે એ કથન કીક નથી કારણ કે, લીંબુમાંથી નીકળતું પાણી ખાટું હોય છે, કારેલાનું પાણી કડ્ડું હોય છે.

ઉત્તર—લીંબુના અને કારેલાના પાણીમાં જે ખટાસ અને કડવાસ જણાય છે તે આશ્રયની ઉપાધિને લીધે છે, એટલે કે ખટાસ અને કડવાસ એ પાર્થિવ રસો છે, પૃથ્વીમાં તો જ એ રસો છે. જો કોઈ કહે કે, પાણીના મધુર રસનો અનુભવ યતો નથી તો એનું સમાધાન એ છે કે, હરીતકી=હરડે ખાધા પછી પાણી પીએ તો તરત જ જળના મધુર રસનો અનુભવ થશે. એ મહિર્થ

હરડેનું નથી પણ પાણીનું છે. હરડે તો જળના માધુર્યને અભિવ્યક્ત કરે છે. હરડેમાં તો ગુરાસ છે, માધુર્ય નથી માટે પાણીમાં કેવળ મધુર રસ છે.

શંકા—પાણીમાં ગરમ સ્પર્શ પણ જણાય છે.

ઉત્તર—પાણીમાં જે ઉષ્ણ સ્પર્શ જણાય છે તે તો તેજોદ્રવ્યના સંબંધથી છે. બનાગમાં ખરે બપોરે પાણીમાં જે ઉષ્ણતા જણાય છે તે સૂર્યના તાપના સંબંધથી છે.

શંકા—પાણીમાં સાંસિદ્ધિક દ્રવ્ય છે એ કથન ઠીક નથી કારણ કે, ખરફ, કરા વગેરેમાં દ્રવ્ય નથી હોતું.

ઉત્તર—પાણીમાં કાઈ કારણથી દ્રવ્યનો અવરોધ થાય છે ત્યારે તેમાં ઘનત્વ જણાય છે, એ અવરોધ અથવા પ્રતિબંધ દૂર થતા જ પાણીમાં દ્રવ્ય આપોઆપ જ આવિર્ભૂત થાય છે.

શંકા—સ્નેહ પાણીમાં છે એ કેવી રીતે જણાય ?

બઉંના લોટમાં પાણી નાખીએ એટલે લોટ તરત બધાય જાય છે, એ બધાનું તે પાણીમાં રહેલા સ્નેહને લીધે છે. સ્નેહ એટલે સ્પીકાશ

ધી અને તેલ એ તો પાદિષ્વ પદાર્થ છે એમા પણ સ્નેહ તો જણાય છે તેનો શો ઉત્તર ?

ધી અને તેલ વગેરેમાં જે સ્નેહ છે તે તેમા રહેલા જળના ભાગને લીધે છે. ધી આદિમાં પાણીનો મેયોગ છે તેથી સયુક્તસમસાયસ બધને લીધે ધી આદિમા સ્નેહ જણાય છે, ધી તેલ આદિમા અતિશય સ્નેહવાળું જળ હોવાથી તે અનનુભવિયો પણ નથી, માટે ધી તેલનો દીવો થઈ શકે છે, સ્નેહ એ પૃથ્વીનો વિશેષ ગુણ નથી પણ જળનો જ વિશેષ ગુણ છે, જે પૃથ્વીનો વિશેષ ગુણ હોત તો નિખિલ પૃથ્વીમાં સ્નેહ હોત પણ બધી પૃથ્વીમા સ્નેહ નથી.

પાણીમાં સ્નેહ અને દ્રવ્ય છે તેથી જ લોટનો પાણીને લીધે પીડા થાય છે રેતીનો પણ સંમદ પાણીના સ્નેહ અને દ્રવ્યને લીધે જ થાય છે અભાસ્વર શુક્લ રૂપ, મધુર રસ, સ્પર્શ સ્પર્શ, સાંસિદ્ધિક-દ્રવ્ય અને સ્નેહ આ પાણીના પાંચ વિશેષ ગુણો છે તેથી એ દરેક ગુણ લક્ષણ થઈ શકે છે. જેમકે:—

અભાસ્વરશુક્લેતરરૂપાસમાનાધિકરણરૂપવદ્વૃત્તિ
દ્રવ્યત્વસાલાદ્ય્યાપ્યજાતિમત્ત્વમ્ આપાં લક્ષણમ્.

અર્થ—અભાસ્વર શુક્લ રૂપ સિવાય બીજાં રૂપો સાથે જેનું સામાનાધિ-
કરણ ન હોય, રૂપરસગંધ સ્પર્શમાં જેની વૃત્તિ હોય, અને જે દ્રવ્યત્વની રાશી

વ્યાપ્તિ જાતિ હોય, એ જાતિ જેમાં હોય તે જળ છે એમ સમજવું. આ પ્રમાણે ખીજા ચાર વિશેષ ગુણોને લીધે પણ ચાર લક્ષણો બાધી રાકાય છે. પાણીમા ઉક્ત પાત્ર વિશેષ ગુણો સિવાય સામાન્ય ગુણો સખ્યા, પરિનાલ, પૃથક્ત્વ, સયોગ, વિભાગ, પરત્વ, અપરત્વ, ગુરત્વ અને વેગ નામનો સંસ્કાર છે. બધા મળી પાણીમા ચૈદ્ર ગુણો છે. ॥ ૨ ॥

હવે ઉદ્દેશકમને અનુસરી ત્રીજી જે 'તેજ' દ્રવ્ય બતાવ્યું છે, તેનું લક્ષણ બાધે છે

તેજો રૂપસ્પર્શવત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ—(તેજ) 'તેજ' દ્રવ્ય (સ્પર્શવત્) રૂપ—ભાસ્વરરૂપ અને સ્પર્શવાળું છે.

ભાવાર્થ—ભાસ્વર શુક્લ રૂપ અને ઉષ્ણ સ્પર્શ જેમા હોય તે 'તેજ' નામક દ્રવ્ય કહેવાય છે

ભાસ્વર રૂપ એને કહે છે કે જે ખીજાના રૂપને પ્રકાશિત કરે સૂર્ય અને દીપક આદિ તેજોદ્રવ્યના ભાસ્વર શુક્લ રૂપો ચંદ્ર, જમીન, ઘટ અને વૃક્ષ આદિના રૂપોને પ્રકાશિત કરે છે

જેમા ભાસ્વર શુક્લ રૂપ હોય અથવા જેમાં ઉષ્ણ સ્પર્શ હોય તે 'તેજોદ્રવ્ય' કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે ભાસ્વરશુક્લરૂપ અને ઉષ્ણ સ્પર્શ આ બે ગુણો તેજોદ્રવ્યનાં લક્ષણો થઈ શકે છે

ઉષ્ણ સ્પર્શ જે તેજમા છે તે સ્વાભાવિક છે, નૈમિત્તિક નહીં.

ગરમ પાણીમા ઉષ્ણ સ્પર્શ છે તે નૈમિત્તિક છે એટલે કે, તેજના સંબંધથી પાણીમા ઉષ્ણ સ્પર્શ જણાય છે, માટે ગરમ પાણી 'તેજોદ્રવ્ય' નથી જળથી સંયુક્ત તેજ છે અને એમા (તેજમાં) સમવાય સંબંધથી ઉષ્ણ સ્પર્શ છે. અર્થાત્ સંયુક્ત સમવાય સંબંધથી ગરમ પાણીમા ઉષ્ણ સ્પર્શનું પ્રદર્શન થાય છે

ઉખા, સુન્ધ અને લજ્જનકપાવગત તેજમા ભાસ્વર શુક્લ રૂપ જણાવું નથી, તો ઉખા સુન્ધ અને લજ્જનકપાવગત તેજોદ્રવ્યને તેજના દ્રવ્ય કેમ કહી શકાય? ચંદ્રના પ્રકાશમા પણ ઉષ્ણ સ્પર્શ નથી, તો શું એ પ્રકાશ તેજસ દ્રવ્ય ન કહી શકાય?

ઉત્તર- ઉપમામાં ઉપ્પુ સ્પર્શ છે તેથી ભાસ્વર શુકલ રૂપનું તેમાં અનુમાન કરવું જોઈએ.

સુર્ય તેજોદ્રવ્ય છે, છતાં તેમાં ભાસ્વર શુકલ રૂપ ન જણાવવાનું કારણ એ છે કે તેમાં (સુર્યમાં) મગેલા પાર્થિવ દ્રવ્યના રૂપને લીધે સુર્યનું રૂપ અભિભૂત થાય છે, પીડું રૂપ એ પૃથ્વીનું છે, તેજનું નથી.

સુર્યને તેજસ દ્રવ્ય માનવામાં યુક્તિ એ છે કે, સુર્યને અગ્નિના અત્યંત સયોગ ગ્રામ્યતા છતાં તેના (સુર્યના) દ્રવ્યનો ઉચ્છેદ થતો નથી. પૃથ્વી અને જળના દ્રવ્યનો તો થોડા અગ્નિના સયોગથી પણ નાશ થાય છે. ધી, તેન અને પાણીના દ્રવ્યને અગ્નિ સયોગથી નાશ પામવું આપણે રોજ અનુભવીએ છીએ. આ કારણથી પાર્થિવ દ્રવ્ય અને જલીય દ્રવ્ય કરતાં સુર્યનું જુદું પડે છે અને તેથી તેને તેજોદ્રવ્યના વર્ગમાં મૂકવું છે.

ભગ્નકપાત્રગત દ્રવ્યમાં ઉપ્પુ સ્પર્શ છે, તેથી તેમાં ભાસ્વર શુકલ રૂપનું અનુમાન કરવું જોઈએ.

અંદમાનુ તેજ પરમેકાશક છે માટે એ તેજમાં ભાસ્વર શુકલ રૂપ તો છે જ પણ ઉપ્પુ સ્પર્શ તેમાં જણાતો નથી તેનું કારણ એ છે કે ચદ્ર અત્યંત ઠંડો પદાર્થ છે માટે તેના ઉપરથી પરાદત્ત થઈ આવતા સૂર્યકિરણોનો ઉપ્પુ સ્પર્શ અભિભૂત થઈ જાય છે અને ચદ્રના સપાથથી તેમાં રીતસ્પર્શનું પ્રદર્શ થાય છે; એટલે કે જગદ્વરના સૂક્ષ્મ ભાનેના સપાથને લીધે ચદ્રનું તેજ ઠંડું જણાય છે. એ રીતસ્પર્શ ચદ્રના તેજમાં નૈમિત્તિક છે સ્વાભાવિક નથી, માટે ચદ્રનું તેજ પણ 'તેજોદ્રવ્ય' છે.

વૈશેષિક તાત્ત્વના નિષ્ણાનોએ 'તેજોદ્રવ્ય'ના ચાર ભાગ બતાવ્યા છે.

(૧) ઉદ્ભૂત રૂપ અને ઉદ્ભૂત સ્પર્શવાળું તેજ, એટલે કે જેમાં શુકલભાસ્વર રૂપનું અને ઉપ્પુસ્પર્શ બનેલું પ્રદર્શ થાય જેમકે સૂર્ય, ચૂંચમાં ઉદ્ભૂતરૂપ અને ઉદ્ભૂતસ્પર્શ બનેલું પ્રદર્શ થાય છે.

(૨) ઉદ્ભૂતરૂપ અને અનુદ્ભૂતસ્પર્શવાળું 'તેજ' એટલે કે જેમાં ઉદ્ભૂતભાસ્વર શુકલરૂપનું પ્રદર્શ ચાર પણ ઉદ્ભૂત ઉપ્પુસ્પર્શનું પ્રદર્શ ન થાય. ચદ્રનું 'તેજ' આ બીજા વર્ગમાં આવે છે.

(૩) જેમાં ઉદ્ભૂતભાસ્વરશુકલરૂપનું પ્રદર્શ ન થાય અને ઉપ્પુસ્પર્શનું પણ પ્રદર્શ ન થાય આખનું 'તેજ' આ ત્રીજા વર્ગમાં આવે છે, અધારામાં આખનું તેજ ત્રીજા પદાર્થને પ્રકાશિત કરી ગરવું નથી, તથા આખના તેજમાં ઉપ્પુસ્પર્શનું પણ પ્રદર્શ થતું નથી.

સંકેત—જ્યારે આખા ઉદ્ભૂતભાસ્વરશુકલરૂપ નથી તથા ઉદ્ભૂત ઉપર સ્પર્શ નથી, તો પછી આખને ‘તેન્નેદ્રવ્ય’ શા માટે માનવું ? આખ એટલે ઊંચો નહીં પણ એક ધ્રિય છે અને તે અતીન્દ્રિય છે અર્થાત કેવળ અનુમાનથી જણાય છે

ઉત્તર—આખરૂપ ધ્રિયને તેન્નેદ્રવ્ય માનવાનું કારણ એ છે કે, આખ સામે આવેના પદાર્થોમાંથી આખ એ પદાર્થના માન રૂપને જ અભિવ્યક્ત કરશે એ પદાર્થમાં ખીજા પણ ગંધ, સ્પર્શ વગેરે ગુણો છે, છતાં તેની અભિવ્યક્તિ આખ નહીં કરે માટે આખ ‘તેન્નેદ્રવ્ય’ છે સૂર્ય અને દીપક આદિ તેન્નેદ્રવ્યો પણ ખીજા દ્રવ્યના રૂપને જ અભિવ્યક્ત કરે છે જે અન્ય દ્રવ્યના રૂપને અભિવ્યક્ત કરે તે ‘તેન્નેદ્રવ્ય’ કહેવાય છે, આ કારણથી આખ પણ ‘તેન્નેદ્રવ્ય’ છે

(૪) જેમા ઉદ્ભૂત રૂપનું ગ્રહણ ન કરી શકાય અર્થાત જેમા અનુદ્ભૂત રૂપ હોય અને ઉદ્ભૂત ઉપરસ્પર્શ હોય એવું ‘તેજ’ ધામ, પાણીની અંદર રહેતું તેજ, ખૂબ તપી ગયેલા માગીના પદાર્થમાનું તેજ વગેરે પદાર્થો આ વર્ગમા આવે છે. ઊનાગામા અધારી રાતે પણ ખૂબ ધામ ધામ છે ત્યારે એ ધામમાંથી ઉપરસ્પર્શ તો અનુભવી શકાય છે પણ એવું રૂપ નજરે પડતું નથી અધારામા પણ ગરમ પાણીનો ઉપરસ્પર્શ ત્રી શકાય છે પણ તેના રૂપનું ગ્રહણ કરી શકાતું નથી આ પ્રમાણે જગતમા ચાર પ્રકારે ‘તેન્નેદ્રવ્ય’ રહેતું છે ॥ ૩ ॥

તેને ક્રમપ્રાપ્ત વાયુનું લક્ષણ બાધે છે

સ્પર્શવાન્ વાયુ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ—(સ્પર્શવાન્) જેમા સ્પર્શ હોય તે (વાયુ) વાયુ કહેવાનું છે

હાનાર્થ—આ સૂત્રમા ‘સ્પર્શ’ પદ લાક્ષણિક છે, કારણ કે, સ્પર્શવાળા અર્થને જો વાયુ કહેવામા આવે તો, પૃથ્વી, જળ અને તેજમા આ લક્ષણની અભિવ્યક્તિ થઈ જાય પૃથ્વી, જળ અને તેજમા પણ સ્પર્શ તો છે જ પૃથ્વીમા અનુપચારીત સ્પર્શ, જળમા રીત સ્પર્શ અને તેજમા ઉપર સ્પર્શ છે

વૈશેષિક શાસ્ત્રના નિષ્ણાંતોએ આ સૂત્રમા જે ‘સ્પર્શ’ શબ્દ આવ્યો છે, તેનો લાક્ષણિક અર્થ આ પ્રમાણે કર્યો છે

રૂપાસમાનાધિકરણસ્પર્શસમાનાધિકરણજાતિમત્વમ્ વાયુત્વમ્ ॥

રૂપ સાથે જે ન રહે અને સ્પર્શ સાથે રહે એવી જે જાતિ, તે વાયુનું લક્ષણ છે,

પૃથ્વીત્વ, જનત્વ અને તેજસ્વ્ય આ ત્રણે જાતિઓ રૂપની સાથે રહે છે જ્યારે કેવળ વાયુત્વ જાતિ માત્ર સ્પર્શ સાથે રહે છે, માટે વાયુત્વ જાતિ વાયુનું નિર્દોષ લક્ષ્ય બને છે

ખીન્ને ‘સ્પર્શ’ શબ્દનો લાક્ષણિક અર્થ આ પ્રમાણે પણ થઈ શકે છે —
સ્પર્શરવિશેષગુણાત્માનાધિભ્રણાવશેષગુણમમાનાધિભ્રણજાતિમત્ત્વમ્ વાયુત્વમ્ ।

અર્થ—સ્પર્શ સિવાય ખી ન વિશેષ ગુણો સાથે જ ન રહે અને વિશેષ ગુણ સાથે જ રહે એવી જ જાતિ હોય તે વાયુનું લક્ષણ છે

વૈશેષિક દર્શનના એકંદરે ૧૬ ગુણોને વિશેષગુણો કહ્યા છે, તે નીચેના પ્રમાણથી સમજી શકાશે

‘સ્પર્શગુણસ્પર્શગ્રહણસિદ્ધિરુદ્ધત્વબુદ્ધિસુગદુત્તેચ્છાદિપ્રયત્નપર્માધર્મભાવના-
શબ્દા વૈશેષિકગુણા’

પ્રથમસ્તાપાઠ બાબ્ધ

(૧) રૂપ (૨) રસ (૩) ગંધ (૪) સ્પર્શ (૫) સ્નેહ (૬) સાસિદ્ધિકદ્રવ્યત્વ
(૭) બુદ્ધિ (૮) સુખ (૯) દુઃખ (૧૦) ઈન્દ્રિય (૧૧) દેહ (૧૨) પ્રાણ (૧૩) ધર્મ
(૧૪) અધર્મ (૧૫) ભાવના અને (૧૬) નાન્દ આ સોળ ગુણોને ‘વૈશેષિક’ ગુણો અથવા ‘વિશેષ ગુણો’ કહે છે

વાયુત્વ જાતિ સ્પર્શ સિવાય બાકીના પદર વિશેષ ગુણો માહેના કોઈ પણ વિશેષ ગુણ સાથે રહેતી નથી વાયુત્વ જાતિનું સામાનાધિકરણ્ય તો કેવળ સ્પર્શ રૂપ વિશેષ ગુણ સાથે છે માટે આવી સ્પર્શ ગુણ સાથે રહેતારી જાતિ જ પ્રકૃત સૂત્રમાં કહેના સ્પર્શ શબ્દનો લાક્ષણિક અર્થ છે

આ પ્રમાણે વાયુના ખીજા લક્ષણો પણ બાધી શકાય છે અપાકજત્વ વિશિષ્ટ અનુષ્ણાવીત સ્પર્શ પણ વાયુનું લક્ષણ થઈ શકે છે કારણ કે, આવો વિશિષ્ટ-સ્પર્શ વાયુ સિવાય ખીજા કોઈ પણ દ્રવ્યમાં નથી પૃથ્વીમાં જો કે, ‘અનુષ્ણાવીતસ્પર્શ’ છે, પણ તે અપાકજત્વવિશિષ્ટ નથી, કિંતુ પાકજત્વવિશિષ્ટ છે આ પ્રમાણે સ્પર્શ શબ્દનો લાક્ષણિક અર્થ કરી વાયુનું નિર્દોષ લક્ષણ સમજવું યોગ્ય છે ॥ ૪ ॥

રૂપ, રસ ગંધ સ્પર્શ અને સ્નેહ આ વિશેષગુણોમાંના મોટા પાંચ વિશેષ ગુણ આકાશ કાન અને દિશાનું લક્ષણ થઈ શકે કે નહિ? એના ઉત્તરમાં આ નીચેનું સૂત્ર બનાવવામાં આવ્યું છે

ત આકાશે ન વિચન્તે ॥ ૫ ॥

પદાર્થ—(તે) રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ અને સ્નેહ રૂપ વિશેષ ગુણો (આકાશો) આકાશમા (ન વિવ્યન્તે) નથી અર્થાત્ ઉક્ત વિશેષ ગુણો આકાશમા સમવાય સંબંધથી રહેતા નથી

ભાવાર્થ—રૂપ આદિ પાંચ વિશેષ ગુણોમાંનો કોઈ પણ વિશેષ ગુણ આકાશમા સમનાય સંબંધથી જણાતો નથી જે વિશેષ ગુણ અમુક દ્રવ્યમા સમવાય સંબંધથી રહે અને બીજા દ્રવ્યમા એ સંબંધથી ન રહે તો જ, તે વિશેષગુણ તે દ્રવ્યનો અસાધારણ ધર્મ કહી શકાય, અને એ અસાધારણ ગુણ તે દ્રવ્યનું લક્ષણ થઈ શકે છે

આકાશમા તો શબ્દ રૂપ વિશેષ ગુણ સિવાય બીજો કોઈ પણ વિશેષ ગુણ નથી

શ્લોક 'અથ વધિયત્ત્વમ્ આકાશમસ્તિ' આજે દહીના જેવું સફેદ આકાશ છે' આ ઉપરથી શું એ સ્પષ્ટ નથી થતું કે, આકાશમા શુકલ રૂપ પણ છે

ઉત્તર—નહિ, આકાશમા કોઈ પણ રૂપ નથી, કોઈક દિવસ દહી જેવું સફેદ આકાશ જણાય છે એ તો સૂર્યના નિશ્ચ કિરણોનું શુકલ રૂપ આકાશમા જણાય છે આકાશ તો નીરૂપ છે 'નીલ તમ' આકાશ કાળુ છે, એવી પ્રતીતિથી પણ આકાશમા નીલ રૂપ માનવાની જરૂર નથી, એ પણ ઉપાધિથી અર્થાત્ કોઈ દ્રવ્યના સંબંધથી નીલ રૂપની પ્રતીતિ થાય છે આ જ પ્રમાણે કોઈ વખતે આકાશ લાલ પણ જણાય તો પણ તેમા રક્ત રૂપ માનવાની જરૂર નથી, આકાશમા પ્રતીત થતા બધા જ રૂપો ઔપાધિક છે, અર્થાત્ સૂર્યકિરણ આદિ દ્રવ્યના જ તે તે રૂપો આકાશમા પ્રતીત થાય છે, જેમ સ્વચ્છ મણિમા રક્ત, પુષ્પ આદિના સંબંધથી રક્તતા આદિ જણાય છે તેમ આકાશમા કોઈ પણ રૂપ ઉપાધિ વિશેષથી જ જણાય છે

ઉપરના કારણથી રૂપ, રસ, ગંધ કે સ્પર્શમાંનો કોઈ વિશેષ ગુણ આકાશનું લક્ષણ થઈ શકતું નથી

આકાશ, કાળ, દિશા આત્મા અને મન આ પાંચ દ્રવ્યોમાંના કોઈ પણ દ્રવ્યમા રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, સ્નેહ અને સાસિદ્ધિક દ્રવ્યત્વમાંનો કોઈ પણ વિશેષ ગુણ નથી ॥ ૫ ॥

'દ્રવ્ય' એ જાણનું નક્ષણ છે, એવું કથન અ ૨, સૂ. ૨ માં કરામા આવ્યું છે એ લક્ષણ અતિવ્યાપ્તિ દોનાશુ છે, કારણ કે ઘી આદિ દ્રવ્યોમા પણ દ્રવ્ય છે અને ઘી આદિ દ્રવ્યો જનીય દ્રવ્યો નથી પણ પાર્થિવ

દ્રવ્ય છે આ પ્રનાણે પ્રતિગદી તરફથી અતિવ્યાપિની જે શકા હોવાથી તે તેનું સમાવાન નીચેના સૂત્રમાં છે

સર્વિજંતુમપ્ચિજ્ઞાનામગ્નિસંયોગાદ્ દ્રવત્વમદ્ગ્નિ સામાન્યમ્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ—(સર્વિજંતુમપ્ચિજ્ઞાનામ્) ઘી, લાખ અને મીણમાં (અગ્નિસંયોગાદ્) અગ્નિના સંયોગથી જે (દ્રવત્વમ્) દ્રવત્વ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી (અદ્ગ્નિ) જળ સાથે (સામાન્યમ્) સામાન્ય જણાય છે

ભાવાર્થ—ઘી, લાખ અને મીણ આદિ દ્રવ્યોમાં પણ દ્રવતા હોય છે, પણ તે તો અગ્નિના સંયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે એમાં દ્રવત્વ નૈમિત્તિક કહેવાય છે, નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થાય તે નૈમિત્તિક કહેવાય છે આ કારણથી અતિવ્યાપિ હોય આનંદો નથી જગમાં જે દ્રવત્વ છે તે તો સ્વાભાવિક છે જેમાં સ્વાભાવિક દ્રવત્વ હોય તે જળ કહેવાય છે આ કારણથી ઘી, લાખ અને મીણ આદિ અર્થો જળ-દ્રવ્ય માનનામાં આનંદો નથી જે દ્રવ્યોનું ઉપાદાન કાનંદ જળ હોય તે જળ-દ્રવ્ય કહેવાય છે અને જે દ્રવ્યોનું ઉપાદાન કારણ પૃથ્વી હોય તે ‘પૃથ્વી-દ્રવ્ય’ કહેવાય છે તેથી ઘી, લાખ અને મીણ આદિ અર્થો પૃથ્વી-દ્રવ્ય છે, અથવા પાર્થિવ દ્રવ્ય છે ॥ ૬ ॥

જળના નક્ષત્રોની તેજમાં આનંદો અતિવ્યાપિનું નિવારણ કરે છે

નપુસીવલોહરજનસુવર્ણનામગ્નિસંયોગાદ્ દ્રવન્ય મદ્ગ્નિ સામાન્યમ્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ—(નપુસીવલોહરજનસુવર્ણનામ્) કનઈ, સીસું, લોહ, ચાદી અને સોનું ધાતુઓના (અગ્નિસંયોગાદ્) અગ્નિના સંયોગથી (દ્રવત્વમ્) દ્રવત્વ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી (અદ્ગ્નિ) જળ સાથે (સામાન્યમ્) સમાનતા ધરાવે છે

ભાવાર્થ—કનઈ, સીસું, લોહ, ચાદી અને સુવર્ણ (સોનું) ધાતુઓના પાપુ અગ્નિના સંયોગથી દ્રવત્વ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી જળની સાથે તેનું સામાન્ય જણાય છે

સૂત્રમાં ગણાવેલી ધાતુઓ તો માત્ર ઉપનક્ષણ છે, તેથી વાંચતામાત્ર દ્વં પારદાર્શના મધુસૂત્રમ્હ’ કાનું, તાણું રિત્તગ અને પાગ આદિ દ્રવ્યો પણ નૈમિત્તિક દ્રવત્વવાળા છે એમ સમજવું

કનઈ, સીસું લોહ, રજત અને સુવર્ણ આદિ અર્થો ‘તૈવજસ’ છે,

કારણ કે, અગ્નિના સયોગથી એના દ્રવ્યનો નાશ થતો નથી, જ્યારે પાર્થિવ ઘી આદિ પદાર્થોના દ્રવ્યનો અગ્નિના સયોગથી નાશ થાય છે

કનાઈ આદિમા રસાભાસિક દ્રવ્ય નથી માટે જળ દ્રવ્યનું જે લક્ષણ બાધ્ય છે તેમા અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવતો નથી

જેમા અગ્નિના સયોગથી દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થયું હોય અને એક પ્રકર સુધી સતત પુષ્કળ અગ્નિ સયોગ ચાલુ રહ્યો હોય છતાં એ દ્રવ્યનો નાશ ન થાય તો તે દ્રવ્યનો આશ્રય 'તૈજસ દ્રવ્ય' કહેવાય છે

સોનામા અગ્નિના સયોગથી દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થયા પછી તે દ્રવ્ય પ્રકર સુધી પુષ્કળ અગ્નિસયોગ સતત ચાલુ રહેના છતાં નાશ પામતુ નથી માટે સુવર્ણ તૈજસ દ્રવ્ય કહેવાય છે ઘી આદિના દ્રવ્યનો તો થોડા સમયમા અગ્નિના સયોગથી નાશ થાય છે કારણ કે તે પાર્થિવ પદાર્થ છે પાર્થિવ પદાર્થનું દ્રવ્ય અગ્નિના સયોગથી નાશ પામે છે

ભાનાથ એ છે કે, કનાઈ આદિમા નૈમિત્તિક દ્રવ્ય હોનાથી જળના લક્ષણમા અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવતો નથી

'સોનું' એ તૈજસ દ્રવ્ય છે, છતાં એમા પૃથ્વીના પરમાણુઓનો સબ્ધ છે તેથી જ એમા પીળું રૂપ જણાય છે જળમા કેવળ શુકનરૂપ હોય છે, અને તૈજસ પદાર્થમા કેવળ ભાસ્વર શુકનરૂપ હોય છે લાલ, પીળા, લીલા અને કાળા આદિ રંગો તો પૃથ્વીમા જ હોય છે આ બધા રંગો પૃથ્વીમા અથવા પાર્થિવ પદાર્થોમા અગ્નિના સયોગથી રૂરતા રહે છે સોનામા રહેના ભાસ્વર શુકન રૂપનો પાર્થિવ પીળા રૂપથી અભિન્ન થયેનો દોષાથી તેમા ભાસ્વર શુકન રૂપ જણાતુ નથી

ભૂતસર્ગવશાન્વાદ્યુપનૈવ પ્રકાશતે । સોના સાથે પૃથ્વીનો સબ્ધ હોનાને લીધે સોનામા ખીજા રૂપનો અર્થાત્ સોનાના ભાસ્વર શુકન રૂપનો પ્રકાશ થતો નથી ॥ ૭ ॥

પૃથ્વી, જળ, તેજ અને વાયુ આ ચારેય દ્રવ્યોમા સ્પર્શ તો છે પૃથ્વીમા પાકજ અનુપ્લાસીત સ્પર્શ છે, જળમા શીત સ્પર્શ છે, તેજમા ઉષ્ણ સ્પર્શ છે અને વાયુમા અપાકજ અનુપ્લાસીત સ્પર્શ છે

પૃથ્વી આદિ ચારેય દ્રવ્યોના લક્ષણો પણ બાધ્યા છે એટલે સ્પર્શવાળા ચાર દ્રવ્યોનું પ્રકરણ અહીં પૂરું થયું છે

હવે પૂર્વપક્ષ તરફથી એવી ચકા બિહાવવામા આવે છે કે વાયુમા

સ્પર્શ નથી એટલે સ્પર્શને વાયુના વક્ષણ તરીકે ને કહેવામા આવ્યુ છે, તે ખોટુ છે આ કારણથી વાયુનુ લક્ષણ-સ્પર્શ આગ્રવાસિદ્ધ થાય છે ને એમ કહેવામા આવે કે વાયુમા સ્પર્શ બને પ્રત્યક્ષ ન હોય પણ, વાયુમા સ્પર્શનું અનુમાન તો થઈ શકે છે એના સંનધમા ચારાંક આદિ કહે છે કે અનુમાનમા પ્રમાણ્ય હોતુ નથી માટે, વાયુમા સ્પર્શનું અનુમાન થઈ શકે નહિ. આ શકાનુ સમાધાન સૂત્રકાર કરે છે કે —

વિવાણી કકુચાન્ પ્રાન્તેવાલધિ. સાસ્નાવાન્ હિતિ ગોત્વે દૃષ્ટિર્નમ્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ—(વિવાણી) તૃગનાળો (કકુચાન્) ખુદનાળો (પ્રાન્તેવાલધિ) જેને પૂછાને છેડે વાગતો યુગ્મ હોય તે અને (સાસ્નાવાન્) જેને ગળે ગોઢી દોય તે (ગોત્વ) ગોત્વના (દૃષ્ટિર્નમ્) દૃષ્ટિનિગ છે, અર્થાત્ ગોત્વ સાથે વિવાણુ આદિની વ્યાપ્તિ પ્રત્યક્ષ થઈ શકે છે

ભાવાર્થ—ગોત્વનુ અનુમાન કરવામા વિવાણુ કકુત્ પ્રાન્તેનાનધિ (પૂછાને છેડે વાગતો યુગ્મ) અને ગળે ગોઢી આ બધા નિગો અર્થાત્ હેતુઓ દૃષ્ટિનિગ છે એટલે કે હેતુ અને સાધ્યનો ને સબધ છે તે પ્રત્યક્ષ કરી શકાય છે જેની વ્યાપ્તિ પ્રત્યક્ષ કરી શકાય તે નિગ દૃષ્ટિનિગ કહેવાય છે

કેટલાક સાધ્ય અને હેતુઓ એવા છે કે તેની વ્યાપ્તિ પ્રત્યક્ષ થઈ શકતી નથી એના નિગો અર્થાત્ હેતુઓ અદૃષ્ટિનિગ કહેવાય છે ને સાધ્ય અને હેતુઓની વ્યાપ્તિ પ્રત્યક્ષ ન થઈ શકે તે વ્યાપ્તિને સામાન્ય વ્યાપ્તિ કહેવામા આવે છે અને નિગને સામાન્યતોદૃષ્ટિ નિગ કહેવામા આવે છે

અય ગૌ વિવાણિવાત્ ।

અય ગૌ કકુચસ્વાત્ ।

અય ગૌ પ્રાન્તેવાલધિત્વાત્ ।

અય ગૌ સાસ્નાવત્વાત્ ।

આ ચારેય નિગો (હેતુઓ) દૃષ્ટિનિગ કહેવાય છે, કારણ કે, ગોત્વ અને વિવાણુ આદિનો સબધ પ્રત્યક્ષ જોઈ શકાય છે

ગામના રીંગામા અને બીજા પશુઓના શીંગામા ફેર દોય છે અને એ ફેર નિપુણ માણુઓ જાણી નકે છે એટલે વિવાણિત્વ હેતુ પણ સાચો હેતુ છે ગોત્વ સાધનામા ઉપર કહેના ચારે હેતુ સાચા હેતુ છે, દેવતાભાસ નથી

વાયુત્વ અને સ્પર્શની વ્યાપ્તિ પ્રત્યક્ષ નથી માટે તે વ્યાપ્તિ 'સામાન્ય વ્યાપ્તિ' કહેવામાં આવે છે અને સ્પર્શ (જે લક્ષ્ય તરીકે બતાવવામાં આવ્યો છે તે) સામાન્યતોદૃષ્ટિનિગ્ધ અથવા અદૃષ્ટિનિગ્ધ કહેવામાં આવે છે.

ગાયત્રી તરીકે વ્યારે છુપાવેલું હોય અને માત્ર તેનું સ્વીકાર, પ્રુથ, પૂછાનો શુદ્ધ કે ગોઠી જ દેખાય ત્યાર ઉપર પ્રમાણે અનુમાનો કરવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે દૃષ્ટિનીથી અથવા અદૃષ્ટિનિગ્ધથી અનુમાન થઈ શકે છે, અને એ અનુમાનો સાચા જ પડે છે જૂન વાન તો અનુમાન કરનારની વાચ છે અનુમાન જાણનારો જેણે પૂરો અભ્યાસ ન કર્યો હોય તેના અનુમાન ખોટાં પણ બની શકે છે, પણ તેથી તેનું અથવા નિજ ખોટા ક્રમમાં નથી, માટે અનુમાનમાં પ્રમાણ્ય છે અનુમાનથી જગતમાં સૌની મોટા વ્યવહાર સત્ય તરીકે ચાલી રહ્યાં છે એ અનુમાન અમત્ય કેમ કહેવાય? માટે નાર્વાક આદિ પ્રતિ વાદિઓ અનુમાનને સત્ય ન માનવામાં જૂન ખાય છે આ સૂત્રમાં મહર્ષિ કહ્યાં છે અનુમાન પ્રમાણને મત્ય તરીકે સિદ્ધ કયું છે જેમ પ્રત્યક્ષમાં પ્રમાણ્ય છે તેમ અનુમાનમાં પણ પ્રમાણ્ય છે એ કારણથી પ્રાચીન યોક્ષસ નિગ્ધથી વાયુમાં સ્પર્શનું અનુમાન કરવામાં આવે તો તે અસત્ય નથી ॥ ૮ ॥

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પેટે અનુમાન પ્રમાણ પણ સત્ય છે અનુમાન પ્રમાણથી સસામના પુ કમી બનવારો સિદ્ધ થતા જોવામાં આવે છે.

વાયુમાં રૂપ ન હોવાથી તેનું પ્રત્યક્ષ પણ નથી જે વસ્તુ પ્રત્યક્ષ ન હોય પણ એનું અસ્તિત્વ જણાવું હોય તો તેનું અનુમાન કરવું જોઈએ.

વાયુ પ્રત્યક્ષ નથી પણ તેનું અસ્તિત્વ જણાય છે માટે તેનું અનુમાન કરવું જોઈએ એ અનુમાનનો પ્રકાર મૂનકાગ તીનેના સૂત્રમાં જણાવે છે.

સ્પર્શસ્થ વાયો ॥ ૯ ॥

પદાર્થ—(ચ) અને (વાય) ગાયત્રી નિગ (સર્વ) સ્પર્શ છે.

ભાનાર્થ—સ્પર્શરૂપ હેતુની વાયુનું અનુમાન થાય છે સૂત્રમાં ચ મન્દનો પ્રયોગ કર્યો છે તેથી અન્વય પતિ અને કમ્પ પણ વાયુના અનુમાનક હેતુઓ છે ગાયત્રી ઉપ ન હોવાથી તેનું અનુમાન દૃષ્ટિથી પ્રત્યક્ષ થઈ શકતું નથી માટે તેનું અનુમાન કરવું પડે છે સ્પર્શરૂપ હેતુથી વાયુનું અનુમાન થાય છે કે અમત્ય હોવાથી તેની સાથે સ્પર્શનો જે સબધ છે તેનું પણ પ્રત્યક્ષ

યતુ નથી, માટે વાયુ અને સ્પર્શની સામાન્ય-આપ્તિ માનવી પડ છે અને વાયુત્વ સાતક સ્પર્શરૂપ નિગ (રેતુ) પણ 'સામાન્યતોદૃષ્ટ' નિગ કહેવાય છે

વાયુ દ્રવ્ય જે અને સ્પર્શ સુષુ છે, દ્રવ્ય પ્રત્યક્ષ થરામા રૂપ કારણ હોય છે, પણ સ્પર્શ તો સુષુ છે અને એનું પ્રત્યક્ષ તત્ત્વ ધ્વનિથી થાય છે સુચના પ્રત્યક્ષ થરામા રૂપ કારણ હોતુ નથી, માટે સ્પર્શ પ્રત્યક્ષ છે

વાયુ અપ્રત્યક્ષ છે અને તેનો સ્પર્શ પ્રત્યક્ષ છે, આમ એક પ્રત્યક્ષ અને બીજો અપ્રત્યક્ષ હોય તો એ બેનો સબંધ પણ અપ્રત્યક્ષ જ માનવો પડે છે અભિસાધ્યક ધૂમરૂપ હેતુના સ્થગમા તો વૂમ અને અગ્નિ બંને પ્રત્યક્ષ છે તેથી તે બંનેનો સબંધ પણ પ્રત્યક્ષ છે સબંધ એ જ વ્યાપ્તિ પવનો વહિમાન, વૂમાન આ અનુમાનના સ્થગમા 'ધૂમ' દૃષ્ટિનિગ કહેવાય છે કારણ કે, ધૂમ અને વહ્નિ ના સબંધનું પ્રત્યક્ષ થઈ રહે છે, પણ વાયુને સિદ્ધ કરનાર સ્પર્શ તો 'અદૃષ્ટલિંગ' છે, કારણ કે વાયુ અને સ્પર્શના સબંધનું પ્રત્યક્ષ યતુ નથી

વાયુને સિદ્ધ કરવામા અનુમાનનો પ્રયોગ આ પ્રમાણે થાય છે —
'વાડ્ય સ્પર્શ જનુમૂલત સ ક્વચિદાધિત સ્પર્શત્વાત્ પૃષ્ઠ્યાદિસ્પર્શવત્' ખુલ્લા મેદાનમા ઉનાગાના વખતે સાજે બેઠા હોઈએ અને પરતની મધુર શીતલ, સુખદાયક લહરીઓ તરીર સાથે અથાતી હોય તે વખતે કોઈ ઉપર પ્રમાણે અનુમાન કરે છે કે, આ સુખદાયક શીતલ સ્પર્શ કોઈ પણ દ્રવ્યમા આશ્રિત હોવો જોઈએ કોઈ પણ સ્પર્શ સ્વતંત્ર હોઈ રહે નહિ કારણ કે એ ગુણ છે, ગુણ સદૈવ ગુણી (દ્રવ્ય) મા જ હોય છે આ અનુભવાતો સ્પર્શ પૃથ્વી, જંગ અને તેજ દ્રવ્યનો નથી, કારણ કે આ સ્પર્શ રૂપની સાથે સમય ધન્યરનો નથી આકાશ, કાગ, દિશા, આત્મા અને મનનો પણ આ સ્પર્શ નથી, કારણ કે, એ પામેય દ્રવ્યો તો સ્પર્શ રહિત છે, હવે બાકી રહે છે વાયુ દ્રવ્ય, માટે આ સ્પર્શ વાયુનો જ હોવો જોઈએ આ રીતે અનુભવાતો સ્પર્શથી વાયુનું અનુમાન થાય છે અહીં વાયુ અને સ્પર્શના સબંધને પ્રત્યક્ષ કરવાની જરૂર પણ રહેતી નથી

શબ્દથી પણ વાયુનું અનુમાન આ પ્રમાણે થાય છે

સૂકા પાદ્મના ઢગનામા કોઈ પણ સ્પર્શનાગ પ્રત્યક્ષ દ્રવ્યનો આવાત થતો નથી, છતાં 'ખડ ખડ' અવાજ થયા કરે છે એ અવાજ વાયુના આવાતથી થતો હોવો જોઈએ આ પ્રમાણે અવાજ (શબ્દ) પણ વાયુનું અનુમાન કરાવે છે

ધૃતિ—કારણ પણ વાયુનું અનુમાન કરાવે છે તે આ પ્રમાણે —આકાશ-મા (હવામા) ઘાસના તણખાના અંગે રૂના પૂમ આમ તેમ બે તા હોય છે એ બેને આધારે હશે ! કોઈ સ્પર્શવાળો અને વેગવાળો દ્રવ્યનો એને આધાર

હોવો જોઈએ પૃથ્વી, પાણી અને તેજનો આધાર તો એને નથી જ માટે એ સ્પર્શવાળા અને વેગસાગ્રી વાયુને આધારે જ બિડતા હોના જોઈએ

કપ પપ વાયુનું અનુમાન કરાવે છે — જાણા પાદ ૧ અને શાખાઓ દ્વાબા કપતા હોના છે એને કપાનનાર કોઈસ્પર્શ અને વેગસાગ્રી દ્રવ્ય હોવું જોઈએ, એ દ્રવ્ય તે વાયુ જ હોવો જોઈએ કારણ કે બીજો કોઈ જા., પાદ ૧ અને શાખાઓને કપાનનાર જણાતો નથી આ પ્રમાણે સ્પર્શ રુદ્ધ, ધૃતિ અને કમ્પ વગેરે વાયુના સાધક હેતુઓ છે, અને તે બધા અદૃષ્ટલિંગ કહેવાય છે

શકા—વાયુને ત્વઃ હૃદિયથી પ્રત્યક્ષ જ શા માટે ન માનવો ?

ઉત્તર—વાયુમા ઉદ્ભૂત સ્પર્શ છે પણ સાથે સાથે ઉદ્ભૂત રૂપ નથી બાદ હૃદિયથી જે દ્રવ્યનું પ્રત્યક્ષ થાય છે તેમા ઉદ્ભૂત સ્પર્શ અને ઉદ્ભૂત રૂપ બંને સાથે જ હોય છે આ બંને બાનત પૃથ્વી, પાણી, પર્વત, નદી, સૂર્યપ્રકાશ અને ચંદ્રના પ્રકાશમા અનુભવી શકાય છે વાયુમા રૂપ અને સ્પર્શ બંનેનો સહ ભાવ નથી, કિન્તુ એકલો જ સ્પર્શ હોય છે, માટે વાયુ પ્રત્યક્ષ નથી પણ અનુમાન-ગમ્ય છે ॥ ૬ ॥

વાયુને સિધ્ધ કરવા માટે સ્પર્શ એ કોઈ પ્રત્યક્ષત દૃષ્ટલિંગ નથી, કારણ કે, જેમ ધૂમ અને અગ્નિની વ્યાપ્તિ પ્રત્યક્ષ જાણી શકાય છે તેમ વાયુ અને સ્પર્શની વ્યાપ્તિ પ્રત્યક્ષ જાણી શકાતી નથી, માટે સ્પર્શથી વાયુનું અનુમાન કરવું એ ચોખ્ખું નથી

વળી બીજી જે સ્પર્શ જણાય છે તે પૃથ્વીનો, જળનો અથવા તેજનો માનવામા આવે તો વાયુનું અનુમાન થઈ જ શકે નહિ આ શકાના ઉત્તર રૂપે આ મૂત્ર છે

न च दृष्टानां स्पर्श इत्यदृष्टलिङ्गो वायुः ॥ १० ॥

પદાર્થ—(વ) અને (દૃષ્ટાનામ્) દૃષ્ટ જે પૃથ્વી, જળ અને તેજ છે તેનો ઉપલબ્ધમાન આ સ્પર્શ (ન) નથી (इति) તેથી (વાયુ) વાયુ (अदृष्टलिङ्ग) અદૃષ્ટલિંગવાળો છે

ભાવાર્થ—પ્રત્યક્ષ જણાતા પૃથ્વી, જળ અને તેજમા જે સ્પર્શ છે, તે તો રૂપ સાથે હોય છે વળી કોઈમા પાકજ અને અનુજ્ઞાશીત સ્પર્શ, (પૃથ્વીમા) કોઈમા ચીત સ્પર્શ (જળમા) તો કોઈમા ઉષ્ણ સ્પર્શ (તેજમા) જા., જ્યારે પવન પાંખાથી જે સ્પર્શ જણાય છે તે તો અપાકજ અને

અનુપ્લાસીત તથા રૂપ સાથે નહીં રહેનાર સ્પર્શ છે; તેથી વાયુનું અનુમાન કરી શકાતું છે, એ સ્પર્શનો વાયુ સાથેનો સંબંધ (વ્યાપ્તિ) પ્રત્યક્ષ થતો નથી, માટે તે સ્પર્શ વાયુનું અનુમાન કરવામાં અદૃશ્યિંગ કહેવાય છે. અનુમાનનો પ્રકાર આ પ્રમાણે છે. અર્થ સ્પર્શઃ ક્વચિદાશ્રિતઃ, સ્પર્શત્વાત્: આ સ્પર્શ કોઈ પણ દ્રવ્યમાં આશ્રિત હોવો જોઈએ, સ્પર્શ હોવાથી (સ્પર્શ શુદ્ધ હોવાથી) વાયુ અને સ્પર્શનો સંબંધ જાણે પ્રત્યક્ષ ન થાય પણ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે પદ્ધતિ ધર્મના બળથી વાયુનું અનુમાન થઈ જાય છે. સામાન્યતોદૃષ્ટ લિંગ (હેતુ) કોઈ હેતુભાસ નથી; માટે વાયુનું અનુમાન થઈ શકે છે. આ કારણથી વાયુ પ્રત્યક્ષ નથી પણ અનુમેય છે. બાહ્ય હૃદયથી જે દ્રવ્યનું પ્રત્યક્ષ થાય છે તેમાં રૂપ અવસ્થા હોય છે, જ્યારે વાયુમાં રૂપ નથી તેથી તે પ્રત્યક્ષ નથી. ॥ ૧૦ ॥

ઉપસમ્યમાન સ્પર્શથી જે વાયુનું અનુમાન થાય છે તે વાયુ અવયવી વાયુથી પરમાણુ રૂપ કેવળ અવયવસ્વરૂપ વાયુની સિદ્ધિ આ સૂત્રથી કરવામાં આવે છે.

અદ્રવ્યવત્ત્વેન દ્રવ્યમ્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ—(અદ્રવ્યવત્ત્વેન) સમવાય સંબંધથી કોઈ પણ દ્રવ્ય જેનું આશ્રયસ્થાન નથી, તેથી (દ્રવ્યમ્) પરમાણુ રૂપ વાયુ દ્રવ્ય તરીકે સિદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થ—અવયવી વાયુ ઉક્ત પ્રકારના સ્પર્શથી સિદ્ધ થાય છે. અવયવી વાયુ અવયવોમાં સમવાય સંબંધથી રહે છે અને તે અનિત્ય હોય છે, જ્યારે અવયવી વાયુના અંતિમ અવયવો (જેને વાયુના પરમાણુઓ કહેવામાં આવે છે.) અનાશ્રિત હોય છે અને તે નિત્ય દ્રવ્ય હોય છે.

આશ્રિતત્વં ચાન્યત્ર નિત્યદ્રવ્યેભ્યઃ ।

જે નિત્ય દ્રવ્ય ન હોય તે જ દ્રવ્ય કોઈ પણ દ્રવ્યનો આશ્રય કરીને રહે છે. નિત્યદ્રવ્યને કોઈ પણ દ્રવ્યનો આશ્રય હોતો નથી. એટલે કે નિત્યદ્રવ્ય કોઈમાં પણ સમવાય સંબંધથી રહેતું નથી. અવયવી વાયુથી પરમાણુ સ્વરૂપ અવયવ-વાયુ દ્રવ્ય રૂપે સિદ્ધ (અનુભિત) થાય છે. એટલે કે પૃથ્વીપદ્ધિની પેઠે વાયુ પણ નિત્ય અને અનિત્ય છે. અવયવી વાયુ અનિત્ય દ્રવ્ય છે અને અવયવ-વાયુ નિત્ય દ્રવ્ય છે. ॥ ૧૧ ॥

પરમાણુ સ્વરૂપ વાયુને દ્રવ્ય તરીકે માનવામાં આવે છે, તેના બે હેતુઓ આ સૂત્રમાં આપવામાં આવે છે.

ક્રિયાવત્વાદ્ ગુણવત્વાશ્ચ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ—(ક્રિયાવત્વાત્) ક્રિયાનાનો (જ) અને (ગુણવત્વાત્) ગુણનાનો હોવાથી

જ્ઞાનાર્થ—અહીં એ યાદ આપવાની જરૂર છે કે સૂત્રકારે જેમા ક્રિયા હોય અથવા જેમા ગુણ હોય તેને ‘દ્રવ્ય’ કહ્યું છે પ્રથમ અધ્યાયના પ્રથમ આદિકમાં દ્રવ્યનું લક્ષણ બાધતી વખતે એ સ્પષ્ટ કર્યું છે

પરમાણુ રૂપ વાયુમા ક્રિયા છે અને ગુણ પણ છે જો પરમાણુ વાયુમા ક્રિયા ન હોય તો અવયવી વાયુ બની શકે જ નહિ, કારણ કે અવયવી વાયુનું અસમનાયિકારણ જે અવયવોનો સંયોગ છે, એનું અસમવાયિકારણ અવયવ વાયુમા થતી ક્રિયાગતિ જ છે જો બે પરમાણુ ભેગા ન થાય તો દ્વયજનક વાયુ બને જ કેવી રીતે? માટે પરમાણુ વાયુમા ગતિ છે અને એ ગતિને લીધે બે પરમાણુઓનો સંયોગ થાય છે અને પછી અવયવી વાયુ બને છે, માટે જેમ અવયવી વાયુમા ક્રિયા છે તેમ અવયવ વાયુમા પણ ક્રિયા છે એ ક્રિયાથી પરમાણુ વાયુ દ્રવ્ય છે એ સિદ્ધ થાય છે

પરમાણુ-વાયુમા સ્પર્શગુણ છે એ પરમાણુવાયુનો સ્પર્શ અવયવી વાયુમા સ્પર્શ ઉત્પન્ન કરે છે કારણજાત ગુણો કાર્યગત ગુણોના આરભક હોય છે એ પણ આગળ કહેવામા આવ્યું છે કારણગુણપૂર્વક કાર્યગુણો દ્રવ્ય જો કારણભૂત પરમાણુ વાયુમા સ્પર્શ ન હોય તો અવયવી વાયુમા સ્પર્શ હોઈ શકે જ નહિ આથી સિદ્ધ થાય છે કે, પરમાણુવાયુમા સ્પર્શ ગુણ છે ગુણ અને ક્રિયા બને હોવાથી પરમાણુવાયુ દ્રવ્ય ॥ એ ચોક્કસ છે

પરમાણુ નિત્ય છે, નિસ્વયન છે, તેથી તેને સમનાયિકારણ અને અસમનાયિકારણ હોતા નથી કાર્યદ્રવ્યનો નાશ સમનાયિકારણના નાશથી અથવા અસમનાયિકારણના નાશથી થાય છે પરમાણુને જેમાથી એકેય કારણ નથી, માટે પરમાણુ નિત્ય છે પરમાણુના વિનાશનું કાર્ષક કારણ જ નથી

કાર્યદ્રવ્યનું અતિમ કારણ પરમાણુઓ જ હોય છે શૂન્ય અથવા નવીન વેદાન્તીઓ જેને ‘માયા’ કહે છે તે નહિ

શૂન્ય અથવા માયાને જો મૂળ કારણ માનવામા આવે તો કાર્યદ્રવ્યોના વર્ગનમા જે ન્યૂનાધિક્ય છે તે રહી શકે નહિ જે દ્રવ્યોમાથી જે દ્રવ્યમા અવયવો ઓછા હોય તે વ્યથા ચોક્કસ અવયવનાના દ્રવ્ય કરતા વર્ગનમા ભારે હોય છે, એ સ્પષ્ટ છે.

પરમાણુ માનવામાં અનુમાન પ્રમાણ છે અને એ પ્રમાણ પ્રત્યક્ષ જેટલો જ અર્થાંતો નિર્ધાર કરાવે છે

પરમાણુઓમાં ક્રિયા છે અને શુદ્ધ છે તેથી પરમાણુમાં ૮૦૧ છ, એ આ સૂત્રમાં સારી રીતે સ્પષ્ટ કર્યું છે પરમાણુની એ આપણા જ કંઈ મતા નાસ્તીવાત્ત સ પરમાણુ જેનાથી 'ઈ' અક્ષર ચૂક્રમંતર કે ચૂક્રમંતર ન હોય તે પરમાણુ કહેવાય ॥ ૧૨ ॥

જે પરમાણુમાં શુદ્ધ અથવા ક્રિયા માનવામાં આવે તો તે ૪૦૬ ૮૦૧ પેડે અનિત્ય થશે જેમ પદ્મનિત્ય, ગુણવાત્ત સ્વચ્છાત્ત આ પ્રમાણે પરમાણુ અનિત્ય, ક્રિયાત્ત શુદ્ધ આ પરમાણુ અનિત્ય છે, કાણ કે તેમાં ક્રિયા છે, અને શુદ્ધ છે

આ ઉપરથી તો એમ જ જણાય છે કે, જે પરમાણુ નિત્ય માનવામાં આવે તો તેમાં શુદ્ધ અને ક્રિયા ન માનવા જોઈએ

આ રાકાનુ સમાધાન આ સૂત્રમાં આપવામાં આવે છે

અદ્રવ્યવસ્તુભિરનિત્યત્વમુક્તમ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ—(અદ્રવ્યવસ્તુભિર) સમનામ સમપ્રતી જેનો આધાર દ્રવ્ય ન હોય તેને કે જે દ્રવ્ય અવયવિ ન હોય તે દ્રવ્યનુ (નિત્યત્વ) નિત્ય (અમર) કહેય છે

ભાવાર્થ—પરમાણુ દ્રવ્ય અદ્રવ્યવસ્તુ છે એટલે કે જેનો આધાર સમનામ સમપ્રતી કોઈ નથી, અર્થાત્ત પરમાણુ દ્રવ્ય અવયવિ દ્રવ્ય નથી જ અવયવિ દ્રવ્ય ન હોય તે નિત્ય દ્રવ્ય કહેવાય છે એટલે પરમાણુને નિત્ય દ્રવ્ય તરીકે માનવામાં કારણ અદ્રવ્યત્વ અર્થાત્ત અનવયવિત્ત છે ક્રિયામાં હોવાની અવયવિ શુદ્ધતા હોવાથી કોઈ પણ દ્રવ્ય અનિત્ય થઈ રાકાનુ નથી પદ્મનિત્ય ક્રિયામાં હોવાથી કોઈ પણ દ્રવ્ય અનિત્ય નથી પણ એ દ્રવ્ય અવયવિ દ્રવ્ય છે માટે અનિત્ય છે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે, કોઈ અનિત્ય છે કારણ કે તેમાં શુદ્ધ છે અદ્વી અનિત્યત્વ સાધક ક્રિયાત્ત અને શુદ્ધત્વ એ બંને હેતુઓ નથી પણ હેતુભાસ ॥

પદોગ્નિય, ક્રિયાત્ત અથવા શુદ્ધતા આ બંને હેતુઓમાં 'સામ્યત્વ' ઉપાધિ તરીકે છે માટે એ સોપાધિક હેતુઓ ગણવામાં આવે છે, સોપાધિક હેતુ હેતુભાસ હાય ॥

ઉપાધિ ઝેટલે થું ?

ઉત્તર—‘ જે સાધનો વ્યાપક હોય અને સાધનનો (હેતુનો) અવ્યાપક હોય,’ તે ‘ઉપાધિ’ કહેવાય છે. ઉપરના હેતુમાં ‘સાવયત્વ’ ઉપાધિ છે કારણ કે, તે અનિત્યત્વરૂપ સાધનો વ્યાપક છે, અર્થાત્ જ્યાં જ્યાં દ્રવ્યનું અનિત્યત્વ હોય ત્યાં ત્યાં સાવયત્વ હોય છે અને જ્યાં જ્યાં ક્રિયાત્વ અથવા ગુણત્વ હોય છે ત્યાં ત્યાં સાવયત્વ નથી. મન, આત્મા, કાળ, દિશા અને આકાશ દ્રવ્યમાં ગુણ છે પણ તેમાં સાવયત્વ નથી. મનમાં ક્રિયા પણ છે, છતાં તેમાં સાવયત્વ નથી.

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે અનિત્યત્વ સાધક ગુણત્વ અને ક્રિયાત્વ હેત્વાભાસ છે.

આ સૂત્રમાં પરમાણુ રૂપ વાયુને નિત્ય તરીકે માનવામાં અદ્રવ્યત્વ અર્થાત્ અનવયવિત્વ હેતુ તરીકે માનવામાં આવ્યું છે, અને પરમાણુરૂપ વાયુને સક્રિય અને સગુણ માનવા સંબંધે ૧૨ માં સૂત્રમાં સમજવવામાં આવ્યું છે. ક્રિયાવાળું દ્રવ્ય અનિત્ય હોય છે અને નિત્ય પણ હોય છે. ગુણવાળું દ્રવ્ય અનિત્ય હોય છે અને નિત્ય પણ હોય છે. ॥ ૧૩ ॥

જે પરમાણુઓમાંથી જે વાયુ બને છે તે દ્રવ્યક વાયુ કહેવાય છે અને દ્રવ્યકમાંથી જે અવયવી વાયુ બને છે, તે આણુક વાયુ કહેવાય છે; આવા ક્રમથી બનતાં બનતાં મહાન્ વાયુ બને છે કે, જે વિશ્વમાં સર્વત્ર ધૂમી રહ્યો છે. મહાન્ વાયુ એક જ છે કે અનેક? એ પ્રશ્નનો ખુલાસો આ નીચેના સૂત્રમાં આપે છે.

વાયોર્વાયુસંમૂર્છનં નાનાત્વલિજ્ઞમ્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ—(વાયુસંમૂર્છનમ્) જે અથવા વધારે વાયુઓનો સામસામે સંયોગ થવો એ (વાયોઃ) વાયુના (નાનાત્વલિજ્ઞમ્) અનેકપણા હોવામાં કારણ છે.

ભાવાર્થ—વાયુ પ્રત્યક્ષ નથી તેથી જે અથવા વધારે વાયુઓનો સંયોગ થાય તે પણ પ્રત્યક્ષ થઈ શકે નહિ, છતાં આકાશમાં જોયે જોડાં તણખડાંઓથી સામ સામા જે વાયુઓના સંયોગનું અનુમાન થાય છે. સ્વાભાવિક રીતે વાયુનું ઊર્ધ્વગમન હોતું નથી પણ, તિર્વક ગમન હોય છે. પણ જ્યારે ઘાસનાં તણખડાં અને રૂના પોત્ર જોયે જોડાં હોય છે ત્યારે સહેજે મનમાં પ્રશ્ન જાડે છે કે, આ પદાર્થનું જોયે જોડામાં કારણ વાયુની ગતિ હોવી જોઈએ અર્થાત્ વાયુના જોયે વહન થવાથી હલકાં તણખડાં અને રૂના પોત્ર પણ આકાશમાં જાડે છે.

જે વાયુઓના સામ સામા સંયોગ થવાથી વાયુની તિર્વકગતિને બદલે ઊર્ધ્વગતિ થાય છે. દાખલા તરીકે પાણીના પ્રવાહની ગતિ જમીનના નીચેના કાળ તરફ હોય છે પણ જ્યારે જે જળપ્રવાહો સામ સામે ઓળી અદ્યત્ન છે

ત્યારે તે પ્રસાદની યોડી પ્રણી બ્રહ્મચરિતિ પણ ધાર છે આમ મ મગને સમુદ્ધા
કહેવાના આવે છે, જેને આપણે બ્રાહ્મણ સારંગી કનીએ કીએ આ સારંગી
(મમુદ્ધાન) માત્ર અનેક દોષમા કા ૧ છે જે માયુ એક ૪ ૧૧ તો તેમાથી
વટોળ પેદા ન થાય. સામ સામા મે માયુના અથવા સ્થાવર માયુના ન તોય વગર
વટોળ ધર્મ શકે નહિ એક ૪ દ્વિતી તરફ રહેતા એક ૪ માયુમા રટોળ ન ૪
બને. રટોળ બને છે તેથી માયુઓ અનેક છે એમ નિદ્ધ ધાર ૮

પ્રત્યક્ષ વેગમાળા અને સ્પર્શમાળા માયુ નિસાય જ્યારે બી ન તોનો
આગત ન હોય ત્યારે માયુના આગ્રતથી તપાખ સા આદિ ૧૫ ગિટે ૭ એમ સન ૧૬
જોએ જુદા જુદા માયુઓની ક્રિયાઓ પણ જુદી જુદી હોય છે અને તેના પગિપાન
પણ જુદા જુદા હોય છે માટે માયુઓ અનેક ૮ અસ્પરી માયુઓ અનેક ૭ અને
પરમાણુરૂપ માયુઓ પણ અનેક છે એમ માનુ ૪ ૫૩ છે ॥ ૧૪ ॥

કોઈ પણ દ્રવ્ય સાથે માયુનો સબ્ધ અદૃશ ૪ દોષ છે, કારણ કે, માયુ
અપ્રત્યક્ષ છે, છતાં માયુનુ અનુમાન તો થાય ૪ છે, એ બા ત આ સુનમા છે

માયુસનિકર્ણે પ્રત્યક્ષામાવાદ્ કુષ્ટ લિજ્જ ન વિચતે ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ—(માયુસનિકર્ણ) માયુ સાથેનો સબ્ધ-વ્યાપ્તિમા (પરરજામાવાત્) પ્રત્યક્ષ ન
હેવાથી (જ્ઞ લિજ્જ) દૃષ્ટનિગ (ન વિચત) નથી

સામાર્થ—જે હેતુની સાધ્ય સાથેની વ્યાપ્તિ પ્રત્યક્ષ હાય તે દૃષ્ટનિગ
કહેવાય છે જેમકે—ધૂમનો અભિરૂપ સાધ્યની સાથેનો સબ્ધ પ્રત્યક્ષ થાય છે,
માટે ધૂમ દૃષ્ટનિગ કહેવાય છે આતુ પ્રત્યક્ષશ્રુતિતત્વાધિક નિગ માયુના નથી ॥ ૧૬ ॥

ત્યારે માયુનુ અનુમાન કેમ હેતુથી (નિગથી) ધાર છે ?

ઉત્તર—

સામાન્યતો કૃષ્ણાચાવિશેષ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ—(૪) અને (સામાન્યતો કૃષ્ણાત્) સામાન્યવ્યાપ્તિમાળા હેતુથી (જ્ઞાવચર)
અનુમાન થાય છે

સામાર્થ—અનુમાન ત્રણ પ્રકારના હોય છે અનુમીયત કાન કાત અનુમ નર
આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે આ દેકાણે અનુમાનનો અથ હેતુ ધાર ૧ ૧૨ માયુઓ નવ
પ્રકારના હોય છે (૧) પૂર્વવત્ (૨) સાધવત્ (૩) સામાન્યતોદૃષ્ટ

આ ત્રણમાથી માયુનુ અનુમાન સામાન્યતોદૃષ્ટ હેતુમાં ધાર ૭ ૧૧૫
અને શેષવત્ હેતુમાં વ્યાપ્તિ પ્રત્યક્ષ ધર્મ શકે છે પણ સામા પતોદૃષ્ટ હેતુના વ્યાપ્તિ
પ્રત્યક્ષ ધર્મ શકેતી નથી અનુમાનની ઓકાર આ મમુદ્ધા ૭

અયમનુભૂયમાનસ્પર્શઃ ક્વચિદાધિતઃ, ગુણત્વાત આ જે સ્પર્શ અનુભવા છે તે કોઈ પણ દ્રવ્યમાં રહેતો હોવો જોઈએ, કારણ કે, ગુણ છે. આ હેતુએ સ્પર્શ એટલે રૂપાસદચરિત અનુભ્વાશીત સ્પર્શ સમજવો. ગુણ નિરાધાર ન રહી શકતો હોવાથી અને વાયુ પૃથ્વી આદિ આઠ દ્રવ્યમાં ઉક્ત પ્રકારનો સ્પર્શ ન હોવાથી એ સ્પર્શ જેમાં રહેતો હોય તેને વાયુ દ્રવ્ય જ સમજવું. જે દ્રવ્ય આખી ન દેખાય તે પ્રત્યક્ષ નથી એવું વૈશેષિકદર્શનના નિષ્ણાતો માનતા હોય એમ જણાય છે. આત્મારૂપ દ્રવ્યનું પ્રત્યક્ષ એ ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષ નથી પણ માનસ પ્રત્યક્ષ છે. ॥ ૧૬ ॥

હવે સંકો એ થાય છે કે, નવમા દ્રવ્ય તરીકે જેનું અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે, તેનું નામ વાયુ છે એ ક્યાંથી સમજાયું? આના ઉત્તરરૂપે નીચેનું સૂત્ર છે.

તસ્માદાગમિકમ્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ—(તસ્માત) વિશેષરૂપે અનુભિતિ થતી નથી પણ સામાન્યરૂપે અનુભિતિ થતી હોવાથી (આગમિકમ્) વાયુ આવું નામ વેદમાંથી મળી આવે છે.

સાવાર્થ—સામાન્યતોદષ્ટ હેતુથી જે નવમું દ્રવ્ય અનુભિત થયું, તેનું નામ “વાયુ” છે એ તો વેદ આદિ સત્ય શાસ્ત્રોમાંથી સમજાય છે.

વાયુઃ પુનાત્.—પશુવેદ ૩૫-૩ : પૃથ્વીને વાયુ પવિત્ર કરે છે. વાયુર્વૈષ્ણેષ્ટા દેવતા વાયુ સૌથી વધારે વેગવાન દેવતા છે. અન્તરિક્ષં ધેનુઃ તસ્યા વાયુર્વત્સઃ । અથર્વવેદ કાં. ૪, સુ. ૩૯, મં. ૪ ।

વાયો યે તે સહસ્રિણો રથાસઃ તેનિરાગદિ—ઋગ્વેદ ૨-૪૧-૧. આ મંત્રમાં વાયુને ગતિવાળો અને વેગવાળો કહ્યો છે.

‘વાયુઃ સર્વગન્ધવહઃ શુચિ.’ વાયુ સર્વ ગંધોનો વાહક છે અને પવિત્ર છે. વાયુર્વા અહમસિમ્ અથ્વશ્વવીન્માતરિશ્વા વા અહમસ્મીતિ । તસ્મિન્સ્ત્વયિ કિં કીર્વમિતિ અપીદં સર્વમાદરીયઃ । કેનાપનિવદ્’ (હું વાયુ છું અને માતરિશ્વા પણ છું. તારામાં દેટલુ બળ છે? હું વાયુ છું અને આ બધાને ઊગાડી શકું છું.) આ બધાં પ્રમાણોમાંથી નવમા દ્રવ્યનું નામ વાયુ છે એ સહેલાઈથી મળી રહે છે. એટલે વાયુ એવું નામ આગમિક છે. અર્થાત્ આગમ-વેદથી જણાયું છે. વૈદિક અર્થવાદોમાં પણ અર્થોનાં નામો જણાવ્યાં છે.

સ્વર્ગ, પવ, વેતસ, વરાહ આદિ શબ્દોનું નિર્વચન અર્થવાદોમાં જોશો તો સ્પષ્ટ સમજનસે કે વેદમાં અર્થોનાં શબ્દો એટલે કે અર્થનાં નામ આપ્યાં છે. રૂપાસદચરિત સ્પર્શ ગુણગ્રાણ દ્રવ્યનું નામ વાયુ છે એ પણ વેદમાંથી જણાવ્યામાં આવ્યું છે. ॥ ૧૭ ॥

તમે કહો છો કે, નવનુ દ્રવ્ય અનુભવિત થયું તેનું નામ “વાયુ” છે, એ વેદમાથી જાણ્યું છે, પણ વે ની પ્રમાણતા અમને માન્ય નથી આવી શકે વેદને નહીં માનનાનઓતી છે, એથી મૂલકાર આ સૂત્રમા વેદના પ્રમાણ્યને સિદ્ધ કરે ॥

સજ્ઞાકર્મ ત્વસ્મદ્વિશિષ્ટાનામ લિઙ્ગમ્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ—(સજ્ઞાકર્મ) નામ અને કર્મ=કાર્ય (તુ) તો (ત્વસ્મદ્વિશિષ્ટાનામ) આપણા કરતા અધારે પિતાનું અને રક્તિગ્રામી વ્યક્તિઓનું (લિઙ્ગમ્) અનુમાન છે

ભાવાર્થ—નામો અને મનુષ્યોથી ન બની શકે એવા કાર્યો મનુષ્ય કરતા વધારે ભુદિમાન અને રક્તિગ્રામી વ્યક્તિનું અનુમાન કરાવે છે

બ્રાહ્મક નામના પત્રી બાળને પિતે તેનું (બ્રાહ્મકનું) નામ પાડનાનું વિધાન રાજમા છે દ્વયદ્યદ્વનિ પિતા નામ કર્તાનું। પિતાને બ્રાહ્મકના રીરીરનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય તો જ તે બ્રાહ્મકનું નામ પાડે છે વન્તુ પ્રત્યક્ષ હોય તો જ તેનું નામ પાડી રામાન વાયુ જેને પ્રત્યક્ષ હોય તે જ શાસુ એવું નામ પાગી રાકે મનુષ્યને જે અતીન્દ્રિય પદાર્થો છે તેના નામ તે પદાર્થો જેને પ્રત્યક્ષ હોય તે જ તેના નામ પાડી રાકે ઇન્દ્રિયને મર્યાદાઓ પ્રત્યક્ષ છે માટે તેને ૧ વાયુ સૂર્ય ચંદ્ર આદિ નામ પાડ્યા છે અને તે વેદદ્વારા મનુષ્યોને પ્રાપ્ત થતા છે પૃથ્વી સૂર્ય ચંદ્ર અને પ્રાણીઓના રીરીરો પણ કાર્ય છે એ કાર્ય પણ જ્યારે હોવામા અનુમાન છે ॥ ૧૮ ॥

સજ્ઞા અને કર્મ ઇન્દ્રિયરનું અનુમાન કર્વ રીતે કરાવે છે તે આ સૂત્રમા બતાવે છે

પ્રત્યક્ષમ્ કૃત્ત્વાત્ સજ્ઞાકર્મણ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ—(સજ્ઞાકર્મણ) સજ્ઞા અને કાર્યની પ્રવૃત્તિ (પ્રત્યક્ષમ્ કૃત્ત્વાત્) પ્રત્યક્ષ મૂલક હોય છે

ભાવાર્થ—(૧) જેને જે પદાર્થ પ્રત્યક્ષ હોય તે જ તેનું નામ પાડે છે (૨) કાર્યના કાણે જેને પ્રત્યક્ષ હોય અને કાર્ય બનાવનાની જેનામા રક્તિ હોય તે જ કાર્ય બનાવી શકે છે સજ્ઞા કાર્યના કારણે જેને પ્રત્યક્ષ હશે અને તેને બનાવનાની રક્તિ હશે તથે જ સજ્ઞા પદાર્થો બનાવ્યા હશે અનુમાનનો આકાર આ રમાણે છે

સ્વાગ્યાદિસજ્ઞા વસ્તુપ્રત્યક્ષગોચરાવશસ્તા, સજ્ઞાત્વાત્, દેવદત્તાદિસજ્ઞાત્। અર્થ—સ્વાગ્યા આદિ સજ્ઞા કર્તાને પ્રત્યક્ષ થયેના અર્થોમા રક્તિ છે સજ્ઞા હોવાથી દેવદત્ત આદિ સજ્ઞા પેરે પિતાને બ્રાહ્મકનું રીરીર પ્રત્યક્ષ હોય છે એટલે તે બ્રાહ્મકનું નામ દેવદત્ત આદિ રાખે છે તેમ ઇન્દ્રિયને સ્વર્ગ વાયુ રાગેરે અથવા પ્રત્યક્ષ હોય છે માટે તેણે તેના નામ પાડ્યા છે

હિત્વજ્ઞાદિ સર્વનુભૂત્ય કાર્યત્વાત્, ઘટત્ત્વં । પૃથ્વી અને અંકુર આદિ સકર્તૃક છે; કારણ કે, તે કાર્ય છે; જેમ ઘડો કાર્ય હોવાથી સકર્તૃક છે તેમ પૃથ્વી, અંકુર, પ્રાણીઓનાં શરીર વગેરેનો બનાવનાર કોઈ છે કારણ કે, તે કાર્ય છે. પૃથ્વી આદિનો બનાવનાર કોઈ માણસ નથી કારણ કે, તેનાં મૂળ ઉપાદાન કારણ તેને પ્રત્યક્ષ નથી; તથા શક્તિ પણ નથી જે કાર્યો મનુષ્યો ન બનાવી શકે તેનો બનાવનાર તો કોઈ હોવો જ જોઈએ. કાર્ય માત્ર કર્તાથી જ બને છે. કોઈ પણ કાર્ય કર્તા વગર બનતું નથી કોઈ પણ રચનાની પાછળ પ્રયત્ન અને જ્ઞાન હોય જ જોઈએ લોકો જેને કુદરતી કાર્ય કહે છે તેની પાછળ પણ પ્રયત્ન અને જ્ઞાન છે, એ પ્રયત્ન અને જ્ઞાન જેનાં છે તે ઈશ્વર છે. ઈશ્વર સર્વશક્તિમાન કેવળ એતનસ્વરૂપ અને સર્વવ્યાપક છે, તેથી જ તેણે સર્વ જગત્ બનાવ્યું છે વેદ પણ એણે જ બનાવ્યા છે માટે વેદ પ્રમાણરૂપે છે વેદમાં જે કોઈ ઉપદેશ્ય છે તે સત્ય છે જગત્ અને વેદનો બનાવનાર એક જ છે અને તે ઈશ્વર છે આ કારણથી વાયુ આદિ સંજ્ઞાઓ અને ક્ષતિ-અંકુર આદિ કાર્યો ઈશ્વરરૂપ કર્તાનું અનુમાન કરાવી શકે છે. ॥ ૧૬ ॥

હવે આકાશનું પ્રકરણ ચાર કરે છે આકાશ એક જ વ્યક્તિ છે અને તે વ્યાપક છે આકાશના કોઈ જાતિ નથી, કારણ કે, એનાં જાતિનું લક્ષણ સગત થઈ શકતું નથી વ્યક્તિનો અભેદ હોવો એ જાતિનો વ્યાપક છે વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ જે કહીએ તો ‘આકાશ’ એ સંજ્ઞા-વાચક નામ છે કોઈ નિમિત્તથી કો-નું નામ પડતું હોય તો તે નૈમિત્તિક છે જેમકે ‘પૃથ્વી’ એ નામ પૃથ્વીત્વ જાતિને લીધે છે, તેથી તે જાતિવાચક નામ કહેવાય છે, ત્યારે ‘આકાશ’ નામ કોઈ નિમિત્તથી પડ્યું નથી માટે તે સંજ્ઞાવાચક નામ છે.

આકાશમા રૂપ નથી, માટે તે આખોથી કેખાતું નથી આકાશમા રૂપરાં નથી માટે તેનું તરફ ઇદ્રિયથી ગ્રહણ થઈ શકતું નથી આજ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયમાથી ‘ચક્ષુ અને તરફ’ માત્ર એ જ ઇદ્રિયો દ્રવ્યનું મકલ્પ કરે છે, બાકીની ત્રણ ઇદ્રિયો કેવળ શુણ્યનું મકલ્પ કરે છે

આ કારણથી આકાશ અપ્રતન છે વાયુ પેડે આકાશનું પણ અનુમાન કરવું રહ્યું

કાર્યથી કારણનું અનુમાન થાય છે, જો આકાશનું કોઈ કાર્ય પ્રત્યક્ષ થતું હોય તો તેનાથી આકાશનું પ્રત્યક્ષ થઈ શકે. હવે આકાશનું કોઈ દ્રવ્યાત્મક કાર્ય નથી, કારણ કે, આકાશ વ્યાપક અને અનાભક દ્રવ્ય છે. જો આકાશનું કોઈ કાર્ય હોય તો તે શુણ્ય રૂપ જ હોઈ શકે.

સજ્જ એ કાર્ય છે અને શુભ રૂપે છે. વૈજેષિક દર્શનના નિષ્ક્રાંતો સજ્જ આકાશનો શુભ છે, એમ માને છે અને તેથી આકાશનું અનુમાન થઈ શકે છે; પણ ખીન કેટલાક વિદ્વાનો એમ માને છે કે, સજ્જ આકાશનો શુભ નથી. સજ્જ જે દ્રવ્યમાંથી નીકળે તો દ્રવ્યનો તે શુભ છે એમ માનવું જોઈએ. જે દાર્મોનિયમ અથવા સિતાર કે મોરચીમાંથી સજ્જ સંજ્ઞાનો હોય તો તે દાર્મોનિયમ આદિ દ્રવ્યનું કાર્ય છે એમ જ માનવું જોઈએ. દાર્મોનિયમ આદિ અર્થો પૃથ્વીનાં કાર્ય છે. મોટે સજ્જ પૃથ્વીનો, જળનો, તેજનો અને વાયુનો શુભ છે એમ જ માનવું જોઈએ. સજ્જ આકાશમાં ઉત્પન્ન થાય છે એવું માનવું એ તો પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટિએ પણ વિરુદ્ધ છે.

જો સજ્જ આકાશનો શુભ સિદ્ધ થઈ ન શકે તો આકાશનું અનુમાન થઈ શકે નહિ અને પરિણામે આકાશ નથી એમ માનવું જોઈએ. અથવા આકાશનાં દાર્મખીન કાર્ય શોધવાં જોઈએ કે જેથી આકાશનું અનુમાન થઈ શકે.

મહામનનસીલ મહામુનિ કણ્ઠ પ્રથમ પ્રતિવાદીઓ આકાશને કેવી રીતે સિદ્ધ કરે છે એ પ્રથમ જાણે છે અને પછી તેના ઉપર ચોતાનો અભિપ્રાય જણાવે છે.

પ્રતિવાદી વિદ્વાનો આકાશને કેવી રીતે સિદ્ધ કરે છે અથવા આકાશનું કેવી રીતે અનુમાન કરે છે તે આ સૂત્રમાં પૂર્વપક્ષ રૂપે બતાવે છે.

નિષ્ક્રમણં પ્રવેશન મિત્યાકાશસ્ય સ્થિત્વમ્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ—(નિષ્ક્રમણમ્) નિષ્ક્રમણ-નીકળવું (પ્રવેશનમ્) પ્રવેશન ૧૫ કર્મ (સ્થિતિ) એ (કાશસ્ય) આકાશનું સ્થિત છે.

ભાવાર્થ—આ સૂત્રમાં નિષ્ક્રમણ અને પ્રવેશન ૧૫ એ કર્મ બતાવ્યાં છે, પણ સાથે સ્થિતિ સજ્જ મૂક્યો છે; એથી અ. ૧, આ. ૧, સૂત્ર ૭ માં બતાવેલાં બધાં જ કર્મ આકાશનાં સ્થિત છે અર્થાત્ આકાશને સિદ્ધ કરનારાં એ અનુમાનો છે. આકાશને લીધે જ કયાંયથી નીકળવું, કોઈમાં પ્રવેશવું, જવું જાવું, નીચે આવવું વગેરે કર્મો થઈ શકે છે, જે આકાશ ન હોય તો કોઈપણ કર્મ-સ્થિતિ થઈ શકે નહિ. આકાશ અમૂર્ત દ્રવ્ય હોવાથી તેમાં સ્પર્શવાળા પદાર્થોના સંચાર થઈ શકે છે.

ભાવાર્થ એ યોગે કે, આકાશનું અનુમાન નિષ્ક્રમણાદિ ક્રિયાથી થાય છે, સજ્જરૂપ શુભથી નહિ; કારણ કે, સજ્જ એ આકાશનો શુભ નથી પણ પૃથ્વી, પાણી, તેજ અને વાયુનો શુભ છે. આ પ્રમાણે પૂર્વપક્ષવાદી વિદ્વાનોનું માનવું છે. ॥ ૨૦ ॥

હવે મુનિશ્રી કણ્ઠ પૂર્વપક્ષની માન્યતામાં જે બિલુપ છે તે જણાવે છે.

તત્ત્વજિજ્ઞેષકવ્યત્યાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ—(તત્) નિષ્ક્રમણ, પ્રવેશન આદિ કર્મ (અભિજ્ઞમ્) આકાશનું લિંગ નથી કારણ કે, (પરદ્રવ્યતાત્) કર્મનો આધાર એક જ દ્રવ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ—નિષ્ક્રમણ આદિ ક્રિયાનું સમવાયિકારણ (ઉપાદાન કારણ) આકાશ નથી, કારણ કે, આકાશ વ્યાપક હોવાથી તેમાં ગતિ હોવી અસંભવિત છે. દેવદત્ત આદિ કોઈ પણ માણસ નિષ્ક્રમણ કરતો હોય ત્યારે ગતિ તો દેવદત્તના શરીરમાં અને વસ્તુમાં છે આકાશમાં નહિ. જો કહો કે દેવદત્તાદિના શરીરમાં અને આકાશમાં બંનેમાં નિષ્ક્રમણાદિરૂપ ગતિ થાય છે, તો તે કથન તદ્દન ખોટું છે કારણ કે, કર્મ હંમેશાં એક જ દ્રવ્યને આધારે રહે છે. સંયોગાદિ જન્મ બે દ્રવ્યના આધારે રહે છે તેમ કોઈ પણ કર્મ બે દ્રવ્યના આધારે રહેતું નથી. સંયોગ વ્યાસબ્યવૃત્તિ છે પણ કર્મ વ્યાસબ્યવૃત્તિ નથી. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાવે કે નિષ્ક્રમણાદિ ક્રિયાનું સમવાયિકારણ ત્યારે આકાશ નથી તો તે આકાશનું અનુમાન કેવી રીતે કરાવી શકે ?

જો દ્રવ્યમાં ક્રિયા થાય છે તે દ્રવ્ય એક હેઠાણેથી બીજો હેઠાણે બદલાય છે આકાશ તો અમૂર્ત અને વ્યાપક દ્રવ્ય છે તો તેમાં ક્રિયા સંભવે જ કેવી રીતે ? જો આકાશમાં ક્રિયા થાય તો આકાશનો કોઈ દ્રવ્યથી વિભાગ થવો જોઈએ, વ્યાપક દ્રવ્ય કયા દ્રવ્યથી અલગ-વિભક્ત થાય ? જો વિભક્ત થાય તો તેને વ્યાપક જ કહી શકાય નહિ, મારે નિષ્ક્રમણાદિ ક્રિયાનું સમવાયિકારણ આકાશ નથી. ॥ ૨૧ ॥

નિષ્ક્રમણાદિ ક્રિયાનું સમવાયિકારણ આકાશ ભલે ન હોય પણ એ ક્રિયાનું અસમવાયિકારણ અથવા નિમિત્તકારણ તો માનશો કે નહિ ?

અસમવાયિકારણનાથી અથવા નિમિત્તકારણતાથી આકાશનું અનુમાન થઈ શકશે પૂરવણીપદો નિહાતાની આ માન્યતાની અપુક્તતા આ સૂત્રમાં જણાય છે.

કારણાન્તરાનુસ્રુતિવૈધર્મ્યાચ્ચ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ—(ચ) અને (કારણાન્તરાનુસ્રુતિવૈધર્મ્યાન્) બીજા કારણના એટલે અસમવાયિકારણના લક્ષણનું વૈધર્મ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ—આ સૂત્રમાં ‘અનુસ્રુતિ’ શબ્દનો અર્થ ‘લક્ષણ’ કરવામાં આવ્યો છે. અનુસ્રુતિવૈધર્મ્યત્ એવમસા અનુસ્રુતિઃ । જેનાથી લક્ષ્યને જણાવી શકાય તે અનુકૃતિ—‘લક્ષણ.’

અકાલ દય છે, તેના અનન્યસિકા-૧૧૧ પરી થકે નહિ.
અનન્યસિકા-૧૧૧ કાલે ૧૧૧ છે, મતે ૧૧૧ ૧૧૧

અનન્યસિકા-૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ (૧) કાલે ૧૧૧ ૧૧૧
અને (૨) કાલે ૧૧૧ ૧૧૧

(૧) પદ (૧૧) ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧
તત્ત્વ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧
આના આ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧
આથી કાલે ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧
પ્રત્યક્ષ '૧૧૧' નામથી કાલે ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧

(૨) પદના કાલે ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧
સમયે ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧
તત્ત્વ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧
તેને '૧૧૧' એ નામ દેવાનું કાલે ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧

મારે એ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧
દ્રવ્ય નહિ

આમા ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧
૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧
કાલે ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧

નિ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧
૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧

સંયોગાદ્યમાન કર્મણ ૧૧૧ ૧૧૧

૧૧૧—(૧૧૧) ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ (૧૧૧) ૧૧૧ (૧૧૧)
૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧

આનાથ—૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧
મા ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧
આ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧
આ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧
આ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧

આ ઉદાહરણમાં ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧
૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧૧

નહિ જો બાહ્યમાં થતી ક્રિયાનું નિમિત્ત કારણ આકાશ હોય તો, આકાશ નિત્ય હોવાથી બાહ્યમાં થતી ક્રિયાઓનો પ્રસાદ ચાતુજ ગહેવો જોઈએ કારણ કે, નિમિત્ત કારણ આકાશ નિત્ય છે, એનો નાશ થતો નથી પણ કર્મનો નાશ થાય છે માટે આકાશ નિમિત્ત કારણ નથી પણ વેગ જ કર્મનું નિમિત્ત કારણ છે આકાશનો માત્ર સબધ જ હોય છે એ કોઈ કાગળ રૂપે નથી

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, નિષ્ક્રમણ આદિ ક્રિયા આકાશનું કાર્ય નથી અને આકાશ પોતે એ ક્રિયાનું કારણ નથી માટે નિષ્ક્રમણ આદિ ક્રિયાથી આકાશનું અનુમાન થઈ શકે નહિ

પૂર્વપક્ષનાદી નિદાન મોઝા ગમ્ને પૃથ્વી આદિમાં ઉત્પન્ન થતો માને છે, એ પણ એમની ખૂલ છે વીણા, વેણ અને હમોનિયમ આદિનો સમ્બંધ જો એનો જ ગુણ માનવામાં આવે તો એ સમ્બંધ કહ્યું સુધી પહોંચી શકે નહિ, કારણ કે ગુણ રૂપીને ઊંડી અન્યત્ર ન જ જઈ શકે એવા એ આકાશ જ છે વીણાનો સમ્બંધ વીણા રૂપ પોતાના રૂપીને ઊંડી એવરૂપ આકાશમાં કેવી રીતે આવી શકે ? ફૂનતુ રૂપ ફૂનને ઊંડી શું ખીજે જઈ શકે ?

આ કારણથી સમ્બંધ એ અપર્યાપ્ત દ્રવ્યનો ગુણ નથી કાન, દિશા, મન અને આત્માનો ગુણ પણ સમ્બંધ નથી કારણ કે, કાન, દિશા અને મનમાં વિશેષ ગુણ હોતો નથી, જ્યારે સમ્બંધ તો વિશેષ ગુણ છે

આત્મામાં વિશેષ ગુણ છે પણ તેનું અહ કારની સાથે સામાનાધિકરણ હોય છે જેમકે આત્માનો વિશેષ ગુણ જ્ઞાન છે તો એમ કહેવાય છે કે ' જુ માતી છુ ' પણ ' સમ્બંધ ' છુ એમ કહેવાતું નથી, તેમ અનુભવાનું પણ નથી એથી સમ તથા કે, સમ્બંધ અહ કાગ સાથે સામાનાધિકરણ નથી માટે સમ્બંધ આત્માનો ગુણ નથી

આ ઉપરથી નિહ થાય છે કે, પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, કાળ, દિશા, આત્મા અને મન આ આડમાંથી કોઈ પણ દ્રવ્યનો ગુણ સમ્બંધ નથી ॥ ૨૩ ॥

ખીજા વિશેષ ગુણો કન્તા સમ્બંધને કે રૂપરસ છે, તે આ વસ્તુમાં ખતાવે છે

કારણગુણપૂર્વક કાર્યગુણો રદ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ—(તારણગુણપૂર્વક) કારણગુણપૂર્વક (કાર્યગુણ) કારણગુણ (૨) વેગમાં આવે છે

માત્રાર્થ—કારણગુણને જે વિશેષ ગુણો વેગમાં આવે છે તે બધા

તેના કારણદ્વયના ગુણોથી ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે. એમાં જે રૂપ અને સ્પર્શ આદિ વિશેષ ગુણો છે તે તત્તુમાં રહેલા રૂપ અને સ્પર્શોથી ઉત્પન્ન થયા છે.

વિશેષગુણ = જેમા જાતિ હોય અને જેનું કેવળ એક જ બાજુ ઇદ્રિયથી મહણ થાય તે વિશેષ ગુણ (મન સિવાય બધી ઇદ્રિયો માલ ઇદ્રિયો છે.) શબ્દમા જાતિ છે કારણ કે તે એક નથી પણ અનેક છે વળી શબ્દનું કેવળ કર્ણ-ઇદ્રિયથી મહણ થાય છે બીજા કોઈ પણ ઇદ્રિય તેનું મહણ થતું નથી આ કારણથી શબ્દ વિશેષ ગુણ છે આકાશમા એક જ વિશેષ ગુણ છે અને તે શબ્દ જ. પૃથ્વી આદિના રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, સ્નેહ વગેરે વિશેષગુણો કારણ ગુણોથી કાર્યમા ઉત્પન્ન થાય છે, જ્યારે શબ્દ કારણદ્વયનિષ્ઠ ગુણોથી ઉત્પન્ન થતો નથી બીજા વિશેષ ગુણો કરતા શબ્દરૂપ વિશેષ ગુણમા આટલું વૈધર્મ્ય છે. ॥ ૨૪ ॥

જે કોઈ કહે કે વીણા, વેણુ, દોલ, મૃદંગ વગેરે પાશ્ચિવ કાર્યો છે, તેમા જે શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે તે તેના કારણના ગુણોથી ઉત્પન્ન થાય છે, માટે શબ્દ પૃથ્વી આદિ દ્રવ્યોના ગુણ છે દોલ અને મૃદંગમાથી જ અનાજ નીકળે છે માટે દોલ અને મૃદંગનો જ ગુણ શબ્દ માનવો જોઈએ આ શકાનું સમાધાન નીચેના સૂત્રમા છે

કાર્યાન્તરાપ્રાદુર્ભાવાच्च शब्दः स्पर्शवता मयुणः ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ—(ચ) અને (કાર્યાન્તરાપ્રાદુર્ભાવાન) નીણા આદિ પાશ્ચિવ કાર્યોમા કારણપૂર્વક શબ્દ ઉત્પન્ન થતો ન હોનાથી (શબ્દ) શબ્દ (સ્પર્શવતામ્) સ્પર્શવાળા દ્રવ્યોના (મયુણ) ગુણ નથી

ભાવાર્થ—નીણા આદિ પાશ્ચિવ દ્રવ્યમા જે જાતનો શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે તે તેના (નીણા આદિ) કારણ દ્રવ્યમા હોતો નથી જ્યારે વીણા બનતી હોય છે ત્યારે કારણમા રજ, સરાલ અને ગાધાર આદિ મારો અનુભવાતા નથી, છતાં નીણા જ્યારે વગાડામા આવે છે ત્યારે એ સ્વરો એમા સહગાય છે, માટે શબ્દરહિત-સ્વરહિત કારણ દ્રવ્યમાથી વીણા મને છે તેથી વીણા આત્મા જે સ્વર ઉત્પન્ન થાય છે તે કારણ-ગુણ-જન્ય નથી

ઘટ આદિ પાશ્ચિવ કાર્ય દ્રવ્યોમા રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ કારણના ગુણોથી ઉત્પન્ન થાય છે, શબ્દ સાથે આ વૈધર્મ્ય છે તેથી શબ્દને સ્પર્શવાળા દ્રવ્યોના ગુણ માનવો એ જોઈ છે

વળી શબ્દમા તારતમ્ય હોય છે, કોઈ તાર, કોઈ તાગતર, કોઈ તારતમ, કોઈ મદ, કોઈ મદતર અને કોઈ મદતમ હોય છે એક જ અવયવિમા સ્થિત રૂપ

આદિ વિશેષ ગુણોમા આતું તારતમ્ય હોતું નથી, જ્યારે શબ્દમા હોય છે, તેથી શબ્દ સ્પર્શવાળાં દ્રવ્યોનો વિશેષ ગુણ નથી

આજ્ઞા ધ્વનિયોથી ગૃહીત થતા વિશેષ ગુણોનો એક ખીન્ને સ્વભાવ હોય છે કે, જ્યાં સુધી દ્રવ્ય વિદ્યમાન હોય છે ત્યાં સુધી તેના વિશેષ ગુણો પણ વિદ્યમાન રહે છે જ્યાંસુધી શરીરપિડ રહે છે ત્યાંસુધી તેમા રૂપ આદિ વિશેષ ગુણો રહે છે, જ્યારે શબ્દમા એવું હોતું નથી, વીણા આદિની વિદ્યમાનતામા જ તેનો શબ્દ નાશ પામે છે, માટે શબ્દ સ્પર્શનાગા દ્રવ્યોનો વિશેષ ગુણ નથી

જો કહો કે, પાર્થિવ પરમાણુઓની વિદ્યમાનતામા જ તેના ગુણો કેમ નાશ પામે છે પરમાણુ તો નિત્ય છે પણ પૃથ્વી પરમાણુના વિરોધ ગુણો નિત્ય નથી, એ તો તેજના સંયોગથી બદલાતા રહે છે

આ શકાનું સમાધાન એ છે કે, પ્રસક્ત રૂપાદિ વિશેષ ગુણો યાનદ્રવ્યભાવિ હોય છે પરમાણુના રૂપાદિ વિશેષ ગુણો પ્રત્યક્ષ નથી, માટે ઉપરનો નિયમ એને લાગુ પડતો નથી આ કારણથી જ સૂત્ર એવીસમામા દૃષ્ટ પદ સ્વરૂપે મૂક્યું છે. કારણગુણપૂર્વક કર્મગુણો દૃષ્ટ । ૨-૧-૨૪

પ્રશસ્તપાદ આત્યાર્થે પણ આજ્ઞાનું નિરૂપણ કરતા લખ્યું છે કે, શબ્દ પ્રત્યક્ષત્વે સતિ અકારણ-ગુણપૂર્વકત્વાત્, સ્થાવરદ્રવ્યભાવિત્વાત્ આધ્યાદન્યનોપલબ્ધેષ્વ ન સ્પર્શવિરોગગુણ) શબ્દ કારણ ગુણપૂર્વક ન હોનાથી, અનાનુસંગિકતાની હોનાથી અને આત્મથી અતિરિક્ત દ્રવ્યમા ઉપલબ્ધ થતો હોવાથી તે સ્પર્શવાળા દ્રવ્યોનો વિશેષ ગુણ નથી

આશ્રયથી અતિરિક્ત દ્રવ્યમા તબદ કેની રીતે ઉપલબ્ધ થાય છે ? તે સમજવો

વીણા એ પાર્થિવ દ્રવ્ય છે જ્યારે તે વગાડનામા આવે છે ત્યારે તેમા સ્વગ ઉત્પન્ન થતો હોય છે એટલે એ સ્વરનો આશ્રય વીણા આનિ દ્રવ્ય જ થયું, પણ એ સ્વરને દૂર ઊભો રહેલો માણસ સાંભળે છે, એ સાંભળતું ત્યારે જ બની શકે કે, જ્યારે શબ્દ કાનમા આવે અથવા કાનમા ઉત્પન્ન થાય, હવે કાન અર્થાત્ કર્ણ ધ્વનિ એ તો આકાશ / છે, તો પછી વીણાનો માનેનો સ્વગ્ગ-શબ્દ ગુણ દ્રવ્યાન્તર કર્ણમા કેવી રીતે આવી શકે ? ગુણ ગુણીનો ત્યાગ કરી ખીન્ને જઈ શકતો નથી એ ગુણની મર્યાદા છે આ કારણથી શબ્દ સ્પર્શવાળા દ્રવ્યનો ગુણ નથી ॥ ૨૫ ॥

જો શબ્દ સ્પર્શનાગા દ્રવ્યનો ગુણ નથી તેન કામ, દિશા, આત્મા અને મનનો પણ ગુણ નથી, તે આ સૂત્રમા સમજાવે છે

પરમ સમવાયાત્ પ્રચલત્વાચ્ચ નાત્મગુણો ન મનોગુણ. ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ—(પર-સમવાયાત્) આત્માથી અતિરિક્ત દ્રવ્યમા તબદનો ગમતાય સમય દોવાથી (ચ) અને (પ્રચલતાત્) માલ્ય ધ્વનિથી શબ્દ પ્રસક્ત થતો હોનાથી

(ચામરુણઃ) આત્માનો શુભ (ન) નથી. (મનેતુષઃ) મનનો શુભ (ન) નથી.

ભાવાર્થ—શુદ્ધ આત્માનો શુભ નથી કારણ કે, શુદ્ધનો આત્મામાં સમવાય સંબંધ નથી. જો શુદ્ધનો આત્મામાં સમવાય સંબંધ હોય તો જેમ હું સુખી છું, હું જ્ઞાતી છું, હું યત્નવાન અને હું ઇચ્છિતાન છું; વગેરે આત્માના શુભોત્તી પ્રતીતિના બોધક વાક્યપ્રયોગો થાય છે તેમ જાહેર વાગે, અને જાહેર વર્ણે હું વાચું છું, હું શુદ્ધોત્તી પુરાઈ છું, હું શુદ્ધવાળો છું વગેરે પ્રયોગો થવા જોઈએ. પણ એવા પ્રયોગો થતા નથી માટે શુદ્ધ આત્માનો શુભ નથી.

આત્માનો કોઈ પણ વિશેષ શુભ બાળ ઇદિયથી પ્રત્યક્ષ થતો નથી, કેવળ મનરૂપ આંતર ઇદિયથી પ્રત્યક્ષ થાય છે, જ્યારે શુદ્ધ તો બાહ્ય ઇદિયથી પ્રત્યક્ષ થાય છે, માટે શુદ્ધ આત્માનો શુભ નથી.

જેમ આત્માના વિશેષ શુભનું પ્રત્યક્ષ બહેરા માણસને પણ થાય છે. સુખ અને દુઃખનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન બહેરા માણસને થાય છે તેમ જો શુદ્ધ આત્માનો શુભ હોત તો બહેરા માણસને પણ શુદ્ધનું પ્રત્યક્ષ થાત.

દેવદત્તમાં જે સુખ, દુઃખ અને જ્ઞાન હોય છે તેનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન દેવદત્તને હોય છે, ખીજા કોઈ માણસને દેવદત્તના સુખ દુઃખનો અનુભવ થતો નથી તે જ પ્રમાણે જો શુદ્ધ આત્માનો શુભ હોત તો અમુક જ આત્માને અર્થાત્ જેમાં એ શુદ્ધ ઉત્પન્ન થયો હોય તેને જ તે શુદ્ધનું પ્રત્યક્ષ થાત પણ એમ થતું નથી. શુદ્ધને તો સર્વ કોઈ સાંજળી શકે છે. ભાવાર્થ એ છે કે, શુદ્ધ તો સામાન્ય વસ્તુ છે અને સુખ જ્ઞાન વગેરે અસાધારણ (અસામાન્ય) વસ્તુ છે માટે શુદ્ધ એ આત્માનો શુભ નથી.

દિશા, કાળ અને મનમાં તો કોઈ વિશેષ શુભ જ નથી, જ્યારે શુદ્ધ વિશેષ શુભ છે, માટે શુદ્ધ કાળ આદિ દ્રવ્યોનો પણ શુભ નથી.

આ પ્રમાણે શુદ્ધ આકાશ સિવાય કોઈ પણ ખીજા દ્રવ્યનો શુભ થઈ શકતો નથી. ॥ ૨૬ ॥

ત્યારે શુદ્ધ કયા દ્રવ્યનો શુભ છે ?

परिचोपानिह्नमाकाशस्य ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ—(પરિચોપાન્) પરિચોપ અનુમાનથી શુદ્ધ (આકાશસ્ય) આકાશનું (હિત્તમ્) હિત છે.

ભાવાર્થ—જ્યારે શુદ્ધનું અધિકરણ આકાશ દ્રવ્યોમાંથી કોઈ પણ દ્રવ્ય થતું નથી ત્યારે હવે એક જ દ્રવ્ય બાકી રહે છે અને તે છે ‘‘આકાશ.’’

માટે શબ્દનું સમવાયિકારણ આકાશ છે, તેથી શબ્દ આકાશનું લિંગ થઈ શકે છે; નિષ્ક્રમણ અને પ્રવેશન ક્રિયાઓ નહિ.

સામાન્યતોદદૃષ્ટ અનુમાનથી પણ શબ્દ આકાશનું અનુમાન કરાવી શકે છે.

શબ્દ એ ગુણ છે, અને ગુણ હોવાથી એનો આશ્રય કોઈ દ્રવ્ય હોવું જ જોઈએ, ગુણ નિરાધાર અને સ્વતંત્ર ન જ હોઈ શકે. શું શુક્લરૂપ અથવા ગંધ ગુણ દ્રવ્યના આધાર વગર ક્યાંય પણ અનુભવમાં આવે છે? નહીં જ; તો પછી શબ્દરૂપ ગુણનો કોઈ આધાર હોવો જ જોઈએ અને તે આકાશ જ પ્રમાણે દ્વારા સિદ્ધ થઈ શકે છે, અનુમાનનો આકાર આ પ્રમાણે થાય છે.

શબ્દઃ ક્વચિદાધિતઃ, ગુણત્વાત્, રૂપાદિવત્

શબ્દ ક્યાંય પણ આશ્રિત છે, ગુણ હોવાથી રૂપાદિ પેઠે.

શબ્દ ગુણ છે તેમાં પણ આ પ્રમાણે અનુમાન થાય છે:—

શબ્દો ગુણ-, ચાલૈકેન્દ્રિયપ્રાણજાતિમત્વાત્, રૂપાદિવત્ । અનિત્યત્વે સતિ વિમુક્તમવેતત્વાત્ જ્ઞાનાદિવત્.

અર્થ—શબ્દ ગુણ છે, માત્ર બાહ્ય એક જ હૃદયથી પ્રાણજનિવાળો હોવાથી રૂપાદિ પેઠે.

શબ્દ ગુણ છે, એ અનિત્ય હોઈ વિભુ દ્રવ્યમાં સમવાય સંબંધથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી. જેમ જ્ઞાન આત્મામાં સમવાય સંબંધથી ઉત્પન્ન થાય છે તેમ.

પરિશેષ અનુમાનથી શબ્દના આશ્રય રૂપે અનુગત થયેલા આકાશમાં અવયવો ન હોવાથી તેને નિત્ય જ માનવું ઘટે, અને તેથી તે નિત્ય છે. સમસ્ત સંસારમાં સર્વત્ર શબ્દની ઉપલબ્ધિ થાય છે માટે તેના અનુગત કારણરૂપ આકાશ પણ વિભુ અર્થાત્ સર્વવ્યાપક છે. આ પ્રમાણે શબ્દરૂપ લિંગથી આકાશનું અનુમાન થાય છે, પ્રતિપક્ષના વિદ્વાનો જે નિષ્ક્રમણાદિથી આકાશનું અનુમાન કરે છે તે ઉપર જતાવેલાં પ્રમાણોથી ખોટું ઠરે છે. ॥ ૨૭ ॥

શબ્દ જેનું લિંગ છે, એવા આકાશનું દ્રવ્યત્વ અને નિત્યત્વ માનવા માટે પરમાણુ રૂપ વાયુમાં આપેલી યુક્તિઓનો અતિદેશ કરે છે.

દ્રવ્યત્યનિત્યત્વે વાયુના વ્યાખ્યાતે ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ—(દ્રવ્યત્વનિત્યત્વે) આકાશમાં દ્રવ્યત્વ અને નિત્યત્વ (વાયુના) વાયુ વડે (વ્યાખ્યાતે) વ્યાખ્યાત થાય છે.

ભાવાર્થ—જેમ પરમાણુરૂપ વાયુના ગુણ હોનાથી તે દ્રવ્યરૂપે છે વાયુના પરમાણુઓને અવયવો ન હોનાથી અર્થાત્ અવિભાજ્ય હોનાથી વાયુના પરમાણુ ઓ નિત્ય છે, તેમ આકાશ ગુણના હોનાથી દ્રવ્ય છે અને આકાશને અવયવો ન હોનાથી તે નિત્ય છે ॥ ૨૮ ॥

દ્વે આકાશ એક જ વ્યક્તિ છે તેનો અતિદેશ કો છે

તત્ત્વ ભાવેન ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ—(માત્રન) સત્તાથી (તત્ત્વ) આકાશનું એકત્વ વ્યાખ્યાત થાય છે

ભાનાર્થ—જેમ પરમસામાન્યરૂપ સત્તા એક જ છે તેમ આકાશ પણ એક જ છે દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મના સત્તા અનુગત છે તેમ આકાશ પણ સર્વભૂત દ્રવ્ય સાથે અનુગત છે તેથી આકાશ એક છે ॥ ૨૯ ॥

આકાશ સર્વન અનુગત હોવામા પ્રમાણ આપે છે

શબ્દલિજ્જાવિશેષાદિશેષલિજ્જાભાવાદ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ—(શબ્દલિજ્જાવિશેષાત્) શબ્દરૂપ એક જ સિંગ આકાશનું હોનાથી (વિશેષાલક્ષાભાવાત્) અને બીજી કોઈ નિમ ન હોવાથી

ભાનાર્થ—આકાશનું નિમ કેવળ શબ્દ જ છે બીજી કોઈ તેનું સિંગ નથી સર્વ શબ્દોનો આધાર આકાશ છે માટે આકાશ એક છે જુદા જુદા આકાશો માનનામા કોઈ પ્રમાણ નથી એકત્વ એ સખ્યારૂપ ગુણ છે અને તે સામાન્ય ગુણ છે, વિશેષ ગુણ નહિ કારણ કે સખ્યાનું ગ્રહણ આખ અને તદ્દ આખ બે હૃદયોધી થાય છે, વિશેષ ગુણનું ગ્રહણ તો કેવળ બાહ્ય એક જ હૃદયથી થાય છે ॥ ૩૦ ॥

આકાશમા એક-પૃથક્ત્વ પણ છે તે આ મુત્રમા બતાવે છે

તદનુવિધાનાદેકપૃથક્ત્વ ચેતિ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ—(ચ) અને (તદનુવિધાનાત્) એકત્વ સાથે એક પૃથક્ત્વનો સબધ હોનાથી (એકપૃથક્ત્વ) એમા એક પૃથક્ત્વ પણ છે (ઇતિ) “ઇતિ” શબ્દ આદિકની સમાપ્તિ સૂચને છે

ભાનાર્થ—જ્યા એકત્વ સખ્યા હોય છે તેની સાથે એકપૃથક્ત્વ પણ નિયમથી હોય છે ધારી આકાશ દૃશ્ય છે આની પ્રતીતિને લીધે પણ આકાશ-મા એકદૃશ્યત્વ માનવું જ પડે છે એકદૃશ્યત્વ પણ સામાન્ય ગુણ છે, વિશેષ નહિ

આકાશમા બધા મળી ૭ ગુણો છે,

(૧) શબ્દ (૨) સંખ્યા (૩) પરિમાણ (૪) એકપૃથક્ત્વ (૫) સંયોગ (૬) વિભાગ.

આ ૭ ગુણોમાથી શબ્દ વિશેષ ગુણ છે અને બીજા પાંચ સામાન્ય ગુણો છે.

માનસપ્રત્યક્ષના અવિષ્ય વિશેષગુણો બાહ્ય દ્રવ્યોનાં લક્ષણ તરીકે છે એ આ આદિક્રમાં બતાવવામાં આવ્યું છે.

પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ આ પાંચ દ્રવ્યોનાં લક્ષણ આ આદિક્રમાં બતાવ્યાં છે અને પ્રસંગોપાત્ત ઇશ્વરનું પણ લક્ષણ કયું છે. શ્રુતો સૂત્ર ૧૮ અને ૧૯.

પૃથ્વીના બધા મળી ગુણો ૧૪.

રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, વિભાગ, પરત્વ, અપરત્વ, ગુરુત્વ, દ્રવત્વ અને સંસ્કાર.

જળના બધા મળી ગુણો ૧૪.

રૂપ, રસ, સ્પર્શ, દ્રવત્વ, સ્નેહ, સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, વિભાગ, પરત્વ, અપરત્વ, ગુરુત્વ અને સંસ્કાર.

તેજના બધા મળી ગુણો ૧૧.

રૂપ, સ્પર્શ, સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, વિભાગ, પરત્વ, અપરત્વ, દ્રવત્વ અને સંસ્કાર.

વાયુના બધા મળી ગુણ ૯.

સ્પર્શ, સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, વિભાગ, પરત્વ, અપરત્વ અને સંસ્કાર. વૈ. ગ્ર. ૧ + સા. ગ્ર. ૮ = ૯.

કાળના ગુણ ૫-સામાન્ય ગુણો.

સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ અને વિભાગ.

દિશાના ગુણ ૫-સામાન્ય ગુણો.

સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ અને વિભાગ.

આત્માના બધા મળી ગુણ ૧૪.

શુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઈર્ષ્યા, દ્વેષ, પ્રેમ, ધર્મ, અધર્મ, સંસ્કાર, સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ અને વિભાગ. વૈશેષિક ગુણ ૬ + સામાન્ય ગુણ ૫ = ૧૪.

મનના શુભ ૮.

સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સયોગ, વિભાગ, પરત્વ, અપરત્વ અને
સંસ્કારઃ—અથ સામાન્ય શુભો છે. ॥ ૩૧ ॥

इति वैशेषिकदर्शने गुर्जरभाषाभाष्ययुते द्वितीयाध्यायस्य
प्रथममादिकम् ॥

॥ ओ३म् ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीय माह्निकम् ।

पृथ्वी, जल, तेज, वायु અને આકાશ, આ પાંચ દ્રવ્યોના લક્ષણ બાધ્યા છે તે તે દ્રવ્યોના જે અસાધારણ ગુણ છે તેને લક્ષણ તરીકે ગણાવ્યો છે હવે આ લક્ષણ બરાબર છે કે નહિ તેની પરીક્ષા કરનામા આવે છે ઘણી વખત દ્રવ્યમા જણાતા ઔપાધિક ગુણને અસાધારણ ગુણ માનનાની જૂન ઘાય છે, માટે પ્રથમ ઔપાધિક ગુણ કોને કહેવો, એ આ સૂત્રમા સમજાવનામા આવે છે

પુષ્પવલ્લયો. સત્તિ સધિકર્ષે ગુણાન્તરાગ્રાદુર્ભાવો વસ્ત્રે ગન્ધાભાવલિङ्ગम् ॥૧॥

પદાર્થ—(પુષ્પવલ્લયો) ફૂલ અને વસ્ત્રો (સત્તિર્સત્તિ) સબધ થયા પછી વસ્ત્રમા સુગંધ આવે છે પણ એ સુગંધ (ગુણાન્તરાગ્રાદુર્ભાવ) કારણ ગુણમાથી ગ્રાદુર્ભૂત થયો નથી માટે કારણ ગુણમાથી ન જન્મવારૂપ અભાવ (વસ્ત્રે) વસ્ત્રમા (ગન્ધાભાવલિङ્ગમ્) ગંધના અભાવનું કારણ છે

ભાવાર્થ—કારણનિષ્ઠ ગુણમાથી કાર્યદ્રવ્યમા જે ગુણ ઉત્પન્ન થાય છે, તે ગુણ કાર્યદ્રવ્યનો સ્વાભાવિક ગુણ છે આ નિયમને આધારે જે વાયુમા સુગંધ અને જળમા ઉષ્ણતા અનુભવાતા હોય તો તે ગુણો વાયુ અને જળના સ્વાભાવિક ગુણ નથી, કારણ કે, કારણવાયુમાથી કાર્યવાયુમા અને કારણજળમાથી કાર્યજળમા સુગંધ અને ઉષ્ણતા જન્મેલા હોતા નથી વાયુમા કોઈ સુગંધિ દ્રવ્યનો સબધ થયો છે અને જળમા અગ્નિ અથવા તાપનો સબધ થયો છે તેથી વાયુમાં સુગંધ અને જળમા ઉષ્ણતા અનુભવાય છે સુગંધિ દ્રવ્યનો સબધ વાયુની અને અગ્નિ દ્રવ્ય જળની ઉપાધિ છે તેથી સુગંધ અને ઉષ્ણતા વાયુ અને જળના ઔપાધિક ગુણો છે

સૂત્રનો ભા. એ કે, વસ્ત્ર સાથે ઝાડ સુગંધિ પુષ્પ આદિ દ્રવ્યને સબધ થયો હતો, પછી તે સુગંધિ દ્રવ્ય વસ્ત્રથી અન્ય કરવામા આવ્યું છે, છતાં વસ્ત્રમાથી તે સુગંધિ દ્રવ્યનું સૌંદર્ય આવ્યા કરે છે, આ સૌંદર્ય વસ્ત્રનો સ્વાભાવિક ગુણ નથી, કારણ કે એ સૌંદર્ય જન્મના કારણનિષ્ઠ ગુણમાથી ઉત્પન્ન થયેનું નથી એ સૌંદર્ય તો વસ્ત્ર સાથે સુગંધિ દ્રવ્યના સબધની વસ્ત્રમા જણાય છે માટે એ સૌંદર્ય દ્રવ્યનો ઔપાધિક ગુણ છે ઔપાધિક ગુણ દ્રવ્યનું લક્ષણ નહિ.

વસ્ત્રમાં જે રૂપ છે, તે વસ્ત્રના કારણનિષ્ઠ ગુણમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે માટે
૩૫ એ વસ્ત્રનો સ્વાભાવિક ગુણ છે.

પૃથ્વીમાં જે ગંધ છે તે ઔષાધિક ગુણ નથી પણ સ્વાભાવિક અને
અસાધારણ ગુણ છે તેથી તે પૃથ્વીનું લક્ષણ બનવાને યોગ્ય છે.

વસ્ત્રના કારણમાંથી વસ્ત્રમાં સુગંધની ઉત્પત્તિ ન થતી એ વસ્ત્રમાં રહેલા
સુગંધના અભાવનું કારણ છે.

ઔષાધિક ગુણનો દ્રવ્યમાં સમવાય સંબંધ હોતો નથી, એ તો સ્વાશ્રય
સંબંધથી દ્રવ્યમાં જણાય છે,

ગુણાન્તરાપ્રાદુર્ભાવઃ નો રાષ્ટ્રધર્મઃ સન્ત્રોગુણો ગુણાન્તરમ્ = કારણનિષ્ઠ ગુણ.

ગુણાન્તરાત્ અપ્રાદુર્ભાવઃ = ગુણાન્તરાપ્રાદુર્ભાવ = કારણનિષ્ઠગુણમાંથી ગુણની
ઉત્પત્તિ ન હોવી

આ સૂત્રમાં એ અભાવ બતાવવામાં આવ્યા છે, એક તો વસ્ત્રમાં સૌરભનો
અભાવ અને બીજો કારણગુણમાંથી ઉત્પન્ન ન થવારૂપ અભાવ.

એટલે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, કારણગુણમાંથી ગુણની ઉત્પત્તિ ન
થવા રૂપ અભાવ વસ્ત્રમાં રહેલા સૌરભના અભાવનું કારણ (ચિન્ન) છે. કાર્યદ્રવ્યમાં
જે ગુણ સ્વાભાવિક હોય છે તેનું અસ્તિત્વ તે કાર્યદ્રવ્યના કારણરૂપના પણ
હોય છે. હાથમાં રહેલા રૂમાવમાંથી જે સુગંધ ન આવતો હોય તો તેનું કારણ
એ નથી કે, રૂમાવ સાથે સુગંધિ દ્રવ્યનો અભાવ છે પણ, રૂમાવના કારણદ્રવ્યમાં
સુગંધ નથી માટે રૂમાવમાં સુગંધ નથી. ॥ ૨ ॥

સ્વાભાવિક ગંધ તો પૃથ્વીમાં જ હોય છે અને તેથી તે પૃથ્વીનું લક્ષણ
ધર્મ થકે છે. તે વસ્તુ આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

व्यवस्थितः पृथिव्यां गन्धः ॥ २ ॥

પદાર્થ—(પૃથિવ્યામ્) પૃથ્વીમાં (ગન્ધઃ) ગંધ (વ્યવસ્થિતઃ) વ્યવસ્થાપૂર્વક
હોય છે, એટલે અયોગવ્યવચ્છેદ અને અન્યયોગવ્યવચ્છેદથી તથા કારણ
ગુણપૂર્વક પૃથ્વીમાં જ ગંધ હોય છે.

ભાવાર્થ—પૃથ્વીમાં ગંધ છે એ સિદ્ધ થવું એનું નામ અયોગવ્યવચ્છેદ
અને પૃથ્વી સિવાય બીજામાં ગંધ નથી એ સિદ્ધ થવું એનું નામ અન્ય-
યોગવ્યવચ્છેદ.

કાર્યપૃથ્વીમાં જે ગંધ છે તે તેના કારણમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય છે,

તેથી જ ગંધે પૃથ્વીનું લક્ષણ યથા શકે છે. પૃથ્વી ગંધવતી છે જ, અને પૃથ્વી જ ગંધવતી છે. (ખીજાં દ્રવ્યોમાં ગંધ નથી.) આ પ્રમાણે અયોગવ્યવચ્છેદ અને અન્યયોગવ્યવચ્છેદ કરી પૃથ્વીમાં ગંધ વ્યવસ્થાપૂર્વક હોય છે.

લક્ષણનું કામ લક્ષ્યને સમાનજાતીય અને અસમાનજાતીય અર્થોથી ભુદ્ કરીને ખતાવવાનું હોય છે.

જળ, અગ્નિ આદિ દ્રવ્યોમાં ગંધ હોતો નથી, જળ આદિ દ્રવ્યો પૃથ્વીના સમાન જાતીય છે. કારણ કે, પૃથ્વીમાં અને જળ આદિમાં દ્રવ્યત્વ જાતિ સમાન છે. શુભ્ર આદિ પાંચ પદાર્થો પૃથ્વીના અસમાનજાતીય છે કારણ કે, એ પાંચેમાં દ્રવ્યત્વ જાતિ નથી. આ રીતે ગંધપૃથ્વીને સમાનજાતીય અને અસમાનજાતીય અર્થોથી ભુદી પાડે છે માટે ગંધ પૃથ્વીનું લક્ષણ છે.

પૃથ્વીના પરમાણુઓ નિત્ય છે, એને અવધવો હોતા નથી તેથી પરમાણુઓમાં રહેલો ગંધ કારણશુભ્રપૂર્વક નથી, તો ગંધ પૃથ્વીનો સ્વાભાવિક શુભ્ર કેમ કહી શકાય ?

આનો ઉત્તર એ છે કે, જો કારણશુભ્રપૂર્વક ઉત્પન્ન થયેલા શુભ્રને સ્વાભાવિક શુભ્ર માનવામાં આવે તો એ ગંધ શુભ્ર કારણ પૃથ્વીનો જ સ્વાભાવિક શુભ્ર એમ સમજવું.

પૃથ્વીના પરમાણુઓમાં ગંધ આદિ જે શુભ્રો ઉત્પન્ન થાય છે, તે તેજના સંયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે. જળ, અગ્નિ અને વાયુના પરમાણુઓમાં ગંધ હોતો નથી માટે ગંધ પૃથ્વીમાં જ વ્યવસ્થા-પૂર્વક રહેલો છે અને તેથી તે પૃથ્વીનું લક્ષણ છે. ॥ ૨ ॥

હવે ગંધના સ્વાભાવિકત્વની વ્યવસ્થાનો જે પ્રકાર છે તેનો અતિદેશ તેજના લક્ષણમાં કરે છે.

પત્તેનોષ્ણતા વ્યાખ્યાતા ॥ ૩ ॥

પદાર્થ—(પત્તે) આ પ્રકારથી (ઉષ્ણતા) ઉષ્ણ સ્પર્શ (વ્યાખ્યાતા) વ્યાખ્યાતા થાય છે.

ભાવાર્થ—પૃથ્વીમાં જેમ સ્વાભાવિક ગંધ લક્ષણ અને છે તેમ ઉષ્ણતા એટલે ઉષ્ણ સ્પર્શ પણ જો સ્વાભાવિક હોય તો લક્ષણ અને છે. જળમાં જો ઉષ્ણ સ્પર્શ જણાતો હોય તો તે સ્વાભાવિક નથી પણ અગ્નિના સંબંધથી જળમાં થાય છે, આ કારણથી જળમાં જણાતો ઉષ્ણ સ્પર્શ જળનું લક્ષણ યથા ક્રિતો નથી. ॥ ૩ ॥

‘તેજ’નું લક્ષણ આ સૂત્રમાં ખતાવે છે.

તેજસ ઉષ્ણતા ॥ ૪ ॥

પદાર્થ—(ઉષ્ણતા) ઉષ્ણ સ્પર્શ (તેજસ) તેજનું લક્ષણ છે

ભાવાર્થ—ઉષ્ણ સ્પર્શ તેજના સ્વાભાવિક છે માટે તે તેજનું લક્ષણ થઈ શકે છે, સૂર્ય, અગ્નિ વગેરેના ઉષ્ણ સ્પર્શ સ્વાભાવિક છે, જે વિશેષ શુભ દ્રવ્યના સ્વાભાવિક હોય છે તે સમવાય સંબંધથી જ દ્રવ્યમા રહે છે પાણીના જપ્તાતો ઉષ્ણ સ્પર્શ પાણીના અસમવાયિસ યોગ સંબંધથી જપ્તાય છે, સ્વ-ઉષ્ણ સ્પર્શ સ્વનું સમવાયિકારણ 'તેજ' દ્રવ્ય છે, તેનો સંબંધ જળ સાથે છે, માટે પાણી ઊનું જપ્તાય છે આ ઉષ્ણ સ્પર્શ જળના ઔપાધિક છે માટે તે જળનું લક્ષણ નથી

ક્રમ પ્રમાણે પૃથ્વી પછી જળનું લક્ષણ બાધનું નોંધાયે છેતાં સૂતકારે એ ક્રમનું ઉલ્લેખન કરી તે નું લક્ષણ બાધ્ય છે આ માં શુ રહસ્ય સમવાયુ છે તે ઝુકટ થવાની જરૂર છે કાર્ક કહે છે કે તેજનો ઉષ્ણ સ્પર્શ પૃથ્વીના અને જળના ઉષ્ણ સ્પર્શનો અભિભવ કરે છે માટે અહીં ક્રમનું ઉલ્લેખન ક્યું છે પૃથ્વીના જ્યારે તેજનો વધારે સંબંધ થાય છે ત્યારે પૃથ્વીનો પોતાનો અનુષ્ણાદીત સ્પર્શ અભિભૂત થાય છે તેજ પ્રમાણે પાણીના જ્યારે તેજનો વધારે સંબંધ થાય છે ત્યારે પાણીનો શીતસ્પર્શ અભિભૂત થાય છે ક્રમના ઉલ્લેખનના આ કારણે યોગ્ય છે કે નહિ તે વિચારનો વિષય છે ॥ ૪ ॥

હવે જળના લક્ષણની પરીક્ષા કરે છે સ્પર્શસ્પર્શવત્વ આપો દ્રવા ત્રિવિધા ॥ ૨-૧-૨ આ પ્રમાણે જળનું લક્ષણ નાધ્ય છે આ સૂતના આધારે 'શીતસ્પર્શ' એ જળનું લક્ષણ ઠરે છે માટે શીતસ્પર્શ ની પરીક્ષા કરે છે

ઘ્રસ્તુ શીતતા ॥ ૫ ॥

પદાર્થ—(ઘ્રસ્તુ) જળના (શીતતા) સ્વાભાવિક શીતસ્પર્શ લક્ષણ તરીકે છે

ભાવાર્થ—સ્વાભાવિક શીત સ્પર્શ (ઠંડા સ્પર્શ) એ જળનું લક્ષણ છે

શિતાતલ શીતલમ્ । શ્રીચણ્ડમ્ શીતનમ્ । શિલાતલ ઠંડુ છે ચદન ઠંડું છે આ ઠંડાણે શિતાતનનો અને ચદનનો શીતસ્પર્શ શિલાતલ અને ચદનનું લક્ષણ થઈ શકતો નથી કારણ કે, શિનામા અને ચદનમા પ્રતીત થતો શીત સ્પર્શ નૈમિત્તિક છે શિના અને ચદન બંને પાર્થિવ પદાર્થો છે પૃથ્વીમા તો અનુષ્ણાદીત સ્પર્શ છે ત્રા કાર્ક વખત તેમા શીતસ્પર્શ કે ઉષ્ણસ્પર્શ જણાય તો તે નૈમિત્તિક છે એમ સમજવું શીતસ્પર્શ જળના સંબંધને લીધે અને ઉષ્ણ સ્પર્શ તેના સંબંધને લીધે જપ્તાય છે

સ્વસમવાયિસ યોગ સબંધને લીધે શીતસ્પર્શ' શિવામા પણ જણાય છે. સ્વ એટલે શીતસ્પર્શ, તેનું સમવાયિકારણ દ્રવ્યરૂપ જળ અને તેનો સયોગ શિલા સાથે હોય છે. માટે તેમા શીતતાનો અનુભવ થાય છે, આવા સબંધને પરપરા સબંધ કહી શકાય. આના સબંધથી પ્રતીત થતો શીતસ્પર્શ નૈમિત્તિક જણાય છે. તેથી તે દ્રવ્યનું લક્ષણ બની શકતો નથી. સમનાય સબંધથી ન્યા શીતસ્પર્શ પ્રતીત થાય તેજ દ્રવ્યનું લક્ષણ બની શકે છે.

તેજનો ઉષ્ણ સ્પર્શ જળવાન છે તેથી તે પૃથ્વીના અને જળના સ્પર્શનો અભિભવ કરે છે. સ્પર્શની આવી બનનાતા સૂચના માટે જળ પહેલા તેજના લક્ષણની પરીક્ષા કરી છે. આમ છતાં સૂચર્થમા અને ચંદ્રના કિરણોમા પૃથ્વીનો સ્પર્શ અને જળનો સ્પર્શ તેજના સ્પર્શનો અભિભવ કરે છે તેથી જ તે બંને ગરમ હોતા નથી, માટે વાયુની પરીક્ષા સૂચના જળની પહેલા તેજનું લક્ષણ કર્યું છે એમ સમજવું જળ પહેલા તેજના લક્ષણની પરીક્ષા કરવી એ ક્રમનું ઉદ્દેશન છે, પૃથ્વી પછી જળનો જ નિર્દેશ કરવામા આવ્યો છે. ભુઓ સૂત્ર ૧-૧-૫.

વાયુના લક્ષણની પરીક્ષા આ પ્રમાણે છે, 'જે સ્પર્શ અનુભવાશીત અને અપાકજ હોય તે વાયુનું લક્ષણ છે એમ સમજવું.' પૃથ્વીમા પણ અનુભવાશીત સ્પર્શ છે પણ તે 'પાકજ' છે. 'પાકજ' એટલે જે સ્પર્શ અગ્નિના સયોગથી ઉત્પન્ન થાય તે પાક એટલે તેજનો સયોગ. પાકનો આવા અર્થ ન્યાય અને વૈશેષિક દર્શનમા 'પારિભાષિક' છે.

આજ પ્રમાણે અભાસ્વર અને અપાકજ શુક્રરૂપ, મધુર રસ, સ્નેહ અને સાસિદ્ધિક દ્રવ્ય આ વિશેષગુણો જળનું લક્ષણ થઈ શકે છે.

સ્પર્શવાળા દ્રવ્યો આર છે પૃથ્વી, જળ, તેજ અને વાયુ. ગંધ, શીત સ્પર્શ, ઉષ્ણસ્પર્શ અને અપાકજ અનુભવાશીત સ્પર્શ આ બધા વિશેષગુણો છે અને તે કારણના ગુણોમાથી કાર્યદ્રવ્યમા ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી તે સ્વાભાવિક હોનાથી લક્ષણ થઈ શકે છે. વાયુના ગુણની પરીક્ષા જણાવતું સૂત્ર નથી છતાં જળ અને તેજના ગુણની માફક તેની પણ પરીક્ષા થઈ જાય છે એમ સમજવું.

આ પ્રમાણે પૃથ્વી, જળ, તેજ અને વાયુ આ ચાર દ્રવ્યોના ગુણોની ત્રણથી તરીકે પરીક્ષા થઈ છે એમ સમજવું. ॥ ૨ ॥

આકાશનો વિશેષ ગુણ રબ્દ છે તેની પરીક્ષા સૂત્ર ૨૧ થી ૨૩ થશે. આકાશ પછી કાગ અને દિશાનો નિર્દેશ કરવામા આવ્યો છે. (સૂત્ર ૧-૨-૫) માટે હવે કાગનું શું લક્ષણ છે તે આ નીચેના સૂત્રથી જતાવ્યું છે.

તેનું દ્રવ્યોમા કાળની ગણતરી સૂચકારે કરી છે કાળમા કોઈ વિશેષ ગુણ નથી, કાળમા જે ગુણો છે તે માત્ર સામાન્ય ગુણો જ છે (સખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સયોગ અને વિભાગ આ પાંચ સામાન્ય ગુણો કાળમા છે) વિરોધ ગુણ દ્રવ્યને સમાન-જાતીન અને અસમાનજાતીય પદાર્થથી અલગ કરી શકે છે માટે તે લક્ષણ જની શકે છે સામાન્ય ગુણોમા એ શક્તિ હોતી નથી, તો પછી કાળનું લક્ષણ શું બાધનું? ક્યા લક્ષણથી કાળને ઓળખવો?

વૈશેષિક ગુણ સિવાય કાળમા એવું શું છે કે જેને આપણે તેના લક્ષણ તરીકે જાણી શકીએ? આ પ્રશ્નના ઉત્તર રૂપે નીચે મુજબ —

અપરસ્મિન્નપર યુગપત્ ચિત્તિપ્રમિતિ કાલલિજ્ઞાનિ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ—(અપરસ્મિન્ અપરમ્ इति) સમય-કૃત નાનામા આ નાનું છે એવું જ્ઞાન (યુગપત્) ‘એક સાથે’ એવું જ્ઞાન (ચિત્તમ્) ‘પુરાતન’ એવું જ્ઞાન અને (ક્ષિપ્રમ્) ‘જાનવી’ એવું જ્ઞાન જે થાય છે અથવા એવો જે બ્યવહાર થાય છે, તે જ્ઞાન અને બ્યવહાર કાળના સાધક છે અથવા કાળના લક્ષણ છે

બાધાર્થ—જદ્દ માણસ કરતા જુનાન માણસ નાનો છે જુવાન શરીરમા સમય-કૃત અપરત્વ છે અને જદ્દ શરીરમા સમય કૃત અપરત્વ છે જુવાન-શરીર ‘અપર’ કહેવાય અને જદ્દ શરીર પર કહેવાય શરીરમા આ અપરત્વ અને પરત્વ કાળને લીધે જ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે નાનો અને મોટો આ બ્યવહાર પણ કાળને લીધે જ થાય છે જદ્દ શરીર કરતા જુનાન શરીરમા સૂર્ય-ક્રિયાઓનો સબધ ઓછો છે અને જુનાન શરીર કરતા જદ્દશરીરમા સૂર્ય ક્રિયાઓનો સબધ વધારે છે

હવે સૂર્યની ક્રિયાઓ તો સૂર્યમા જ સમવેત છે તેનો સબધ પૃથ્વી ઉપર રહેના શરીર સાથે જ રીતે થઈ શકે? માટે સૂર્ય અને શરીર સાથે સબધ રાખતું એક વિષુદ્ધ દ્રવ્ય જોઈએ કે જે દ્વારા સૂર્યનિક ક્રિયાઓનો પારપરિક સબધ શરીર સાથે થઈ શકે આ વિષુદ્ધ વ્યવસ્થા છે તેનું નામ જ ‘કાળ’ છે સમય-કૃત પરત્વ અને અપરત્વ એ કાળ ગુણો છે આ કારણે ગુણોને ઉત્પન્ન થયા માટે સમવાયિકારણ અને અસમવાયિકારણ તો જોઈએ જ અપરત્વનું સમવાયિકારણ તો જુનાન શરીર છે અને અસમવાયિકારણ સૂર્ય સાથે સબધ રાખનાર વિષુદ્ધ અર્થાત્ કાળનો સયોગ જ છે સૂર્યના પરિસ્પર્શો અર્થાત્ ક્રિયાઓ, એ નિમિત્ત કારણ છે કાળરૂપ વિષુદ્ધ વ્યવસ્થા લીધે સમવાયિકારણ અને અસમવાયિકારણ સાથે પરપરા સબધથી સૂર્યના પરિસ્પર્શો પણ જોવાય છે આ ત્રણ કારણો લીધે ‘પરત્વ’ અપરત્વ રૂપ કારણો શરીરમા ઉત્પન્ન થાય છે,

કાર્તિકે આપણે ‘નૂનું’ અને કાર્તિકે ‘નું’ કહીએ છીએ તેમાં પણ કાળ જ કારણ છે.

‘સ્વસમવાયિ સંયુક્ત સંયોગ’ આને પરંપરા સંબંધ કહે છે. સ્વ એટલે સ્વર્ણનિષ્ઠ ક્રિયા, એ ક્રિયાનું સમવાયિકારણ સ્વર્ણ, સ્વર્ણનો સંબંધ કાળ (કાળરૂપ વિશુ) દ્રવ્ય સાથે અને કાળનો સંયોગ સંબંધ શરીર સાથે આવા પારંપરિક સંબંધથી સ્વર્ણની ક્રિયાનું જોગણ શરીર સાથે થાય છે.

કાળ એ પ્રત્યક્ષ દ્રવ્ય નથી. એ કેવળ અનુમાનથી જ જાણી શકાય છે. યુગમ્ યુગપ્ત્ આગતો તમે જાને એકી સાથે આવ્યા. અહીં ‘એકી સાથે’ એવું જે જ્ઞાન થાય છે અથવા વ્યવહાર થાય છે તે જો કાળ દ્રવ્ય ન હોય તો ન થઈ શકે.

ચિરં દૃષ્ટોઽસ્તિ તું લાંબે ગાળે દેખાયો. અહીં ‘લાંબે ગાળે’ એ જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનાર કાળ જ છે. એવા વ્યવહારને ચક્રાવનાર પણ કાળ જ કારણ છે.

હિપ્તમ્ અગતોઽસ્તિ તું જલદી આવ્યો અહીં ‘જલદી’ એ પ્રતીતિ અને વ્યવહારનું કારણ પણ કાળ છે.

આ ઉપરથી સમજાશે કે અપરમાં અપર એવી પ્રતીતિ, ‘એકી સાથે,’ ‘લાંબે ગાળે,’ અને ‘જલદી’ આવી પ્રતીતિઓ કાળનાં લક્ષણ છે. ॥ ૬ ॥

સ્વર્ણની ક્રિયાને પરંપરા સંબંધથી પૃથ્વી ઉપર રહેલા જીવાન શરીર આદિ સાથે જોડનાર કાળરૂપ એક વ્યાપક પદાર્થ તો સમજામાં આવ્યો પણ, એ પદાર્થ દ્રવ્ય તરીકે છે એ શી રીતે જાણવું? તેમ જ એ પદાર્થ નિત્ય છે કે અનિત્ય એ પણ શી રીતે જાણવું? આ પ્રશ્નના ઉત્તર રૂપે આ સૂત્ર છે.

દ્રવ્યત્વનિત્યત્વે વાયુના વ્યાખ્યાતે ॥ ૭ ॥

પદાર્થ—(દ્રવ્યત્વનિત્યત્વે) તે ‘કાળ’ રૂપ પદાર્થનું દ્રવ્યત્વ અને નિત્યત્વ પરમાણુ રૂપ વાયુથી (વ્યાખ્યાતે) વ્યાખ્યાત થાય છે.

ભાવાર્થ—પરમાણુ રૂપ વાયુને આપણે દ્રવ્ય રૂપે સ્વીકાર્યો છે, તેનું કારણ એ છે કે તેમાં ગુણ છે. જેમા ગુણ હોય તે દ્રવ્ય છે એવું દ્રવ્યનું લક્ષણ છે, તો તે જ યુક્તિ કાળમાં પણ લાગુ પડે છે કાળમાં પણ સંખ્યા આદિ પાંચ સામાન્ય ગુણો છે તેથી કાળને દ્રવ્ય જ માનવો યોગ્ય છે. કાલો, દ્રવ્યમ્, ગુણવત્વાન્, પૃથ્વીદિ-વ્યવસ્થા કાળ દ્રવ્ય છે, કારણ કે, તેમાં ગુણ છે. જેમ પૃથ્વીદિ દ્રવ્યો ગુણ છે તેમ.

કાળને નિત્ય માનનામાં પણ અનુમાન છે. કાળરૂપ દ્રવ્ય કાર્તિકે પણ દ્રવ્યમાં સમવાય સંબંધથી રહેતું નથી. જેમ આકાશ કાર્તિકે પણ દ્રવ્યમાં સમવેત નથી

તેથી તે નિત્ય છે, તેમ કાગ પ્રિયે પણ સમજવું કાલો, નિત્ય, અદ્રવ્યદ્રવ્યત્વાત્ કાગ નિત્ય છે, કારણ કે તે અસમવેત દ્રવ્ય છે

આ પ્રમાણે 'કાગ' દ્રવ્ય અને નિત્ય તરીકે માનનામા આવ્યો છે ॥ ૭ ॥

વ્યવહારમા ભૂતકાગ, વર્તમાનકાગ અને ભવિષ્યકાગ એમ ત્રણ કાગ માનવામા આવે છે

કાલોઽસ્મિ લાઋચયઋન્ પ્રગ્ધ્વો, લોપાન્ સમાહર્તુમિદ પ્રગત ॥ ઋતે ત્વાં ન ભવિષ્યન્તિ સર્વં, યડવસ્વિતા પ્રત્યનીકેતુ યાવા । ગીતા ય ૧૧-૨૨ ॥ કાલ સ્વભાવે નિયતિર્ચન્દ્રા ભૂતાન, યોનિ પુરુષ ઇતિ ચિન્તયા । શ્વેતાધર ડરનિપદ્ ય ૧-૨ ઇત્યાદિ શાસ્ત્રોમા કાગ એક હોવાનું જણાય છે તો આ શાસ્ત્રમા મહામુનિ કથાનું માનવું શ છે, કાગ એક છે કે ત્રણ? આના ઉત્તર રૂપે આ સૂત્ર છે

તત્ત્વ ભાવેન ॥ ૮ ॥

પદાર્થ—(તત્ત્વમ્) કાગનું એકત્વ (ભાવેન) સત્તાથી વ્યાખ્યાત થાય છે

ભાનાર્થ—જેમ સત્તા એક છે તેમ કાગ પણ એક જ વસ્તુ છે ચિરમ્ દિન યુગરત્ વગેરે શબ્દોથી જે પ્રતીતિઓ થાય છે તે કાગને સિદ્ધ કરનારા કારણો છે એ પ્રતીતિઓ કોઈ જુદા જુદા કાગને વિષય કરતી નથી, માટે અનેક કાગ હોનામા કોઈ યુક્તિ કે દની નથી

પ્રશ્ન—ફાલ લન મુહર્ત્ યામ દિવસ રાત્રિ પક્ષ માસ, સપ્ત, અનન અને સપ્તસર આદિ શબ્દોથી જે અનેક કાગ હોવાની પ્રતીતિ થતી નથી? શુ દિવસ અને માસ શબ્દોની એક જ કાગની પ્રતીતિ થાય છે? શુ વર્તમાનકાગ એ / ભૂતકાગ છે અને ભૂતકાગ એ જ શુ ભવિષ્યકાગ છે? જે કહે છે એ જ્યાં શબ્દોના અર્થો જુદા જુદા કાગ છે તો અનેક કાગ છે એ વાત આપોઆપ સિદ્ધ થાય છે

ઉત્તર—ફાલ લન અને મુહર્ત્ આદિ શબ્દોથી કાગમા જે ભેદનું લાન થાય છે એ તો માત્ર ઉપાધિવિશેષના કારણે થાય છે સ્વર્નિષ્ટ દિરાઓની ન્યૂનાધિકતાથી ફાલ લન આદિ શબ્દો પ્રયોગમા આવે છે અને તે જ્યાં એક જ કાગને સૂચવે છે ત્યાંના તરીકે સ્ફટિક મણિ એક જ છે પણ તેની પાસે જુદા જુદા રંગના ફૂન પડ્યા હોય તો એક જ સ્ફટિક મણિ લાન ફૂનના સંબંધથી લાન પ્રતીત થાય છે અને કાગા ફૂનના સંબંધથી કાલો પ્રતીતિ થાય છે સ્ફટિક મણિમા જુદા જુદા રંગો જે પ્રતીત થાય છે તે જ્યાં ઔપાધિક છે, તેનાથી મણિમા સાનો ભેદ આવતો નથી તેમ ફાલ લન આદિ પ્રતીતિથી સૂચનાતા ભેદો કાગમા વાસ્તવિક નથી માટે કાગ એક છે સૂચસ્પદાયવચ્ચદમદેન તત્ત્વત્કાર્યો

વત્સરમેન ૪ જઠર મસ મિજ રા માતે ॥ ચૂના પરિસ્પર્શ (ક્રિયા) એ જ અન-હેદ (કાળો બતાવતો) છે ચૂના થતી ક્રિયા એક તરીકે પણ અનેક છે, આ અન-હેદ૩૫ ક્રિયાઓમાં બે દેનાથી કાળમાં બે જણાય છે અન-હેદ ૩૫ ક્રિયામાં બેદ સાનો છે પણ એ લુદા લુદા અન-હેદોથી કાળમાં જે બેદ જણાય છે તે ખોટો છે દાખલા તરીકે એક હાથીને લુદા લુદા માણસો બતાવે તો માણસોમાં તો બેદ સાનો છે પણ બતાવતામાં આપતા હાથીમાં જણાતો બેદ તો ખોટો જ છે

હરેક કાપે પશુ કાળનું અન-હેદક છે કાર્યો તો અનત દેવ છે દરેક હાથે કાંઈ કોઈ કાપે જગતમાં ઉત્પન્ન થાય છે અન-હેદક કાર્યોમાં બેદ સત્ય છે પણ, તેનાથી અન-હેદ કાળમાં જણાતો બેદ મિથ્યા છે કાળ તો અખડ એક જ રસુ છે

સૂર કિના (ચૂનાનિષ્ઠ કન) એ કાળની ઉપાધિ છે

વર્તમાનકાળ, ભવિષ્યકાળ અને જૂતકાળ આ ત્રણ બેદો પણ અવગ્રહેદકના વાસ્તવિક ત્રણ બેદોથી કાળમાં મિથ્યા નહીં બેદોની પ્રતીતિ થાય છે

વસ્તુના ય જ લોડ્યચ્છિદ્યતે ન તસ્ય વતમાન ધટ આદિ વસ્તુથી જ્યારે કાળ અનન્વિત (મિત) થાય છે ત્યારે કાળ વર્તમાન છે, એમ કહેવાય છે

યત્રાગમાનેન ય કાલોડ્યચ્છિદ્યતે સ તસ્ય ભવિષ્યકાલ

વસ્તુના પ્રાગબાનથી જ્યારે કાળ અનન્વિત થાય છે (મપાય છે) ત્યારે એ જ કાળ ભવિષ્યકાળ તરીકે પ્રતીત થાય છે

યત્રપ્રવસેન ય રાત્રોડ્યચ્છિદ્યતે સ તસ્ય ગતીતકાલ ।

વસ્તુ ॥ પ્રવસથી જ્યારે કાળ મપાય છે ત્યારે એ જ કાળ જૂતકાળ તરીકે પ્રતીત થાય છે

આ પ્રમાણે ત્રણ કાળની પ્રતીતિ થાય છે બાકી ખરી રીતે બેતા કાળ એક જ વસ્તુ છે । ૮ ॥

સર્વ કાર્યોનું નિમિત્ત કારણ કાળ છે તે આ ચૂના બતાવે છે

નિત્યેષ્વમાનાદનિત્યેષુ ભાવાત્ વારણે કાલાત્યેતિ ॥ ૯ ॥

૫૧૫ — (નિત્ય) નિત્ય પદથી આ ઉત્પત્તિની પ્રતીતિ (અભાવાત્) ન થવાથી અને (અનન્વિત) અનિત્ય પદથી આ (ભાવાત્) થતી દેનાથી (વારણ) કારણમાં (કનાર્યાદિતિ) મન એવું નામ આપવામાં આવે છે

ભાવાર્થ—આકાશ, દિગ્ગ અને આત્મા ગમેરે નિત્ય પદાર્થોમા ઉત્પત્તિની પ્રતીતિ થતી નથી આકાશ અને દિગ્ગ એક માત્રે ઉત્પન્ન થયા ક્રમથી ઉત્પન્ન થયા અથવા જનની ઉત્પન્ન થયા એવી પ્રતીતિ થતી નથી ઉત્પત્તિની પ્રતીતિ તો ઉત્પન્ન થનારા ઘટાદિ પદાર્થોમા જ થાય છે જેમ કે—‘આ બને જસો સાથે ઉત્પન્ન થયા’ ‘આ આમો પછીથી ઉત્પન્ન થયો’ વગેરે જન્ય પદાર્થોમા જ યુગન્ત, ચિરમ અને દિગ્મ અદિ સ્વરોથી પ્રતીતિ થાય છે આ કારણથી જન્યાનાં જનક માત્ર ઉત્પન્ન થનાર કાર્યોનું જનક=કારણ કાન છે કારણના સંબંધમા પણ આટલું જરૂર ધ્યાનમા રાખવું કે કાગ કોષ/પણ જન્ય દ્રવ્યનું સમનાયિકે અસમનાયિકે કારણ નથી, પણ નિમિત્ત કારણ તરીકે જ છે

મલ મલયતામહમ્ ગીતા અ ૧૦-૩૦

અહીં ગીતામા પણ કાગને નિમિત્ત કારણ તરીકે બતાવ્યો છે અને એ કાગ પણ પ્રત્યુત્પન્નિ પ્રતીતિ છે

આ કૂન હેમત સગુમા ઉત્પન્ન થાય છે માટે તે ‘દેશનિતિક’ કહેવાય છે આ કૂન વસત સગુમા ઉત્પન્ન થાય છે માટે ‘વાસનિતિક’ છે આ કૂન પ્રાદર (વર્ણ) સગુમા ઉત્પન્ન થાય છે માટે તે ‘પ્રાદરોત્પન્ન’ કહેવામા આવે છે

આની ગતે દેશનિતિક આદિ નામોથી પણ જણાય છે કે ‘કાગ’ સર્વ જન્ય પદાર્થોનું નિમિત્ત કારણ છે. જ્ઞાના વચ્ચે ઉત્પન્ન થયું આ ઉદાહરણથી કાગ નિમિત્ત કારણ તરીકે સર્વ કાર્યોમા આધાર છે એમ પણ જણાય છે ॥ ૬ ॥

કાગને નિદ્રા કરનારા લક્ષણોનું નિરૂપણ થયું હવે દિગ્ગને સિદ્ધ કરનારા લક્ષણો બતાવે છે

જેમ કાગમા કોઈ વિરોધ શુભ નથી તેમ દિશામા પણ કોઈ વિરોધ શુભ નથી દિશામા જે શુભો છે તે માત્ર સામાન્ય શુભો જ છે (૧) સપ્ત્યા (૨) પૃથક્ત્વ (૩) પરિમાણ (૪) સંયોગ અને (૫) વિભાગ આ પાંચ સામાન્ય શુભો દિશામા છે સામાન્ય શુભો દ્રવ્યનું લક્ષણ થઈ શકે નહિ કારણ કે તે પોતાના આધારમૂલ દ્રવ્યને સમાનજાતીનું અને અસમાન જાતીનું પદાર્થોથી જુદું પાડી શકતા નથી, એ આગળ સમજાવવામા આવ્યું છે, માટે કાગના લક્ષણો પેડે દિશાના લક્ષણોના પણ જુદી જ રીતે વિચાર કરે છે

इत इदमिति यतस्तद् दिश्य लिङ्गम् ॥ ૧૦ ॥

૧૦૦૦—(ઇત) આ અધિભૂતા મૂર્તિ દ્રવ્યથી (ઇદમ્) આ નજીક છે અથવા દૂર છે (ઇતિ) એવી જે પ્રતીતિ થાય છે (તત્) તે (દિશ્યમ્) દિશાનું

(હિન્ન) જિંમ છે.

ભાવાર્થ—અમુક દ્રવ્યની અવધિ (હદ) કરીને એક જ દિશામાં થોડે થોડે અંતરે બે વસ્તુઓ પડી હોય તો એકમા નજીક (અપર) અને બીજામાં દૂર (પર) એવી બુદ્ધિ થાય છે જે નજીક વસ્તુ હોય તેમા ‘અપરત્વ’ હોય છે અને જે વસ્તુ દૂર હોય તેમા ‘પરત્વ’ ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે.

આ ‘અપરત્વ’ અને ‘પરત્વ’ દિશાને લીધે યતા હોવાથી દૈનિક ‘અપરત્વ’ અને ‘પરત્વ’ કહેવાય છે.

અરધિભૂત દ્રવ્ય અને નજીકની વસ્તુ વચ્ચે સમુક્ત સંયોગો થોડા હોય છે જ્યારે દૂરની વસ્તુમા સમુક્ત સંયોગો વધારે હોય છે આ સમુક્તસંયોગો દૈનિક અપરત્વ અને પરત્વનું અસમસાધિ કારણ છે, એટલે એ બધા સંયોગો નજીકની વસ્તુમા અને દૂરની વસ્તુમા કોઈપણ સંબંધે આપણ જ લોકોએ કામના અધિકરણમા જ અસમસાધિકારણ હોય છે એ તો નિયમ જ છે આ બધા સંયોગો જોડીને વસ્તુમા તો જઈ રહે જ નહિ કારણ કે સંયોગ એ તો શુદ્ધ છે અને શુદ્ધ શુદ્ધિને છોડી જઈ રહે જ નહિ, માટે અરધિભૂત પદાર્થ અને વચ્ચે રહેલી જમીન સાથે દિશાના સંયોગો તો છે એટલે જમીન સાથે સમુક્ત દિશા અને એ જ દિશા ત્રિષુ અને એક હોવાથી નજીકની અને દૂરની વસ્તુ સાથે સમુક્ત થયેલી હોય છે આ કારણથી આ બધા સંયોગોને દિશા જ નજીકની વસ્તુમા અને દૂરની વસ્તુમા પરપરા સંબંધથી પહોંચાડે છે જેમા થોડા સંયોગો પહોંચ્યા તેમા ‘અપરત્વ’ અને જેમા વધારે સંયોગો પહોંચ્યા તેમા ‘પરત્વ’ ઉત્પન્ન થાય છે.

નિયતોપાધ્યુચ્ચાયક કાલ અને અનિયતોપાધ્યુચ્ચાયિકા દિશ્ નિયત (ઓક્સ) ઉપાધિતો ઉચ્ચક (પહોંચ્યા નાર) કાળ હોય છે અને અનિયત ઉપાધિતી ઉનામિકા (પહોંચ્યાનાર) દિશા હોય છે કાળ સૂર્યની ક્રિયાઓને વસ્તુમા પહોંચાડે છે, જ્યારે દિશા સંયોગોને વસ્તુમા પહોંચાડે છે જેની અપેક્ષા એ જે વર્તમાન છે તે તેની અપેક્ષાએ વર્તમાન જ રહે છે, ભૂતકાળ સમુક્ત અથવા ભવિષ્યકાળ સમુક્ત નહિ જેમ એક વર જ્યાં સુધી જીવુ છે ત્યાં સુધી તે વર્તમાન કહેવાશે, ભૂત કે ભવિષ્યત્ નહિ માટે કાળની ઉપાધિ નિયત કહેવામા આવે છે જ્યારે દિશામા તો એકની અપેક્ષાએ જે અપર હોય છે તે જ વસ્તુ તે જ વખતે બીજાની અપેક્ષાએ ‘પર’ પણ કહેવાય છે એ જ વસ્તુ અમુકની અપેક્ષાએ પૂર્વમા છે એમ જે વખતે કહેવાય છે તે જ વખતે બીજાની અપેક્ષાએ તે જ વસ્તુ પશ્ચિમમા પણ છે એમ પણ કહેવાય છે માટે દિશાની ઉપાધિ ‘અનિયત’ (અઓક્સ) કહેવાય છે.

પરંપરાસ નંધ એટલે સ્વમયુક્તસયોગ સ નંધ સ્વ એટલે અવધિમૂત-
મૂતંદ્રવ્ય અને નન્ધે પડેલી જમીન તેની સાથે સયુક્ત દિવા અને એ દિશાનો
નજીક દૂર પડેલી વસ્તુઓ સાથે ગહેનો સયોગ સબંધ આ રીતે દિવા એ
વ્યાપક દ્રવ્ય સિદ્ધ થાય છે બ્ને દિશા ન હોય તો અમુક દૂર છે અથવા અમુક
પાસે છે એનો વ્યવહાર અને પ્રતીતિ થાય નહિ, માટે દિવા એક અને ત્રિશુ
દ્રવ્ય છે ॥ ૧૦ ॥

ઉપર પ્રમાણે દિશાને સિદ્ધ કરી હવે દિશા દ્રવ્ય છે અને નિત્ય છે, તે
આ સૂત્રથી સમજાવે છે

દ્રવ્યત્વનિત્યત્વે વાયુના વ્યાખ્યાતે ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ—(દ્રવ્યત્વનિત્યત્વે) દિવાનું દ્રવ્યત્વ અને નિત્યત્વ (વાયુના) વાયુનું
(વ્યાખ્યાત) વ્યાખ્યાત થાય ॥

ભાવાર્થ—જેમ વાયુમાં ગુણ હોવાથી વાયુ ‘દ્રવ્ય’ કહેવાય છે તેમ
દિશામાં ગુણ હોવાથી દિશા પણ ‘દ્રવ્ય’ કહેવાય છે

તત્સાસ્તુ ગુણા સત્યાપરિમાણપ્રવક્ત્વસંવાગવિભાગા કાલરવત્તે સિદ્ધા ।

પ્રશસ્તપાદ ભાષ્ય

સખ્યા, પરિમાણ પૃથક્ત્વ, સયોગ અને વિભાગ આ પાંચ સામાન્ય
ગુણો દિવામાં છે કાગમાં જેમ ઉક્ત પાંચ ગુણો સિદ્ધ કરી બતાવ્યા છે તેમ
દિવામાં પણ એ પાંચ ગુણોની સિદ્ધિ કરવી

દિશા એ દ્રવ્ય છે અને એ દ્રવ્ય ખીજા કોઈ પણ દ્રવ્યમાં સમવાય
સબંધથી રહેતું નથી માટે દિશા એ નિત્ય દ્રવ્ય છે, પરમાણુરૂપ વાયુ કોઈ પણ
દ્રવ્યમાં સમવાય સબંધથી રહેતો નથી માટે તે નિત્ય છે તેમ દિશા પણ નિત્ય
છે જે અનિત્ય દ્રવ્યો હોય તે જ ખીજા દ્રવ્યમાં સમવાય સબંધથી રહે છે, નિત્ય
દ્રવ્યો તો અસમવેત જ હોય છે ॥ ૧૧ ॥

હવે દિશા એક જ છે એનો અતિદેશ નીચેના સૂત્રથી કરે છે

તત્ત્વં ભાવેન ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ—(તત્ત્વમ્) દિશામાં એકત્વ (ભાવેન) સત્તાનું વ્યાખ્યાત થાય છે

ભાવાર્થ—જેમ સત્તા પદાર્થ એક છે તેમ દિશા-દ્રવ્ય પણ એક જ
છે, અનેક હોવામાં કોઈ ફલીત (કારણ) દેખાતી નથી દિગ્વિશાવિશેષાદ દિશા
એકત્વમ્ (પ્રશસ્તપાદ ભાષ્ય) દિશામાં એક બતાવનાર કોઈ પ્રમાણ ન હોવાથી
દિશા એક છે, એટલે દિશામાં એકત્વ સખ્યા ગુણ છે

જેમાં એકત્વ સંખ્યા હોય તેમાં એક પૃથક્ત્વ પણ નિયમથી હોય છે. 'એકપૃથક્ત્વ' એ ગુણ છે. દિશાની પ્રતીતિ સર્વત્ર થવાથી તે વિભુ છે; એટલે કે તેમાં વિચિત્ર-પરમમંદરપરિભાલ ગુણ છે.

કાળમાં જેવી રીતે સંગોગ અને વિભાગ ગુણની પ્રતીતિ થાય છે તેમ દિશામાં પણ સંગોગ અને વિભાગ ગુણની પ્રતીતિ થાય છે. અનિત્ય દ્રવ્યોના જ સંગોગ અને વિભાગ દિશામાં હોય છે; જ્યારે અનિત્ય દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તેનો દિશા સાથે સંગોગ થાય છે અને જ્યારે એ નાશ પામે છે ત્યારે એનો દિશા સાથે વિભાગ થાય છે. ॥ ૧૨ ॥

દિશાઓ દસ છે એવી જે પ્રતીતિ થાય છે તથા એવો જે વ્યવહાર થાય છે તેનું કારણ શું? જે એક જ દિશા હોત તો તેમાં 'દસ સંખ્યા'ની પ્રતીતિ તથા વ્યવહાર ન થાત. આ શંકાનું સમાધાન આ સૂત્રમાં છે.

કાર્યવિશેષેણ નાનાત્વમ્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ—(કાર્યવિશેષેણ) ઉપાધિના ભેદથી (નાનાત્વમ્) લુપ્તપણાનો વ્યવહાર થાય છે.

ભાષાર્થ—દિશા એક છે પણ તેમાં ઉપાધિ લુપ્તી લુપ્તી છે તેથી એક જ દિશા અનેક રૂપે અર્થાત્ દસ સંખ્યારૂપે પ્રતીત થાય છે તથા તેમાં દસ સંખ્યાનો વ્યવહાર પણ થાય છે. આ ઉપાધિઓ હવે પછીના સૂત્રમાં ખતાવવામાં આવે છે. ॥ ૧૩ ॥

જે ભેદથી પૂર્વ દિશાનો વ્યવહાર થાય છે, તે ખતાવે છે.

આદિત્યસંયોગાદ્ ભૂતપૂર્વાદ્ ભવિષ્યતઃ ભૂતાણ્ય પ્રાચી ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ—(ભૂતપૂર્વાદ્ આદિત્યસંયોગાત્) જે પુરુષને સવારના પહેલાં સૂર્યનો સંયોગ જે તરફ જણાયો હોય, (ભવિષ્યતઃ) જણાવાનો હોય (જ) અને (ભૂતાત્) જણાવો હોય તે તરફ (પ્રાચી) પૂર્વ દિશા કહેવાય છે.

ભાષાર્થ—પ્રાર્થા મર્યા સવિતા અશ્વતિ સા પ્રાચી સવારનો સૂર્યનો સંયોગ જે ભાગમાં કોઈ પુરુષને જણાયો હોય, અથવા જણાવાનો હોય અથવા જણાતો હોય તે ભાગને પૂર્વ દિશા કહેવામાં આવે છે. સૂર્યનો સંયોગ પ્રથમ થાય છે માટે 'પ્રાચી'—પૂર્વ કહેવાય છે. અહીં સૂર્યના સંયોગ સાથે ત્રણે કાળનો સંબંધ ખતાવ્યો છે તે પુરુષના ભેદને લીધે છે. કાળને સૂર્યનો સંયોગ અમુક દિવસ પહેલાં પ્રાતઃકાળમાં જણાયો હોય, કાળને ભવિષ્યમાં જણાવાનો હોય અને કાળને વર્તમાનકાળમાં જ જણાવો હોય છે. આ સૂત્રમાં 'ભૂતાત્'માં 'ભૂત'

શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે તે મૂળ ધાતુનું જૂતદૃઢંત નથી પણ તે આદિકર્મના અર્થમાં 'મૂળ' ધાતુને 'ત' પ્રત્યય લગાડ્યો છે એટલે એનો અર્થ 'વર્તમાનકાળ જેવો જ' કર્યો છે. આદિકર્મમાં 'ત' પ્રત્યય મૂકવાનું કારણ એ છે કે, એક વખત સવારના પહોરમાં પ્રગમ જ આદિત્યનો સંયોગ જે તરફ દેખાયો તે પૂર્વ દિશા કહેવામાં આવે છે. 'સવારના સૂર્યનો સંયોગ પ્રથમ અમુક તરફ થયો' એ ઉપાધિને લીધે જે 'પૂર્વ દિશા'નો વ્યવહાર થાય છે. દુકમાં સૂર્યનો ઉદય જે તરફ થાય તે 'પૂર્વ દિશા' સમજવી. સૂર્યનો સંયોગ સત્ય હોવાથી પૂર્વ દિશા પણ ચોક્કસ જ હોય છે. ॥ ૧૪ ॥

ખીછ દિશાઓના વ્યવહારમાં પણ આ જ પ્રકાર છે, તે આ સૂત્રમાં ખતાવે છે.

તથા દક્ષિણ પ્રતીચી ઉદીચી ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ—(તથા) તે પ્રમાણે (દક્ષિણ) દક્ષિણ દિશા (પ્રતીચી) પશ્ચિમ દિશા અને (ઉદીચી) ઉત્તર દિશા છે એમ સમજવું.

ભાવાર્થ—તે જ પ્રમાણે દક્ષિણ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર દિશામાં આવેલા પર્વતાદિના આદિત્ય સંયોગોને લીધે દક્ષિણ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર દિશાનો વ્યવહાર થાય છે.

પૂર્વ દિશા તરફ મુખ કરીને જિભા રહેલા પુરુષના જમણા હાથ તરફની દિશાને દક્ષિણ, પાછળના ભાગને પશ્ચિમ અથવા સૂર્ય જે તરફ અસ્ત પામે તેને પશ્ચિમ અને જમ્બા હાથ તરફની દિશાને ઉત્તર દિશા કહે છે. લૌકિક અને શાસ્ત્રીય વ્યવહાર આ દિશાને લઈને થાય છે. જેમકે, 'પ્રલસ્રિરાઃ શયીત' પશ્ચિમ દિશા તરફ માથું રાખીને સૂવું. આયુષ્યં પ્રાશ્નુસો મુક્તે દીર્ઘ આયુષ્યને ઇચ્છનારે પૂર્વ તરફ મુખ રાખી ભોજન કરવું. આદિ બધા વિધિ અને નિષેધમાં દિશાઓનો ઉપયોગ હોય છે.

દિગન્તરાલ=દિશાના ખૂણાઓમાં આ જ પ્રકાર માનવામાં આવે છે.

एतेन दिगन्तरालानि व्याख्यातानि ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ—(एतेन) આ પ્રકારે (दिगन्तरालानि) નજીકની એ દિશા વચ્ચેની દિશાઓ=દિશાના ખૂણા પણ (व्याख्यातानि) વ્યાખ્યાત થાય છે.

ભાવાર્થ—પૂર્વ અને દક્ષિણ દિશા વચ્ચેની દિશા વૈશ્વાનરી=અગ્નિ ખૂણો, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ દિશા વચ્ચેની દિશા નૈઋતી=નૈઋત્ય ખૂણો, પશ્ચિમ અને ઉત્તર દિશા વચ્ચેની વાયવ્યા દિશા=વાયવ્ય ખૂણો, ઉત્તર અને પૂર્વ દિશા

વચ્ચેની ઐશાની દિશા = ઈશાન ખૂણે. ઉપરની દિશા 'આહી' અને નીચેની દિશા 'નાગી' કહેવામાં આવે છે.

આ ઔપાધિક દિશાને લીધે બધા લૌકિક અને શાસ્ત્રીય વ્યવહારો થાય છે. જેમકે પૂર્વ દિશામાં જી. ભારતવર્ષની પશ્ચિમ દિશાએ સૌરાષ્ટ્ર દેશ આવ્યો છે, ભારતની ઉત્તર દિશામાં હિમાલય અને લંકા દેશ ભારતની દક્ષિણ દિશામાં છે વગેરે લૌકિક વ્યવહાર કહેવામાં આવે છે.

પૃથ્વી સાથે સૂર્યના આવી રીતે ભુદા ભુદા સંયોગો થાય છે ત્યારે એ ઉપાધિને લીધે પૂર્વ આદિ દિશાઓનો વ્યવહાર થાય છે. પૃથ્વી અને સૂર્યનું અંતર તો લાખો માઇલોનું છે માટે પૃથ્વી સાથે સૂર્યના સંબંધ થવો અશક્ય છે તેથી પૃથ્વી અને સૂર્ય સાથે સંબંધ રાખનાર કોઈ વિભુ દ્રવ્ય માનવું રહ્યું અને એ વિભુ દ્રવ્યદ્વારા સૂર્યના સંયોગો પૃથ્વી સાથે માનવા જોઈએ. જે સંબંધથી સૂર્યના સંયોગો પૃથ્વી સાથે જોવાય છે તે પરંપરા-સંબંધ અર્થાત્ સંયુક્તસ યોગ કહેવાય છે. દિશા સૂર્યના સંયોગોની ઉપનાયિકા અર્થાત્ સૂર્યના સંયોગોને અન્યત્ર પહોંચાડનારી કહેવાય છે. ॥ ૧૬ ॥

પૃથ્વી, જળ, તેજ અને વાયુ આ ચાર મહાભૂતોનાં લક્ષણ તરીકે ગણાવવામાં આવેલા ગ્રંથાદિ ગુણોની પરીક્ષા પૂરી થઈ એટલે કે ગ્રંથાદિ ગુણોને કારણના ગુણોથી કામમાં ઉત્પન્ન થયા હોય તો તે ગુણો તાત્વિક છે, નહીં તો તે ગુણો ઔપાધિક છે એમ ચોક્કસ સમજવું.

કણ અને દિશા રૂપ દ્રવ્યોમાં કોઈ વિશેષ ગુણ નથી, છતાં તેનાં સિંગ અર્થાત્ લક્ષણો કરી બતાવ્યાં છે. એ બને વિભુ દ્રવ્ય છે એ પણ જાણી દીધું છે. હવે આકાશના ગુણની પરીક્ષા કરવાની છે. આકાશનો વિશેષગુણ શબ્દ છે. અને એ જ ગુણ આકાશનું લક્ષણ છે, શબ્દમાં વિચારવાનું એ છે કે, એનું સ્વરૂપ શું છે? શબ્દના સંબંધમાં ભુદા ભુદા શાસ્ત્રકારોના ભુદા ભુદા મત છે. (૧) કોઈ શબ્દને દ્રવ્ય માને છે. (૨) કોઈ શબ્દને ગુણ માને છે. (૩) શબ્દ ગુણ હોવા છતાં એ ગુણને કોઈ નિલ માને છે તો કોઈ અનિત્ય માને છે. (૪) શબ્દ એ શ્રોત્રમાત્ર છે, છતાં એ શબ્દથી અર્થ નથી સમજતો પણ શ્રોત્રમાત્ર શબ્દથી ઉત્પન્ન થનાર કોઈ બીજો શબ્દ છે કે, જેનું મદ્ય ક્ષયો બુદ્ધિથી જ થાય છે અને તેનાથી જ અર્થ સ્ફુટ થાય છે માટે સ્ફોટ નામક બુદ્ધિમાત્ર શબ્દ શ્રોત્રમાત્ર શબ્દથી અલિપ્યક્ત થાય છે. એક જ વિષયમાં આવા ભુદા ભુદા મત-બોધક વાક્યોને શાસ્ત્રમાં વિપ્રતિપત્તિ કહેવામાં આવે છે, જ્યારે આવી વિપ્રતિપત્તિ (વિરુદ્ધ વાક્યો) સંજિગ-મતમાં આવે ત્યારે સાધારણ

નિજાનુ ઓતાને તે વિચારા સરખ થાય એ સ્વાભાવિક છે સરખ એ પરીક્ષાનું અર્થ છે, માટે સરખનું લક્ષણ શું છે ? અને તે ત્રાપી ઉત્પન્ન થાય છે ? એ બાબત શાસ્ત્રકાર પ્રથમ સમજાવે છે અને પછી રામની પરીક્ષા કરતો વાસ્તવિક રીતે રામ શું વસ્તુ છે તેનો નિર્ણય બતાવશે

સરખનું કારણ અને સ્વરૂપ બતાવનાર સૂત્ર

સામાન્યપ્રત્યક્ષાદ્ વિશેષાપ્રત્યક્ષાદ્ વિશેષસ્મૃતેઽસંશય ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ—(સામાન્યપ્રત્યક્ષાદ્) સામાન્યધર્મવાળા અર્થનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થનાથી (વિશેષાપ્રત્યક્ષાદ્) એ અર્થમાં રહેના વિશેષધર્મનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ન થનાથી (અ) અને (વિશેષસ્મૃતે) મામાન્યધર્મ સાથે સંબંધ ધરાવતા વિશેષ ધર્મનું સ્મરણ થનાથી (સંશય) સરખાત્મક જ્ઞાન થાય છે

સાવાર્થ—સામાન્યધર્મ = સાધારણ ધર્મ વિશેષધર્મ = વિરલ ધર્મ
અથવા વ્યાપક ધર્મ

વગામાં ચાનતા ચાનતા કોઈ માણસે દૂરથી એવો અર્થ જોયો કે, જેમાં જોવાઈ તો સ્પષ્ટ જણાય છે, પણ વાકાપણ અથવા તેમાં રહેના બખોન આદિ જણાતા નથી તેથી એ સ્થાપુ છે અર્થાત્ દૂર છે એવો નિર્ણય જોનાર કરી શકતો નથી જોવાઈ તો માણસમાં પણ છે તેથી તે જોવાઈ સામાન્ય = સાધારણ ધર્મ થયો એ અર્થ માણસ છે એવો પણ નિર્ણય થતો નથી કારણ કે, માણસના શરીરને હાથ પગ આદિ અંગો હોય છે, એ અંગોનું પણ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થતું નથી દૂઠાનો બોધ કરાવનાર વક્રકોટર આદિ અને મનુષ્ય શરીરનો બોધ કરાવનાર પાથપગ આદિ વિશેષ ધર્મના જ્ઞાનના અભાવે અને માત્ર જોવાઈ રૂપ સાધારણ ધર્મના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન લીધે જોનાર માણસ મુઝનણમાં પડી જાય છે કે, આ સામે દેખાતો અર્થ શું દર્શો ? એ જ રખતે સાધારણ ધર્મ જોવાઈ સાથે સંબંધ ધરાવનાર સ્થાણુત્વ (દૂઠાપણું) અને પુરપત્તરૂપ વિશેષ ધર્મનું તેને સ્મરણ થાય છે કારણ કે દુઠાસ્વાધિવ્રાત્તમ્ અપરતસ્ત્વનિવસ્મારન્મ્ । એક સંબંધિનું જ્ઞાન બીજા સંબંધિની સ્મૃતિ કરાવે છે એટલે જોનાર માણસને લાગે કે આ દૂર સામે દેખાતો અર્થ સ્થાપુ છે કે પુર ? આવો સરખ થાય છે સ્થાણુર્વા પુરુષો વા સ્થાણુ છે કે પુર ? આવું અનુસંધારણાત્મક જ્ઞાન સરખ કહેવાય છે સ્થાણુમાં સ્થાણુત્વ અને પુરમાં પુરુષત્વ વિશેષાનુ અથવા પ્રકાર છે, આ વિશેષાનુનો સંબંધ જોવાઈ સાથે છે

‘સ્થાપ્તુ કે પુરુષ’ આ એક જ જ્ઞાન-વ્યક્તિ છે તેમા બે વિરુદ્ધ ધર્મો (સ્થાપ્તુ અને પુરુષત્વ) પ્રકાર તરીકે બાંહે છે તેથી સત્ય ઉદ્ભવે છે

આથી ઇશ્વરિન વિદ્વન્નાનાર્થમ્પ્રકારક જ્ઞાનમ્ સત્ય એક જ્ઞાન-વ્યક્તિનો ધર્મો એક જ હોય પણ તેમા નિરોધી બે ધર્મનો બાંહે થતો હોય ત્યારે એ જ્ઞાન સત્ય બની જાય છે

આ સૂત્રમા સામાન્ય ધર્મનું જ્ઞાન, વિરોધ ધર્મનું અજ્ઞાન અને સામાન્ય ધર્મ સાથે સબધ ધરાવતો નિરોધ ધર્મનું સ્મરણ થતુ એ સત્ય ધર્મામા કારણ છે અને એક જ ધર્મવિષયક નિરુદ્ધ અનેક ધર્મનું જ્ઞાન થતુ એ સત્યનું સ્વરૂપ છે એમ સમજવું

સ્થાપ્તુત્વ અને પુરુષત્વ આ નિરોધિ ધર્મેનિ માટે ‘કોટિ’ સખ્દ પણ વપરાય છે ‘કોટિ’, પ્રકાર અને વિશેષપણ આ ત્રણે ધર્મો અહીં સમાનાર્થક છે આ સૂત્રમા ‘ચ’ સખ્દ મુક્યો છે તેથી અદૃષ્ટ=અધર્મ પણ સત્યનું કારણ હોય છે, એમ સૂચિત થાય છે આજ કારણથી મુક્યસ બહુશ્રુત હોવા છતાં આત્મા આદિનું તેને એકસ જ્ઞાન થતુ નથી, અને તેથી તે છેવટ સુધી મુક્યમાત્રા અર્થાત્ સત્યવાળો ન રહે છે

કેટલીક વખત સંશયના કારણે વરીરની બહાર હોય છે અને કેટલીક વખત સત્યના કારણે પોતાની અદર ન હોય છે આ કારણથી બહિર્નિષયક સત્ય અને અન્તર્નિષયક સત્ય આપ સત્યના બે ભેદ પડે છે આ સૂત્રમા બાહ્યમા જે ઉદાહરણ આપવામા આવ્યું છે તે બહિર્નિષયક સત્યનું ઉદાહરણ છે, એ સ્પષ્ટ સમજી વકારો ॥ ૧૭ ॥

હરેક જ્ઞાનવ્યક્તિમા ધર્મો અને ધર્મ બાંહે છે ધર્મને વિરોધ્ય કહે છે અને ધર્મને વિરોધ્ય કહે છે ધારો કે ‘ઘટ’ એવું જ્ઞાન થયું તો તે જ્ઞાનમા ‘ઘટ’ વિરોધ્ય તરીકે બાંહે છે અને ઘટત્વ વિરોધ્ય તરીકે બાંહે છે, આ જ પ્રમાણે સત્ય-જ્ઞાનમા પણ ધર્મો અને ધર્મનો બાંહે થાય છે

કોઈ સત્યજ્ઞાનમા ધર્મો પ્રત્યક્ષ તરીકે બાંહે છે તો કોઈ સત્યજ્ઞાનમા ધર્મો અપ્રત્યક્ષ અર્થાત્ અદૃશ્યમાન પણ હોઈ છે

આ ઉપરથી દૃશ્યમાનધર્મિક સત્ય અને અદૃશ્યમાનધર્મિક સત્ય આવા બે ભેદ માનવામા આવે છે આ ભેદ માન કહેવા પૂરતો ન હોય છે એમ સમજવું વાસ્તવમા આવી રીતે સત્યમા ભેદ હોતો નથી

દૃશ્યમાનધર્મિક સત્યમા જે સામાન્ય ધર્મ સત્યના કારણ તરીકે જણાય

છે તે અનેક ધર્મીઓમાં જોવામાં આવે છે અને કોઈ વખત એક જ ધર્મીમાં પણ જોવામાં આવે છે.

‘સ્વાગુર્વા પુરુષો વા’ ‘આ સ્થાલુ છે કે પુરુષ છે’ આ સંશયવ્યક્તિમાં જે જિંચાઈ રૂપ સામાન્ય ધર્મ જણાય છે તે એક ધર્મિગત છે કે અનેક ધર્મિગત? આનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં આપવામાં આવે છે.

દૃષ્ટં ચ દૃષ્ટવત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ—(ચ) અને (દૃષ્ટ) જોવામાં આવતા જિંચાઈ આદિ ધર્મ (દૃષ્ટવત્) પહેલાં સ્થાલુ અને પુરુષમાં જોવાના ધર્મ જેવા છે.

બાવાર્થ—સામે દેખાતા ધર્મીમાં જે જિંચાઈ આદિ ધર્મો જણાય છે તે પહેલાં જોવાનાં સ્થાલુ અને પુરુષમાં જણાવેલા જિંચાઈ આદિ ધર્મીપુત્ર્ય છે અર્થાત્ જિંચાઈ આદિ ધર્મ અનેક ધર્મિગત છે અને તે સંશયના કારણ તરીકે છે.

સંશયના કારણીભૂત સામાન્ય ધર્મ કોઈ વખત દસ્યમાન ધર્મિગત હોય છે અને કોઈ વખત અદસ્યમાન ધર્મિગત પણ હોય છે. દાખલા તરીકે કોઈ વાડ આદિની ઓપે અદસ્ય રહેલા માથ અથવા ગવયના (જંગમી ગાયના) શીંગ દેખાય છે, ત્યારે જોનારને સંદેહ થાય છે કે આ શીંગડું ગાયનું હશે કે ગવયનું?

આ ઠેકાણે ધર્મી (ગાય આદિ) અદસ્ય છે અને શીંગડું એ સામાન્ય ધર્મ દસ્ય છે.

આ સૂત્રમાં દસ્યમાન ધર્મિગત સાધારણ ધર્મ જિંચાઈ આદિ અનેક-ધર્મિગત છે એમ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. ॥ ૧૮ ॥

હવે એક જ ધર્મીમાં રહેનારો ધર્મ સંશયનું કારણ કેવી રીતે બને છે તે બતાવે છે.

યથાદૃષ્ટમયથાદૃષ્ટવાચ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ—(ચ) અને (યથાદૃષ્ટ) જેવો પહેલાં જોયો હતો તેવો (અચયાદૃષ્ટવાત્) જોવામાં ન આવતો હોવાથી એક જ ધર્મીમાં રહેલો ધર્મ સંશયનું કારણ બને છે.

બાવાર્થ—ધારો કે, હરિ નામનો કોઈ માણસ છે, તેને પહેલાં જોયો હતો ત્યારે તેને માથે વાળ હતા, પણ જ્યારે ફરીથી તેને ખીજ વખત જોયો ત્યારે તેને માથે વાળ ન હતા; હવે ત્રીજી વખત જ્યારે તેને જોયો ત્યારે તેનું માથું ટુવાડ આદિ કોઈ વસ્તુથી ઢંકાયેલું હતું, તે વખતે એ જ જોનારને સંદેહ

થાય છે કે આ હરિને માથે આ વખતે વાળ હશે કે નહિ? એટલે કે તે સંકેશ છે કે નિષ્કેશ ?

આ ત્રણે વખતે હરિ તો એનો એ જ છે એટલે કે હરિત્વરૂપ ધર્મ એક જ ધર્મીમાં રહેલો છે અને તે ત્રણે વખતે અનુભવમાં આવેલો હરિત્વરૂપ સમાન ધર્મ છે અને તે જ સંશયનું કારણ બને છે. આમ એક જ ધર્મીમાં રહેલો સમાન ધર્મ પણ સંશયનું કારણ કોઈક વખતે બને છે. ॥ ૧૬ ॥

હવે અંદરના સંશયને એટલે માનસિક સંશયને સમજાવતું શ્રુત લખે છે.

વિચાઽવિચાતઽચ્ચ સંશયઃ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ—(ચ) અને (વિચાવિચાતઃ) ઉપલબ્ધિ અને અનુપલબ્ધિથી (સંશય) આંતર સંશય થાય છે.

ભાવાર્થ—જે સંશયનાં કારણો બહાર નહીં પણ આત્મામાં જ હોય તે સંશય આંતરિક અથવા માનસિક કહેવાય છે.

ઉદાહરણ—કોઈ ખગોળ-શાસ્ત્રીએ ગ્રહોના સંચારનું નિરૂપણ કરી અમુક દિવસે ચંદ્રગ્રહણ થશે અથવા અમુક માણસને અમુક રૂળ મળશે; ગ્રહોના સંચારનું જ્ઞાન પોતાના આત્મામાં જ થાય છે. આ જ્ઞાનથી જે ગ્રહણ આદિ રૂળ કહ્યું તે પ્રથમ સાચું પડ્યું, પણ બીજી વખત જ્યારે રૂળ-કથન કયું ત્યારે ખોટું પડ્યું; હવે ત્રીજી વખત જ્યારે ગ્રહોના સંચારનું જ્ઞાન મેળવીને રૂળનું કથન કરે છે, ત્યારે એ ખગોળશાસ્ત્રીને સંદેહ થાય છે કે આ વખતે જે રૂળનું હું કથન કરું છું; તે સાચું પડશે કે ખોટું? આ સંશય આંતરિક સંશય કહેવાય છે; કારણ કે, ગ્રહસંચારનું જ્ઞાન બહાર નથી પણ આત્માની અંદર છે અને એ જ્ઞાન સંશયનું કારણ બને છે.

અથવા જ્ઞાન કેઈ વખતે સાચું થ હોય છે અને કોઈ વખતે ખોટું પણ હોય છે. સાચા યજ્ઞને ‘પ્રમા’ કહેવામાં આવે છે અને ખોટા યજ્ઞને ‘અપ્રમા’ કહેવામાં આવે છે. એટલે કોઈપણ વિચારક માણસને અમુક ગણતરીએ જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તે જ્ઞાન સાચું હશે કે ખોટું? એવા સંદેહ તેને કોઈકવાર સાધારણ ધર્મને કારણે થવો સંભવિત છે.

જ્ઞાન એ આત્માની અંદરની વસ્તુ છે, જ્યારે એ જ્ઞાન જે સંશયનું કારણ બને તે સંશય આંતરિક, આત્મિક અથવા માનસિક કહેવાય છે. આ સંશયમાં પણ સમાનધર્મ જ કારણ હોય છે. ॥ ૨૦ ॥

આ પ્રમાણે પરીક્ષાનું પ્રથમ અંગ જે સત્ય છે તેનું સ્વરૂપ અને લક્ષણ બતાવવામા આવ્યું, હવે રામની પરીક્ષા રૂર કરે છે

શ્રોતગ્રહણો યોઽર્થ સ શબ્દ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ—(ય) જે (અર્થ) અર્થ (શ્રોતગ્રહણ) શ્રોત ઇતિયથી મહાય છે (ત) તે (શબ્દ) રામ છે

આવાર્થ—શ્રોત એટલે કર્ણ—ઇતિય કર્ણ—ઇતિયથી જેનું પ્રહણ થાય છે અર્થાત્ કર્ણથી (કાનથી) જે સંભળાય છે તે જ અર્થ રામ છે આ મૂળમા જે અર્થ રામ મૂક્યો છે તે ‘ધર્મી’ તરીકે શબ્દને મૂલ્યવે છે શબ્દત્વ, તારત્વ, મદત્વ અને સત્ય વગેરે ધર્મો છે અને તે શબ્દમા રહે છે માટે શબ્દ ‘ધર્મી’ કહેવાય છે ધર્મ જેમા રહે તે ધર્મી

જેમ રામનું મહત્ત્વ શ્રોત—ઇતિયથી થાય છે તેમ તેમા રહેના શબ્દત્વ, તારત્વ આદિ ધર્મોનું મહત્ત્વ પણ શ્રોત—ઇતિયથી જ થાય છે, છતાં તે રામ નથી કારણ કે, તે બધા તો તેના (રામના) ધર્મો છે, ધર્મી નહિ

રેફા નામક શબ્દની સમ આ પ્રમાણે છે ‘ગાય ગૂ, આ, યૂ અને અ આ બાર વર્ણોના સમુદાય છે હરેક વર્ણ કાનથી સંભળાય છે માટે ચારેય વર્ણો રામદો છે ચાર રામોને એક રામ કેમ કહી શકાય? માટે એ વર્ણો અભિવ્યક્ત છે અને તેનાથી રેફા નામક એક શબ્દ અભિવ્યક્ત થાય છે એનાથી ગાયરૂપ અર્થ સમ નય છે સ્વતઃ પ્રત્યયેન સ સ્ફોટ । આ રેફા રામનું મહત્ત્વ શ્રોત ઇતિયથી નહીં પણ શુદ્ધિથી થાય છે

૧મી રેફા નામક શબ્દ માનવાનું બીજું કારણ એ છે કે ‘ગાય’ આ ઉપર કયા પ્રમાણે ચાર વર્ણો છે અને તે ક્રમથી ઉત્પન્ન થાય છે અને ક્રમથી નાશ પાને છે એ વર્ણો દાષ્ટિક હોનાથી કોઈ પણ વખત ભેગા તો થઈ શકે જ નહીં તો પત્રી ‘ગાન’ રૂપ અર્થ શાથી સમજવો? શું એકના ગૂ થી કે એકના યૂ થી એ અર્થ સમજવો? જો એમ હોય તો એક જ વર્ણ ઉચ્ચારવો પૂરતો છે બીજા વર્ણો શા માટે ઉચ્ચાર્યા? આ કારણથી પણ વર્ણોથી અભિવ્યક્ત થતો અને શુદ્ધિથી પ્રાપ્ત થતો રેફા નામક શબ્દ માનવો જોઈએ

વૈજેદિક દર્શનના નિષ્ણતો ઉપરની શકાનો એવો ઉત્તર આપે છે કે, શબ્દથી જે અર્થ સમજાય છે તે તો સત્ત્વથી સમજાય છે સત્ત્વ એટલે ‘અમુક શબ્દથી અમુક અર્થ સમજવો’ સત્ત્વ એ જ રામની સત્તિ અથવા શબ્દ અને અર્થનો સંબંધ આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે, અર્થનું જ્ઞાન શબ્દના સત્ત્વથી અથવા સંબંધથી થાય છે રેફા નામક કોઈ બીજા શબ્દથી

નહિ. જેને સંકેતની ખબર નથી તે તો શબ્દ સાંભળે તોપણ અર્થ સમજી શકે નહિ.

‘ગાય’ આ એક જ શબ્દ છે, એવો વ્યવહાર તો ગૌણ છે. મુખ્ય એકત્વ તો એક વર્ણમાં જ રહેવું છે. માટે સ્ફોટનામક કેઈ લુહો શબ્દ નથી.

સૂત્રકાર મહામુનિ કહ્યાદે સ્ફોટ શબ્દનું ખંડન કરવા કોઈ સૂત્ર લખ્યું નથી, છતાં ‘શ્લોકપ્રવણ’ આ શબ્દથી જ ઉપર પ્રમાણે તેનું ખંડન સચિત થાય છે. જે કાનથી સાંભળી શકાય છે તે જ શબ્દ છે. આ શબ્દનું લક્ષણ છે. ॥ ૨૧ ॥

હવે શબ્દ આકાશનો ગુણ છે કે નહિ? આવો સંશય થાય છે. આવો સંશય શાથી થાય છે, તેનો વિચાર આગળ સમન્વયવામાં આવેલાં સંશયનાં કારણો પ્રમાણે કરવો જોઈએ.

પ્રથમ આટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, શબ્દત્વ કેવળ શબ્દમાં જ રહે છે અને શબ્દત્વનો અભાવ શબ્દ સિવાય બધા પદાર્થોમાં રહે છે. વળી શબ્દ કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે માટે તેમાં કારણરૂપતા છે અને સત્તારૂપ પરમસામાન્ય પણ છે.

આટલું ધ્યાનમાં રાખવાથી આ નીચેના સૂત્રનો અર્થ બરાબર સમજી શકાશે.

તુલ્યજાતીયેષ્વર્યાન્તરભૂતેષુ વિશેષસ્ય ઉભયથા દૃષ્ટવાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ—(તુલ્યજાતીયેષુ) શબ્દના તુલ્યજાતીય ગુણો છે માટે ગુણોમાં (મર્યાન્તર-ભૂતેષુ) શબ્દના અતુલ્યજાતીય દ્રવ્યાદિ પદાર્થો છે માટે વિજાતીયરૂપ દ્રવ્યાદિમાં (વિશેષસ્ય) શબ્દત્વના અભાવનું (ઉભયથા) બંને રીતે (દૃષ્ટવાત્) સ્પષ્ટ થવું હોવાથી.

ભાવાર્થ—સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ શબ્દ ગુણ છે, માટે શબ્દ સિવાય રૂપ, રસ આદિ ગુણો શબ્દના સજાતીય અર્થો છે. દ્રવ્ય, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય આ શબ્દના વિજાતીય અર્થો છે, કારણ કે એ ગુણસ્વરૂપે નથી.

શબ્દત્વ કેવળ શબ્દમાં જ રહે છે માટે તે અસાધારણ ધર્મ કહેવાય છે, પણ શબ્દત્વનો અભાવ સજાતીયસ્વરૂપ રસ, ગંધ, રૂપ આદિ ગુણોમાં પણ છે અને વિજાતીયસ્વરૂપ દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મમાં પણ છે. આ શબ્દત્વના અભાવને ‘વ્યાવૃત્તિ’ ધર્મ કહેવામાં આવે છે. અભાવ અને વ્યાવૃત્તિ બંને સમાનાર્થક છે.

આ વ્યાપ્તિ રૂપ ધર્મ સ્વતંત્ર અને વિગતીય અને અર્થમાં રહેતો હોવાથી સમાનધર્મ કહેવાય છે. શબ્દત્વનો અભાવ અથવા શબ્દત્વની વ્યાપ્તિ સમાન ધર્મ હોવાથી અને તે સ્વતંત્ર અને વિગતીય અર્થમાં રહેતો હોવાથી શબ્દવિવેચક-સંદેહ થાય છે કે, શબ્દ શુણ્ણ છે, દ્રવ્ય છે કે કર્મ છે? આમ શબ્દના સંબંધમાં ત્રણ કોટિઓ ઊભી થાય છે, શબ્દત્વના અભાવને જ સૂત્રમાં 'વિશેષ' તરીકે સમાનધર્મ ઓળખાવ્યો છે.

સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય આ ત્રણે પદાર્થો શબ્દના સંશયની કોટિમાં આવી શકતા નથી કારણ કે, સામાન્ય આદિ ત્રણેય પદાર્થમાં કારણવત્તા નથી. અર્થાત્ કારણથી એ ઉત્પન્ન થતા નથી, કારણ કે, એ ત્રણેય પદાર્થો નિત્ય છે, વળી સામાન્યાદિમાં સત્તા પથ નથી.

આ રીતે શબ્દને લગતો સંશય ત્રિકોટિક-સંશય કહેવાય છે, માટે નિર્ણય કરવો જોઈએ કે, શબ્દ શુણ્ણ છે, દ્રવ્ય છે, કે કર્મ છે? ॥ ૨૨ ॥

હવે દ્રવ્યત્વકોટિક સંશયનું નિવારણ કરે છે અર્થાત્ શબ્દ દ્રવ્ય નથી એ આ સૂત્રમાં કારણ આપી સમજાવે છે.

एकद्रव्यत्वान्न द्रव्यम् ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ—(एकद्रव्यत्वात्) શબ્દમાં એકદ્રવ્યત્વ હોવાથી (द्रव्यम्) શબ્દ દ્રવ્ય (ન) નથી.

ભાવાર્થ—એકદ્રવ્ય=જેનું એક જ દ્રવ્ય સમવાયિ કારણ હોય તે એક-દ્રવ્ય. શબ્દ એકદ્રવ્ય છે એટલે કે શબ્દનું સમવાયિ કારણ એક જ દ્રવ્ય છે.

કોઈપણ કાર્યદ્રવ્યનું એક જ દ્રવ્ય સમવાયિ કારણ હોતુ નથી, જે સમવાયિ કારણમાંથી જ એક કાર્યદ્રવ્ય બને છે

પરમાણુરૂપ દ્રવ્ય એક જ છે પણ તેનું કોઈ સમવાયિ કારણ હોતુ નથી કારણ કે, તે તો નિત્ય છે.

કોઈપણ કાર્યદ્રવ્ય એક જ દ્રવ્યમાંથી ઉત્પન્ન થતુ નથી, જ્યારે શબ્દ એક જ દ્રવ્યમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, આ વૈધર્મ્યને લીધે શબ્દને દ્રવ્ય કહી શકાય નહિ. દ્વાયુક એ સૃષ્ટિનું પ્રથમ કાર્યદ્રવ્ય કહી શકાય, એ કાર્યદ્રવ્યનાં સમવાયિ કારણ તપાસશે તો એક કરતાં વધારે જ જણાશે.

આ સૂત્ર પ્રમાણે 'જગત્ માત્ર એક બ્રહ્માંથી ઉત્પન્ન થયું છે.' એ ખોટું કહે છે, એટલે જગતનું સમવાયિ કારણ=ઉપાદાન કારણ એક જ બ્રહ્મ છે એ કથન આ સૂત્રાનુસાર ઠીક નથી. ॥ ૨૩ ॥

શબ્દ જેમ દ્રવ્ય નથી તે કર્મ=ક્રિયા પણ નથી તે કારણ સાથે આ સૂત્રમા સમગ્રતે છે

નાપિ કર્મચાતુરત્વાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ—(કર્મ અપિ ન) શબ્દ કર્મ પણ નથી (અચાતુરત્વાત્) કારણ કે શબ્દ આખથી દેખાતો નથી

હાવાર્થ—શબ્દનુ સમનાયિ કારણ એક જ દ્રવ્ય છે તેથી બને શબ્દ દ્રવ્ય ન હોય, પણ કર્મ અર્થાત્ ક્રિયા એ તો એક જ દ્રવ્યમાથી ઉત્પન્ન થાય છે એટલે કે, ક્રિયાનુ સમનાયિ કારણ એક જ દ્રવ્ય છે માટે શબ્દ કર્મ છે એમ માનવું જોઈએ જેમ શબ્દનુ સમનાયિકારણ એક દ્રવ્ય છે તેમ કર્મ (ક્રિયા)નુ સમનાયિકારણ પણ એક જ દ્રવ્ય છે આ સમાનતાને લીધે શબ્દ કર્મ છે એમ જણાય છે

આ શકાનુ સમાધાન આ સૂત્રમા આ પ્રમાણે છે કે, શબ્દ કર્મ નથી, કારણ કે શબ્દ ચાતુર જ્ઞાનનો વિનય નથી અર્થાત્ શબ્દ આખથી દેખાતો નથી, જ્યારે કર્મ તો આખથી દેખાતા દ્રવ્યોમા પ્રત્યક્ષ થાય છે રેવે ગાડી દોડતી હોય છે ત્યારે તેની ગતિ પણ આખથી પ્રત્યક્ષ થાય છે

આખથી પ્રત્યક્ષ થતા દ્રવ્યમા ઉત્પન્ન થતો શબ્દ શું આખથી સભગાય છે? નહીં જ એ તો કાનથી સાલળી શકાશે દોડતી ગાડીમા જેમ ગતિ આખથી જોઈ શકાય છે તેમ આખથી શબ્દ સાલળી શકાતો નથી માટે શબ્દ કર્મ નથી આ ઉપરથી આ પ્રમાણે નિયમ બાધ્યો છે કે, શબ્દત્વ ન કર્મગતિ ચાતુરત્વત્વાદ્ શબ્દત્વ જાતિ કર્મમા નથી કારણ કે, એ જાતિ ચાતુર પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો વિષય બનતી નથી આથી સિદ્ધ થયું કે શબ્દ કર્મ પણ નથી ॥ ૨૪ ॥

જેમ કર્મ ક્ષણિક છે તેમ શબ્દ પણ ક્ષણિક છે આ સાધર્મ્યથી શું શબ્દ કર્મ ન માની શકાય? આનો ઉત્તર આ સૂત્રમા છે

ગુણસ્ય સર્વોઽપવર્ગ કર્મભિ સાધર્મ્યમ્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ—(ગુણસ્ય સર્વ) શબ્દ શબ્દ છે ખત્તા (અપવર્ગ) આશુતર-નિનાથ તેનો જ દી નાથ થયો એ (કર્મભિ) કર્મ સાથે (સાધર્મ્યમ્) સાધર્મ્ય છે

હાવાર્થ—શબ્દનો આશુતર=જલદી નાથ થાય છે એટલે શબ્દ ક્ષણિક છે, આ કર્મ પણ ક્ષણિક છે એ વાત સાચી છે પણ એ રીતે જોતા જ્ઞાન, મુખ અને મુખ આદિ મુખો પણ ક્ષણિક જ છે કેવળ ક્ષણિક દોડાથી જુ જ્ઞાનને કે મુખને કર્મ માની શકાએ? નહીં જ ક્ષણિકત્વ તો માત્ર કર્મ માથે શબ્દનુ સાધર્મ્ય છે એટલા સાધર્મ્યથી કર્મ શબ્દ કર્મ બની જતો નથી,

કર્મ કર્મસાધ્ય ન વિચિત્રે । ૧-૧-૧૧ મુન્યા નિશ્ચય છે કે, કર્મથી કર્મ ઉત્પન્ન થતું નથી જ્યારે સમ્બંધી સમ્બંધિત થાય છે સમ્બંધી કર્મથી આ વૈધર્મ્ય છે એ પણ ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ

શુભનુ નિશ્ચય સમ્બંધના ઘટનું દોનાથી સમ્બંધને શુભ જ માનવો ઘટે છે ॥ ૨૫ ॥

શમ્બંધુ છે એ તો સિદ્ધ થયું હવે તે સબંધી વિચાર એ કરનાનો છે કે, એને નિત્ય માનવો કે અનિત્ય ?

જો સમ્બંધને નિત્ય માનનામાં આવે તો તે આમનનું કાર્ય નથી એ સિદ્ધ થાય છે અને આકાશનું કાર્ય સમ્બંધ ન હોય તો સમ્બંધ આકાશને જણાવી રહે જ નહિ, કારણ કે, કાર્યથી જ કારણનું અનુમાન થાય છે

સમ્બંધને નિત્ય માનનારાઓ પણ છે તેઓ એમ જણાવે છે કે સમ્બંધ નિત્ય છે, છતાં તે નિત્ય સબંધીતો નથી તેનું કારણ એ છે કે, ઉચ્ચારણ એ સમ્બંધનું વ્યવસ્થા છે એટલે જ્યારે ઉચ્ચારણ થાય ત્યારે સમ્બંધ સાક્ષી રાકાય છે સંયોગ, વિભાગ આદિ પણ સમ્બંધના વ્યવસ્થા છે માટે જ્યારે એ અર્થો પરસ્પર અથર્થ ત્યારે જ સમ્બંધ અલિપ્યક્ત થાય છે

એ નિત્યત્વ પદ્ધતિ સામે મુનકારે આ મુન લખ્યું છે

સતો લિજ્ઞાભાવાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ—(સત) વિદ્યમાનનું (લિજ્ઞાભાવાત્) અનુમાન આદિ ઈર્ષ પ્રમાણાન્તર નથી

ભાવાર્થ—ઉચ્ચારણ પહેલાં અથવા ઉચ્ચારણ પછી જો સમ્બંધ વિદ્યમાન રહેતો હોય તો તેનું અસ્તિત્વ છે એવું જણાવનાર કોઈ પ્રમાણ તો હોવું જ જોઈએ ને ? અધિકારમાં પડેનો ધર્મ આખરી જોઈ શકાતો નથી છતાં તે વિદ્યમાન છે એમ માની શકાય છે કારણ કે એનો સ્પર્શ થાય છે

પણ ઉચ્ચારણ પહેલાં વિદ્યમાન મનાતા સમ્બંધ કો પિયું પ્રમાણથી જાન થતું નથી માટે માનવું જોઈએ કે ઉચ્ચારણ પહેલાં સમ્બંધ નથી સંયોગ વિભાગ થયા પહેલાં પણ સમ્બંધ નથી માટે ઉચ્ચારણથી સમ્બંધ અલિપ્યક્ત થતો નથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી સમ્બંધ આકાશનું કાર્ય છે એમ માનવું જ રહ્યું ॥ ૨૬ ॥

આ એક બીજી યુક્તિ છે જેથી જણાય છે કે સમ્બંધ વ્યવસ્થા નથી

નિત્યવેધર્મ્યાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ—(નિત્યવેધર્મ્યાત્) નિત્ય સાથે સમ્બંધનું વૈધર્મ્ય દોનાથી

ભાવાર્થ—ચૈત્ર, અથવા ભદ્રસેન નામનો કોઈપણ માણસ અદૃશ્ય રહી બોલતો હોય અને તેને આપણે જોઈ શકતા ન હોઈએ ત્યારે પણ આપણે પરિચિત અવાજથી જાણી શકીએ છીએ કે ચૈત્ર અથવા ભદ્રસેન બોલે છે.

આ ઠેકાણે વિચારવાનું એ છે કે, શબ્દ કે, જે વ્યંજ્ય છે તે તો સાંભળી શકાય છે અને એ સાંભળાતા વ્યંજ્ય શબ્દ દ્વારા જ વ્યંજક ઉચ્ચારણનું અનુમાન થાય છે.

વ્યંજ્યથી વ્યંજકનું અનુમાન કરવું એ જ નિત્યનું વૈધર્મ્ય છે. વ્યંજ્યથી વ્યંજકનું અનુમાન ન થઈ શકે. ઘડો એ વ્યંજ્ય છે અને પ્રકાશ એના અભિ-વ્યંજક છે. શું ઘડાથી પ્રકાશનું અનુમાન કોઈ પણ દિવસ થઈ શકે? નહીં જ. તે જ પ્રમાણે જો શબ્દ વ્યંજ્ય હોય તો તેનાથી અદૃશ્ય રહેલા બોલનાર માણસનું અનુમાન ન થઈ શકે. આ ઉપરથી સમજવું જોઈએ કે શબ્દ વ્યંજ્ય નથી પણ કાય અર્થાત્ જન્ય છે. ॥ ૨૭ ॥

હવે સૂત્રકાર કારણ આપી ‘શબ્દ અનિલ છે’ એવી પ્રતિજ્ઞા કરે છે.

અનિત્યશ્ચાયં કારણતઃ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ—(ચ) અને (અયમ્) આ શબ્દ (કારણતઃ) કારણવાળો હોવાથી (અનિલ.) અનિલ છે.

ભાવાર્થ—શબ્દનું અસ્તિત્વ કારણને લીધે છે. જેનું અસ્તિત્વ કારણને લીધે હોય તે અનિત્ય હોય છે. જેમકે—શરીરનું અસ્તિત્વ કારણને લીધે છે. જઠર, હૃદય, ફેફસાં અને મગજ વગેરે અવયવો છે તો શરીર છે, જે એ અવયવો ન હોય તો શરીર પણ ન હોય; માટે શરીર જેમ અનિત્ય છે તેમ કારણોને લીધે શબ્દ પણ અનિત્ય છે. શબ્દની પાછળ ક્યાં કારણો છે તે આગળ જણાવવામાં આવશે. સમવાયિકારણ (ઉપાદાન કારણ) આકાશ છે એ તો પહેલાં જણાવ્યું જ છે. નિમિત્ત કારણો મૂત્ર ૩૧ માં જણાવવામાં આવશે. શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા આદિ અવયવ વાક્યોનો પ્રયોગ આ પ્રમાણે થઈ શકે છે.

‘સંવદ, અનિત્યઃ, કારણત્વાત્’

શબ્દ અનિત્ય છે. આ પ્રતિજ્ઞા વાક્ય કહેવાય છે અને ‘કારણત્વ હોવાથી, આ હેતુદર્શક વાક્ય કહેવાય છે. પ્રતિજ્ઞા વાક્યમાં પશુનો નિર્દેશ હોય છે અને તેમાં હેતુનું અસ્તિત્વ હોય છે. ॥ ૨૮ ॥

હવે ઉપર આપેલા હેતુમાં શંકા જતી કરે છે અને તેનું સમાધાન પણ કરે છે.

ન ચાસિદ્ધ વિકારાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ—(ચ) અને (અસિદ્ધમ્ ન) આપેનો હેતુ અસિદ્ધ—હેત્વાભાસ નથી (વિકારાત્) કારણ કે શબ્દમા વિકાર હોનાથી

બાનાર્થ—શબ્દ અનિત્ય હોવામા જે કારણનુત્ત્વ હેતુ તરીકે બતાવવામા આવ્યુ છે તે અસિદ્ધ નથી, અર્થાત્ કારણવત્ત્વ શબ્દમા નથી એમ ન સમજવુ કારણ કે, શબ્દમા વિકાર છે એટલે કોઈ તીવ્ર હોય કોઈ મદ હોય છે જે મોટેથી બોનાય તે ‘તીવ્ર’ અને જે ધીમેથી બોનાય તે મદ આ તીવ્રત્વ આદિ ધર્મો શબ્દમા વિકાર છે જેમા વિકાર હોય તે ચોક્કસ અનિત્ય હોય છે માટે ‘કારણનુત્ત્વ’ હેતુ અસિદ્ધ હેત્વાભાસ નથી ॥ ૨૬ ॥

પૂર્વપક્ષ તરફથી શકા કરવામા આવે છે કે જેને તમે શબ્દના કારણ સમજો છો, તે જે શબ્દના અભિવ્યજક હોય તો શુ આપેલો હેતુ અસિદ્ધ ન થાય? અભિવ્યજક વિષમાન વસ્તુને જ પ્રકટ કરે છે શબ્દ તીવ્ર કે મદ હોતો નથી પણ અભિધાતના પ્રમાણમા વાયુ જ તીવ્ર અને મદ થાય છે આ શકાનુ સમાધાન આ સૂત્રમા છે

અભિવ્યક્તો દોષાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ—(અભિવ્યક્તૌ) અભિવ્યક્તિ માનવામા (દોષાત્) દોષ આનતો હોવાથી શબ્દની ઉત્પત્તિ જ માનવી જોઈએ

બાનાર્થ—અભિવ્યક્તિનો આ નિયમ જણાય છે કે જે વસ્તુઓ એક જ આશ્રયમા કોઈ આવરણથી ઢકાઈને પડી હોય તો તે આનરણ કોઈ પણ અભિવ્યજકથી દૂર થાય તો એક સાથે જ એ વસ્તુઆ જોઈ શકાય છે

જેમકે — અધારમા એક જ ઢોકાણે દસ પદર વસ્તુઓ પડી છે તે બધી ચક્ષુ દ્રશ્યથી જોઈ શકાય એની છે પણ અધાર એના ઉપર આનરણ થઈ પડ્યુ છે માટે તે દેખાતી નથી, હવે જે પ્રકાશ રૂપ અભિવ્યજક આવે અને અધારને દૂર કરી દે તો બધી જ વસ્તુઓ એક સાથે જોઈ શકાય છે તેમ જો શબ્દ ઉપરથી આવરણ કોઈ પણ અભિવ્યજકથી દૂર થઈ જાય તો એક સાથે જ બધાં ચરોઈ શબ્દો અને અક્ષરો સ્વચ્છતા જોઈને, પણ એમ શકુ નથી માટે શબ્દ ન્યન્ય નથી પણ જન્ય છે

જો વર્ણ દીડ અને શબ્દદીડ ભુદા ભુદા અભિવ્યજકો માનવામા આવે તો ઠીક નથી

શુ દસ વસ્તુઓ ઉપરથી અધકાગ દૂર કરના દસ પ્રકારો જોઈએ ?

શબ્દને બ્યબ માનવામા આ દોષ છે માટે શબ્દને 'જન્ય' જ માનવો જોઈએ કારણ તો જન્ય વસ્તુને ક્રમથી જ ઉત્પન્ન કરે છે ॥ ૩૦ ॥

હવે શબ્દ ઉત્પન્ન થવામા જે અસમનાયિક કારણ અને નિમિત્ત કારણ છે, તે બતાવે છે

સંયોગાદિભાગાચ્ચ શબ્દાચ્ચ શબ્દનિષ્પત્તિઃ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ—(સંયોગાત્) સયોગથી (ચ) અને (વિભાગાત્) વિભાગથી (શબ્દ નિષ્પત્તિ) શબ્દની ઉત્પત્તિ થાય છે

ભાવાર્થ—એ કે વધારે નસ્તુના સયોગથી=આવાતથી શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે દોષ ઉપર દાડીનો જોરથી સયોગ થાય ત્યારે શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે અહીં દોષ અને દાડીનો સયોગ એ શબ્દની ઉત્પત્તિનું નિમિત્ત કારણ છે, અને દોષ તથા આકાશનો સયોગ એ શબ્દની ઉત્પત્તિનું અસમનાયિકારણ છે

કોઈ નસ્તુ જ્યારે ફાટે છે ત્યારે પણ શબ્દ પેદા થાય છે વાસ જ્યારે ફાટે છે ત્યારે તેની મે ખપાટનો વિભાગ થાય છે આ એ ખપાટનો વિભાગ શબ્દ થવાનું નિમિત્ત કારણ છે અને ખપાટ તથા આકાશનો વિભાગ એ શબ્દનું અસમનાયિકારણ છે આકાશ શબ્દનું સમનાયિકારણ છે

શબ્દથી પણ શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે પ્રથમ શબ્દ સયોગ આદિથી થાય છે અને પછી મમુદના પાણીમા ૧ તા તરંગો પેડે ચારે દિશામા શબ્દથી શબ્દો થયા કરે છે એ શબ્દ જ્યારે શ્રોતાના કાનમા પેદા થાય છે ત્યારે શબ્દ સાલગી શકાય છે

શબ્દ ઝ, ક આદિ વર્ણાત્મક હોય છે અને ધ્વન્યાત્મક પણ હોય છે ધ્વનિમા કેવળ અનાજ જ સંભળાય છે આ પ્રમાણે સયોગ અને વિભાગ શબ્દની ઉત્પત્તિ કરે છે, અભિવ્યક્તિ નહિ ॥ ૩૧ ॥

શબ્દ અનિત્ય હોવામા ખીજે દેવ આપે છે

લિજ્ઞાચ્ચાનિત્યઃ શબ્દ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ—(ચ) અને (લિજ્ઞાત્) ઉત્પત્તિરૂપ કારણાન્તરથી (શબ્દ) શબ્દ (અનિત્ય) અનિત્ય છે

ભાવાર્થ—વર્ણાત્મક શબ્દ અનિત્ય છે એટલે કે, ક, ખ, ગ, વિ, દ, દવ, આકાશ અને આત્મા આદિ શબ્દ માન અનિત્ય છે અન્યથાનો પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે વળતજ શબ્દ અનિત્ય, ન તેનજ સાત ધોનગ્રાહ્યતાનું વર્ણાત્મક શબ્દ અનિત્ય છે, અતિનાયો હોવા ઉપરાંત શ્રોત્રાણ હોવાથી ફેદફેદ તરીકે

પ્રથમાશબ્દાત્ ॥ ૩૪ ॥

૫૬૧થ—(પ્રથમાશબ્દાત્) પ્રથમા શબ્દનો પ્રયોગ અભ્યાસસૂચક હોવાથી.

ભાવાર્થ—યજ્ઞમાં અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરવાના મંત્રને ‘સામિધેની’ કહેવામાં આવે છે. ઋગ્વેદમાં અગ્યાર ‘સામિધેની’ મંત્રો આપ્યા છે. યાજ્ઞિક શ્રોત્રી યજ્ઞમાં અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરવા માટે તેનું ઉચ્ચારણ કરે છે. મંત્રો આ પ્રમાણે છે.

પ્ર ઘો વાજા ઋમેધવો । હવિષ્મન્તો ધૃતાચ્યા ।

વેચામ્નિગાતિ સુમ્નયુઃ ॥ ૧ ॥

ઈંલ્લે અગ્નિં વિપશ્ચિતં ગિરા યજ્ઞસ્ય સાધનમ્ ।

ધૃષ્ટીવાનં ધિતાવાનમ્ ॥ ૨ ॥

અગ્ને શરેમ તે વયં યમં દેવસ્ય વાજિનઃ ।

અતિ દ્વેષાંસિ તરેમ ॥ ૩ ॥

સમિધ્યમાનો અધ્વરેઽગ્નિઃ પાવક ફંહ્યઃ ।

શોષિષ્કેશ તમોમહે ॥ ૪ ॥

પૃથુપાજા ઇમત્વ્યાં ધૃતનિર્ણિફ્ સ્વાદુતઃ ।

અગ્નિર્ઘંઘસ્ય હવ્યવાદ્ ॥ ૫ ॥

તં સઘાધો યતલ્લુચ દત્થા ધિયા યજ્ઞવન્તઃ ।

આ ચક્ષુરગ્નિમૂતયે ॥ ૬ ॥

હોતા દેવો ઇમત્વ્યઃ પુરસ્તાવેતિ માયયા ।

વિદધાનિ પ્રચોદયન્ ॥ ૭ ॥

વાજી વાજેષુ ધીયતેઽધ્વરેષુ પ્રણીયતે ।

વિષ્નો યજ્ઞસ્ય સાધનઃ ॥ ૮ ॥

ધિયા ચક્રે ઘરેણ્યો ભૂતાનાં ગર્ભમાદધે ।

વક્તસ્ય પિતરં તના ॥ ૯ ॥

નિ ત્વા વધે ઘરેણ્યં વક્તસ્યેઽન્તા સહસ્ત્રતઃ ।

અગ્ને સુદીતિ મુશિજમ્ ॥ ૧૦ ॥

અગ્નિં યન્તુરમનુર મૃતસ્ય યોગે યનુપઃ ।

વિષા વાજેઃ સમિન્ધતે ॥ ૧૧ ॥

અ. મ. ૩. સુ. ૨૭, ૧-૧૧

આ મંત્રોના ઉચ્ચારણ સંબંધમાં આપંશુનિ-પૂત રીતે વર્ણવેલાં છે.

આ અગ્નિ સમિધેની ઝડાઓ કહેવામાં આવે છે. ત્રિઃ પ્રથમામન્વાદ
નિજામમ્ ॥

ऐत. ब्रा. ૨-૨.

એતરેય બ્રાહ્મણમાં લખ્યું છે કે અગ્નિ સમિધેનીમાંથી પ્રથમા
(પહેલી) સમિધેનીને ત્રણ વખત બોલવી અને ઉત્તમા (છેલ્લી) સમિધેનીને
પણ ત્રણ વખત બોલવી એટલે પંદર ઝડાઓ થઈ જશે.

હવે જો આ ઝડાઓ સ્થિર હોય તો જ તેનું ત્રણ ત્રણ વખત
ઉચ્ચારણ થઈ શકે, નહીં તો નહિ. માટે ઝડાઓની સ્થિરતા સ્વીકારવી જોઈએ
અને સ્થિર રહેલી ઝડાઓનો નાશ થવાનું કાર્ષ્ક કારણ નથી માટે તે નિત્ય છે
એમ માનવું જ જોઈએ. ॥ ૩૪ ॥

શબ્દ નિત્ય હોવા માટે હજી એક વધારાનો હેતુ આપે છે.

सम्प्रतिपत्तिभावाच्च ॥ ૩૫ ॥

પ્રત્યક્ષ—(ચ) અને (સમ્પ્રતિપત્તિભાવાત્) શબ્દની પ્રત્યક્ષિતા થતી હોવાથી
શબ્દ નિત્ય છે.

ભાવાર્થ—પ્રત્યક્ષિતા એટલે કાર્ષ્ક અર્થને પહેલાં જોયો હોય, સ્પર્શ્યો
અથવા સાંભળ્યો હોય તેનું ખીજે વખતે ઓળખાણ થવું તેનું નામ પ્રત્યક્ષિતા.
જેમકે:— ‘આ માણસ તે જ છે કે, જેને મેં પહેલાં સુરતમાં જોયો હતો.’ આ
વાક્ય પ્રત્યક્ષિતા બોધક છે.

જોવિદે જે શ્લોક કાલે કહ્યો હતો તે જ આજે કહે છે, આ પણ
શ્લોકનું પ્રત્યક્ષિતાન કહેવાય છે.

જે મંત્ર તું પોર બોલ્યો હતો તે જ મંત્ર તું આજે બોલે છે. અહીં
પણ મંત્રનું પ્રત્યક્ષિતાન થાય છે.

જેટલું જીવું દૂધ કાલે હતું તેટલું જીવું દૂધ આજે પણ છે. અહીં
દૂધના ઉષ્ણ સ્પર્શનું પ્રત્યક્ષિતાન થાય છે.

પૂર્વપક્ષવાદી એમ માનતો જણાય છે કે, જેનું પ્રત્યક્ષિતાન થાય તે
સ્થિર હોવું જોઈએ. શબ્દનું પ્રત્યક્ષિતાન થાય છે માટે તે સ્થિર છે, અને
અનાદિ કાળથી મત્રો બોલાતા આવ્યા છે અને આજે પણ એ જ મત્રો બોલાય
છે. માટે તે નિત્ય છે. રામ નામના માણસને મેં ગયે વરસે સુરતમાં જોયો હતો
તેને જ હું અત્યારે અહીં અમદાવાદમાં જોઈ છું. અહીં જો રામ નામનો
માણસ સ્થિર ન હોય તો તેનું પ્રત્યક્ષિતાન શી રીતે થાય? માટે જેનું પ્રત્યક્ષિ-

જ્ઞાન થાય તે સ્થિર છે એમ સમજવું શબ્દનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થાય છે માટે તે પણ સ્થિર—(નિત્ય) છે એમ ચોક્કસ સમજવું સ્થિર શબ્દના વિનાશનું કારણ જણવું ન હોવાથી શબ્દને નિત્ય માનવો જોઈએ ॥ ૩૫ ॥

શબ્દના નિત્યત્વ—સાધક જે હેતુઓ આગળ બતાવ્યા છે તે બધાં હેતુઓનાં છે એ આ સૂત્રમાં સૂત્રકાર જણાવે છે

સન્દિગ્ધા. સતિ વહુત્વે ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ—(સતિ વહુત્વે) વર્ણો અનિત્ય અને બહુ હોવાથી (સાદાષ્ટા) પૂર્વપક્ષ વાદીએ નિત્યત્વ—સાધક આપેના હેતુઓ અનેકાન્તિક=હેતુઓનાં છે

ભાવાર્થ—આ સૂત્રમાં ‘સન્દિગ્ધ’ પદ અનેકાન્તિક અર્થમાં પ્રયોજ્યું છે અનેકાન્તિકનો અર્થ એક પ્રકારનો હેતુઓનાં છે

વિરુદ્ધાસિદ્ધસદિગ્ધમલિજ્ઞ કારણપોડ્ગવીત ॥ કારણપ એટલે કશ્ચપયશમાં ઉત્પન્ન થયેના મહામુનિ કણ્વાદ તેઓએ ‘જે હેતુ વિરુદ્ધ, અસિદ્ધ અને સન્દિગ્ધ=અનેકાન્તિક’ હોય તેને હેતુઓનાં કહ્યા છે અલિંગનો અર્થ હેતુઓનાં થાય છે

(૧) પૂર્વપક્ષવાદીએ કહ્યું કે, શબ્દ નિત્ય હોય તો જ અભ્યાપન થઈ શકે, નહિ તો નહિ

આ વાત ઠીક નથી, શબ્દ અનિત્ય હોય તો પણ અભ્યાપન અને અભ્યાપન થઈ શકે છે વૃત્તમર્ષીતે ‘નૃત્ય લીખે છે’ અહીં શુ નૃત્ય રૂપ કર્મ કોઈ સ્થિર—નિત્ય વસ્તુ છે? નહીં જ, છતાં નૃત્ય રૂપ અનિત્ય કર્મનું શિક્ષણ અપાય છે અને તે લીખાય છે

(૨) શબ્દ અનિત્ય હોય તો પણ અભ્યાસ થઈ શકે છે પૂર્વપક્ષવાદીએ કહ્યું કે, નશ્વર જે નિત્ય હોય તો જ તેનો ત્રણ વખત અભ્યાસ થઈ શકે ‘ત્રિ પ્રથમામન્વાદ આ પણ ખોટું છે ક્ષિત્તિવ્યવૃત્તે તે બે વખત નાન્યો નૃત્ય રૂપ કર્મ અનિત્ય હોવા છતાં તેનો અભ્યાસ થાય છે શરદેય નૃત્ય પરદસાર્યારેયમોઽપિ તદવ કરાપિ । જે નૃત્ય તે પોર કયુ જતુ તેજ ઓણ પપ કરે છે શુ અહીં નૃત્ય રૂપ કર્મ કોઈ સ્થિર પદાર્થ છે? નહીં જ કર્મ એટલે ક્રિયાને કોઈ સ્થિર કે નિત્ય માનવું નથી જેમ અનિત્ય કર્મમાં અભ્યાપન અને અભ્યાસ થાય છે તેમ અનિત્ય શબ્દ હોય તો પણ અભ્યાપન અને અભ્યાસ થઈ શકે છે માટે શબ્દ અનિત્ય છે

અ, ક, સ, વ આદિ વર્ણો તથા રામ, હનુમાન અને વિષ્ણુ આદિ શબ્દો એક નહિ પણ અનેક છે અર્થાત્ હરેક ઉચ્ચારણે એ જુદા જુદા જ ઉત્પન્ન થાય છે.

આ સૂત્રમા 'સતિ વદુત્વે' આ બે પદો છે, તે ૨૭ સૂત્રમા શ્રી આયુર્ભુતિજ્ઞના અથમા બોલ્યા છે અને આ સૂત્ર 'સદિગ્ધા' આટલું જ રાખ્યું છે, ત્યારે સસૂત્રમાં ઉપસ્કાર કર્તાએ "સદિગ્ધા સતિ વદુત્વે" આનો પાડ સ્વીકાર્યો છે. મે ઉપસ્કાર કર્તાને આધારે સૂત્ર પાડ રાખ્યો છે 'સતિ વદુત્વે' નો અર્થ પણ આ સૂત્રમાં છે તે સમજી શકાશે ॥ ૩૬ ॥

'પદ્મારાદ વર્ણા' 'અગ્રાદરો મન્ન' વર્ણ પચ્ચામ છે આડ અક્ષર-વાળો મન છે. આ કથન બોલુ પડે છે નો, વર્ણને અનિત્ય માનનામા આવે તો કારણ કે, પ્રતિ-ઉચ્ચારણે વર્ણ લિખ હોનાથી વર્ણો અસખ્યાત વર્તી જાય છે, માટે જ એક જ છે તેમ જ આદિ વર્ણો પણ એક એક જ છે એમ માનવું જોઈએ; આ શકાતુ સમાધાન આ સૂત્રમા કરવામા આવ્યું છે

સંખ્યાભાવ: સામાન્યત: ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ—(સંખ્યાભાવ) સખ્યાનો સદ્ભાવ (સામાન્યત) જાતિને લીધે છે

ભાવાર્થ—જ, ક આદિ વર્ણો અનન્ત છે છતાં પણ 'જ એક છે' 'ક' એક છે, એમ જે કહેનામા આવે છે તે જ્ઞત્વ, રત્વ આદિ જાતિના અભિપ્રાયને લીધે છે 'ક' વ્યક્તિઓ અનન્ત છે પણ તે બધામા 'કત્વ' જાતિ એક છે એ પ્રમાણે બધા જ વર્ણોમા સમજવું

પદ્મારાદ (પચ્ચાસ) પચ્ચાસના સમુદાયો અનન્ત છે પણ 'પદ્મારાદ' જાતિ સર્વમા એક જ છે નિત્ય જાતિ પણ 'અનન્ત મિ' (નણ)ના સમુદાયમા એક જ છે આ કારણથી પદ્મારાદ વર્ણા, અગ્રાદરો મન્ન, જ્યક્ષરો મન્ન વગેરે બોનવામા આવે છે દ્રવ્ય, ગુણ કર્મ અનાન્તર બેદોથી અનન્ત દોષ રાકે છે પણ દ્રવ્યત્વ આદિ જાતિને લીધે નન દ્રવ્ય, ચોવીસ ગુણ અને પાંચ કર્મ કહેનામા આવે છે.

જો શબ્દ અથવા વર્ણ અનિત્ય ન હોય તો 'કોનાહવ શાન્ત થયો' 'ગ ઉત્પન્ન થયો,' 'ગ નાશ પામ્યો' વગેરે પ્રતીતિઓ કેવી રીતે થઈ શકે? જો કોઈ કહે કે ગ ઉત્પન્ન થયો એમા ઉત્પન્ન થતું એ વાયુનો ધર્મ છે, ગ વર્ણનો નહિ, તો એનો ઉત્તર એ છે કે વાયુ એ કઈ કાનથી સાબળી શકાતો નથી, માટે 'ગ ઉત્પન્ન થયો' એ ગ વર્ણનો જ બોધ કરાવે છે

શુક (પોપટ) તથા માણસ જ્યારે વર્ણો બોલે છે ત્યારે તેમા એકબો

ભેદ જણાય છે. આ ભેદ વર્ણો અનન્ત અને અનિત્ય છે, એમ સિદ્ધ કરે છે. આ રીતે ધ્યનિ - અવાજ અને વર્ણ રૂપ શબ્દો અનિત્ય છે, એવું સૂત્રકારનું માનવું છે. ॥ ૩૭ ॥

इति गुर्जरभाषाभाष्ययुते वैशेषिकदर्शने द्वितीयाध्यायस्य
द्वितीय माह्निकम् ॥

॥ ओ३म् ॥

अथ तृतीयाध्याये प्रथम माह्निकम् ।

પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, કાળ અને દિશા એ બાહ્ય દ્રવ્ય કહેવાય છે. 'આત્મા' આન્તરદ્રવ્ય કહેવાય છે. બીજા અધ્યાયમાં બાહ્ય દ્રવ્યોની પરીક્ષા કરી છે. હવે ત્રીજા અધ્યાયમાં આન્તર દ્રવ્ય ને આત્મા છે તેની પરીક્ષા કરવાની છે, માટે તેની ભૂમિકા બાંધે છે.

प्रसिद्धा इन्द्रियार्थाः ॥ १ ॥

પદાર્થ—(ઇન્દ્રિયાર્થઃ) ઇન્દ્રિયોના અર્થો (પ્રસિદ્ધઃ) પ્રસિદ્ધ છે. અર્થાત્ જ્ઞાત છે=જાણીતા છે,

ભાવાર્થ—ગંધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ અને શબ્દ આ પાંચ ઇન્દ્રિયોના અર્થો છે અને બાહ્ય એક એક ઇન્દ્રિયથી ગૃહીત થાય છે. જેમકે—ધ્રાણુ ઇન્દ્રિયથી ગંધ, રસના ઇન્દ્રિયથી રસ, ચક્ષુ ઇન્દ્રિયથી રૂપ, ત્વક્ ઇન્દ્રિયથી સ્પર્શ અને શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયથી શબ્દ અર્થનું મહત્ત્વ થાય છે.

ને ઇન્દ્રિયથી ને અર્થનું મહત્ત્વ થાય તે જ ઇન્દ્રિયથી તે અર્થમાં રહેલા ધર્મનું પણ મહત્ત્વ થાય છે. શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયથી શબ્દનું મહત્ત્વ થાય છે માટે શબ્દમાં રહેલા શબ્દત્વનું મહત્ત્વ પણ શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયથી જ થાય છે.

ને ઇન્દ્રિયથી ને અર્થનું મહત્ત્વ થાય તે જ ઇન્દ્રિયથી તે અર્થના અભાવનું પણ મહત્ત્વ થાય છે. જેમકે—શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયથી શબ્દનું મહત્ત્વ થાય છે માટે શબ્દના અભાવનું મહત્ત્વ (જ્ઞાન) પણ શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયથી જ થાય છે.

આ સૂત્રમાં અર્થ પદ્યથી ગંધ આદિ ધર્મો સ્વરૂપ અર્થ સમજવા મ-ધત્વ-આદિ ધર્મો નહિ, તેમજ ગંધાભાવ રૂપ અભાવ-અર્થ નહિ.

श्रोतमहद्यो योऽर्थः स शब्दः । २-२-२१. આ સૂત્રમાં જેમ શબ્દની પ્રસિદ્ધિ બતાવી ॥ તેમ બીજા અર્થોની પણ પ્રસિદ્ધિ સમજાવી. જેમ કે—

ग्राणमहद्यो योऽर्थः स गन्धः ॥

रसनमहद्यो योऽर्थः स रसः ॥

चक्षुर्માત્રમહદ્યો યોઽર્થઃ તદ્રૂપમ્ ॥

त्वनिन्द्रियमात्रमहद्यो योऽर्थः स स्पर्शः ॥

ચક્ષુ ઇન્દ્રિયથી રૂપવાણું દ્રવ્ય અને ત્વક્ ઇન્દ્રિયથી સ્પર્શવાણુ દ્રવ્ય પણ જણાય છે, માટે ચક્ષુ ઇન્દ્રિય અને ત્વક્ ઇન્દ્રિય સાથે માત્ર પદ જોનારો આવ્યુ છે જેથી અતિવ્યાપ્તિ દોષ લક્ષણમાં આવી શકતો નથી, ગંધનુ છેવટનુ લક્ષણ આ પ્રમાણે છે.

ધ્રાણ્યગ્રહણમૃત્તિસુષુપ્તવાચાન્તરજાતિમત્ત્વમ્ ગન્ધત્ત્વમ્ ॥ ધ્રાણ્યથી જે અર્થનુ ગ્રહણ થાય છે તેમાં રહેતી સુષુપ્તની અનાન્તર જાતિ, એ જાતિનાંજો જે અર્થ તેનુ નામ ગંધ અવાન્તર જાતિ એટલે આ ઠેકાણે ગન્ધત્વ જાતિ સમજવી

આનુ લક્ષણ બાધવાથી અતીન્દ્રિય ગંધનો પણ સમાવેશ થઈ જતો હોવાથી લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિ દોષ આવતો નથી એવીજ રીતે રસ આદિ અર્થના અંતિમ લક્ષણ સમજવા ॥ ૧ ॥

ઇન્દ્રિયોના અર્થોની પ્રસિદ્ધિ=ઇન્દ્રિયોના અર્થોનુ જ્ઞાન, પ્રસિદ્ધિ શબ્દ, જ્ઞાનના અર્થમાં અહીં વપરાયો છે આ પ્રસિદ્ધિ અર્થાત્ જ્ઞાન આત્માની સિદ્ધિનુ=લિંગ (કારણ) છે, એ આ સૂત્રમાં સમજાવે છે

ઇન્દ્રિયાર્થપ્રસિદ્ધિ રિન્દ્રિયાર્થમ્યોઽર્થાન્તરસ્ય હેતુઃ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ—(ઇન્દ્રિયાર્થપ્રસિદ્ધિ) ઇન્દ્રિયોના અર્થોની પ્રસિદ્ધિ=જ્ઞાન અથવા સાક્ષાત્કાર (ઇન્દ્રિયાર્થમ્ય) ઇન્દ્રિયો અને અર્થોથી (અર્થાન્તરસ્ય) અતિરિક્ત અર્થનો (હેતુ) હેતુ છે

બાવાર્થ—પ્રસિદ્ધિ અર્થાત્ અર્થનુ જ્ઞાન અથવા સાક્ષાત્કાર ઇન્દ્રિયો અને ગંધ, રસ આદિ અર્થોથી કોઈ ભુદા પદાર્થને સિદ્ધ કરે છે

આ સૂત્રમાં અર્થ એટલે ગંધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ અને શબ્દ સમજવા તેમજ ગંધાદિવાળા પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ અને આકાશ રૂપ જે દ્રવ્યો છે તેને પણ અર્થ પદ્ધતી સમજવા

બાવ એ નીકળે છે કે, ઇન્દ્રિયોથી જે ભુદો છે, ગંધાદિ અર્થોથી જે ભુદો છે અને પૃથ્વી આદિ આઠ દ્રવ્યોથી જે ભુદો અર્થ છે તેજ આત્મા કે

પ્રસિદ્ધિ=જ્ઞાન કાર્ણ પણ આધારમાં રહે છે, કારણ કે, તે કાર્ણ છે, જે કાર્ણ હોય તે કોળને આધારે જ રહે છે, જેમ કે વજ્ર નરેનો આધાર મુતર છે, માટે પ્રસિદ્ધિનો આધાર કાર્ણ છે? તે તપાસો

પ્રસિદ્ધિ=જ્ઞાન એ કરણથી જ ઉત્પન્ન થાય છે કારણ કે, તે માનસ ક્રિયાવિરોધ છે જેમ છેદન, બેદન ક્રિયાઓ કરણથી ઉત્પન્ન થાય છે તેમ છેદન ક્રિયાનુ કરણ કુદારે (કુદારે) આદિ હોય છે ત્યારે અગ્નિષ્ટિ નો આદિના જ્ઞાનનુ કરણ કાર્ણ આદિ ઇન્દ્રિયો હોય છે

કરણ કર્તાથી પ્રયોજ્ય હોય છે. કરણનો ઉપયોગ કરનાર કોઈ સ્વતંત્ર કર્તા ન હોય છે; જેમ વાંસઢા આદિ કરણનો પ્રયોક્તા (ઉપયોગ કરનાર) સુધાર હોય છે, તેમ ધ્રાણ, રસના, ચક્ષુ, ત્વક્ અને શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયો રૂપ કરણોનો પ્રયોક્તા કોઈ હોવો જોઈએ. ઇન્દ્રિયરૂપ કરણોનો પ્રયોક્તા જે હોય તે જ આત્મા છે એમ સમજવું. તથા પ્રસિદ્ધિ અર્થાત્ જ્ઞાનનો જે આધાર=અધિકરણ છે તે જ આત્મા છે એમ જરૂર માનવું જોઈએ.

સમવાય સંબંધથી જ્ઞાનનું અધિકરણ આત્મા છે.

પ્રશ્ન—આત્માપદથી અર્થી જીવાત્મા સમજવો કે ઇશ્વર.

ઉત્તર—બન્ને કારણ કે બન્ને જ્ઞાનના અધિકરણ છે. ઇશ્વરમાં નિત્ય જ્ઞાન છે અને જીવાત્મામાં અનિત્ય છે. આ સૂત્રમાં તો જ્ઞાનાધિકરણ રૂપ સામાન્ય આત્માની જ સિદ્ધિ થાય છે કોઈ વિશેષ આત્માની નહિ.

પ્રશ્ન—ત્યારે ઇશ્વરરૂપ આત્માની અર્થાત્ પરમાત્માની સિદ્ધિ કયા સૂત્રમાં કરી છે ?

ઉત્તર—ઇશ્વરની સામાન્ય રૂપે સિદ્ધિ બીજા અધ્યાયના પહેલાં આદિકમાં કરી છે, જુઓ—

સંજ્ઞા કર્મ ત્વસ્મદ્દિશિષ્ટાનાં લિક્ષ્મ્ ॥ સૂત્ર ૨-૧-૧૮. સંજ્ઞિની શરૂઆતમાં જેણે સૂર્ય ચંદ્ર આદિ અર્થોનાં નામ પાડ્યાં છે તથા અતીન્દ્રિય અર્થોના પણ જેણે નામ પાડ્યાં છે. તથા પૃથ્વી, પર્વત, સૂર્ય, ચંદ્ર આદિ કાર્પરૂપ અર્થોના જે કર્તા છે તે ઇશ્વર છે એવું ત્યાં સિદ્ધિ કયું છે. ઇશ્વર પણ એક મહાન્ આત્મા જ છે કારણ કે તે પણ નિત્ય જ્ઞાનનું અધિકરણ છે. એમ આ પ્રકૃત સૂત્રથી સિદ્ધ થાય છે. આત્મા એ જાતિ-વાચક નામ છે એટલે આત્મત્વ જાતિ, જીવાત્મા અને પરમાત્મામાં એક જ છે. ॥ ૨ ॥

પ્રસિદ્ધિ (જ્ઞાન)ના અધિકરણ તરીકે તમે આત્માને માનો છો, પણ અમારું કથન એનું છે કે પ્રસિદ્ધિનું અધિકરણ શરીર અથવા ઇન્દ્રિયોને માનવામાં આવે તો શો દોષ છે ?

શરીર હોય તો જ્ઞાન થાય છે, શરીર ન હોય તો જ્ઞાન થતું નથી.

ઇન્દ્રિયો હોય તો જ્ઞાન થાય છે, ઇન્દ્રિયો ન હોય તો જ્ઞાન થતું નથી.

આમ અન્ય અને વ્યતિરેકથી પણ શરીર અથવા ઇન્દ્રિયો જ્ઞાનના અધિકરણ તરીકે સિદ્ધ થાય છે. જો શરીર અથવા ઇન્દ્રિયોને જ્ઞાનનું અધિકરણ માનવામાં આવે તો એક જુદો આત્મા છે એવું માનવાની જરૂર ન રહે.

ચૈતન્યં શરીરગુણઃ, તત્કાર્યત્વાત્, તદ્વપાદિત્વ ।

જ્ઞાન એ શરીરનો ગુણ છે, શરીરનું કાર્ય હોવાથી, રૂપ આદિની પેઠે. જેમ રૂપનો, રસનો, ગંધનો આધાર શરીર છે તેમ જ્ઞાનનો આધાર પણ શરીર જ છે, એમ માનવું જોઈએ. આવું કથન પૂર્વપક્ષ પક્ષવાદીઓનું છે. તેના ઉત્તરમાં આ સૂત્ર શસ્ત્રકારે લખ્યું છે.

સોઽનપદેશઃ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ—(સઃ) તે (અનપદેશઃ) અપદેશ=હેતુ અને અનપદેશ એટલે હેત્વાભાસ.

ભાવાર્થ—પૂર્વ પક્ષવાદીએ જ્ઞાન શરીરનું કાર્ય છે એમ ને કહ્યું છે, તે ખોટું છે. શરીર હોવાથી જ્ઞાન થાય છે, ન હોવાથી નથી થતું. આવા અન્યથા અને અતિરેકથી જ્ઞાન શરીરનું કાર્ય થતું નથી.

એમ તો પ્રકાશ હોય તો ઘટ આદિ અર્થોનું જ્ઞાન થાય છે, પ્રકાશ ન હોય તો નથી થતું. માટે શું જ્ઞાન પ્રકાશનું કાર્ય છે એમ માની શકાશે? આ કારણથી.

ચૈતન્યં શરીરગુણઃ તત્કાર્યત્વાત્ અર્થો શરીરકાર્યત્વરૂપ હેતુ એ હેત્વાભાસ છે. અર્થાત્ જ્ઞાન શરીરનું કાર્ય નથી, માટે જ્ઞાનનું અધિકરણ શરીર નથી. તેમજ જ્ઞાન ઇન્દ્રિયનું કાર્ય નથી માટે ઇન્દ્રિયો પણ જ્ઞાનનું અધિકરણ નથી. ॥ ૩ ॥

પ્રકાશ સર્વ જ્ઞાનનું કારણ નથી. શબ્દ, ગંધ આદિ અર્થોનાં જ્ઞાન થવામાં પ્રકાશ કારણ નથી. સર્વજ્ઞાનનું કારણ તો શરીર જ યર્ષ યકે, શરીર વગર કોઈ પણ જ્ઞાન યર્ષ થકતું નથી. માટે શરીર જ્ઞાનનું અધિકરણ છે એમ માનવું જ જોઈએ અને આ કારણથી અમે ને ચૈતન્યં શરીરગુણઃ તત્કાર્યત્વાત્ હેતુ આપ્યો છે તે હેત્વાભાસ નથી; પણ સત્ય હેતુ છે. આ પ્રશ્નના ઉત્તર રૂપે નીચેનું સૂત્ર છે.

કારણાજ્ઞાનાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ—(કારણાજ્ઞાનાત્) કારણમાં જ્ઞાન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ—શરીરના અવયવો શરીરનાં કારણ છે. પૃથ્વી આદિના ગંધ, રૂપ, આદિ વિશેષ ગુણો છે. હવે નિયમ એવો જણાય છે કે, શરીર આદિ કાર્ય પૃથ્વીમાં ને વિશેષ ગુણો ઉત્પન્ન થયલા છે, તે જ્યાં તેના કારણના ગુણોથી જન્મેલા હોય છે. અવયવોમાં ને રૂપ છે તો જ શરીરમાં રૂપ છે. દ્રવ્યગુણવોઃ સજાતીયારમ્ભક્ત્વં સાધર્મ્યમ્ ॥ દ્રવ્યાણિ દ્રવ્યાન્તરમારમન્તે ગુણાથ ગુણાન્તરમ્ ॥

દ્રવ્ય દ્રવ્યને ઉત્પન્ન કરે છે અને ગુણ ગુણને ઉત્પન્ન કરે છે એવો નિયમ છે

જ્ઞાન પણ વિશેષ ગુણ છે. હવે જો શરીરમાં જ્ઞાન હોય તો તે તેના અવયવો હાથ, પગ, જઠર આદિના જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલું હોવું જોઈએ, પણ અવયવોમાં જ્ઞાન નથી એ તો ચોક્કસ છે, તો પછી શરીરમાં જ્ઞાન આવ્યું ક્યાથી ? શરીરના અવયવોમાં પણ જ્ઞાન છે જો એમ માનવામાં આવે તો, એ ખોટું છે. ધારો કે હાથમાં જ્ઞાન છે અને તથી એ ચેતન છે. હવે હાથે કોઈ સ્પર્શનું જ્ઞાન મેળવ્યું અને પછી કોઈ કારણથી હાથ કપાઈ ગયો, તો પછી હાથે અનુભવેના અર્થનું સ્મરણ ન જ થવું જોઈએ; કારણ કે કોઈ ખીજાએ અનુભવેના અર્થનું કોઈ ખીજાને સ્મરણ થવું નથી અનુભવ કરનાર અને સ્મરણ કરનાર એક જ વ્યક્તિ હોય છે આ તો સામાનિક અને સાર્વદિક નિયમ છે. હાથ કપાઈ ગયા પછી પણ તેનાથી જે અર્થનું જ્ઞાન થયું હોય છે તેનું સ્મરણ થાય છે માટે હાથ આદિ અવયવોમાં જ્ઞાન નથી. અવયવોમાં જ્ઞાન નથી તો અવયવોમાં પણ જ્ઞાન નથી એમ માનવું જ જોઈએ.

વળી શરીરના મૂળ અવયવો તો પાર્થિવ પરમાણુઓ છે હરેક પરમાણુમાં જ્ઞાન છે એમ પણ પૂર્વપક્ષાદીએ માનવું રહ્યું, અને તેને લીધે હરેક પરમાણુ ચેતન છે એમ પણ સ્વીકારવું જોઈએ હવે રિચારો કે શરીરમાં કેટલા પરમાણુઓ છે ? કરોડો પરમાણુઓ છે એમ તો તમે પણ સ્વીકારશો. આ કરોડો પરમાણુઓ ચેતન છે તો પછી એક શરીરમાં કરોડો ચેતન છે એમ માનવું જોઈએ, અને જો એમ માનવામાં આવે તો એ બધા ચેતનોના એકમત કેવી રીતે થઈ શકે ? એકમત થયા સિવાય શરીરની પ્રવૃત્તિ પણ થઈ શકે નહિ. માટે જ્ઞાનનું અધિકરણ શરીર નથી

શરીરને જો ચેતન માનવામાં આવે તો મૃત શરીરને બાળી નાખ્યા પછી એ શરીર જે પાપ અને પુણ્ય કર્યા છે તેના ફળનો ભોક્તા કોણ થશે ? ખીજાના કર્મનું ફળ કોઈ ત્રીજાને તો ન જ મળે આપ કોક અને તૃપ્તિ કોક ખીજાને યાજ આતુ અધર જગતમાં જોવામાં આવતું નથી આના દોષને શાસ્ત્રમાં કૃતહાનિ = કરેલાની હાનિ અને અકૃતાખ્યાગમ 'નહી' કરેલા કર્મના ફળની પ્રાપ્તિ ' કહેવામાં આવે છે

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે જ્ઞાન શરીરનું કે ઇન્દ્રિયનું કાય નથી તેથી શરીર કે ઇન્દ્રિયો ચેતન નથી ॥ ૪ ॥

જો નાસ્તિક લોકો કહે કે, હાથ, પગ આદિ શરીરના અવયવોમાં પણ

મુદ્ધમરૂપે જ્ઞાન છે અને તેથી જ શરીરમાં પણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, માટે શરીરમાં જ્ઞાન મુખ્ય કારણમુખ્યપૂર્વક જ છે. આ સંકાનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં આપે છે.

કાર્યેષુ જ્ઞાનાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ—(સર્વેષુ) પૃથ્વીના સર્વ કાર્યોમાં (જ્ઞાનાત્) જ્ઞાન હોવું જોઈએ.

ભાવાર્થ—જે શરીરના અવયવોમાં જ્ઞાન માનો તો તેના પણ અવયવોમાં જ્ઞાન માનવું જ જોઈએ. એ પ્રમાણે મૂળ કારણ પરમાણુઓમાં પણ જ્ઞાન માનવું જોઈએ, અને જે પરમાણુઓમાં જ્ઞાન માનવામાં આવે તો પરમાણુઓથી ક્રમથી બનતા બધા જ કાર્યોમાં જ્ઞાન હોવું જોઈએ. ધણે પાપાણ્ય—પત્થર, ઈંટ, મુનો, વગેરેમાં પણ જ્ઞાન હોવું જોઈએ કારણ કે, એ બધાં પૃથ્વીના પરમાણુઓમાંથી જ બનેલાં છે; માટે પત્થર આદિમાં પણ જ્ઞાન જણાવું જોઈએ. ॥ ૫ ॥

જે નાસ્તિક લોકો એમ કહે કે, ધણમાં અને પત્થર આદિમાં પણ જ્ઞાન છે, પણ તેની ઉપલબ્ધિ આપણને થતી નથી કારણ કે તેમાં જ્ઞાન બહુ જ સૂક્ષ્મ રૂપે રહે છે. શરીરમાં તો ખૂબ જ સ્ફુટતાથી જ્ઞાન હોય છે માટે શરીરમાં જ્ઞાનની ઉપલબ્ધિ ધર્ષ શકે છે. આ સંકાનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં છે.

મજ્ઞાનાદ્ય ॥ ૬ ॥

પદાર્થ—(ચ) અને (મજ્ઞાનાત્) ન હોવાથી.

ભાવાર્થ—ધણ અને પત્થર આદિમાં જ્ઞાન નથી માટે તેમાં જ્ઞાનની ઉપલબ્ધિ થતી નથી, તેમા જ્ઞાન બહુ જ સૂક્ષ્મરૂપે હોવાથી નથી જણાવું એમ નહિ.

પત્થર આદિમાં કોઈ પણ પ્રમાણથી જ્ઞાનની ઉપલબ્ધિ થતી નથી. પ્રમાણોથી ન જણાય છતાં જે પત્થરમાં જ્ઞાન માનવામાં આવે તો માણસને માથે શીંગડા છે એમ શા માટે ન માનવું? શીંગડા નથી જણાતાં એ તો મુદ્ધમતાને લીધે, એ તમારા હેતુનો ઉપયોગ સર્વત્ર સહેલાઈથી કરી શકાય છે. માટે સ્વીકાર કરો કે, અપ્રમાણિક વસ્તુ માની શકાય નહિ. આથી સિદ્ધ થયું કે, શરીરના અવયવોમાં જ્ઞાન નથી માટે શરીરમાં પણ જ્ઞાન નથી; એથી જ્ઞાનનો આધાર શરીરથી કોઈ જુદો જ હોવો જોઈએ. એ જ્ઞાનનો આધાર જે હોય તે જ આત્મા ॥ ૬ ॥

શ્રોત્ર આદિ કરણો (ઈન્દ્રિયો)નો પ્રેરક અથવા શ્રોત્ર આદિ કરણોનો અધિગ્રાતા આત્મા છે તેથી શ્રોત્ર આદિ કરણોથી આત્માનું અનુમાન થાય છે. શ્રોત્ર આદિ કરણો આત્મારૂપ સાધ્યનો હેતુ છે. આમ જે આગળ કહેવામાં

આવ્યું છે તેના ઉપર કેટલાક પૂર્વપક્ષગ્રાહીઓ તકા કરે છે કે, દિદિયો આત્માને જાણવાનો હેતુ યર્થ શકે નહિ કારણ કે દિદિયો કઈ આત્મામાંથી ઉત્પન્ન થતી નથી. ધુમાડો અગ્નિથી ઉત્પન્ન થાય છે માટે તે (ધુમાડો) અગ્નિને જાણતી શકે છે આ ઉપરથી એવું માનવામાં આવે છે કે જે હેતુમાં સાધ્યનું તાદાત્મ્ય હોય અથવા જે હેતુ સાધ્યથી ઉત્પન્ન થતો હોય તે જ હેતુ સત્ય હેતુ અથવા સાપક હેતુ યર્થ શકે છે. ખીન્ને નહિ પૂર્વપક્ષગ્રાહીઓના આ કથનનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે કે —

અન્યથેવ હેતુરિત્યનપદેશ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ—(હતુ) હેતુ (અન્યથા એવ) સાધ્યથી જુદો જ હોય છે માટે (અનપદેશ) તાદાત્મ્ય-વરિત હેતુ હેતુભાસ છે

ભાવાર્થ—હેતુ સાધ્યથી જુદો જ હોય છે જો સાધ્ય એ જ હેતુ હોય તો સાધ્યને સાધકાની જરૂર જ ક્યા રહી?

ખીન્તુ અગ્નિથી ધુમાડો ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી ધુમાડો અગ્નિનું કાર્ય છે એ વાત પણ ખરી, પણ અહીં એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે કેવળ કાર્યરૂપ હેતુ હોય છે અને ખીન્ન હેતુ નથી હોતા એમ નહિ હેતુને સાપક થવામાં તેમાં (હેતુમાં) સાધ્યથી ઉત્પત્તિ છે એ કારણ નથી હેતુને સાપક થવામાં ખીન્તુ પણ કારણ છે એ તમારે જાણવું જોઈએ ॥ ૭ ॥

સાધ્યને જાણનાર હેતુ કોણ યર્થ શકે અને ક્યા કારણથી હેતુમાં સાપકતા આવે છે? તે આ સૂત્રમાં શાસ્ત્રકાર જણાવે છે

અર્થાન્તર દ્વાર્યાન્તરસ્થાનપદેશ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ—(હિ) કારણ કે (અર્થાન્તરમ્) જુદા અર્થ (અર્થાન્તરસ્ય) જુદા અર્થનો સાપક હેતુ યર્થ શકે છે માટે (અનપદેશ) સ્વભાવ વિશેષને માન્યા વગર કારને જ હેતુ તરીકે બતાવવું એ હેતુભાસ છે

ભાવાર્થ—ધુમાડો અગ્નિનું કાર્ય છે એ વાત સાચી છે પણ કેવળ કાર્ય હોવાથી જ એ અગ્નિને જાણનારો નથી ધુમાડામાં એક જાતનો સ્વભાવ છે જેને અગ્નિની વ્યાપ્તિ કહેવામાં આવે છે એ વ્યાપ્તિના બળે ધુમાડો અગ્નિને જાણવે છે

અન્ય આદિથી ધુમાડો જોઈતો જુદો છે તેટલો જ અગ્નિથી પણ એ જુદો છે ત્યાં ધુમાડો અન્યનો સાપક હેતુ યર્થ શકતો નથી અને અગ્નિનો યર્થ

શકે છે એનું કારણ એ છે કે, અશ્વની વ્યાપ્તિ ધુમાડામાં નથી અને અગ્નિની વ્યાપ્તિ ધુમાડામાં છે

વ્યાપ્તિ, અવિનાશાય અને અનૌપાધિક સબધ આ ત્રણે શબ્દો એક જ અર્થમાં વપરાય છે

આ ઉપરથી સમજવું જોઈએ કે, તદુત્પત્તિ અને તાદાત્મ્ય એ જ વ્યાપ્તિ છે એ માનવું જૂલભરેલું છે જેમાં તદુત્પત્તિ અને તાદાત્મ્ય ન હોય તેમાં પણ સાધ્યની વ્યાપ્તિ હોઈ શકે છે, માટે જ્ઞાનમ્, દ્રવ્યાધિતમ્ ગુણત્વાન્ । જ્ઞાન એ દ્રવ્યનું આધિત છે, કારણ કે, તે ગુણ છે આ યુક્તિથી પૃથ્વી આદિ આઠ દ્રવ્યથી અતિરિક્ત કોઈ નાનમું દ્રવ્ય છે કે, જે જ્ઞાનનું અધિકરણ છે, એ વાત ખરી ઠરે છે ॥ ૮ ॥

હવે જેમાં તદુત્પત્તિ (સાધ્યમાથી ઉત્પત્તિ) નથી તેમ સાધ્યનું તાદાત્મ્ય પણ નથી એવા સત્ય હેતુઓ ગણાવે છે

સયોગિ સમવાયેકાર્થસમવાયિ વિરોધિ ચ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ—(સયોગિ) સ યોગનાળુ, (સમવાયિ) સમવાય સંબંધનાળુ, (યુક્તાર્થ સમવાયિ) એક જ અર્થમાં સમવાય સંબંધમાં રહેનાર (ચ) અને (વિરોધિ) સાધ્ય સાથે વિરોધ ધરાવનાર પણ નિગ અર્થાત્ હેતુ હોઈ શકે છે

ભાવાર્થ—શરીર ત્વગ્વત્, શરીરત્વાત્ શરીર ત્વકવાળુ (ચામડીનાળુ) છે, કારણ કે શરીર હોવાથી કોઈ પણ શરીર ચામડી વગરનું હોતું નથી ત્વક શબ્દનો અર્થ એ ■ કે, જેમાં વૃદ્ધિ અને ક્ષય થાય એવું કોઈ દ્રવ્ય કે જે શરીરનું સહજ આવરણ છે તેનું નામ ત્વક એટલે એનો અર્થ ચામડી થાય છે

ત્વક શરીરનું કાર્થ નથી પણ શરીર સાથે જન્મેલું અને શરીર સાથે સયોગ પામેલું દ્રવ્ય છે અહીં ત્વકરૂપ સાધ્યનો શરીર સાથે સયોગ સબધ છે માટે શરીરત્વ ત્વકરૂપ સાધ્યનો સયોગિ હેતુ છે, અને તે સત્ય હેતુ છે જ્યાં જ્યાં શરીરત્વ હોય ત્યાં ત્યાં ત્વક (ચામડી) હોય જ

હવે સમવાયિ લિંગ (હેતુ) તપાસો

આકાશ પરિમાણવત્ દ્રવ્યત્વાત્ । આકાશ પરિમાણનાળુ છે, કારણ કે એ દ્રવ્ય છે કોઈ પણ દ્રવ્ય પરિમાણ (માપ) વગરનું હોતું નથી માટે જેમ ધટ—આદિ દ્રવ્યો પરિમાણવાળા છે તેમ આકાશ દ્રવ્ય પણ પરિમાણનાળુ છે

અહીં આકાશમાં પરિમાણ સાધ્ય છે અને દ્રવ્યત્વ હેતુ છે દ્રવ્યત્વ

આકાશમાં સમવાય સંબંધથી રહે છે માટે દ્રવ્યત્વ હેતુ સમવાયિ હેતુ છે એમ સમજવું. ત્વકસાધ્યક શરીરત્વ હેતુમાં તદુત્પત્તિ તેમ તાદાત્મ્ય નથી છતાં વ્યાપ્તિના બળે શરીરત્વ હેતુ સત્ય ઠરે છે.

આકાશમાં પરિભાણસાધ્યક દ્રવ્યત્વ હેતુમાં પણ તાદાત્મ્ય કે તદુત્પત્તિ નથી છતાં, વ્યાપ્તિના બળે દ્રવ્યત્વ હેતુથી આકાશમાં પરિભાણનું અનુમાન થઈ શકે છે. આ પ્રમાણે સંયોગિ અને સમવાયિ બે પ્રકારનાં લિંગ આ સૂત્રમાં ઉદાહરણ સાથે બતાવવામાં આવ્યાં છે, અને વિરોધિ લિંગ આગમનાં સૂત્રમાં એકાધસમવાયિ ઉદાહરણ સાથે બતાવવામાં આવશે. ॥ ૬ ॥

હવે સૂત્રકાર એકાધસમવાયિ લિંગ કાને કહે છે તે સમજાવે છે.

કાર્ય કાર્યાન્તરસ્ય ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ—(કાર્યમ્) ૩૫ આદિ કાર્ય (કાર્યાન્તરસ્ય) સ્પર્શ આદિ કોઈ બીજા કાર્યનું લિંગ બને છે.

હાવાર્થ—નવપદ્ધવનું ૩૫ જોઈને તેમાં રહેલા કામળ સ્પર્શનું અનુમાન થાય છે. પાંદેલી કેરીના ખાસ ૩૫ને જોઈ તેમાં રહેલા મધુરરસનું અનુમાન થાય છે. આ ઉદાહરણોમાં એ ૧ અર્થમાં સમવાય સંબંધથી રહેલા બે ગુણોમાંથી એક ગુણનું આક્રુપ પ્રત્યક્ષ થાય છે જ્યારે બીજા (સ્પર્શનું) ગુણનું અનુમાન ૩૫થી થાય છે. બંને ગુણો એક ૧ અર્થમાં સમવાય સંબંધથી રહેલા હોવાથી એકાધસમવાયી કહેવાય છે. ॥ ૧૦ ॥

હવે વિરોધિ લિંગને સમજાવવું સૂત્ર લખે છે.

વિરોધ્યભૂતં ભૂતસ્ય ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ—(અભૂતમ્) નહીં થયેલા વરસાદ (ભૂતસ્ય) થયેલા વાયુના સંયોગનું (વિરોધિ) વિરોધી લિંગ છે.

હાવાર્થ—ઓમાસામાં આકાશમાં વાદળાઓનો ઘટાટોપ ખૂબ હોય અને હમણાં ૧ વરસાદ તૂટી પડશે એમ લાગે છે છતાં, વરસાદ ન પડે અને વાદળાં વેરાઈ જાય ત્યારે એવું અનુમાન થાય છે કે વરસાદ ન થયો એ વાદળાં સાથે પવનનો ભારે સંયોગ થયો અને તે વાદળાંઓને બીજાં ઢેકાણે ઘસડી ગયો એમ સૂચવે છે. અહીં ‘વરસાદ ન થયો’ એ ‘અભૂત’ લિંગ થયેલા વાયુ-સંયોગનું=ભૂતનું વિરોધી લિંગ ગણાય. કારણ કે ‘ન થવું’ અને ‘થવું’ આ પરસ્પર વિરોધિ છે. ॥ ૧૧ ॥

હવે વિરોધિ લિંગનું બીજું ઉદાહરણ આપે છે.

મૂતમમૂતસ્ય ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ—(મૂતમ્) થયેલો વરસાદ (અમૂતસ્ય) નહીં થયેલા વર્ષા-પ્રતિબંધક વાયુના સંયોગનું લિંગ છે.

ભાવાર્થ—જ્યારે વાદળોના ઘટોટોપ પછી મુસળધાર વરસાદ પડ્યા માટે છે, ત્યારે એવું અનુમાન કરવામાં આવે છે કે વરસાદને રોકનાર વાયુનો સંયોગ વાદળો સાથે થયો નથી. અહીં થયેલો વરસાદ એ મૂત કહેવાય છે અને નહીં થયેલો વર્ષાપ્રતિબંધક વાદળો સાથેનો સંયોગ અમૂત કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે ‘મૂત’ ‘અમૂત’નું લિંગ કહેવાય છે. વ્યવહારમાં આમાં ખીજાં અસંખ્ય ઉદાહરણો મળી શકે છે.

ઉપરનાં ઉદાહરણોમાં વાયુસંયોગનાં અને વૃદ્ધિના અભાવમાં તાદાત્મ્ય અને તદુત્પત્તિ નથી છતાં વ્યાપ્તિના બળે અનુમાન થઈ શકે છે. ॥ ૧૨ ॥

મૂતો મૂતસ્ય ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ—(મૂત.) વિરોધી વિઘ્નમાન (મૂતસ્ય) વિરોધી વિઘ્નમાન સાધ્યનો હેતુ બને છે.

ભાવાર્થ—સાપ જ્યારે કુંદોડ મારતો અમુક ઠેકાણે ફરતો જોવામાં આવે છે ત્યારે લોકો એવું અનુમાન કરે છે કે આટલામાં કોઈ જાગામાં ‘તોળિયો’ સંતાયેલો છે. સાપ તોળિયાનો વિરોધી છે. માટે વિઘ્નમાન કુંદોડ મારતો સાપ વિઘ્નમાન વિરોધી તોળિયાનો હેતુ બને છે. અહીં જૂરનો અર્થ ‘વિઘ્નમાન’ સમજાવેલો.

અહીં પણ સાપ તોળિયાનું કાર્ય નથી છતાં કુંદોડ મારતો સાપ તોળિયાનું અનુમાન કરાવે છે એ વ્યાપ્તિના બળે અનુમાન થઈ શકે છે.

આ ઉપરથી સમજાવું જોઈએ કે તાદાત્મ્ય અને તદુત્પત્તિમાં જ વ્યાપ્તિ સમાપ્ત થતી નથી. ॥ ૧૩ ॥

હવે સંયોગિ આદિ ચાર જાતનાં લિંગ ચૂન લગાં સ્પર્શનાં છે તેનું પ્રયોજન શું છે ? તે આ સૂત્રમાં સમજાવેલ છે.

પ્રતિસિદ્ધિર્વ્યવસ્થાપકત્વાદપદેશસ્ય ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ—(અપદેશસ્ય) હેતુ (પ્રતિસિદ્ધિર્વ્યવસ્થાપક) સમજાવવા વ્યાપ્તિ-વિધિદ દોષ ત્યારે જ બની શકે છે.

ભાવાર્થ—‘હેતુ’ એને કહેવાય છે કે સાધ્યની જગ્યામાં વ્યાપ્તિ દોષ. આ સૂત્રમાં પ્રતિસિદ્ધિનો અર્થ ‘સમજાવવા વ્યાપ્તિ’ કરેલો છે. સમજાવવા વ્યાપ્તિ

એટલે યાદ આવતી વ્યાપ્તિ. તેથી સ્મર્યમાણવ્યાપ્તિવિશિષ્ટ હેતુ એ પાંચ અવયવોમાનો એક અવયવ ગણાય છે. પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, ઉદાહરણ, ઉપનયન અને નિગમન આ પાંચ અવયવો દ્વારા ખીજને અજ્ઞાત અર્થ સમજાવી શકાય છે.

ધુમાગ્રથી અગ્નિનું અનુમાન સારે જ થઈ શકે છે કે, જ્યારે અગ્નિની વ્યાપ્તિ ધુમાગ્રમાં છે એવું યાદ આવે, જો એ વ્યાપ્તિ યાદ ન આવે તો ધુમાગ્રથી પણ અગ્નિનું અનુમાન ન થઈ શકે, માટે સ્મર્યમાણવ્યાપ્તિવિશિષ્ટ હેતુ એ જ સાચો હેતુ છે.

શ્રોત્રાદિ કરણો (હૃદયો) માં તેના અધિષ્ઠાતા અથવા પ્રયોજકની વ્યાપ્તિ છે માટે જ કરણોદ્વારા તેના અધિષ્ઠાતાનું અનુમાન થઈ શકે છે.

નાસ્તિક લોકો જ્ઞાનને જે શરીરનો ગુણ જતાવે છે તેમાં શરીર અને જ્ઞાનની કોઈ વ્યાપ્તિ જણાતી નથી, કારણ કે મૃત શરીરમાં જ્ઞાન હોતું નથી. ખીજ દોરો પણ આગળ જણાવ્યા છે તે અહીં યાદ કરી લેવા. વ્યાપ્તિ વગરનો હેતુ એ દેવતાભાસ છે. માટે જ્ઞાનમ્ પ્રવ્યાપ્તિમ્ ગુણત્વાત્ આ ગુણત્વ હેતુથી આઠ દ્રવ્યોથી અતિરિક્ત નવમા દ્રવ્યનું અનુમાન કરવું એ જ સત્ય છે. એ નવમા દ્રવ્યનું નામ 'આત્મા' છે એ તો વેદના મત્રોથી સિદ્ધ થાય છે.

જુઓ આ મંત્ર ઋગ્વેદ અને યજુર્વેદમાં છે.

આત્માનં વે મનસારાદજાનામ્ અથો દિવોપતયન્તં પતઃપ્મ । શિરોઽપર્યવ પથિભિઃ સુગેભિરરેણુભિર્વેદમાનં પતતિ । ઋગ્વેદ ૧-૧૬૩-૬, યજુ. ૨૨-૧૭ અથર્વવેદમાં પણ આત્મા શબ્દ આવે છે. જુઓ.

યોઽસ્માન્ દ્રેષ્ટિ તમારમા દ્રેષ્ટુ ચ વર્વે દ્વિષ્મ સ આત્માનં દ્રેષ્ટુ ॥

અથર્વ. કાં. ૧૬-સ. ૭ મંત્ર ૫.

આ મંત્રોમાં 'આત્મા' શબ્દનો ઉલ્લેખ સ્પષ્ટ છે.

સાધ્યની વ્યાપ્તિ જોમાં હોય તે સત્ય હેતુ થઈ શકે છે. હવે વિચાર એ કરવાનો છે કે, વ્યાપ્તિ એટલે શું ?

વ્યાપ્તિનું ખીજું નામ અવિનાશાવ છે.

અનૌપાધિકઃ સમ્યન્થો વ્યાપ્તિઃ । હેતુનું સાધ્ય સાથે જે અવ્યભિચારિ સામાનાધિકરણ છે તેનું નામ વ્યાપ્તિ. વૈશેષિક દર્શન ઉપર ભાષ્ય કરનાર શ્રી પ્રશસ્તપાદચાર્યના ભાષ્ય ઉપર કંદલી નામની ટીકા લખનાર શ્રી શ્રીધરાચાર્ય પણ લખે છે કે, અપિ મો. કૌડ્યમવિનાશાવો નામ ? અવ્યભિચાર. અવિનાશાવ એટલે શું ? અવ્યભિચાર, એટલે કે સાધ્ય સાથે જેનો વ્યભિચાર ન હોય.

અર્થાત્ સાધ્ય સાથે જેનું ચોક્કસ સામાનાધિકરણ હોય અને સાધ્યના અભાવ સાથે ન હોય. જ્યાં જ્યાં હેતુ હોય ત્યાં ત્યાં સાધ્યનું ચોક્કસ હોવું અને સાધ્ય ન હોય ત્યાં હેતુનું ન હોવું; એનું નામ વ્યાપ્તિ અથવા ‘અવિનાશાવ’ છે.

જ્યાં જ્યાં ધુમાડો છે ત્યાં ત્યાં અગ્નિ ચોક્કસ હોય છે અને જ્યાં અગ્નિ નથી, ત્યાં ધુમાડો નથી, એટલે અગ્નિનો ધુમાડા સાથે અનૌપાધિક સંબંધ છે. તેથી જ પર્વતો વહિમાન ધૂમાત્ અહીં ધુમાડો જે હેતુ તરીકે છે તે સત્ય છે. પણ પર્વતો ધૂમવાત્ વહે; આ ઠંડાણે ધુમાડાને સાધ્ય બનાવ્યું છે અને અગ્નિને હેતુ બનાવ્યો છે; ધુમાડાનો સંબંધ અગ્નિમાં અનૌપાધિક નથી એટલે હેતુ ખોટો યર્થ પડે છે, અર્થાત્ ‘હેત્વાભાસ’ યર્થ જાય છે. જ્યાં જ્યાં અગ્નિ હોય છે ત્યાં ત્યાં ધુમાડો હોતો નથી. તપાવેલા લાલચોળ લોહના ઠંડકમાં અગ્નિ છે પણ ધુમાડો નથી.

ત્યારે હવે જુઓ કે, અગ્નિનો અનૌપાધિક સંબંધ ધુમાડામાં છે પણ ધુમાડાનો અનૌપાધિક સંબંધ અગ્નિમાં નથી, આનું કારણ શું?

ધુમાડાનો અગ્નિમાં જે સંબંધ છે તે સૌપાધિક સંબંધ છે. ઉપાધિવાળો હેતુ હેત્વાભાસ બની જાય છે. હવે ઉપાધિ એટલે શું એનો વિચાર દાર્શનિક રીતે કરો. વૈશેષિકશાસ્ત્રના નિષ્ણતાત્મકે ‘ઉપાધિ’ના અર્થ આ પ્રમાણે કર્યો છે.

સાધ્યવ્યાપકત્વે સતિ સાધનામ્યાપકત્વમ્ ઉપાધિઃ જે અર્થ સાધ્યનો વ્યાપક હોય અને સાધન અર્થાત્ હેતુનો અવ્યાપક હોય તેનું નામ ‘ઉપાધિ’ છે.

ધૂમવાત્ વહે: અહીં સાધ્ય ધુમાડો છે અને સાધન અગ્નિ છે. ધુમાડો ત્યારે જ ઉત્પન્ન થાય જ્યારે ઈધન લીધું હોય; માટે આર્દેન્ધનસંયોગ (લીલા-ઈધનનો સંયોગ) ધુમાડા રૂપ સાધ્યનો વ્યાપક છે અને અગ્નિ રૂપ સાધનનો અવ્યાપક છે. આ કારણથી ધૂમસાધ્ય અગ્નિ હેતુ સૌપાધિક (ઉપાધિવાળો) છે અને તેથી તે હેત્વાભાસ ઠરે છે. માટે અનૌપાધિક સંબંધવાળો હેતુ જ સત્ય હેતુ માય છે, આ કારણથી અનૌપાધિક સંબંધ એ જ વ્યાપ્તિ અને એ જ અવિનાશાવ-સંબંધ.

વિદ્વાનોએ વ્યાપ્તિનાં ધણાં લક્ષણો બાંધ્યાં છે તે બધાં અહીં લખી મંથને વધારી મૂકવા મને ઠીક લાગતું નથી. અનૌપાધિક સંબંધને વ્યાપ્તિ માનવામાં વિદ્વાનોનો મોટો ભાગ સંમત છે. ॥ ૧૪ ॥

હવે ‘હેત્વાભાસ’નું પ્રકરણ શરૂ કરે છે. હેત્વાભાસનું સામાન્ય લક્ષણ શું? અને ‘હેત્વાભાસ’ કેટલા છે? એ બાબત આ સ્તરમાં સમજાવે છે.

અપ્રસિદ્ધોડનપદ્ધેયોડસન્ સંદિગ્ધધ્યાનપદ્ધેયઃ ॥ ૧૫ ॥

પદ્ધત્—(અપ્રસિદ્ધઃ) જેમાં વ્યાપ્તિ ન હોય તે અને જેમાં વિરુદ્ધ વ્યાપ્તિ હોય તે (અનપદ્ધેયઃ) દેત્વાભાસ છે. (અસન્) હેતુ જગ્યાએ પક્ષમાં ન હોય ત્યારે તે પણ દેત્વાભાસ કહેવાય છે. (ચ) અને (સંદિગ્ધઃ) અનેકાતિક (અનપદ્ધેયઃ) દેત્વાભાસ.

ભાવાધ—આ સૂત્રમાં બે ‘અનપદ્ધેય’ પદ આવ્યાં છે, તે બંને દેત્વાભાસના અર્થમાં પ્રયોગનવાં છે. અપ્રસિદ્ધઃ એટલે જેમાં વ્યાપ્તિ જ ન હોય અથવા વિપરીત વ્યાપ્તિ હોય તે દેત્વાભાસ.

અસન્ એટલે જે હેતુ પક્ષનો ધર્મ જ ન હોય તે દેત્વાભાસ.

સંદિગ્ધ એટલે સાધારણ અનેકાતિક, અસાધારણ અનેકાતિક અને અનુપસંહારી દેત્વાભાસ.

આ રીતે ‘આ સૂત્રમાં ત્રણ દેત્વાભાસ બતાવ્યા છે, તેના ઉદાહરણો આગળનાં સૂત્રોમાં બતાવ્યાં છે.

શ્રી. ૫. આપંથુનિએ અપ્રસિદ્ધોડનપદ્ધેયઃ ॥ ૧૫ ॥ અને અસન્ સંદિગ્ધ ધ્યાનપદ્ધેયઃ ॥ ૧૬ ॥ આમ બે સૂત્રો બતાવ્યાં છે. અન્ય આચાર્યોએ એક જ સૂત્ર માન્યું છે. જુદાં બે માને અથવા એક માને તો પણ અર્થમાં કરી દૂરક પડતો નથી.

આ સૂત્રમાં મહામુનિ કહ્યાદે અપ્રસિદ્ધ, અસન્ અને સંદિગ્ધ એમ ત્રણ દેત્વાભાસ બતાવ્યા છે. ન્યાયદર્શનમાં મહામુનિશ્રી ગૌતમે પાંચ દેત્વાભાસ બતાવ્યા છે. સવ્યભિચારવિરુદ્ધપ્રકરણસમસાધ્યસમાવીતકાલા દેત્વાભાસા. ॥

ન્યા. દ. ૧. અ. સુ. ૪

(૧) સવ્યભિચાર, (૨) વિરુદ્ધ, (૩) પ્રકરણસમ, (૪) સાધ્યસમ, (૫) અતીતકાલ. અતીતકાલનું ખીજુ નામ ‘બાધ’ દેત્વાભાસ છે.

મહામુનિશ્રી કહ્યાદે ‘પ્રકરણસમ’ અને ‘અતીતકાલ’ દેત્વાભાસને જુદા ગણ્યા નથી, પણ ત્રણમાં જ સમાવી દીધા છે. આધુનિક નૈયાયિકો ‘અતીતકાલ’ને ‘બાધ’, ‘પ્રકરણસમ’ને ‘સત્પ્રતિપક્ષ’ અને સવ્યભિચારને ‘અનેકાતિક’ દેત્વાભાસ કહે છે.

પ્રશ્ન—હેતુ સાચો છે એની કસોટી શી?

ઉત્તર—આનો એક ઉત્તર તો એ આપવામાં આવ્યો છે કે જે હેતુમાં વ્યાપ્તિ નિર્દોષ હશે તો હેતુ સાચો જ છે, એમ માનવું.

ખીન્ને ઉત્તર એ છે કે, સાચા હેતુમાં પાંચ ગમક હોય છે. (૧) હેતુનું પક્ષમાં હોવું હેતોઃ પક્ષસત્ત્વમ્ । (૨) સપક્ષમાં હેતુનું હોવું. હેતોઃ સપક્ષસત્ત્વમ્ । (૩) હેતુનું વિપક્ષમાં ન હોવું. હેતોઃ વિપક્ષસત્ત્વમ્ । (૪) પક્ષમાં સાધ્યના અભાવને સાધનાર કાર્થખીન્ન હેતુનું ન હોવું. હેતોરસત્ત્વત્તિપક્ષત્ત્વમ્ । (૫) પક્ષમાં સાધ્યના અભાવનું ન હોવું. હેતોરવાધિત્ત્વમ્ । આ પાંચ ગમક જે હેતુમાં હોય તે સદ્હેતુ, અને આ પાંચમાંથી કોઇપણ એક ગમકનો જે હેતુમાં અભાવ હોય તે હેતુ હેત્વાભાસ બની જાય છે.

પ્રશ્ન—પક્ષ, સપક્ષ અને વિપક્ષ એટલે શું ?

જેમાં સાધ્યનો સંદેહ હોય અથવા જેમાં સાધ્યને સિદ્ધ કરવાની ઇચ્છા હોય તે ‘પક્ષ’. સંદિગ્ધસાધ્યવાન્ પક્ષઃ ।

જેમાં સાધ્યનો નિશ્ચય હોય તે ‘સપક્ષ.’ નિશ્ચિતસાધ્યવાન્ સપક્ષઃ ।

જેમાં સાધ્યનો અભાવ ચોક્કસ જણાતો હોય તે ‘વિપક્ષ’ નિશ્ચિત-સાધ્યાભાવવાન્ વિપક્ષઃ ।

પ્રશ્ન—આ બધું એકાદ ઉદાહરણ આપી સમજાવો.

ઉત્તર—જુઓ, ‘પર્વતો વહિમાન્ ધૂમવત્વાન્’ પર્વત અગ્નિવાળો છે કારણ કે તેમાંથી ધુમાડો નીકળે છે.

આ ઉદાહરણમાં ‘ધુમાડો’ એ હેતુ છે અને અગ્નિ સાધ્ય છે. ‘પર્વત’ પક્ષ છે, કારણ કે એમાં સાધ્ય સંદિગ્ધ છે. પર્વતરૂપ પક્ષમાં ધુમાડો હેતુ તરીકે છે. જ. મહાનસ=રસોડું. રસોડામાં અગ્નિ છે જ માટે મહાનસ ‘સપક્ષ’ કહેવાય છે અને તેમાં પણ ધુમાડો રૂપ હેતુ છે જ.

સરોવરમાં અગ્નિ નથી એ ચોક્કસ છે માટે સરોવર ‘વિપક્ષ’ કહેવાય છે અને એમાં ધુમાડો પણ નથી જ; પર્વત રૂપ પક્ષમાં અગ્નિના અભાવને સિદ્ધ કરનાર કાર્થખીન્ને હેતુ પણ નથી જ, માટે ‘અસત્ત્વત્તિપક્ષત્ત્વ’ પણ હેતુમાં આવી જ જાય છે. પર્વત રૂપ પક્ષમાં અગ્નિ છે, અગ્નિનો અભાવ નથી જ. માટે હેતુમાં અબાધિત્ત્વ એ પાંચમું ગમક પણ આવી જ જાય છે. માટે ઉપર બતાવેલા સ્થળમાં ધુમાડો જે હેતુ તરીકે છે તે સદ્હેતુ છે.

હેત્વાભાસમાં ઉપર જણાવેલાં પાંચ ગમકોમાંથી કોઇને કોઇનો પણ અભાવ ચોક્કસ જણાયો જ. બસ, આ જ હેતુ અને હેત્વાભાસ જાણવાની કસોટી છે. ॥ ૧૫ ॥

મહાત્મનિ કલ્યાણના મતમાં અગ્નિદ્વ, અગ્નિદ્વ અને સંકિત્ત એમ ત્રણ

હેલાભાસ છે, એ આગમના સૂત્રમા કહેવાય ગયું છે હવે તેના ઉદાહરણો આપના રહ્યા, તે આ સૂત્રથી સમજાવે છે

આ સૂત્રમા 'અપ્રસિદ્ધ' અને 'અસિદ્ધ' હેલાભાસના ઉદાહરણ આપ્યા છે

યસ્માદિવાણી તસ્માદ્ભ્યઃ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ—(યસ્માદ) ને કારણથી (વિવાણી) સ્ત્રીગણવાળો છે (તસ્માત્) તેથી (અથ) અથ છે

ભાવાર્થ—કોઈ માણસને મોહ થયો, અને મોહ થવાનું કારણ એ બન્યું કે, એણે સસતું, શિયાળા, નર અને વાનર ઉપર દષ્ટિ કરી તો ત્યાં તેણે સ્ત્રીગણનો અભાવ જોયો અને તેની સાથે જ અશ્વત્થનો પણ અભાવ જોયો આ ઉપરથી તેણે એવો નિષ્કર્ષ થોડોયો કે, જ્યાં સ્ત્રીગણનો અભાવ છે ત્યાં અશ્વત્થનો અભાવ છે, માટે જ્યાં સ્ત્રીગણ હોય ત્યાં અશ્વત્થ હોવું જોઈએ એટલે કે જે સ્ત્રીગણવાળો હોય તે અશ્વત્થ આ ઉપરથી તે માણસ આ પ્રમાણે પક્ષ અને હેતુનો નિર્દોષ કરે છે કે, કર્મ (રાસમ) ક્ષય, વિપાણિત્વાદ રાસભ (ગધેડા)ને પક્ષ બતાવ્યો, તેમાં અશ્વત્થ સાધ્ય બતાવ્યું અને વિપાણિત્વને હેતુ તરીકે બતાવ્યું

અશ્વત્થની વ્યાપ્તિ વિપાણિત્વ સાથે નથી માટે 'વિપાણિત્વ' અનિદ્ધ હેલાભાસ થયો જ્યાં અશ્વત્થનો અભાવ હોય ત્યાં વિપાણિત્વ હોવું એટલે કે સાધ્યના અભાવનો સાધક હેતુ બને છે અને હેતુમા વિપરીત વ્યાપ્તિ જોઈ શકાય માટે અશ્વત્થ-સાધક વિપાણિત્વ હેતુ વિરુદ્ધ હેલાભાસ પણ છે આ રીતે એક જ ઉદાહરણમા 'અસિદ્ધ' અને 'વિરુદ્ધ' એ હેલાભાસ બતાવ્યા છે

અસિદ્ધ હેતુ ત્રણ પ્રકારના હોય છે (૧) વ્યાપ્તવાસિદ્ધ (૨) સ્વરૂપાસિદ્ધ (૩) આશ્રયાસિદ્ધ

પર્વતો વહિમાન, નીલધૂમાન આ વ્યાપ્તવાસિદ્ધનું ઉદાહરણ છે કારણ કે, નીલધૂમત્વ હેતુતાનો અવગ્રહેક નથી પણ ધૂમત્વ જ હેતુતાનો અવગ્રહેક છે હ્રદો દ્રવ્યમ્, ધૂમાત્ (સરોવર દ્રવ્ય છે, તેમા ધુમાડો હોવાથી) આ સ્વરૂપાસિદ્ધ હેલાભાસનું ઉદાહરણ છે કારણ કે, ધુમાડો પક્ષનો ધર્મ જ બનતો નથી, એટલે ધૂમત્વ દ્રવ્યત્વરૂપ સાધ્યનો સાધક બનતો નથી

કાચનમય પર્વતો વહિમાન ધૂમાત્ અહીં ધૂમરૂપ હેતુનો આશ્રય જે

પર્વત છે તે કાંચનમય નથી એટલે કે, પદ્મમાં પદ્મતાવચ્છેદક નથી માટે આ ઉદાહરણમાં ધૂમ્ર હેતુ આશ્રયાર્થિક બની હેતુભાસ થઈ જાય છે.

વિરુદ્ધ હેતુભાસના કોઈ ખાસ બેદો નથી.

આ રીતે આ સૂત્રમાં વિરુદ્ધ અને અસિદ્ધ એમ બે હેતુભાસો પ્રતાપવામાં આવ્યા છે. ॥ ૧૬ ॥

હવે ત્રીજો હેતુભાસ સૂત્ર ૧૫ માં 'સદિગ્ધ' નામે બતાવ્યો છે તેનું ઉદાહરણ આપી આ સૂત્રમાં સમજાવે છે. સદિગ્ધ હેતુભાસનું નામ 'અનૈકાતિક હેતુભાસ' છે એ પણ આગળ કહેવામાં આવ્યું છે.

यस्माद्विपायी तस्माद् गोरिति चानैकान्तिकरयोदाहरणम् ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ—(યસ્માત્) જેથી (વિપાયા) શીંગડાવાળો છે (તસ્માદ્) તેથી (ગૌઃ) બળદ અથવા ગાય છે (રિતિચ) અને એ (અનૈકાન્તિકરસ્ય) અનેકાતિક = સદિગ્ધ હેતુભાસનું (યોદાહરણમ્) ઉદાહરણ છે.

ભાવાર્થ—જ્યારે કોઈ માણસ ભૂલથી અધિપને (પાડાને) પક્ષ તરીકે ગણી તેમાં ગોત્ર સિદ્ધ કરવા માટે વિપાણિત્વ હેતુ આપે છે, ત્યારે તે હેતુ અનેકાતિક હેતુભાસ બની જાય છે. જેમકે—અયમ્ (સહિવ) ગૌઃ વિપાણિત્વાદ્ આ (પાડો) ગાય છે કારણ કે, તેને શીંગડા છે. આ હેતુ એટલા માટે હેતુભાસ થઈ જાય છે કે જેને શીંગડા હોય તે બધી કંઈ ગાયોના હોય છે એવો નિયમ નથી, બકરીને પણ શીંગડા હોય છે, તેથી કંઈ તે ગાય બનતી નથી.

આને અનેકાતિક હેતુભાસ કહેવાનું કારણ એ છે કે, 'વિપાણિત્વ' ને હેતુ આપ્યો છે તે વિપક્ષમાં પણ હોય છે, સાચો હેતુ વિપક્ષમાં ન જ હોય. ઉદા ઉદાહરણમાં ગોત્ર સાધ્ય છે. જ્યાં સાધ્યનો અભાવ હોય તે 'વિપક્ષ' કહેવાય છે. બકરી, બેંસ આદિમાં ગોત્ર હોતું નથી માટે તે વિપક્ષ છે અને તેમાં વિપાણિત્વરૂપ હેતુનું અસ્તિત્વ છે જ, માટે એ હેતુ નથી પણ હેતુભાસ છે.

'સદિગ્ધ' હેતુભાસ ત્રણ પ્રકારનો છે. ઉપર જે ઉદાહરણ આપ્યું છે, તે 'સાધારણ અનૈકાતિક' હેતુભાસનું સમજવું.

અસાધારણ અનૈકાતિક હેતુભાસનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે—'શ્મશાનં નિત્યં શબ્દાશ્રયત્વ' આકાશ નિત્ય છે, કારણ કે, તે શબ્દનો આશ્રય છે. શબ્દાશ્રયત્વ માત્ર પદ્મમાં જ રહે છે. સપદ્મમાં તે હોવો જ નોકસિયો. ઉપરના ઉદાહરણમાં આકાશ પક્ષ તરીકે છે અને આત્મા, કાળ, પરમાણુઓ વગેરે નિત્ય દ્રવ્યો સપદ્મ કહેવાય છે, એમાં શબ્દાશ્રયત્વ હેતુ નથી માટે એ હેતુભાસને 'અસાધારણ અનૈકાતિક' કહેવામાં આવે છે.

ત્રીને બેદ 'અનુપસહારી' કહેવાય છે તેનું જી નામ 'કેનહા નથી' છે જનન્યવિગ્રામદા હતુ જનનાચરી જેમકે—પરાક્રમિય પ્રનયવાર। બીજા અનિધેય છે, કાત્પ કે તેમા 'પ્રમેયત્વ' છે હવે બીજી જે સાધ્ય છે તે 'અનિધેયત્વ' છે અને તે તે સર્વ પદાર્થો હોય છે એટલે વિષ। મર્દ રહેતો જ નથી આ કારણથી સાધ્ય કેનહાનથી બને છે બીજો તેથી તેનો સાધક પ્રમેયત્વ હેતુ પણ હેત્વાભાસ બની નય છે

આ પ્રમાણે સદિધ હેત્વાભાસ નહુ પ્રકારનો જન્માનો છે સદિધ્ય હેત્વાભાસ સાધ્યનો નિધય નથી કરાવતો પણ સાધ્યમા સદેહ ઉત્પ। કરે છે ॥ ૧૭ ॥

૩-૧-૨ સૂત્રમા ચન્ધ ૨૨, ૩૫ અને અપર્વનું જે જ્ઞાન થાય છે તે આત્માનો હેતુ છે એ હેતુ સાચો હેતુ છે, એ મર્દ પણ બતનો હેત્વાભાસ નથી એ આ સૂત્રમા સમજાવે છે

આત્મેન્દ્રિયાર્થસચ્ચિન્માર્થ ચચ્ચિત્વયત્તે તદન્યત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ—(આત્મેન્દ્રિયાધવચ્ચિન્માર્થ) આત્મા, હૃદય અને અર્થના સરોગનિરોધી (ચત્) જે જ્ઞાન (નિમ્બચત) જ્ઞાન થાય છે (ચત્) તે (અન્યત્) હેત્વાભાસથી છુદુ છે

ભાનાર્થ—ગ્રંથ આદિ અર્થોની પ્રસિદ્ધિ અર્થાત્ જ્ઞાન એ આત્માનું નિગ છે અર્થાત્ સદેહેતુ છે હેત્વાભાસ નથી જ્યાં જ્યાં જ્ઞાન છે ત્યાં ત્યાં આત્મત્વ છે જ આત્માને સિદ્ધ કરના માટે જે જ્ઞાનરૂપ હેતુ આત્મામા આવે છે તેમા કોઈપણ બતનો દોષ નથી અસિદ્ધ વિરુદ્ધ અને સદિધ આ નહુ હેત્વાભાસોભતો કોઈપણ હેત્વાભાસ જ્ઞાન નથી જ્ઞાન ઉત્પન થાય છે માટે તે કાર્ય છે

જ્ઞાન ક્વચિદાશ્રિતમ્, કાર્યત્વાત્ સ્વાદિકત્ ।

જ્ઞાન કાર્ય હોનાથી એનો કોઈપણ આધાર હોવો જ જોઈએ જેમ ૩૫ ૨૨ આદિ કાર્ય છે માટે તેનો આધાર કોઈને કોઈ છે તેમ જ્ઞાનનો પણ કોઈ આધાર હોવો, એ યુક્તિયુક્ત છે જ્ઞાનનો જે આધાર હોય તેનું નામ આત્મા છે આત્મામા જ્ઞાન છે માટે જ તે જ્ઞાની કહેવાય છે આત્મેતર કોઈ અન્ય જ્ઞાની કહેવાતો નથી, જ્ઞાનનિવ આનિતત્વ સાધ્યક કાર્યત્વ હેતુ એ હેત્વાભાસથી છુદો છે આત્મા દશ્યુક નથી પણ સ્થિર છે નિત્ય છે, એ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનથી સિદ્ધ થાય છે આત્મા સ્થિર હોનાથી તેનો જ્યોતકાગ, વર્તમાનકાગ અને ભવિષ્યકાગ સાથે સબંધ છે અને એ સબંધને ત્રિધે જ આપણે જાણી શકીએ એ કે, જે

માણસને મેં ગયે વરસે જોયો હતો તે જ હું આજે એ જ માણસને અહીં જોઈ રહ્યો છું. આ પ્રમાણે જ્ઞાનથી આત્મા નવમા દ્રવ્ય તરીકે સિદ્ધ થાય છે અને તે નિત્ય છે એ પણ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૮ ॥

જ્ઞાનથી પોતાના આત્માની તો સિદ્ધિ થઈ શકે છે અને એ તરે ઉપરના સૂત્રમાં સમન્વયું તે બરાબર છે, પણ પોતાથી જિન જે બીજા આત્માઓ છે તેનું અનુમાન કેવી રીતે થઈ શકે ? બીજા આત્મામાં રહેલું જ્ઞાન આપણને પ્રત્યક્ષ હોતું નથી. જ્યારે હેતુ જ પ્રત્યક્ષ નથી તો અન્ય આત્માનું અનુમાન કેવી રીતે થાય ? જો હુમાડો પ્રત્યક્ષ ન થાય તો તેનાથી શું અમિતું અનુમાન થાય ખરું કે ? ન જ થાય. પોતાનું જ્ઞાન તો પોતાને પ્રત્યક્ષ હોય છે માટે પોતાના આત્માનું અનુમાન કરવા માટે કોઈ પણ હેતુ જણાતો નથી. સંસારમાં આત્મા એક જ છે એવું પણ નથી; સુખ દુઃખની વ્યવસ્થાથી આત્માઓ તો અસંખ્ય છે, એવું શાસ્ત્રકારનું પણ મતવ્ય છે. માટે બીજા આત્માઓનું અનુમાનજ્ઞાન કેવી રીતે મેળવવું તે બાબત આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

પ્રવૃત્તિનિવૃત્તી ચ પ્રત્યગાત્મનિ દષ્ટે પરત્વ લિક્ષ્મ્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ—(ચ) અને (પ્રત્યગાત્મનિ) પોતાના આત્મામાં (પ્રવૃત્તિનિવૃત્તી) પ્રવૃત્તિ-રૂપ પ્રયત્ન અને નિવૃત્તિરૂપ પ્રયત્ન (દષ્ટે) જાણવામાં આવેલા છે, તે જ (પરત્વ) બીજા આત્માઓને સિદ્ધ કરવાના (લિક્ષ્મ્) હેતુ બને છે.

ભાવાર્થ—બીજાનું જ્ઞાન આપણને પ્રત્યક્ષ નથી એ વાત સાચી છે, પણ બીજાના શરીરમાં જે ક્રિયા થાય છે તે તો આપણને પ્રત્યક્ષ થાય છે. જો અન્યમાં થતી ક્રિયા આપણને પ્રત્યક્ષ ન થાય તો અમુક માણસ ચાલે છે - અથવા બેઠો છે એ આપણે શી રીતે કહી શકીએ ? આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે બીજાના શરીરમાં થતી ક્રિયા આપણને પ્રત્યક્ષ થાય છે. હવે એ ક્રિયા ક્ષાથી થાય છે ? તે તપાસીએ. પ્રથમ આપણા શરીરમાં જે ક્રિયા થાય છે તેને તપાસો. આપણા શરીરમાં ક્રિયા આપણે ઉત્પન્ન કરીએ છીએ; એટલે કે, આપણામાં પ્રયત્ન નામનો એક ગુણ છે, એને લીધે આપણે શરીરને ચલાવીએ છીએ આથી પરશરીરમાં જે ક્રિયા છે તે પર-આત્માના પ્રયત્નથી થાય છે એમ માનવું જોઈએ.

પ્રવૃત્તિ-પ્રયત્ન કોઈ વસ્તુ લેવા માટે થાય છે. જે વસ્તુ લેવા ઈચ્છે છે તેમાં રાગ જરૂર હોય છે, માટે રાગને લીધે પ્રવૃત્તિ થાય છે. વિપ-લક્ષણથી અથવા ખરાબ દવામાંથી હરકોઈ માણસ નિવૃત્તિ કરે છે, કારણ કે, વિપલક્ષણ એને ખરાબ હવા તરફ માણસને દેખ હોય છે. માટે રાગ અને દ્વેષથી પ્રવૃત્તિરૂપ

પ્રવલ અને નિવૃત્તિરૂપ પ્રવલ માણ્યો કરે છે. આ ઉપરથી માર એ નીકળે છે કે પરચરીરમા થતી ક્રિયા પ્રવલ થાય છે, એ ક્રિયાથી પ્રવલનું અનુમાન થાય છે અને એ પ્રવલથી રાગ, દ્વેષ આદિનુ અનુમાન થાય છે અને રાગ, દ્વેષ, જ્ઞાન આદિથી પર-આત્માનું અનુમાન પણ સહેલાઈથી થઈ શકે છે એ અનુમાનનો પ્રયોગ કરવો હોય તો આ પ્રમાણે કરવો.

પરચરીરક્રિયા પ્રવલનન્યા, ક્રિયાત્વાન્, મરીચશરીરક્રિયાવન્ । અર્થ— પારકાના ચરીરમા જે ક્રિયા થાય છે અને જેને ઠું નેઈ જકું છું તે પ્રવલથી ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ માગ ચરીરમા થતી ક્રિયા પ્રવલથી થાય છે તેમ પ્રવલ માન રાગ અને દ્વેષથી ઉત્પન્ન થાય છે માટે રાગ દ્વેષનુ અનુમાન પ્રવલથી થાય છે. રાગ, દ્વેષ અને જ્ઞાન એ બધા ગુણો છે માટે એ રાગ દ્વેષનો આધાર પર-આત્મા ન માનવો નેઈએ. આ પ્રમાણે પર-આત્માઓનુ પણ અનુમાન માર-લાઈથી થઈ શકે છે, પોતાના આત્માનુ તો પ્રવલ પશુ થાય છે અને પીગ આત્માનુ અનુમાન ન થાય છે ક્રિયાથી, પ્રવલનુ, પ્રવલથી રાગદ્વેષનુ અને રાગદ્વેષથી આત્માનુ અનુમાન કરવામા કોઈ પણ વાતનો હોય આવતો નથી

इति गुर्जरभाषामाष्ययुते वैशेषिकवर्णने तृतीयाध्यायस्य
प्रथममाह्निकम् ॥

॥ ओ३म् ॥

अथ तृतीयाध्याये द्वितीय माह्निकम्

आत्मानી परीक्षा आ आह्निकમાં ચાલુ જ છે. જાન આત્માના અસ્તિ-
ત્વને સિદ્ધ કરે છે, એ પ્રથમ આહ્નિકમાં કહેવામાં આવ્યું છે. મનની ગતિ પણ
આત્માના અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરે છે. સૂત્રકારે પોતે આ આહ્નિકના ૪ સૂત્રમાં એ
બાબત લખી છે.

કેટલાક વિદ્વાનો મનના અસ્તિત્વને સ્વીકારતા નથી; કારણ કે એમને
મન હોવાનો કોઈ સત્ય અને ચોક્કસ હેતુ મળતો નથી.

માટે આ સમસ્યા મુનિ કણાદ મન હોવાનો અવ્યભિચારી સત્ય હેતુ
બતાવે છે. મન સિદ્ધ થાય એટલે તેમાં ગતિ પણ માની શકાય અને એ ગતિથી
આત્માનું પણ અનુમાન કરી શકાય.

आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानस्य भावोऽभावश्च मनसो
लिङ्गम् ॥ १ ॥

પદાર્થ—(આત્મેન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષે) આત્મા, ઈન્દ્રિયો અને અર્થ આ ત્રણનો સંબંધ
થયા પછી જેને લીધે (જ્ઞાનસ્ય) જ્ઞાન થાય છે (ચ) અને (અભાવ)
નથી થતું એ (મનસઃ) મનનું (લિંગમ્) લિંગ છે.

બાવાર્થ—શરીરમાં આત્મા છે, તેની સાથે ચક્ષુ આદિ પાંચેય
જ્ઞાનેન્દ્રિયનો સંબંધ છે અને કોઈ અર્થ (સુગંધ દૂધ આદિ) સામે આવ્યો
એટલે એના રૂપનો અને ગંધનો પણ સંબંધ થયો, એટલે એ બંને અર્થનું
એકી સાથે જ્ઞાન થતું જોઈએ. કારણ કે સામાગ્રી સમગ્ર આવી ગઈ એટલે હવે
કાલું થતું જ નોંધ્યો, છતાં બે અર્થોનું એકી સાથે જ્ઞાન થતું નથી પણ એક જ
અર્થનું જ્ઞાન થાય છે. પ્રથમ રૂપનું જ્ઞાન થાય છે અથવા ગંધનું. આમ જ્ઞાન
ક્રમશઃ થાય છે આનું શું કારણ ?

બધારે આપણે કોઈ પુસ્તક વાંચતા હોઈએ છીએ ત્યારે પણ ચોપડીમાં
ખાપેલાં ત્રણ વાક્યો સાથે આખનો સંબંધ એક સાથે થાય છે છતાં બધાં
વાક્યાર્થોનું એક સાથે જ્ઞાન થતું નથી પણ ક્રમથી થાય છે, પ્રથમ શબ્દનું જ્ઞાન

થાય છે પછી વાક્યનું. ત્યાર પછી એ જ રીતે બીજા વાક્યનું જ્ઞાન થાય છે; આમ થવાનું સું કારણ છે ? એનો વિચાર કરો.

વિચાર કરતાં જણાય છે કે, જ્ઞાન થવામાં આત્મા, ઇન્દ્રિય અને અર્થ આ ત્રણનો સંબંધ થવો એ જ પૂરતું કારણ નથી, પણ એથી કોઈક એવી વસ્તુ રહી જાય છે કે જેની ગેરહાજરીથી જ્ઞાન થતું નથી અને એની હાજરી થતાં જ જ્ઞાન થઈ જાય છે. આ વસ્તુ મન છે. એટલે જ્ઞાન થવામાં આત્મા, ઇન્દ્રિય, અર્થ અને મન આ ચારેય અર્થોનો સંબંધ જરૂરનો છે.

એ મન સૂક્ષ્મ છે, તેથી બધી ઇન્દ્રિયો સાથે એકી વખતે સંબંધ થઈ શકતો નથી, ક્રમથી (વારોફરતી) થાય છે. માટે જે ઇન્દ્રિય સાથે મનનો સંબંધ હોય તે જ ઇન્દ્રિયથી જ્ઞાન થાય છે. જ્યારે બીજી ઇન્દ્રિય સાથે મન સંબંધ પામે ત્યારે બીજી ઇન્દ્રિયથી જ્ઞાન થાય છે. આ નિયમ આપણે દરેકજા અનુભવીએ છીએ.

જ્યારે મન કોઈ અમુક અર્થમાં તટ્તીન થતું હોય ત્યારે કોઈ શબ્દ બોલે તો પણ અન્ય અર્થમાં તટ્તીન મનવાળો માણસ એ શબ્દ સાંભળી શકતો નથી, આતું કારણ એ છે કે તે વખતે મનનો સંબંધ શ્રવણ-ઇન્દ્રિય સાથે નથી.

આ ઉપરથી સમજાવો કે જ્ઞાનનું થવું અને ન થવું એ મન હોવામાં કારણ છે અને એ મન પરમાણુરૂપ સૂક્ષ્મ છે, મધ્યમ પરિમાણવાળું કે વિશુ નથી.

મન ઇન્દ્રિયો સાથે સંયોગ સંબંધ પામે છે, સંયોગ સંબંધ દ્વિધ હોય છે, તેથી સંયોગનો આધાર ઇન્દ્રિય અને મન બંને છે, સંયોગ શુણ્ય છે અને એ શુણ્યનો આધાર મન પણ છે એથી એ દ્રવ્ય છે એમ સ્વીકારવું જ જોઈએ.

વળી મન ઉપર આણુ પરિમાણ છે અને પરિમાણ પણ શુણ્ય છે. શુણ્યને આધાર થવાથી મન દ્રવ્ય છે એમ માનવું જોઈએ.

કેટલાક વિદ્વાનો મનમાં વિશુત્વ પરિમાણ માને છે પણ એ વાત ઠીક નથી કારણ કે, જો મન વિશુ હોય તો બધી ઇન્દ્રિયો સાથે એકી વખતે જ મનનો સંબંધ માનવો જ પડે અને તેથી એક સાથે જ બધી ઇન્દ્રિયોનાં જ્ઞાન થવાં જોઈએ પણ એમ થતું નથી માટે મન વિશુ નથી.

મન સૂક્ષ્મ છે માટે જ તેનો અમુક જ ઇન્દ્રિય સાથે વ્યાસંગ (એકાગ્રતા) થાય છે, જો વિશુ મન હોય તો તેનો વ્યાસંગ ન

જ્યાં ધણાં જ્ઞાન એક સાથે થાય છે એવું લાગે છે ત્યાં મનના આશુતમ સંચારને લીધે એમ બને છે અને જ્ઞાનોમાં રહેલો ક્રમ જાણી શકાતો નથી એટલે એક સાથે ધણાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે એમ માનવું એ ભ્રમ જ છે, માટે મન 'વિભુ' નથી.

અણુ પરિમાણવાળા દ્રવ્યમાં અને મધ્યમ પરિમાણવાળા દ્રવ્યમાં ગતિ અવશ્ય હોય છે, મનો ગતિમત્ અણુપરિમાણવત્વાત્ પરમાણુવત્ મન ગતિવાળું ॥ કારણ કે તેમાં અણુપરિમાણ છે. આ હેતુમાં કોઈ પણ જાતનો દોષ નથી, માટે ગનિસાધક હેતુ હેત્યાભાસ નથી.

શબ્દ પ્રમાણથી પણ મનનું અસ્તિત્વ અને તેમાં ગતિ છે, એ સિદ્ધ થાય છે. જેમકે:—

યત્ તે ચત્તસઃ પ્રવિરો મનો જગામ દૂરકમ્ । તત્ ત આવર્તવામીદ
ક્ષયાય જીવસે ॥ ઋ. ૧૦-૫૮-૪.

તન્મે મનઃ શિવસંકલ્પમસ્તુ ॥ યજુ. અ. ૩૪.

इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसः सत्वमुत्तमम् । કોઠોપનિપદ્ ૨-૩-૭.

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ॥

અસંરામં મહાવાહો મનો ડુર્નિગ્રહં ચલમ્ ॥ ગીતા ૬-૧-૩૪-૩૫.

આ બધાં વેદ, ઉપનિષદ્ અને ગીતાનાં પ્રમાણો મનના અસ્તિત્વ સાથે તેને સૂક્ષ્મ અને ગતિવાળું બતાવી રહ્યાં છે.

વળી ખીન્નું એ છે કે જો મન વિભુ હોય તો મને માથામાં દુઃખ છે એવી પ્રતીતિ ન થવી જોઈએ પણ મને દુઃખ થાય છે એવી જ પ્રતીતિ થવી જોઈએ કારણ કે મનનો સંબંધ વ્યાપક છે. મને માથામાં દુઃખ થાય ॥ એવી પ્રતીતિ તો સારે જ થઈ શકે કે મનનો સંબંધ માથા સાથે જ હોય અને શરીરના ખીજા અવયવો સાથે ન હોય.

સુખ અને દુઃખ પણ કાર્ય છે. એ કાર્યનું કોઈ કરણ હોવું જ જોઈએ, કરણ વગર કાર્ય થઈ શકે નહિ. સુખ અને દુઃખનું કરણ મન સિવાય ખીન્નું કોઈ જણાતું નથી માટે મનનું અસ્તિત્વ ચોક્કસ છે.

મનને લીધે જ જ્ઞાન થાય છે, મન અણુ છે તેથી જ જ્ઞાનોનો ક્રમ ॥ અને તેમાં (મનમાં) ગતિ છે. એક સાથે ધણાં જ્ઞાન ચતાં નથી એ હેતુ પણ મનને સિદ્ધ કરે છે. સુખ અને દુઃખ એ પણ જ્ઞાનસ ક્રિયા છે. કોઈ પણ ક્રિયા કરણ વગર થતી નથી માટે સુખ દુઃખના કરણ તરીકે પણ મનની સિદ્ધિ થાય છે. આટલી બાબત આ સૂત્રથી સૂચિત થાય છે. ॥ ૧ ॥

ઉપરના સૂત્રથી મનની સિદ્ધિ તો થઇ પણ તે દ્રવ્ય છે અને નિત્ય છે, એ કેવી રીતે સિદ્ધ થાય છે ? તેના ઉત્તર રૂપે આ સૂત્ર છે

तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे व्यायुना व्याख्याते ॥ ૨ ॥

પદાર્થ—(તસ્ય) મનમા (દ્રવ્યત્વનિત્યત્વે) દ્રવ્યત્વ અને નિત્યત્વ (વાયુના) વાયુ વડે (વ્યાખ્યાતે) વ્યાખ્યાત થાય છે

ભાવાર્થ—જેમ પરમાણુ રૂપ વાયુ ગુણરાજો હોનાથી દ્રવ્ય તરીકે સિદ્ધ થાય છે અને તે નિરવયવ હોવાથી નિત્ય તરીકે સિદ્ધ થાય છે તેમ મન પણ ગુણરાજ હોનાથી દ્રવ્ય છે અને તેના ઘર્ષ અન્યથા નથી માટે તે નિત્ય છે

સખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સયોગ, વિભાગ, પરત્વ, અપરત્વ અને સસ્કાર આ આઠ ગુણ મનમા છે વેદમા મનને હ્રસ્વતિષ્ઠ યદગ્નિર જવિષ્ઠ તન્મે મન શિવ સમ્પન્ન મસ્તુ ॥ ૫૭ ॥ અ ૩૪ આ મનમા મનને જનિષ્ઠ કહેવામા આવ્યું છે જવ એટલે વેગ વેગ નામનો મનમા સસ્કાર છે

મનો દ્રવ્યમ્ ગુણવત્વાત્ ષટાદિવત્ જેમ ષટ આદિ પદાર્થો ગુણરાજો હોનાથી તે દ્રવ્ય છે તેમ સખ્યા આદિ ગુણોથી મન પણ ગુણરાજ હોવાથી દ્રવ્ય છે

મન અન્યથા દ્રવ્ય નથી તેથી તે નિત્ય છે, મનને જ્યારે અન્યથો જ નથી તો તેનો નાશ કેવી રીતે થાય ? અવયવોના નાશથી અથવા અસમવાયિ કારણના નાશથી કાચ દ્રવ્યનો નાશ થાય છે મન કોઇપણ અવયવોનું સમવેત દ્રવ્ય નથી અને તેથી જ તેને અસમવાયિ કારણ પણ નથી માટે મનના નાશનું કોઈ કારણ ન હોવાથી મન નિત્ય છે

यत्प्रज्ञानमुत चेतो धૃતિश्च ચગ્ગેતિરન્ત રમ્ભુત પ્રજ્ઞા ॥ ૫૭ ॥ અ ૩૪

યનેદ મૂત મુવન મળિવર્ પરિચરાત મમ્ભુતેન સયમ્ ॥ ૫૭ ॥ અ ૩૪

આ જને મત્રમા મનને ‘અમૃત’ કહ્યું છે અમૃત એટલે અવિનાશિ પહેલા મત્રમા જણાવ્યું છે કે, પ્રજ્ઞામા મન અમૃત (અવિનાશિ) છે ખીજા મત્રમા જણાવ્યું છે કે ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યત્ આ ત્રણે અમૃત (અવિનાશિ) મનથી પરિગૃહીત=ચાત થાય છે

આ પ્રમાણે મન દ્રવ્ય તરીકે અને નિત્ય તરીકે સિદ્ધ થાય છે

૨૧ ક.—एतस्माद्वायवे प्राणो मनः सर्वोन्द्रयाणि च स वायुर्ग्यातिराप पृथिवी विद्यस्य धारिणी ॥ મુ.ક ઉપનિ. ૬ ૨-૧-૩ અહીં ત્રણ મન અને ઇન્દ્રિયો આદિને વાહનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા કહ્યા છે તેથી શું મનની ઉત્પત્તિ ન માનવી ? અને જો મનની ઉત્પત્તિ માનીએ તો તે નિત્ય કેમ કહેવાય ?

ઉત્તર—અહીં મનની અને આકાશની ઉત્પત્તિ ગૌણ તરીકે બતાવી છે એમ સમજવું.

મનસો હેવ ચલ્વિમાનિ મૂતાનિ જાયન્તે । તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્ ભૃગુવક્ત્રી
અનુવાક ૩. અહીં મનમાંથી સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ બતાવી છે. ત્યારે શું મનમાંથી
પૃથ્વી આદિ ભૂતો ઉત્પન્ન થયાં છે એમ માનવું ? નહિ, ઉપનિષદ્માં ગૌણપ્રયોગ
અને મુખ્ય પ્રયોગને બહુ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી તપાસવા જોઈએ.

જો મનને બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થયેયું માનીએ તો પ્રશ્ન એ ઉત્પન્ન થાય
છે કે, નવીન વેદાન્તીઓ બ્રહ્મને 'જ્ઞાન' જ માને છે અને જ્ઞાન એ ગુણ છે.
જ્યારે મન તો દ્રવ્ય છે. ગુણમાંથી દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ થાય જ નહિ, દ્રવ્યમાંથી જ
દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, એ તો આપણે સર્વત્ર અનુભવીએ છીએ.

વજ્યાણિ દ્રવ્યાન્તરમારભન્તે ગુણાશ્ચ ગુણાન્તરમ્ । ૧-૧૦.

દ્રવ્યનાં આરંભક દ્રવ્યો અને ગુણના આરંભક ગુણો હોય છે એવું
શાસ્ત્રકારે પણ પ્રથમ અધ્યાયમાં જણાવ્યું છે.

જો બ્રહ્મને દ્રવ્ય તરીકે માનવામાં આવે તોપણ તેમાંથી મનની ઉત્પત્તિ
થઈ શકે નહિ.

સમવાયિકારણના ગુણો સમવેતકાર્યદ્રવ્યમાં ગુણોને ઉત્પન્ન કરે છે. આ પણ
સાંવૈત્રિક નિયમ છે. જો મનનું સમવાયિકારણ બ્રહ્મરૂપ દ્રવ્ય માનીએ તો બ્રહ્મની
અંદર રહેલા જ્ઞાન આદિ ગુણો સમવેત દ્રવ્ય (કાર્ય) મનમાં પણ જ્ઞાન આદિ
ગુણો ઉત્પન્ન કરે જ; અને તેને પરિણામે મનને જ્ઞાનવાણું અને જ્ઞાનંદવાણું દ્રવ્ય
માનવું પડે. જે અનુભવથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે. મન તો જડ પદાર્થ છે. આ
કારણથી મનની ઉત્પત્તિ ગૌણાર્થક માનવી જોઈએ.

મન જ્ઞાનનું કરણ હોવાથી ઇન્દ્રિય છે અને એ કરણ જ્ઞાન, મુખ્ય આદિ
આંતરિક ગુણોનું છે માટે એને અંતઃકરણ કહેવામાં આવે છે.

મનના અવયવો માનવામાં કાર્ષ્ણ્ય પણ પ્રમાણ નથી. મુજાશ્રિતત્વ અને
અનાશ્રિતત્વ આ બે કારણથી મન નિત્ય દ્રવ્ય છે એ સિદ્ધ થાય છે. મનો નિત્ય
દ્રવ્યમ્, અગમવેતત્વાત, નિરાશ્રિતત્વાત પ્રાગભવાગ્રનિર્ગમિત્વાત । અસમવેતત્વ આદિ
હેતુઓ મનને નિત્ય કરાવે છે. ॥ ૨ ॥

મન છે, તે આંતર ઇન્દ્રિય છે, દ્રવ્ય છે અને નિત્ય છે એ વાત સિદ્ધ
થઈ. હવે દરેક શરીરમાં એક જ મન છે કે એક કરતાં વધારે ?

આ સંકાનું નિરાકરણ કરવું આ નિમ્ન યત્ન છે.

પ્રવત્નાયોગવાજ્ઞાનાયોગપદ્યાચેકમ્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ—(પ્રવત્નાયોગવાજ્ઞ) પ્રવત્નોનું અયોગપદ હોવાથી (જ) અને (જ્ઞાનાયોગવાજ્ઞ) જ્ઞાનોનું અયોગપદ હોવાથી (અર્થ) પ્રતિશરીર મન એક છે.

ભાવાર્થ—દરેક શરીરમાં મન એક જ છે. શરીર દીઠ મન એક હોવામાં બે હેતુઓ છે.

(૧) આત્મામાં પ્રવત્નો એક સાથે બે કે ત્રણ થવા નથી પણ, એક વખતે એક જ પ્રવત્ન થાય છે એટલે કે પ્રવત્નો ક્રમથી થાય છે. પ્રવત્નો ક્રમથી થાય છે તેમાં મન કારણ છે. શરીરમાં જે ક્રિયા થાય છે તે આત્માના પ્રવત્નને લીધે થાય છે. શરીરના જે ભાગમાં આત્મા અને મનનો સંયોગ થાય છે તે જ ભાગમાં ક્રિયા થાય છે. મન કરણ છે અને કરણનો એ સ્વભાવ હોય છે કે તે એક વખતે એક જ ઠેકાણે ક્રિયા ઉત્પન્ન કરે છે. હેતુન ક્રિયાનું કરણ કુદાડો છે, તે એક વખતે એક જ ઠેકાણે એક જ ધા કરી શકે છે. અનેક ધા એક જ વખતે થવા એ એની શક્તિની વાત નથી. મનરૂપ કરણ પણ આત્મામાં એક વખત એક જ પ્રવત્ન ઉત્પન્ન કરે છે અને તેને લીધે શરીરના અમુક ભાગમાં ક્રિયા થાય છે. જે શરીરમાં અનેક મન હોત તો આત્મામાં એક જ વખતે અનેક પ્રવત્નો થાત અને શરીરના અનેક અવયવોમાં એક જ વખતે ક્રિયાઓ પણ થાત, પણ એમ બનવું નથી માટે એક શરીરમાં એક જ મન છે.

આત્મામાં જ્ઞાનો પણ ક્રમથી જ થાય છે તેથી પણ એક શરીરમાં એક જ મન છે એમ સિદ્ધ થાય છે. જે શરીરમાં અનેક મન હોત તો એક જ વખતે આત્મામાં અનેક જ્ઞાનો ઉત્પન્ન થાત પણ એમ થવું નથી માટે એક શરીરમાં એક જ મન છે.

કોઈક વખતે મનના અત્યંત ઝડપી સંચારને લીધે આત્મામાં પ્રવત્નો થવા લાગે છે ત્યારે શરીરના લુદા લુદા ભાગોમાં પણ એક સાથે ક્રિયાઓ થતી હોય તેમ જણાય છે પણ એ ભ્રમ છે ક્રિયાઓ તો ક્રમથી જ થાય છે. મન નિરવ્યવ હોવાથી તેમાં સંકુચન અને પ્રસારણ પણ થઈ શકતાં નથી. કોઈ સૂત્રના પ્રદારથી સાપ અથવા ઘોના બે કકડ થવા હોય અને તે બંને કકડો-માં તદ્દયદ એક સાથે થાય છે તે પણ મનના અતિ ઝડપી સંચારને લીધે જ થાય છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રતિશરીર મન એક જ છે. ॥ ૩ ॥

ઉદ્વિગ્ન—જન્ય જ્ઞાન, આત્મા હોવાનું અનુમાન છે એ આગળ કહેવાઈ ગયું છે. હવે આત્માના અસ્તિત્વના સાધક ખીર્જા અનુમાનો બતાવે છે.

પ્રાણાપાનનિમેષોન્મેષજીવનમનોગતીન્દ્રિયાન્તરવિકારાઃ સુખ
દુઃસ્વેચ્છાદ્વેષપ્રયત્નાશ્ચાત્મનો લિંગાનિ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ—(પ્રાણાપાનનિમેષોન્મેષજીવનમનોગતીન્દ્રિયાન્તરવિકારા) પ્રાણ, અપાન,
નિમેષ, ઉન્મેષ, જીવન, મનોગતિ, ઇન્દ્રિયાન્તરવિકાર, (ચ) અને
(સુષ્ટુ સ્વેચ્છાદ્વેષપ્રયત્ના) સુખ, દુઃખ, ઇન્દ્રિયા, દ્વેષ અને પ્રયત્ન (આત્મન)
આત્માના (લિંગાનિ) લિંગ અર્થાત્ અનુમાનો છે

ભાગ્યાર્થ—શરીરમાં જુદા જુદા ઠેકાણે મુખ્ય પાંચ વાયુઓ રહ્યા છે
તેના નામ પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન છે પ્રાણ હૃદિ ગુરોડપાન
સમાનો નાભિસ્થિત । ઉદાન કળ્ઠદેશ રજાદુ વ્યાન સવગરીરગ ॥ પ્રાણનું સ્થાન
હૃદયમાં, અપાનનું સ્થાન ગુદેન્દ્રિયમાં, સમાનનું સ્થાન નાભિમાં, ઉદાનનું સ્થાન
કઠદેશમાં અને વ્યાનનું સ્થાન આખા શરીરમાં છે

શરીરમાં અમનો પ્રવેશ કગવો એ પ્રાણનું કામ છે, શરીરમાંથી મળ
મૂતનો ત્યાગ કરાવવો એ અપાનનું કામ છે, શરીરમાં અન્નનું પાચન કરાવવું એ
સમાનનું કામ છે, ભાગ્ય કરાવવામાં ઉદાનનું કામ છે અને આખામાં નિમેષ
ઉન્મેષ કરાવવામાં વ્યાનનું કામ છે

પ્રાણ અને અપાન એ વાયુજ છે, શરીરમાં જુદી જુદી ક્રિયા કરવામાં
તેનો ઉપયોગ હોવાથી તેના જુદા જુદા નામ પડ્યા છે

હવે વાયુની ગતિ તિર્થક છે દક્ષિણથી ઉત્તરમાં, ઉત્તરથી દક્ષિણમાં,
પૂર્વથી પશ્ચિમમાં અને પશ્ચિમથી પૂર્વમાં એની ગતિઓ થયા કરે છે અગ્નિની
જ્વાળા પેડે એની જાતી ગતિ નથી અને પાણીની પેડે એની નિમ્ન ગતિ પણ નથી
જડ વસ્તુ પોતાના અભાન પ્રમાણે ગતિ કર્યા કરે છે પણ જ્યારે એના અભાનમાં
પરિવર્તન જણાય ત્યારે સમજવું કે એની પાછળ ચેતનનો હાથ છે પાણી
જ્યારે જાણે ચડે છે ત્યારે તેની પાછળ મનુષ્યનો પ્રયત્ન હોય છે એમ સમજવું

શરીરમાં વાયુના સ્વભાવનું પરિવર્તન છે, પ્રાણ-વાયુની ગતિ જાણ છે
અને અપાન વાયુની ગતિ નિમ્ન છે વાયુમાં આ જે સ્વભાવપરિવર્તન તે
શરીરના અધિગતા જીવાત્માને લીધે થાય છે, માટે પ્રાણ અને અપાન વાયુઓ
શરીરમાં રહેના આત્માનું અનુમાન કરાવે છે

નિમેષ=આપનું મીચાવું ઉન્મેષ=આપનું ડાલવું મીચાવું અને
ડાલવું એ કર્મ છે આ કર્મ માર્ગપણ ધક્કા વગર અને આધાત વગર
આખામાં થયા જ કરે છે, માટે એ કર્મને કૃપા કરનાર પ્રયત્ન છે એમ માનવું

જ રહ્યું પ્રયત્ન એ શુભ છે અને એનો આધાર આત્મા છે એ માન્યા વગર ન જાયે

જનન=જનન પણ આત્માનું અનુભાષક નિગ છે, જનન કોઈ એક જ ક્રિયાનું નામ નથી સરીરમાં થતી ક્રિયાની પરપગનું નામ જનન છે પણ આ જનનમાં વપ્તા નિદ્ધાનોના મતે વૃદ્ધિ લક્ષ, લાઝ અને સંશોભણ આદિ છે જેમ ધરતો માનિક ધરતે વધારે છે, તેમ સરીરનો અધિગતા આત્મા સરીરને નિશુદ્ધ અને પુષ્ટિકારક ખોરાકથી વધારે છે સરીરનો કોઈ પણ અવયવ બગડ્યો હોય તો તેને સુધારે છે સરીરમાં આ દેરશર સરીર પોતે જાતે કરતું નથી પણ એનો અધિગતા જે જનન આત્મા છે તે કરે છે

મનોગતિ=મનમાં જે ગતિ થાય છે તે પણ આત્માનું અનુમાન કરાવે છે મન મૂર્ત અને આપ છે, તેનામાં જ્ઞાન નથી એ આગળ બતાવ્યું છે મનનું અભિમત ધૃદ્રિય સાથે જોડા એમાં મન સ્વતંત્ર નથી કારણ કે એ જડ છે, એને જો નાર મોલચેતન જ હોવો જોઈએ દ્રેનને દો તી જોઈ, પ્રિમાનને આકાશમાં જીવું જોઈ તેમાં જોઈના ફાર્મર અને વિમાન ચલાવનારનું સહેજે અનુમાન થાય તેમ મનની ગતિ જાણીને એ ગતિને આપનાર કોઈ આત્માનું અનુમાન કરવું એ સર્વથા યોગ્ય છે જો સરીર જ મનને પ્રેરણા આપનાર હોય તો સરીર ચેતન છે એમ માનવું પડે અને અનુભવ અને સ્મરણ પણ સરીરના જ ધર્મે સ્વીકારવા પડે જો કોઈ કહે કે એ તો ઈશ્વરપતિ છે, તો તેનો ઉત્તર એ છે કે બાપે અનુભવેલી વસ્તુનું સ્મરણ પુત્રને થવું જોઈએ, કારણ કે પુત્રનું સરીર એ પિતાના સરીરનો જ અંશ છે એટલે કે પિતા માતાના સરીરના અશમાથી જ પુત્રનું સરીર બન્યું છે માટે માતાપિતાએ અનુભવેલી બાબતનું પુત્રને સ્મરણ થવું જોઈએ

જો કોઈ વાકા કરે કે હલે પિતાના સરીરના અશમાથી પુત્રનું સરીર બન્યું, પણ બાપનું અને દીકરાના સરીર તો જુદા છે જ આ જુદાઈને લીધે બાપના અનુભવનું સ્મરણ દીકરાને થવું નથી પૂર્વપક્ષનાદિનું આ કથન પણ ઠીક નથી કારણ કે, સરીરનો ભેદ તો બાળકના સરીર અને વૃદ્ધના સરીરમાં પણ છે એ જુદાઈ દોષા છતાં બાળપણમાં થયેલું પેતાનું લજ્જા જ્યારે તે વરડો થાય છે ત્યારે પણ તેને યાદ આવે છે, માટે જો સરીર અનુભવ કરનાર અને સ્મરણ કરનાર હોય તો પિતાના અનુભવનું સ્મરણ પુત્રના સરીરને થવું જ જોઈએ

વળી 'મારું સરીર' એમ કહેવાય છે બહી માડ કહેનાર સરીરમાં શું છે ?

સાત વરસે તો હરીર બદલાઈ જાય છે તો જે કોઈ યુનેગારને દસ વરસની કેદ મળી દોય તેને આઠમે વરસે કેદમાં શા માટે રાખવો? કારણ કે જે શરીરે હિસા કરી તે તો અલાસ થયું આઠમે વરસે તો નિર્દોષ શરીર કેદમાં પિાય છે

વળી શરીરને જ આત્મા માનવાથી પ્રુણ પાપની કોઈ વ્યવસ્થા પણ રહેતી નથી શાસ્ત્રમાં બતાવેલા વૃત્તજ્ઞાનિ અને અકૃતાન્તરાગમ દોષ પણ સ્થિર થઈ જાય છે

શરીર ક્ષણે ક્ષણે બદલાતું રહેતું હોવાથી કોઈને પણ અનુભવેના અર્થનું સ્મરણ પણ થશે નહિ બીજાના અનુભવનું સ્મરણ કોઈ ત્રીજાને થઈ નથી આ કારણથી મનને ગતિ આપનાર શરીર સિવાય કોઈ સ્થિર આત્માને જરૂર માનવો જોઈએ કે જે આત્મા મનને ચલાવી રહ્યો છે અને જરૂર પડે તો અભ્યાસને બળે સ્થિર પણ કરે છે

ઇન્દ્રિયાન્તર વિકાર—કોઈક વખત કોઈ માણસે સુદર રૂપનાળા ફળનો ખાટો રસ ચાખ્યો હોય અને પછી અમુક સમય વીત્યા પછી તે જ ફળ બગડેલા જોયું કે તરત જ દાઢમાં પાણી છૂટે છે આમ શાથી થાય છે? ફળનું રૂપ જોવા સાથે જ અનુભવેના ખાટો રસનું અનુમાન થાય છે અનુમાન વ્યાપ્તિના જ્ઞાનના સ્મરણને લીધે થાય છે વ્યાપ્તિનું સ્મરણ સંસ્કારને લીધે થાય છે સંસ્કાર વ્યાપ્તિ સંબંધના અનુભવને લીધે ઉત્પન્ન થયે દોષ છે, વ્યાપ્તિના સંબંધ પણ બે વસ્તુને વારવાર સાથે જોના ઉપર અવનમે છે આ બધી કાર્યકારણ ભાવને દર્શાવતી જ્ઞાનની પરપરા સ્થિર કોઈ એક કતાનિ સિદ્ધ કરે છે અને તે સ્થિર કતા અસ્થિર શરીરથી જુદો છે એમ સિદ્ધ કરે છે

જ્ઞાન જેમ શરીરથી ભિન્ન આત્માને સિદ્ધ કરે છે તેમ સુખ, દુઃખ ઇન્દ્રિયા, દેહ વગેરે શુભો પણ આત્માને જ બતાવી રહ્યા છે, સુખ આદિ કઈ શરીર અનુભવતું નથી મરેનું શરીર પણ શરીર જ છે, શું એ સુખ દુઃખ અનુભવી શકે છે, જો કહો કે નહિ તો જીવનું શરીર પણ એવો અનુભવ ન જ કરી શકે એમ શા માટે માનતા નથી? હરીર તો સુખ આદિ અનુભવ કરવાનું સાધન છે, અનુભવ કરનાર તો શરીરથી જુદો હરીરનો અધિષ્ઠાતા સ્થિર એક આત્મા જ છે

હરીર નાશ પામ્યા પછી પણ એ આત્મા સ્થિર જ રહે છે વસ્તુના નાશના જે કારણો દોષ છે તે આત્મામાં નથી. જેમ વસ્તુ કારણને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે તેમ કારણો લીધે જ તે નાશ પામે છે આત્મામાં કોઈ એવા કારણ

નથી કે જોયી તેનો નાત થાય, માટે રીરીયી જુદો અને સ્થિર આત્મા સ્વીકારવો જ જોઈએ ॥ ૪ ॥

હવે આત્મા પ્રમાણો દ્વારા સિધ્ધ થાય, એને સ્થિર પણ હવે માનો અને રીરીર તથા ઈદ્રિયોથી જુદો પણ હવે માનો અમારી જુદિમા પણ એ વાત ઊતરે છે હવે રાકા એ થાય છે કે, તમે આત્માને નિત્ય માનો છો એ ક્યા આધારે ? વળી તમે આત્માને દ્રવ્ય પણ માનો છો એ ક્યા પ્રમાણોથી ? ધણા વિદ્વાનો આત્માને જ્ઞાનસ્વરૂપ અને જ્ઞાનદસ્વરૂપ માને છે, શું એનો અર્થ એ સમજવો કે, જ્ઞાન અને જ્ઞાનદ પણ 'દ્રવ્ય' છે ?

આ શકાના સમાધાન માટે શાસ્ત્રકારે આ સૂત્ર લખ્યું છે

तस्य द्रव्यत्वानित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ ૫ ॥

પદાર્થ—(તસ્ય) આત્માના (દ્રવ્યત્વનિત્યત્વે) દ્રવ્યત્વ અને નિત્યત્વ (વાયુના) પરમાણુસ્વરૂપ વાયુ વડે (વ્યાખ્યાત) વ્યાખ્યાત થાય છે

સાવાર્થ—જેમ વાયુનું પરમાણુ નિરવયવ હોવાથી નિત્ય છે તેમ આત્મા નિરવયવ નિત્ય ઠરે છે જેમ પરમાણુ અઽછેદ અને અભેદ છે તેમ આત્મા પણ અઽછેદ અને અભેદ છે આત્માને અવયવો છે એવું માનવાને કોઈ પણ પ્રમાણ નથી કોઈ પણ નિરવયવ દ્રવ્ય નિત્ય જ હોય છે આથી સમજી શકાશે કે, આત્મા નિરવયવ દ્રવ્ય છે માટે નિત્ય છે

પરમાણુમા ગુણ હોનાથી પરમાણુ જેમ દ્રવ્ય ઠરે છે તેમ આત્મા પણ દ્રવ્ય છે કારણ કે, આત્મામા ગુણ છે આત્મામા સંખ્યા આદિ સામાન્ય ગુણો છે અને જ્ઞાન આદિ વિશેષ ગુણો પણ છે, તે આગળ સમજાવવામા આવ્યું છે

આત્માને જ્યાં જ્ઞાન તરીકે અને જ્ઞાનદ તરીકે કહ્યો છે ત્યાં પણ જ્ઞાનવાન અને જ્ઞાનદવાન આત્મા છે એમ જ સમજવું જોઈએ જ્ઞાન અને જ્ઞાનદ ગુણ હોનાથી તે નિરાધાર ન જ રહી શકે, માટે આત્મા નિત્ય છે અને દ્રવ્ય પણ છે ॥ ૫ ॥

હવે બીજી રીતે પૂર્વપક્ષ જીમો થાય છે કેટલાક વિદ્વાનો 'આત્મા છે' એ પ્રવળ આગમથી જ જાણી શકાય છે, એમ માને છે અનુમાન પ્રમાણથી અથવા બીજા કોઈ પ્રમાણથી નહિ જ્યારે મહામુનિ કહ્યાં તથા વૈશેષિક દર્શનના નિષ્ણુઓ આગમથી અને બીજા પ્રમાણથી બન્ને રીતે આત્મા જાણી શકાય છે મામા વા સરે દૃષ્ટ્ય ધોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિપ્યાસિતન્મા મૈનેન્નિ વૃ ૪-૧-૬ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ, માટે તેનું શ્રવણ કરવું જોઈએ, પત્રી મનન કરવું

જોઈએ અને પછી તેનો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ આ ઔપનિષદ કથનાનુસાર આત્માનું 'મનન' કરવું એ જરૂરી બાબત છે મન્ત્રવ્યવ્થોપપત્તિમિ આત્માની સિદ્ધિ થાય એવી રીતે મનન કરવું જોઈએ આત્માને સિધ્ધ કરનારા સત્ય અનુમાનો (હેતુઓ) શોધના, એ જ વૈશેષિક દર્શનના વિદ્વાનોના મતે 'મનન' ■ મનન કરવાથી આત્માના સબધમા ઊભી થતી અશ્રધ્ધા અને શકાઓ દૂર થાય છે

પૂર્વ-પક્ષવાદીઓ આ વાત માનતા નથી એમનું તો કહેવું એવું છે કે શાસ્ત્રમા જે લખ્યું છે તે જ સત્ય છે એમા અનુમાનની કવી જરૂર નથી શાસ્ત્રમા કહેલા અતીદ્રવ્ય અર્થોમા અક્કલની દખન ન કરવી, 'આત્મા' છે એમ કહ્યું છે તો બસ માની લેવું કે, 'આત્મા' છે આવા ભાવથી પ્રેરાઈ પૂર્વપક્ષનાદીઓનું જે કહેવું છે તે આ છ, સાત અને આઠમા સૂત્રમા બતાવે છે એટલે ૬-૭-૮ આ ત્રણ સૂત્રોમા પૂર્વપક્ષનાદીઓનો મત શાસ્ત્રકારે બતાવ્યો છે

કેટલાક વિદ્વાનોએ આ જ ત્રણ સૂત્રો સિધ્ધાત પક્ષમા પણ લગાવ્યા છે છતાં મૂળ વાતમા કશો ફરક પડતો નથી

પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર -

यज्ञवत्त इति सन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावाद् दृष्टं लिङ्गं न विद्यते ॥ ६ ॥

પદાર્થ—(સન્નિકર્ષ) સબધ થવા પછી (યજ્ઞવત્ત્વમિતિ) આ યજ્ઞવત્ત છે એવું (પ્રત્યક્ષાભાવાત્) જ્ઞાન થાય છે પણ અહીં આત્માનું પ્રત્યક્ષ થવું ન હોવાથી (દૃષ્ટ્) ગૃહીત-વ્યાપ્તિક (લિંગમ્) હેતુ (ન લ્લયતે) નથી.

ભાવાર્થ—યજ્ઞવત્ત નામનો માણસ સામે આવીને ઊભો રહે તો તેના શરીરનું પ્રત્યક્ષ થાય છે પણ તેના આત્માનું પ્રત્યક્ષ થવું નથી આત્મા પ્રત્યક્ષ નથી માટે શરીરનો આત્મા સાથે સબધ છે તેનું પણ પ્રત્યક્ષ થવું નથી, બને અર્થો આખથી જોઈ શકાતા હોય તો જ એકને જોઈ તત્સબધ બીજાનું અનુમાન થઈ શકે જ્યારે સબધ જ દૃષ્ટ નથી તો સબધવાળો હેતુ વી રીતે માની રાકાય? અમિ અને ધુમાડો આ બને અર્થો રસોડામા જોઈ શકાય છે તેથી જ તેના સબધ પણ જોઈ રાકાય છે, માટે જ પર્વતમા ધૂમને જોઈ અમિનું અનુમાન થઈ રાકે છે આત્માને આખથી કાઢીને જોયો નથી તો પછી હા તો આ તો દૃષ્ટ શરીરથી આત્માનું અનુમાન થાય જ વી રીતે? આત્માનું અનુમાન કરવામાં કાર્ત દૃષ્ટનિગ અર્થાત્ ગૃહીત વ્યાપ્તિક નિગ ન હોવાથી આત્માનું અનુમાન થઈ રાકતું નથી, માટે વેદ આદિ રાજમા લખ્યું છે કે, 'આત્મા છે' બસ, એટલાથી જ સતો માનવો જોઈએ, અનુમાનમા પરિચય કરવો બધું છે ॥ ૬ ॥

હવે પ્રત્યક્ષદષ્ટવ્યાપ્તિક લિંગ આત્માના અનુમાન કરવામાં ન હો, પણ લિંગ (હેતુ) કંઈ એક જ પ્રકારનું હોતું નથી, પૂર્વવત્ રોપવત્ અને સામાન્યતોદષ્ટ આમ ત્રણ પ્રકારનાં લિંગ હોય છે. પૂર્વવત્ લિંગ એટલે દષ્ટવ્યાપ્તિક હેતુ. એ હવે આત્મામાં ન હો, પણ રોપવત્ લિંગ અને સામાન્યતોદષ્ટ લિંગથી તો આત્માનું અનુમાન થવામાં કંઈ ઘેય નથી, અતઃ આત્માની શોધ માટે એ અનુમાનનો ઉપયોગ કરવો. એના સંબંધમાં પૂર્વપક્ષ તરફથી આ સૂત્ર છે.

સામાન્યતો દષ્ટાચ્ચાવિરોધઃ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ—(સામાન્યતો દષ્ટાત્) સામાન્યતો દષ્ટ લિંગથી (ચ) અને (અવિરોધઃ) સંતોષકારક અનુમાન થઈ શકતું નથી, એટલે એ પણ દષ્ટલિંગ જેવું જ અનુપયોગી છે.

ભાવાર્થ—સામાન્યતોદષ્ટ અનુમાનથી માત્ર એટલું જ સિધ્ધ થાય છે કે જ્ઞાન, ઈચ્છા આદિનો કંઈ આધાર હોવો જોઈએ અને તે પૃથ્વી આદિ આડ દ્રવ્યોથી જુદો જ હોવો જોઈએ. શું આટલાથી જ મનન સફળ થાય છે ? અમને તો આવું મનન (અનુમાન) આત્માની તરફ હીપાયવા પૂરતું જણાતું નથી. ॥ ૭ ॥

ત્યારે શું યસ્મિન્ સર્વોષિ મૂતાન્યાત્મેવામૃદ વિનાનતઃ । આ વેદનું વાક્ય નકામું છે ? જો આત્મા ન હોય તો શાસ્ત્રમાં તેનો ઉલ્લેખ શા માટે છે ? આ સંકોચે ઉત્તર પૂર્વપક્ષ તરફથી નીચેના સૂત્રમાં છે. આ સૂત્ર પણ પૂર્વપક્ષનું જ સમજવું.

તસ્માદાગમિકઃ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ—(તસ્માદ) માટે (આગમિકઃ) આગમથી જ આત્મા જાણી શકાય છે.

ભાવાર્થ—આગમ = વેદાદિ સલસારત્રો ખોટાં નથી માટે આગમ-ગમ્ય જ આત્મા છે. અનુમાનગમ્ય નથી. આ કારણથી અનુમાનના બખેડામાં નહીં પડતાં આગમ ઉપર જ ખૂબ શ્રદ્ધા રાખવી અને આગમેનું ખૂબ શ્રવણ કરવું. શ્રવણ કરતાં કરતાં આત્માનું જ્ઞાન થઈ જશે. કેવળ શ્રવણ કરવાથી પણ પદાર્થનો સાક્ષાત્કાર થતો અનુભવાય છે. જેમકે—એક વર્ગમાં દસ હોકરા છે; તેમાંથી શિક્ષક એકને કહ્યું કે, તમે બધા મળી કેટલા હાજર છો ? વિદ્યાર્થીએ ઉત્તર આપ્યો કે ‘દસ’. શિક્ષકે કહ્યું ગણો. વિદ્યાર્થી ગણવા લાગ્યો, એટલે

૧૧ જ સંખ્યા થઇ. બે ચાર વાર ગણ્યું પણ નવ જ સંખ્યા જણાઈ, તેથી વિદ્યાર્થી મુંઝાયો. પછી શિક્ષકે કહ્યું કે, તું તારી જાતને પણ સાથે ગણ. એટલે દસ સંખ્યા થઇ રહેશે. વિદ્યાર્થીએ તે પ્રમાણે ગણતરી કરી ત્યારે તેની શંકા દૂર થઈ અને તેને સંતોષ થયો. આ દસ સંખ્યાનો નિર્ણય કરવા શિક્ષકના કથન સિવાય શું કોઈ અનુમાન છે? નહીં જ. જસ, જેમ દસ સંખ્યાનો સાક્ષાત્કાર શિક્ષકના ઉપદેશથી થયો તેમ આત્માનો સાક્ષાત્કાર પણ આગમના ઉપદેશથી જ થશે, માત્ર તેનો દીર્ઘકાળ સુધી અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

આ ઉપરથી પૂર્વપક્ષવાદી એ સિધ્ધ કરવા મથે છે કે, વૈશેષિક શાસ્ત્ર આત્માનું અનુમાન કરતાં શીખવાડે છે પણ અનુમાન આત્માના સાક્ષાત્કાર માટે ઉપયોગી નથી એટલે વૈશેષિક દર્શન આત્માના સાક્ષાત્કારનો ઉકેલ કરી શકતું નથી. પ્રતિપાદ્ય પદાર્થનો નિર્ણય કરી આપવો એમાં જ શાસ્ત્રની સદ્વૃત્તા છે, લોકોનાં હિતને માટે જ શાસ્ત્રની રચના હોય છે. ॥ ૮ ॥

હવે પૂર્વપક્ષનાં ત્રણે સૂત્રોનો ઉત્તર આપવા સિધ્ધાંત-પક્ષને શરૂ કરે છે.

આત્મા આગમગમ્ય તો છે જ, એની અમે ના પાડતા નથી પણ, જો તેનું અનુમાન થતું હોય અને પ્રત્યક્ષ પણ થતું હોય તો તેનો ઉપયોગ શા માટે ન કરવો? શબ્દ દ્વારા એટલે કે ઉપદેશ દ્વારા સત્ય વસ્તુ સમજાઈ હોય તોપણ તેનું અનુમાન અને પ્રત્યક્ષ કરવા ગિચાસુઓને ઈચ્છા થાય છે. સર્વ કોઈને શબ્દ દ્વારા જ સંતોષ થાય છે એમ માની શકાય નહિ. હજીનાં વૈવિધ્યાત્ સર્વ માણસોની રચિ, એક સરખી હોતી નથી. માટે જો શક્ય હોય તો ત્રણે પ્રમાણોનો ઉપયોગ આત્માને જાણવામાં કરવો યોગ્ય છે.

ઉપર જે ‘દસ સંખ્યા’નું પ્રત્યક્ષ કરવા માટે દર્શાવે આપ્યું તે ઠીક છે પણ, બધાં સ્થળે એવાં નથી ‘દશમસ્ત્વનસિ’ ‘તું’ દસમો છે’ અહીં અનુમાનનો અવસર નથી માટે આત્મામાં પણ અનુમાનનો અવસર નથી એ માનવું પોતું છે.

અવશ્ય પછી આત્માનું મનન કરવાનું સ્પષ્ટ વિધાન છે.

આર્પ્યધર્મોપદેશં ચ વેદશાસ્ત્રાવિરોધિના

વસ્તુર્વેદાનુસંપન્ને ચ ધર્મે વેદ નેતરઃ

—મનુસ્મૃતિ

જે વેદમાં પ્રતિપાદિત થયેલી વસ્તુનું અને ધર્મના ઉપદેશનું વેદશાસ્ત્રને અનુસરીને કરવામાં આવતા તકથી અનુસંધાન કરે છે, તે ધર્મના સાચા સ્વરૂપને સમજી શકે છે.

પ્રત્યક્ષં ચાનુમાનં ચ શાસ્ત્રં ચ વિવિધાગમમ્ ।

ત્રયં મુવિદિતં કાર્યં વર્મગુદિમનીપ્સતા ॥

—મનુસ્મૃતિ

જે ધર્મના શુદ્ધ સ્વરૂપને જાણવા ઈચ્છે છે તેણે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ (વેદ) પ્રમાણોને સારી રીતે ખૂબ ઊગ્રણથી જાણવાં જોઈએ.

ત્યારે મનુ જેવા સર્વમાન્ય મહર્ષિ ત્રણ પ્રમાણોથી ધર્મ જાણવા બાર આપે છે તો પછી કેવળ ‘આગમથી જ આત્માને જાણવો’, એમ માનવું એ શું અનુદારતા નથી ? આત્માને પણ ‘ધર્મ’ કહેવામાં આવ્યો છે, માટે આત્માને જાણવો એ કર્તવ્ય છે.

એક પ્રમાણથી જે વસ્તુ સત્ય જાણાઈ હોય તે જ વસ્તુ જો ત્રણ પ્રમાણોથી જાણી હોય તો શું એ વધારે યોગ્ય નથી ? ધારો કે કોઈએ કોઈને કહ્યું કે, ‘પર્વતમાં અગ્નિ છે’ આ ઉપદેશ-વાક્ય પછી એનો એતા, ધુમાડો પર્વતમાં અગ્નિનું અનુમાન કરે અને પછી પર્વતમાં જઈ અગ્નિનો સાક્ષાત્કાર કરે, એ કેવળ શબ્દ જ્ઞાન કરતાં શું વધારે યોગ્ય નથી ? પ્રમાણોના સંપ્લવથી (એક કરતાં વધારાનું નામ સંપ્લવ છે) જે વસ્તુ સત્ય તરીકે જાણવામાં આવે તેમાં શંકા રહી શકે નહિ, તેમ કોઈ તેને પ્રતિતર્કોની જળથી ભૂલાવામાં પણ નાખી શકે નહિ. આ કારણથી અનુમાનથી પણ આત્માને જાણના પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

સિદ્ધાંતસૂત્ર—

અહમિતિશબ્દસ્ય વ્યતિરેકાગ્રામિકમ્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ—(અહમ્) હું (રૂતિ) એવા (શબ્દસ) શબ્દનું (વ્યતિરેકાત્) લિંગત્વ હોવાથી (આગમિકમ્) કેવળ આગમથી આત્મજ્ઞાન (જ) નથી.

સાવાર્થ—આત્માની સિદ્ધિ કરવામાં કેવળ આગમ પ્રમાણ જ નથી કારણ કે, અહમ્ એવો જુદો શબ્દ છે, એનો પણ કોઈ અર્થ તો હોવો જ જોઈએ ના ? અથવા ‘આત્મા’ એવો પણ એક જુદો શબ્દ છે એ શબ્દનો પણ કોઈ શક્ય અર્થ હોવો જ જોઈએ.

અહમિતિપદં સામિધેયં પદત્વાત્ ॥

આત્મપદં સામિધેયં પદત્વાત્ ॥

‘હું’ આ પદ વાચ્ય અર્થવાળું છે, કારણ કે, એ પદ છે. ‘આત્મા’ આ પદ વાચ્ય અર્થવાળું છે, કારણ કે, એ પદ છે. જેમ પીત્ત પદોના અર્થો

હોય છે તેમ ‘હું’ અને ‘આત્મા’ પદનો અર્થ હોવો જોઈએ એ પદનો જે અર્થ જણાય તે જ આત્મા છે આમ અનુમાનથી પણ આત્માનું જ્ઞાન થઈ શકે છે

જો કહેવામાં આવે કે ‘હું’ નો અર્થ અને ‘આત્મા’ પદનો અર્થ પૃથ્વી આદિ આઠ દ્રવ્યોમાંથી કોઈ એક દ્રવ્યને માની લઈશ તો પછી નવમા દ્રવ્ય આત્માનું અનુમાન શી રીતે થશે ? તો તેના જવાબમાં શાસ્ત્રકાર પોતે જ જણાવે છે કે વ્યતિરેક્ષાત્ પૃથ્વી આદિ આઠ જે જડ દ્રવ્યો છે તેના કરતા આત્મપદ-સમ્યક્ કોઈ જુદો જ અર્થ છે ‘હું પૃથ્વી છું’, ‘હું પાણી છું’, ‘હું તેજ છું’, ‘હું વાયુ છું’, ‘હું આકાશ છું’, ‘હું કાગ છું’, ‘હું દિશા છું’ અને ‘હું મન છું’ રુ આત્મા જ્ઞાન કોઈને પણ થાય છે ? શું આવો વ્યવહાર પણ થાય છે ? નહીં જ તો પછી એ વાત સિધ્ધ જ છે કે, ‘હું’ પદનો અર્થ અથવા ‘આત્મા’ પદનો અર્થ આઠ દ્રવ્યોમાંનું કોઈ પણ દ્રવ્ય નથી આ વ્યતિરેકથી આત્મા કોઈ જુદું દ્રવ્ય છે એમ માનવું જ જોઈએ કોઈ ‘પદ’ અર્થ વગરનું નથી

જો એમ કહેવામાં આવે કે ‘હું’ પદનો અર્થ શરીર છે તો ‘હું’ થી બીજા શરીરોનો મોખ કેમ થતો નથી ? જો હું થી સર્વ શરીરોનો મોખ થાય તો સર્વ કોઈ સર્વના ધર્મ જનન વળી હું પદથી બીજા શરીરોનો મોખ થતો નથી એ તો સ્પષ્ટ જ છે જેમ શરીર જુદા તેમ ‘હું’ શબ્દો પણ જુદા જ છે, માટે ‘હું રામ છું’ એમ જાણનાથી રામને શાસારમાંના બધા શરીરોનો મોખ થતો નથી માટે હું નો અર્થ શરીર નથી, પણ શરીરથી જિજ્ઞાસુ આત્મા જ છે

વળી ‘મારું શરીર’ આવા શબ્દ પ્રયોગથી અને આવા જ્ઞાનથી ‘મારા પદ’ થી જાણાતા આત્માથી શરીર જુદું પ્રતીત થાય છે

જો એમ કહેવામાં આવે કે, આ અનુમાન પણ ‘સામાન્યતોદદષ્ટ’ જ અનુમાન થયું અને એ કોઈ ખાસ એક જ નિશ્ચિત અર્થનો મોખ કરાવી શકતું નથી માટે અનુમાન મનનને માટે ઉપયોગી નથી

આ કથન પણ વીક નથી કારણ કે, ‘હું’ પદ એ ચોક્કસ એક જ અર્થને જણાવે છે અને તે જોનારનો આત્મા જ છે

આથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે, આગમથી અર્થાત્ વેદથી આત્મા ભલે જાણી શકાય છતાં અનુમાનથી પણ આત્માને જાણવા પ્રયત્ન કરવો જોઈ જરાતરા આત્માનો સંબંધમાં અગ્રધ્યા રહી દોષ તો તે દૂર થાય

આત્માનું રાશ્નિક અને આનુભાનિક જ્ઞાન યથા પછી પણ નિદિધ્યાસન દ્વારા આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો જ નેહએ જેને દિવાગ્રમ થયો હોય તેને માન ઉપદેશ આપનાથી તેનો દિવાગ્રમ ઝેતરતો નથી, જ્યારે તેને પૂર્વ આદિ દિવાનું સાનુ જ્ઞાન થાય ત્યારે જ એ જમ ઝેતરી જાય છે એ જ પ્રમાણે આત્માનો સાક્ષાત્કાર યથા પછી આત્મચિત્તક સર્વ જમો દૂર થઈ જાય છે

પ્રશ્ન—‘આત્મા’ પદથી અમુક જ અર્થ સમજવો આવી જે આત્મ-પદમા શક્તિ છે તે આત્મારૂપ અર્થમા ચી રીતે જાણી શકાને ? કારણ કે, આત્માનું પ્રત્યક્ષ તો થવાનું જ નથી, ભને તેનો સાક્ષાત્કાર થાય ધડો પ્રત્યક્ષ થાય છે એટલે કે એ આખથી દેખાય છે ત્યારે જ ‘આ ધડો છે’ આવી રીતે શક્તિગ્રહ અથવા સંપ્રત્યક્ષ થાય છે આત્મા તો કદી આખે દેખાનાનો જ નથી તો પછી આત્મપદથી આત્મારૂપ અર્થમા સંકેતનું જ્ઞાન કેવી રીતે ધરો ? જે એ સંકેતગ્રહ ન થાય તો આત્માપ ની આત્માનું જ્ઞાન ન થાય અને એ પદથી વ્યવહાર પણ ન જ થાય

ઉત્તર—અમે ક્યા કહીએ છીએ કે, આત્માનું કોઈપણ અંશે પ્રત્યક્ષ થતું જ નથી ‘હું સુખી છું’, ‘હું જાગુ છું’, ‘હું ઈન્દુ છું’, ‘હું યત્ન કરું છું’ ઇત્યાદિ પ્રયોગો આત્માના પ્રત્યક્ષને જ જણાવી રહ્યા છે સામાન્ય રૂપે તો આત્માનું પ્રત્યક્ષ ધ્યાન છે, આત્મા અને મનના સંયોગની પ્રત્યાસત્તિથી આત્માનું માનસ પ્રત્યક્ષ થાય છે આ આત્મચિત્તક પ્રત્યક્ષ સંદેશનું કે જમ પણ નથી પણ સત્ય છે

એ અનુમાન અને શબ્દજ્ઞાન નથી કારણ કે, નિમ અને શબ્દના અનુસંધાન વગર પણ એ જ્ઞાન થાય છે એ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષભાસ છે એમ પણ નહીં કહી શકાય કારણ કે પ્રત્યક્ષભાસ ત્યારે જ થઈ શકે કે જ્યારે ક્યાય પણ કોઈપણ વખતે સત્ત પ્રત્યક્ષ થયું હોય નહિ અપ્રમિતમ્ ચારોપ્યત્ જે પ્રમા-ગોચર જ ન હોય તેનો આરોપ કદી પણ થાય નહિ સત્યનું અનુકરણ કરનારા જ મિથ્યા જ્ઞાનો હોય છે સત્ય રામ થયા હોય તો જ નટ રામનો વેદ ભજવે છે માટે આત્માનું સામાન્યતઃ પ્રત્યક્ષ થાય છે તેથી સંકેતગ્રહ યથામા પણ કોઈ વાધો નથી ॥ ૬ ॥

જે આત્માનું સામાન્ય પ્રત્યક્ષ સર્વ જાણે થતું હોય તો પછી અનુમાનથી આત્માને જાણનાની શી જરૂર છે અને આગમ પ્રમાણથી પણ આત્માને જાણનાની ધ્યા જરૂર રહી ? સર્વ પ્રમાણોમા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જ શ્રેષ્ઠ છે વસ્તુ પ્રત્યક્ષ થઈ એટલે જિજ્ઞાસુને સતોત થઈ જ જાય છે, પણ આત્માનું પ્રત્યક્ષ

થતું નથી માટે જ આગમ પ્રમાણથી એને જાણવાની જરૂર છે. આ શંકા પૂર્વપક્ષ તરફથી ઊઠાવવામાં આવી છે. પૂર્વપક્ષવાદીનું સૂત્ર આ પ્રમાણે છે.

यदि दृष्टमन्वत्तमहं देवदत्तोऽहं यददत्त इति ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ—(યદિ) જો (અહં દેવદત્તઃ) હું યદદત્ત છું (ઇતિ) આવું જ્ઞાન (મન્વત્તમ) પ્રત્યક્ષ અર્થને વિષય કરતું હોય તો અનુમાનની શી જરૂર છે ?

ભાવાર્થ—આ સૂત્રમાં મન્વત્ત સંજ્ઞાનો અર્થ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન સમજવું અને ઇતિ સંજ્ઞા આવી જાતનાં ખીજાં જ્ઞાનોને સૂચવે છે એટલે ઇતિ સંજ્ઞા પ્રકાર સૂચક છે. ‘હું દેવદત્ત છું’ ‘હું યદદત્ત છું’ જે આવી જાતનાં જ્ઞાનો પ્રત્યક્ષ આત્માને વિષય કરતાં હોય તો આત્મા પ્રત્યક્ષ જ સર્વ ક્ષણને થઈ જાય છે તો પછી વૈશેષિક દર્શનના નિષ્ણતોને આત્માનું અનુમાન શા માટે કરવું પડે છે ? પાંજરામાં સિંહને પ્રત્યક્ષ જોયા પછી તેની ગર્જનાથી સિંહનું અનુમાન શા માટે કરવું ? જે વસ્તુ પ્રત્યક્ષ થઈ પછી તેનું અનુમાન કોઈ પણ કરવું નથી. ॥ ૧૦ ॥

ઉક્ત પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર શાસ્ત્રકાર સિદ્ધાંત સૂચવી આપે છે.

दृष्टयात्मनि लिङ्गे एक एव दृढत्वात् प्रत्यक्षवत् प्रत्ययः ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ—(સ્થાત્મનિ લિંગે) આત્મા પ્રત્યક્ષ થયા છતાં (લિંગે) જે અનુમાન કરવાની સામગ્રી ઉપલબ્ધ થઈ હોય તો તેથી જે અનુમાન થાય છે એ અનુમાનજ્ઞાનનો વિષય પૂર્વ થયેલો પ્રત્યક્ષ અર્થ જ હોય છે (દૃઢત્વાત્) દૃઢ હોવાથી (एक एव) એટલે પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનનો એક જ વિષય હોય છે. (प्रत्यक्षवत् प्रत्ययः) પ્રત્યક્ષના જેવો જ અનુમાનનો પણ બોધ થાય છે.

ભાવાર્થ—આત્માનું સામાન્ય રૂપે જ પ્રત્યક્ષ થાય છે, વિશેષ રૂપે નહિ. આવું પ્રત્યક્ષ થયા પછી જે અનુમાન કરવાની સામગ્રી મળી જતી હોય તો અનુમાન પણ કરવું જ જોઈએ, જેથી આત્મા સંબંધી જે કંઈ શંકા રહેતી હોય તે પણ દૂર થઈ જાય.

અનુમાનથી પૂર્વ થયેલું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન જ દૃઢ થાય છે. એક કરતાં વધારે પ્રમાણોથી અર્થાત્ પ્રમાણોના સંઘવથી જે વસ્તુ જાણવામાં આવે તો તેમાં શંકા રહેતી નથી. પ્રત્યક્ષ દૃઢ ન હોય તો માણસ ‘અર્પણમ’ કહેવાય છે અને કાષ્ઠિક વખતે પ્રમાણભાસનો એ ભોગ બને છે પરિણામે આત્મા નથી એમ તે માનવા લાગે છે. પ્રમાણભાસના ભોગ બનવું એ ધર્મ જ ખરાબ છે, માણસ

એથી નામિતક અને એ અને આવેના ઉત્તમ માનવ જન્મને જુભારી એતે છે
આ કારણથી પ્રમાણેના સંપ્પન્તો અનુગ્રહમા ઉપયોગ કરવો જ જોઈએ

દ્વિતી પાત્રી પાત્રી પ્રયત્ન થયું તેથી, એને નાપુત્ર માનવા લાગે છે
કે 'પણ પાત્રી છે' પણ નથી તકા ગિરે છે કે એ મૃગશ્રિષ્ટિકા (ઝાઝા)
તો નહીં દોષ ? એટલામા ત્યા મગના બિજા દેખાના માટે છે એટલે માણસ
તરત એનાથી અનુમાન કરે છે કે પણ મગના પણ ગિરે છે માટે એ ચોક્કસ
પાત્રી છે, મૃગશ્રિષ્ટિકા નથી ઝાઝાના જે મગના ન ગિરે આમ બિતાબનાથી
કરનામા આવતુ અનુમાન દર્શ થોના નજીના પ્રત્યક્ષને જ દૃઢ બનાવે છે તે જ
પ્રમાણે આત્માનુ અનુમાન પણ રોડ થતા આત્મચિત્તક પ્રત્યક્ષને જ દૃઢ બનાવે
છે ઘણા વિદ્વાનોનો મત છે કે, 'પ્રવક્તૃવરિચ્છિતમપિ અનુમાનન વુત્સન્તૈ
તર્કસિદ્ધા' પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી વસ્તુ નથી હોય તો પણ તેને અનુમાનમા રસ
લેનારા વિદ્વાનો અનુમાનથી પણ જાણુરા ઈ-છે છે

આત્માનુ સામાન્ય માનવ પ્રત્યક્ષ તો રાજ થયા કરે છે પણ સાથે
સાથે 'હું ગોર છું', 'હું કાળો છું' 'હું કુર્બાન સુકાકડી છું', 'હું બડો
છું' આના અનાત્મચિત્તક પ્રત્યક્ષો આત્માને વિદાર કરતા થતા જ રહે છે,
અને તેથી બાનિત માણસો છેતરાય છે અને પ્રાણના ઘરીરને જ આત્મા
સમજવા નાં છે જેમ વિદ્યારીના ઝનકારમા થોડુ વસ્તુનુ પ્રત્યક્ષ ચોક્કસ
નિર્ણય કરી શકતુ નથી તેમ આત્માના વિરોધિ પ્રત્યક્ષોના ભારથી દુનિયેલું
આત્માનુ સામાન્ય પ્રત્યક્ષ પણ આત્માનો ચોક્કસ નિર્ણય કરાવી શકતુ નથી માટે
અનન્યથાસિદ્ધ અનુમાનોની પણ આત્માને જાણવો જોઈએ જેથી સામાન્ય પ્રત્યક્ષ
દૃઢભૂમિ ઉપર ચિથ્ર થાય તેમ જ શ્રાવણ મતલબ એ બીજાનિદ ઉપદેશ પણ
ચરિતાર્થ થાય 'મનન એ ઈન્દ્રિય સાધન છે એમ જાણવા પછી આત્માના અનુ
માન કરવાની ઈચ્છા જરૂર બને છે જે આત્માને જાણવા અનુમાનની મદદ નહીં
લેનામા આવે તો નિદિધ્યાસન પણ થઈ શકો નહિ પરિણામે કુર્બાન પ્રત્યક્ષથી
માણસ સદૈન સાચા અને ખોટામા જોના ખાતો રહેશે અને શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનના
કથનાનુસાર સરાયાત્મા વિનયવિતિ સહચારીમા માણસ વિનાશને માર્ગે પામશે

આ કારણથી આત્માનું અનુમાન પણ જરૂર કરવું સતમા 'અહં
જ્વદમોહ વદમ આવી મે નતીતિઓ બતાવી છે તે એવું સ્વયં છે કે,
પોતપોતાના આત્માનુ સામાન્ય જ્ઞાન સર્વકોષિને હોય છે ॥ ૧૧ ॥

આત્માનુ માનવ પ્રત્યક્ષ છે છતાં એ વિરોધી પ્રત્યક્ષથી ઘેરાયેલું હોનાથી
એમ જ લાગે છે કે આત્માનુ સામાન્ય પ્રત્યક્ષ પણ નથી એટલે અનુમાન અને
શબ્દ પ્રમાણે દ્વારા તેના ઉપર તકાશ નાખતા જ રહેવું જોઈએ

અહીં નો કોઈ એવી શકા કરે કે, તપાત્મા મનસાગ્રણ્ય છે ॥ ૮-૧-૨
આ જ દર્શનના આ સૂત્રમાં આત્મા અને મનને અપ્રત્યક્ષ કહ્યા છે એટલે
આત્માનું સામાન્ય માપસને બીજાકુલ માનસ પ્રત્યક્ષ થતું જ નથી.

આ શકાનો ઉત્તર એ છે કે, ‘અદ્વમ્’ પદનો અર્થ આત્મા છે અને
એ તો સામાન્ય રૂપે સર્વ કોઈને પ્રત્યક્ષ છે જ કતા ઉપરના સૂત્રમાં આત્માનું
જે અપ્રત્યક્ષ બતાવ્યું છે તે તો આકુપ પ્રત્યક્ષની બાબત છે, કારણ કે, ઉપરના
સૂત્રમાં જ મૂક્યો છે તેથી આકાશ, કાળ દિશા અને મનનું પણ અદ્વમ્ કરવામાં
આવ્યું છે અને એ દ્રવ્યોનું ચાતુર પ્રત્યક્ષ થતું નથી કારણ કે, તેમાં રૂપ શુદ્ધ
નથી, એની સાથે જ આત્મા અને મનનું પણ ચાતુર પ્રત્યક્ષ થતું નથી એમ
કહ્યું છે કારણ કે આત્મામાં પણ રૂપ નથી અને મનમાં તો રૂપ અને મહત્વ
આ બંને શુદ્ધો નથી વળી આત્મન્યાત્મમનસો સંયોગવિશેષાદાત્મપલ્લવમ્ ॥ ૯-૧-૧૧
સૂત્રમાં આત્માનું આત્મા અને મનના સંયોગવિશેષથી આત્માનું ‘માનસ પ્રત્યક્ષ’
થાય છે એમ બતાવ્યું છે યોગીઓને આત્માનું સંપૂર્ણ વિશદ રૂપથી પ્રત્યક્ષ થાય
છે જ્યારે સામાન્ય માણસને બહુ જ અલ્પ સામાન્ય પ્રત્યક્ષ થાય છે જેની ઉપર
અર્ચા ઠીક ઠીક કરવામાં આવી છે

દરયતે ત્વપ્યયા મુદયા સૂક્ષ્મયા સૂક્ષ્મદર્શિમિ । ૬ ઉ ૧-૩-૧૨

સૂક્ષ્મભુદ્ધિવાળા માણસો મનથી આત્માને જાણી શકે છે

ન સચ્ચે તિષ્ઠતિ રૂપમસ્ય ન ચક્ષુષા પરયતિ કથનૈનમ્ ॥ ૬ ઉ ૧-૩-૮
મનસાભિક્લેષો ય એતદ્ વિદુરમૃતાલે ભવન્તિ ॥ ૬ ઉ ૧-૩-૮

અર્થ—આત્માનું સ્વરૂપ આખથી દેખાતું નથી હવેપરમ મનથી
જાણી શકાય છે

મનસૈવેદમાત્રમ્યમ્ । ૬ ઉ ૨-૧-૧૧

આ આત્મતત્ત્વને વિશુદ્ધ થયેલા મનથી જાણવું યોગ્ય છે

ઈત્યાદિ ઔપનિષદ પ્રમાણોથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે આત્માનું સામાન્ય
માનસ પ્રત્યક્ષ થાય છે

હવે આત્માના સંનિધમાં બીજાને વિચાર એ કરવામાં આવે છે કે,
આત્મામાં ગતિનું સામાનાધિકરણ જણાય છે તેનું શું ? શું આત્મામાં ગતિ છે ?
શું આત્મા એક ઠેકાણેથી બીજાં જઈ શકે છે ? જો આત્માને સૂક્ષ્મ એટલે અણુ
પરિમાણવાળો માનવામાં આવે તો તો તે મનની માફક એક ઠેકાણેથી બીજાં
ઠેકાણે જઈ શકે

પણ જો આત્માને વિશુ માનવામા આવે તો તેમા ગતિ સભવી શકે નહિ અહીં પૂર્વપક્ષવાદી અને ઉત્તરપક્ષવાદી બંને આત્માને (જીવાત્માને) વિશુ માનતા જણાય છે, અને એ દૃષ્ટિએ પ્રત્યક્ષ અને ઉત્તર છે એમ ધ્યાનમા રાખવું એક જ સૂત્રમા પ્રશ્ન અને ઉત્તરનો સૂત્રકારે સમાવેશ કર્યો ॥

દેવદત્તો ગચ્છતિ યદ્વદત્તો ગચ્છતીત્યુપચારાચ્છરીરે પ્રત્યય.

॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ—(દેવદત્ત ગચ્છતિ) દેવદત્ત જાય છે (યદ્વદત્ત ગચ્છતિ) યદ્વદત્ત જાય છે (ઈતિ) આવું જ્ઞાન (ઉપચારાત્) ઉપચારને લીધે (શરીરે) શરીરમા (પ્રત્યય) જ્ઞાન થાય છે એમ સમજવું

ભાવાર્થ—જો આત્મા વિશુ માનવામા આવે તો દેવદત્ત જાય છે અહીં આત્મામા સ્પષ્ટ ગમન જણાય છે, એ કેવી રીતે સભવે? વિશુમા-વ્યાપક આત્મામા ગમન સભવી શકે નહીં ‘હું યદ્વદત્ત જાઉં છું’ આ પ્રત્યયમા હું પદથી આત્મા સમજાય છે અને તેમા ગમન પણ જણાય છે

આ શકાનો ઉત્તર એ આપવામા આવ્યો છે કે આત્મામા જે ગમન-ક્રિયાનો બોધ થાય છે તે મુખ્ય નથી પણ ગૌણ છે શરીરમા ગમન વાસ્તવિક છે અને તદ્વચ્છિન્ન આત્મામા ગમન-ક્રિયા ગૌણ છે આત્માનું નામ દેવદત્ત કે યદ્વદત્ત નથી માટે એ નામોનો પ્રયોગ પણ આત્મામા ગૌણ જૂતિથી થયો છે હું છું, મને સુખ થાય છે, મારું શરીર છે આ બધા શબ્દ પ્રયોગો આત્માને માટે બરાબર છે ‘હું’ ‘મને’, ‘મારું’ આ પદો જ આત્માના માનસ પ્રત્યક્ષના સૂચક ॥ ૧૨ ॥

ઉપચાર પણ સશયને જ પેદા કરે છે, એ વાત આ સૂત્રમા જણાવે છે

સદિગ્ધસ્તૂપચાર ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ—(ઉપચાર) ઉપચાર (તુ) પણ (સદિગ્ધ) સદેહ - જનક છે

ભાવાર્થ—(અહમ્) ‘હું’ શબ્દનો પ્રયોગ શરીરને પણ નિયમ કરે છે અને આત્માને પણ નિયમ કરે છે ‘હું ગૌર છું’ અહીં ‘હું’ નો અર્થ મુખ્ય માનવો કે ‘મારું શરીર’ અહીં શરીરથી ભિન્ન અર્થમા પ્રયોગ્યતા ‘મારું’ નો અર્થ મુખ્ય માનવો? એ સમજાવું નથી દેવદત્તો ગચ્છતિ અહીં પણ ‘દેવદત્ત’ પદનો અર્થ ‘આત્મા’ માનવો એ મુખ્ય છે કે દેવદત્તનો અર્થ ‘શરીર’ માનવું એ મુખ્ય છે? ગચ્છતિ—‘જાય છે,’ આ પદ આત્મામા ગૌણ માનવું કે મુખ્ય માનવું? આમાં પણ કોઈ નિશ્ચયક હેતુ જણાતો નથી, માટે

પણ નિશેષ શુભ શબ્દ છે જ આનો ઉત્તર એ છે કે શબ્દ એ શ્રોત ઇન્દ્રિયનો નિય છે, શ્રોત ઇન્દ્રિય કઈ દ્રવ્યને ગ્રહણ કરતી નથી ચક્ષુ અને ત્વક્ આ બે જ ઇન્દ્રિયો દ્રવ્યને ગ્રહણ કરે છે માટે એને માટે જ ઉપગનો નિયમ છે મન પણ દ્રવ્યગ્રાહક ઇન્દ્રિય છે પણ એ આત્મર ઇન્દ્રિય છે અને તે આત્મારૂપ દ્રવ્યનું જ ગ્રહણ થોડા વિશેષગુણોની સહાયતાથી કરે છે

જો કહો કે, આત્મામા રૂપ નથી માટે એનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ન થવું જોઈએ આનો ઉત્તર પણ એ છે કે, રૂપથી જે દ્રવ્યનું પ્રત્યક્ષ થાય છે તે બાહ્ય દ્રવ્ય છે આત્મારૂપ આત્મરૂપ દ્રવ્યના પ્રત્યક્ષમા રૂપ કારણ તરીકે નથી માનસ પ્રત્યક્ષ થનામા રૂપની જરૂર જ નથી

‘પ્રત્યક્ષ આત્મા’ અહીં જે ‘પ્રત્યક્ષ’ શબ્દ છે તેનો અર્થ અન્યની વ્યવસ્થિતિ છે અર્થાત્ અન્યથી જે લિન છે તે જ ‘પોતે અને તેમા જ ‘હું’ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે આ ઉપરથી સમજાવે કે પોતાના આત્મામા જ ‘હું’ પદનો અર્થ મુખ્ય છે અહીં ‘હું’ પદનો ઉપચાર નથી શરીરમા જે ‘હું’ પદનો પ્રયોગ થયો હોય તો ત્યાં તેનો ઉપચાર છે એમ ચોક્કસ માનવું ॥ ૧૪ ॥

શરીરથી તકા કરે છે

દેવદત્તો ગચ્છતીત્યુપચારાદભિમાનાત્તાવચ્છરીરપ્રત્યક્ષોઽહઙ્કાર

॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ—(મહઙ્કાર) અહીં કારનિર્ણયક જ્ઞાન (શરતપ્રત્યક્ષ) પ્રત્યક્ષશરીરવિનયક જ્ઞાન (દેવદત્ત ગચ્છાત) દેવદત્ત જાય છે (જ્ઞાત ઉપચારાત્) એ ઉપચારથી પ્રયોગ થાય છે

ભાવાર્થ—અહીં કારનિર્ણયક જ્ઞાન એટલે કે હું એના આકારનું જે જ્ઞાન છે તે શરીરનિર્ણયક હોય તો તે ઔપચારિક જ્ઞાન છે એવું જે તમે સમાધાન કર્યું છે, તે આભિમાનિક છે અર્થાત્ અનાસ્તન છે કારણ કે ‘હું ગૌર છું’, હું કૃષ્ણ છું, હું સૌભાગિનેય છું ઇત્યાદિ નત્યથોનો ઉપચારથી સમન્વય કરવો એ અશક્ય છે સૌભાગિનેય=સુભગાનો પુત્ર આ બધા પ્રત્યયોશરીરનો જ નિર્ણય કરે છે એને ઔપચારિક (ગૌર) માનસ તીક નથી ॥ ૧૫ ॥

સમાધાન—સૂત—

સન્દિગ્ધસ્તૂપચાર ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ—(તુ) તુ’ શબ્દ સિદ્ધાંતને અભિવ્યક્ત કરે છે (ઉપચાર) આભિમાનિક ॥ (સદિગ્ધ) સ દેહકારક જ છે

ભાવાર્થ—‘હું’ પદનો પ્રયોગ આત્માને માટે થાય છે ‘હું’ એવું જ્ઞાન પણ આત્માને જ વિષય કરે છે, એ આભિમાનિક છે અર્થાત્ અવાસ્તવિક છે, કારણ કે, એ પ્રયોગ અને જ્ઞાન શરીરને જ વિષય કરે છે એવું જે તમે કહ્યું છે, તેમાં પણ સંદેહ જ છે. ‘હું’ પદનો પ્રયોગ અને એને વિષયક કરનાર જ્ઞાન એ શરીરવિષયક હો અથવા આત્મવિષયક હો પણ બંનેમાં સાદી તો કાંઈ એક જ છે અને તે સમાન જ છે માટે આ સંદેહમાંથી વિશેષનું અવધારણ કરી નિશ્ચય ઉપર આવવું જોઈએ.

અમારા મતમાં (સિદ્ધાંતવાદીના મતમાં) જેણે આંખ બંધ કરી છે તેને પણ ‘હું’ એવું જ્ઞાન થાય છે માટે ‘હું’ એવા જ્ઞાનનો વિષય શરીર નથી પણ આત્મા જ છે. જે જ્ઞાનનો વિષય શરીર હોય છે ત્યાં તો આંખનો ઉપયોગ જરૂર હોય છે, માટે ‘હું’ સ્થામ હું. એવા સ્થળમાં હુંનો આરોપ શરીરમાં છે એમ માનવું જ રહ્યું, અને સ્થામતાને વિષય કરનાર જ્ઞાન શરીરમાં વાસ્તવિક છે આ જ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૧૬ ॥

એકાદ વધારે મુક્તિ આપી સિદ્ધાંતને વધારે મજબૂત આ સૂત્રદ્વારા બતાવે છે.

ન તુ શરીરવિશેષાદ્ યજ્ઞદત્તવિષ્ણુમિત્રયોર્જ્ઞાનં વિષયઃ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ—(જ્ઞાનમ્) યોગ્ય જ્ઞાન (યજ્ઞદત્તવિષ્ણુમિત્રયોઃ) યજ્ઞદત્ત અને વિષ્ણુમિત્રના (શરીરવિશેષાદ્) જુદા જુદા શરીર બંધ્યા પછી તેમાં (ન તુ) થતું જ નથી.

ભાવાર્થ—જે જ્ઞાન, ઈન્દ્રિયા, દ્રેષ, સુખ, દુઃખ આદિ શરીરના ગુણો હોય તો જે વખતે યજ્ઞદત્તનું શરીર આપણને પ્રત્યક્ષ થાય છે અથવા વિષ્ણુમિત્રનું શરીર પ્રત્યક્ષ થાય છે તે વખતે જેમ તેના શરીરમાં રહેલા વિશેષ ગુણ રૂપ આદિ પણ પ્રત્યક્ષ થાય જ છે, તેમ તેના શરીરમાં રહેલા યોગ્ય વિશેષ ગુણો જ્ઞાન, ઈન્દ્રિયા, દ્રેષ, સુખ અને દુઃખ વગેરે આપણને કેમ પ્રત્યક્ષ થતાં નથી?

વિષ્ણુમિત્ર—આદિના શરીરના વિશેષ ગુણ રૂપ આદિ પેઠે ન્યારે યોગ્ય વિશેષ ગુણ જ્ઞાન આદિ આપણને પ્રત્યક્ષ નથી થતા માટે માનવું જોઈએ કે, જ્ઞાન—આદિ શરીરના ગુણો નથી. ॥ ૧૭ ॥

આત્માનું માનસ પ્રત્યક્ષ નહીં માનનારને વિશેષ સમજ આપતું વિશેષ સિદ્ધાંત સૂત્ર.

અહમિતિ મુલ્યયોગ્યાભ્યાં શબ્દવદ્વ્યતિરેકાવ્યમિચારાદ્ વિશેષ-સિદ્ધેર્નાગમિકઃ ॥ ૧૮ ॥

૪૬—(અહમ્મદિતિ) ‘હું સુખી છું’ આપુ જ્ઞાન અથવા આવે પ્રત્યક્ષ (આગમિક ન) આગમ ગમ્ય નથી (શબ્દવદ્) શબ્દ પેઠે (વ્યતિરેકાવ્યમિવાત્) પૃથ્વી આદિ આઠ દ્રવ્યોમા અભાવ ચોક્કસ હોવાથી (વિશેષસિદ્ધે) વધારાનુ આકાશરૂપ એક દ્રવ્ય સિદ્ધ થાય છે તેમ (મુખ્યવોગ્યાન્યામ્) મુખ્ય અને યોગ્ય પ્રમાણથી આત્મા માનસ પ્રત્યક્ષ તરીકે સિદ્ધ થાય છે

ભાનાર્થ—તમે આત્માને મન યોગ વિશેષને લીધે પ્રત્યક્ષ માનેા છો, રૂપ વગરની વસ્તુ પ્રત્યક્ષ થતી નથી એ વાત કેમ જૂની જ્ઞાન છો? આત્મામા પણ રૂપ નથી એ તો સર્વ કાષ્ઠ જાણે છે

ઉત્તર—માણ ઇન્દ્રિયથી જે વસ્તુનુ પ્રત્યક્ષ થાય છે તેમા રૂપની જરૂર અને મહત્ત્વ પરિમાણની પણ તેમા જરૂર છે આત્માનુ પ્રત્યક્ષ તો મનરૂપ તર ઇન્દ્રિયથી થાય છે માટે આત્મા રૂપ દ્રવ્યનુ માનસ પ્રત્યક્ષ તો આત્મામા ન હોય તો પણ થઈ શકે છે

જેમ શબ્દ ગુણ હોવાથી તેના આધાર તરીકે પૃથ્વી આદિ દ્રવ્યો થઈ શકે ન હોવાથી આકાશ રૂપ દ્રવ્યની સિદ્ધિ થાય છે તેમ ઇન્દ્રિય આદિ ગુણોના આધાર તરીકે આત્મા પણ ચોક્કસ સિદ્ધ છે

જો કે ઇન્દ્રિય આદિ ગુણોથી આત્માનુ અનુમાન પણ થઈ શકે છે તેની નથી પણ ‘હું’ એવા મુખ્ય અને યોગ્ય જ્ઞાનથી તથા યોગ્ય મુખ્ય આદિ ગુણોથી માનુ માનસ પ્રત્યક્ષ માનવામા કોઈ પણ દોષ જણાતો નથી

શુ આધના માણસને ‘હું છું’ ‘હું સુખી છું’ વગેરે જ્ઞાન અનુમાનથી છે? એને પૂછો તો ખરા કે, ‘હું સુખી છે’ એમા તે અનુમાન કંઈ જાતનું નથી એ જ્ઞાન આગમિક પણ નથી આધણો માણસ બ્યારે દુઃખ અનુભવતો ત્યારે કોઈ આત્મ પુરુષ એને કહેવા નથી જતો કે હું દુઃખી છે

હા, આટલી વાત તો ચોક્કસ છે કે, આત્માનુ જે માનસ પ્રત્યક્ષ છે તે હિંદુ છું, મુસલમાન છું, ધરડો છું, જુવાન છું વગેરે વિશેષી જ્ઞાનોના ત પ્રનાહને લીધે અસત્કલ્પ જની જાય છે, માટે એ જ્ઞાનને વધારે પ્રકાશ પવા અને તેમા રહેતા વિશેષોને પ્રત્યક્ષ કરવા અનુમાન અને આગમ ગુણોની પણ જરૂર છે, યોગની પણ જરૂર છે આટલા માટે જ હિપનિપદમા ના થોતશ્ચો મન્ત્રમ્વો નિદિશ્યાસિતમ્ય થયલું, મનન અને નિદિશ્યાસન અમને ય છે આ સૂત્રોથી એટલું જ સિદ્ધ કરવાનું છે કે, આત્માનુ માનસ પ્રત્યક્ષ છે, આત્મા કેવળ આગમ-ગમ્ય નથી ॥ ૧૮ ॥

આત્માની પરીક્ષાનું પ્રકરણ પૂરું થયું. હવે આત્માના બહુત્વનું પ્રકરણ શરૂ કરે છે. આત્મા એક જ છે. આત્મ માનનાર આ દર્શનનો પૂર્વપક્ષવાદી છે અને આત્માઓ બહુ છે એવું માનનાર આ દર્શનના સિદ્ધાંતવાદી છે. પૂર્વપક્ષવાદી આત્મા એક છે એમ માનવામાં એની પાસે જે પ્રમાણ છે તે રજૂ કરે છે.

આત્મા એક હોવામાં અનુમાન પ્રમાણ આ પ્રમાણે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર—

સુखदुःखज्ञाननिष्पत्त्यविशेषादैकात्म्यम् ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ—(૧)કાત્મ્યમ્) રામ, કૃષ્ણ, વિષ્ણુમિત્ર, યુધિષ્ઠિર આદિ વ્યક્તિઓનો એક હોવા છતાં વિશ્વમાં એક જ આત્મા છે. (સુખદુઃખજ્ઞાનનિષ્પત્ત્યવિશેષાદ) સુખ, દુઃખ અને જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં કોઈ ભેદ ન હોવાથી.

સાવાર્થ—રામ, કૃષ્ણ, યુધિષ્ઠિર, બીમ, રાવણ આદિ વિશ્વમાં અનંત વ્યક્તિઓ થઈ ગઈ અને વિવિધતા પણ છે છતાં, આત્મા તો એક જ છે, કારણ જેટલાં શરીર છે, તે બધાથી આત્મામાં સુખ, દુઃખ અને જ્ઞાન આદિ શુભો તો સમાન જ છે.

આત્મત્વમ્ એકવ્યક્તિમાનરૂપિ જ્ઞાનાધ્યમાનરૂપિત્વાત્. આત્મત્વ એક જ વ્યક્તિમાં રહે છે. કારણ કે જેમાં સુખ દુઃખ છે તેમાં જ આત્મત્વ છે. સુખ દુઃખનો આશ્રય એક જ છે માટે આત્મા પણ એક જ છે. જે કોઈ શંકા કરે કે પરમાત્મા (ધર્મિય) માં પણ આત્મત્વ છે તેમાં સુખ અને દુઃખ નથી માટે આત્માનો એકયસાધક હેતુ વ્યભિચારી થાય છે તેનું શું ?

આના ઉત્તરમાં પૂર્વપક્ષવાદી બીજું અનુમાન આપે છે કે, આત્મત્વમ્ એકવ્યક્તિમાનરૂપિ જ્ઞાનાધ્યમાનરૂપિત્વાત્ જ્ઞાનનો આશ્રય એક જ છે માટે આત્મા એક છે ધર્મિયમાં પણ જ્ઞાન છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનાધ્યમાનરૂપ હેતુથી એક જ આત્મા છે એમ સિદ્ધ થાય છે. જેમ જુદા જુદા પ્રદેશોમાં સજ્જે આકાશમાં ઉત્પન્ન થાય છે છતાં આકાશ એક જ છે તેમ જુદાં જુદાં શરીરોના અવગોળે કરી આત્મામાં જુદાં જુદાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે છતાં આત્મા એક જ છે. જેમ યોગપદ્મ આદિ લિંગોમાં કોઈ પણ ભેદ ન હોવાથી એક જ કાળ છે તેમ સુખ, દુઃખ, જ્ઞાન વગેરે લિંગોમાં ભેદ ન હોવાથી આત્મા એક છે.

જેમ પૂર્વ પર આદિ પ્રત્યક્ષ લિંગમાં કોઈ ભેદ ન હોવાથી દિશા એક જ છે તેમ સુખ, દુઃખ અને જ્ઞાન આદિમાં ભેદ ન હોવાથી વિશ્વભરમાં એક જ આત્મા છે.

ને અહીં ચકા કરવામાં આવે કે, પૃથ્વીમા પણ મધ્યદિ ગુણો સમાન જ છે તો પૃથ્વીના પરમાણુઓમા ભેદ શા માટે માનવો ? એક જ પૃથ્વી-પરમાણુ છે એમ શા માટે ન માનવું ? આનો ઉત્તર એ છે કે, પૃથ્વી-પરમાણુમા કાર્ય પૃથ્વીની આગ્રહકતા છે, એક જ પરમાણુમાથી કાર્ય પૃથ્વીરૂપ દ્રવ્ય બની શકે નહિ દ્રવ્યાણિ દ્રવ્યાન્તર મારમન્તે એક કરતા વધારે દ્રવ્યો હોય તો જ તેમા આગ્રહકતા હોઈ શકે, માટે પરમાણુમા ગુણોની સમાનતા હોના છતાં પરમાણુઓ બહુ છે આત્મામાથી કોઈ બીજો આત્મા બનતો નથી માટે આત્મામા આગ્રહકતા નથી એટલે આત્મામા ભેદ માનવાની જરૂર નથી જ્ઞાન એ છે કે પરમાણુઓમા ભેદ સાધક પ્રમાણ છે પણ આત્માના બહુ હોનામા કોઈ ભેદ સાધક પ્રમાણ નથી માટે એક જ આત્મા છે એમ જ માનવું જોઈએ ॥ ૧૯ ॥

સિદ્ધાન્ત સૂત્ર—

વ્યવસ્થાતો નાના ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ— (વ્યવસ્થાત) સુખ દુઃખ-આદિની વ્યવસ્થાથી આત્માઓ (નાના) બહુ છે

ભાવાર્થ—એક જ સમયમા કોઈ ધનાદય છે તો કોઈ ગરીબ છે, કોઈ સુખી છે તો કોઈ દુઃખી છે, કોઈ રોગી છે તો કોઈ આરોગ્યવાળો છે, કોઈ સદ્ગુણી છે તો કોઈ દુષ્ટ છે, કોઈ વિદ્વાન છે તો કોઈ મૂર્ખ છે આ બધા વિરુદ્ધ ધર્મો છે, તે એક જ સમયમા એક જ દ્રવ્યમા રહી શકે નહિ વિરુદ્ધ ધર્મોના અધ્યાસ ભેદને સિધ્ધ કરે છે, માટે આત્માઓ એક નથી પણ બહુ છે જે બહુ આત્માઓ હોય તો જ ઉપર બતાવેલી વ્યવસ્થા અર્થાત્ ઉપર બતાવવામા આવેલો નિયમ ધર્મ શકે

જે કે એક જ દેવદત્ત નામના માણસમા બાહ્ય યૌવન અને વાર્ધક્ય હોય છે, અને એ વિરુદ્ધ ધર્મો પણ છે, છતાં બાહ્ય અને યૌવન એક જ સમયમા દેવદત્ત નામના માણસમા હોતા નથી સમયના ભેદે બાહ્ય અને યૌવન એક જ બક્તિના શરીરમા આવે છે જે દિવસે દેવદત્ત નામનો માણસ બાળક છે તે જ દિવસે તે જુવાન અને ઘરડો હોતો નથી

જ્યારે પ્રકૃતમા તો જે દિવસે દેવદત્ત સુખી છે તે જ દિવસે યદવદત્તના શરીરમા રહેલો તે જ આત્મા દુઃખી છે આમ સુખ અને દુઃખ એક સાથે એક જ આત્મા અનુભવી શકે નહિ તેમ એક જ સાથે બે વિરુદ્ધ ગુણો એક જ બક્તિરૂપ આત્મામા એક જ સમયે ઉત્પન્ન પણ થઈ શકે નહિ આ તો અણુમાન પ્રમાણથી

આત્માઓનું બદલ્ય સિદ્ધ કયું છે. બીજાં પણ પ્રમાણ છે તે આગળના સૂત્રમાં બતાવવામાં આવશે. ॥ ૨૦ ॥

બીજું સ્પષ્ટ પ્રમાણ પણ આત્માનાત્વમાં બતાવે છે.

શાસ્ત્રસામર્થ્યાદ્ય ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ—(જ) અને (શાસ્ત્રસામર્થ્ય) શાસ્ત્રનું પણ સામર્થ્ય દેવાથી.

ભાવાર્થ—શાસ્ત્ર એટલે શ્રુતિ, વેદ. વેદના પ્રમાણથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે આત્માઓમાં ભેદ રહ્યો છે. ‘દ્વે મન્નણી વેદિતમ્યે’ બે બ્રહ્મ જાણવાં જોઈએ. એક જીવાત્માને અને બીજા પરમાત્માને જાણે. દ્વા સ્વર્ણાં સયુગાં સત્વાયા સમાર્તં ત્વં પરિપ્તજાતે ॥ ઋગ્વેદ ૧-૧૧૪-૨૦ પ્રકૃતિરપ ષ્ઠા સાથે બે આત્માનો સંબંધ છે. એક બ્રહ્મનો અને બીજો જીવાત્માનો. દ્વા વિમી વાતૌ વાતઃ । ઋગ્વેદ- ૧૦-૧૩૭-૨. બે પ્રાણ વહી રહ્યા છે. એક વિશ્વમાં અને બીજો શરીરમાં. વિશ્વનો પ્રાણ બ્રહ્મ અને શરીરનો પ્રાણ જીવાત્મા. પ્રાણ = જીવનદાતા. મૂરુ બ્રમૂર ન વર્ગ ચિકિત્સા મહિત્વમમે ત્વમહ વિત્તે । ઋગ્વેદ ૧૦-૪-૪.

પરમાત્મા અમૂર (અમરજીવ ધર્મ) મરજીવર્મ રહિત છે. અને અમે જીવાત્માઓ (મૂર) શરીરના સંબંધને લીધે મરજીવ ધર્મવાળા બનેલા છીએ. મૂ મરજીવું (પ્રાણનો ત્યાગ કરવો) એ ધાતુથી મૂર સ્પષ્ટ બને છે. હે પ્રભો, તારા મહિમાને તું જ જાણે છે, અમે જાણી શકતા નથી. આ બધાં વૈદિક પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે કે, આત્મામાં ભેદ છે. એટલે કે આત્માઓ બહુ છે, અને પરમેશ્વર એક છે. ॥ ૨૧ ॥

इति वैशेषिकदर्शने गुर्जरभाषाभाष्ययुते तृतीयाध्यायस्य
द्वितीय माहिकम् ॥

॥ ઔરम् ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य प्रथम माह्निकम् ।

હવે કાર્યાત્મક પૃથ્વી-આદિ જન્મતત્ત્વ મૂળ કારણ પરમાણુઓ છે. મૂળ કારણ તે જ કોઈ થકે કે જે નિત્ય હોય, માટે નિત્ય એટલે શું ? નિત્યનું લક્ષણ શું ? એ આ સૂત્રમાં બતાવે છે. ભાષામાં નિત્ય શબ્દ ધણા અર્થોમાં વપરાય છે.

જેમકે:— આ માણસ નિત્ય જૂઠું બોલે છે. આ ઠેકાણે નિત્યનો અર્થ અમુક સમય જ થાય છે. કારણ કે, બોલનાર માણસ અવિનાશી નથી. દરરોજના અર્થમાં પણ નિત્ય શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. જેમકે:— નિત્ય જતું નિશાળમાં, આ માણસ નિત્ય નવા નવા વેશ ધારણ કરે છે. ‘આત્મા નિત્ય છે’. ‘બ્રહ્મ નિત્ય છે’, ‘પરમાણુ નિત્ય છે’. આ ઠેકાણે નિત્ય શબ્દનો અર્થ સમજવા માટે તેનું લક્ષણ બાંધવું જોઈએ, માટે નિત્યનું લક્ષણ બાંધે છે.

सर्वकारणवद्वित्यम् ॥ १ ॥

પ્રથમ—(સર્વકારણવદ્) જેનું કોઈ કારણ=ઉત્પાદક ન હોય (સત્) જે, અભાવ-રૂપે નહીં પણ ભાવરૂપે હોય તે (નિત્યમ્) નિત્ય છે એમ સમજવું.

ભાવાર્થ—જેનું કોઈ કારણ ન હોય તે નિત્ય કહેવાય છે. આથી ઘટ, સૂર્ય, ચંદ્ર આદિ અર્થો અનિત્ય કરે છે કારણ કે, તેનું કારણ હોય છે, માટે તે કાર્ય છે. જે કાર્ય હોય તે નિત્ય ન કહેવાય. કાર્યવસ્તુનો પ્રાગભાવ હોય છે તેનું પણ કોઈ કારણ હોવું નથી એટલે કે પ્રાગભાવ જન્મતો નથી તો તેના જન્મનું કારણ તો ક્યાંથી જ હોય ? ત્યારે શું તેને નિત્ય માનવો ? જે સર્વકારણવદ્વિત્યમ્ જેને કોઈ કારણ ન હોય તે નિત્ય છે એટલું જ કહેવામાં આવે તો લક્ષણની અતિ-વ્યાપ્તિ થાય છે, કારણ કે અલક્ષ્ય જે પ્રાગભાવ છે તેમાં પણ લક્ષણ જાય છે. માટે ‘સત્’ પદ મુક્યું છે. સત્ એટલે જેમાં સત્તા હોય. પ્રાગભાવ અભાવરૂપ જ હોવાથી એમાં સત્તા નથી માટે એમાં હવે લક્ષણ જશે નહિ અને અતિવ્યાપ્તિ હોય પણ આવશે નહિ. સંપૂર્ણ લક્ષણ આ પ્રમાણે થયું:— ‘જેમાં સત્તા હોય, અને જેનું કોઈ ઉત્પાદક કારણ ન હોય, તે નિત્ય.’ પરમાણુઓમાં સત્તા છે અને તે કદી પણ ઉત્પન્ન થતાં નથી એટલે કે તે ‘સત્’ અને ‘અકારણવત’ છે. માટે

નિત્ય છે. અનુગત-મતિને લીધે સત્તા નામનો એક પદાર્થ સિદ્ધ થાય છે એ પ્રથમ અધ્યાયના બીજા આદિકમાં બતાવવામાં આવ્યું છે. પરમાણુઓ ચાર પ્રકારનાં છે. (૧) પૃથ્વીપરમાણુઓ, (૨) જલપરમાણુઓ, (૩) તેજઃપરમાણુઓ, (૪) વાયુપરમાણુઓ.

સામાન્ય અને વિશેષ આ બે પદાર્થો પણ નિત્ય છે, કારણ કે તેનું પણ કોઈ કારણ હોતું નથી અને સત્યત્વપના તે વિષય બને છે. સામાન્ય અને વિશેષમાં સત્તા સમવાય સંબંધથી રહેતી નથી પણ સત્તા સાથે રહેલા સમવાયનું સામાનાધિકરણ છે તે જ સંબંધ છે અને તે જ સંબંધથી સામાન્ય અને વિશેષ સત્તાના સંબંધી કહેવાય છે. સત્ પ્રત્યય દ્રવ્ય શુદ્ધ અને કમમાં મુખ્ય છે અને સામાન્ય તથા વિશેષમાં ગૌણ છે એ આગળ કહેવામાં આવ્યું છે.

અભાવમાં કોઈપણ સંબંધથી સત્તા હોતી નથી માટે અભાવ સત્યત્વપના વિષય બનતો નથી, આ કારણથી અભાવને ‘સત્’ કહી શકાય નહિ. હવે નિત્યનું લક્ષણ સ્પષ્ટ થયું કે જે ‘સત્’ હોય અને જેનું કોઈ ઉત્પાદક કારણ ન હોય તે નિત્ય.’ ॥ ૧ ॥

હવે પરમાણુઓ હોવામાં અનુમાન પ્રમાણ બતાવે છે. કારણ કે, તેઓ પ્રત્યક્ષના વિષય હોતાં નથી.

લઘુ કાર્યે લિઙ્ગમ્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ—(તત્ત્વ) પરમાણુ હોવામાં (કાર્યમ્) તેનું કાર્ય (લિઙ્ગમ્) અનુમાન કરાવનાર હેતુ છે.

ભાવાર્થ—ઘટ, વૃક્ષ, નદી, દરિયો, સૂર્ય, વિદ્યુત્ અને વાયુ આદિ પરમાણુઓનાં જ કાર્યો છે, માટે એ કાર્યોથી તેના મૂળ કારણરૂપ પરમાણુઓનું અનુમાન થઈ શકે છે. મહર્ષિ ઐતરે પણ ન્યાયદર્શનમાં જણાવ્યું છે કે વ્યક્તાર્થ વ્યક્તસ્ય નિષ્પત્તિઃ પ્રણયપ્રમાણવાત્ ॥ અ. ૪-૧-૧૧.

અર્થ—ઘટાદિ પદાર્થો વ્યક્ત છે અને તે જેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે પણ વ્યક્ત જ છે, એ તે પ્રત્યક્ષ છે.

‘વ્યક્ત’ શબ્દનો અર્થ ન્યાયની પરિભાષા પ્રમાણે આમ થઈ શકે. ‘પ્રેતામાં જે રૂપ આદિ શુદ્ધો હોય તેવા જ શુદ્ધવાળા દ્રવ્યને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ જેમાં હોય, તે વ્યક્ત’

આવી શક્તિ પૃથ્વી આદિ પરમાણુઓમાં છે માટે તે વ્યક્ત કહેવાય છે. આત્મા આદિમાં આવી શક્તિ નથી માટે તે અવ્યક્ત કહેવાય છે. એક આત્મા કોઈ બીજા આત્માનું ઉપાદાન કારણ બનતો નથી. ઈશ્વર પણ અવ્યક્ત છે, કારણ

કે, એક ઈશ્વરમાંથી બીજો ઈશ્વર કે આત્મા રૂપ દ્રવ્ય બનવું નથી, આ પ્રમાણે વ્યક્ત અને અવ્યક્તનો અર્થ ન્યાય અને વૈશેષિકની રીતે થાય છે.

પરમાણુઓની સિદ્ધિ આ પ્રમાણે થાય છે.

અવયવ અને અવયવીનો પ્રસંગ તો આપણે અનુભવીએ છીએ. દાખલા તરીકે:—દસ અવયવી છે, તેના અવયવો જે થડ, મૂળ સાખા વગેરે છે તે પણ અવયવી જ છે, આ પ્રમાણે અવયવ અને અવયવીની ધારાનો જ્યાં અંત થાય છે તે પરમાણુ કહેવાય છે. પરમાણુ સ્વયં અવયવિ નથી એટલે તેને અવયવો પણ નથી. જેનો વિભાગ કોઈ પણ રીતે થઈ શકે જ નહિ, અને જેનાં કરતાં બીજું કોઈ સક્ષમ પરિભાષ્યવાળું ન હોય તે પરમાણુ. ચતો માલવીયાનુ જ પરમાણુ: ॥ જેનો વિભાગ થાય તે પરમાણુ જ નથી એમ ચોક્કસ સમજવું.

અવયવ અને અવયવીની ધારા સીમા વર્ગરની છે એમ પણ માની શકાય નહિ, કારણ કે, જે એમ માનવામાં આવે તો કાર્ય દ્રવ્યોમાં પરિભાષ્યનો જે દરક જેવામાં આવે છે તે ન રહે અને પરિણામે નગાધિરાજ દિમાલય અને રાયનો દાણો બને સરખા થઈ જાય, કારણ કે દિમાલયના અવયવો અનંત છે, અને રાયના દાણાના અવયવો પણ અનંત છે, તો પછી કયા કારણથી દિમાલય રાયના દાણા કરતાં મોટો છે? જે અવયવીમાં અવયવો અમુક અવયવી કરતાં વધારે છે, તે તેનાથી મોટો અવયવી ગણાય છે અને જે અવયવીમાં વૈદ્ય અવયવો હોય તે અવયવી નાનો ગણાય છે. એટલે અવયવો અને અવયવીની ધારા અનંત નથી, તેમ તે ધારા શત્રુમાં પણ પરિણમતી નથી. શત્રુઅભાવથી ભાવની ઉત્પત્તિ જ થઈ શકે નહિ.

અવયવોનો વિભાગ કાર્ય દ્રવ્યને વિનાશક હોય છે અને વિભાગ અવધિ વગરનો હોય જ નહિ. માટે દ્વયલુક આદિ કાર્યદ્રવ્યના અવયવોનો વિભાગ નિરવયવ પરમાણુરૂપ અવધિને સિદ્ધ કરે છે.

આ જ કારણથી ભાષ્યકાર પ્રસન્નદેવે લખ્યું છે કે “તા ચ દ્વિવિધા નિત્યા ચાનિત્યા ચ” પૃથ્વી નિત્ય અને અનિત્ય બે પ્રકારની છે. પરમાણુરૂપ પૃથ્વી નિત્ય ॥ અને દ્વયલુકાદિ કાર્યરૂપ પૃથ્વી અનિત્ય છે.

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે પરમાણુઓ હોવામાં તેનાં કાર્યો અનુમાન છે: કાર્યને જોઈ તેના કારણનું અનુમાન કરવું એમાં તો કોઈની વિવાદ જ નથી. ॥ ૨ ॥

ઉપરની યુક્તિથી માની લીધું કે, પરમાણુઓ નિત્ય છે, પણ એમાં રૂપ રસ આદિ યુક્તો ॥ એ રી રીતે જાણી શકાય? પરમાણુઓને કેવળ અનુમાન-મુખ્ય અને અતીન્દ્રિય માનવાં પડે છે. એ અતીન્દ્રિય પરમાણુઓમાં કયા કયા

ગુણો છે એનું તો અનુમાન પણ થઈ શકે એમ લાગતું નથી, માટે પરમાણુગત ગુણોને જાણવાનું કોઈ પ્રમાણ હોય તો જણાવો. આનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં છે.

કારણભાવાત્ કાર્યમાવઃ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ—(કારણભાવાત્) કારણમાં હોવાથી (કાર્યમાવઃ) કાર્યમાં હોય છે.

ભાવાર્થ—જે ગુણ કારણ દ્રવ્યમાં હોય છે તે જ ગુણ કાર્યમાં પોતાના સમગ્રતીય ગુણને ઉત્પન્ન કરે છે. દ્રવ્યાણિ દ્રવ્યાન્તર મારમન્તે ગુણાથ ગુણાન્તરમ્ ॥ ૧-૧-૧૦. આ સૂત્ર યાદ કરો. ‘દ્રવ્ય દ્રવ્યને ઉત્પન્ન કરે છે અને ગુણ ગુણને ઉત્પન્ન કરે છે’. સોનામાં પીણું રૂપ છે તેથી તેનાં જે જે કાર્યો બને છે તે બધામાં પીણું રૂપ જ ઉત્પન્ન થાય છે. જો કારણમાં રૂપ ન હોય તો કાર્યમાં રૂપ આવે જ નહિ. જો કોઈ પૂછે કે, વાયુમાં રૂપ કેમ નથી? તો તેનો ઉત્તર એ જ હોઈ શકે કે, વાયુના કારણભૂત દ્રવ્યમાં રૂપ નથી માટે કાર્યવાયુમાં રૂપ નથી. કારણગુણપૂર્વકા હિ કાર્યગુણા ભવન્તિ । કારણગુણપૂર્વક જ કાર્યગુણો હોય છે. આ નિયમ માનવાને કોઈને વાંધો હોઈ શકે જ નહિ. આ જ કારણથી આ જગતનું ઉપાદાન કારણ અભાવ નથી, કારણ કે અભાવમાં કોઈ રૂપ આદિ ગુણ નથી, કોઈ પરિમાણ નથી, તો પછી જગતમાં પણ રૂપાદિ ગુણ ન હોવાં જોઈએ, જગતમાં રૂપાદિ ગુણો જોવામાં આવે છે માટે નિરુપાપ્ય અભાવ જગતનું કારણ નથી.

આ જ પ્રમાણે કોઈ ચેતન પણ જગતનું ઉપાદાન કારણ નથી કારણ કે ચેતનના જ્ઞાન આદિ ગુણો પૃથ્વી, પાવાણુ, પાણી અને વિદ્યુત્ આદિમાં નથી.

પરમાણુઓ રૂપવાળાં અને સ્પર્શવાળાં છે તેથી જ કાર્ય જગત રૂપવાળું અને સ્પર્શવાળું છે. પરમાણુઓ જડ છે તેથી જ તેનું કાર્ય જગત પણ જડ છે. આમ અતીન્દ્રિય દ્રવ્ય પદાર્થોના ગુણોનું અનુમાન પણ તેના પ્રત્યક્ષ કાર્યદ્રવ્યોના ગુણોથી કરી શકાય છે. ॥ ૩ ॥

હવે એક પક્ષ એવું માનતો જણાય છે કે આ જગતમાં કોઈપણ વસ્તુ નિત્ય નથી બધી જ વસ્તુઓ અનિત્ય છે. જે વસ્તુ સત્ હોય તે અનિત્ય જ હોય. ધડો સત્ છે એ શાથી જણાય છે? કારણ કે એમાં ક્રિયા થાય છે, આત્મા સત્ છે કારણ કે તેમાં પ્રયત્ન છે એટલે તે બીજા પદાર્થને કોઈ પણ રીતે ઉપયોગી છે. આ ઉપરથી એવો નિયમ જણાય છે કે ચત્ સત્ તત્ ક્ષણિકમ્, સ્વયંક્રિયાકારિત્વાત્ જે સત્ હોય તે ક્ષણિક જ હોય. જે કોઈને પણ ઉપયોગી હોય અથવા જેમાં ક્રિયા થતી હોય તે બધા અર્થે ક્ષણિક જ અર્થાત્ અનિત્ય જ છે. પછી પરમાણુઓ હોય તો તે પણ અનિત્ય માનવાં જોઈએ અને. આત્મા,

અહિં અગર ખીજ કોઈ પણ વસ્તુ હોય તો તેને પણ અનિત્ય જ માનવી જોઈએ સસારમા નિત્ય જેવું કશું જ નથી. આવું જોઈએમાથી કોઈ એક પક્ષનું માનવું છે જેઓ જોઈ ન હોય એવા લોકોનું પણ ઉક્ત માનવું સંભવી શકે છે

રેશયિક દર્શનના પ્રજેતા મહાત્મુનિ તો માને છે કે, જે માને તેને જુદિની કસોતીએ ચાલે. જે જુદિ કોઈને નિત્ય માનવાનું સિદ્ધ કરી શકે તો તેને નિત્ય માનવું તત્ત્વપદ્ધતો દિ ધિયાં સ્વભાવ જુદિ છેવટે તો સત્ય વસ્તુને પામીને જ શાત થાય છે સાચી વસ્તુ તરફ પક્ષપાત રાખવો એ જુદિનો સ્વભાવ છે કહ્યાદમુનિને તો નિત્ય વસ્તુ પણ જણાય છે અને અનિત્ય વસ્તુઓ પણ જણાય છે માટે બધું જ અનિત્ય છે એમ માનનારને સમજાવે છે કે —

અનિત્ય ઇતિ વિશેષતઃ પ્રતિષેધમાઘ. ॥ ૪ ॥

પદાર્થ—(અનિત્ય ઇતિ) અનિત્ય એ (વિશેષતઃ) વિશેષનું (પ્રતિષેધમાઘ) પ્રતિષેધસ્વરૂપ છે

ભાવાર્થ—આ સૂત્રમા જે ‘વિશેષતઃ’ પદ મૂક્યું છે તેનો અર્થ ‘વિશેષસ્ય’ એવો કરવો. ‘વિશેષ’ શબ્દ પછી જે ‘ત’ છે તે સંસ્કૃતભાષામા તત્ત્વ પ્રત્યય છે એ પ્રત્યયમાથી ૬ નીકળી જાય છે અને સૂતો નિસર્ગ થાય છે એટલે ત પ્રત્યય સ્વરૂપ થાય છે તત્ત્વપ્રકરણે આદિભ્યઃ ઝગસઘ્વાનમ્ પાણિનીય અણાધ્યાયી વ્યાકરણ સૂત્ર ૫-૪-૪૪ ઉપર વાર્તિક છે તેને આધારે ‘વિશેષ’ શબ્દને છઠ્ઠી નિલક્ષિતના અર્થમા ત પ્રત્યય મૂક્યો છે આ જ પ્રમાણે આદિત, મધ્યત, પાર્શ્વત, પૂઠત, સ્વરત, વર્ણત અને પ્રમાણત વગેરે શબ્દો બને છે આને માટે કાશિકા, કૌમુદી વગેરે વ્યાકરણના મંથે જુઓ

આ ઠેકાણે વિશેષ શબ્દનો અર્થ ‘નિત્ય’ સમજવો એટલે અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે કે, જે ‘અનિત્ય’ આવું જ્ઞાન કોઈને ન થતું હોય અથવા ‘અનિત્ય’ આવો શબ્દ-પ્રયોગ ભાષામા ન થતો હોય તો માની શકાય કે નિત્ય જેવી કોઈ વસ્તુ નથી, કારણ કે ‘અનિત્ય’મા જે ‘અ’ પડ્યો છે તે તેની પછી આવતા પદના અર્થનો નિષેધ કરે છે જે નિત્ય ન હોય તો તેનો નિષેધ શા માટે? જે વસ્તુ હોય તેનો જ કોઈ દેશાન્તરમા, કાલાન્તરમા અથવા સ્વરૂપાન્તરમા અભાવ કહેવાય છે જેમકે—અહીં ગાય નથી, અત્યારે રાવણ નથી દેવદત્ત આજણુ નથી જે ગાય દેશાન્તરમા પણ ન હોય રાવણ કાલાન્તરમા ન થયો હોય અને દેવદત્ત સિવાય ખીજો કોઈ પણ આજણુ અભાવ ન હોય તો તેના અભાવનો ઉદ્ધેખ જ ન થાય ‘આકાશપુષ્પ’નો શબ્દપ્રયોગ કોઈ વ્યવહાર

ખાતર થતો નથી, માટે 'આકાશપુખ્પ' નથી એમ કહી શકાય છે પણ 'અનિત્ય' શબ્દનો તો વ્યવહારમાં પ્રયોગ થાય છે માટે કેઈ વસ્તુ નિત્ય છે એમ માનવું જ નોંધ્યે.

નિત્ય વસ્તુ અમુક દેશમાં, અમુક કાળમાં અથવા અમુક સ્વરૂપે માત્ર પછી તેનો સર્વત્ર, સર્વદા અને સર્વસ્વરૂપે અભાવ માનવો એ તો ખોટું છે, જે અભાવનો કોઈ પ્રતિયોગી જ ન હોય તેવો કોઈ અભાવ જ નથી.

જા મા નૌ ના આ અવ્યયો પ્રતિષેધના વાચક છે. 'અધ્ધાત્મ્ય' 'અજૈન' અહીં જેમ પ્રાદ્યલેતર અને જૈનેતર અર્થ થાય છે તેમ અનિત્યનો અર્થ પણ નિત્યેતર અર્થાત્ 'નિત્યથી કોઈ બીજો' એવો જ અર્થ નીકળવો જોઈએ. આવા અર્થથી કંઈ નિત્યનો અભાવ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ.

બીજું 'અ'નો અર્થ પ્રતિષેધ થાય છે તેને તમે નિત્ય સાથે જોડો છો નિત્ય સાથે જોડાયેલો પ્રતિષેધ એટલે નિત્યનું સ્વરૂપ જ પ્રતિષેધ બની જાય છે. આ પ્રમાણે માનવું એ કોઈ પણ રીતે યોગ્ય નથી.

આ ઉપરથી, પરિણામ એ નીકળે છે કે, કોઈ અનિત્ય છે તો કોઈ નિત્ય પણ છે એમ જે યુક્તિયુક્ત હોય તે માનવું જોઈએ.

અથવા 'અનિત્ય' શબ્દમાં સમાસ ન માત્રો અને 'અ'ને સ્વતંત્ર અવ્યય માત્રો તો અર્થ એ થાય કે, નિશ્ચય જ મળતિ 'નિત્ય પ્રતિષેધ છે', આવો અર્થ થાય. જેમ રામ રાજા છે અર્થાત્ રામનું સ્વરૂપ રાજા છે તેમ નિત્યનું સ્વરૂપ 'પ્રતિષેધ' છે, આમ માનવું જોઈએ પણ એ સંભવિત નથી, કારણ કે, નિત્યનું સ્વરૂપ પ્રતિષેધ ન જ હોઈ શકે.

હવે 'પરમાણુ નિત્ય નથી'. આ પ્રતિજ્ઞા કરી તેને સિદ્ધ કરવા જે થોડાં ઘણાં અનુમાનો આપે છે તેનો વિચાર કરીએ. પરમાણુર્ન નિત્ય; 'મૂર્તત્વાત્' પરમાણુ નિત્ય નથી, કારણ કે તે મૂર્ત છે.

એક પરમાણુ સાથે - એક સાથે જ પરમાણુઓનો સંયોગ થાય એ સંભવિત છે. પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણ આમ ચાર બાજુ ચાર સંયોગો તો થાય જ અને એક પરમાણુ ઉપર અને બીજું પરમાણુ નીચે, એટલે એકંદરે જ સંયોગો થયા. આ જ સંયોગોને લીધે પરમાણુના જ અંશ માનવા જ જોઈએ.

સંયોગ અવ્યાપ્યવૃત્તિ હોવાથી પણ સંયોગવાળું પરમાણુ અનિત્ય છે એમ માનવું જોઈએ.

વળી પરમાણુ પોતું છે કે ધન ? ને પોતું માનો તો પરમાણુ સચ્છિદ્ર હોવાથી અનિત્ય ઠરે છે. ને કહો કે પરમાણુ પોતું નથી તો એનો અર્થ એ થયો કે પરમાણુમાં આકાશ નથી અને આકાશ પરમાણુમાં ન હોવાને લીધે આકાશ સર્વવ્યાપક રહી શકતું નથી.

વળી પરમાણુ મૂર્ત માનવાથી તેની ડાયા પણ પડી જ નેહએ. જાયા-વાણું દ્રવ્ય ઘટાદિ દ્રવ્ય પેઠે અનિત્ય જ હોઈ શકે.

પરમાણુને ધન માનો તો તે આવરણ કરનાર છે એમ કલુષ કરવું નેહએ. ને આનરણ કરે તે પણ ઘટાદિ દ્રવ્ય પેઠે અનિત્ય જ હોય.

આ બધા અનિત્યત્વસાધક અનુમાનો હોવા છતાં પરમાણુને નિત્ય માનના એ કેવળ સાદસ છે. આનો ઉત્તર શાસ્ત્રકાર નીચેના સૂત્રમાં આપે છે.

અવિદ્યા ॥ ૫ ॥

પદાર્થ—(અવિદ્યા) એ બધી અવિદ્યા છે, અર્થાત્ ભ્રાંતિ છે.

ભાવાર્થ—પરમાણુઓનું અસ્તિત્વ તેના કાર્યને લીધે જણાય છે અને એનું નિત્યત્વ એ પોતે નિરવયવ હોવાથી છે એ આગળ સારી પેઠે સમજાવવામાં આવ્યું છે તમે પરમાણુઓને અનિત્ય ઠરાવવા ને ને હેતુઓ આપો છો તે બધા જ દેવાભાસ છે ‘પરમાણુ મૂર્ત છે માટે અનિત્ય છે’ એમ ને તમે કહો છો તો શું મનમાં મૂર્તત્વ નથી ? ચોક્કસ મનમાં મૂર્તત્વ છે અને છતાં તેથી તે અનિત્ય ઠરતું નથી

નિરવયવ દ્રવ્ય સાથે ગમે તેટલા સંયોગો રહો પણ તેથી નિરવયવ દ્રવ્ય અનિત્ય ઠરતું નથી આકાશમાં ઘટાદિ અસખ્ય દ્રવ્યોનો સંયોગ છે છતાં આકાશને સર્વ કોઈ નિત્ય જ માને છે

અવ્યાપ્તિનિસંયોગાશ્રયત્વ અનિત્યત્વનો સાધક જ નથી.

પરમાણુને ધન માનવા છતાં આકાશને સર્વવ્યાપક માનવામાં કોઈ દોષ આવતો નથી સર્વવ્યાપકત્વ એને કહે છે કે જે સર્વ મૂર્તદ્રવ્ય સાથે સંયોગ રાખે આકાશનો સર્વ પરમાણુઓ સાથે સંયોગ છે જ માટે તે વ્યાપક જ છે અહીં પરમાણુની અદર આકાશ માનનાની થી જરૂર ॥ ?

વળી પ્રતિવાદી માને છે કે, ‘જે સત્ હોય તે ક્ષણિક જ હોય.’ આ પણ ખોટું છે જે સત્ હોય તે નિત્ય પણ હોઈ શકે અને અનિત્ય પણ હોઈ શકે નિત્યમાં અર્થક્રિયાકારિત્વનું હોવું એ કોઈ અનિત્યતા—સાધક નથી. શું નિત્ય હોય તે કશું કરે જ નહિ ? આવી માન્યતામાં નરી અવિદ્યા જ ભરી છે.

આથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે પરમાણુઓને અનિત્ય ઠરાવતી જે જે અનુભૂતિ જણાય છે તે બધી જ અવિદ્યા છે, માટે સૂત્રકાર મુનિએ પ્રતિપક્ષની અનુભૂતિની પરંપરાને અવિદ્યા કહી છે તે બરાબર છે. ॥ ૫ ॥

હવે જેમાં રૂપ અને સ્પર્શ હોય તે દ્રવ્ય પ્રત્યક્ષ થવું જોઈએ, એવી ન્યાય-અને વૈશેષિક દર્શનના નિષ્ણાતોની માન્યતા છે તો પાથિવ પરમાણુમાં રૂપ અને સ્પર્શ બંને છે તો તેનું પ્રત્યક્ષ કેમ થવું નથી? એનો ઉત્તર આપવું નીચેનું સૂત્ર છે.

મહત્વતૈકદ્રવ્યવત્ત્વાદ્ રૂપાણોપલબ્ધિઃ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ—(મહત્તિ) મહત્ પરિમાણવાળા દ્રવ્યમાં (અનેકદ્રવ્યવત્ત્વાદ) અનેક-દ્રવ્યવત્ત્વ (જ) અને (રૂપાદ) રૂપ હોય તો તેને લીધે (ઉપલબ્ધિઃ) પ્રત્યક્ષ થાય છે.

બાવાર્થ—જે દ્રવ્ય સ્વયં મહત્પરિમાણવાળું હોય, અનેક દ્રવ્યોમાં તે આશ્રિત હોય અને તેમાં રૂપ પણ હોય તો તે દ્રવ્યનું આશ્રુપ પ્રત્યક્ષ થઈ શકે છે. દ્રવ્યનું આશ્રુપ પ્રત્યક્ષ થવાનો આ નિયમ છે. પાથિવ પરમાણુમાં મહત્ત્વ નથી, અનેકદ્રવ્યાશ્રિતત્વ નથી માટે પરમાણુનું પ્રત્યક્ષ થવું નથી. પ્રત્યક્ષ થવાનાં ત્રણ કારણો બતાવ્યા છે તેમાં પાથિવ પરમાણુમાં ફક્ત રૂપ એક જ છે, માટે પાથિવ પરમાણુનું પ્રત્યક્ષ થવું નથી.

જલીય પરમાણુ અને તૈજસ પરમાણુમાં પણ કેવળ રૂપ કારણ તરીકે છે, બીજાં બે કારણો તેમાં નથી માટે જળનાં અને તૈજનાં પરમાણુઓનું પ્રત્યક્ષ થવું નથી.

વાયુના પરમાણુમાં તો ત્રણમાંથી એકેય નથી કારણ કે, વાયુમાં રૂપ નથી, માટે વાયુના પરમાણુનું આશ્રુપ અથવા સ્પર્શન પ્રત્યક્ષ થવું નથી. ॥ ૬ ॥

હવે શંકા એ છે કે વાયુમાં મહત્ પરિમાણ છે, તે પોતે અનેક દ્રવ્યોમાં આશ્રિત છે અને તેમાં રૂપનો સમવાય સંબંધ પણ છે. સમવાય સંબંધ એક જ છે. સંયોગસંબંધો પેટે તે અનેક નથી તો જે રૂપનો સમવાય સંબંધ છે તે જ સ્પર્શનો સમવાય છે. વાયુમાં સ્પર્શનો સમવાય તો સર્વ કોઈ સ્વીકારે જ છે અને એ સમવાય જ રૂપનો પણ છે માટે વાયુમાં રૂપનો સમવાય પણ છે જ; તો પછી વાયુનું આશ્રુપ પ્રત્યક્ષ કેમ થવું નથી? સંબંધ હોય ત્યાં સંબંધી પણ હોવો જ જોઈએ. આ શંકાનું સમાધાન આ નિમ્ન સૂત્રમાં છે,

સત્યપિ દ્રવ્યત્વે મહત્ત્વે રૂપસંસ્કારાભાવાદ વાયોરનુપલબ્ધિ. ॥ ૭ ॥

પદાર્થ—(દ્રવ્યત્વ સત્યપિ) વાયુમા અનેકદ્રવ્યાનિતતા હોના છતાં (મહત્ત્વ) અને મહત્ત્વ પરિમાણ હોના છતાં તેમા (રૂપસંસ્કારાભાવાત્) રૂપ ન હોનાથી (વાયો) વાયુનું (અનુપલબ્ધિ) ચાતુર પ્રત્યક્ષ થતું નથી

ભાવાર્થ—વાયુમા અનેકદ્રવ્યનતા છે, મહત્ત્વ પરિમાણ પણ છે, છતાં તેમા રૂપ નથી. રૂપનો તો તેમા અત્યંત અભાવ છે માટે વાયુનું ચાતુર પ્રત્યક્ષ થતું નથી. રૂપનો સમવાય બને હોય પણ તેમા રૂપ ન હોનાથી વાયુનું ચાતુર પ્રત્યક્ષ થતું નથી રૂપનો સમવાય અને રૂપ આ બંને હોય અને સાથે મહત્ત્વ પરિમાણ હોય તો જ દ્રવ્યનું ચાતુર પ્રત્યક્ષ થઈ શકે છે સબંધ હોય તો સબંધી પણ હોવા જ જોઈએ, એ નિયમ સમવાય સમંધને લાગુ પડતો નથી માટે વાયુમા રૂપનો સમવાય હોવા છતાં રૂપ તેમા માનવામા આવતું નથી જો સમવાય સબંધો લુપ્ત લુપ્ત અનેક માનવામા આવે તો તો કશી વધારા રહેતી નથી કારણ કે એ પક્ષમા વાયુમા રૂપ નથી અને રૂપપ્રતિયોગિક સમવાય સબંધ પણ નથી એટલે વાયુનું ચાતુર પ્રત્યક્ષ થઈ જ ન શકે ભાવાર્થ એ છે કે વાયુમા રૂપ ન હોનાથી તેનું ચાતુર પ્રત્યક્ષ થતું નથી

વૈશેષિકશાસ્ત્ર અને ન્યાયશાસ્ત્રને માનનારા ચક્ષુ ઇન્દ્રિયને રક્ષિત છે એમ માને છે છતાં એ રક્ષિતનું પ્રત્યક્ષ એટલા માટે થતું નથી કે તેમા ઉદ્ભૂત રૂપ નથી રૂપનો ઉદ્ભવ એટલે રૂપમા એક જાતનો સંસ્કાર ઉદ્ભૂત રૂપ જ પ્રત્યક્ષત્વનું કારણ હોય છે, બનુદ્ભૂતરૂપ પ્રત્યક્ષત્વનું કારણ નથી સાર એ નીકળ્યો કે ચક્ષુના રક્ષિતમા રૂપ તો છે પણ રૂપનો સંસ્કાર (જોને ઉદ્ભવ નામથી વૈશેષિક શાસ્ત્રના વિદ્વાનો સમજે છે) નથી માટે ચક્ષુ રક્ષિતનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી ॥ ૭ ॥

પરમાણુઓ નિત્ય છે એ પ્રકરણ પૂર્ણ કરી અને પછી બહિર્દ્રવ્યનું પ્રત્યક્ષ કેવી રીતે થાય છે અર્થાત્ બહિર્દ્રવ્ય પ્રત્યક્ષ થવામા કયા કારણો છે એ પણ બતાવતું હવે ગુણોનું પ્રત્યક્ષ કેવી રીતે થાય છે એટલે કે ગુણોના પ્રત્યક્ષ થવામા કયા કારણો છે, એ પ્રકરણ હવે શરૂ કરે છે

અનેકદ્રવ્યસમવાયાદ રૂપવિશેષાચ રૂપોપલબ્ધિ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ—(અનેકદ્રવ્યસમવાયાત્) અનેકવદ મૂયસ્ત્વપર તેન અનેકાને મૂયાણિ દ્રવ્યાણિ આશ્રયતયા વસ્ય તદ્ 'અનેકદ્રવ્યમ્' અનેકદ્રવ્યસ્ય સમવાય સ અનેકદ્રવ્ય સમવાય ' જે રૂપ ગુણ ધણા દ્રવ્યોમા અગ્રિત દ્રવ્યમા સમવાય સબંધથી રહેતો હોય છે તે રૂપગુણનું (રૂપવિશેષાત્ ચ) અને રૂપગત વિશેષથી (રૂપોપલબ્ધિ) રૂપ ગુણનું પ્રત્યક્ષ થાય છે

ભાવાર્થ—રૂપ એ એક વિશેષ ગુણ છે એ ગુણ પરપરા સબંધથી ધણા દ્રવ્યમા આશ્રિત થયેલા દ્રવ્યમા હોય અને સાથે સાથે રૂપમા ઉદ્ભૂતત્વરૂપ વિશેષ પણ હોય ત્યારે રૂપ ગુણનું પ્રત્યક્ષ થાય છે પરમાણુમા રૂપ છે જતા એ પરમાણુ અનેક દ્રવ્યમા આશ્રિત નથી માટે એના રૂપનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી પરમાણુઓમાથી ક્રમે ક્રમે દ્રવ્ય બનતા બનતા જ્યારે તેમા મહત્વ પરિભાવ્ય આવે છે તે મહત્ત્વ દ્રવ્યનું ઉદ્ભૂત રૂપ પ્રત્યક્ષ થાય છે ઘટ એ પરપરા સબંધથી ધણા પરમાણુઓમા આશ્રિત છે અને તેમા ઉદ્ભૂત રૂપ પણ છે માટે ઘટના રૂપ ગુણનું પ્રત્યક્ષ થાય જો ભાવ એ છે કે, ગુણ પ્રત્યક્ષ થવામા ત્રણ કારણ છે (૧) જે દ્રવ્ય પરપરા સબંધથી અનેક દ્રવ્યોમા આશ્રિત હોય (૨) જે ગુણમા ઉદ્ભૂતત્વ રૂપ વિશેષ ધર્મ હોય (૩) જે રૂપ કાર્ધ સંજ્ઞાના રૂપથી અભિજ્ઞાત ન થયું હોય બસ આ ત્રણ કારણો જે ગુણમા હશે તે ગુણનું પ્રત્યક્ષ થશે

આકૃષ્ટ રસ્મિનુ રૂપ પ્રત્યક્ષ થતું નથી કારણ કે તેમા ઉદ્ભૂતત્વ રૂપ વિશેષ નથી

પરમાણુનું અને દ્વણ્ણકનું રૂપ પ્રત્યક્ષ થતું નથી કારણ કે પરમાણુ અને દ્વણ્ણક પરપરા સબંધથી અનેકદ્રવ્યશ્રિત નથી

દિવસે તારાઓના રૂપનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી કારણ કે સપ્તર્ષિના રૂપથી તે અભિજ્ઞાત થયું છે

જે કાર્ધ શકા કરે કે, “ઉદ્ભૂતત્વ” એ શી વસ્તુ છે? તે તેના ઉત્તર એ છે કે, રૂપાદિ વિશેષ ગુણમા રહેના જાતિવિશેષ છે એ જાતિ રૂપત્યાદિ જાતિઓની વ્યાપ્તિ જાતિ છે ગુણવત્તે એક ઉપાધિવિશેષ ઉદ્ભૂતત્વ છે ॥ ૮ ॥

જે કારણો રૂપના પ્રત્યક્ષ થવામા છે તેજ કારણો રસ આદિ ગુણોના પ્રત્યક્ષ થવામા પણ છે એ અતિદેશ આ નિમ્ન સૂત્રમા જણાવે છે

તેન દસગન્ધરૂપર્થેષુ જ્ઞાનં વ્યાખ્યાતમ્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ—(તેન) રૂપના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનથી (રસગન્ધસ્પર્શ) રસ, ગન્ધ અને સ્પર્શમા (જ્ઞાનમ્) જ્ઞાન (વ્યાખ્યાતમ્) વ્યાખ્યાત છે

ભાવાર્થ—જેમ રૂપગુણનું પ્રત્યક્ષ થવામા ત્રણ કારણ જો તેમ રસ, ગન્ધ અને સ્પર્શ ગુણોના પ્રત્યક્ષ થવામા પણ ત્રણ કારણો છે રસનું પ્રત્યક્ષતાઃ થવામા (૧) ઉદ્ભૂતત્વ, (૨) રસાશ્રયિ દ્રવ્ય અનેકદ્રવ્યોમા પરપરા સબંધથી આશ્રિત હોય તે, (૩) જે રસ કાર્ધિય રસાન્તરથી અજિજ્ઞાત ન હોય તે

આજ રીત ગંધ અને સ્પર્શ ગુણોમા પણ સમજ લેવું

ધાણ, રસના અને ત્વક ધરિણોના ગંધ, રસ અને સ્પર્શ ગુણો પ્રત્યક્ષ થતા નથી કારણ કે તેમા ઉદ્ભૂતત્વ નથી ઉપજી જણમા ચીતરૂપર્થનું જાણ થતું

નથી. કારણ કે તેજના ઉષ્ણસ્પર્શથી તેના અભિભવ થયેલો હોય છે. સુવર્ણ-
દ્રવ્ય તેજોદ્રવ્ય છે, પણ તેજનું જે રૂપ છે તે અભિભૂત થયેલું હોય છે. તેજનું
રૂપ શુકલભાસ્વર હોય છે જ્યારે સોનાનું રૂપ પીળું છે, એ પીળું રૂપ
પાર્થિવ છે. એ પાર્થિવ રૂપના અદ્યને લીધે ભાસ્વર શુકલરૂપ અભિભૂત થયેલું
છે એમ કેટલાક વિદ્વાનો માને છે.

“અભિભવ” એટલે યલવત્સજાતીયમહણકૃતમ્ અમહણમ્ । “બળવાન
જે સજાતીય ગુણ હોય છે તેના અદ્યને લીધે અકૃત દ્રવ્યના ગુણનું અદ્ય ન
થવું” એનું નામ અભિભવ છે.

સોનામાં ઉષ્ણ સ્પર્શનો પાર્થિવ સ્પર્શના અદ્યને લીધે અભિભવ
થયેલો છે. ॥ ૬ ॥

‘ગુરુત્વ’ નામનો ગુણ અનેકદ્રવ્યાશ્રિત દ્રવ્યમાં છે. જ્યાં રૂપ અને
મહત્વ છે, ત્યાં ગુરુત્વ પણ છે તો પછી તેનું પ્રત્યક્ષ કેમ થતું નથી ? એ
પ્રશ્નનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં છે.

તસ્યામાવાદવ્યમિચારઃ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ—(તસ્ય) ગુરુત્વ નામના ગુણમાં રૂપત્વ અને ઉદ્ભવ આ બેનો
(અમાવાત્) અભાવ હોવાથી ગુરુત્વનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી (અવ્યમિચારઃ)
રૂપત્વાદિ ભતિનો નિયમ છે.

ભાવાર્થ—જે ગુણ બાહ્ય ધૃત્તિથી પ્રત્યક્ષ થાય છે તેમાં રૂપત્વ, રસત્વ,
ગંધત્વ, સ્પર્શત્વ અને શબ્દત્વ આ પાંચમાંની એક ભતિ અવસ્ય હોય જ છે,
ગુરુત્વમાં આ પાંચમાંની એકેય ભતિ નથી. ગુરુત્વમાં રૂપત્વ નથી અને રૂપત્વનો વિશેષ
(ઉદ્ભૂતત્વ) કહેવામાં આવ્યો છે તે પણ નથી માટે ગુરુત્વનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી.

ગુરુત્વ તો અનુમાનથી જાણી શકાય છે, ગુરુત્વનું કાર્ય અવનતિ છે.
જે દ્રવ્યમાં ગુરુત્વ હોય છે તે દ્રવ્ય નીચે નમે છે, એ નીચે નમવાને જોઈને
ગુરુત્વનું અનુમાન થાય છે. “જળ અને ભૂમિ” આ દ્રવ્યમાં જ ગુરુત્વ છે
ખાકીના સાત દ્રવ્યોમાં ગુરુત્વ નથી.

પ્રથસ્તપાદભાષ્યમાં લખ્યું છે કે, ‘ગુરુત્વં જલભૂમ્યોઃ પતનકર્મકારણમ્’
જળ અને ભૂમિમાં ગુરુત્વ છે અને તે તેના પતનનું કારણ છે. જેમાં ગુરુત્વ હોય
તે જ વસ્તુ પડે છે બીજી નહિ.

સંયોગપ્રયત્નસંસ્કારવિરોધિ. (પ્રથસ્તપાદ ભાષ્ય)

સંયોગ, પ્રયત્ન અને સંસ્કાર એ ગુરુત્વના વિરોધી ગુણો છે એવા

એ ગુણો ગુરુત્વના કાર્યને (પતનને) રોકી પાડે છે. (૧) ઘોડિયામાં સતેહ બાળક સયોગને લીધે પડ્યું નથી. (૨) શરીરમાં ગુરુત્વ હોવા છતાં જીવાત્માના પ્રયત્નને લીધે તે પડ્યું નથી. (૩) ધનુષમાંથી છૂટેલું બાણ જ્યાં સુધી તેમાં વેગ નામનો સંસ્કાર છે ત્યાં સુધી તે પડ્યું નથી. પતનને લીધે જ ગુરુત્વનું અનુમાન થાય છે માટે ગુરુત્વ કોઈ પણ ઇન્દ્રિયથી પ્રત્યક્ષ થતું નથી.

કેટલાક આચાર્યો ગુરુત્વનું ત્વક ઇન્દ્રિયથી પ્રત્યક્ષ થાય છે એમ પણ માને છે. પણ એઓના મતમાં એક દોષ એ આવે છે કે નીચે પડેલા પદાર્થને સ્પર્શતાં એના ગુરુત્વનું પ્રત્યક્ષગ્નન કેમ થતું નથી? હાથ ઉપર રહેલા ગુરુ પદાર્થના ગુરુત્વનું હાથના નમવાથી અનુમાન થાય છે. આ કારણથી ગુરુત્વ પ્રત્યક્ષ નથી પણ અનુમેય છે.

આ પ્રમાણે જે જે ગુણો એક એક ઇન્દ્રિયથી ગૃહીત થાય છે તેનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. ॥ ૧૦ ॥

રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, શબ્દ અને ગુરુત્વ આ ગુણો કેવળ એક એક ઇન્દ્રિયથી જ ગૃહીત થાય છે એ વાત ઉપરના સૂત્રમાં જણાવી. હવે બધાં ઇન્દ્રિયોથી કયા કયા ગુણોનું મહત્ત્વ થાય છે તે બતાવે છે, અને તે કેવી રીતે અમુક ઇન્દ્રિયથી ગૃહીત થાય છે તે પણ સમજાવે છે.

સંલઘાઃ પરિમાણાનિ પૃથક્કર્ત્વં સંયોગવિભાગી પરત્વાપરત્વે કર્મ ચ રૂપિદ્રવ્યસમવાયાત્ ચાણુપાણિ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ—(સંલઘાઃ) એકત્વથી બધી જ સંખ્યાઓ (પરિમાણાનિ) પરિમાણો (પૃથક્કર્ત્વમ્) પૃથક્ત્વ (સંયોગવિભાગી) સંયોગ અને વિભાગ (પરત્વાપરત્વે) પરત્વ અને અપરત્વ (કર્મ) કર્મ (ચ) સ્નેહ દ્રવ્ય અને વેગ (રૂપિદ્રવ્યસમવાયાત્) રૂપવાળાં દ્રવ્યોમાં જે સમવેત હોય તો (ચાણુપાણિ) અમુક ઇન્દ્રિયથી ગૃહીત થાય છે (ચ) અને ત્વક ઇન્દ્રિયથી પણ ગૃહીત થાય છે.

સાવાર્થ—સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, વિભાગ, અપરત્વ, કર્મ, સ્નેહ, દ્રવ્ય અને વેગ; જે આ બધાં રૂપિદ્રવ્યમાં સમવેત હોય તો તે અમુકથી ગૃહીત થાય છે અને ત્વક ઇન્દ્રિયથી પણ ગૃહીત થાય છે. ત્વક ઇન્દ્રિય સ્પર્શન ઇન્દ્રિય કહેવાય છે માટે એ ઇન્દ્રિયથી જેનું મહત્ત્વ થાય તે સ્પર્શન કહેવામાં આવે છે. આ સૂત્રમાં જે ચકાર પડ્યા છે, તેમાંથી એક ચકારથી સ્નેહ આદિ ગુણો કે જેને ઉલ્લેખ સૂત્રમાં નથી તેનું મહત્ત્વ થાય છે.

અને બીજા ચકારથી ઉક્ત બધા ગુણો ને ચામુચ હોય તો તે સ્પર્શન પણ છે એ બાબત જણાવે છે ‘ઘટ’ એ રૂપિદ્રવ્ય છે તો તેમાં રહેના સખ્યાદિ સૂત્રમા જણાવેલા ગુણો ચક્ષુ ઇન્દ્રિયથી ગૃહીત થાય છે અને ત્વક્ ઇન્દ્રિયથી પણ ગૃહીત થાય છે આ સૂત્રમા ‘કર્મ’ એ ગુણ નથી હતા એ પણ રૂપિદ્રવ્યમા હોય તો તે ચામુચ પણ છે અને સ્પર્શન પણ છે એ સમાનતાને લીધે સૂત્રમા તેનો ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે. ‘એકત્વ’ સખ્યા એ ગુણ છે અને એ દ્રવ્યમા જ હોય છે ગુણમા કે કર્મમા નહિ, હતા એક સ્પન્ન, એક સંગમ, એક કર્મ ઇત્યાદિ ગુણ, કર્મમા પણ હોવાની પ્રતીતિ થાય છે એનું શું કારણ? આનો ઉત્તર એ છે કે, ગુણ અને કર્મમા એકત્વ ને જણાય છે તે સમસાપ સબધથી નહિ પણ તેમા તે આરોપિત એકત્વ છે એમ સમજવું ‘એકત્વ’ સખ્યા નિત્ય દ્રવ્યમાં હોય તો તે નિત્ય છે અને અનિત્ય દ્રવ્યમા હોય તો તે અનિત્ય છે દાખલા તરીકે આકાશમા રહેતું એકત્વ નિત્ય છે અને ઘટમા રહેતું એકત્વ અનિત્ય છે કારણ કે, ‘ઘટ’ નષ્ટ થાય એટલે તેનું એકત્વ પણ નષ્ટ થઈ જાય આશ્રયના નાશથી તદ્દગત ગુણ પણ નાશ પામે જ એવો નિયમ છે ॥ ૧૧ ॥

હવે ઉપરના સૂત્રમા બતાવેલા ગુણો સબધી બીજી બાબત જણાવે છે
અરુપિવ્યચાણુવાણિ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ—(અ) અને (અરુપિ) ઉક્ત સખ્યાદિ ગુણો અને કર્મ ને અરૂપિ દ્રવ્યમા હોય તો (અચાણુવાણિ) ચક્ષુ ઇન્દ્રિયથી તેનું મહણ થતું નથી

ભાવાર્થ—ઉપરના સૂત્રમા જણાવેલા સખ્યા આદિ ગુણો અને કર્મ ને અરૂપિદ્રવ્યમા સમવેત હોય તો તે અચામુચ હોય છે એટલે કે એનું ચક્ષુ ઇન્દ્રિયથી મહણ થતું નથી વાચુ અરૂપિદ્રવ્ય છે એટલે તેમા જે સખ્યા આદિ ગુણો અને કર્મ છે તેનું ચક્ષુ ઇન્દ્રિયથી મહણ થતું નથી ॥ ૧૨ ॥

હવે સત્તા અને ગુણત્વ રૂપ સામાન્યના સબધીતું નિરૂપણ કરે છે

एतेन गुणत्वे भावे च सर्वेन्द्रिय ज्ञान व्याख्यातम् ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ—(એતેન) ઉક્ત કથનથી (ગુણત્વે ભાવે ચ) ગુણત્વ અને સત્તામા (સર્વેન્દ્રિય જ્ઞાનમ્) સર્વ ઇન્દ્રિયોનું જ્ઞાન (વ્યાખ્યાતમ્) વ્યાખ્યાત થાય છે

ભાવાર્થ—સત્તા અને ગુણત્વ સામાન્ય સર્વ ઇન્દ્રિયોથી ગૃહીત થાય છે બહિર્મહણની ને ચોખ્ખતા છે તે જ જાતિમહણની ચોખ્ખતા છે એટલે કે જે દ્રવ્ય ને ઇન્દ્રિયથી ગૃહીત થાય છે તેમા રહેલી જાતિ પણ તે જ ઇન્દ્રિયથી ગૃહીત થાય છે ઘટ ચક્ષુથી ગૃહીત થાય છે તો ઘટત્વનું પણ ચક્ષુ ઇન્દ્રિયથી જ મહણ

થાય છે. શબ્દરૂપ ગુણનું શ્રવણ ઇન્દ્રિયથી અહણ થાય છે તો શબ્દત્વ સામાન્યનું પણ શ્રવણ ઇન્દ્રિયથી જ અહણ થાય છે એમ સમજવું. હરેક ઇન્દ્રિયથી કોઇને કોઈ વ્યક્તિનું અહણ થાય છે તો તેમાં રહેલી જાતિ પણ તે જ ઇન્દ્રિયથી ગૃહીત થાય છે એમ સમજવું, એટલે સત્તા અને ગુણત્વ સર્વ ઇન્દ્રિયોના વિષય છે એમ સમજવું.

સુખ દુઃખ આદિ આત્માના વિશેષ ગુણો મન ઇન્દ્રિયથી જ જણાય છે માટે તે માનસ ગુણો કહેવાય છે. ॥ ૧૩ ॥

इति वैशेषिकदर्शने गुर्जरभाषाभाष्ययुते चतुर्थाध्यायस्य
प्रथम मादिकम् ॥

॥ ओ३म् ॥

अथ चतुर्थाध्याये द्वितीय माह्निकम्

आ संपूर्ण जोषो अध्याय स्पर्शवाणां द्रव्योनी परीक्षा भाટે છે. તેના મૂળ કારણ પરમાણુઓની પરીક્ષા થઈ ગઈ. હવે એ જ સ્પર્શવાણાં દ્રવ્યોની કાર્યદ્વારા પરીક્ષા શરૂ કરે છે.

तत्पुनः पृथिव्यादिकार्यद्रव्यं त्रिविधं शरीरेन्द्रियविशेषसंज्ञकम्
॥ १ ॥

પદાર્થ—(તત્) સ્પર્શવાણું દ્રવ્ય (પુનઃ) ફરીથી (પૃથિવ્યાદિકાર્યદ્રવ્યમ્) પૃથ્વી આદિ કાર્યદ્રવ્ય (ત્રિવિધમ્) ત્રણ પ્રકારનું હોય છે અને તેનાં નામ (શરીરેન્દ્રિયવિષયસંજ્ઞકમ્) શરીર, ઇન્દ્રિય અને વિષય હોય છે.

ભાવાર્થ—સ્પર્શવાણાં દ્રવ્ય ચાર છે. પૃથ્વી, જળ, તેજ અને વાયુ. આ ચારેય દ્રવ્યો પરમાણુ રૂપે નિત્ય છે અને પરમાણુઓની સિદ્ધિ આગળ કરી આપી છે. એ ચારેય જાતના દ્રવ્ય પરમાણુઓમાંથી ત્રણ પ્રકારનાં કાર્ય બને છે. તેનાં નામ (૧) શરીર (૨) ઇન્દ્રિય (૩) વિષય.

(૧) શરીરની વ્યાખ્યા—ચૈત્તેન્દ્રિયાર્થાશ્રય. શરીરમ્ ન્યા. ક. ૧-૧-૧૧.

ચેષ્ટા ઇન્દ્રિય અને અર્થોત્તો જે આશ્રય છે તે શરીર કહેવાય છે. હિતની પ્રાપ્તિ માટે અને અહિતના પરિહાર માટે જે ક્રિયા અથવા સ્પર્શ થાય છે તેનું નામ ચેષ્ટા છે, આ સ્પર્શ શરીરમાં જ થાય છે. કાઈ ઇષ્ટ વસ્તુ લેવી હોય તો શરીરના અવયવો જે હાથ પગ છે તેને ચલાવવા પડે છે. પગમાં કશો વાગવો હોય તો તેને દૂર કરવા હસ્ત આદિમાં ક્રિયા કરવી પડે છે. એટલે કે હાથ વતી તે કાંટાને દૂર કરવો પડે છે. કશો વાગવો એ અહિત છે, તેના પરિહાર માટે મહેનત કરવી પડે છે. આ પ્રમાણે ચેષ્ટાતો આશ્રય શરીર થાય છે.

ઇન્દ્રિયોત્તો આશ્રય પણ શરીર છે. શરીર હોય તો ઇન્દ્રિયો પોતપોતાનું કામ કરી શકે છે અને શરીર ન હોય તો ઇન્દ્રિયો પોતાનું કામ કરી શકતી નથી. માટે શરીર ઇન્દ્રિયોત્તો આશ્રય કહેવામાં આવે છે.

અર્થોત્તો આશ્રય પણ શરીર છે. મધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ અને શબ્દ આ અર્થો કહેવાય છે. આ અર્થોનું પ્રયોજન આત્માને સુખ દુઃખની ઉપમણિય

કરાવવી એ છે. જે શરીર હોય તે જ ઉક્ત અર્થોથી આત્માને સુખ અથવા દુઃખની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે માટે અર્થેના આશ્રય શરીર છે. અહીં આધારાધેય-ભાવ વિવક્ષિત નથી. જેમ નોકરનો આશ્રય તેનો માલીક હોય છે તેમ અર્થેના આશ્રય શરીર છે.

ખીજી રીતે પણ શરીરની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે.

“પ્રયત્નવદાત્મસંયોગાસમવાયિકારણવત્ ક્રિયાવદન્ત્યાવયવિત્ત્વમ્ ઉપાધિભેદઃ શરીરમ્ ।

પ્રયત્નશીલ આત્માના સંયોગનું અસમવાયિ કારણ જે ક્રિયા છે એ ક્રિયાવાળું અને છેલ્લો અવયવિ જે હોય તે શરીર. શરીર કોઈ ખીજા શરીરનું ઉપાદન કારણ બનતું નથી માટે તે છેલ્લો અવયવિ ગણાય છે અને તેમાં જે ક્રિયા થાય છે તે પ્રયત્નવાન આત્માના સંયોગનું અસમવાયિ કારણ છે. શરીરત્વ કોઈ જાતિ નથી પણ ઉપાધિ છે.

(૨) ખીજું કાર્યદ્રવ્ય ઇન્દ્રિય હોય છે. ધ્રાવ્ય, રસન, ચક્ષુ, ત્વક્ અને શ્રોત્ર આ પાંચ ઇન્દ્રિયો પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં પ્રથમની ચાર ઇન્દ્રિયો જ સ્પર્શવાળાં દ્રવ્યોની છે શ્રોત્ર નહિ. ઇન્દ્રિયનું સામાન્ય લક્ષણ આ પ્રમાણે છે. “સ્મૃતિ સિવાય જ્ઞાતને ઉત્પન્ન કરનાર જે મનનો સંયોગ છે, એ સંયોગનો આશ્રય જે હોય તે ઇન્દ્રિય કહેવાય છે.”

ખીજું પણ લક્ષણ છે. “શબ્દ સિવાય ઉદ્ભૂત વિશેષ ગુણ જેમાં ન હોય અને જ્ઞાનજનક મનના સંયોગનો જે આશ્રય હોય તે ઇન્દ્રિય કહેવાય છે.” આ લક્ષણ દરેક ઇન્દ્રિયમાં ધરી શકે છે. શબ્દ એ ઉદ્ભૂત વિરોધ ગુણ છે અને તેનો આશ્રય શ્રોત્ર હોય છે માટે ‘શબ્દ સિવાય’ એવું વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે.

(૩) વિષય—શરીર અને ઇન્દ્રિય સિવાય જે સુખ દુઃખ રૂપ ભોગનાં સાધન છે તે વિષય કહેવામાં આવે છે. શરીર એ ભોક્તાનું આવતન છે. ઇન્દ્રિયો ભોગનું સાધન ■ અને ગંધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ અને શબ્દો એ ભોગના વિષયો છે એટલે એનો ઉપભોગ કરવામાં આવે છે. દ્વાલુકથી લઈ સ્થાવર જંગમ બધા જ ભોગના વિષય બનતા પદાર્થો છે. ફળ, ફૂલ, મૃદ, વનસ્પતિ વગેરે બધા વિષયોમાં આવી જાય છે. કારણ કે, એ બધાનો ઉપભોગ કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે સ્પર્શવાળાં દ્રવ્યોમાંથી જે જે કાર્યદ્રવ્યો બને છે તેના તથા જ લાભ છે. કોઈ શરીર રૂપે, કોઈ ઇન્દ્રિય રૂપે અને કોઈ વિષય રૂપે. ॥ ૧ ॥

શરીર પરમાણુઓમાંથી ક્રમથી બન્યું છે એ વાત ઠીક છે પણ પરમાણુઓ તો ચાર જાતનાં છે તો શું ચારેય જાતનાં પરમાણુઓ શરીરનું ઉપાદાન કારણ એટલે કે સમવાયિ કારણ છે કે, કેવળ એક જ જાતનાં પરમાણુઓ સમવાયિ કારણ છે? વળી શરીર ભૌતિક છે. ભૌતિક એટલે જૂતમાંથી જે બને તે. જૂતો પાંચ છે. પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ અને આકાશ, તો શું એ પાંચેય મહાભૂતો શરીરનું સમવાયિ કારણ છે, અર્થાત્ ઉપાદાન કારણ છે? આનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં આપવામાં આવે છે.

પ્રત્યક્ષાપ્રત્યક્ષાણાં સંયોગસ્યાપ્રત્યક્ષત્વાત્ પञ्चात्मकं न विद्यते

॥ ૨ ॥

પદાર્થ—(પ્રત્યક્ષાપ્રત્યક્ષાણામ્) પ્રત્યક્ષ અને અપ્રત્યક્ષ દ્રવ્યોત્તો (સંયોગસ્ય) સંયોગ અપ્રત્યક્ષ હોવાથી. (પञ्चात्मकम्) શરીરનું ઉપાદાન કારણ પાંચેય જૂતો (ન વિद्यते) નથી.

ભાવાર્થ—આ સૂત્ર દર્શાવે છે. વાયુ અપ્રત્યક્ષ છે અને વનસ્પતિ પ્રત્યક્ષ છે. હવે એ બંનેનો સંયોગ પ્રત્યક્ષ થતો નથી. એ ઉપરથી નિયમ એ જણાય છે કે જો એક દ્રવ્ય પ્રત્યક્ષ હોય અને બીજું દ્રવ્ય અપ્રત્યક્ષ હોય તો તેનો સંયોગ પ્રત્યક્ષ થતો નથી.

પાંચ મહાભૂતોમાં ત્રણ પૃથ્વી, પાણી અને તેજ આ ત્રણ દ્રવ્ય પ્રત્યક્ષ છે કારણ કે તેમાં રૂપ છે. વાયુ અને આકાશમાં રૂપ ન હોવાથી તે બંને પ્રત્યક્ષ દ્રવ્ય નથી. હવે જો પાંચેય જૂતોમાંથી શરીર બન્યું હોય તો જેમ પૃથ્વી અને વાયુનો અથવા પૃથ્વી અને આકાશનો સંયોગ પ્રત્યક્ષ થતો નથી તેમ પ્રત્યક્ષ (પૃથ્વી, પાણી અને તેજ) અને અપ્રત્યક્ષ (વાયુ અને આકાશ) દ્રવ્યોમાંથી બનેલું શરીર પણ અપ્રત્યક્ષ જ થાય, પણ શરીર તો પ્રત્યક્ષ છે માટે શરીર પાંચભૌતિક નથી; એટલે કે શરીરનાં ઉપાદાન કારણ પાંચેય મહાભૂતો નથી. કેવળ પૃથ્વીરૂપ એક જ દ્રવ્ય શરીરનું ઉપાદાન કારણ છે અને બીજાં દ્રવ્યો નિમિત્ત કારણ રૂપે અથવા સહાય રૂપે છે એમ સમજવું. આ કારણથી જ શરીર પાંચેય પણ કહેવાય છે.

એક પરમાણુ દ્રવ્ય કોઈ બીજા દ્રવ્યનું આરંભક ચર્ચકરતું નથી, કારણ કે, જો એક દ્રવ્ય કોઈની ત્રણ અપેક્ષા રાખ્યા વગર આરંભક હોય તો નિત્ય પરમાણુમાંથી કાચ પથ્થ બનતું જ રહેતું જોઈએ. પણ એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યની

અપેક્ષા રાખીને જ કાર્ય બનાવે છે. આ જ નિયમ શુભને પણ લાગુ પડે છે. એક શુભ કાર્ય સમાપ્ત થી પછીના શુભનો આરંભક બનતો નથી. એટલે એને પણ પીછા શુભની મદદ લેવું જોઈ છે. મારે કે એક પૃથ્વીનું પરમાણુ છે અને એક જળનું પરમાણુ છે. આ એમાંથી એક દ્વિપુક અને તે એ દ્વિપુકમાં ગંધ શુભ કદી પણ આવી શકતો નથી. કારણ કે, પૃથ્વીના પરમાણુમાં ગંધ, રંગ, રુપ અને સ્પર્શ આ ચાર ગુણો છે. જળના પરમાણુમાં રસ, રુપ અને સ્પર્શ આ ત્રણ ગુણો છે. અહીં ગંધ શુભને કાર્ય બીજો નિમિત્ત સદાયક ગંધ શુભ નથી માટે દ્વિપુકમાં એ ગંધ શુભને ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી કારણ કે, એક જ શુભ અથવા એક જ દ્રવ્ય આરંભક બની શકતો નથી.

ઉપરના નિયમ પ્રમાણે જો શરીરનું ઉપાદાન કારણ પૃથ્વી અને જળ હોય તો શરીર ગંધ રૂપિત બને, જો જળ અને તેજ આ બે દ્રવ્યોમાંથી શરીર બને તો શરીરમાં ગંધ અને રસ પણ ન હોય. શરીરના અથવા હરેક કાર્યના ચરમ અવયવો તો બે જ હોય છે. વધારે માનવાથી કયોનિ જો ક્રમ છે તે નહિ થઈ જાય છે. ઘર મારી, ઇંટ, લાકડાં વગેરેમાંથી બન્યું છે પણ કમથી બન્યું છે. બધાં કંઈ એના ચરમ અવયવો હોતાં નથી. જો બધા જ અવયવો ચરમ અવયવો માનવામાં આવે તો હરેક કાર્યનું છેવટનું ઉપાદાન તો પરમાણુઓ જ છે અને પરમાણુઓ તો અત્યલ્પ છે તો અત્યલ્પ પરમાણુઓમાં રહેલું કાર્યદ્રવ્ય પણ અત્યલ્પ જ બને અને છેવટે આ દેખાતું અત્યલ્પ જગત અત્યલ્પ માનવું પડે કે, જેમાં હજી વિશેષ છે. માટે બે અવયવો છેવટના માનવા લેઈએ અને તેમાંથી કાર્યદ્રવ્ય અર્થાત્ અવયવો દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. આ જ કારણથી છેવટનું ઉપાદાન કારણ બે કપાલ દ્રવ્યો ચરમ અવયવ તરીકે માનવામાં આવે છે.

આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે શરીરનું ઉપાદાન કારણ કોઈ પણ બે વિજાતીય દ્રવ્ય અર્થાત્ એક પૃથ્વી અને બીજું પાણી અથવા તેજ ઉપાદાન કારણ તરીકે નથી. શરીર માત્ર એક જ જાતના દ્રવ્યમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. આપણું શરીરનું ઉપાદાન કારણ કેવળ પૃથ્વી જ છે. જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ સદાયક દ્રવ્યો છે અને તેજ કારણથી એ દ્રવ્યોના ગુણો પણ સંયુક્ત સંયોગને લીધે શરીરમાં પ્રગટ જણાય છે. સારાંશ એ નીકળે છે કે જેમ પ્રલક્ષ અને અત્યલ્પ દ્રવ્યો તો નવોજ પ્રલક્ષ થતો નથી તેમ જો શરીર પામેલ બૂનોમાંથી એટલે પ્રલક્ષ અને અત્યલ્પ દ્રવ્યોમાંથી બન્યું. હોય તો તે પ્રલક્ષ ન હોઈ શકે, માટે શરીર પાત્તમૈનિક નથી. ॥ ૨ ॥

શરીર ત્રણ જૂદ અર્થાત્ પૃથ્વી, પાણી અને તેજમાંથી પણ નથી બન્યું, એ સ્વતંત્ર થોડે જ જણાવે છે.

ગુણાન્તરાપ્રાદુર્ભાવાચ્ચ ન ત્યાત્મકમ્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ—(ચ) અને (ગુણાન્તરાપ્રાદુર્ભાવાત) અન્ય ગુણ એટલે ગદ્ય, એનો અન્યથા દ્રવ્યમા પ્રાદુર્ભાવ થઈ શકે નહિ, માટે (ત્યાત્મકમ્ ન) આત્મક પ્રિભૂત-પ્રકૃતિક પણ શરીર નથી

ભાવાર્થ—જે ભૂતતત્વ-પ્રકૃતિક શરીર માનસમા આવે તો પૃથ્વીનો જે ગદ્ય ગુણ છે તે અસહાય એકનો પડી જાય છે, સન્નતીય ગુણાન્તરની મદદ રહેતી નથી એટલે એ કાર્યદ્રવ્યમા ગદ્ય ગુણને ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ અને પરિણામે કાર્યદ્રવ્ય ગદ્ય રહિત થઈ જાય “શરીરે રૂપ કાર્ય ગદ્ય ગુણ રહિત મની જા” માટે ભૂતતત્વપ્રકૃતિક પણ શરીર નથી કોઈ પણ એક નિરપેક્ષ આરભક થઈ શકે નહિ, એ વાત ઉપરના સૂત્રના અર્થમા પણ કહી જતાવી છે સ્વયંભૂત નવાસ્થમપિ શરીર ના રૂપમાળા નથુ ભૂતોથી પણ શરીર આરબ્ધ થતું નથી ॥ ૩ ॥

શંકા—તો પછી એક જ શરીરમા પાક, (ગરમી) કનેદ, સ્પર્શ અને શબ્દની ઉપલબ્ધિ કેમ થાય છે? કારણ કે, પાક આદિ તેજ આત્મા કાર્યો છે આ શકાતું સમાધાન આ સૂત્રમા છે

અણુસયોગસ્ત્વપ્રતિપિદ્ધ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ—(ક) પણ (અણુસયોગ) અન્ય અણુઓનો સયોગ (અપ્રતિપિદ્ધ) પ્રતિપિદ્ધ નથી

ભાવાર્થ—શરીર તો કેવળ પૃથ્વીમાથી જ બને છે એટલે કે આપણા શરીરેતુ ઉપાદાન કારણ તો એકની રૂપી જ છે પણ બીજા જગ આત્મા અણુઓનો સયોગ નથી એમ માનસમા જ્ઞાનતુ નથી જનીન આદિ અણુઓ સહકારિ તરીકે સબદ્ધ હોય છે મહર્ષિ ગૌતમે પણ ન્યાયત્સર્ગના લખ્યુ છે કે, પાર્થિવ તદ્વિશેષગુણોપસન્ધે શરીર પાર્થિવ છે અન્ય ભૂતાના વિશેષ ગુણો શરીરમા ઉપનમ્ય યતા હેમાથી બીજા ભૂતો ઉપાદાન તરીકે નહિ પણ નિમિત્ત તરીકે હોવાથી જ તેના ગુણો શરીરમા જણાય છે પૃથ્વીનો જે ગદ્ય ગુણ છે તે તો શરીર નાત પામે ત્યા સુધી જણાય છે અને પાક (ગરમી) કનેદ આદિ તો શુદ્ધ શરીરમા જણ્યતા નથી માટે શરીરમા જે પાકાદિ જણ્યુ છે તે આપાદિક માનવા જોઈએ અને ગદ્યને સ્વાભાવિક માનવો જોઈએ આથી સિદ્ધ થાય છે કે અસ્મદાદિના (આપણા) શરીર પાર્થિવજ છે પાત્તલોત્તિક કે ત્રેલોત્તિક નથી ॥ ૪ ॥

હવે શરીરના વિભાગો જતાવે છે,

તત્ર શરીર દ્વિવિધ યોનિજમયોનિજ ચ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ—(તત્ર) શરીર રચનામાં (શરીરમ્ દ્વિવિધમ્) શરીર બે પ્રકારના છે (યોનિજમ્) એક યોનિજ એટલે શુક્ર અને શોણિતમાંથી ઉત્પન્ન થનાર (અયોનિજ ચ) અને બીજું અયોનિજ એટલે શુક્ર અને શોણિતની અપેક્ષા વગર જે ઉત્પન્ન થાય છે તે

ભાવાર્થ—શરીર બે પ્રકારના છે (૧) શુક્ર અને શોણિતના સંયોગથી જ ઉત્પન્ન થાય તે (૨) અને બીજું શુક્ર અને શોણિતના સંયોગની અપેક્ષા રાખ્યા વગર ઉત્પન્ન થાય તે શુક્રશોણિતગ્રન્થ શરીર 'યોનિજ' કહેવાય છે અને શુક્રશોણિત વગર જે શરીર ઉત્પન્ન થાય છે તે 'અયોનિજ' કહેવાય છે

સૃષ્ટિની વર્ણનાત્મકતા જે શરીરો ઉત્પન્ન થયા તે અયોનિજ શરીર હતા, માનવીય શરીરો પણ વર્ણનાત્મકતા અયોનિજ હતા

જ્યાં જ્યાં શરીરની ઉત્પત્તિ હોય ત્યાં ત્યાં શુક્ર અને શોણિતનો સંયોગ હોવો જ નોંધવો એવો કોઈ નિયમ જણાતો નથી, મરમીથી ઉત્પન્ન થનાર મન્દર, માક આગ વગેરેના શરીરમાં શુક્રશોણિતનો સંયોગ હોતો નથી જો પુરાણ ઉપર ધ્યાન હોય તો તેમાં દેવો અને ઋષિઓના શરીરો અયોનિજ બતાવ્યા છે તેનો પણ સ્વીકાર કરવો રહ્યો

યોનિ / શરીર બે પ્રકારના હોય છે (૧) જરાયુજ, (૨) અડજ અસ્મદ્વાદિના માનવ શરીર જરાયુજ છે જરાયુ એટલે ગર્ભાશય શરીરોપાના અને પંખીઓના શરીરો ઈમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે માટે 'અડજ' કહેવાય છે

વૃક્ષો પણ એક પ્રકારના શરીરો જ છે પણ તેમાં શરીરનો વ્યવહાર થતો નથી, જે ભોગનું અધિષ્ઠાન હોય તે શરીર કહેવાય છે વૃક્ષો પણ ભોગનું અધિષ્ઠાન છે માટે એ પણ શરીર જ છે છતાં તેનો શરીર તરીકે વ્યવહાર ન થવાનું કારણ તેમાં ચેષ્ટા અને હૃદયોનો સ્ફુટતર અનુભવ ન હોવો એ છે વૃક્ષ આદિમાં પણ જીવન મરણ સ્વપ્ન જાગરણ ઔપધનો પ્રયોગ, બીજામાંથી ઉત્પત્તિ થતી, ભાગ્યા તૂટ્યામાંથી સાંભળી થવું, અને રસનું સંસર્પણ થાય છે જો એમાં બોક્તા તરીકે નેત્રન ન હોય તો ઉપર મહુલેલા કાર્યો ન થવા જોઈએ

શાસ્ત્રકારોએ પણ સ્થાનર વૃક્ષાદિમાં જીવનો સંબંધ બતાવ્યો છે

વાનિમન્ય પ્રપચન્તે શરીરત્વાય દેહિન ।

સ્વાણુમન્યન્સયન્તિ યવાર્કમ્ યવાણુતમ્ ॥

કુટોપનિપદ્ અ ૨-૫-૭

જીવાત્માઓ ચોતાના કર્મ અને જ્ઞાન પ્રમાણે મરણ પછી કોઈ માનવ શરીર માટે યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે. તે કોઈ વૃક્ષ આદિ સ્થાવર પણ થાય છે. આ પ્રમાણે શરીર યોનિજ અને અયોનિજ બે પ્રકારના છે. વૃક્ષ અને લતા આદિમાં શરીરનો વ્યવહાર થતો નથી છતાં એ પણ એક પ્રકારના શરીરો જ છે. ॥ ૫ ॥

અયોનિજ શરીર બે શુક્ર અને શોણિતમાથી ઉત્પન્ન ન થતા હોય તે શામાથી થાય છે? એના ઉત્તર રૂપે આ સૂત્ર છે

અનિયતવિગ્દેશપૂર્વકત્વાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ—(અનિયતવિગ્દેશપૂર્વકત્વાત્) જેના દિશા અને દેશનો ચોક્કસ નિયમ નથી એવા પરમાણુઓમાથી અયોનિજ શરીરો જન્મે છે

ભાવાર્થ—અયોનિજ શરીરો ક્રમથી પરમાણુઓમાથી જન્મે છે. પરમાણુઓ અમુક દેશમાં કે અમુક દિશામાં ક્રમથી હોય છે એવો કોઈ નિયમ નથી એ તો સર્વત્ર વિખરાયેના ઉત્તા દુરતા હોય છે એ પરમાણુઓમાથી દ્વપણુકો બને છે અને પછી ક્રમે ક્રમે શરીર રૂપે પણ બને છે બધા જ શરીરો પહેલા પરમાણુઓએ શુક્ર અને શોણિતના રૂપે પરિણમી જ નોંધએ એવો કોઈ નિયમ નથી

ઉત્તમ ધર્મના બળથી શુક્ર શોણિતમાં પરિણમ્યા વગર જ પરમાણુઓ શરીરના ઉપાદાન કારણ થઈ શકે છે આના શરીરો અયૌકિક ધર્મવાળા અથવા મુક્ત પુરુષો કારણ કરતા હોય એવી જ ભાવના છે સામાન્ય માણસના શરીર માટે શુક્રશોણિતનો નિયમ જ છે ભાવ એ છે કે અયોનિજ શરીરનું ઉપાદાન કારણ પરમાણુઓ છે કે જે સર્વત્ર સુનહ છે એવી અયોનિશ્ય રચના પણ ઈશ્વરાધીન છે ॥ ૬ ॥

સામાન્ય માણસનું શરીર અયોનિજ ન હોવાનું કારણ

ધર્મવિશેષાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ—(ચ) અને (ધર્મવિશેષાત્) વિશેષ ધર્મને લીધે

ભાવાર્થ—પરમાણુઓ સ્વયં જડ છે, પણ જ્યારે ધર્મ વિશેષવાળા આત્માનો સંયોગ તેની સાથે થાય ત્યારે તેમાં ગતિ ઉત્પન્ન થાય છે અને ક્રમથી તે અયોનિજ શરીર ઉત્પન્ન કરે છે નેતનના સબધથી જડમાં ગતિ ઉત્પન્ન થાય છે એ તો આપણે નિત્ય જોઈ રહ્યા છીએ તો પરમાણુઓમાં અદૃશ્ય વિશેષવાળા આત્માનો સંયોગ થાય અને તેમાંથી ક્રમથી શુક્રશોણિત થયા વગર

શરીર અને તેમાં આશ્રય છે ? ઈશ્વર નિમિત્ત કારણ તો અહીં પણ છે જ. અતઃ અયોનિજ શરીર છે. માનવીય અયોનિજ શરીરોની ઉત્પત્તિ યુવાવસ્થાવાળી હોય છે.

અધર્મ વિશેષથી પણ મન્દર આદિનાં યાતનામય શરીરો અને છે તે તો આપણે અનુભવીએ છીએ. જેમ અધર્મવિશેષથી પણ અયોનિજ શરીર અને છે તેમ ધર્મવિશેષથી પણ અયોનિજ શરીર અને છે. સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં તો સર્વ શરીરો અયોનિજ હતાં. ॥ ૭ ॥

અયોનિજ શરીર હોવામાં બીજું પણ પ્રમાણ આપે છે.

સમારઘ્યામાઘાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ—(ચ) અને (સમારઘ્યામાઘાત્) અન્વય સંગ્રહ હોવાથી.

ભાવાર્થ—મનુ, વાયુ, અગ્નિ આદિ અન્વય સંગ્રહ છે. બાળકનું નામ માતા પિતા પાડે છે અને તે અન્વય હોતાં નથી, પણ સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં જે જે મનુષ્યો થયાં તેમનાં નામ તેમના માબાપે પાડેલાં ન હતાં કારણ કે, તે વખતે માબાપ તો હતાં જ નહીં એટલે તે તે મનુષ્યમાં જે જે ગુણ અને કર્મ હતાં તે તે પ્રમાણે નામ પડ્યાં હતાં. સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરે નામો પાડનાર કોઈ માબાપ નથી તેમ સૃષ્ટિની આદિમાં થયેલાં માણસોનાં નામ માબાપોએ પાડેલાં ન હતાં. ॥ ૮ ॥

અન્વય સંગ્રહ અને સૂર્ય આદિ નામ પાડનાર કોણ હતા ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર નિમ્ન સૂત્રમાં છે.

સંજ્ઞાયા ધ્રાદિત્વાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ—(સંજ્ઞાયાઃ) સંજ્ઞા (ધ્રાદિત્વાત્) કારણ હોવાથી.

ભાવાર્થ—સૂર્ય, અગ્નિ આદિ સંજ્ઞા રાખનાર ઈશ્વર છે; કારણ કે સંજ્ઞા હોવી એ પણ ઈશ્વર હોવામાં પ્રમાણ છે. વેદદ્વારા અગ્નિ સૂર્યાદિ સંજ્ઞા જણાવનાર પરમેશ્વર છે. સૂર્ય, અગ્નિ અને વાયુ આદિની અર્થ પ્રમાણે સંજ્ઞા જણી સૃષ્ટિના આદિના માણસોએ પણ ગુણ કર્મ પ્રમાણે પોત પોતાનાં અથવા એક બીજાનાં નામ રાખ્યાં હતાં. ॥ ૯ ॥

ઉપસંહાર કરે છે.

સન્ત્યયોનિજાઃ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ—(સન્તિ) છે (ત્રયોનિજા.) અયોનિજ શરીર વિશેષો.

ભાવાર્થ—ઉપર બતાવેલાં હેતુઓથી ‘અયોનિજ’ શરીરો સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં હતાં અને સ્વેદજ આદિ શરીરો અત્યારે પણ અયોનિજ છે. મનુષ્યનાં

શરીરે અત્યારે અયોનિજ નથી, પણ શુદ્ધોદ્ધિતજન્ય યોનિજ છે. કાર્ત્ત વિરોધ યોગજાત્યમને સીધે અયોનિજ શરીર બનવું હોય તો સંભવિત છે પણ તે સાધારણ મનુષ્યની જાન બદલે હોય છે. પોતાના આત્માત્કાર તરફ ગમે તેના વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખી અયોનિજ શરીર સ્વીકારી લેવું એમાં પ્રમાણ જુદું હોઈ શકતી નથી. જો માનવી અયોનિજ શરીર સ્વીકારી આદિ પછી પણ બનતાં હોત તો મદયિ વ્યાસ જેવા સમર્થ ઋષિને વિવિધરીયના સંતાન માટે નિયમ તરફ વળવું કરવું ન પડત. અતઃ સ્વદિની આદિનાં જ માનવ શરીરે અયોનિજ હતાં એ માનવું જ યોગ્ય જણાય છે. ॥ ૧૦ ॥

મૃદિની આદિમાં અયોનિજ શરીર હોવામાં અન્ય શબ્દ પ્રમાણ પણ છે.

વેદલિજ્ઞાચ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ—(જ) અને (વેદલિજ્ઞાચ) વેદનું પ્રમાણ હોવાથી.

ભાગ્યર્થ—સ્વદિની શરૂઆતમાં અયોનિજ શરીર ઉત્પન્ન થયાં હતાં તેને માટે વેદનું પણ પ્રમાણ છે. પુનઃસંકલ્પમાં મર્યાદા પ્રાપ્તિ વગેરેની ઉત્પત્તિ જણાવી છે તેમાં તસ્માદ્વા અજાયન્ત જે કે ચાંત્રગદગ । ગાંધો હ જમિરે તસ્માત્ તસ્માગ્જા તા અજાયન્ત । આ મંત્રમાં અશ્વો, ઉપર અને નીચે ફાંતરાગા પ્રાણીઓ, ગાયો, બકરાં ઘેટાં વગેરે પરમેશ્વરે બનાવ્યા શરૂઆતમાં શુદ્ધોદ્ધિતરૂપ કારણ અસંભવિત હોય છે માટે સીધા પરમાત્માનાથી ક્રમે કરીને શરીર બનાવ્યાં આત્મજ્ઞ મંથમાં પણ લખ્યું છે કે પ્રજાપતિ પ્રજા કર્નેષા કસુન્દર ઇત્યાદિ પરમાત્માએ સ્વદિની શરૂઆતમાં અનેકવિધ સૃષ્ટિ ગ્યી

શરીર જેમ પાવિત્ર હોય છે તમ આપ્ય, તેજસ અને વાયવીય પણ હોય છે. મનુષ્યના શરીર ને જાણ જ પાવિત્ર છે

ઈદ્રિયો પણ જુદા જુદા ઉપાદાન કારણોને લીધે પાંચ બને છે ધ્રાણ ઇદ્રિય પારિવ, નસના ઇદ્રિય આર્ષે (જગમાવી બનેથી), અક્ષુ ઇદ્રિય તેજસ, ત્વક્ ઇદ્રિય વાયવીય અને શ્રોત્ર ઇદ્રિય આકાશ છે

રિપયો—શૃંગી, માગી, પત્થર. પાંચ વગેરે પારિવ રિપયો છે. નદી, દરિયો, બરફ, કરા વગેરે જલીય રિપયો છે તેજસ રિપયો ચાર પ્રકારનાં છે. (૧) ભૂમ (૨) દિવ્ય (૩) ઉદ્ય (૪) આકાશ

ભૂમ—કાંઠ, જાણુ વગેરેમાથી જે અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે તે ભૂમ તેજસ રિપય કહેવાય છે. ભૂમ એટલે ભૂમિમાથા ઉત્પન્ન થનાર.

દિવ્ય—જગમાથી જે રિપય ઉત્પન્ન થાય છે તે દિવ્ય તેજસ કહેવાય છે

ઉદય—અત્રમાંથી રસ વગેરે બનાવનાર જઠર તેજ.

આકરજ—ખાણમાંથી ઉત્પન્ન થનાર સોનું વગેરે આકરજ તેજ કહેવાય છે.

વાયુનો વિષય તો જે વાયુ સંસારમાં ધૂમી રહ્યો છે અને જેનો સ્પર્શ ઉપલ્બ્ધ કે સ્પર્શ નથી, એનો સ્પર્શ 'અનુપ્લ્બ્ધસ્પર્શ' કહેવાય છે.

શરીરમાં ફરતા પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, સમાન અને ઉદાન પણ વાયુના જ વિશેષો છે. એ બધાં શરીરમાં જુદાં જુદાં કામ કરતા હોવાથી તેના જુદાં જુદાં નામ પણ્યાં છે.

આકાશમાંથી શરીર બનતું નથી તેમ તેમાંથી બીજા કોઈ વિષયો પણ બનતા નથી. ઇદ્રિય તો શ્રોત્ર નામે છે અને તે સ્વયં આકાશનો એક ભાગ જ છે કે જે કાનના છિદ્રની મર્યાદામાં છે.

આ પ્રમાણે પાચેય ભૂતોમાંથી શરીર, ઇદ્રિય અને વિષયો બનેલા છે, અને એ બનાવવાનું નિમિત્ત કારણ પરમાત્મા છે. ॥ ૧૧ ॥

इति वैशेषिकदर्शने गुर्जरभाषाभाष्ययुते चतुर्थोऽध्यायस्य
द्वितीय माह्निकम् ॥

॥ ओ३म् ॥

अथ पंचमाऽध्यायस्य प्रथम माह्निकम् ।

આ પાંચમા અધ્યાયમા કર્મની પરીક્ષા કરવામાં આવી છે. એમાં પહેલાં આદિકર્મમાં પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થનાર કર્મની પરીક્ષા કરવામાં આવી છે. ઉત્કેષણ, અવલેષણ, આકુચન, પ્રસારણ અને ગમન એ પ્રમાણે પાંચ કર્મો બતાવવામાં આવ્યાં છે એમાથી ઉત્કેષણ કર્મના સબંધમા કહેવામા આવે છે કે —

આત્મસંયોગપ્રયત્નાભ્યામ્ હસ્તે કર્મ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ—(આત્મસંયોગપ્રયત્નાભ્યામ્) આત્માના સંયોગ અને પ્રયત્નથી (હસ્તે) હાથમા (કર્મ) કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે

ભાવાર્થ—પ્રથમ આત્મા પ્રયત્ન કરે છે અને પછી હાથમા ઉત્કેષણ રૂપ કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે એ ઉત્કેષણ રૂપ કર્મનું સમવાયિ કારણ હાથ છે અને તેનું અસમવાયિ કારણ પ્રયત્નવાન આત્માનો હાથ સાથેનો સબંધ છે અને તેનું (કર્મનું) નિમિત્ત કારણ પ્રયત્ન છે હરેક કાર્યને ત્રણ કારણ હોય છે—સમવાયિ, અસમવાયિ અને નિમિત્ત. ઉત્કેષણ રૂપ કાર્યને પણ ઉપર બતાવેના ત્રણ કારણો છે. હાથની અંદર જે ક્રિયા થઈ એનું નામ એટા છે જે કર્મને પ્રયત્નવાન આત્માનો સંયોગ અસમવાયિ કારણ તરીકે હોય છે તે કર્મ એટા કહેનાય છે. “આત્મજન્યા ભવેદિચ્છા દ્રવ્યજન્યા ભવેત્કૃતિ । કૃતિજન્યા ભવેષ્ટા તત્ત્વર્ન્યેવ ક્રિયા ભવત્ ॥ આત્મામાથી ઈચ્છા જન્મે છે, ઈચ્છાથી પ્રયત્ન જન્મે છે, પ્રયત્નથી એટા જન્મે છે અને એટાથી ક્રિયા જન્મે છે હાથમા જે કર્મ થયું તે એટા અને હાથે જે મુસળને ઉપર લીધું અને મુસળમા જે કર્મ થયું તે ક્રિયા કહેનાય છે આ પ્રમાણે વૈશેષિક શાસ્ત્રની દાર્શનિક પરિભાષા છે.

કર્મ સદા એક જ દ્રવ્યમા રહે છે અને તે ક્ષણિક હોય છે. એનો આધાર અવ્યાપક દ્રવ્ય હોય છે એમા (કર્મમા) ગુણ હોતો નથી ગુરુત્વ, દ્રવ્યત્વ, પ્રયત્ન અને સંયોગ આ ચારમાથી કોઈથી પણ કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે કર્મથી જે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે જ કાર્ય કારણરૂપ કર્મનો નાશ કરે છે કર્મ સંયોગ અને વિભાગને ઉત્પન્ન કરવામા કોઈની પણ અપેક્ષા રાખવું નથી (પોતાની ઉત્પત્તિ થયા પછી ઉત્પન્ન થનાર કોઈની પણ ઇચ્છા રાખવું નથી.) પોતાનો જે આશ્રય હોય તેમા અને પોતાનો જે આશ્રય ન હોય તેમા એટલે ઉભયમા વ્યાસજયદૃતિથી રહેલા

સંયોગ અને વિભાગને ઉત્પન્ન કરે છે. કર્મ સંજ્ઞાતીય એટલે કોઈ બીજા કર્મને ઉત્પન્ન કરતું નથી, તેમ દ્રવ્યનું પણ કર્મ આરંભક હોતું નથી. આ બધા કર્મના સામાન્ય ધર્મો છે. ત્રિગુણસુષોષે દૃષ્ટાંતમાં તે ઘટાડી લેવા અહીં અતિ વિસ્તરને શીધે દર્શાવે આપવામાં આવતાં નથી. પ્રથમસ્તપાદ લાખ્ય અને કંદલી વગેરે વૈશેષિક સાશ્ત્રને લગતા આકર ગ્રંથો આ બામતના વધારે ખુલાખા માટે વાંચવા લલાભણ છે. ॥ ૧ ॥

હાથમાં ઉક્ષેપણ કર્મ કેવી રીતે થાય છે એ બતાવ્યું, હવે હાથમાં રહેલા મુસલમાં (સામેલામાં) ઉક્ષેપણ કર્મ કેવી રીતે થાય છે તે બતાવે છે.

તથા હસ્તસંયોગાચ મુસલે કર્મ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ—(તથા) તેવી રીતે (હસ્તસંયોગાત્) હાથમાં સંયોગ સંબંધથી રહેલા (મુસલે) માંભેલામાં (કર્મ) ઉક્ષેપણ કર્મ થાય છે. (ચ) અને ગુરુત્વ પણ નિમિત્ત કારણ છે.

બાવાર્થ—પ્રયત્નવાન આત્મા સાથે સંયુક્ત એટલા મુક્ત હાથનો સંયોગ મુસલ સાથે હોવાથી મુસલમાં પણ ઉક્ષેપણ ૩૫ કર્મ થાય છે. એ ઉક્ષેપણ એટલાગ્રંથ ક્રિયા કહેવાય છે. મુસલમાં રહેલું ગુરુત્વ પણ ઉક્ષેપણ કર્મમાં નિમિત્ત કારણ છે. મુસલમાં જે ઉક્ષેપણ કર્મ થયું તેનું સમવાયિકારણ મુસલ છે. ઉક્ષેપણ મુક્ત હાથનો સંયોગ અસમવાયિકારણ અને પ્રયત્ન તથા ગુરુત્વ નિમિત્ત કારણ છે. ॥ ૨ ॥

ઉદ્બુધનના અભિગ્રાતથી મુસલમાં જે ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં હસ્ત-સંયોગ અસમવાયિકારણ નથી, એ વાત આ સુત્રમાં બતાવે છે.

અભિગ્રાતજે મુસલાદૌ કર્મણિ વ્યતિરેખાદકારણં હસ્તસંયોગઃ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ—(અભિગ્રાતજે) અભિગ્રાતથી ઉત્પન્ન થયેલા (ગુરુત્વદૌ) મુસલ આદિ પદાર્થમાં (કર્મણિ) જે કર્મ ઉત્પન્ન થયું હોય તેમાં (હસ્તસંયોગઃ) હાથનો સંયોગ (અકારણમ્) કારણ નથી. (વ્યતિરેખાત્) પ્રયત્નનો અભાવ હોવાથી

બાવાર્થ—ઉદ્બુધ સાથે અયગ્રવાથી હાથમાં રહેલા મુસલમાં જે ઉક્ષેપણ કર્મ થાય છે તેમાં હાથનો નયોગ મનસાયિકારણ નથી, કારણ કે, એ વખતે આત્મનિર ઉક્ષેપણ જનક પ્રયત્ન જ હોતો નથી એ આત્મામાં એ વખતે પ્રયત્ન હોતો તો વિચારક પ્રયત્નને લીધે મુગધ ઉદ્બુધજન ન પામત વિધારક પ્રયત્નથી મુસલને સ્થિર રાખવામાં આવત; અથવા તો નેશાને શીધે મુસલનું

ફરીથી ઉલ્લેખણ જ થાત. એમ ન થવાથી અભિધાતથી ઉઠેલો મુસલમાં જે ઉલ્લેખણ થયું તેમાં હસ્તસંયોગ કારણ નથી, પણ અભિધાત જ અસંભવાયે કારણ છે. ॥ ૩ ॥

અભિધાતને લીધે મુસલ સાથે ઉપર ઉઠેલા હાથમાં પણ જે ઉલ્લેખણ થયું તેમાં પણ હસ્ત-સંયોગ કારણ નથી. એ વાત આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

તથાત્મસંયોગો હસ્તકર્મણિ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ—(તથા) તે પ્રમાણે (હસ્તકર્મણિ) હાથમાં ઉત્પન્ન થયેલા કર્મમાં (આત્મસંયોગઃ) આત્માનો સંયોગ કારણ નથી.

ભાવાર્થ—અભિધાતને લીધે મુસલ સાથે હાથમાં જે ઉલ્લેખણ કર્મ થયું તેમાં પણ પ્રયત્નવાન આત્માનો સંયોગ કારણ નથી. અહીં પણ જે આત્માનો સંયોગ કારણ રૂપે હોત તો હાથને ઉપર ઉઠવા જ ન દેત. આ સૂત્રમાં ‘મચ્છરણમ્’ પદની અનુદૃષ્ટિ ઉપરના સૂત્રમાંથી આવે છે ॥ ૪ ॥

પ્રયત્નવાન આત્માના સંયોગ વગર હાથમા કર્મ થવાનું શું કારણ છે ? તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

અભિધાતાન્મુસલસંયોગાદ્દસ્તે કર્મ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ—(અભિધાતા) અભિધાત થવાથી અને (મુસલસંયોગાત્) હાથનો મુસલ સાથે સંયોગ હોવાથી (દસ્તે) હાથમાં (કર્મ) ઉત્પત્તિનરૂપ ક્રિયા થાય છે.

ભાવાર્થ—મુસલ ઉલ્ખલ સાથે અથગ્રામ છે, જોરથી અથગ્રામ એ જ અભિધાત છે. મુસલ સાથે હાથનો સંયોગ છે, એટલે અભિધાતગ્રન્થ સંસ્કારથી મુસલ ઉઠે છે અને તેની સાથે હાથનો સંબંધ હોવાથી તે પણ ઉઠે છે. અવશ હાથના ઉઠવામા અભિધાત-ગ્રન્થ સંસ્કારથી મુસલનું ઉઠવાનું એ જ આ ઠેકાણે કારણ છે ભાવ એ છે કે શરીર અથવા તેના અવયવમાં બ્યારે બ્યારે કર્મ થાય છે ત્યારે ત્યારે સર્વત્ર પ્રયત્નવાન આત્માનો સંયોગ જ કારણરૂપે હોતો નથી, કારણ કે ઉક્ત સ્થળમા તેના વ્યતિરેક (અભાવ) જણાય છે. જ્યાં હાથ અવશ થઈને ઉઠે ત્યાં અભિધાતગ્રન્થ સંસ્કારથી ઉઠનાર પદાર્થ સાથે સંયુક્ત હરત નિજ કર્મનું કારણ બને છે. ॥ ૫ ॥

ઉક્ત સ્થળમાં પ્રયત્નવાન આત્માનો સંયોગ કારણ કેમ નથી ? એનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં આપવામાં આવે છે.

આત્મકર્મ હસ્તસંયોગાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ—(આત્મકર્મ) શરીરના અવયવમાં જે કર્મ થાય છે તે (હસ્તસંયોગાત્) હાથનો મુસલ સાથે સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ—શરીરના અવયવભૂત હાથમાં જે ઉત્પત્તનરૂપ કર્મ થયું તેમાં કારણ રૂપે મુસલ સાથે હાથનો સંયોગ છે. આત્મા ઈચ્છિતો નથી કે હાથને હું જિત્યો કરું છતાં અભિધાતને લીધે મુસલ ઉછળે છે અને તેને લીધે તેની સાથે સંયુક્ત થયેલો હાથ પણ ઉછળે છે. આ ઉપરથી સાર એ નીકળે છે કે કોઈકે હેઠાણે હાથના કર્મનું કારણ પ્રયત્નવાન્ આત્માનો સંયોગ હોય છે અને કોઈકે હેઠાણે અભિધાત આદિથી ઉત્પન્ન થનાર વેગ આદિ સંસ્કાર કારણ તરીકે હોય છે. ॥ ૬ ॥

હવે આત્માના પ્રયત્ન વગર પણ ફેટલાંક કર્મો થયાં કરે છે તેનું કારણ શું છે? એ પ્રકરણની શરૂઆત કરે છે. કોઈ પણ કાર્ય થયું એટલે તેનું કારણ તો અવશ્ય હોય છે. કર્મ એટલે ક્રિયા, એનું કારણ અર્થાત્ અસમવાયિકારણ કોઈકે કર્મમાં પ્રયત્નવાન્ આત્માનો સંયોગ હોય છે અને કોઈ કર્મમાં કોઈ ખીજું જ કારણ હોય છે. આ ઉપરથી ફળ નીચે પડે છે તેનું કારણ પ્રયત્નવાન્ આત્માનો સંયોગ હોવું નથી, ભારે એ પત્તનરૂપ કર્મનું અસમવાયિકારણ શું છે? એનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં છે.

સંયોગાભાવે શુસ્તવાત્ પતનમ્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ—(સંયોગાભાવે) પ્રતિબંધક ન હોય તો અને વસ્તુમાં (શુસ્તવાત્) વળન હોય તો (પતનમ્) તેનું પતન થાય છે.

ભાવાર્થ—આ સૂત્રમાં જે સંયોગ છે તે પત્તનરૂપ કર્મના પ્રતિબંધકના ઉપલક્ષણમાં પ્રયુક્ત થયો છે. દ્રવ્યમાં જે શુસ્ત્વ એટલે ભારેપણું હોય અને તેને રોકી રાખનાર કોઈ પણ ન હોય તો શુસ્ત્વવાળા એટલે વળનવાળા વસ્તુ નીચે પડે છે. જ્યાં સુધી ફળનો સંયોગ જ્ઞાની યજ્ઞો સાથે હોય ત્યાં સુધી તે સંયોગ પ્રતિબંધક ગણાય છે અને તેને લીધે ફળ નીચે પડતું નથી, પણ એ પ્રતિબંધક સંયોગ દૂર થતાં શુસ્ત્વવાળું ફળ નીચે પડે છે. બાહ્યમાંથી અથવા બંધુકમાંથી બાહ્ય અથવા ગોળીમાં જ્યાં સુધી વેગ પ્રતિબંધક તરીકે હોય ■ ત્યાં સુધી બાહ્ય અને ગોળી નીચે પડતાં નથી અને વેગને લીધે આગળ અને આગળ તે ધપે જાય છે. પ્રતિબંધકરૂપ વેગ દૂર થતાં શુસ્ત્વવાળાં બાહ્ય અને ગોળી નીચે પડે છે. આકર્ષણ પણ પ્રતિબંધક ગણાય છે. સૂર્યના આકર્ષણરૂપ પ્રતિબંધકને

લીધે પૃથ્વી નીચે પડતી નથી. આત્માનો પ્રયત્ન પણ પતનનો પ્રતિબંધક છે તેને લીધે ચરીર નીચે પડતું નથી. ઇશ્વરના પ્રયત્નથી સૂર્યાદિ પદાર્થો પણ નીચે પડ્યા નથી. જૂનથી રિપવાળો પદાર્થ ખવાયે હોય તો બાલકાર માણસ તે કાળિયાને પેતાના જઠરમા પડ્યા દેતો નથી પણ પ્રયત્નથી વચ્ચે તેને રોકી રાખે છે અને પછી જીનટો પ્રયત્ન કરી તે એરી પદાર્થને મુખ દ્વારા બહાર ફેંકી કાઢે છે. આ પ્રમાણે આત્માનો પ્રયત્ન પણ પતનનો પ્રતિબંધક થાય છે.

ફળ, બાલ્ય, બધુકની ગોળી વગેરેનું પ્રતિબંધકના અભાવમાં પતન રૂપ ક્રમ થાય છે તેમાં પ્રયત્નવાન આત્માનો સંયોગ કારણ નથી, પણ ગુરુત્વ જ તેનું અસમવાયિકારણ હોય છે. ॥ ૭ ॥

શંકા—જો ગુરુત્વવાળા દ્રવ્યનું પ્રતિબંધકના અભાવમાં પતન થતું હોય તો ઉંચે અથવા તિર્યક (આડે) ફેંકવામા આવેલા માટીના ગોળા અથવા પત્થરા આદિનું પતન ન થતા ઉંચે અને આડે ગતિ કેમ થાય છે? એ ફેંકવા પદાર્થને પ્રતિબંધક ન હોવાથી તથા તેમા ગુરુત્વ હોવાથી તે સીધા નીચે જ પડ્યા જોઈએ, આમ ન થવાનું કારણ શું?

ઉત્તર—

નોદનવિશેષામાવાત્ નોદનં ન તિર્યગ્ગમનમ્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ—(નોદનવિશેષામાવાત્) નોદનવિશેષ ન હોય તો (ન કર્ણમ્) જીએ નહિ (ન તિર્યગ્ ગમનમ્) અને તિર્યગ્ ગમન પણ નહિ

ભાષાર્થ—ગુરુત્વવાળા પદાર્થને પ્રતિબંધક ન હોય તેમ નોદનવિશેષ એટલે જુદી જુદી ભતના સંયોગો પણ ન હોય તો તે પદાર્થ સીધો નીચે પડે છે માટીના ગોળા તથા પત્થરના ઢુકડાને જુદા જુદા નોદન હોય તો તે ઉપર પણ ભય છે અને આડે પણ ભય છે ફળ, પક્ષી અને બાલ્યને પ્રતિબંધક સંયોગ, પ્રયત્ન અને સંસ્કાર ન હોય તો તે નીચે અવસ્ય પડે છે. છતાં જો એને પણ નોદનવિશેષ મળે તો તે પદાર્થ જીએ અને આડે પણ ભય છે, માટે નોદનવિશેષ ન હોવું એ પણ પતનને માટે કારણ છે ॥ ૮ ॥

નોદનવિશેષ એટલે સંયોગવિશેષ, એ શાથી થાય છે?

ઉત્તર—

પ્રયત્નવિશેષાશ્ચોદનવિશેષા ॥ ૯ ॥

પદાર્થ—(પ્રયત્નવિશેષાત્) આત્માનિષ્ઠ પ્રયત્નવિશેષને લીધે (નોદનવિશેષ.) નોદનવિશેષ થાય છે.

માનાર્થ—માટીના ગોળા આદિ દ્રવ્યને ફેંકનાર એવી ઈચ્છા કરે કે આ ગોળાને હું ઊંચે ફેંકું અથવા આડે ફેંકું, એટલે તે ફેંકનાર માણસ તદ્દત્ કૃત્રિમ પ્રયત્ન કરે છે અને એ પ્રયત્નને લીધે તેના હાથમાં રહેલા દ્રવ્યને નોદનવિશેષ અર્થાત્ સંયોગવિશેષ આપે છે. જો ઉપર ફેંકવો હોય તો તેવો સંયોગ કરે છે અને જો આડે ફેંકવો હોય તો તેવો સંયોગ તે દ્રવ્યને આપે છે. આ સંયોગ-વિશેષ અથવા હાસેલો વિશેષ નોદનવિશેષ કહેવાય છે. નોદનવિશેષ એટલે જુદી જુદી જાતના પ્રેરક સંયોગો એમ કહીએ તો પણ ચાલી શકે. ॥ ૬ ॥

નોદનવિશેષાત્ ઉદસનવિશેષઃ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ—(નોદનવિશેષાત્) નોદનવિશેષને લીધે (ઉદસનવિશેષઃ) ઊધ્વગમનવિશેષ થાય છે.

ભાનાર્થ—જોયો નોદનવિશેષ તેવું ગમનવિશેષ દ્રવ્યમાં થાય છે જેટલા જોરથી ઊધ્વગમનને અનુકૂલ નોદન કયું હોય તેટલા જોરથી એ પદાર્થ ઊંચો જાય છે અને આડે ગમનને અનુકૂલ નોદન કયું હોય તો પદાર્થ આડે જાય છે. નોદન જન્ય પદાર્થમાં સરકાર ઉત્પન્ન થાય છે એ સરકાર સમાપ્ત થયા પછી એ ગુરુત્વવાળો પદાર્થ નીચે પડે છે. ॥ ૧૦ ॥

હસ્તકર્મણા દારકર્મ વ્યાખ્યાતમ્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ—(હસ્તકર્મણા) અકસ્માત્ થયેલા હસ્તનિષ્ઠ કર્મથી (દારકર્મ) બાળકના હાથપગમાંનું કર્મ (વ્યાખ્યાતમ્) વ્યાખ્યાત થાય છે.

ભાનાર્થ—હાથ સાથે એચિંતા કોઇનું અથગમણ થાય અને હાથમાં જેનું ઉદ્દેશ્ય આદિ કર્મ થાય છે તેનું જ કર્મ બાળકના હાથપગમાંનું કર્મ થાય છે એટલે કે એચિંતા અથગમણને લીધે હાથમાં જે કર્મ થયું તેની પાછળ ઈચ્છા અને પ્રયત્ન નથી, તેમ અતિ નાના બાળકના હાથ પગમાં જે ઉદ્દેશ્ય આદિ કર્મ થયાં કરે છે તેમાં પણ બાળકની ઈચ્છા હોતી નથી. દિત્ત અથવા અફિત્તની બાળકને ખબર હોતી નથી માટે તેને મેળવવા અથવા ઊંચાને અનુકૂલ પ્રયત્ન બાળકમાં હોતો નથી આ જ કારણથી બાળકનાં એ કર્મ પાપ પુણ્યનાં કારણ પણ નથી. જે કર્મ ઈન્દ્રિયક પ્રયત્નને લીધે થાય છે તે જ કર્મ પાપ અને પુણ્યના કારણ હોય છે એનું આ ચરણી સમજાય છે. બાળકના હાથપગમાં જે ઉદ્દેશ્ય આદિ કર્મો થાય છે તેમાં પ્રયત્ન સામાન્ય તો કારણ છે પણ પ્રયત્ન વિશેષ કારણ નથી. પ્રાન્તરિગે ઈચ્છારિગે લીધે થાય છે. બાળકના કર્મ પાપ પુણ્યનો કારણુજ સમાન્ય પ્રયત્ન છે. એવા પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થતાં કર્મ પાપપુણ્યજનક નથી. ॥ ૧૧ ॥

તુળે કર્મ વાયુસંયોગાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ—(તુળે) ઘાસ આદિમાં (વાયુસંયોગાત્) વાયુના સંયોગથી પણ (કર્મ) કર્મ ક્રિયા થાય છે.

ભાવાર્થ—ઘાસ, ઝાડ, પાન, લતા વગેરેમાં વાયુના સંયોગથી પણ કર્મ થયાં કરે છે એ કર્મોની પાછળ પણ જીવાત્માનો પ્રયત્ન એમ માનવું નહિ. ॥ ૧૪ ॥

મણિગમનં સૂચ્યમિસર્પણમિત્યદ્દષ્ટકારિતમ્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ—(મણિગમનમ્) તુલ્ય આદિનું મણિ તરફ ખેંચાવું (સૂચ્યમિસર્પણમ્) સોય આદિનું લોહચુંબક તરફ ખેંચાવું (ઇતિ) ઇત્યાદિ (અદ્દષ્ટકારિતમ્) અદૃષ્ટને લીધે થાય છે.

ભાવાર્થ—કેઈ પદાર્થ કેઈના તરફ ખેંચાય એમાં અદૃષ્ટ કારણ છે. સોય લોહચુંબક તરફ ખેંચાય છે તે આકર્ષણને લીધે પણ, આકર્ષણ સ્વયં અદૃષ્ટ કારણ છે. સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં સ્થિર પરમાણુઓમાં જે અકસ્માત કર્મ થવા લાગે છે અને દ્વયલુકાદિ સૃષ્ટિ-સ્વના થવા લાગે છે તેમાં તો જીવાત્માઓનાં અદૃષ્ટ અર્થાત્ પુણ્ય પાપરૂપ અદૃષ્ટ કારણ છે; કારણ કે, સૃષ્ટિ માત્ર ભોગને માટે છે અને ભોગ એ પાપપુણ્યરૂપ અદૃષ્ટનું ફળ છે. આ પ્રભાવે કેટલાંક કર્મો પ્રયત્નજન્ય છે, કેટલાંક નોદનજન્ય છે, કેટલાંક અદૃષ્ટજન્ય છે, કેટલાંક વાયુના સંયોગને લીધે થાય છે, કેટલાંક આકર્ષણને લીધે થાય છે. આ રીતે કર્મ અર્થાત્ ચેષ્ટા અને ક્રિયામાં જુદાં જુદાં કારણો હોય છે. તે બધાં શુદ્ધિમાન પુરુષોએ ગણવાં જોઈએ. ॥ ૧૫ ॥

હવે શર, વિદગમ ન્યારે આકાશમાં વેગથી જતા અથવા ગિડાં હોય ત્યારે વેગ આદિ બધે થાય ત્યાં સુધી એક જ કર્મ હોય ॥ કે જુદાં જુદાં કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે ॥ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં છે.

પાવવયુગપત્સંયોગવિરોધાઃ કર્માન્યત્વે હેતુઃ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ—(ફો) બાણમાં (અયુગપત્ સંયોગવિરોધાઃ) કર્મથી ઉત્પન્ન થતા સંયોગ વિરોધો (કર્માન્યત્વે) બિલ બિલ કર્મો થવામાં (હેતુઃ) કારણ છે.

ભાવાર્થ—ન્યારે ધનુષમાંથી વેગથી બાણ છૂટે છે ત્યારે એ બાણમાં વેગ બધે ન થાય ત્યાં સુધી જુદાં જુદાં કર્મો થયાં જ કરે છે. પ્રથમ કર્મ જે થયું તે તો ચોથા ક્ષણમાં ઉત્પન્ન થનાર ઉત્તર સંયોગથી નાશ પામે છે. (૧) પ્રથમ ક્ષણમાં કર્મની ઉત્પત્તિ (૨) બીજા ક્ષણમાં વિભાગની ઉત્પત્તિ (૩) ત્રીજા ક્ષણમાં

પૂર્વસંયોગનો નાશ અને (૪) એથા દાનનાં ઉત્તરસંયોગની ઉત્પત્તિ અને પાંચમા દંતુમાં કર્મનો નાશ થાય છે. - વેગથી પાણું કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે અને વળી પછી તેના ઉત્તરસંયોગથી પાણું ત્રીજું કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે; આ પ્રમાણે વેગનો નાશ થાય ત્યાં સુધી કર્મો થયાં જ કરે છે. આ જ કર્મ અધિક અથવા તોપમાંથી છૂટકાં ગોળા ગોળામાં પણ નિવસ છે. વેગનો નાશ અંતિમ સંયોગને લીધે અથવા વચ્ચે કેઈ પ્રતિબંધક મંયોગથી થાય છે. વેગ ઉત્પન્ન થઈ અધિક વખત પછી તે પામે પામે ઓછો થતો જાય છે અને સંપૂર્ણ ઓછો થઈ જતાં તેમાં રહેલા ગુરુત્વને લીધે ધીરે ધીરે અથવા ગોળા આદિનું પતન થાય છે. ॥ ૧૬ ॥

વેગનામક સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થતાં કર્મોનું પ્રકરણ ચાર કરે છે.

નોદનાદાવમિવોઃ કર્મ તત્કર્મકારિનાથ સંસ્કારાદુત્તરં તથો-
ત્તસુત્તરં ચ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ—(નોદનાદ) નોદનરૂપ સંયોગથી (રૂપોઃ દ્રાવ્યમ્ કર્મ) ઇંદ્રિયાં પ્રથમ કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે (ચ) અને (તત્કર્મકારિનાથ) તે કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા (સંસ્કારા) વેગનામક સંસ્કારથી (ઉત્તરમ્) બીજું કર્મ થાય છે (ચ) અને (તથા) તે પ્રમાણે (ઉત્તરમ્ ઉત્તરમ્) ઉત્તર ઉત્તર થયા કરે છે.

ભાવાર્થ—ધનુષના બેરથી લાગેલા ધક્કાથી ઇંદ્રિયાં જે પ્રથમ કર્મ ઉત્પન્ન થયું તેમાં ધક્કા રૂપ જે સંયોગ થયો તે જ નોદન કહેવાય છે, એ નોદન કર્મનું અસમવાયિકારણ ગણાય છે. બાણ પોતે કર્મનું સમવાયિકારણ ગણાય છે અને બાણમાં રહેલું ગુરુત્વ અને આત્માનો પ્રયત્ન એ કર્મનું નિમિત્તકારણ માનવામાં આવે છે. આદ્યકર્મ સાથે વેગનામક સંસ્કાર પણ બાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે, એને લીધે જ કહેવાય છે કે ચાલો ધેગેન મચ્છતિ બાણ વેગથી જાય છે. એ સંસ્કારથી આદ્યકર્મ નાશ પામ્યા પછી બીજું કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે એ નાશ થયા પછી ત્રીજું કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે. એ પ્રમાણે બાણ બુદ્ધિ ઉપર પડે ત્યાં સુધી વેગને લીધે કર્મ થયાં જ કરે છે. હરેક કર્મ ઉત્પન્ન થઈ પાંચમા દંતુમાં નાશ પામે છે. પહેલો દંતુ ઉત્પત્તિનો, બીજો દંતુ વિભાગનો, ત્રીજો દંતુ પૂર્વ સંયોગના નાશનો, એથા દંતુ ઉત્તર સંયોગના જન્મનો અને પાંચમા દંતુમાં

કર્મનો નાશ. આ પ્રમાણે કર્મનાં ઉત્પત્તિ અને નાશની પ્રક્રિયા છે. વેગનામક સંસ્કારથી કર્મ તો વારાફરતી જન્મ્યા કરે છે પણ વેગ તો એક જ કાયમ રહે છે. વેગ પોતે ગુણ છે કર્મ નથી. ॥ ૧૭ ॥

હવે એ વેગ થાયી નાશ પામે છે તે બતાવે છે.

સંસ્કારાભાવે ગુરુત્વાત્ પતનમ્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ—(સંસ્કારાભાવે) સંસ્કારના અભાવમાં (ગુરુત્વાત્) ગુરુત્વને લીધે (પતનમ્) પતન થાય છે.

ભાવાર્થ—જે બાણ અથવા ગોળી આદિ વેગથી આકાશમાં ચામ્યાં જાય છે તેમાં (બાણ અને ગોળીમાં) ગુરુત્વ તો સાથે સાથે જ, પણ એ ગુરુત્વ વેગનામક સંસ્કારથી પ્રતિબદ્ધ થઈ જવાથી બાણનું પતન કરી શકતું નથી, પણ વેગરૂપ પ્રતિબદ્ધ ઉપરત યતાં જ બાણનિઃ ગુરુત્વ બાણનું પતન કરે છે. ॥ ૧૮ ॥

इति वैशेषिकदर्शने गुर्जरभाषाभाष्ययुते पञ्चमाध्यायस्य
प्रथम माह्निकम् ॥

॥ ओ३म् ॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य द्वितीय माह्निकम्

(હવે પાંચમા અધ્યાયનું ખીજું આદિક શરૂ કરવામાં આવે છે.)

नोदनामिधातात् संयुक्तसंयोगाच्च पृथिव्यां कर्म ॥ १ ॥

પદાર્થ—(નોદનામિધાતાત્) નોદન અને અભિધાતથી (ચ) અને (સંયુક્ત-સંયોગાત્) સંયુક્ત દ્રવ્ય સાથે સંબંધ ધરાવનાર અન્ય દ્રવ્યમાં સંયુક્ત-સંયોગથી (પૃથિવ્યામ્) પૃથ્વીમાં (કર્મ) કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે.

ભાવાર્થ—આ સૂત્રમાં નોદન, અભિધાત અને સંયુક્તસંયોગથી પૃથ્વીમાં કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહેવાનો ભાવ હોય એમ પ્રતીત થાય છે. પૃથ્વી એ પદ જળ અને તેજનું પણ ઉપલક્ષક છે. નોદન આદિથી જળમાં અને તેજમાં પણ કર્મ થઈ શકે છે. સંયુક્તસંયોગથી પણ ઉક્ત બન્ને દ્રવ્યમાં કર્મ થઈ શકે છે.

નોદનઃ—જે સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલું કર્મ જે સંયુક્ત પદાર્થોને જુદા ન પાડે, અથવા જે સંયોગ શબ્દનું નિમિત્ત કારણ ન હોય તે સંયોગ નોદન કહેવાય છે. દીલા કાદવમાં ધીમેથી પગ મૂક્યો હોય તો તે ચરણના પંક સાથેના સંબંધથી પંકમાં વિભાગ થતો નથી અને શબ્દ પણ થતો નથી, પંકમાં કર્મ તો જરૂર થાય છે. એ કર્મ નોદનજન્ય કર્મ કહેવાય છે.

અભિધાતઃ—જે સંયોગથી કર્મ થયું હોય તે સંયુક્ત જે પદાર્થનો વિભાગ પડવે અને જે સંયોગ શબ્દનું પણ નિમિત્તકારણ હોય તે સંયોગ અભિધાત કહેવાય છે.

નોદન અથવા અભિધાતથી જે દ્રવ્યમાં કર્મ ઉત્પન્ન થયું હોય તે કર્મ સાથે સંયુક્ત રહેલ દ્રવ્યમાં પણ કર્મ થાય છે. આ નિયમ દૃષ્ટાન્તમાં ઘટાડી લેવો. ધારો કે દીલા કાદવમાં ચરણના અત્યંત દીલા સંયોગથી કર્મ થયું તો તે કાદવ ઉપર રહેલા પત્ર આદિમાં પણ કર્મ ઉત્પન્ન થાય અને પત્ર સાથે વળી કાઈ ખીજું કંઈ જોડાયું હોય તો તેમાં પણ કર્મ થાય છે. આવી જાતનું કર્મ સંયુક્તસંયોગજન્ય કર્મ કહેવાય છે. મૂંઝા આદિ યજ્ઞોમાં વિશેષ કરીને

સંયુક્ત સંયોગથી જ કર્મ થાય છે. જે દ્રવ્યમાં કર્મ થયું હોય તે સમઘણિ કારણ. સંયુક્તમયોગ અગમઘણિકારણ અને પદાર્થમાં રહેલું ગુરુત્વ, વેગ અને પ્રપત્તિ આ ત્રણમાંથી કોઈ પણ અથવા યથાનંબર બે કે ત્રણ નિમિત્તકારણ હોય છે. તેમોદયમાં ગુરુત્વ માનસમાં આવ્યું નથી માટે તેના વેગ નિમિત્તકારણ હોય છે.

દુષ્ટિની સહ-આતમાં પરમાત્મજ્ઞાની અંદર જે કર્મ થાય છે તેમાં જ્ઞાતમાનાં અદૃષ્ટ સારોદય ઇશ્વરીય પ્રાણ નિમિત્તકારણ હોય છે. ॥ ૧ ॥

બ્રૂકમ્ એ પણ કર્મ જ છે, એમાં કોઈપણ દૃષ્ટ દ્રવ્ય પદાર્થોનું નોદન તેમ અભિધાત વત્સાનો નથી તે એ કમ્પ રૂપ કર્મ સાચી થાય છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં આપે છે.

તદિશેષેણાદ્યકારિતમ્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ—(તદ) તે બ્રૂકમ્ આદિ કર્મ (મિશેષેણ) વિશેષ કરી (અદ્યકારિતમ્) અદૃષ્ટકારણથી થાય છે.

સાવાર્થ—બ્રૂકમ્ આદિ કર્મ પણ કારણથી જ થાય છે. બૂમિની અંદર રહેના પદાર્થોની મતિ વિશેષજન્ય અદૃષ્ટ નોદન અથવા અભિધાતથી બ્રૂકમ્ આદિ કર્મ થાય છે. કોઈના આકર્ષણ વિશેષથી પણ એ કર્મ થાય છે, એ નોદન, અભિધાત અને મંયુક્તસંયોગો અદૃષ્ટ હોય છે. વિદ્વાનોએ તે શોધી કાઢ્યા જોઈએ. આના અકરમાત્ અદૃષ્ટ નોદન અને અભિધાત આદિમાં જે જ્ઞાતમાઓને એ કર્મ મુખ્ય અથવા કુઃખનું કારણ યઈ પડ્યું હોય છે તેઓનું અદૃષ્ટ પણ કારણ હોય છે. એ અદૃષ્ટ એટલે જ્ઞાતમાએ પહેલાં કરેલાં કર્મો, કે, જે કર્મો રૂળ આપવાને ઉત્તુખ બનેલાં હોય છે, અથવા જે કર્મો પાક ઉપર કે, જે કર્મો રૂળ આપવાને ઉત્તુખ બનેલાં હોય છે, અથવા જે કર્મો પાક ઉપર આવ્યાં હોય તે; એ અદૃષ્ટ પણ કોઈક કર્મનું નિમિત્ત કારણ બને છે. જ્ઞાતમાઓનાં જે અદૃષ્ટ કહેવાય છે તે ક્રિયા નથી પણ શુલ્ક છે અને તેને સંસ્કાર પણ કહેવામાં આવે છે ॥ ૨ ॥

અર્થા સંયોગાભાવે ગુહત્વાત્ પતનમ્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ—(સંયોગાભાવે) પ્રતિનિધક સંયોગ ન રહેવાથી અને વળમાં (ગુહત્વાત્) ગુરુત્વ હોવાથી (અર્થા પતનમ્) આકાશીય વળનું પૃથ્વી ઉપર પતન થાય છે.

સાવાર્થ—આકાશમાં રહેલ ધૂમ, જ્યોતિ, સલિય અને મરુતના સંઘાત રૂપ મેગ્નના વળનું પૃથ્વી ઉપર જે પતન થાય છે તેમાં પ્રથમ-કારણ તે પ્રતિ-

બધક સયોગો અભાવ અને ઉત્ત સંઘાતગત જળમા રહેતુ ગુરત્વ એ બીજું કારણ છે એમા પ્રતિબધક સયોગનો અભાવ નિમિત્તકારણ છે અને ગુરત્વ અસમસાધિકારણ છે અને આકાશીય જળ પોતે પતનનુ સમસાધિકારણ છે એ ત્રણે કારણને લીધે આકાશીય જળ જે પૃથ્વી ઉપર પડે છે તે દૃષ્ટિ અથવા વરસાદ કહેવાય છે ॥ ૩ ॥

જળનું સ્પન્દન અર્થાત્ પ્રસ્રાવણ સ્થાપી થાય છે ? એનો ઉત્તર આ સૂત્રમા આપે છે

દ્રવત્વાત્ સ્પન્દનમ્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ—(દ્રવત્વાત્) દ્રવત્વને લીધે (સ્પન્દનમ્) દૃષ્ટિના મિંદુઓનુ અન્યોન્ય સયોગજનક કર્મરૂપ સ્પન્દન અથવા પ્રસ્રાવ થાય છે

ભાવાર્થ—જળમા દ્રવત્વરૂપ ગુણ છે, એને લીધે પૃથ્વી ઉપર પડેના જળમિંદુઓ પરસ્પર સપુખ્ત થઈ નર છે અને પછી પ્રસ્રાવ રૂપે વહેવા માંડે છે સ્પન્દન રૂપ કર્મનુ દ્રવત્વ અસમસાધિકારણ છે અને જળગત ગુરત્વ નિમિત્ત કારણ છે અને વહેતુ જળ પોતે સમસાધિકારણ છે ॥ ૪ ॥

પૃથ્વી ઉપરનુ પાણી ઉપર સ્થાપી ન્થાય છે ? જેમા ગુરત્વ હોય તે સ્વાભાવિક રીતે ઉપર ન જઈ શકે આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આ સૂત્રમા આપે છે

નાભ્યો ઘાયુસયોગાદારોહણમ્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ—(નાભ્ય) નાભીઓ અર્થાત્ સૂર્યના કિરણો અને ભૌમ અગ્નિની ગરમી જળને ઉપર ચાલે છે આ ઠેકાણે કાર્યવન્તિ ક્રિયાપદનો અધ્યાહાર કરવો (ઘાયુમયામાત્) તેજના સંબધ સાથે વાયુનો પણ સયોગ હોય છે તેને લીધે (આરોહણમ્) જળનુ ઊર્ધ્વગમન થાય છે

ભાવાર્થ—જળમા ગુરત્વ હોવા છતાં સૂર્ય અને ભૌમ અગ્નિની ગરમીને લીધે તથા વાયુના સંબધને લીધે તે ઉપર ચડે છે ભાવાર્થ એ છે કે સૂર્ય આદિ તૈજસ પદાર્થોના સંબધને લીધે પાણીની વરાગ થાય છે અને તેથી તે ઉપર ચડે છે અને પ્રતિબધક વાયુના સંબધને લીધે આકાશમા તે જળ રહે છે વાયુલગુક્તા ચેતીચ્છા સૂર્યસ્પર્શન એવ મૂલિગતાનાં જાનામાલૂવગમન જનયન્તિ । इतिविवृति । યથુ સાથે જોડેના સૂર્યના તીક્ષ્ણ કિરણો પૃથ્વી ઉપર રહેના પાણીને ઉપર ચાલે છે આ પ્રમાણે સ્વ ઉપરની વિવૃત્તિ નામક ટીકામા પણ છે અતરિજમાલુકા મેવમાલમાપય ત ॥ ભાન્ય આકાશમા વરાગરૂપ થઈ ઉપર ગયેનુ પાણી ધૂન ન્યેતિ અને વાયુની સાથે જોડાય છે અને તે જ મેધ કહેવાય છે ॥ ૫ ॥

ભૂમિદ્ અર્થાત્ ભૂમિ ઉપર રહેલા પાણીને ઉપર લઈ જવાની શક્તિ ક્યાંથી આવી ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં છે

નોદનાપીડનાત્ સયુક્તસયોગાચ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ—(નોદનાપીડનાત્) બનવાનું એટલે વેગવાળા વાયુના સંપર્ક સાથે સંબંધ થનાથી જળ ઉપર ચડે છે, (ચ) ધ્રુવના અર્થમાં ઉપરના વાયુ છે (સયુક્તસયોગાત્) સયુક્ત સાથે સંયોગ થનાથી

ભાવાર્થ—બનવાનું વાયુના સંપર્કના કિરણો સાથે સંબંધ થાય છે એ સંબંધને લીધે પાણી ગરમ થઈ ઉપર ચડે છે જેને વરાળ કહેવામાં આવે છે અહીં દર્શાવેલ સયુક્ત-સંયોગનું આપે છે જેમકે — પાણીની તપેલી અગ્નિ ઉપર મૂકી હોય અને પછી પાણી ઉકળે છે આસપાસના વાયુના વેગમા વૃદ્ધિ થાય છે અને અગ્નિસંયુક્ત તપેલીમાનું પાણી જેમ વરાળરૂપે ઉપર ચડે છે તેમ વેગનાનું વાયુ સાથે સંપર્કના કિરણો સંબંધ પામે છે અને તેની સાથે ભૂમિનું પાણી સયુક્ત થાય છે તેથી પાણી ઉપર ચડે છે ભાવાર્થ એ છે કે સંપર્કના કિરણ અને વાયુને લીધે પાણી ઉપર ચડે છે ॥ ૬ ॥

સંકે—જાણા મૂળમાં પાણી રેડવામાં આવે છે પાણીનો સ્વભાવ નીચે વહેવાનો છે, તો જાણની શાખા પત્ર વગેરેમાં પાણી જાંચે કેવી રીતે ચડે છે ? શું ત્યાં પણ સંપર્કના કિરણ અને બળનાનું વાયુના સંયોગને લીધે બને છે ? જાડ આડે અવળે ઉપર નીચે ફેલાયેનું હોય છે, આ સર્વ ઠંડાણે રસ કેવી રીતે પ્રહોયે છે ? આનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં આપે છે

દુક્ષાભિસર્પણમિત્યદ્દષ્ટકારિતમ્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ—(દુક્ષાભિસર્પણમ્) વૃક્ષની અદર ચારે તરફ પાણીનું = રસનું ફરવું (ફરવું) એ (અદદષ્ટકારિતમ્) અદદષ્ટને લીધે છે

ભાવાર્થ—વૃક્ષમાં મૂળ થડ, સ્કંધ, શાખા પાદ્ય વગેરેમાં જળરસનું ફરવું એ તો તદ્દગત જીવના અદદષ્ટને લીધે થાય છે વૃક્ષગત જીવનો જીવનયોગિ પ્રયત્ન છે, એ પ્રયત્નને લીધે રસ સર્વત્ર ફર્યા કરે છે, જેમ માણસના શરીરમાં જીવાત્માના જીવનયોગિ પ્રયત્નને લીધે શરીરમાં સર્વત્ર રસ ફર્યા કરે છે અને તેની પ્રિક્રિયા પણ થયા કરે છે તેમ વૃક્ષમાં રસ ફર્યા કરે છે અને પત્ર, પુષ્પ અને ફળ આદિ રૂપ પ્રિક્રિયા પણ થયા કરે છે આ જીવનયોગિ પ્રયત્ન અદદષ્ટ કારણ કહેવામાં આવે છે અદદષ્ટ જીવાત્માના ભોગને માટે હોય છે અને ભોગનો અર્થ સુખ અને દુઃખનો અનુભવ થાય છે વૃક્ષગત જીવની અતિરિક્ત જીવાત્મા

એનાં અદષ્ટો પણ પુષ્પ-ફળ આદિને ઉત્પન્ન કરવામાં કારણ હોય છે અને જેનાં જેનાં અદષ્ટો હોય છે તે તે જીવાત્માઓ તે તે વૃક્ષ પુષ્પ ફળાદિનો ઉપભોગ કરે છે. આ બધું આકસ્મિક નથી પણ બધું જ કાર્યકારણભાવથી થાય છે અને એ સામાન્ય માણસો સમજી શકતા નથી માટે અદષ્ટકારણ અહીં કહેવામાં આવ્યું છે. ॥ ૭ ॥

જળમાં સાંસિદ્ધિક દ્રવ્ય છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે તો પછી હિમ (બરફ) કરા વગેરેમાં દ્રવ્ય કેમ જણાતું નથી અને કયા કારણથી ધનીભાવ તેમાં જોવામાં આવે છે અને વળી પાણું એમાં પ્રવાહિત પણ થઈ જાય છે એનું શું કારણ છે? આ પ્રશ્નનો જવાબ આ સૂત્રમાં છે.

અપાં સંઘાતો વિલયનં ચ તેજઃસંયોગાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ—(અપામ્) જળનો (સંઘાતઃ) ધનીભાવ અથવા કાઠિન્ય (ચ) અને (વિલયનમ્) દ્રવીભાવ (તેજઃસંયોગાત્) તેજના સંયોગથી થાય છે.

ભાવાર્થ—જળના પરમાણુઓમાં દિવ્યતેજના સંયોગથી દ્રવ્ય પ્રતિબદ્ધ થઈ જાય છે તેથી તેમાં ધનીભાવ આવે છે. આ દિવ્યતેજનો સંયોગ અદ્ય પ્રમાણમાં હોય છે અને તેને લીધે અતિરોત્ય થઈ જાય છે તેથી અતિરોત્ય પણ જળના દ્રવ્યને પ્રતિબદ્ધ કરવામાં કારણબૂત બને છે, વળી પાણો ખીન્ને ઉગ્ર તેજનો સંયોગ થાય છે અને એને લીધે જે દ્રવ્ય પ્રતિબદ્ધ થયું હતું તે પ્રતિબદ્ધમાંથી મુક્ત થાય છે અને પાણું એ તેજના સંયોગને લીધે જળ વહેવા લાગે છે; ભાવાર્થ એ છે કે દિવ્ય તેજના સંયોગથી અને અતિરોત્ય થવાથી પાણીમાં દ્રવ્ય પ્રતિબદ્ધ થાય છે અને ખીન્ન તેજના સંયોગથી પાણું દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. વહેતા જળમાં સાધારણ રીતે તેજનો સંયોગ હોય જ છે. બરફ, કરા આદિ ધનીભાવને લીધે જળથી કોષ અતિરિક્ત દ્રવ્ય બની જતાં નથી. ॥ ૮ ॥

જળમાં બળવાન તેજનો સંયોગ થાય છે એમાં પ્રમાણ શું છે? આનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં છે.

તત્ત્વ વિસ્ફૂર્જ્યુર્લિપ્તમ્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ—(તત્ત્વ) દિવ્ય જળમાં (વિસ્ફૂર્જ્યુઃ) વજ્ર-નિર્ધોષ અર્થાત્ વિદ્યુતના કગડા રૂપી અવાજો (લિપ્તમ્) અનુમાન છે.

ભાવાર્થ—એધની સાથે રહેલી વિદ્યુત ન્યારે ચમકે છે ત્યારે તે પ્રકાશ આપે છે એ તો પ્રત્યક્ષ જ છે અને વિજળી ચમક્યા પછી તરત જ ગંબીર ગર્જના

થાય છે આથી અનુમાન થાય છે કે મેધમાથી જ કરા પડે છે અને તેમા દિવ્ય તેનો અનુભવ પણ છે દિવ્યતેજ એ જ વિષુત્ અથવા નિર્ગુણ, એ તેજની લીધે પાણીનું દ્રવ્ય પ્રતિબદ્ધ થાય છે ॥ ૧ ॥

શબ્દ પ્રમાણ પણ છે

વેદિક ચ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ—(ચ) અને (વૈદિક્ષ્મ) વૈદિક પ્રમાણ પણ છે કે જે જળમા દિવ્યતેજનો પ્રવેશ છે એ સિદ્ધ કરે છે

ભાવાર્થ—વેદના મતે પણ બતાવી રહ્યા છે કે જળમા દિવ્ય તેજ છે અર્થાત્ પાણીમા નિર્ગુણ છે અપ્સરગ સધિષ્ઠ્ય ચલુ ૧૨-૩૬ હે અગ્નિ પાણીમા તારૂં સ્થાન છે અમે ગર્ભા અપામસિ । હે અગ્નિ તું પાણીનો ગર્ભ છે અર્થાત્ તું પાણીમા અદૃશ્ય રીતે રહે છે ચલુવેદ ૧૨-૩૭ “આપસ્તા અગ્નિર્ ગર્ભમાદધીરત્” “યા અગ્નિર્ ગર્ભ દધિર સુવર્ણમ્” આ બધા પ્રમાણે પાણીમા દિવ્ય તેજ છે એમ સાબિત કરે છે અને એને લીધે પાણીમા દ્રવ્ય પ્રતિબદ્ધ થાય છે, પણ જ્યારે બાકવાન તેજનો સયોગ થાય છે ત્યારે દ્રવ્ય પ્રતિબદ્ધમાથી મુક્ત થાય છે આજ કારણથી બનામની ખૂબ ગરમી પામ્યા પછી જળ દ્રવીભૂત થઈ દ્રષ્ટિ રૂપે પૃથ્વી ઉપર પડે છે ॥ ૧૦ ॥

શબ્દની ઉત્પત્તિના કારણ સયોગ અને વિભાગ હોય છે મેધમાથી જે અગ્નિ નીકળે છે ત્યાં કોના સયોગ અને વિભાગ હોય છે ?

ઉત્તર—

અપા સયોગાદિભાગાચ સ્તનચિત્તો ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ—(ચ) અને (સ્તનચિત્તો) મેધના (અપામ) પાણીના (સયોગાત્) સયોગથી અને (વિભાગાત્) વિભાગથી વિસ્ફૂર્જ્યુની ઉત્પત્તિ થાય છે

ભાનાર્થ—આ સૂત્રમા “વિસ્ફૂર્જ્યુ” શબ્દનો અધ્યાહાર કર્યો છે વિસ્ફૂર્જ્યુ એટલે મેધધ્વનિ મેવાન્તર્ગત જળનો તેજ સાથે સયોગ થવાથી અને એ જળની સાથે તેજનો વિભાગ થવાથી મેધમાથી ધ્વનિ ઉત્પન્ન થાય છે ‘અદ્વિ સયુક્ત સ્તનચિર્ નિર્વિમક્ત ચ તેજ સશબ્દમથ પતતિ’ “પાણી સાથે સયોગ પામેતુ તેજ મેધથી જ્યારે જુદુ પડે છે ત્યારે અગ્નિ સાથે તે નીચે પડે છે” આ પ્રમાણે ‘અદ્રોષતણ્ણ્ય’મા ઉલ્લેખ છે

પેટલાક આચાર્યે આ સૂત્રનો અર્થ મેધગત જળના કર્મપરક કરે છે શબ્દના અસમવાયિકારણ મેધ અને આકાશના સયોગ અને વિભાગથી પાણીમા

કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે, કર્મનું પ્રકરણ ચાલુ છે માટે કર્મપરક સૂત્રનો અર્થ
 હોવા એ ન્યાય છે એવો કેટલાક અભ્યાયોના મત છે ॥ ૧૧ ॥

દિગ્દાહ અને ભયકર વાનાઓના સુ કારણ છે ?

ઉત્તર—

પૃથિવીકર્મણ તેજકર્મ વાયુકર્મ ચ વ્યાख्याતમ્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ—(તેજ કર્મ) તેજનું કર્મ (જ) અને (વાયુકર્મ) વાયુનું કર્મ (પૃથિવી
 કર્મણ) પૃથ્વીના કર્મથી (વ્યાख्याતમ્) વ્યાખ્યાત છે

ભાવાર્થ—જૂકમ્પ થવામાં અદૃશ્યના આત્માનો સંયોગ કારણ
 છે એમ આગળ કહેવામાં આવ્યું છે, તો એજ પૃથિવીના કર્મ પેઠે
 દિગ્દાહ=દાહાનગ સળગી ઉઠવામાં અને વાયુના ભયકર દાહનિકારક તોફાનમાં પણ
 અદૃશ્યના આત્માઓના સંયોગો કારણભૂત છે અને એ અદૃશ્ય રૂપ કારણ જે
 જે આત્માઓના હોય છે તેમને તેનાથી સુખ દુખ પણ થાય છે અદૃશ્ય એ
 નિમિત્ત કારણ છે આ સૂત્રમાં એ વખત કર્મનો ઉત્તરેષ છે (તેજ કર્મ અને
 વાયુકર્મ) એ મહાન ઉત્કાષ્ઠાત વગેરેને પણ સૂચવે છે ॥ ૧૨ ॥

જેમાં અદૃશ્યના આત્માનો સંયોગ અસમવાયિકારણ તરીકે છે એવા
 ખીન્ન કેટલાક કર્મો બતાવે છે

અગ્નેર્ધ્વજ્વલન ઘાયોસ્તિર્ધ્વપવનમણ્ના મનસશ્ચાચ કર્માદૃષ્ટ-
 કારિતમ્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ—(અગ્ને) અગ્નિનું (કર્ણજ્વલનમ્) ઉપર તરફનું જ્વલન (ઘાયો) વાયુનું
 (તિર્ધ્વપવનમ્) આકુ વાયુ એટલે પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ વાયુ વગેરે
 (મણ્નામ) પરમાણુઓનું (જ) અને (મનસ) મનનું (શ્ચાચ) પ્રાથમિક
 (કર્મ) કર્મ (અદૃષ્ટકારિતમ્) અદૃશ્યને લીધે થાય છે અર્થાત્ અદૃશ્ય
 શક્તિ નિરોધને લીધે થાય છે

ભાવાર્થ—અગ્નિનું સ્વાભાવિક જ્વલન સદા ઊર્ધ્વગતિવાળું આપણે
 અનુભવીએ છીએ અને વાયુનું સ્વાભાવિક વહન આકુ હોય છે, ઊર્ધ્વ કે અધો
 વહન સામાન્ય હોતું નથી આ જ્વલન અને વહન અગ્નિમાં અને પવનમાં
 સૃષ્ટિના પ્રથમ ક્ષણે જ્યારે થાય છે ત્યારે તેમાં અસમવાયિકારણ તરીકે અદૃશ્યના
 આત્માનો સંયોગ હોય છે, મરણ કે તે વખતે નોદન અથવા અલિધાત હોવાનો
 સંભવ જ હોતો નથી તે વખતે તો જંધુ જ કારણ રૂપે નિષ્ક્રિય સ્થિતિમાં હોય
 છે એટલે કોઈના નોદન કે અલિધાત અગ્નિ અથવા પવનને લાગવાનો સંભવ જ

નથી. આત્માઓ તો બધા નિત્ય હોય છે અને તેમાં અદૃષ્ટ પણ હોય છે, કારણ કે સૃષ્ટિ પ્રવાહ રૂપ અનાદિ હોવાથી જીવાત્માઓએ પૂર્વ સૃષ્ટિમાં કર્મ કરી અદૃષ્ટ મેળવેલાં હોય છે. તે અદૃષ્ટો અત્યાર સુધી પ્રલયાવસ્થામાં પ્રસુપ્ત અવસ્થામાં હતાં, અને સૃષ્ટિની શરૂઆત વખતે તે પાકાન્મુખ થયેલાં હોય છે તેથી તે આઘ-જ્વલનગત અને આઘ પવનગત કર્મનાં કારણ બને છે. આ જ્વલન અને પવન (પવનનું કર્મ) પણ આ પ્રકૃત સૃષ્ટિની શરૂઆતનાં સમજવાં, બાકી પ્રવાહ રૂપે સૃષ્ટિઓની પરંપરાની શરૂઆત તો છે જ નહિ. સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં પરમાણુઓમાં અને મનમાં જે પ્રાથમિક કર્મ થાય છે તેમાં પણ અદૃષ્ટવાન આત્માનો સંયોગ જ અસમવાયિકારણ તરીકે છે. ત્યાર પછી બીજાં કર્મ અગ્નિ, વાયુ, પરમાણુ અને મનમાં થાય છે તેમાં અભિપ્રાય, નોદન, આત્મીય પ્રયત્ન વગેરે પણ હોય છે. અગ્નિ અને પવનમાં પછીના કર્મમાં વેગ અસમવાયિકારણ સામાન્ય રીતે હોય છે. ઈશ્વરીય પ્રયત્ન સામાન્ય નિમિત્ત કારણ પણ હોય છે. ॥ ૧૩ ॥

હવે મનનાં અપ્રાથમિક કર્મ સંબંધી કથન કરે છે.

હસ્તકર્મેણ મનસઃ કર્મં વ્યાખ્યાતમ્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ—(હસ્તકર્મેણ) હાથના કર્મથી (મનસઃ) મનનું (કર્મ) કર્મ (વ્યાખ્યાતમ્) વ્યાખ્યાત થાય છે.

ભાષા—હાથવતી મુસલને ઉપર ઉઠાવવામાં આવે છે, અહીં હાથમાં જે કર્મ થયેલું હોય છે તેમાં પ્રયત્નવાન આત્માનો હાથ સાથેનો સંયોગ જેમ અસમવાયિકારણ હોય છે તેમ અભિમત વિષયને સાથે સંબંધ પામેલી ઇદ્રિય સાથે સનિકર્ષ પામવા મનમાં જે કર્મ થાય છે તે કર્મમાં પણ પ્રયત્નવાન આત્માનો સંયોગ અસમવાયિકારણ તરીકે હોય છે; મનના સનિકર્ષ વગર વિષય અને બાહ્ય ઇદ્રિયનો સંયોગ યાનને ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી, માટે ઇદ્રિય સાથે મનના સનિકર્ષની જરૂર હોય છે. આ કર્મ જે મનમાં થાય તે અપ્રાથમિક છે અર્થાત્ સૃષ્ટિની શરૂઆતના આઘક્ષણનું કર્મ નથી.

હવે અહીં શંકા એ થાય છે કે મન પોતે અતીન્દ્રિય છે એટલે મનનું પ્રત્યક્ષ બાહ્ય ઇદ્રિયોથી યદ્ય શક્ય નથી, તો પછી મનમાં કર્મ થયું એની ખબર શી રીતે પડે? જ્યાં દ્રવ્ય જ અપ્રત્યક્ષ છે ત્યાં એટલે અપ્રત્યક્ષ દ્રવ્યગત કર્મ કેવી રીતે પ્રત્યક્ષ થાય? આનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે.

આત્માના પ્રયત્નનો વિષય સાક્ષાત્ મન નથી પણ મનને વહન કરનારી નાડીમાં અક્રમાનો પ્રયત્ન થાય છે અને એ પ્રયત્ન દ્વારા મનમાં કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે. નાડી તો ત્વક્ ઇદ્રિયથી જાણી શકાય છે. જો નાડી ત્વક્ ઇદ્રિયથી ગૃહીત

ન થતી હોય તો પ્રાણુનહ નાડીમાં થતા પ્રયત્નથી અશિત અને પીત પદાર્થોનું અભ્યવહરણ અર્થાત્ રસાદિકમા ફેરવતું ન થઈ શકે એટલે હાવ એ નીકળ્યો કે મનોવહ નાડી દ્વારા મનમા કર્મ થયું છે એમ જાણી શકાય છે, કારણ કે એ નાડી ત્વક્ ઇદ્રિયથી ગ્રાહ્ય છે

આ ઉપરથી સમજશે કે, આત્માનો પ્રયત્ન મનોવહ નાડીમા થાય છે અને એ નાડીમાના પ્રયત્નથી મનમા કર્મ થાય છે આત્માના સાક્ષાત્ પ્રયત્નનો વિષય મન નથી પણ મનોવહ નાડી છે ॥ ૧૪ ॥

મનમા કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે તેમા અનુમાન પ્રમાણ પણ બતાવે છે

આત્મેન્દ્રિયમનોઽર્થસન્નિકર્ષાત્સુખદુઃખે ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ—(આત્મેન્દ્રિયમનોઽર્થસન્નિકર્ષાત્) આત્મા, ઇદ્રિય, મન અને અર્થના સનિકર્ષ અર્થાત્ સ યોગરૂપ સ બધથી (મુક્કદુલે) આત્મામા સુખ અને દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી મનમા કર્મ થયું છે એમ સમજાય છે

બાવાર્થ—મનમા કર્મ થયું છે એ જાણવાનું સાધન કર્મજન્ય મનનો સ યોગ છે આત્મા, ઇદ્રિય અને અર્થ સાથે જ્યારે મન જોડાય ત્યારે જ આત્મામા સુખ અને દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે આ સુખ અને દુઃખ મનના સ યોગનું અનુમાન કરાવે છે અને જન્ય સ યોગ કર્મથી ઉત્પન્ન થાય છે જુદી જુદી ઇદ્રિયો સાથે મનનું કર્મથી જોડાવું અર્થાત્ સમુક્ત થવું એ મનમા જે કર્મ અર્થાત્ ગતિ ન હોય તો શી રીતે બને ? માટે આત્મનિષ્ઠ સુખ દુઃખ દ્વારા મનના ઇદ્રિય સાથે સ યોગનું અનુમાન અને એનાથી (સ યોગથી) કર્મનું અનુમાન થાય છે આત્માના જેટલા વિશેષ ગુણો છે તે બધાયની ઉત્પત્તિમા મનનો સ યોગ કારણ છે, છતાં સુખ અને દુઃખને જ સૂત્રમા જણાવ્યા છે તેનું કારણ સુખ અને દુઃખનું વધારે સ્ફુટ અને વધારે પ્રત્યક્ષ હોવું એ છે ॥ ૧૫ ॥

મનમા કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે (મન) અત્યંત ચપલ છે મન નિષ્ક્રિય ન થાય ત્યાં સુધી આત્માનો સાક્ષાત્કાર ન થાય અને આત્માના સાક્ષાત્કાર વગર મોક્ષ પણ ન મળે તમેવ વિદિત્વાત્તિમૃત્યુમેતિ નાન્યં પન્થ્યા વિચિત્તેઽયનાય આ શ્રુતિનું પ્રમાણ પણ બતાવે છે કે આત્માનો સાક્ષાત્કાર એ જ મોક્ષનું પરમ સાધન છે મનની નિત્ય અને આત્મતિક ચચનના મોક્ષને રોકે છે, તો પછી આત્માના મનન રૂપ આ વૈશોદિક શાસ્ત્રનું કળ શુ ? શાસ્ત્રદ્વારા મનન કરવું એ તો મોક્ષ માટે જ છે એવી શાસ્ત્રકારે પ્રતિજ્ઞા કરી છે અને મનની ચચનતાને લીધે એ પ્રતિજ્ઞા સફળ થતી નથી, એનો જે ઉત્તર છે તે આ સૂત્રમા બતાવે છે

તદનારમ્ભ આત્મસ્યે મનસિ શરીરસ્ય દુઃખાભાવઃ સ યોગઃ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ—(આત્મસ્યે મનસિ) મનની આત્મામાં પ્રતિષ્ઠા થઈ જવા પછી (તદનારમ્ભઃ) તેમાં કર્મનો આરંભ થતો નથી અને પછી (શરીરસ્ય દુઃખાભાવઃ) શરીરદ્વારા આત્મામાં દુઃખ થતું નથી (સ) તે આત્મતિક દુઃખનો અભાવ એ જ (યોગઃ) પરમાત્માની પ્રાપ્તિ મોક્ષ છે.

ભાવાર્થ—દુઃખનો નાશ કરવા અને પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરવાને પ્રયત્ન ક્રમશઃ ધરાવનાર માણસને વિષયો તરફ વૈરાગ્ય આવે છે પછી તે મુમુક્ષુ માણસ વૈરાગ્ય અને મનને નિષ્ક્રિય કરવાનો અભ્યાસ કરે છે. તેને માટે યોગમાં ખતાવેલા આઠે અંગનો નિત્ય અભ્યાસ કરે છે. આને પરિણામે મન ધીમે ધીમે સ્થિર થતું જાય છે અને યોગના પૂર્ણ અભ્યાસે મન આત્મ પ્રતિષ્ઠિત થઈ જાય છે અર્થાત્ વૃત્તિ શન્ય બની જાય છે, આ પ્રમાણે મનનું વૃત્તિ શન્ય બનવું તેનું નામ જ યોગ છે. મન આત્મપ્રતિષ્ઠિત થવા પછી આત્માનો અને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. અહીં મનની વૃત્તિની જરૂર નથી. જેમ દીપકને જેવા માટે કાંઈ બીજા દીપકની જરૂર નથી તેમ માનસવૃત્તિની જરૂર આત્મસાક્ષાત્કારમાં હોતી નથી. આત્મસાક્ષાત્કાર થયો એટલે મનમાં ક્રિયાનો આરંભ થતો નથી. પછી દુઃખનો અત્યંત અભાવ અને પરમાત્માના આનંદનો પોતામાં આવિર્ભાવ થાય છે આવું નામ જ મોક્ષ છે. ભાવ એ છે કે મનની ચંચલતા અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી તથા યોગના સાધનોથી રોકી શકાય છે અને તેથી મોક્ષ અને આત્મસાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિ પથ થાય છે. આ કારણને લીધે વૈશેષિક શાસ્ત્રનું મનન નિરર્થક નથી ક્યોતક્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન એ આત્મ સાક્ષાત્કારનાં સાધન છે અને મનની ચંચલતા રોકવાનાં પથ સાધન છે. ॥ ૧૬ ॥

હવે મરણ વખતે, જન્મ વખતે અને ગભામાં પ્રાણ અને મનનાં જે કારણથી કર્મ થાય છે તે ખતાવે છે.

અપસર્પણમુપસર્પણમશ્વીતપીતસંયોગાઃ કાર્યાન્તરસંયોગાશ્ચેત્યદ્દષ્ટ-
કારિતાનિ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ—(અપસર્પણમ્) શરીરના આરંભક કર્મનો ક્ષય થવા પછી દેહમાંથી પ્રાણ અને મનનું નીકળવાનું કર્મ (અપસર્પણમ્) મરણ પછી બીજા શરીરમાં દાખલ થવાને અનુકૂલ કર્મ (અશ્વીતપીતસંયોગાઃ) ભોજન અને પાનના સંયોગ કરાવનાર કર્મ (કાર્યાન્તરસંયોગાઃ ચ) અને ગભામાં અન્ય શરીર બનવાની સામગ્રી મેળવવાનું કર્મ (અદ્દષ્ટકારિતાનિ)

આ બધા કર્મોમા અદૃષ્ટાન્ આત્માનો સયોગ અસમનાયિ કારણ તરીકે હોય છે.

ભાવાર્થ—જ્યારે શરીરને ઉત્પન્ન કરનાર કર્મનો લક્ષ થાય છે ત્યારે હરીરમાથી પ્રાણ અને મન નીકળી જાય છે એ નીકળના રૂપ કર્મનું અસમ-વાયિકારણ આત્માનું અદૃષ્ટ હોય છે બીજા હરીરમા દાખન થવાને લગતા કર્મમા પણ અદૃષ્ટ કારણ હોય છે બીજા હરીરમા જોગન પાન મેળનવામા પણ એજ કારણ હોય છે અને ગર્ભમા બીજા શરીર બનવામા પણ આત્માનું અદૃષ્ટ કારણ હોય છે આત્મભોજ્ય જે જે કર્મ બનતું હોય છે તે બધામા ભોક્તા આત્માનું અદૃષ્ટ એટલે પાપ અથવા પુણ્ય કર્મજ હોય છે કર્મ પ્રમાણે સાર અથવા નરસુ હરીર મળે છે ઉચ્ચ વાતાવરણમા અથવા નીચ વાતાવરણમા જન્મ થવામા પણ અદૃષ્ટજ કારણ છે કોઈપણ બાબત વગર હેતુની અથવા આકસ્મિક બનતી નથી ઈશ્વર સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન છે અને તે જીવના કર્મની અપેક્ષા રાખી નિમિત્ત રૂપે રહી સર્વ કરે છે એટલે કોઈપણ બાબતમા અન્યાય અથવા પ્રમાદ હોતો નથી ॥ ૧૭ ॥

મરણ પછી બીજા શરીર અવસ્થ મળતું હોય તો મોક્ષ કેવી રીતે મળે ? મોક્ષમા શરીર હોતું નથી અશરીર વા વસન્ત પ્રિયાપ્રિયે ન સ્પૃશ્ય શરીર રહિત આત્માને વૈષયિક સુખ કે દુઃખ સ્પર્શતા નથી, માટે મોક્ષ દશામા શરીર ન હોવું એ આવશ્યક છે એનો ઉત્તર આ સૂત્રમા આપે છે

તદમાવે સયોગાભાવોઽપ્રાદુર્ભાવશ્ચ મોક્ષ. ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ—(તદમાવે) અદૃષ્ટના અભાવમા (સયોગાભાવ) શરીરાન્તરનો અભાવ હોય છે (ચ) અને (અપ્રાદુર્ભાવ) પછીથી શરીર ન મળવું, શરીર રહિત રહેવું એજ (મોક્ષ) મોક્ષ છે

ભાવાર્થ—યોગાભાસની સિદ્ધિ મળ્યા પછી મુમુક્ષુને તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તત્ત્વજ્ઞાનથી મિથ્યા જ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય છે, મિથ્યા જ્ઞાનની નિવૃત્તિ થયા પછી સસાર માટેની પ્રવૃત્તિ મટે છે, પછી રાગ અને દ્વેષ નાશ પામે છે, અને એના નાશ પછી પ્રવૃત્તિનો નાશ થાય છે પછી જન્મનો નાશ અને જન્મનો નાશ થયા પછી દુઃખનો અત્યંત નાશ થાય છે આ આત્યંતિક દુઃખના નાશનું નામ જ મોક્ષ છે મોક્ષ પ્રાપ્ત થયા પછી શરીરનો ફરીથી પ્રાદુર્ભાવ થતો નથી અહીં કેટલાક વિદ્વાનો એવો મત બતાવે છે કે મુક્તિમાથી પણ કલ્પાત કાળે પાછા મુક્ત જીવો શરીર ધારણ કરે છે કેટલાક નથી માનતા જો જન્મ ધારણ કરે તો પણ દુઃખ ભોગવવાને તો નુજ કરે કારણ કે તેણે અદૃષ્ટ એમનું

હોતું નથી કેવળ શોક કલ્યાણને ખાતર કલ્પિત અવતરે તો પવિત્ર માણસોને ત્યાં જન્મે. ‘શુચીનાં થીમતાં મેહે’ ઈચ્છાદિ વાક્ય પ્રમાણે વિભૂતિરૂપ જન્મ બને. અદૃશ્ય કર્મસંતતિ ચાલુ રહેવા છતાં અદૃશ્યના ક્ષયથી પરંપરા સંબંધે મોક્ષની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેને લીધે વૈશેષિક શાસ્ત્રનું મનન ચરિત્રાર્થ બને છે. ॥ ૧૮ ॥

હાયા એ અધેકાર છે. જ્યાંમાં ગતિ જણાય છે. અજવાળામાં માણસ ચાલ્યો જતો હોય છે ત્યારે તેની સાથે હાયા પણ ચાલે છે. હવે અહીં શંકા એ છે કે હાયામાં ગતિ છે અને ગતિ એટલે ક્રિયા અથવા કર્મ; આ હાયાના કર્મની ઉત્પત્તિમાં અસમવાયિક કારણ શું છે. પ્રવત્ન, નોદન અભિધાત, ગુરત્વ, દ્રવત્વ અને સંદેકાર આ પદ્ધતિમાંથી કાઢને કોઈ હાયાગત કર્મનું અસમવાયિકારણ હોવું જોઈએ. વળી હાયામાં કર્મ હોવાથી તે દ્રવ્ય છે એ પણ સિદ્ધ છે. હાયામાં નીલરૂપ શુદ્ધ છે તો પછી એને દ્રવ્ય ન માનવામાં કોઈ કારણ જણાતું નથી. શુદ્ધ અને કર્મનો જે આશય હોય તે દ્રવ્યજ હોય છે. તો અધેકારના કર્મની ઉત્પત્તિમાં કયું કારણ છે અને તેની દશમા દ્રવ્ય તરીકે ગણતરી કેમ કરી નથી? આ શંકાના સમાધાન તરીકે નીચેનું સૂત્ર છે.

દ્રવ્યગુણકર્મનિષ્પત્તિવૈધર્મ્યાદિમાયસ્તમઃ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ—(દ્રવ્યગુણકર્મનિષ્પત્તિવૈધર્મ્યાદિ) દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ કરતાં અધેકારની નિષ્પત્તિ એટલે ઉત્પત્તિમાં વિલક્ષણતા હોવાથી (તમઃ) અધેકાર (અભાવઃ) દ્રવ્ય નથી પણ અભાવ છે.

લાવાર્થ—અધેકાર દ્રવ્ય નથી પણ પ્રકાશનો અભાવ છે. એમાં કોઈ શુદ્ધ નથી અને કર્મ પણ નથી.

જે ગતિ એમાં જણાય છે એ તો ભ્રાંતિ છે. પ્રકાશને અટકાવનાર દ્રવ્ય ન્યારે તાપ આદિમાં ચાલતું હોય છે ત્યારે જેમ જેમ પ્રકાશ આવતો રોકાય છે તેમ તેમ હાયા પડતી જણાય છે અને તેથી તેમાં ગતિ થતી હોય એમ લાગે છે. પ્રકાશનું આવરક દ્રવ્ય રિશ્તર હોય તો તેની હાયામાં ગતિ પણ જણાતી નથી. આ ઉપરથી જણાશે કે પ્રકાશના અભાવને જ લેધે અધેકાર અથવા હાયા કહે છે.

જો એમાં નીલ (કાળું) રૂપ હોત તો એમાં સ્પર્શ પણ હોત. જેમાં સ્પર્શ હોય તેવું પ્રત્યક્ષ ત્વક ઇન્દ્રિયથી પણ યદ્ય શકે તો અધેકારને પણ ત્વક

ઇદ્રિયથી અધિકારનું પ્રત્યક્ષ યાત; પણ એમાં સ્પર્શ નથી, નીલરૂપ જે જાણાય છે એ તે કેવળ બ્રમ છે.

જો એમાં નીલરૂપ માનવામાં આવે તો રૂપ માત્રનો પ્રત્યક્ષ યવામાં બાહ્ય પ્રકાશ સહકારિ કારણ હોય છે એ નિયમને આધારે અધિકારને જોવા માટે બહારના પ્રકાશની જરૂર પડત પણ એ તો બાહ્ય પ્રકાશના અભાવે જાણી શકાય છે કે, અહીં અત્યારે અધિકાર છે.

આ પ્રમાણે એમાં નીલરૂપ નથી, તેમ એમાં કાર્ષ્ક કર્મ પણ નથી એટલે એના કર્મની ઉત્પત્તિમાં કાર્ષ્ક કારણ નથી. જ્યાં કર્મરૂપ કારણ જ નથી તો ત્યાં કારણ હોય જ ક્યાંથી? આથી સિદ્ધ થાય છે કે અધિકાર એ દ્રવ્ય નથી તેથી તેમાં શુણ્ય અથવા ક્રિયા પણ નથી, એ તો માત્ર સ્થૂલ પ્રકાશનો અભાવ જ છે. દ્રવ્ય તો આગળ બતાવેલાં પૃથ્વી આદિ દ્વનવ જ છે હશમું કાર્ષ્ક દ્રવ્ય જ નથી, એવું મહર્ષિ કણાદ મુનિનું માનવું છે. ॥ ૧૯ ॥

અધિકારમાં ગતિ જણાવાતું કારણ સૂત્રકાર પોતે જણાવે છે.

તેજસો દ્રવ્યાન્તરેણાવરણાચ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ—(ચ) અને (દ્રવ્યાન્તરેણ) બીજા દ્રવ્યથી (તેજસઃ) તેજના (આવરણાત) આભાવને થવાથી.

ભાવાર્થ—પ્રકાશ ઉપર અન્ય દ્રવ્યનું આવરણ પડવાથી અને પ્રકાશમાં અન્ય દ્રવ્ય ચાલતું હોવાથી એ અન્ય દ્રવ્યની ગતિ હયામાં આરોપિત કરી લોકો હયામાં ગતિ માને છે. અન્યની ગતિ અન્યમાં માનવી એ તો સ્પષ્ટ બૂલ જ છે, છતાં એ બૂલને કારણે અનાદિકાળથી ખોટો વ્યવહાર ચાલતો આવે છે. આમાં તત્ત્વદૃષ્ટિથી વિચાર કરવો એ વિવેકી વિદ્વાન્ માણસનું કામ છે. પ્રકાશ ઉપર આવરણ પડે છે એટલે પ્રકાશ આવતો બધે પડે છે, જોટલા ભાગમાં પ્રકાશ બધે પડ્યો તેજ અધિકાર. અધિકાર અથવા હયા એ તેજના અભાવ રૂપે જ છે. અભાવમાં ગતિ અથવા શુણ્ય હોઈ શકે નહિ; એ જ સૂત્રકારનો સ્પષ્ટ આશય છે. ॥ ૨૦ ॥

૧૯ અને ૨૦ આ બે સૂત્રદ્વારા અધિકારનું પ્રકરણ સમાપ્ત કરી દિશા, કાળ અને આકાશ સંબંધી કથન કરે છે.

દિકાલાવાકાશં ચ ક્રિયાવદ્વૈષમ્યાનિષ્ક્રિયાણિ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ—(દિકાલી) દિશા અને કાળ (ચ) અને (આકાશમ્) આકાશ (ક્રિયાવદ્વૈષમ્યાત્) ક્રિયાવાળાં દ્રવ્ય કરતાં (વૈષમ્યાત્) વૈષમ્ય હોવાથી (નિષ્ક્રિયાણિ) નિષ્ક્રિય છે.

ભાવાર્થ—જે ક્રિયાવાળું દ્રવ્ય હોય છે તે અલ્પતમ અથવા મધ્યમ પરિમાણવાળું હોય છે. પરમાણુ અલ્પતમ પરિમાણવાળું દ્રવ્ય છે અને તેમાંથી બનતાં બધાં જ કાર્ય દ્રવ્યો મધ્યમ પરિમાણવાળાં છે. માટે તે સક્રિય છે, પણ દિશા, કાળ અને આકાશ આ ત્રણે દ્રવ્યો અલ્પતમ અને મધ્યમ પરિમાણવાળાં નથી તેથી તેમાં ક્રિયા પણ નથી. અલ્પતમ અને મધ્યમ પરિમાણવાળાં દ્રવ્યો મૂર્તદ્રવ્ય કહેવાય છે. દિશા, કાળ અને આકાશ એ અમૂર્ત દ્રવ્ય છે, અર્થાત્ નિશુદ્રવ્ય છે, નિશુદ્રવ્ય=વ્યાપક દ્રવ્યોમાં ક્રિયા હોતી નથી. જ્યાં જ્યાં ક્રિયા હોય છે ત્યાં ત્યાં મૂર્તત્વ હોય છે. દિશા આદિ દ્રવ્યોમાં મૂર્તત્વ ન હોવાથી ક્રિયા પણ નથી. ॥ ૨૧ ॥

હવે ગુણ અને કર્મના સંબંધે કહે છે.

एतेन कर्माणि गुणाश्च व्याख्याताः ॥ २२ ॥

પદાર્થ—(एतेन) આ જ વૈધર્મ્યથી (कर्माणि गुणाः च) કર્મો અને ગુણો (व्याख्याताः) વ્યાખ્યાત થાય છે.

ભાવાર્થ—મૂર્તત્વ રૂપે પરિમાણ કર્મમાં અને ગુણમાં પણ નથી માટે એ પણ નિષ્ક્રિય છે. ગુણમાં ગુણ ન હોઈ શકે. મૂર્તત્વ અને અલ્પતમ અને મધ્યમ પરિમાણ આ પરિમાણ ગુણ છે, માટે તે કાર્ષણ્ય ગુણમાં નથી, તેથી ગુણો ક્રિયાહીન હોય છે. કર્મ પણ ગુણરહિત છે. કર્મ અને ગુણનો આધાર તો દ્રવ્ય જ હોય છે. આ રીતે પરિમાણરૂપ ગુણથી રહિત હોવાથી ગુણ અને કર્મ બન્ને નિષ્ક્રિય છે. ॥ ૨૨ ॥

જો ગુણ અને કર્મ નિષ્ક્રિય છે તો તેનો દ્રવ્ય સાથે સંબંધ કેવી રીતે થયો. સંબંધ માત્ર ક્રિયાજન્ય હોય છે; આ સંકલ્પ સમાધાન નીચેના સૂત્રમાં છે.

निष्क्रियाणां समवायः कर्मण्यो निषिद्धः ॥ २३ ॥

પદાર્થ—(निष्क्रियाणाम्) નિષ્ક્રિય ગુણ અને કર્મનો (समवायः) સમવાય સંબંધ છે અને તે (कर्मण्यो) કર્મથી (निषिद्धः) ઉત્પન્ન થતો નથી.

ભાવાર્થ—દ્રવ્યો સાથે ગુણ અને કર્મનો જે સંબંધ છે તે તો સમવાય સંબંધ છે, સમવાય સંબંધ હોવામાં ક્રિયાની જરૂર જ નથી. સમવાય સંબંધની તો ઉત્પત્તિ જ નથી કારણ કે તે નિત્ય છે એટલે સમવાય સંબંધને ક્રિયાજન્ય માનવાની જરૂર જ રહેતી નથી. જે સંબંધની ઉત્પત્તિ જ ન હોય તે કર્મહીન પણ ન જ હોય. સંયોગ સંબંધ ક્રિયાજન્ય છે, પણ સમવાય સંબંધ

તો નિત્ય હોનાથી ક્રિયા-ન્ય નથી જેમા જન્યતા જ નથી તેમા ક્રિયા-ન્યતા તો હોય જ કયાથી ? ગુણ અને કર્મ કોઈનું સમવાયિકારણ પણ નથી ॥ ૨૩ ॥

જો અમૂર્ત્ય (નિષ્ક્રિયતા)ને ત્રીધે ગુણો કોઈનું પણ સમવાયિ કારણ નથી તો પછી ગુણોથી ગુણોની અને કર્મની ઉત્પત્તિ બતાવી છે એનો શો અર્થ છે ? ગુણોને કારણ તરીકે તો માન્યા છે, અને ક્રિયા વગર કારણ વી રીતે થઈ શકે ? આ વાકાનું સમાધાન આ સૂત્રમા છે

કારણ ત્વસમવાયિનો ગુણા ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ—(તુ) ‘તુ’ વાંદ વાકાની નિર્ણય સૂચવે છે (કારણમ્) ગુણોને જે કારણ તરીકે બતાવ્યા છે તે તો (અસમવાયિન) અસમવાયિકારણ તરીકે (ગુણા) ગુણો છે

ભાવાર્થ—ગુણો અસમવાયિકારણ તરીકે બતાવ્યા છે સમવાયિકારણ તરીકે નહિ અસમવાયિ કારણ થવામા ગુણોને ક્રિયાની જરૂર હોતી નથી એટલે કે અસમવાયિ કારણ ગુણ કર્મનો આધાર હોતો નથી આત્મનિષ્ઠ જે પ્રયત્નરૂપ ગુણ છે તે શુદ્ધિ આદિ ગુણોનું અસમવાયિકારણ છે અહીં પ્રયત્નમા કોઈ કર્મ માનનાની જરૂર નથી તેમજ કપાનગત રૂપ ઘટગતરૂપ અસમવાયિકારણ છે અહીં પણ કપાનગતરૂપમા કોઈપણ કર્મ માનનાની જરૂર નથી માટે ગુણ અને કર્મને નિષ્ક્રિય તરીકે માનવામા આવ્યા છે તે બરાબર છે ॥ ૨૪ ॥

હવે દિશા અને કાળના નિષ્ક્રિયત્વ સબંધે શકા કરી તેનું સમાધાન કરે છે રૂઢ કર્મ ઉત્પન્નતે અહીં કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે આ પ્રતીતિ દિશાના કર્મ હોનાનું સૂચવે છે દ્વાની કમ ઉત્પન્નત આપારે કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે આ પ્રતીતિ કાળમા ક્રિયા હોનાનું સૂચવે છે જે દિશા અને કાળ નિષ્ક્રિય હોય તો ઉપરની પ્રતીતિ ન થતી જોઈએ આવું સમાધાન આ સૂત્રમા છે

ગુણૈર્દિગ્ધ્યાલ્યાતા ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ—(ગુણે) ગુણોથી (દિગ્) દિશા (વ્યાલ્યાતા) વ્યાખ્યાત થાય છે

ભાવાર્થ—જેમ ગુણો અમૂર્ત (નિષ્ક્રિય) હોનાને કારણે કર્મનું સમવાયિ કારણ નથી, તેમ દિશા પણ અમૂર્ત હોનાને કારણે જ કર્મનું સમવાયિકારણ નથી આધારતા તો સમવાયિ કારણ ન હોય તો પણ બીજી રીતે પ્રતીત થાય છે જેમકે—

‘કુલ્લે વદરાણિ’ ‘કુંડમાં બોર છે,’ અહીં બોરનો આધાર કુંડ છે, પણ કુંડ બોરનું સમવાયિકારણ નથી. બોરનું સમવાયિકારણ તો બોરના અવયવો છે.

‘કુલ્લે વધિ’ ‘કુંડમાં દહીં છે,’ અહીં દહીંનો આધાર કુંડ પ્રતીત થાય છે પણ તે દહીંનું સમવાયિકારણ નથી, દહીંનું સમવાયિકારણ તો દહીંના અવયવો છે.

વને સિંહનાદઃ ‘વનમાં સિંહની ગર્જના થાય છે’ અહીં ગર્જનાનો આધાર વન પ્રતીત થાય છે પણ વન ગર્જનાનું સમવાયિકારણ નથી. ગર્જનાનું સમવાયિકારણ તો આકાશ છે, કારણ કે ગર્જના એ એક જાતનો મહાન શબ્દ છે અને શબ્દનું સમવાયિકારણ આકાશ જ છે. કુંડ અને વન એ જેમ ભુદી રીતે આધાર તરીકે જણાય છે તેમ દિશા પણ સમવાયિકારણ ન હોવા છતાં કર્માધારતા તેમાં જણાય છે, અર્થાત્ નિમિત્તકારણને લીધે તેમાં આધારતા જણાય છે. ॥ ૨૫ ॥

હવે કાળના સંબંધે કહે છે.

કારણેન કાલઃ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ—(કારણેન) નિમિત્તકારણને લીધે (કાલઃ) કાળ પણ વ્યાખ્યાત થાય છે.

ભાવાર્થ—કાળ પણ કર્મનું સમવાયિકારણ નથી. સર્વ ક્ષેત્ર જન્ય પદાર્થનું નિમિત્તકારણ કાળ છે. જન્યાનાં જનકઃ કાલઃ આ નિમિત્તકારણને લીધે તેમાં કર્મનિશ્પિત આધારતા પ્રતીત થાય છે, એ આધારતા સમવાયિકારણતાને લીધે નથી. આથી સિદ્ધ થયું કે, આકાશ, કાળ અને દિશા આ ત્રણે દ્રવ્યો વિશ્વ હોવાથી તેમાં કર્મ અર્થાત્ ક્રિયા નથી. આ સૂત્રમાં કારણેનનો અર્થ કારણત્વેન એમ ભાવપરક કરવો. ॥ ૨૬ ॥

इति वैशेषिकदर्शने गुर्जरप्रतापमाध्वयुते पञ्चमाध्यायस्य

द्वितीय मादिकम् ॥

॥ ओ३म् ॥

अथ षष्ठाध्यायस्य प्रथम माह्निकम् ।

संसारतुं भूत कारण धर्म અને અધર્મ છે. આ ધર્મ અને અધર્મ ઉપર પરીક્ષાત્મક વિચાર કરવો એ સમગ્ર હદા અધ્યાયનો સાર છે. સત્કર્મ અથવા વેદપ્રતિપાદિત કર્મ એ ધર્મ છે. દર્શનામો ચત્રત જેને સ્વર્ગની ઈચ્છા હોય તેમણે યત્ન કરવો. યત્ન એટલે ત્યાગ, સમસ્ત જનતા સાથે સંગતીકરણ અને વિદ્વાનોનો સત્કાર.

અસત્કર્મ અથવા વેદમાં જેનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે તે અધર્મ છે. ન ક્ત્વં મલ્લેન્ કલ્પન્ ખાતું નહિ; કલ્પન્ એટલે વિપથી ખરડાયેલા ખાણથી દહાણેલા મૃગનું માંસ. ‘ન મુરિ પિવેન્’ દારૂ ન પીવો. આ નિષિદ્ધ કર્મ છે અને એ અધર્મ કહેવાય છે.

વેદની આજ્ઞા અથવા નિષેધ તો જ માની શકાય જો વેદ પ્રમાણ હોય. વેદમાં પ્રમાણ્ય પશુ ત્યારે જ હોય જ્યારે તેની રચના શુદ્ધિપૂર્વક હોય અને એ વેદ શુદ્ધિ યુક્ત હોય, રાગ, દોષ, ભૂલ, પ્રમાદ અને સંશયથી એની રચના મુક્ત હોય. વેદનાં વાક્યોની રચના કોઈ અનાદિ અને અનન્ત નથી રચના થઈ એટલે તેને આદિવાણી માનવી જોઈએ. રચના એટલે કાવ્ય. કોઈ પણ કાવ્યને અનાદિ માનવું એ કાવ્યની અર્થાદાને ન સમજવાનું પરિણામ છે.

આ કારણથી સત્કાર કહ્યાદ મુનિ વેદનાં વાક્યોની રચના શુદ્ધિપૂર્વક જ એવી પ્રતિજ્ઞા કરે છે.

શુદ્ધિપૂર્વા વાક્યરૂતિ વેદે ॥ ૧ ॥

પદાર્થ—(વેદે) વેદમાં (વાક્યરૂતિ.) વાક્યની રચના (શુદ્ધિપૂર્વા) શુદ્ધિપૂર્વક છે.

ભાવાર્થ—વેદમાં જે વાક્યરચના છે તેની પાછળ શુદ્ધિ છે. લૌકિક વાક્ય જ્યારે શુદ્ધિપૂર્વક છે તો પછી વેદવાક્યોની રચના અશુદ્ધિપૂર્વક કેમ હોઈ શકે? અથવા રચના તરીકે એ નિત્ય પણ કેમ હોઈ શકે? અલૌકિક અર્થને સમજાવનાર વેદવાક્યની પાછળ અસાધારણ શુદ્ધિ છે. એ શુદ્ધિ બ્રમ, પ્રમાદ, રાગ, દોષ આદિ દોષોથી મિશ્રિત નથી, કારણ કે, એનો વક્તા સર્વશ અને રાગદોષ રહિત છે, સર્વસામર્થ્યવાન છે, લોકો અને ઈશ્વર કહે છે. જેણે જગતની રચના કરી છે તેણે જ વેદની રચના કરી છે. કોઈ પણ મનુષ્યે ઘેઘે જનતાના નથી પણ

જન્મમાં મેળવી શકાય એવા અર્થોનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન માણસને નથી; સ્વર્ગ (સુખવિશેષ) આદિ અન્ય સરીર બોજ પણ હોય છે. એનું યથાર્થ વર્ણન અને એવા અર્થને મેળવવાનો અવ્યભિચારી ઉપાય સર્વજ્ઞ ઈશ્વર સિવાય બીજો કોણ બતાવી શકે? વેદનો બતાવનાર મહાપુરુષ પૂર્ણ સ્વતંત્ર છે. સ પર્વગત તે સર્વત્ર વિઘ્નમાન છે, શુદ્ધ શુદ્ધ છે; એટલે અજ્ઞાન અને રાગદ્વેષથી રહિત છે, સર્વાન્તર્યામી છે. વિશ્વતથ્યનુસ્ત વિશ્વતસ્પાત્। સં જાદુમ્યા ધમતિ સપતર્જર્ગાભૂમી જનયન્ દેવ દુઃ ॥ ઋગ્વેદ ૧૦-૮૧-૩. આ ઋચામાં પરમાત્માને સર્વ તરફનું જ્ઞાન છે, સર્વ તરફ એની ગતિ છે અને પ્રયત્નરૂપ બાહ્યથી તે સદા પ્રયત્નશીલ છે, પૃથ્વી અને સ્વર્ગ આદિને બતાવતો દેવ એક જ છે એને કોઈની સદાયતાની જરૂર નથી. આવા મહાત્મા આત્માની બુદ્ધિથી વેદની રચના થઈ છે એટલે એમાં ભૂલ નથી, કોઈ પણ જાતની અયથાર્થતા નથી અને એની પાછળ પ્રતારણા પણ નથી. અતઃ વેદ સર્વશિષ્ટજનમાન્ય ગ્રંથ છે એના વિધિ અને નિયોધો ધર્મ અને અધર્મના સ્વરૂપને સૂચવે છે. ઈશ્વર આંખથી નેત્ર શકાય એવું કોઈ ભૌતિક દ્રવ્ય નથી. એ તો માત્ર બુદ્ધિથી જાણી શકાય છે. સુખ દુઃખ આદિ જાણી શકાય છે, પણ આંખે દેખી શકાતાં તેમ. ॥ ૧ ॥

વેદનાં વાક્યોની રચના બુદ્ધિપૂર્વક છે, તે બીજી રીતે પણ આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

બ્રાહ્મણે સંજ્ઞાકર્મ સિદ્ધિલિપ્તમ્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ—(બ્રાહ્મણે) બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં (સંજ્ઞાકર્મ) નામની વ્યુત્પત્તિ બતાવી છે તે (સિદ્ધિલિપ્તમ્) વૈદિક વાક્યની રચના પાછળ બુદ્ધિ છે એનું સૂચન કરે છે.

બાનાર્થ—વેદમાં જે જે શબ્દો નામ તરીકે તથા રોગણ્ય આદિ તરીકે છે તેની વ્યુત્પત્તિ તથા નિર્દેશન બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં છે. અર્થને નેત્રને તથા તેના શુભ ધરોને નેત્રને તેને માટે શબ્દ જોડવામાં આવ્યા છે વૈદિક શબ્દમાં વ્યુત્પત્તિ છે, એ વ્યુત્પત્તિ વ્યુત્પાદકની બુદ્ધિને જાણીને છે. જેમ લોક બચાવમાં કોઈને લાંબા કાનવાળો નેત્ર 'લંબકર્ણ' કહેવામાં આવે છે, અર્ધો 'લંબકર્ણ' શબ્દ યોગ્યતાને તેના સાર્થનું જ્ઞાન છે અને એ જ્ઞાનને ત્રીજો જ તે 'લંબકર્ણ' શબ્દ વાક્યમાં જોડે છે. તે જ પ્રકારે વેદનાં ૫૧ શ્લોક ૪ વર્ણ ૪ આદિ શબ્દોનાં વ્યુત્પત્તિ અને નિર્દેશન એ શબ્દ યોગ્યતાની બુદ્ધિને સૂચવે છે. સદા મતિદાન પ્રકૃતિને નેત્ર પરમાત્માએ પ્રકૃતિને માટે જ્ઞાન શબ્દ યોગ્યતા અને વિગ્રહાન અર્થને સ્થિત કરનાર માટે 'સત્' શબ્દ યોગ્યતા. આવી રીતે દરેક વૈદિક શબ્દની યોગ્યતા પાછો પરમાત્માની બુદ્ધિ રહેલી છે. એની પ્રેરણાથી વેદ અભિપ્રયમાં

આત્મા છે માં વેદ પ્રમાણ છે અને તેનાં વિરિણકો ધમને અને નિગેધકાકો
અધર્મને મુગવે છે. ॥ ૨ ॥

વેદના પ્રામાણને તથા તેના શુદ્ધિપૂર્વક નિર્માણને ખીજી રીતે પણ
બતાવે છે.

શુદ્ધિપૂર્વો દદાતિઃ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ—(દદાતિ) દાધાતુનો પ્રયોગ (શુદ્ધિપૂર્વ) શુદ્ધિપૂર્વક થયો છે.

ભાવાર્થ—દાધાતુનો અર્થ દાન આપવું એવો થાય છે. એનો પ્રયોગ
વેદમાં શુદ્ધિપૂર્વક થયો છે. દદાતિ તો માત્ર ઉપજાક છે વેદમાં રહેતું કોઈપણ
પદ અને વાક્ય શુદ્ધિપૂર્વક પ્રયોગ્યેતુ છે વગર નિચાઈ એનો પ્રયોગ થયો નથી,
તેમ આકાશાદિત્ત એની રચના નિત્ય પા નથી ત્રિમિ સર્તિ વાતનરં દદાતિ
અગ્નિર્વાંત પુત્ય કર્મનિષ્ઠામ્ । અગ્ના રોદસી વિચરત્ સમપત્ત અગ્નિર્નારી વીરકુહિ
પુરપિમ્ ॥ ઋગ્વેદ ૧૦-૮૦-૧

જે માણસ સદાચાર સેરી, યજ્ઞચર્ચનું પાલન કરી, વ્યાયામ આદિદ્વારા
શરીરમાં અને આત્મામાં સર્વશુભીન અગ્નિનું તેજ પેદા કરે છે તે શુદ્ધમાં વિજય
પ્રાપ્ત કરે છે અને વેગસાન અશ્વાદિ તમને ત્યાં દેાય છે. તેને કીર્તિમાન અને
બળસાન પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે. અગ્નિસ્વરૂપ પરમાત્મા તેને અલૌકિક કર્મ
કરસામાં શ્રદ્ધા આપે છે અને શરીરમાં વિરાજમાન અગ્નિ તેની પત્નીને પણ
વીરપ્રમરિની કરે છે એટલે કે તેજની પિતાનો પુત્ર પણ તેજસ્વી થાય છે

ન સ સગ્ગા યા ન દદાતિ મહત્ સચામુવ મચમાનાય પિત્ર ।

અપામ્માન ત્રયાસ તદાનેઅસ્તિ પૃથન્તમન્વમરણ ચિદિચ્છન્ત ॥

ઋગ્વેદ ૧૦-૧૧૭-૪

ભાવાર્થ—જે માણસ સમાનવીનનાગા, મુખદુખમાં સદૈન સાથ
આપનાર અને સદાચારી મિત્રને જરૂર પડે અશ્વાદિની મદદ નથી આપતો તે
મખા હોનાને લાયક નથી એ માણસ ખામેવી સારા મિત્ર દૂર થાય છે અને
કોઈ ખીજા શુભસાન અને ઉતાર મિત્રોને ચરણ નપ છે

દેહિ મે દદામિ તે નિ ને હેહિ નિ તે દયે

નાહાર ચ હરામિ મે નિહાર નિહરાણિ તં રમદા યજુર્વેદ ૩-૫૦

ભાવાર્થ—આ મનમાં એક ખીજા પ્રત્યે વિશુદ્ધ વનહાર કેમ કરવો તે
બતાવે છે “તુ મને આપ, હું તને આપુ તુ મારે માટે નિધિ રાખ, હું તારે
માટે નિધિ રાખુ તુ માઝ દુખ દૂર કર અને હું તારે દુખ દૂર કરે” આપણે
પરસ્પર વિશુદ્ધ વાળીનો પ્રયોગ કરતા રહીએ ’

આ મત્રોમા “દદતિ” વગેરેનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે જ્ઞાન-પૂર્વક નથી એમ કોણ કહી શકશે ? આ રીતે વેદ મનુષ્યમાત્રને સારો ઉપદેશ આપે છે અને તે કૃણ સાથે કદી પણ વિસવાદ રાખતો નથી, માટે વેદ પ્રમાણ હોઈ તેના વિધિ નિષેધો ધર્મનું સ્વરૂપ પકડે છે

વેદના બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમા પણ “સ્વર્ગસ્થો માં દધાત” ઇત્યાદિ જ્ઞાનનું પ્રતિપાદન પણ, જ્ઞાન કરવું એ ઈષ્ટ સાધન છે, એ કથન પણ જ્ઞાનમાંથી જન્મ પામ્યું છે આ ઉપરથી સ્પષ્ટિ થાય છે કે વેદ અને વેદાનુકૂલ સ્મૃતિ આદિ ગ્રંથો જગત્પતા કલ્યાણ માટે છે ॥ ૩ ॥

પ્રતિગ્રહનું પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિઓ પણ બુદ્ધિપૂર્વક છે, તે પણ બતાવે છે

તથા પ્રતિગ્રહઃ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ—(તથા) તે પ્રમાણે (પ્રતિગ્રહ) પ્રતિગ્રહ પણ સમજવો

જ્ઞાનાર્થ—વેદમા તથા તેને અનુસરતા સ્મૃતિ આદિ ગ્રંથોમા જ્યાં જ્યાં પ્રતિગ્રહ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે તે પણ બુદ્ધિપૂર્વક છે “દેવો વ સવિતા હિરણ્યપાણિ પ્રતિગ્રહ્ણાતુ” આ ઠેકાણે “પ્રતિગ્રહ્ણાતુ” એટલે “પ્રતિગ્રહ્ણાતુ” છે વેદમા હવે ઠેકાણે મનો પણ પ્રયોગ થાય છે આ મત્રમા “પ્રતિગ્રહ” શબ્દ બહુ જ બુદ્ધિપૂર્વક યોગ્ય છે પદાર્થનિર્ધારને જાણનાર સમજી શકે છે કે સૂર્ય હિરણ્યપાણિ અને તે પોતાના હિરણ્યપી હાથોથી જળ આદિને કેવી રીતે ગ્રહણ કરે છે ?

વેદાનુકૂલ મનુસ્મૃતિમા પણ પ્રતિગ્રહ વિશે લખ્યું છે કે—

પ્રતિગ્રહસમયોઽપિ પ્રસન્ન તત્ર વર્જયેત્ ।

પ્રતિગ્રહણ હસ્યાશુ ગ્રાહ્ય તેજ પ્રશામ્યતિ ॥

ન દ્રવ્યાણામવિજ્ઞાય વિધિ ધર્મ્ય પ્રતિગ્રહે ।

પ્રાત્ર પ્રતિગ્રહ કુર્વોદવસીદણપિ છુધા ॥

હિરણ્ય ભૂમિમથ ગામન્ન વાસસ્તિલાન્ ઘૃતમ્ ।

પ્રતિગ્રહણનવિદ્વાંસ્તુ મસીમવતિ દારુવત્ ॥

અતપાસ્તવનધીયાન્ પ્રતિગ્રહચિદ્વિજ્ઞ ।

અમ્મસ્યસમપ્તવનેવ સદ્ તેનૈવ મન્વતિ ॥

તસ્માદવિદ્વાન્વિનીવાદ્ તસ્માત્ તસ્માત્ પ્રતિપ્રહાત્ ।

સત્યકેનાપ્યવિદ્વાન્ દિ પદે ગૌરિવ સીદતિ ॥

મનુ. અ. ૪, શ્લોક ૧૮૬ થી ૧૯૧

પ્રતિપ્રહ કરવાને સમર્થ હોય તો પણ પ્રતિપ્રહ કરવામાં આહારો બહુ મેસંગે લાવવો નહિ. પ્રતિપ્રહ એ આહારોગરને નષ્ટ કરનાર છે.

“આ પ્રતિપ્રહ ધર્મને માટે દિતકર છે કે નહિ, એ જાણ્યા સિવાય ગમે તેટલું દુઃખ પડે તો પણ પ્રતિપ્રહ કરવો નહિ. ગમે તે રીતે પ્રતિપ્રહ કરવાની દાનત રાખવી નહિ.

મૂખ માણસ જો દિરપ્પ આદિનું દાન સ્વીકારે તો તેના જેમ અગ્નિમાં શુક કાઢનો નાશ થાય છે તેમ પ્રતિપ્રહ કરનાર અવિદ્વાનનો પણ નાશ થાય છે.

જે તપસ્વી નથી, જે વેદાધ્યયન કરતો નથી અને પ્રતિપ્રહ કરવામાં લોભ રાગે છે તે પાથરની ગોકા ઉપર બેઠલો માણસ જેમ પાણીમાં ડૂબી જાય છે તેમ દુઃખમાં ડૂબી જાય છે.

માટે અવિદ્વાન માણસે ગમે તેની પાસેથી પ્રતિપ્રહ કરતાં ડરનું જોડાએ. આ પ્રમાણે પ્રતિપ્રહ રાખે પણ વેદ અને તદનુકૂળ સ્મૃતિમાં પણ બહુ જ શુદ્ધિપૂર્વક પ્રયોગયો છે, માટે વેદના વિધિ નિષેધો ધર્મધર્મના સ્વરૂપને જણાવે છે. ॥ ૪ ॥

મહર્ષિ કણ્વાદ આત્માને સચ્ચ માને છે, જો એમાં શુદ્ધ ન હોય તો તે દ્રવ્ય તરીકે હોઈ શકે જ નહિ એવું એમનું માનવું છે. ધર્મ અને અધર્મ પણ શુદ્ધ છે, આત્મા ધર્મ કરે છે અને તેનાથી ધર્મ અને અધર્મ આત્મામાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. વેદ-વિહિત ધર્મને પણ ધર્મ કહેવામાં આવે છે, વેદિક ધર્મરૂપ ધર્મનું સામાન્ય ફળ સુખ અને અધર્મનું ફળ દુઃખ હોય છે. સુખનું કારણ ધર્મ અને દુઃખનું કારણ અધર્મ છે. જે આત્મામાં ધર્મ છે, તે જ આત્મામાં તેનું ફળ સુખ હોય છે એટલે કારણ અને કાર્ય બંને એક જ અધિકરણમાં રહે છે. એક આત્મામાં કારણરૂપ ધર્મ હોય અને તેનું ફળ સુખ કોઈ બીજા આત્મામાં ઉત્પન્ન થાય એમ કદી બનતું નથી. જે જુગિમાં બીજા પાત્રું હોય તે જ જુગિમાં અંકુર ફુટે છે, અન્યત્ર નહિ. આવું શ્રી કણ્વાદ મુનિનું માનવું છે. મીમાંસા દર્શનના કર્તા મહર્ષિ જૈમિનિનું પણ આ મતને લગતું સત્ત્વ છે, રાજપક્ષ પ્રવૃક્તિ... ૩-૭-૧૮ મીમાંસા-દર્શન. શાસ્ત્રમાં ધર્મનું જે ફળ બતાવવામાં

આબ્યું છે તે કર્મ કરનારને જ મળે છે, બીજાને નહિ. બાપ કર્મ કરે અને તેનું ફળ દીકરાને મળે એ બનતું અશક્ય છે. જે વિદ્યા બાળે તે જ વિદ્વાન થાય, માટે કર્મના ફળને ઈન્દ્રિયારે પોતે જાતે જ કર્મ કરતું જોઈએ, પૈસા આપી દોઈતી પાસે ગાયત્રી મંત્રનો જાપ કરાવવો, પોતે દુકાન આદિમાં બેસી સાર્યા જુઠાં કર્મ કરતાં રહેતું અને ધન દ્વારા અન્યથી કરાતા મંત્રના જાપથી પોતાના અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય એવું માનતું એ મત કદાચ મુનિનો નથી.

ઉપરના ભાષને જણાવતું આ નિમ્ન સૂત્ર છે.

આત્માન્તરગુણાનામાત્માન્તરેઽકારણત્વાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ—(આત્માન્તરગુણાનામ્) અન્ય આત્માના ગુણો (આત્માન્તરે) કોઈ અન્ય આત્મામાં (અકારણત્વાત્) સુખ દુઃખમાં કારણ બનતા ન હોવાથી કારણ અને કાર્યનું સામાનાધિકરણ છે.

ભાવાર્થ—જ નામના આત્મામાં ધર્મ અને અધર્મરૂપ ગુણો હોય તો એ ગુણો જ નામના આત્મામાં સુખદુઃખને ઉત્પન્ન કરવામાં કારણ તરીકે હોતા નથી. જ નામના આત્મામાં જ એ ગુણો સુખ દુઃખ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. એટલે કે કારણ અને કાર્યનું એક જ અધિકરણ હોય છે.

આ સૂત્રને આધારે કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે કે, શ્રાદ્ધ કરનાર પુત્ર પિતાને સુખ પહોંચાડી શકતો નથી. આ કથન ઉપર વિચાર કરવો એ અયોગ્ય નથી. કેટલાક ભાષ્યકારો તો શ્રાદ્ધમાં માનતા હોવાથી આ સૂત્રને ઉત્સર્ગ ગણી આના અપવાદો પોતાની શુદ્ધિમાંથી ઉત્પન્ન કરીને તેઓએ લખ્યા છે. પણ એવા લેખને મુનિયર કથાદનો ટેકો જણાતો નથી. ॥ ૫ ॥

કયું કર્મ પ્રુણજનક કહેવાય છે ?

તદ્ દુષ્ટમોજને ન વિચતે ॥ ૬ ॥

પદાર્થ—(તદ્) પ્રુણ અથવા ધર્મ (દુષ્ટમોજને) દુષ્ટને ભોજન આપવામાં (ન વિચતે) હોતું નથી.

ભાવાર્થ—જે લોકો દુષ્ટ હોય છે તેઓને ભોજન અથવા કંઈ બીજું દાન આપવામાં કર્યું પ્રુણ નથી, કરો ધર્મ પણ નથી. તેઓનો આત્મા અપવિત્ર હોવાથી એઓ જે આશીર્વાદ આપે તેનું પણ કર્યું કળ નીપજતુ નથી. અહીં કેટલાક ભાષ્યકારોએ શ્રાદ્ધનો વિષય માન્યો છે અને મૃતક શ્રાદ્ધમાં દુષ્ટ બ્રાહ્મણોને

જમાજમા કશુ ફળ નથી એમ જણાવ્યુ છે, પણ મહર્ષિ કણ્ઠાદના લેખ ઉપરથી અહીં શ્રાદ્ધનો વિષય જણાતો નથી તેમ કુટ એ પદ કેળવ્યા બાદ પ્રયુક્ત થયુ છે એવુ પણ કશુ સૂત્રમાથી જણાતુ નથી ॥ ૬ ॥

કુટ ગતે કહેવા ? એની વ્યાખ્યા આ સૂત્રમા જાધવામા આવે છે

કુટ દિસાયામ્ ॥ ૭ ॥

૫૪૧૫—(દિસાયામ્) દિસાના નિમિત્તે માણસને (કુટ્) કુટ જાણવો જોઇએ

ભાવાર્થ—આ સૂત્રમા જે દિસા પદ પણ છે તે સમગ્ર નિષિદ્ધ કર્મનું ઉપનક્ષક છે એટલે જે લોકો દિસા કરે છે, મઘ પીએ છે ચોરી કરે છે, અગમ્યા ગમનને સેવે છે તેઓ નધા દુષ્ટો છે એમ સમજવું એવા કુટ લોકોને મોજન કે દાન આપવું ન જોઇએ કારણ કે એને આપનાથી કશુ ફળ મળતુ નથી ॥ ૭ ॥

કુટોનો સ સર્ગ પણ રાખવો નહિ એ આ સૂત્રમા બતાવે છે

તસ્ય સમમિત્યાહારતો વૌષ ॥ ૮ ॥

૫૪૧૬—(તસ્ય) નિષિદ્ધ કર્મમા જે પ્રવૃત્ત છે તેની સાથે (સમમિત્યાહારત) રહેવાથી ખાનાથી, સ્વા એસવા વગેરે સ સર્ગ રાખનાથી (વૌષ) દોષ લાગે છે

ભાવાર્થ—જેઓ નિષિદ્ધ આચરણમા જ સદા મગ્યા રહે છે તેમની સાથે સ સર્ગ રાખનાથી સ સર્ગ રાખનારને પણ દોષ લાગે છે માટે કુટોની સાથે સ સર્ગ પણ રાખવો નહિ કુત્રનેન સમ પ્રીતિ સખ્ય જાપિ ન કારયેત્ કુર્ગન સાથે પ્રેમ કે મિત્રી રાખની નહિ ॥ ૮ ॥

તદ્દુષ્ટે ન વિચતે ॥ ૯ ॥

૫૪૧૭—(તત્) પાપ (અદુષ્ટે) અદુષ્ટમા (ન વિચતે) હોતુ નથી

ભાવાર્થ—જેઓ શાસ્ત્રમા જે જે કર્મો વિદિત છે તેનું જ આચરણ કરે છે તે અદુષ્ટ અથાત્ પરિન ગણ્યા છે તેઓમા પાપાચરણ હોતુ નથી એટલે એમને દાન આદિ આપવું જોઇએ અને તેમની સાથે સ સર્ગ પણ રાખવો જોઇએ ॥ ૯ ॥

ખૂતથી અથના સારા પાનના અભાવે કુટોને દાન આપવાનું વચન આપ્યુ હોય અને પછી ચોક્કસ સંજ્ઞન દાનપાત્ર તરીકે મળી આવે તો સુ કરવું

પુનર્વિશિષ્ટે પ્રવૃત્તિઃ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ—(વિશિષ્ટે) ઉત્તમ પાત્ર મળે તો (પુનઃ પ્રવૃત્તિઃ) ફરીથી દાન આપવાની પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ.

ભાવાર્થ—દુષ્ટોને દાન આપી દીધું હોય અને પછી પવિત્ર માણસ દાન આપવાને યોગ્ય મળે તો ફરીથી એ પવિત્ર માણસને ભોજનાદિ કરાવી, સારી રીતે શુશ્રૂષા કરી બહુ વિનય મધુર-ભાષિતા-પૂર્વક દાન આપવું જોઈએ. દુષ્ટોને જો દાન આદિ આપવાનું વચન જ આપ્યું હોય અને પછી સત્પાત્ર મળે તો દુષ્ટોને આપેલું વચન અમલમાં મૂકવું નહિ અને સત્પાત્રને તે દાનાદિ આપવું જોઈએ. ॥ ૧૦ ॥

પોતાના કરતાં ઉત્તમ શુભવાળા સન્નજન પુરુષો ન મળે તો, પોતાના શુભ સમાન શુભવાળા અને તેવા પણ ન મળે તો અલ્પશુભવાળા સાથે પ્રવૃત્તિ રાખવી, પણ દુશુભવાળા સાથે વ્યવહાર રાખવો નહિ, એ આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

સમે હીને વા પ્રવૃત્તિઃ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ—(સમે) સમાનશુભવાળા સાથે (વા) અને તેવા પણ ન મળે તો અલ્પ શુભવાળા સાથે (પ્રવૃત્તિઃ) પ્રમુદ્ધ વૃત્તિ એટલે ધધેા રાજગાર આદિ રાખવા.

ભાવાર્થ—સમાનશીલવ્યસનેષુ સલ્યમ્ એક સરખા સ્વભાવ તથા કુંભવાળા સાથે મિત્રતા સ્વાભાવિક રીતે જ બધાઈ જાય છે અને તેનું પરિણામ પણ સારું આવે છે, માટે સમાનશુભવાળા સાથે મિત્રતા અને વ્યવહાર રાખવો જોઈએ. પોતાના કરતાં ઉત્તમ શુભવાળા ન મળે તો સમાનશુભવાળા સાથે મિત્રતા રાખવા પ્રયત્ન કરવો, પણ જો પોતાના કરતાં ઉત્તમ શુભવાળા અને આરિશ્યવાળા મળે તો તેઓની સાથે મૈત્રી અને વ્યવહાર બાંધવા અટકવું જોઈએ નહિ. જો ઉત્તમ અને સમાનશુભવાળા મળ્યાં ન મળે તો અલ્પશુભવાળા સાથે પણ વ્યવહાર રાખવો, પણ દુશુભ માણસ સાથે તો કદી પણ વ્યવહાર અથવા ઊઠવા બેસવાનું પણ રાખવું નહિ, કારણ કે, સોજાતની અસર થયા વગર રહેતી નથી. માનવીય આરિશ્યમાં સોજાતની ધણી ઊડી અને વિશાળ અસર થાય છે, માટે સદેવ સારા શુભ તરફ જ વળતા રહેવું જોઈએ. ॥ ૧૧ ॥

एतेन हीनसमविशिष्टधार्मिकेभ्यः परस्वादानं व्याख्यातम् ॥ १२ ॥

પદાર્થ—(एतेन) આ વ્યવહાર દ્વારા (हीनसमविशिष्टधार्मिकेभ्यः) હીન, સમ અને

વિશિષ્ટ ધાર્મિક માણસ પાસેથી (પરસ્વાદાનમ્) પરકીય ધનનો પ્રતિમદ્ધ (વ્યાપ્ત્યાતમ્) વ્યાપ્ત થાય છે.

બાવાર્થ—જેમ ઉત્તમશુલ્કવાન, સમાનશુલ્કવાન અને અદપશુલ્કવાન સાથે વ્યવહાર અને ટેવની કરવાનું યોગ્યતમ, યોગ્યતર અને યોગ્ય નિયમનું છે તેમ પરધનનો પ્રતિમદ્ધ પણ હીન, સમ અને વિશિષ્ટ પાસેથી કરવો. અદપશુલ્કવાળાનો પ્રતિમદ્ધ સારો છે, સમાનશુલ્કવાળાના ધનનો પ્રતિમદ્ધ વધારે સારો છે અને ઉત્તમશુલ્કવાળાનો પ્રતિમદ્ધ ઉત્તમ છે. પ્રતિમદ્ધના તારતમ્ય ઉપર શુદ્ધિનું પણ તારતમ્ય અવલંબે છે. ચોર અને લૂંટારાના ધનના પ્રતિમદ્ધથી શુદ્ધિ સારી થતી નથી, આરિય બને છે, બે એવા ધનના પ્રતિમદ્ધથી કેઈ સામાજિક કાર્ય કરવા ધ્યયુ હોય તો તે કાર્ય સફળ થતું નથી. દુર્યુધનાળા માણસ પાસેથી ધનનો પ્રતિમદ્ધ કરવો એ અધર્મ છે, અધર્મથી મળેલા ધનથી શરૂઆતમાં સારું દેખાય પણ તેનું પરિણામ તો પડતીમાં જ આવે છે. અધર્મસંઘેષવે તાવન્ તત્તો મદ્રાણિ પરયતિ । તતઃ સપ્તાન્ જયતિ સમૂનસ્તુ વિનશ્યતિ । મનુ. ૪-૧૭૪. અધર્મને આચરી માણસ પ્રથમ તો ઉભતિ કરતો નિયમ છે અને તે પોતે કેઈક વૈભવ પણ ભોગની શકે છે, વિરોધીઓને દબાવી પણ શકે છે પણ છેવટે તો પોતે મૂળ સાથે ઊખડી નશ્વ છે. અધર્મનું પરિણામ કદી પણ સારું હોતું નથી, માટે દાન લેવા વગેરેમાં પણ પવિત્રતાને સાચવવી જોઈએ એ આ સૂત્રનો બાવ છે. ॥ ૧૨ ॥

ધર્મ વિરુદ્ધ કર્મનો ત્યાગ કરવો, એ સંબંધી સૂત્ર.

તથા વિદ્વાન્નાં ત્યાગઃ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ—(તથા) તે ગ્રંથાણે (વિદ્વાનામ્) ધર્મથી વિરુદ્ધ કર્મોના (ત્યાગઃ) ત્યાગ કરવો જોઈએ.

બાવાર્થ—વેદ-વિરુદ્ધ, ધર્મ-વિરુદ્ધ અથવા આદ્યમાની ઉભતિનાં વિરુદ્ધ જે જે કર્મો હોય તેના ત્યાગ કરવો જોઈએ; નિર્જલતાને લીધે પણ વિરુદ્ધ કર્મ તો ન જ કરવું. ધારો કે કેઈ સ્ત્રીનું પોતાની સમક્ષ અપહરણ થતું હોય અથવા તેના ઉપર કેઈ પણ નત્તનો બલાત્કાર થતો હોય તો પોતે જોતાં રહેતું ન જોઈએ, એ વખતે તો પોતાની સાંતવૃત્તિનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ કારણ કે, સાંતવૃત્તિનો અમુક વખતે ત્યાગ કરવો ધર્મ યર્ષ પડે છે અને આશ્રય લેવો અધર્મ યર્ષ પડે છે. નિર્દય અને નિર્જળ માણસેનું રક્ષણ કરવું એ ધર્મ છે, માટે કયા કર્મો કયે વખતે ધર્મનું રૂપ ધારણ કરે છે અને કયે વખતે અધર્મનું

૨૫ ધારણ કરે છે તેનો શાસ્ત્રદ્વારા અને સત્પુરુષોના આચારદ્વારા નિર્ણય કરી ધર્મવિરુદ્ધ ક્રમેતિ ત્યાગ કરવો જોઈએ. ॥ ૧૩ ॥

હીને પરે ત્યાગઃ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ—(પરે) દુષ્ટ શત્રુ (હીને) બળમાં હીન હોય તો તેનો (ત્યાગઃ) વધ કરવો.

ભાવાર્થ—જો શત્રુ પોતા કરતાં બળમાં હીન હોય અને દેશમાં પ્રજાને રંજીતો હોય, પરસ્ત્રીયું અપદ્મરણ કરતો હોય, કોઈનાં ઘર બાળી નાંખતો હોય, ચોરી લૂંટફાટ વગેરે કરી પ્રજામાં ખૂનો કરતો હોય અને ખૂની તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો હોય તો એવા ભયંકર આતતાયીનો વધ કરવો જોઈએ. પોતાના કરતાં બળમાં ન્યૂન જણાતો હોય તો તેનો જરૂર વધ કરવો પણ સમાન બળવાળો હોય તો શું કરવું? તેને માટે આગળના સૂત્રમાં ખુલાસો સૂત્રકાર પોતે જ કરે છે. ॥ ૧૪ ॥

સમે આત્મત્યાગઃ પરત્યાગો વા ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ—(સમે) સમાન બળવાળો દુષ્ટ શત્રુ હોય તો (આત્મત્યાગઃ) પોતાનો ત્યાગ કરવો (વા) અથવા (પરત્યાગઃ) શત્રુનો વધ કરવો.

ભાવાર્થ—જો દુષ્ટ શત્રુ પોતાના જોડેથી બળવાન હોય તો લડતાં થાકી જઈ લડાઈ બંધ ન કરવી. જોઈએ તો પોતાનો નાશ થાય અને જોઈએ તો શત્રુનો નાશ થાય એ બેમાંથી એક પરિણામ લાવવા ઉપર નિશ્ચય કરી લડવું જોઈએ, ભય પામવો નહિ અને હિંમતને કદી પણ છોડી નહિ. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની માફક બળવાન શત્રુના નાશ કરવાને અનેક યુક્તિઓ શોધવી જોઈએ. કોઈ પણ ઉપાયે શત્રુનો જ નાશ કરવો જોઈએ એ જ મુખ્ય હેતુ રાખવો અને બધી રીતે સાવચેત રહેતાં છતાં આત્મસમર્પણનો વખત આવે તો તે પણ કરતાં ચૂકવું ન જોઈએ, મરવાની લાપનાથી તો લડવું જ નહિ; બકરાની માફક મરી જવું એ તો અધર્મ છે. માટે નિર્દોષ, ધાર્મિક અને નિર્બળાનું રક્ષણ કરવું જ જોઈએ અને એ રક્ષણમાં આત્મત્યાગ કરવો પ્રક્ટે તો પણ ચિત્તા કરવી નહિ એ સૂત્રનો ભાવ છે. ॥ ૧૫ ॥

વિશિષ્ટે આત્મત્યાગઃ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ—(વિશિષ્ટે) બળમાં અધિક હોય તથા બીજી રીતે પણ શત્રુ-કર્મક વિશિષ્ટ હોય તો (આત્મત્યાગઃ) પોતાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

જ્ઞાવાર્થ—સત્તુ બહુ જ બળવાન હોય અને તે અધર્મ કરતો હોય તો તેની સાથે લડતાં લડતાં આત્મત્યાગ કરવો. બળ શિવાય બીજી રીતે પણ સત્તુ વિશિષ્ટતા ધરાવતો હોય તો જાનુ તેની સમક્ષ ધર્મનો ત્યાગ ન કરવો પણ આત્માનો ત્યાગ કરવો. દાખલા તરીકે પ્રહલાદ પોતાના પિતાને બગમાં તો વધારે સમજતા હતા પણ તે હિપરાંત પોતાના પિતા હતા એ રીતે દિરણ્યકશિપુમાં એક વિશિષ્ટતા હતી તેથી પ્રહલાદે પ્રતિકૂલ રીતે વર્તતા પિતા સમક્ષ પોતાનો ત્યાગ થવા દેવો એ જ ઉત્તમ સમજ્યા હતા. કોઈ બુધ્ધિમંત્ર આત્માથી અધર્મ કરતો હોય અને પોતે તેને ન પહોંચી શકતો હોય તો પણ તેની સાથે લડીને આત્મત્યાગ કરવો પણ પોતાની સમક્ષ અધર્મ તો ન જ થવા દેવો. પારકાના ક્રિતાની ખાતર અથવા સ્વદેશના રક્ષણ ખાતર આત્માનું બલિદાન થવા દેવું એમાં ખીરતા છે, ધર્મ છે, ખાટે સૂનકારે કહ્યું છે કે વિશિષ્ટ સત્તુ સમક્ષ અથવા વિશિષ્ટ કર્મને ખાતર લડતાં લડતાં આત્મત્યાગ કરવો. ॥ ૧૬ ॥

इति वैशेषिकदर्शने गुर्जरभाषामाध्वयुते पष्ठाध्यायस्य
प्रथम माह्निकम् ॥

॥ ओ३म् ॥

अथ षष्ठाध्यायस्य द्वितीय माह्निकम् ।

आ आह्निकभां यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स घर्मः ॥ એ જે પ્રથમ અધ્યાયના પ્રથમ આહ્નિકમાં બીજું સૂત્ર છે, તેની કંઈક વિશેષ રૂપે વ્યાખ્યા છે. શાસ્ત્રવિહિત કર્મ કરવાથી ધર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે અને શાસ્ત્રનિષિદ્ધ કર્મ કરવાથી અધર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે. ધર્મનું ફળ આ જન્મમાં મળે છે અને કેટલાક ધર્મેનું ફળ પરજન્મમાં પણ મળે છે. આ જન્મમાં જે ફળ મળે છે તે દૃષ્ટ ફળ કહેવાય છે અને પરજન્મમાં જે ફળ મળે છે તે અદૃષ્ટ ફળ કહેવાય છે. કર્મ માત્ર સ્વતંત્ર ફળ આપતું નથી પણ કોઈ સુખ્ય કર્મ સાથે મળીને પણ પોતાનું ફળ આપે છે. હવે દૃષ્ટફળવાળા અને અદૃષ્ટફળવાળા ધર્મનું સામાન્ય લક્ષણ બાધે છે.

દृષ્ટાદૃષ્ટપ્રયોજનાનાં દૃષ્ટાભાવે પ્રયોજનમભ્યુદયાય ॥ ૧ ॥

પદાર્થ—(દૃષ્ટાદૃષ્ટપ્રયોજનાનામ્) દૃષ્ટફળવાળા અને અદૃષ્ટફળવાળા કર્મેમાંથી જેનું (દૃષ્ટા ભાવે) દૃષ્ટફળ ન હોય તેનું (પ્રયોજનમ્) ફળ (અભ્યુદયાય) અદૃષ્ટ છે એમ માનવું જોઈએ અને તે અભ્યુદયને માટે એટલે તત્ત્વગાન માટે હોય છે. અથવા અભ્યુદય રૂપે હોય છે. આ અર્થમાં અભ્યુદયાય એ જે ચતુર્થી વિભક્તિવાળું પદ છે તેને પ્રથમા વિભક્તિવાળું સમજવું.

ભાગ્યાર્થ—કૃષિ, વાણિજ્ય, રાજસેવા આદિ કર્મેનું ફળ દૃષ્ટ છે. એટલે તેનું ફળ ધન આદિ આ જન્મમાં અવસ્ય મળે છે. યાગ, દાન, બ્રહ્મચર્ય, અહિંસા આદિ કર્મેનું ફળ અદૃષ્ટ પણ હોય છે. જે કે બ્રહ્મચર્યના સેવનથી શરીરમાં આરોગ્ય અને પુષ્ટિ રૂપ દૃષ્ટફળ જણાય છે પણ કેટલાક ધાર્મિક લોકો એ સિવાય અન્ય ફળ પણ ઈચ્છે છે ચદિચ્છન્તો વ્રજાચર્ય ચરન્તિ ઈત્યાદિમાં પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરવામાં પણ બ્રહ્મચર્યને સાધન તરીકે માન્યું છે, તો ત્યાં અદૃષ્ટ ફળ માનવું જ જોઈએ. યાગ, દાન આદિનું પણ એવી જ રીતે અદૃષ્ટફળ હોય છે. જેઓ કેવળ દૃષ્ટફળને જ માને તેઓ ધર્મનું આચરણ બરાબર કરી શકતા નથી કારણ કે તેઓને ધણી વખત દૃષ્ટફળ ક્ષુદ્રક લાગે છે અને અદૃષ્ટફળમાં શ્રદ્ધા હોતી નથી, આ કારણને લીધે શ્રદ્ધાના અભાવમાં ધર્માચરણોનો પણ અભાવ થાય છે. કોઈ ક્રિયા જલહી ફળ આપે છે, કોઈ વિગ્રહે ફળ આપે છે અને કેઈ પરજન્મમાં પણ

આપે છે. મોહનરૂપ દિવાનું ફળ જલદી મળે છે. ખેતીનું ફળ બે માર માસ પછી મળે છે અને યામ દાન આદિનું ફળ પરબ્રહ્મમાં પણ મળે છે. કોઈ પણ વિદિત કે નિષિદ્ધ કર્મ નિષ્ફળ નથી. કર્મને જ ઘણી વખત ધર્મ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે અને ધર્મ શબ્દ પણ તેને માટે વપરાય છે. જ્યાં અદૃષ્ટ ફળ હોય છે ત્યાં કર્મજન્ય અપૂર્વને પણ ધર્મ કહેવામાં આવે છે એ અપૂર્વફળ આપીને જ નષ્ટ થાય છે. આ અપૂર્વ કર્તા તરીકે મનાતા આત્મામાં રહે છે એને સંસ્કાર પણ કહેવામાં આવે છે. એ શબ્દ પ્રમાણ સિવાય બીજા કોઈ પણ પ્રમાણથી જાણી શકાતું નથી, પ્રમાણાન્તરથી અગમ્ય હોવાને લીધે તે અપૂર્વ કહેવાય છે. જે કર્મનું ફળ દૃષ્ટ અને જે કર્મનું ફળ અદૃષ્ટ હોય છે તેને લૌકિક અને અલૌકિક કર્મ પણ કહેવામાં આવે છે. શબ્દપ્રયોગને વિવેક તો શાસ્ત્રને જાણનાર જ બરાબર સમજી શકે છે, જેને પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરવી તેમજે બધાં વિદિત કર્મો નિષ્કામ શુદ્ધિથી કરવાં જોઈએ. ॥ ૧ ॥

કેવે કેટલાંક અદૃષ્ટફળવાળાં કર્મોનો નિર્દેશ કરે છે.

અભિષેચનોપવાસઘ્રણચર્ચગુરુકુલવાસવાનપ્રસ્થયજ્ઞવાનપ્રોક્ષણદિશ્ન-
નૃનમનકાલનિયમાદ્યાદિશ્ચ ॥ ૨ ॥

૫૬૧૪—(અભિષેચનોપવાસઘ્રણચર્ચગુરુકુલવાનપ્રસ્થવાસયજ્ઞવાનપ્રોક્ષણદિશ્નનૃનમનકાલ-
નિયમા) અભિષેચન-ઉપવાસ, ઘ્રણચર્ચ, ગુરુકુલવાસ, વાનપ્રસ્થ, યજ્ઞ, દાન, પ્રોક્ષણ, દિશા નક્ષત્ર, મંત્ર, કાળ અને નિયમો (અદૃષ્ટ) અદૃષ્ટ-
ફળને માટે (જ) પણ હોય છે.

સાધાર્થ—

અભિષેચન—સ્નાન કરવું. નિયમપૂર્વક પવિત્ર નદી આદિમાં જઈ દિવસ ઉઝા પહેલાં નિયત સમયે ન્હાવું, તેનું નામ અભિષેચન છે. નિયમપૂર્વક, શ્રદ્ધા અને પવિત્ર સંકલ્પથી કરવામાં આવતું સ્નાન અદૃષ્ટફળ પણ જન્માવે છે. શરીરની પવિત્રતા આદિ દૃષ્ટફળ તો છે જ.

ઉપવાસ—ભોજનનો મતને ખાતર ત્યાગ કરવો તે પણ અદૃષ્ટફળ જન્માવે છે. દૃષ્ટફળ એ તો આનુષંગિક ફળ છે ઉપવાસ, શ્રદ્ધા અને વિધિ પ્રમાણે થાય તો જ અદૃષ્ટફળ આવે છે.

ઘ્રણચર્ચ—ઝીસેવાનો ત્યાગ કરવો અથવા અશ્વિધ મૈથુનનો ત્યાગ કરવો તેનું નામ “ ઘ્રણચર્ચ ” છે.

ગુરુકુલવાસ—ગુરુ એટલે જે શિષ્યને ઉપનયન આપી વિદ્યા અને ચારિત્ર્યથી સંપન્ન બનાવે છે તે. એવા ગુરુને ઘેર ગુરુની સેવા કરતાં કરતાં વિદ્યાભ્યાસ કરવો અને ચારિત્ર્યને ધજા રહેવું તેનું નામ **ગુરુકુલવાસ**. કુલ=એટલે ઘર. આજકાલ વિશિષ્ટ પ્રકારની વિદ્યા સંસ્થાને ગુરુકુળ કહેવામાં આવે છે એ ગુરુકુળ સંપદના ઇતિહાસ અને ક્રમને સૂચવે છે.

વાનપ્રસ્થ—મનુસ્મૃતિ આદિ ધર્મશાસ્ત્રમાં બતાવવામાં આવેલા વાનપ્રસ્થાશ્રમનું પાલન કરવું તે.

યજ્ઞ—રાજસૂય, વાજપેય, પંચમહાયજ્ઞ વગેરે યજ્ઞો કરવા તે.

દાન—સુપાત્રને ધન, ગાય, જમીન આદિનું પવિત્ર કર્મને માટે આપવું તે.

પ્રોક્ષણ—યજ્ઞ આદિમાં જરૂર પડે તે ઠેકાણે અન્ન આદિને પાણીથી ધોવું તે, ધોવા પછી જ ઉપયોગમાં લેવું જોઈએ.

દિક્—કર્મમાં જે દિશાનો ઉપયોગ કરના કલ્પો હોય તેનો નિમિત્ત તરીકે ઉપયોગ કરવો.

નક્ષત્ર—નક્ષત્રોનું જ્ઞાન મેળવવું અને પછી તેનો જે કર્મમાં ઉપયોગ હોય ત્યાં તે નક્ષત્રને દિવસે કર્મ કરવું અથવા તેનો શાસ્ત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે ઉપયોગ કરવો આમાં નક્ષત્ર નિમિત્ત તરીકે હોય છે.

મંત્ર—શુદ્ધ ઉચ્ચારણ અને અર્થ સાથે મંત્રપાઠ કરવો તે.

કાલ—વસન્ત આદિ સમયનું જ્ઞાન હોવું અને કર્મમાં તેનો નિમિત્ત તરીકે ઉપયોગ કરવો.

નિયમ—વર્ણ અને આશ્રમ પાળનારાઓએ સૌચ, સતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઇશ્વરપ્રણિધાન વગેરે નિયમો પાળવા તે.

આ બધાનું અનુક્રમ અદૃષ્ટ રૂપેને માટે હોય છે. આ કર્મોનું અનુક્રમ કરવાથી જે ધર્મ અર્થાત્ અપૂર્વ ઉત્પન્ન થાય છે તેનું સમવાયિકારણ આત્મા જ હોય **■** બીજું કંઈ નહિ. ॥ ૨ ॥

ધર્મના સાધન સાથે અધર્મના સાધનનો પણ સમુચ્ચય બતાવે છે.

ચાતુરાધ્યમ્યમુપધા અનુપધાથ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ—(ચાતુરાધ્યમ્ય) ચાર આશ્રમોનાં વિહિત કર્મો (ઉપધાઃ) શ્રદ્ધાના દ્યોયો (જ) અને (અનુપધાઃ) શ્રદ્ધાના અદ્યોયો એ યથાક્રમ ધર્મ અને અધર્મનાં સાધનો છે.

ભાવાર્થ—ચાર આશ્રયો એટલે યજ્ઞચર્ચાશ્રમ, શુદ્ધચાશ્રમ, વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સંન્યાસાશ્રમ એ ચારેય આશ્રમોમા જે જે કર્તવ્યો વિધિત કર્યા છે તેઓનું અનુગમન કરવું એ ધર્મનું સાધન છે.

ઉપંશા—અદાનાં મૂળ હીલાં હોવા, જે કર્મ ૮ કં ૧૩ તે ૬૧ આપણે જ નહિ ઇત્યાદિ કર્મ કરવામા સંતપ્ત; હૃદયના ઊગાણમા અમુક અનુવીચમાન કર્મ નિષ્ફળ છે એવું ચોક્કસ જ્ઞાન હોવા જ્ઞાં લોકમા દેખાત પરંતુ કરવું અને કરનારને ઉત્તેજન આપવું આ બધા અદાના દોષો છે. દોષવાળી અદાથી કોઈ પણ કામનું પરિણામ સારું આપતું નથી માટે અદાના દોષો—ઉપધા અધર્મનું સાધન છે અતઃ તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

અનુપધા—અદામાં બીલકુલ દોષો ન હોવા તે અદાની ખૂબ મન્યવૂત સ્થિતિ છે, અને એવી મનની અચલ પ્રસન્નતારૂપ સ્થિતિ હોવી એનું નામ અનુપધા છે અને એ ધર્મનું સાધન છે. ॥ ૩ ॥

હવે સૂત્રકાર પોતેજ ઉપધા અને અનુપધાનું લક્ષણ બાધે છે.

માયદોષ ઉપધાઽદોષોઽનુપધા ॥ ૪ ॥

પદાર્થ—(માયદોષ.) અદાના દોષો (ઉપધા) ઉપધા અને (અદોષ) અદાના અદોષો (અનુપધા) અનુપધા કહેવાય છે.

ભાવાર્થ—અમાદ, નાસ્તિક્ય, મદ માન, અસપ્તા, દાલિકતા વગેરે ભાવ અર્થાત્ અદાના દોષો કહેવાય છે.

કર્મ કરવામાં મનની પ્રસન્નતા, આસ્તિક્ય શુદ્ધિ, દલનો અભાવ; કર્મ કરવામા મહત્તમયલુ અને કર્મની ઇતિકર્તવ્યતા અર્થાત્ વિધિઓની યથાક્રમ આચરત એ બધાં અનુપધા કહેવાય છે દોષો અધર્મનાં અને અદોષો ધર્મનાં નિમિત્ત કારણ છે. ॥ ૪ ॥

શુચિ એટલે પરિવ્ર વસ્તુ પણ ‘અનુપધા’ સ્પષ્ટનુ વાચ્ય છે, અતઃ શુચિ દ્રવ્ય હોને કહેવામા આવે છે, એ બતાવે છે.

યદ્વિષ્ણુરૂપસ્તગન્ધસ્પર્શ પ્રોક્ષિતમમ્યુષ્ણિતં ચ તચ્ચુચિ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ—(ચુ) જે વસ્તુના (દૃષ્ટસ્પર્શગન્ધસ્પર્શ) રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ ઇદ્રિ અર્થાત્ શ્રુતિ અને સ્મૃતિથી વિદિત હોય (પ્રોક્ષિતમ્) જે મનથી

પ્રેક્ષિત હોય (ચ) અને (અનુચિતમ્) મંત્ર બોલ્યા વગર પણ ધોઈને સાફ કરેલું હોય (તત્) તે વસ્તુ (શુચિ) પવિત્ર છે એમ સમજવું.

ભાવાર્થ—જે દ્રવ્ય ઉપયોગને માટે વિદિત હોય તેનાં રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ ઈદિ એટલે શ્રુતિ સ્મૃતિ વિદિત હોય અને મનને પસંદ પડ્યા હોય, ભોજન અથવા હવનને યોગ્ય દ્રવ્ય હોય તે મંત્ર પૂર્વક પ્રેક્ષિત હોય, શુદ્ધ કરવામાં આવેલું હોય, ધોના યોગ્ય દ્રવ્ય ધોયેલું હોય તેને શુચિ દ્રવ્ય સમજવું, કેવળ વિધાન કયું છે માટે જ તે દ્રવ્ય શુદ્ધ છે એમ ન સમજવું, દાખલા તરીકે ધૃતથી હોમ કરવાનું કયું છે તો ધીનું રૂપ સુંદર હોય જોઈએ, તેના ગંધ પણ મનોહર ઉત્તમ ધીને સાંખિત કરતો હોવો જોઈએ, કાઈ દળ આદિ વિદિત હોય તો તે પણ સુંદર રૂપ, સ્પર્શ અને મુગધવાણું જોઈએ, પાણીથી સાફ કરેલું જોઈએ. ચોખ્ખા આદિ ભોજન માટે અથવા હોમ માટે રાંધવા હોય તો વિધાન પ્રમાણે મત્રાચ્ચારણ પૂર્વક તેને ધોઈ નાંખવા જોઈએ તેમાં કાઈ જંતુ ન હોવાં જોઈએ. જે આવી જાતનું દ્રવ્ય હોય તો તેને શુચિ એટલે પવિત્ર સમજવું. હોમમાં ગમે તેવાં અપવિત્ર દ્રવ્યોના ઉપયોગ કરવો નહિ. ॥ ૫ ॥

અશુચિ દ્રવ્યનું લક્ષણ :-

અશુચીતિ શુચિપ્રતિષેધઃ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ—(અશુચિ इति) અશુચિ ઇતિ દ્રવ્ય (શુચિપ્રતિષેધઃ) શુચિદ્રવ્યને પ્રતિષેધ છે.

ભાવાર્થ—જે દ્રવ્ય ઉપરના સૂત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે શુચિ અર્થાત્ પવિત્ર ન હોય તે અશુચિ એટલે અપવિત્ર સમજવું. જેનાં રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ ખરાબ હોય, સ્વચ્છ ન હોય, ગંદા પાણીનો જેની સાથે સંસર્ગ હોય તે અશુચિ અર્થાત્ અપવિત્ર કહેવાય છે, ધન પણ જે અન્યાયને માર્ગેથી મેળવેલું હોય ચોરી, ઉતરપિંડી, હુંટફાટ કરી અને અવિદિત વ્યાજ આદિથી મેળવેલું હોય તો તે પણ અપવિત્ર છે એમ સમજવું. જે વ્યક્તિ હોય અને તેણે યાજન, અધ્યાપન અને વિશુદ્ધ પ્રતિગ્રહદ્વારા ધન ન મેળવી કાઈ જાણતો જ માર્ગે ધન મેળવ્યું હોય તો તે પણ અપવિત્ર છે. એજ પ્રમાણે ક્ષત્રિય વૈશ્ય આદિનું ધન પણ પોતાપોતાના કર્મદ્વારા મેળવેલું હોય તો તે પવિત્ર છે એમ સમજવું. ॥ ૬ ॥

બીજી રીતે પણ દ્રવ્ય અશુચિ ગણાય છે, એ પણ બતાવે છે.

अर्थान्तरं च ॥ ७ ॥

પદાર્થ—(ચ) અને (અર્થાન્તરમ્) બીજો પથ અર્થ અપવિત્રતાનું કારણ છે.

જ્ઞાનાર્થ—જે દ્રવ્યની પાછળ દુષ્ટતાની પ્રયોગ થતો હોય અને જે દ્રવ્યની પ્રાપ્તિમા જ્ઞાનના પણ દુષ્ટ હોય તે દ્રવ્ય પણ અશુચિ સમજવું ધારે કે જોઈ દાન આપતો હોય પણ તેની સાથે દાતા ખરાબ વાણીનો ઉપયોગ કરતો હોય અથવા કચરાતે મને આપતો હોય તો તે દ્રવ્ય પણ અશુચિ છે એમ સમજવું દાતાએ દાન આપવાની પાછળ મન ઉદ્ધર રાખવું જોઈએ, પરમ આસ્તિક્ય ધારણ કરવું જોઈએ, વાણીનો પ્રયોગ પણ નિષાલસતા દૂર કાઢી મૂકી મધુર હોવો જોઈએ, તો જ તેનું દાન પવિત્ર ગણાય છે અને લેનાર પણ પવિત્ર હોયો જોઈએ તો જ તેનો પ્રતિગ્રહ પણ પવિત્ર થાય છે શુદ્ધ પ્રકારનું દ્રવ્ય દાતા અને પ્રતિગ્રહીતા બન્નેનું તારણ કરનાર નીચે છે ॥ ૭ ॥

હવે ધર્મ અને અધર્મ પ્રત્યે બીજા સહકારી કારણો બતાવે છે

અયતસ્ય શુચિમોજનાદગ્યુદયો ન વિચલે
નિયમાભાવાત્ વિચલે યાઽર્થાન્તરાદ્ યમસ્ય ॥ ૮ ॥

પદાર્થ—(અયતસ્ય) યમરહિત માણસ (શુચિમોજનાત્) પવિત્ર ભોજન્ય પદાર્થનું ભોજન કરે તો પણ (અગ્યુદયો ન વિચલે) અગ્યુદય અર્થાત્ ધર્મ થતો નથી (નિયમાભાવાત્) સહકારી નિયમ રૂપ કારણ ન હોનાથી (વિચલે વા) જે યમ સહકારી કારણ ભોજન સાથે હોય તો અગ્યુદય જરૂર થાય છે (યમસ્ય અર્થાન્તરત્વાત્) ભોજનથી યમ જુદું જ અગ્યુદયનું કારણ હોવાથી

ભાવાર્થ—ભોજન કરતી વખતે ભોજન્ય વસ્તુ પવિત્ર હોવી જોઈએ એટલું જ પૂરતું નથી ધર્મની ઉત્પત્તિને માટે યમ પણ કારણભૂત હોય છે ભોજન કર્યા પહેલા હાથ, પગ અને મુખને પવિત્ર વાણીથી સાફ કરવા જોઈએ શાંતિથી બેસવું જોઈએ મનને અન્ય કાર્યમાથી નિવૃત્ત કરી શાંતિ પરાયણ અને ઈશ્વરીય ભાવનાથી ભરી દેવું જોઈએ ભોજન પીરસાઈ ગયા પછી ભોજન કરનારે એ આચમન કરવા જોઈએ, પછી ભોજન શરૂ કરવું જોઈએ ભોજન કરતી વખતે વાણીને નિયમમા રાખવી જોઈએ એટલે કે મૌન રાખી ભોજન કરવું જોઈએ આ બધા યમ અચના નિયમ કહેવાયા છે અને તે ધર્મને ઉત્પન્ન કરવામા મદદ કરે છે, માટે ધર્મજીએ એ પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ યાજ્ઞીમા પવિત્ર ભોજન પીરસવું હોય અને જેમ તેમ ઉતાવળે ખાઈ ને જીરૂ, પગ મુખ આદિનું પ્રદક્ષિણ ન કરવું, મનને ભોજનમા ન પરોડતા બધા ત્યાં ભટકવું રાખવું ભોજન વખતે પણ વાણી ઉપર સવન ન રાખવો, ગમે તેની ઉપર તે વખતે

પથ ક્રોધ કરવો ઈલાદિ કારણો બોજન કરનારને અધર્મ ઉત્પન્ન કરે છે, માટે યમ નિયમોને સાથે રાખી બોજન કરવું. ॥ ૮ ॥

કેવળ નિયમોનું પાલન ધર્મનું કારણ નથી, પરિત્ર બોજન પણ ધર્મનું કારણ છે. એ વાત આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

અસતિ ચામાવાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ—(અ) અને (અસતિ) શુચિ બોજન ન હોય તો (અમાવાત્) અભ્યુદયનો અભાવ છે.

ભાવાર્થ—નિયમિત રનાન, દેહશુદ્ધિ બોજન પહેલાં હસ્તપાદ અને સુખનું પ્રક્ષાલન, સારા આસન ઉપર બેસવું, બોજન વખતે મૌન ધારણ કરવું અને મનને ખીણ બધી ચિંતાભાવી મુક્ત રાખવું વગેરે બોજન અંગેના નિયમોનું પાલન થવું હોય છતાં બોજન જ નો અપવિત્ર હોય તો તે અભ્યુદયકારક નથી બોજનમાં હિંસા આદિ દોષો થયા હોય તો બોજન અપવિત્ર છે એમ સમજવું નિયમ પ્રમાણે બોજન આરામપ્રદ ન હોય તો પણ તે અપવિત્ર સમજવું. ભાવાર્થ એ છે કે યમ અને નિયમોના પાલન સાથે બોજન પદાર્થ નો પવિત્ર હોય તો જ અભ્યુદય થાય છે નહીં તો નહિ. ॥ ૯ ॥

રાગ આદિ દોષો સાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે હવે નીચેના સૂત્રમાં સમજાવે છે.

સુખાદ્રાગઃ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ—(સુખાદ્રા) સુખના અનુભવના અભ્યાસથી (રાગઃ) રાગની ઉત્પત્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ—માણસ જેમ જેમ વૈષયિક સુખ ભોગવતો જાય છે તેમ તેમ તેમાં રાગ એટલે આસક્તિ વધતી જાય છે. આ સુખ અને સુખનાં સાધનો મારી પાસે સદૈવ રહે, કોઈ એને પડવી ન લે, એવી ભાવના અને ચિંતા સુખમાં આસક્તિ વધારનાર હોય છે આને લીધે રાગ વધતો જ જાય છે.

જેનાથી પોતાને દુઃખ થયું હોય તેના તરફ માણસને દ્રેષ હોય છે. સાપ, કાંટા, વિં, સિંહ વ્યાઘ્રાદિ તરફ માણસને દ્રેષ હોય છે કારણ કે એના તરફથી માણસને દુઃખ મળે છે. દુઃખ અને દુઃખનાં સાધનો તરફ દ્રેષ સાધારણ રીતે માણસને હોય છે. આત્મજ્ઞાન પરાક્રમ-સુખ સિદ્ધિનો તો વળી દુઃખાદિ તરફ વધારે દ્રેષ હોય છે. રાગદ્રેષ આદિ પ્રવૃત્તિને ઉત્પન્ન કરાવનાર હોવાથી ‘દ્રેષ’ કહેવાય છે. ન્યાયશાસ્ત્રમાં મહર્ષિ ગૌતમે પણ કહ્યું છે કે “પ્રવર્તનાલક્ષણ દ્રેષાઃ” ન્યા. અ. ૧, આ. ૧, સૂત્ર ૧૮.—પ્રવૃત્તિ જેનું લક્ષણ છે એ જ દ્રેષો છે. રાગ,

દેવ અને મેઠ વચ્ચે સસાર તરફની પ્રવૃત્તિ જ દેવતા નથી માટે એ દેવ છે. મેઠ માટે તો ના દેવમોહન્ય પ્રવૃત્તિનો અભાવ જોઈએ ॥ ૧૦ ॥

સુખનો અને દુઃખનો અન્યાસ ને રા. અને દેવને જનાવે છે તો તેનો નાશ કેવી રીતે કરવો. સસારમા રહેનાર માણસ કા તો મુખ બોદવે અને કા તો દુઃખ મોાવે આ બન્ને રીત રા. દેવને ઉત્પા. કરનારી છે, તો હવે મુક્તિ માટે કયો રસ્તો રજો ? એ બાબત હવે સમજાવે છે

તન્મયત્વાચ્ચ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ—(૧) અને (તન્મયત્વાત્) નુખમા અને દુઃખમા વન્મયત્વને વીધે રાગદ્વેષ જન્મે છે

બાવાર્થ—વિષયાન્યાજનિતો દુઃખતર સસ્કારવિશેષસ્તન્મયત્વં વદ્યશાત્ કમાતુરત્વ સામિનીશ્વનમમાનમ્ સત્ત્વ કમિનાદર્શનમ્ ॥ પ્રિય સેવનના અભ્યાસથી ઉત્પન્ન થયેનો દુઃખતર સસ્કારવિશેષ તન્મયત્વ કહેવાય છે ખીજા યન્દમા પ્રમત આસપ્તિ કદીએ તોપણ આવે કામી માણસને સર્વ જીના દુઃખની જાનસા હોય છે અને સ્વપ્ના પણ એને એના જ આવે છે, એ બધું તન્મયત્વમાથી જન્મે છે યનુ ઉપરના વૈગના તન્મય રને વીધે દેવ પણ દિવમે ને દિવસે વધતો જ જાય છે આ કારણથી રાગ અને દેવ આદિ દેવો તન્મયત્વમાથી જન્મે છે અર્થાત્ પ્રમત આસપ્તિમાથી જન્મે છે ॥ ૧૧ ॥

રાગદ્વેષને ઉત્પન્ન થવાના ખીજા પણ કારણ છે, તે પણ બતાવે છે

અદૃષ્ટાચ્ચ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ—(૨) ખીજા દેવોએતો સમુદ્યાયક વ તો પ્રયોગ છે (અદૃષ્ટાત્) અદૃષ્ટને વીધે પણ રાગદ્વેષ જન્મે છે

બાવાર્થ—પૂર્વજન્મના કર્મથી પડેલા સસ્કારોને અદૃષ્ટ કહેનામા આવે છે, એનાથી પણ રાગદ્વેષ જન્મે છે પૂર્વજન્મમા જે માણસ બહુ જ કામી હોય તો તેના આત્મામા તેવો સસ્કાર પડે છે અને પછી આ જન્મમા જ્યારે તે જીવાતીના બારણામા દાખલ થાય છે કે તરત જ તેનામા કામ આખા શરીરે પ્રગટે છે ખરામ સગતિ ન હોય, સાર શિદાય મળતુ હોય છતા પ્રબળ કામના સસ્કારને વીધે જીવા. માણસની કામના તમ્હ નાણુ થાય જ છે આ કારણથી ઘણા નરિ કુમારો પણ પ્રાણીન સમયમા કમના પન્નમા સપાડેના હતા કાદબરીના પુત્રીકની કથા આ બાબતનુ ઉત્તરણ પૂરતુ છે ખીજા દૃષ્ટિ તો પણ વ્યવહારમા અને સાત્ત્વમા સોધનારને મળી આપશે ॥ ૧૨ ॥

રાગ આદિને ઉત્પન્ન થનામા ખીન્ન પણ સહકારી કારણ હોય છે. તે પણ આ સૂત્રમા બતાવે છે.

જાતિવિશેષાદ્ય ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ—(ચ) સમુચ્ચય કરનાર છે (જાતિવિશેષાદ્ય) મનુષ્ય, પશુ આદિ વિશેષ રિશેઃ જાતિઓ પણ રાગદ્વેષને ઉત્પન્ન કરે છે

ભાવાર્થ—માણસને સ્વાભાવિક રીતે અન્ન તરફ રાગ હોય છે, બળદ આદિ પશુઓને ઘાસ ખાના તરફ રાગ હોય છે, આનું સહકારી કારણ મનુષ્ય અને પશુ જાતિ છે જે જીવાત્મા માણસ તરીકે ન જન્મ્યો હોત તો તેને અન્ન માટે રાગ ન થાત તેમજ જે જીવાત્મા બળદ અને ગાય આદિ જાતિમાં જન્મ્યો ન હોત તો તેને ઘાસ ખાનામા પ્રેમ ન થાત મિતાડીની જાતિમા આવેના જીવાત્માને ઉદર તરફ વૈર જાતિને લીધે છે કુતરાને યુગ્માન તરફ વૈર પણ જાતિને લીધે છે નાળિયાને સાપ તરફનો દેવ પણ જાતિને લીધે છે આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે લુદી લુદી જાતિઓ (સરીસે) મળી એ પણ રાગદ્વેષને સરજનારી છે અર્થાત્ એ જાતિઓ અદૃશ્ય સહકારિણી છે અને તે અદૃશ્યને રાગદ્વેષ ઉત્પન્ન કરનામા મદદ કરે છે ॥ ૧૩ ॥

દોષો પણ પ્રવૃત્તિદારા ધર્મ અને અધર્મના કારણ બને છે એ બાબત આ સૂત્રમા બતાવે છે

ઈચ્છાદ્વેષપૂર્વિકા ધર્માધર્મપ્રવૃત્તિ. ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ—(ઈચ્છાદ્વેષપૂર્વિકા) ઇન્દ્રિય અને દેષને લીધે (ધર્માધર્મપ્રવૃત્તિ.) ધર્મ અને અવધર્મ જનક પ્રવૃત્તિ થાય છે

ભાવાર્થ—સારા ધર્મ અર્થાત્ વિહિતકર્મમા જે પ્રવૃત્તિ થાય છે તે રાગને લીધે નિર્નિક્ક અર્થાત્ નિસાદિમા જે પ્રવૃત્તિ થાય છે તે દેષને લીધે રાગનિવધનથી જે પ્રવૃત્તિ થઈ તે ધર્મને ઉત્પન્ન કરશે અને દેવનિમિત્તક જે નિસાદિમા પ્રવૃત્તિ થઈ તે અધર્મને ઉત્પન્ન કરશે આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે, રાગદ્વેષ હોય છતાં જે પ્રવૃત્તિ ન થાય તો ધર્મ કે અધર્મ ઉત્પન્ન થાય નહિ માટે રાગદ્વેષરૂપ દોષો પ્રવૃત્તિદારા ધર્મ અને અધર્મને ઉત્પન્ન કરે છે ન્યાયદર્શનમા ગૌતમમુનિએ પણ જણાવ્યું છે કે પ્રવૃત્તિર્ગમુદ્દિશરારિરામ્ભ અ ૧ આ ૧ ચૂ ૧૭ સાણ્ડીથી જે પ્રવૃત્તિ થાય તે વાચિણી પ્રવૃત્તિ કહેવાય છે સત્, ત્રિય અને દ્વિત બોલવું એ પુણ્ય (ધર્મ) જનક વાચિક પ્રવૃત્તિ કહેવાય છે અસત્, અત્રિય અને અદ્વિત બોલવું એ પાપ (અધર્મ) જનક

પ્રવૃત્તિ કહેવાય છે. પ્રાણીઓ ઉપર દયા રાખવી એ બૌદ્ધિક એટલે માનસી પ્રવૃત્તિ કહેવાય છે અને એ પુણ્ય-જનક છે. પ્રાણીઓ ઉપર વૈર અથવા દયાની લાગણી ન રાખવી એ પાપજનક માનસી પ્રવૃત્તિ છે. દાન આપવું, દુઃખિતની સેવા કરવી એ ધર્મજનક શારીરિક પ્રવૃત્તિ કહેવાય છે અને દુઃખીઓની સેવા ન કરવી, સ્વાર્થને ખાતર પાપીઓની સેવા કરવી એ અધર્મજનક શારીરિક પ્રવૃત્તિ કહેવાય છે. આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે જ્યાં સુધી પ્રવૃત્તિ ન થાય ત્યાં સુધી રાગદ્વેષ આદિ દોષો ધર્મ કે અધર્મને જન્માવી શકતા નથી, માટે દોષો પ્રવૃત્તિદ્વારા ધર્મ અને અધર્મના જનક છે, અને એ ધર્મ અને અધર્મને લીધે જ સંસારચક્ર નિરંતર ચાલ્યા કસું છે, ચાલે છે અને ભવિષ્યમાં પણ ચાલુ રહેશે. ॥ ૧૪ ॥

ધર્મ અને અધર્મનું પ્રયોજન આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

તત્સંયોગો વિભાગઃ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ—(તત્) તાબ્યામ્ ધર્મોષર્મભ્યામ્ ના અર્થમાં તત્ શબ્દ પ્રયુક્ત થયો છે. (એ સંયોગ સાથે તત્ પડતો સમાસ માનવામાં આવે તો એ તત્ નો સંબંધ વિભાગ સાથે ન થઈ શકે. માટે અસમરત જ એ તત્ પડે છે. એમ સમજવું જોઈએ અને આવો પ્રયોગ આર્થ છે.) ધર્મ અને અધર્મ સાથે (સંયોગ.) સંબંધ અને (વિભાગ.) વિભાગ થાય છે.

સાવાર્થ—ધર્મ અને અધર્મનો સંબંધ નવા શરીર, નવી ઇન્દ્રિયો, નવા પ્રાણો સાથે થાય છે એ સંબંધ અથવા સંયોગનું ખીલું નામ છે 'જન્મ'

તેજ પ્રમાણે ધર્મ અને અધર્મને લીધે જુના શરીર, પ્રાપ્ત થયેલી ઇન્દ્રિયો અને પ્રાણો સાથે આપસઆપસમાં વિભાગ થાય છે. એ જ વિભાગનું નામ છે 'મૃત્યુ'.

અનાદિકાળથી ધર્મ અને અધર્મથી પ્રવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિથી દોષો, વળી પાપો દોષોથી પ્રવૃત્તિ અને તેનાથી ધર્મ અને અધર્મ થાય છે આ પ્રમાણે અનાદિકાળથી ચક્ર ફરતું ચાલ્યું છે. જન્મ અને મરણની પરંપરાને "પ્રેત્યભાવ" પણ કહેવામાં આવે છે. જ્યાં સુધી એ પરંપરા છે ત્યાં સુધી સંસાર પણ છે ॥ ૧૫ ॥

જન્મ અને મરણની પરંપરાનું જ્યાં અવસાન છે ત્યાં જ મુક્તિ છે. અથવા મોક્ષ છે.

આત્મકર્મસુ મોક્ષો ધ્યાત્વ્યાતઃ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ—(આત્મકર્મસુ) આત્માના શ્રવણ મનન આદિ કર્મમાં (મોક્ષઃ) મોક્ષ (ધ્યાત્વ્યાતઃ) વ્યાખ્યાત છે.

ભાવાર્થ—મોક્ષ મેળવવા માટે મુમુક્ષુ માણસે આત્માનું શ્રવણ કરવું, તેના ઉપર મનન કરવું અને તેનો સાક્ષાત્કાર કરવો. યમ, હ્રમ, તિતિક્ષા, વૈરાગ્ય અભ્યાસ, વિવેક વગેરે સાધનો પ્રાપ્ત કરવાં. આવાં અલૌકિક સાધનોનો જ્યારે ખૂબ અભ્યાસ થાય, યોગના અભ્યાસ દ્વારા ચિત્તની એકાગ્રતા કેળવાય છે ત્યારે તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે અને મિથ્યાજ્ઞાન દૂર થાય છે; પછી રાગદ્વેષ રૂપ દોષોનો ક્ષય થાય છે. આ બધાં સાધનો આત્માએ જ મેળવવાનાં છે, જો એ મેળવાય તો જ મોક્ષ મેળવી શકાય. ગૌતમ મુનિએ પણ કહ્યું છે કે, દુઃખજન્મ પ્રવૃત્તિદોષમિથ્યાજ્ઞાનાનામુત્તરાત્તરાપાયે તદનન્તરાપાયા હવર્ગ. ॥ ૧-૧-૨. તત્ત્વજ્ઞાન થયા પછી મિથ્યાજ્ઞાન દૂર થાય છે, પછી દોષ મટે છે. પછી પ્રવૃત્તિ બંધ પડે છે, પછી જન્મ અટકે છે અને પછી દુઃખનો આત્મતિક લય થઈ જાય છે બસ એનું જ નામ મોક્ષ છે; આને જ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કહેવામાં આવે છે. પરમાત્માનું યથાર્થજ્ઞાન એજ તત્ત્વજ્ઞાન અને એજ મુક્તિનું સાધન છે. તમેવ વિદિત્વાતિમૃત્યુમેતિ નાન્ય. પન્થ્યા વિચલેડયનાય. એ શ્રુતિ પણ એ જ કહી રહી છે. આ તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવામાં દ્રવ્ય, ગ્રંથ, કર્મ સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય, કે, જે આ શાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદિત કર્યાં છે, તેનો વિચાર કરવો એ જ મનન છે અને પછી તેનો સાક્ષાત્કાર થવો એજ નિદિધ્યાસન છે, આટલા માટે જ પરમકારણિક અને બ્રહ્મનિષ્ઠ મહામુનિ કણ્ઠદે વૈશેષિક શાસ્ત્રની રચના કરી છે. અતઃ આ શાસ્ત્રના પદાર્થો દ્વારા નિત્ય મનન કરવું જોઈએ ॥ ૧૬ ॥

इति वैशेषिकदर्शने गुर्जरभाषाभाष्ययुक्ते पष्ठाध्यायस्य
द्वितीयमाह्निकम् ॥

॥ ओ३५ ॥

अथ सप्तमाध्यायस्य प्रथम माह्निकम् ।

ધર્મ અને અધર્મ સંસારનું મૂળ કારણ છે, સર્વ જન્યપદાર્થોનું નિમિત્ત કારણ છે અને તે હરેક આત્મામાં નિયત છે એ બધું ગત અધ્યાયમાં પરીક્ષા પૂર્વક પ્રતિપાદન કર્યું છે. હવે અન્ય ગુણોની પરીક્ષા આ અધ્યાયમાં કરવામાં આવે છે.

उक्ता गुणाः ॥ १ ॥

પદાર્થ—(ગુણ) ગુણો (ઉક્તા) શાસ્ત્રની શરૂઆતમાં જ કહેવામાં આવ્યા છે

ભાવાર્થ—ગુણોની પરીક્ષા કરવી છે, આટે મહર્ષિ કહ્યાદ વિદ્યાથી. એને પોતે પ્રથમ કહેલા ગુણોને સ્મૃતિમાં લાવવા જણાવે છે કે, ગુણોનો નિર્દેશ તો પ્રથમ કરવામાં આવ્યો છે ૩૫ રસ, ગંધ સ્પર્શ આદિ સત્તર ગુણોનો ઉદ્દેશ તો સૂત્રમાં જ કરવામાં આવ્યો છે, અને સૂત્રમાં જ મૂક્યો છે તેથી ખીજા સાત ગુણોનો પણ સમુચ્ચય કરવામાં આવ્યો છે આ સાત ગુણો (૧) ગુરુત્વ (૨) દ્રવત્વ (૩) સ્નેહ (૪) સસ્કાર (૫) ધર્મ (૬) અધર્મ અને (૭) શબ્દ લુઓ આ ૧ આ ૧ સ ૬ વૈશેષિક શાસ્ત્રના મતે કુલ ૨૪ ચોવીસ ગુણો છે આ ગુણોનું લક્ષણ પણ કરવામાં આવ્યું છે લુઓ અ ૧ આ ૧ સ. ૧૬૩ ॥ ૧ ॥

હવે પ્રથમ ૩૫ આદિ ચાર ગુણો સંબંધી કહેવામાં આવે છે

पृथिव्यादिरूपरसगन्धस्पर्शा द्रव्यानित्यत्वादनित्याश्च ॥ २ ॥

પદાર્થ—(પૃથ્વીઆદિરૂપરસગન્ધસ્પર્શા) અવયવી પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ અને વાયુ એના ગુણો ૩૫ રસ, ગંધ અને સ્પર્શો છે તે (દ્રવ્યાનિત્યત્વાત) અવયવી દ્રવ્યની અનિત્યતાને લીધે (અનિત્યા) અનિત્ય (ચ) જ નિત્યત્વનો પણ સમુચ્ચય કરે છે

ભાવાર્થ—પૃથ્વી, જળ, તેજ અને વાયુ આ ચાર દ્રવ્યો નિત્ય છે અને અનિત્ય પણ છે, પરમાણુ રૂપે એટલે મૂળ કારણ રૂપે નિત્ય છે, અવયવિ રૂપે અનિત્ય છે પૃથ્વીઆદિ જે અવયવિ રૂપે અનિત્ય છે તેના ગુણો તો અનિત્ય

જ છે, કારણ કે આશ્રયનો નાશ થાય એટલે આશ્રિતનો નાશ થવો જ નોંધએ. નિરાધાર ગુણ રહી શકે જ નહિ. અવયવિ દ્રવ્યમાં રહેતા ગુણો આશ્રયના નાશથી નાશ પામે છે, અને અવયવિ દ્રવ્યમાં નો પૂર્વ ગુણનો વિરોધી ગુણ ઉત્પન્ન થાય તો પણ પૂર્વ ગુણનો નાશ થાય છે, પણ રૂપ આદિ ચાર ગુણો તો સામાન્ય રૂપે આશ્રયના નાશથી જ નાશ પામે છે. અવયવિ જળમાં શુક્ર રૂપનો કોઈ વિરોધી ગુણથી નાશ થતો નથી. રૂપોદિનો અનિત્ય હોવામાં આશ્રયનાશ એ કારણ તરીકે માનવામાં આવે છે. આથી એવું પણ સમજી શકાય છે કે જે દ્રવ્ય નિત્ય છે. તેના ગુણો પણ નિત્ય હોવા નોંધએ. આ વાત સામાન્ય રૂપે ઠીક છે પણ એમાં અપવાદ તો જરૂર છે, એટલે કે નિત્ય દ્રવ્યના કેટલાક ગુણો પણ અનિત્ય હોય છે, જે આગળ સમજાવવામાં આવશે. ॥ ૨ ॥

અતિરેશ સૂત્ર—

एतेन नित्येषु नित्यत्वमुक्तम् ॥ ૩ ॥

પદાર્થ—(એતેન) આ કથનથી (નિત્યેષુ) નિત્યદ્રવ્યમાં (નિત્યત્વ) નિત્યત્વ પણ (ઉક્તમ્) કહેવાઈ જાય છે.

ભાવાર્થ—રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ ચારેયનાં નો દ્રવ્ય નિત્ય હોય તો રૂપ, રસ આદિ પણ નિત્ય હોય છે. જળ, તેજસ્ અને વાયુ આ ત્રણ દ્રવ્ય નો પરમાણુરૂપે નિત્ય છે તેમાં રૂપ, રસ અને સ્પર્શ નિત્ય છે એમ સમજવું. પૃથ્વીના ગુણોમાં તો અપવાદ છે પૃથ્વીના રૂપાદિ પાકજ પણ હોવાથી તે તો પરમાણુઓમાં પણ અનિત્ય જ છે. પૃથ્વીના પરમાણુમાં તેજને સયોગ ભાગવાથી પૃથ્વીના પરમાણુમાં રહેલું સ્વામરૂપ નષ્ટ થઈ તેમાં રક્ત-લાલરૂપ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે પૃથ્વીના રૂપાદિ ગુણો અનિત્ય જ છે. ॥ ૩ ॥

પરમાણુરૂપ નિત્ય જળ, નિત્ય તેજ અને નિત્ય વાયુમાં જ રૂપ, રસ અને સ્પર્શની નિત્યદ્રવ્યત્વપ્રયુક્ત નિત્યતા બતાવે છે.

अणु तेजसि वायौ च नित्या द्रव्यनित्यत्वात् ॥ ૪ ॥

પદાર્થ—(અણુ તેજસિ વાયૌ ચ) પાપ્તી, તેજ અને વાયુમાં જ (નિત્ય દ્રવ્યત્વાત્) નિત્યદ્રવ્યને કારણે (નિત્યત્વ) રૂપાદિ ગુણો નિત્ય છે

ભાવાર્થ—નિત્યદ્રવ્યત્વને લીધે પાપ્તીમાં, તેજમાં અને વાયુમાં જ રૂપ, રસ અને સ્પર્શ નિત્ય છે એમ સમજવું. પૃથ્વી નિત્ય હોવા છતાં એમાં તો રૂપ, રસ, સ્પર્શ અને ગંધ અનિત્ય જ છે. એનું કારણ એ છે કે પાપ્તિ પરમાણુનાં અભિસંયોગને લીધે વિરોધી ગુણ ઉત્પન્ન થાય છે, સ્વામરૂપ નષ્ટ થાય છે અને

રક્તરૂપ ઉત્પન્ન થાય છે. જે પરમાણુમાં રૂપની ઉત્પત્તિ ન થાય તેા દ્રવ્યરૂપાદિ અવયવીમાં પણ રૂપ ઉત્પન્ન ન થયું જોઈએ. કારણગતરૂપ જ કાર્યમાં સન્નતીય ગુણ ઉત્પન્ન કરે છે.

આત્મા અને આકાશ નિત્ય દ્રવ્ય છે તેમાં પણ તેના જે જ્ઞાન આદિ અને સુષ્કરૂપ વિશેષ ગુણો છે તે પણ વિરોધી ગુણોત્પત્તિને લીધે અનિત્ય જ છે. સુષ્કમાં વિરોધિત્વ તરીકે તીવ્રત્વ મંદત્વ છે. ધીમા સુષ્કનો વિરોધી તીવ્રસુષ્ક અને તીવ્રસુષ્કનો વિરોધી તીનતર સુષ્ક વગેરે જ્ઞાનનો વિરોધી ગુણ સંસ્કાર, સુખનો વિરોધી ગુણ કુષ્ક વગેરે

જળ આદિમાં તેજના સંયોગને લીધે રૂપ આદિ બદલાતા નથી, માટે જળના રૂપને નાશ પામવાનું એક જ કારણ છે અને તે આશ્રયનો નાશ, આશ્રયનો નાશ થાય તેા જ જળગતરૂપ નાશ પામે જેનો નાશ થાય તે અનિત્ય જ હોય, માટે અનિત્ય જળ આદિના રૂપ આદિ ગુણો નાશ પામે છે. ॥ ૪ ॥

અનિત્યેષ્વનિત્યા દ્રવ્યાનિત્યત્વાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ—(દ્રવ્યાનિત્યત્વાત્) આશ્રયના અનિત્યત્વને લીધે (અનિત્યેષુ) અનિત્ય જળ, તેજ અને વાયુમાં (અનિત્યા) રૂપ આદિ ગુણો અનિત્ય છે

ભાવાર્થ—જળ આદિ અવયવિ દ્રવ્યોના રૂપાદિ ગુણો આશ્રયના નાશથી જ નાશ પામે છે, તેમાં વિરોધિગુણોના પ્રાકુર્ભાઈથી તેના ગુણો નાશ પામતા નથી. કારણ કે, જળાદિમાં સન્નતીય વિરોધિ રૂપાદિ ગુણો ઉત્પન્ન થતા જ નથી ॥ ૫ ॥

હવે પૃથ્વીમાં તેજના સંયોગથી ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે એ બતાવે છે.

કારણગુણપૂર્વકાઃ પૃથ્વીન્યાં પાકુઃ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ—(પૃથ્વીન્યામ્) પૃથ્વીમાં (પાકુઃ) તેજના સંયોગથી ઉત્પન્ન થનારા ગુણો (કારણગુણપૂર્વકાઃ) કારણના ગુણથી કાર્યમાં ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે

ભાવાર્થ—રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ આ ગુણો પ્રથમ તેજના સંયોગને લીધે કારણમાં જન્મે છે અને પછી એ ગુણો અવયવિદ્રવ્યમાં બીજા સન્નતીય ગુણોને ઉત્પન્ન કરે છે, એટલે કે, કારણગુણો અવયવિગુણોનું અસમ-વાયિકારણ છે.

રૂપનું ગ્રહણ કેવળ ચક્ષુથી જ થાય છે. નીલ, પીત, રક્ત આદિ ભેદોથી રૂપ છ પ્રકારનું છે. કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કે ઘટનું રૂપ અને ઘટ એક જ પદાર્થ છે. દ્રવ્ય અને રૂપ જુદાં નથી, પણ આ માનવું ઠીક નથી. જો રૂપ અને ઘટ એક જ દ્રવ્ય હોય તો રૂપ ઘટ: 'રૂપ ઘટ છે' એવો વાચ્યવહાર થવો જોઈએ અને 'ઘટનું રૂપ' આવો ભેદબોધી વ્યવહાર ન થવો જોઈએ. ચંદન ગંધ નથી પણ ચંદનમાં ગંધ છે એમ સૌ કોઈ સમજે છે અને તે પ્રમાણે વ્યવહાર પણ કરે છે. ગુણ અને દ્રવ્યનો ભેદ અને અભેદ બંને માનવા એ પણ ઠીક નથી. વિરુદ્ધ ભેદ અને અભેદ એક ઠેકાણે ન રહી શકે.

જો કોઈ કહે કે, સંયોગ અને સંયોગાભાવ બંને વિરોધી છે છતાં એક જ વૃક્ષરૂપ આશ્રયમાં બંને એક જ સમયમાં રહે છે. શાખાવચ્છેદથી કપિનો સંયોગ હોય છે અને મૂલાવચ્છેદથી કપિસંયોગનો અભાવ પણ હોય છે. આનો ઉત્તર એ છે કે બે અવ્યાપ્યવૃત્તિ હોય તો અવચ્છેદના ભેદથી એક જ અધિકરણમાં રહી શકે છે પ્રકૃતમાં તો ભેદ વ્યાપ્યવૃત્તિ છે માટે ત્યાં ભેદ હોય ત્યાં તેનો અભાવ ન હોય. ઘટમાં પટનો ભેદ છે પણ તેમાં પટના ભેદનો અભાવ નથી.

જળ અને તેજમાં શુક્લરૂપ જ છે બીજું કોઈ રૂપ તેમાં નથી. પટાદિમાં કોઈક ઠેકાણે ચિત્રરૂપ પણ માનવામાં આવે છે. કારણમાં ચિત્રરૂપ ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી કાર્યમાં પણ તેનાથી ચિત્રરૂપ ઉત્પન્ન થાય છે.

રૂપ આંખને વસ્તુનું પ્રત્યક્ષગ્ન કરાવવામાં સહાયકારિ છે. જે પદાર્થમાં રૂપ નથી તે પદાર્થનું આક્ષુપ પ્રત્યક્ષ થતું નથી. વિપયનું રૂપ, આલોકનું રૂપ અને ચક્ષુનું પોતાનું રૂપ આ ત્રણે રૂપો આક્ષુપ પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન કરવામાં મદદ કરે છે.

બાહ્ય પ્રકાશ ન હોય તો દ્રવ્યનું આક્ષુપ પ્રત્યક્ષ આંખ કરી શકતી નથી. આલોક એ તેજોદ્રવ્ય છે. એ દ્રવ્યમાં પણ જો રૂપ ન હોય તો દ્રવ્યનું પ્રત્યક્ષગ્ન થાય નહિ.

અંધકાર અને વાયુમાં રૂપના અભાવનું પ્રત્યક્ષ કરવામાં જો કે રૂપની જરૂર પડતી નથી છતાં ઉપર જે કહેવામાં આવ્યું છે તે ભાવાત્મક પદાર્થને માટે છે. અંધકાર તો તેજનો અભાવ છે અને વાયુમાં રૂપનો અભાવ છે, માટે ભાવાત્મક પદાર્થને લગતું જે કહેવામાં આવ્યું છે તે અભાવાત્મક પદાર્થને લાગુ ન પાડતું જોઈએ.

રસનું ગ્રહણ રસના દિવ્યથી થાય છે, ગંધનું ગ્રહણ ઘ્રાણ દિવ્યથી થાય છે અને રૂપનું ગ્રહણ દ્રષ્ટ દિવ્યથી થાય છે. રૂપનું પૃથ્વી, જળ, તેજ

અને વાયુ આ ચારેય દ્રવ્યોમાં રહે છે. સ્પર્શ પોતે ત્રણ પ્રકારનો છે. (૧) ઉષ્ણ (૨) ધીત (૩) અનુષ્ણાધીત.

પરમાણુઓમાં જ પાક થાય છે એવું માનનારાઓ પીયુષાકવાદી કહેવાય છે. 'પીયુ' એ નામ પરમાણુઓ માટે વપરાયેલું છે.

અવયવીમાં પાક થાય છે એવું માનનારાઓ પીઠરપાકવાદી કહેવાય છે. 'પીઠર' એ નામ અવયવિ દ્રવ્યને માટે વપરાયું છે. આ અને વાદીઓ વૈશેષિક શાસ્ત્રને માનનારાઓ છે.

અવયવિમાં નિબદ્ધ થયેલા પરમાણુઓ જ્યાં સુધી સ્વતંત્ર ન થાય ત્યાં સુધી તેમાં એક રૂપ નષ્ટ થઈ બીજું રૂપ ઉત્પન્ન થાય નહિ, માટે પાક એટલે તેજનો સંયોગ પરમાણુઓમાં થાય છે અને પછી તેમાં પૂર્વરૂપનું વિરોધી રૂપ ઉત્પન્ન થાય છે. આવું માનવું પીયુષાકવાદીઓનું છે.

તેજના પરમાણુઓ અવયવિદ્રવ્યમાં પણ દાખલ થઈ શકે છે તેથી અવયવિમાં પણ પાક થાય છે માટે અવયવિમાં રૂપ ફેરવાય છે. આવું માનવું 'પીઠરપાકવાદી'ઓનું છે. આ માન્યતા એટલા માટે ઠીક જણાતી નથી કે જેના અવયવો સ્થામ હોય તે અવયવિદ્રવ્ય લાલ કેમ હોઈ શકે ?

અમિના નોદન અને અભિષાતથી અવયવિ દ્રવ્યના આરંભક સંયોગનો વિરોધી વિભાગ ઉત્પન્ન થાય છે. એ વિભાગથી આરંભક સંયોગ નાશ પામે છે અને તેથી અવયવિ દ્રવ્ય પણ નાશ પામે છે. આરંભક સંયોગ એ અવયવિ દ્રવ્યનું અસમવાયિકારણ છે, માટે કારણના નાશથી અવયવિ દ્રવ્ય અવસ્ય નાશ પામે છે. પાક થઈ રહ્યા પછી અવયવો પાછા તે જ સ્થિતિમાં ગોઠવાય જાય છે. જેમ કોઈ વસ્તુ અમિના સંયોગથી કુલે છે અને એ સંયોગ નષ્ટ થયા પછી કુલેલી વસ્તુ પોતાની મૂળ સ્થિતિમાં આવે છે તેમ અવયવિ દ્રવ્યનું તેજના સંયોગને લીધે થાય છે. અમિના સંયોગને લીધે પરમાણુમાં રૂપ ફેરવાઈ અવયવિ દ્રવ્યને અસલની સ્થિતિમાં આવતાં અમુક જ ક્ષણો લાગે છે. કોઈ દસ ક્ષણ માને છે તો કોઈ અઘાર ક્ષણો માને છે. આ ક્ષણોને વિગતવાર જણવા ધ્વજીનારે સંસ્કૃતમાં ભાષ્યો જેવાં. અહીં ત્રંચવિસ્તર અને નીરસતાને લીધે એ વિષય ચર્ચામાં આવ્યો નથી. ॥ ૬ ॥

પાયિંચ પરમાણુઓમાં જે રૂપ ઉત્પન્ન થાય છે તેનું અસમવાયિ કારણ અમિ-અયોગ છે. એ બાબત આ નિમ્ન સત્રમાં જણાવે છે.

एकद्रव्यत्वात् ॥ ७ ॥

પદાથ'—(एकद्रव्यत्वात्) રૂપ એક જ દ્રવ્યનો આશય કરીને રહેવું હોવાથી.

ભાવાર્થ—સંયોગ જેમ જે દ્રવ્યનો આશ્રય કરીને રહે છે, તેમ રૂપ જે દ્રવ્યોનો આશ્રય કરીને રહેતું નથી, એ તો માત્ર એક જ દ્રવ્યમાં પર્યાવસન થાય છે. હવે પરમાણુ એ નિરવયવ દ્રવ્ય છે માટે અવયવમાંથી પરમાણુમાં રૂપ આવે નહિ, તેથી પરમાણુ સાથે થયેલા તેજના સંયોગને લીધે જ પરમાણુમાં રૂપ ઉત્પન્ન થયું છે એમ જ માનવું જોઈએ. આ કારણને લીધે પરમાણુમાં ઉત્પન્ન થયેલા રૂપનું અસમવાયિકારણ તેજનો સંયોગ છે.

જો કોઈ શંકા કરે કે, વાયુના સંયોગને લીધે પરમાણુમાં રૂપ કેમ ઉત્પન્ન ન થયું હોય ? આનો ઉત્તર એ છે કે જો વાયુના સંયોગને લીધે રૂપ ફેરવાતું હોય તો કુંભારને ભટ્ટી કરવી જ ન પડે. રૂપની ફેરબદલી તો તેજના સંયોગને લીધે જ થાય છે. કોઈને સૂર્યના તેજના સંયોગની જરૂર પડે છે તો કોઈને અગ્નિના સંયોગની જરૂર પડે છે એ જુદી વાત છે. સૂર્ય અને અગ્નિ એ બંને તેજોદ્રવ્ય જ છે, ભલે પછી એનાં કાર્ય જુદાં જુદાં હોય.

વાયુના સંયોગને લીધે તો દ્રવ્યમાં શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે એટલે વાયુના સંયોગને શબ્દનું નિમિત્ત કારણ માનવામાં આવ્યું છે. અહીં જો કોઈ શંકા કરે કે, જળમાં અગ્નિસંયોગ કરવામાં આવે છે છતાં તેમાં કેમ રૂપ ફેરવાતું નથી ? આનો ઉત્તર આગળ આપી દીધો છે છતાં અહીં ફરીથી ઉત્તર આપવામાં આવે છે કે તેજના સંયોગથી પૃથ્વીમાં જ રૂપો બદલાયાં કરે છે ખીન્ન દ્રવ્યોમાં નહિ. વસ્તુનો સ્વભાવ આનો કેમ ? એનો ઉત્તર જ ન હોય સકે ? ॥ ૭ ॥

હવે પરિમાણના રૂપ ગ્રહણની પરીક્ષા કરે છે.

अणोर्महतश्चोपलब्ध्यनुपलब्धी नित्ये व्याख्याते ॥ ૮ ॥

પદાર્થ—(अणोः महतः च) અણુપરિમાણવાળા અને મહત્પરિમાણવાળાનું (उपलब्ध्यनुपलब्धी) પ્રત્યક્ષગ્ન અને અપ્રત્યક્ષગ્નની (नित्ये) પરમાણુઓને નિત્ય પ્રતિપાદન કરનાર એવા અધ્યાયમાં (व्याख्याते) વ્યાખ્યા કરી છે.

ભાવાર્થ—જો દ્રવ્યમાં અણુ પરિમાણ છે તેનું પ્રત્યક્ષગ્ન થતું નથી અને જો દ્રવ્યમાં મહત્ પરિમાણ છે (તથા ઉદ્ભૂત રૂપ છે) તેનું પ્રત્યક્ષ થાય છે, એટલે કે અણુ પરિમાણની ઉપલબ્ધિ—(પ્રત્યક્ષગ્ન) થતી નથી અને મહત્ પરિમાણની ઉપલબ્ધિ થાય છે. આ સૂત્રમાં અનુપલબ્ધિનો સંબંધ અણુ સાથે અને ઉપલબ્ધિનો સંબંધ મહત્ની સાથે જોડવાનો છે એ અર્થક્રમથી સમજવું જોઈએ. જેન મહ્યાનિસમ્બન્ધો દૂરસ્વસ્વાપિ तस्य सः જેનો જેની સાથે સંબંધ હોય તે બંને પદો દૂર દૂર પડ્યાં હોય તો પણ તે સંબંધ નષ્ટ થતો નથી, માટે

કર્મોપકારાદિ, મહત્ત્વ ક્રમભાવ એ પ્રમાણે સમજાવું જોએ. સ્વર્ગના નવ દરજ્જા પ્રેક્ષા કરીએ થોડા આ દેશ જે જેન થા ૨૫૦ ની ઘણ પ્રત્યક્ષદર્શનો વિષય થાય છે તેન મહત્ત્વ પરિમાણ પણ પ્રત્યક્ષદર્શનો વિષય થાય છે પરમાત્મ દ્રવ્ય ઉપર પણ આપરિમાણ દોષ છે કારણ પણ દ્રવ્ય પરિમાણ મરનું દોષ છે એ નહિ. દ્રવ્યના પ્રત્યક્ષમાં ઉદ્ભવનાર અને મહત્ત્વ પરિમાણ ન જાને કારણ છે એ જાનના કંઈક મધુ છે. જે જેના પરિમાણરૂઢ કરીને દ્રવ્યથી અતિ નથી માનતા તેઓ પ્રાપ્તિમા છે

મનસ્વાદ રાગભાવદુઃખમ્ ગરિમમ્ નામ, મોટું એ ॥ વ્યવહારનું અવાધારનું કાન્ત પરિમાણ છે

પરિમાણ ચાર પ્રકારનાં છે (૧) મહત્ત્વ (૨) અણુત્વ (૩) દીર્ઘત્વ અને (૪) દ્રસ્યતા પરમમહત્ત્વ અને પરમદીર્ઘત્વ પરિમાણ વિષુ એટલે વ્યાપક દ્રવ્ય ઉપર દોષ છે અને પરમ અણુત્વ તથા પરમ દ્રસ્યત્વ પરમાણુત્વ ઉપર દોષ છે આ બે રાજ્યો જે પરિમાણ દોષ છે તે મધ્યમ પરિમાણ કહેવાય છે જેટલાક રિદાનો દ્રસ્યત્વ અને દીર્ઘત્વને પરિમાણ તરીકે સ્વીકારતા નથી, કાગુર અને મહત્ત્વ મા જ એનો સમાવેશ મધ્યમ છે જે દ્રસ્યત્વ અને દીર્ઘત્વને અનગ પરિમાણ માનવામાં આવે તો વર્ગ્યત્વ, ત્રિગોણત્વ અને ચતુષ્કોણત્વ આદિને અતગ પરિમાણ સા માટે ન માનવા એવો એમનો આશય છે. ॥ ૮ ॥

હવે પરિમાણના કારણો બતાવે છે

કારણમહુત્વાથ ॥ ૯ ॥

પ્રકાશ—(૪) અને (કારણમહુત્વાથ) કારણના બદલને લીધે અણુકર્મા મહત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે

સાધાર્થ—આ સૂત્રમાં જોતા પ્રયોગ મહત્ત્વ અને પ્રચારને સૂચવે છે તથા દ્વાયકથી એક અણુકર્મ અને છે હવે દ્વાયકમાં મહત્ત્વ પરિમાણ નથી તો અણુકર્મા મહત્ત્વપરિમાણ કયાથી આવ્યું? કારણના ગુણો જ કાર્યોમાં ગુણોને ઉત્પન્ન કરે છે એવું વૈજ્ઞેયિક શાસ્ત્રને માનનારાઓનું મત્ત્વ્ય છે એ સકારો ઉત્તર આ સૂત્રમાં આપવામાં આવ્યા છે કે અણુકર્મા જે મહત્ત્વ પરિમાણ ઉત્પન્ન થયું તે કારણના રહેલી બદલ સમ્પ્રાપ્તિ ઉત્પન્ન થયું છે જે કરતા વધારે સમ્પ્રાપ્તિ 'બદ્ધ' કહેવાય છે તથા દ્વાયક છે એટલે એમાં બદલ છે અને એ બદલને જ 'અણુકર્મ'માં મહત્ત્વ પરિમાણને ઉત્પન્ન કર્યું છે. અણુ પરિમાણ મહત્ત્વ પરિમાણને

જન્માવી શકે નહિ. અણુ પરિમાણ તો અણુતર અને અણુતમ જ પરિમાણ જન્માવે છે માટે અણુક ઉપર રહેલા પ્રાથમિક મહત્વને જન્માવનાર કારણગત બહુત્વ સંખ્યા જ છે. ‘દ્વ્યણુક’ માં પણ પરમાણુદ્વયગત દ્વિત્વ સંખ્યાએ જ અણુત્વ પરિમાણ જન્માવ્યું છે. બે તંતુમાંથી બનેલા પટમાં જે મહત્વ પરિમાણ ઉત્પન્ન થાય છે તેને તો કારણસ્વરૂપ બે તંતુમાં રહેલા મહત્વે જ ઉત્પન્ન કર્યું છે. કારણગત મહત્વ કાર્યગત મહત્વને ઉત્પન્ન કરે એ તો ન્યાયસિદ્ધ વાત છે. બે રૂના પોલમાંથી એક મોટો રૂનો પોલ થયો હોય અને તેમાં જે મહત્વ પરિમાણ વિશેષરૂપમાં જણાય છે તેનું કારણ ‘પ્રચય’ છે. પ્રચય એટલે કારણગત સિધ્ધિ સંયોગ. રૂના પોલના અવયવોના પરસ્પર જે સંયોગ હોય છે તે બધા સિધ્ધિ હોય છે, કાષ્ઠ અને પાપાણના અવયવોના જેવા ઘન હોતા નથી. ‘પ્રચય’ પણ મહત્વ પરિમાણનું અસમવાયિકારણ હોય છે. ત્યાં પ્રચયથી કાર્યમાં મહત્વપરિમાણ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાં કારણગત મહત્વપરિમાણ તેનું કારણ માનવામાં આવતું નથી, એ તો માત્ર અપ્રયોગક જ રહે છે. ઉક્ત સ્થળે પરિમાણનો ઉત્કર્ષ કરનાર તો ‘પ્રચય’ નામના સંયોગો જ છે.

પરમાણુ અને મન ઉપર જે અણુપરિમાણ છે તે નિત્ય છે અને તેને “પારિમાણ્ય” પણ કહે છે, નિત્ય પરમાણુબદ્ધ તત્વારિમાણ્યમ્ આ પ્રમાણે પ્રશસ્તપાઠ લાખ્યમાં પણ ઉલ્લેખ છે. ॥ ૬ ॥

હવે અણુ પરિમાણનું વ્યુત્પાદન કરે છે.

અતો વિપરીત મણુ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ—(અત.) આ મહત્વપરિમાણથી જે (વિપરીતમ્) વિપરીત છે તે (અણુ) અણુપરિમાણ છે.

ભાવાર્થ—મહત્વપરિમાણથી જે વિપરીત છે તે અણુપરિમાણ છે. વિપરીતતા આ પ્રમાણે છે. = અણુ પરિમાણવાળું દ્રવ્ય લૌકિક પ્રત્યક્ષનો વિષય થતું નથી. બે કરતાં વધારે કારણથી એની ઉત્પત્તિ નથી; જેમકે—પરમાણુ અને દ્વ્યણુક દ્રવ્ય અને તેનું અણુ પરિમાણ લોકોને પ્રત્યક્ષ નથી. પરમાણુ નિત્ય હોવાથી તેનું અણુ પરિમાણ નિત્ય છે. દ્વ્યણુક ઉપર રહેતું પરિમાણ કારણગત દ્વિત્વ સંખ્યાથી ઉત્પન્ન થાય છે. દ્વિત્વ સંખ્યા અપેક્ષા શુદ્ધિથી જન્ય હોય છે અને તે ઠેકાણે ધૃશ્વરીય અપેક્ષા શુદ્ધિ હોય છે અથવા યોગીની અપેક્ષા શુદ્ધિ માનવી જોડાએ. અપેક્ષા શુદ્ધિ અનિત્ય હોવાથી દ્વ્યણુકગત અણુ પરિમાણ પણ અનિત્ય માનવું રહ્યું. પરમાણુ ઉપર રહેતું અણુ પરિમાણ અપેક્ષાશુદ્ધિથી જન્ય નથી, તે તો અનાદિ અને સ્વાભાવિક છે, કારણ કે પરમાણુ નિત્ય છે. મહત્વ

પરિમાણ તો કારણગત મહત્વ સંખ્યામાંથી, કાર્ધ ઠેકાણે પ્રચયમાંથી અને કાર્ધ ઠેકાણે મહત્પરિમાણથી પણ મહત્પરિમાણ જન્મે છે. અણુપરિમાણમાં આ સ્થિતિ નથી, માટે મહત્ પરિમાણ કરતાં અણુપરિમાણ વિપરીત છે. ॥ ૧૦ ॥

હવે ગૌણ અણુપરિમાણ ક્યાં ક્યાં છે તે જાણવે છે.

અણુમહદિતિ તસ્મિન્ વિશેષભાવાદ્ વિશેષાભાવાच्च ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ—(અણુ) અણુ (મહત્) મહત્ (રૂપિ) ધર્ત્વાદિ વ્યવહારથી (તસ્મિન્) મિશ્ર આદિ રૂપમાં મહત્પરિમાણ વાસ્તવિક છે (વિશેષભાવાત્) મહત્પરિમાણનું કારણ તેમાં હોવાથી, અને અણુ વ્યવહાર ભાક્ત છે (વિશેષાભાવાત્) અણુ પરિમાણના કારણનો મિશ્રવાદિ રૂપમાં અભાવ હોવાથી.

ભાવાર્થ—કુવલય, આમલક આદિ જે પ્રત્યક્ષ રૂપ આદિ પદાર્થો છે તેમાં અમુક રૂપ આદિ કરતાં અમુક રૂપ આદિ મહત્-મ્હોટું છે. આ મહત્ પરિમાણ રૂપાદિમાં વાસ્તવિક છે કારણ કે, મહત્તાં કારણો વિષમભાવ હોય છે, કારણગત મહત્વથી અથવા પ્રચયથી મહત્વ ઉત્પન્ન થયું તેમાં અનુભવવામાં આવે છે, પણ મિશ્ર કરતાં આમલક (આમળું) અણુ છે, અહીં અણુત્વ પરિમાણનો વ્યવહાર માત્ર છે, અણુત્વ તો ત્યાં ખરી રીતે નથી, માટે અણુત્વ વ્યવહાર પણ ગૌણ છે. અણુપરિમાણ રૂપ આદિ ઉપર ન હોવાનું કારણ એ છે કે, અણુપરિમાણ દિત્વસંખ્યામાંથી જન્મે છે, જ્યારે રૂપાદિમાં જે અણુત્વ માનવામાં આવે છે તે દિત્વ સંખ્યાથી જન્મેલું નથી. ત્યાં તો અમુક મ્હોટા કરતાં આ ન્હોતું છે એટલે માત્ર કોઈકની અપેક્ષાએ અણુત્વનો વ્યવહાર કરવામાં આવે છે. અમુક મહત્વની અપેક્ષાએ અણુપરિમાણ માનવામાં આવે છે તે વાસ્તવિક ન કહેવાય જ્યાં કારણથી અણુત્વ પરિમાણ ઉત્પન્ન થાય તે જ અણુત્વ પરિમાણ વાસ્તવિક ગણાય; દ્વયલક ઉપર જન્મ અણુત્વ પરિમાણ વાસ્તવિક છે. ॥ ૧૧ ॥

પ્રત્યક્ષ પદાર્થ ઉપર અણુત્વ પરિમાણ ભાક્ત હોવાનું બીજું કારણ પણ મતાવે છે.

एककालत्वात् ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ—(एककालत्वात्) એક જ કાળમાં એક જ ઠેકાણે અણુત્વ અને મહત્વનો વ્યવહાર થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ—એક જ પ્રત્યક્ષ દ્રવ્ય પદાર્થ ઉપર અમુક અમુકની અપેક્ષાએ અણુત્વ અને મહત્વનો એકી સાથે વ્યવહાર થાય છે. આ વિરુદ્ધ જે પરિમાણો

એક પદાર્થ ઉપર એક સાર્થે એક કાળમાં હોઈ શકે નહિ. ઉદાહરણ-
સોપારી કરતાં મોસળી મ્હોટું છે અર્થાત મહત્ત્વ છે અને શ્રીફળ (નાળિયેર)
કરતાં તે (મોસળી) ન્હાતું છે. અહીં એક જ મોસળીમાં એક જ સમયમાં
અણુત્વ અને મહત્ત્વ બે વિરોધી પરિમાણનો વ્યવહાર બતાવે છે, જે તદ્દન
અસંભવિત છે. આ કારણથી એને ઠેકાણે અણુત્વ પરિમાણ ભાકત માનવું
જોઈએ અને વ્યવહાર પણ ભાકત (ગૌણ) માનવો જોઈએ. કારણ વગર
કાર્યની ઉત્પત્તિ થઈ શકે જ નહિ, 'કારણ વગર' જ્યાં કાર્ય બતાવાતું હોય ત્યાં
તે કાર્ય ગૌણ છે એમ માનવું એ સ્વાભાવિક છે. ॥ ૧૨ ॥

મોસળી આદિ ફળમાં મહત્ત્વ પરિમાણ વાસ્તવિક છે અને તેનો વ્યવહાર
પણ વાસ્તવિક છે તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

દૃષ્ટાન્તાચ્ચ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ—(ચ) કારણના સમુચ્ચયને કહે છે. (દૃષ્ટાન્તાત) મહત્ત્વ પરિમાણની
સત્યતાનું દૃષ્ટાન્ત પણ મળી આવે છે.

ભાવાર્થ—મોસળી આદિ ફળમાં મહત્ત્વ પરિમાણ વાસ્તવિક હોવામાં
દૃષ્ટાન્ત પણ છે. જેમકે:—કપડું શુક્લ (સફેદ) છે. 'સ' એ શુક્લતર (વધારે
સફેદ) છે અને સ્ફટિક શુક્લતમ (સૌથી વધારે સફેદ) છે. આ તારતમ્ય વાસ્તવિક
છે. તેમજ અમુક મોસળી આદિ ફળ મહત્ત્વ છે તેના કરતાં બીજું મહત્ત્વ છે
અને તેઓ બે કરતાં ત્રીજું તો મહત્તમ છે. આ ઠેકાણે મહત્ત્વ પરિમાણનું
તારતમ્ય વાસ્તવિક છે. પરિમાણના ઉત્કર્ષ, 'વગર દ્રવ્ય વધારે મ્હોટું' અને સૌથી
મ્હોટું. આ પ્રમાણે દ્રવ્યગત ઉત્કર્ષનો વ્યવહાર થઈ શકે નહિ, માટે પરિમાણમાં
તારતમ્ય સ્વીકારવું જોઈએ. ॥ ૧૩ ॥

અણુ પરિમાણ ઉપર અણુત્વ પરિમાણનો, મહત્ત્વ પરિમાણ ઉપર મહત્ત્વ
પરિમાણનો વ્યવહાર થાય છે તે ઉપરથી શું એમ સમજવું કે અણુપરિમાણ
ઉપર કોઈ બીજું અણુપરિમાણ છે અને મહત્ત્વપરિમાણ ઉપર કોઈ બીજું
મહત્ત્વ પરિમાણ છે? આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ નીચેના સૂત્રમાં છે.

અણુત્વમહત્ત્વયોરણુત્વમહત્ત્વાભાવઃ કર્મણુયૈર્વ્યાખ્યાતઃ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ—(અણુત્વમહત્ત્વયોઃ) અણુપરિમાણ અને મહત્ત્વપરિમાણ ઉપર (અણુત્વ-
મહત્ત્વાભાવઃ) અણુત્વ અને મહત્ત્વરૂપ કોઈ બીજા પરિમાણનો અભાવ
(કર્મણુયૈર્) કર્મ અને શુલ્કથી (વ્યાખ્યાતઃ) વ્યાખ્યાત થાય છે.

ભાવાર્થ—જેમ ગુણ અને કર્મ ઉપર આકૃત્ય કે મહત્વપરિમાણ હોતુ નથી તેમ આકૃત્યપરિમાણ ઉપર કોઈ નીતુ અકૃત્ય પરિમાણ ! અને મહત્વપરિમાણ ! ઉપર કોઈ નીતુ મહત્વ પરિમાણ નથી કર્મ અને ગુણ મનને પોતામા કર્માન્તર અથવા ગુણાન્તરનો સમાવેશ કરતા નથી જો એક પરિમાણ ઉપર બીજુ પરિમાણ માનનામા આવે તો બીજા ઉપર નીતુ તો માટે નહિ ? અને એ પ્રમાણે માનનામા આવે તો અનવસ્થા દોર ઉભો થાય માટે આપુ પરિમાણ ઉપર જો અપુત્ય વ્યવહાર અને મહત્વપરિમાણ ઉપર મહત્વ વ્યવહાર થતો હોય તો તે ગોપ છે એમ સ્વીકારવું જોઈએ જેમ રૂપમા કોઈ બીજું રૂપ નથી તેમ પરિમાણમા કોઈ બીજુ પરિમાણ નથી. ॥ ૧૪ ॥

કર્મભિ. કર્માણિ ગુણેષ્ચ ગુણા વ્યાખ્યાતાઃ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ—(કર્મભિ) કર્મોથી (કર્માણિ) કર્મો (ચ) અને (ગુણે) ગુણોથી (ગુણા) ગુણો (વ્યાખ્યાતા) વ્યાખ્યાત છે

ભાવાર્થ—કર્મ કર્મધાના નથી હોતા અને ગુણ ગુણધાના નથી હોતા, તેજ પ્રમાણે અણુત્વ અને મહત્વ પણ આકૃત્યધાના અને મહત્વધાના હોતા નથી ॥ ૧૫ ॥

જો કે મ્હોળા કર્મો, ન્હાના કર્મો, મ્હોળા ગુણો, ન્હાના ગુણો આરા રાખ્ધ-પ્રયોગો થાય છે અને તેથી કેટલાક લોકો માની જોમે છે કે કર્મમા ગુણ છે અને ગુણોમા પણ ગુણ છે આ માન્યતા પણ જૂનહરેની છે, એ આ સૂત્રથી સમજાવે છે

અણુત્વમહત્વાભ્યા કર્મગુણાશ્ચ વ્યાખ્યાતા ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ—(ચ) અને (અણુત્વમહત્વાભ્યામ્) અણુત્વ અને મહત્વથી (કર્મગુણા) કર્મ અને ગુણો (વ્યાખ્યાતા) વ્યાખ્યાત થાય છે

ભાવાર્થ—જેમ અણુત્વ અને મહત્વ આપૂત્યવાણુ અને મહત્વવાણુ નથી તેમ કર્મમા ગુણ નથી, તેમ કર્મ પણ નથી, ગુણમા પણ કર્મ કે ગુણ નથી મ્હોળા ગુણો, મ્હોળા કર્મો વગેરે જે પ્રયોગો થાય છે, તે જાકત અર્થાત્ ગૌણ સમજવા ॥ ૧૬ ॥

અપુત્ય અને મહત્વની જે પ્રક્રિયા બાધી છે તે દીર્ઘત્વ અને સૂચ્યને પણ લાગુ પડે છે, તે આ સૂત્રમા સમજાવે છે

પતેન દીર્ઘત્વદૂષ્ણત્વે વ્યાખ્યાતા ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ—(પતેન) આ લેખથી (દીર્ઘત્વદૂષ્ણત્વે) દીર્ઘત્વ અને સૂચ્ય પણ વ્યાખ્યાન થાય છે

ભાવાર્થ—હસ્તવ ઉપર કોઈ ખીલુ દ્રવ્યત્વ નથી અને દીર્ઘત્વ ઉપર કોઈ ખીલુ દીર્ઘત્વ નથી મહત્ત્વને ઉપન યનામાં જે કારણો આગળ બતાવ્યા છે તેજ કારણ દીર્ઘત્વને ઉત્પન્ન થવા માટે છે, અને અપૂર્વતા જે કારણો બતાવ્યા છે તેજ કારણો હસ્તવને ઉત્પન્ન થવા માટે છે બે અહીં કોઈ ત્રિકા કરે કે, કારણ જ્યારે બન્નેના એક જ છે તો કાર્યમાં કયાથી ભેદ આવ્યો ? આ મદાન છે અને આ દીર્ઘ છે આ કાર્યભેદનો વ્યવહાર કાચ્છ નમર ન થવો જોઈએ આનો ઉત્તર એ છે કે, અગ્નિનો સંયોગ એક જ હોય છે છતાં તેનાથી ગુણો જુદા જુદા ઉત્પન્ન થાય છે આમાં તે તે ગુણોના પ્રાગભાવો સહકારી કારણ માનનામાં આવે છે, તેમ અહીં પણ પ્રાગભાવને લીધે મહત્ત્વ અને દીર્ઘત્વ, અહત્ત્વ અને હસ્તવ ઉત્પન્ન થાય છે એમ માનવું જોઈએ મહત્ત્વના કારણ સાથે દીર્ઘત્વનો પ્રાગભાવ હોય તો દીર્ઘત્વ ઉત્પન્ન થાય છે, અને મહત્ત્વનો પ્રાગભાવ હોય તો મહત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે એ જ પ્રમાણે અહત્ત્વ અને હસ્તવમાં પણ સમજવું જ્યાં મહત્ત્વ છે ત્યાં દીર્ઘત્વ છે, જ્યાં અહત્ત્વ છે ત્યાં હસ્તવ છે અને જ્યાં પરમ અહત્ત્વ છે ત્યાં નિત્ય હસ્તવ છે, એવો પણ અતિદેશનો અર્થ છે । ૧૭ ॥

અનિત્યેઽનિત્યમ્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ—(અનિત્યે) અનિત્ય દ્રવ્યમાં (અનિત્યમ્) એ ચારે ય પરિભાણો અનિત્ય છે

ભાવાર્થ—જે અનિત્ય દ્રવ્યો છે ત્યાં મહત્ત્વ, દીર્ઘત્વ, અપૂર્વ અને હસ્તવ પણ અનિત્ય છે અવયવિતા થોડા અન્યથો નાશ પામ્યા હોય તો પણ અતિમ અવયવી નાશ પામેલો જ માનવો જોઈએ ધારે કે ૧૦ વારવું કાપડ છે, અને તેમાંથી એક વાર ફાડી નાખ્યું હોય તો તે ૯ વારનો ટુકડો જુદો જ અવયવી સમજવો જોઈએ આ તે જ અન્યથી છે, એ તો બહુ અશભા સાદૃશ્યને લીધે થાય છે બાકી રહેના નવ વારના ટુકડામાં ૨૫ ક્ષેત્ર તે જ છે પહોળાઈ પણ તે જ છે ઇત્યાદિ કારણોને લીધે આ તે જ ૧૦ વારના કાપડનો અન્યથી છે એવી ભ્રમપૂર્ણ માન્યતા હોય છે આશ્રયના નિનાશથી આશ્રયી નાશ પામવો જ જોઈએ થોડો પણ ખરી રીતે તો સમજે જ છે કે આ તે જ ૧૦ વાર કાપડનો અવયવી નથી જો નવ વાર કાપડનો ટુકડો દમ વાગે તો અન્યથી છે એવી સાચી માન્યતા હોય તો ગ્રાહક ૧૦ વારને બદલે ૯ વાર લઈ સતોત માનત પણ એ પ્રમાણે સતોત થતો નથી માટે થોડા ઘણા અવયવોના નાશને લીધે મૂળ અન્યથી પણ નાશ પામે છે, એમ માનવું જ રહ્યું ॥ ૧૮ ॥

પાથિ'વ પરમાણુમા જેમ રૂપ અનિત્ય માનવામા આવે છે તેમ પરમાણુમા
પણ અણુ પરિમાણ અનિત્ય માનવામા આવે તો શી હરકત ?
ઉત્તર—

નિત્યે નિત્યમ્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ—(નિત્યે) આકાશ આદિ અને પરમાણુઓમા પરિમાણ (નિત્યમ્) નિત્ય છે

ભાવાર્થ—આકાશમા રૂપદનો વિરોધી શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે માટે
નિત્ય આકાશમા રૂપદ ઉત્પન્ન થાય છે, પણ નિત્ય આકાશ ઉપર વિરોધી
ગ્રાહ બીજી પરિમાણ ઉત્પન્ન થતું થી માટે નિત્યઆકાશગત પરિમાણ પણ
નિત્ય છે એજ પ્રમાણે પરમાણુમા પણ વિરોધી પરિમાણ ઉત્પન્ન થતું ન હોવાથી
પરમાણુગત પરિમાણ પણ નિત્ય છે ॥ ૧૯ ॥

૫ માણુના પરિમાણનું બીજી નામ પણ છે અને એ નામનો વ્યવહાર
વૈશેષિક શાસ્ત્રમા જ માથ છે એ નામ બતાવે છે

નિત્ય પરિમણ્ડલમ્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ—(નિત્યમ્) પરમાણુગત જે નિત્ય પરિમાણ છે તેનું બીજી નામ
(પરિમણ્ડલમ્) પરિમણ છે

ભાવાર્થ—પરમાણુ ઉપર રહેતું નિત્ય અણુપરિમાણ 'પરિમણ' છે
અને પરિમ ને જ પારિમ ત્ય કહેનામા આવે છે પ્રચરતપાદ ભાષ્યમા કહ્યું
છે કે 'સચ્ચન પરિમણ્ડલ્ય દિવ્ય પારિમણ્ય પરિમાણ સિવાય મીઝ પરિમાણો
આરભક હોય છે પારિમા ત્ય ગ્રાહ પણ પરિમાણનું કારણ બનતું નથી એવું
પ્રચરતદેવે તથા બીજા વૈશેષિક શાસ્ત્રને જાણનારાઓએ કહ્યું છે ॥ ૨૦ ॥

કુત્રાય આમણી, સમિષ, શેવડીનો સાઠો વગેરે ઉપર જે અણુપરિમાણનો
વ્યવહાર થાય છે તે અસત્ય છે કારણ કે તે પરિમાણ આપેલિક છે હવે જ્યારે
આ બધા અણુપરિમાણો અસત્ય છે ત્યારે અણુપરિમાણ સાચું છે એવું માનવામા
શું કર્મ પ્રમાણ છે? જેટલું પ્રત્યક્ષ અણુ પરિમાણ છે તે બધું જ આપેલિક હોવાથી
મિથ્યા જ માનવામા આવે છે તો પછી સત્ય અણુપરિમાણ ન હોતું જોઈએ આ
સકાના સમાધાન માટે નીચેનું સૂત્ર છે

અવિદ્યા ચ વિચ્છાલિન્નમ્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ—(અવિદ્યા) અવિદ્યા બેટને બ્રમ એ (વિચ્છાલિન્નમ્) સત્ય જ્ઞાનનું
અનુભાવક છે (ચ) જ

ભાવાર્થ—પ્રત્યક્ષ પદાર્થ ઉપર અણુપરિમાણ બધા જ મિથ્યા છે એ વાત ખરી છે અને જે મિથ્યા જ્ઞાન થાય છે તેનું મૂળ સત્ય જ્ઞાન જ હોય છે સચન યત્રમા પ્રમાર્પિત્વા મવતિ આયુ નૈયાયિકાનુ માનવુ છે જે સત્ય અણુપરિમાણ કયાય ન હોય તો મિથ્યા અણુપરિમાણનું જ્ઞાન પણ ન જ થવું જોઈએ, પણ જ્યારે મિથ્યા આણુ પરિમાણનું જ્ઞાન થાય છે તો કયાય પણ એ સત્ય હોવું જ જોઈએ એ સત્ય અણુપરિમાણ 'દ્વયલુક ઉપર છે અને ત્યાંજ અણુ પરિમાણનું જ્ઞાન સત્ય છે એનું આગળ કહેનામા આવ્યું છે અવિદ્યા એ વિદ્યાનું ત્રિગ છે એનું અન્યથાખ્યાતિને માનનાર વૈશેષિકાનું જ માનવું છે અનિર્નયનીય ખ્યાતિવાદી નીતિન વેદાન્તીઓ તો અવિદ્યાને અનાદિ જ માને છે અર્થાત્ એનું મૂળ સત્ય ઉપર નથી, પણ આની વિચિત્ર માન્યતાને માટે નીતિન વેદાન્તીઓ પામે ૧૬ વ્યાનહારિક પ્રમાણ નથી મહર્ષિ કહ્યાંનું માનવું છે કે, મિથ્યા અણુ પરિમાણના જ્ઞાનથી સત્ય અણુપરિમાણના જ્ઞાનનું અનુમાન કરવું જ જોઈએ ॥ ૨૧ ॥

આકાશ પરમણુત્વ દ્રવ્યવાત્—આકાશને પરિમાણ છે કારણ કે, તે દ્રવ્ય છે જે જે દ્રવ્ય હોય તેને કાઢને કોઈ પરિમાણ હોવું જ જોઈએ હવે આકાશ ઉપર આગળ બતાવેના ચાર જાતના પરિમાણોમાથી કઈ જાતનું પરિમાણ છે ? એનો નિર્ણય કરાવતું આ નિમ્ન સૂત્ર છે આકાશ સાથે આત્મા ઉપરનું પરિમાણ પણ સમાન ન્યાયથી બતાવ્યું છે

વિભવાન્મહાનાકાશસ્ત્યા ચાત્મા ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ—(વિમલાત્) વિભવ એટલે સર્વભૂત પદાર્થો સાથેના સયોગ, એટલે સર્વભૂતસયોગિત્વ આ વિભવ આકાશમા હોનાથી તે (મહાત્) આકાશ મહાત્ન છે એટલે પરમ મહત્ પરિમાણવાળું છે (ચ) અને (તથા) તે પ્રમાણે (ચાત્મા) આત્મા છે

ભાવાર્થ—આકાશનો સબંધ સર્વભૂત દ્રવ્યો સાથે છે માટે તેના ઉપર કૌંથી મ્હોટામા મ્હોટું પરિમાણ હોવું જોઈએ બધા ભૂત સાથે એનો સબંધ છે એમા કાણુ એ કે કે સર્વ કેકાણુ શબ્દ થાય છે અને શબ્દનો આધાર આકાશ જ છે માટે જ્યાં જ્યાં સૂક્ષ્મ કે મહાત્ન શબ્દ થતો હોય ત્યાં ત્યાં આકાશ હોવું જોઈએ મુમર્ષ અને કનકતા આદિમા જુદા જુદા આકાશો માનનામા કોઈ પ્રમાણ નથી આકાશનું અનુમાન પણ શબ્દથી થાય છે આ કારણથી આકાશ કાંઈ મ્હોટું છે એટલે વ્યાપક છે જે જે દ્રવ્ય સર્વભૂત સાથે સયોગ ધરાવે તે તથા જ દ્રવ્યો વ્યાપક છે એમ સમજવું આત્મા પણ વ્યાપક દ્રવ્ય જણાય છે કારણ કે એનો સબંધ પણ સર્વભૂત દ્રવ્યો સાથે છે

આ સર્વભૂત દ્રવ્ય સાથેનાં સંયોગ-આકાશમાં જેમ શબ્દ રૂપ દેતુથી માનવામાં આવે છે તેમ આત્મામાં પણ કાર્પર્ય દેતુથી માનવામાં આવે છે. જ્યાં જ્યાં કાર્પર્ય થતું હોય ત્યાં ત્યાં કૃતિ અર્થાત્ પ્રપત્ત હોવો જ નોઈએ અને પ્રપત્ત એ આત્માનો જ ગુણ છે માટે આત્મા પુણ ત્યાં છે એમ સ્વીકારવું નોઈએ, આ ઉપરથી આત્મા ઉપર પણ પરમ મહત્ત્વ પરિમાણ છે અને તેથી તે પરમાત્મા કહેવાય છે. આંતું સૂત્રકારનું તાત્પર્ય છે. પ્રાણના સંબંધને લીધે જીવાત્મા શરીરમાં જ સ્પર્શ જણાય છે. આત્મા જે સાધનોથી વિચારે છે અને જે સાધનોથી કાર્ય કરે છે તે બધાં જ શરીરમાં પ્રતિષ્ઠિત છે, તેથી પણ શરીરમાં જ એ વધારે સ્ફુટ જણાય છે. શરીર સિવાય અન્યન એને જ્ઞાન પણ થતું નથી. પરમાત્માને ઈદ્રિયો અને શરીર નથી કારણ કે, એને જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર નથી એ તો નિત્ય જ્ઞાનવાનું છે માટે એને વ્યાપક માનવામાં કોઈને શંકા થતી નથી. મહર્ષિ કથાદના શબ્દો તો આત્માને વ્યાપક જ જણાવે છે, માટે એમના મંતવ્યને ખોટી રીતે સમજાવવું એ અમને અયોગ્ય લાગે છે. જીવાત્મા અત્યંત સૂક્ષ્મ છે એવું માનવું બીજા વિદ્વાનોનું પણ છે, અને જીવાત્માને પરમ અણુ માનવાથી પણ વ્યવસ્થા થઈ શકે છે એવું તેમનું માનવું છે, માટે એ બન્ને વાદીઓની દલીલોના સૂક્ષ્મ નિચાર ગિદ્યાસુઓ કરે એવી અમારી સૂચના છે. આ દેકણે એનો ઉદ્દેશ કરી નિર્ણય કરવા મથવું એ અંધને વિસ્તર આપવા જેવું અમને જણાવાથી અહીં જ આ સંબંધમાં અટકી જવું યોગ્ય છે. પરમાત્મા એક છે અને જીવાત્માઓ અનેક છે. વિવિધ જ્ઞાન, ઈચ્છાઓ, સુખ અને દુઃખ આદિની વ્યવસ્થાથી જીવાત્મા 'નાના' એટલે અનેક છે એમ સામિત થાય છે. સંસારમાં કોઈ સુખી તો કોઈ દુઃખી છે. એ વ્યવસ્થા છે, જો એક જ આત્મા હોય તો આવી વ્યવસ્થા થઈ શકે નહિ.

ઉપનિષદમાં જીવાત્માને 'અણુ' એટલે સૂક્ષ્મ કહ્યો છે. એટલે કે જીવાત્મા ઉપર જે પરિમાણ છે તે અણુ પરિમાણ છે. પરમાત્મા વિશુ છે અને જીવાત્મા અણુ પરિમાણવાળો છે. જીવાત્માઓ અસંખ્ય છે અને પરમાત્મા એક છે. આના સંબંધમાં ઉપનિષદોનાં પ્રમાણો :—

અજ્ઞાતો રવિતુલ્યરૂપઃ સંકલ્પાદ્દ્વારસમન્વિતો યઃ ।

બુદ્ધેર્ગુણેનાત્મગુણેન ચૈવ ।

આરામભાત્રો હ્રવરોડપિ દદઃ ।

નાતામ્શતમાગસ્ય શતપાપરિકલ્પિતસ્ય ચ ।

ભાગો જીવઃ ॥ વિજ્ઞેયઃ સ જ્ઞાનન્ત્યાય કલ્પતે ॥

શ્વેતાશ્વસરોપનિપત્ । શ્ર. ૬ મંત્ર ૮-૯.

ભાવાર્થ—જીવાત્મા અંશુષ્ઠપરિભાણવાળો એટલે કે સૂક્ષ્મ છે. સૂચ્ય જેવો પ્રકાશવાળો છે. આત્મામાં જે પ્રકાશ છે તે જ્ઞાન છે.

જીવાત્મામાં સંકલ્પ અને અહંકાર છે. પરમાત્મા સિવાય શુદ્ધિશુભ્રથી યુક્ત અને પોતાના અલ્પપરિભાણથી બીજો આત્મા પણ છે, જે જીવાત્મા કહેવાય છે. વાળનો અમ્ર ભાગ હોય અને તેના સેંકડો ટુકડા કર્યા હોય તેમાંના એક ટુકડા જેવડો જીવાત્મા છે. એ જીવાત્મા જ આનન્દ એટલે મોક્ષ મેળવવાને શક્તિમાન થાય છે.

અજ્ઞાનમાનઃ પુરુષોડ્ન્ટરાત્મા સર્વા જનાનાં હૃદયે સંનિવિષ્ટઃ ।

શરીરની અંદર હૃદયમાં અંશુષ્ઠપરિભાણવાળો જીવાત્મા સંનિવિષ્ટ છે. અંશુષ્ઠમાત્ર એટલે અંશુષ્ઠ જેવડો નહિ, પણ સૂક્ષ્મ અર્થ સમજાવે.

પુષ્પોડ્ણુરાત્મા ચેતસા વેદિતમ્યઃ

યસ્મિન્ પ્રાણઃ પચ્ચથા સંવિવેચ ॥ મુંડક ઉપનિ. ૧-૧.

જીવાત્મા અણુ છે, તેને શુદ્ધ ચિત્તથી ભણવો જોઈએ. એ જીવાત્માને લીધે જ શરીરમાં પાંચ પ્રકારના પ્રાણ, અપાન, સમાન, વ્યાન, અને ઉદાન નામના પાંચ વાયુઓ કામ કરી રહ્યા છે.

અજ્ઞાનમાનપુરુષો મધ્ય આત્મનિ તિષ્ઠતિ

ઈશાનો મૂતમન્વસ્ય ન તત્તો વિનુગ્મસતે । કઠઉપનિ. ૨-૧-૧૨.

શરીરમાં અંશુષ્ઠ પરિભાણવાળો સૂક્ષ્મ આત્મા વિદ્યમાન છે. તેજ પોતાનો ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળનો નિર્માતા છે; એટલે પોતાના ભૂતકાળનાં કર્મ અને ભવિષ્યકાળનાં કર્મનો નિર્માતા છે.

અજ્ઞાનમાત્ર પુરુષો જ્યોતિરિવાષ્મકઃ ।

ઈશાનો મૂતમન્વસ્ય સ સ્વાચ સ ડ ઘઃ ॥ કઠ. ઉપ. ૨-૧-૧૩.

અર્થ—ધૃમાદ્ર વચરની વ્યોતિ જેવો સૂક્ષ્મ પુરુષ-જીવાત્મા છે તે આજે પણ છે અને કાલે પણ રહેશે, એટલે કે તે નિત્ય છે.

ઋર્ષિ પ્રાણમુજયતિ અપાનં પ્રત્યગસ્યતિ ।

મધ્યે વામન્માલીનં વિથે દેવા ઉપાસતે ॥ કઠોપનિ. ૨-૨-૧.

અર્થ—પ્રાણ વાયુને જે ઉપર લે છે અને અપાન વાયુને નીચે ગતિ કરાવે છે તે જીવાત્મા છે. તે શરીરમાં વામન એટલે સૂક્ષ્મ રૂપે મોડા છે અને બધી ઇન્દ્રિયો એના પ્રયત્નથી પોત પોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે.

રહેવાન્તઃ સતીરે સૌમ્ય સ પુરુષઃ

યસ્મિન્નેતા પોઽય ક્ષ્મા પ્રમરન્તિ ॥ પ્રશ્નોપનિ ૨-૨.

હે સૌમ્ય, આ સતીરેના પુરુષ-આત્મા વિદ્યમાન છે જેને લીધે સોને કાળાઓ ખીણે છે.

આ પ્રમાણે બધાં ઉપનિષદો જ્ઞાતમાને સુદ્ધ મને છે અને પરમાત્માને વિશુદ્ધ-આપક માને છે આ સૂત્રનો અર્થ સમજતી વખતે આનાં પ્રમાણો ધ્યાનમાં રાખનાં. ॥ ૨૨ ॥

હવે મન ઉપર રહેલા પરિભ્રાણનો વિચાર કરે છે આકાશની માફક મનમાં પણ સ્પર્શ ન હોયથી તે પણ આકાશ પેઠે જ રિણુ છે આપુ કેટલાકનું માનવું છે તેનું નિરસન કરે છે અને મનનું પરિભ્રાણ આણુ છે એવું આ સૂત્રથી સિદ્ધ કરે છે.

તદમાવાવૃણુ મનઃ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ—(તદમાવાત્) તસ્ય વિભવસ્ય શ્રમાવાત્ સર્વમૂત્ સાધેતા સયોગ રૂપ નિભન પરિભ્રાણ મન ઉપર ન હોયથી (થણુ મન) મન આણુ છે

ભાવાર્થ—મન એક સાથે અથવા એક જ સમયમાં સર્વમૂત્ પદાર્થો સાથે સયોગ પામી શકતું નથી, માટે તે આણુ છે જો મનમાં વિશુદ્ધ માનવામાં આવે તો તેનો સર્વ ઈન્દ્રિયો સાથે એક જ સમયમાં સયોગ હોયથી એક કાળમાં જ અનેક યાત્રા ઉત્પન્ન થવા જોઈએ, પણ જ્ઞાન તો ક્રમથી જ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી મન વિશુ નથી એક જ કાળમાં એક જ વિષય સાથે મનનું હોતું અને અન્ય વિષયો સાથે ન હોતું એનું નામ વ્યાસ મ છે જો મન રિણુ હોય તો વ્યાસ મ અથવા એકાગ્રતા ન હોય શકે વિશુ દ્રવ્ય એક પદાર્થ સાથે જ સંલુકત રહે અને અન્ય સાથે ન રહે એ કેમ બને ?

મન મધ્યમ પરિભ્રાણાણુ પણ નથી, મધ્યમ પરિભ્રાણુરાણા બધા જ દ્રવ્યો અન્યત્રનાં અને અનિત્ય હોય છે, જ્યારે મન નિરત્યર અને નિત્ય ॥ માટે મન આણુ એટલે પરમસુદ્ધપરિભ્રાણાણુ છે મન દ્રવ્ય છે ખત્રા એ કોષપણ સ્ખલિત કે વિખલિત દ્રવ્યનું આરભક નથી એટલે કે મન કોષપણ કાર્યદ્રવ્યનું ઉપાદાન કારણ નથી જે દ્રવ્યમાં સ્પર્શ ન હોય તે કોષપણ કાર્યદ્રવ્યનું આરભક હોતું નથી, એવું ન્યાયસિદ્ધિનું મતલબ છે

ઉપનિષદોમાં વણે ઠેકાણે મનને ઉત્પત્તિનાળુ બતાવ્યું છે જેએકે—

અન્નમશિતં ત્રેગા વિધીયતે તસ્ય યઃ સ્થવિષ્ઠો ઘાતુસ્તત્ પુરીષં ભવતિ ।
યો મધ્યમસ્તન્માસં યોઽણિષ્ઠસ્તન્મનઃ ॥

છાન્દોગ્ય ઉપ. અ. ૬. ખં. ૬. ૪-૧

અર્થ—જે અન્ન ખાવામાં આવે છે, તેના ત્રણ પરિણામ થાય છે. જે સૂક્ષ્મતમ પરિણામ થાય છે, તે પુરીષ (વિદ્યા) છે. જે મધ્યમ પરિણામ છે તે માંસ છે અને જે સૌથી સૂક્ષ્મ પરિણામ છે તે મન છે.

મુક્ક ઉપનિષદમાં પણ લખ્યું છે કે:—

તપસા ચીયતે વ્રજ્ય તત્તોઽન્નમમિજાયતે ।

અન્નાત્પ્રાણો મનઃ સત્ત્વં લોકાઃ કર્મણ ચામૃતમ્ ॥

પરબ્રહ્મ પરમાત્માના પ્રયત્નથી કાર્ય બ્રહ્મરૂપ જગત્ બને છે. તેનાથી અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે, અન્નમાંથી પ્રાણ, મન, સત્ત્વ, લોક અને કર્મના રૂપસ્વરૂપ અમૃત બને છે.

—મુક્ક ઉપનિષદ ૧-૧-૮

આમાં સ્થળોમાં મનની ઉત્પત્તિ ગૌણ અથવા ઔપાધિક સમજવી.

વેદમાં મનને અનાદિ અને અનંત કહેવામાં આવ્યું છે જેમકે:—

યદપૂર્વં યત્તમન્તઃ પ્રજાના તન્મે મન. શિવસંકલ્પમસુ.

યત્પ્રજ્ઞાનમુત ચેતો ધૃતિશ્ચયઙ્ગ્યોતિરમૃતં પ્રજાસુ ॥

તન્મે મન. શિવસંકલ્પમસુ ॥

યજુર્વેદ અ. ૨૪.

આ મંત્રોમાં ‘અપૂર્વમ્’ શબ્દનો અર્થ અનાદિ અને અમૃતમ્ તેા અર્થ અવિનાશી થાય છે. ॥ ૨૩ ॥

હવે દિશાનું વ્યાપકત્વ બતાવે છે.

ગુણૈર્દિગ્વ્યાખ્યાતા ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ—(ગુણૈઃ) પરાપરપ્રત્યયરૂપ ગુણોથી (દિગ્) દિશા (વ્યાખ્યાતા) વ્યાખ્યાત થાય છે.

સાવાર્થ—સકલ ભૂમંડળમાં સર્વ ઠેકાણે પૂર્વ, પશ્ચિમ, પર અને અપર આદિ ગુણો ભોધક વ્યવહાર થાય છે. ન્યાં ન્યાં પર અપર આદિ વ્યવહાર થાય છે ત્યાં ત્યાં દિશા હોવી જ જોઈએ, માટે દિશા સર્વવ્યાપક છે. પરત્વ અને અપરત્વની ઉત્પત્તિમાં સંયુક્ત સંયોગોનું ભૂપરત્વ અને અદ્વિત્ય રહ્યું છે. એવા સંયોગોના ભૂપરત્વ અને અદ્વિત્યરત્વ વિષયની અપેક્ષા રાખનારી

દ્વિ એ પૂર્વ, પર અને અપર આદિમા નિમિત્તકારણ છે દ્વિ દિશાઓ છે એ ક્યન તો તે તે ઉપાધિને લીધે થાય છે માટે પૂર્વાદિ દિશાઓ તો ઉપાધિનિબંધન હોવાથી સાચી નથી, સાચી તો એક જ દિશા છે તે વ્યાપક અર્થાત્ વિદ્યુ છે ॥ ૨૪ ॥

હવે 'કાગ' રૂપ દ્રવ્યની પણ વ્યાપકતા સમજાવે છે

કારણે કાલ. ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ—(કારણ) ન્હાનુ, મોટા, કમથી, એકસાથે, જયદી, ધીમે વગેરેને જે જ્ઞાન મિલ્ય કરે છે, એ જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનાર જે દ્રવ્ય છે તેમા (કાલ) 'કાગ' એની સમાખ્યા છે

ભાવાર્થ—ભરત કરતા રામ મોટો છે, રામ કરતા ભરત ન્હાનો છે, કમથી તમે બધા અહીં આનો એકસાથે તમે આ મનેનુ ઉત્પાદણ કરો, આ બધા વ્યવહારોમા કાગ એ મુખ્ય વસ્તુ છે જે કાગ ન હોય તો અમુક કરતા અમુક ન્હાનો છે અથવા મોટો છે એ વ્યવહાર થઈ જ ન શકે, માટે ઉપર બતાવેના વ્યવહારો જે દ્રવ્યને લીધે થાય છે તે દ્રવ્યનુ નામ કાગ છે વગી એના વ્યવહારો સમસ્ત જૂમ જમા થાય છે માટે કાગ સર્વવ્યાપક છે એ પણ સિદ્ધ થાય છે કાગ ઉપર પરમમહત્વરૂપ પરિભાવનું હોય એ જ તેનુ વ્યાપકત્વ અથવા વિસ્તાર છે અમુક બાગક હમણા જન્મ્યુ ઈત્યાદિ પ્રતીતિના બગથી જન્મમાનનુ નિમિત્તકારણ કાગ છે એમ સમજાય છે

જે નિમિત્તકારણ હોય તે જન્મ્ય પદાર્થના સમગ્રાણિ અને અસમવાયિ કારણ પાસે જ હોય છે તેથી પણ કાગની વ્યાપકતા સિદ્ધ થાય છે જૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યનો વ્યવહાર સર્વન થાય છે તેથી પણ સમગ્રાય છે કે કાગ સર્વગત અઘાત વ્યાપક છે કારણ કે ઉક્તા ત્રણે વ્યવહારનુ કારણ કાગ જ છે

અથવા—

ક્ષણ લા, મુહૂર્ત પામ દિવસ, અહોરાત્ર, પક્ષ, માસ, ઋતુ, અયન અને વરસ ઈત્યાદિ વ્યવહારના કારણરૂપ દ્રવ્યનુ નામ કાગ છે, આની જાતનો વ્યવહાર સર્વત્ર થાય છે માટે કાગ વ્યાપક છે, અને તે એક જ છે ક્ષણ લા આદિ બધા જ જન્મ્યત્વ રૂપ ઉપાધિને લીધે બને છે, પરમાર્થ રીતે જોતા તો કાગ એક જ છે ગીતામા શ્રીકૃષ્ણે પોતાના વિગટ સ્વરૂપને માટે કાગ

શબ્દ વાપર્યો છે. કાષોડસિ લોકહ્યયત્ત્ પ્રવૃદ્ધઃ ઇત્યાદિ. એમાં તો કાવ્યદર્શિ છે. એવી દ્રષ્ટિ રૂપક આદિ અલંકારો વગર બની શકે નહિ. રૂપક આ અલંકારોથી બધાં અભેદ બતાવવામાં આવે છે તે બધા અભેદો આરોપિત અર્થાત અસત્ય હોય છે, માટે કાળ પરમાત્માથી ભિન્ન છે. આત્મા ચેતન છે, બધાને કાળ તો બડ પદાર્થ છે. ॥ ૨૫ ॥

इति वैशेषिकदर्शने गुर्जरभाषाभाष्ययुते सप्तमाध्यायस्य
प्रथममाह्निकम् ॥

॥ ओ३म् ॥

अथ सप्तमाध्यायस्य द्वितीय माह्निकम् ।

આ આદિકની રૂપઆતમા ‘એકત્વરૂપ સંખ્યા’ અને ‘એકપૃથકત્વ’ આ બે ગુણોની ખરીદાશ કરે છે ૩૫, ૨૬, ગદ્ય અને સ્પર્શ આ ગુણો કરતા ‘એકત્વ’ દાર્દ લુદો જ ગુણ છે તે આ પ્રથમ સૂત્રમા સમગ્રતે છે

રૂપરસ્માન્ધરૂપર્યાયતિરેકાદ્યર્થાન્તરમીકૃત્વમ્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ—(રૂપરસગન્ધસ્પર્શવ્યતિરેકાદ્ય) રૂપ, રસ, ગદ્ય અને સ્પર્શથી લુદુ પદ્ય દોનાથી (પદ્યત્વમ્) એકત્વ (અર્થાન્તરમ્) લુદો અર્થ છે

ભાવાર્થ—“એકો વટ ” ‘એક વડો’ આ બે શબ્દોથી જે જ્ઞાન થાય છે તે નિવિષ્ટ જ્ઞાન છે એટલે એ જ્ઞાનમા એક વિરોધ છે અને એક વિરોધ છે આ જ્ઞાનમા રૂપ આદિનું જ્ઞાન નથી, એ તો સ્પષ્ટ છે વટ એ તો વિરોધ પદાર્થ છે અને નિર્મેશ એકત્વ છે આ એકત્વ ઘટત્વ સામાન્ય રૂપ નથી, કારણ કે, જ્યાં ઘટત્વ નથી એના પદાર્થમા પણ એકત્વનું જ્ઞાન થાય છે જેમકે એક વટ, એક ગૃહમ્, એકા મરી, એકસરુ ઈત્યાદિ

જ્યાં રૂપ આદિ નથી ત્યાં પણ એકત્વની પ્રતીતિ થાય છે જેમકે— એક વાકાલ, એક વાલ અહીં આકાશ અને કાળમા રૂપ, રસ, ગદ્ય અને સ્પર્શ નથી છતાં તેમા એકત્વની પ્રતીતિ થાય છે, માટે રૂપાદિથી ‘એકત્વ’ લુદુ છે અને એ ગુણ છે અને ગુણોમા પણ એ સંખ્યા છે

ઘટાદિના સ્વરૂપનેજ ‘એકત્વ’ કહી શકાય નહિ, કારણ કે, જ્યાં ઘટનું સ્વરૂપ નથી એના વટ આદિમા પણ ‘એકત્વ’ની પ્રતીતિ થાય છે દ્રવ્યત્વરૂપ સામાન્ય પણ ‘એકત્વ’ નથી કારણ કે, ઘટો દ્રવ્યમ્ અથવા ઘટ્ય દ્રવ્યમ્ જોને ધરાવે દ્રવ્ય છે અથવા ધરાવે દ્રવ્ય છે એમ કહી શકાય પણ ઘટો એક અથવા વગ એક આમ કહી શકાય નહિ બે વાગે અથવા બધા ધા એક છે એમ કહી શકાય નહિ જેને ધાવો જોઈએ છે તે એક વડો મેગવી કૃતાઈ થઈ શકે નહિ આ કારણથી એકત્વ એ દ્રવ્યત્વ નથી આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે ‘એકત્વ’ એ લુદો જ સ્તુ છે વૈશેષિક સામ્યકાર તેને એક

જુદો જ શુદ્ધ માને છે આ શુદ્ધ નવે દ્રવ્યમા રહે છે, જેમકે - એકા પૃથ્વી, એકમ્ જલમ્, એક તેજ, એકા વાયુ, એક આમાસ, એક માત, એકા દિર્, એક આમા, એક મન ધતિ ॥ ૧ ॥

એકત્વ સંખ્યા સાથે એક પૃથક્ત્વ સમાન હોનાથી એની પણ સિદ્ધિ કરે છે

તથા પૃથક્ત્વમ્ ॥ ૨ ॥

પ્રમાથ—(તથા) તે પ્રમાણે (પૃથક્ત્વમ્) એક પૃથક્ત્વ પણ સિદ્ધ થાય ॥

ભાવાર્થ—અયમસ્માત્ પૃથક્ આ આનાથી અલગ છે આ અનગપણુ એટલે જ પૃથક્ત્વ પૃથક્ત્વમા અવધિની જરૂર હોય છે અવધિ વાચક શબ્દને પાચમી વિભક્તિ લાગે છે બે અને પૃથક્ત્વ ઉપર ઉપર જોતા એક લાગે છે, પણ બન્નેની પ્રતીતિઓ તપાસતા તે જુદા જુદા જ શુદ્ધો છે બેદમા હવમિદ ન અથવા પદ પડે ન. 'ધડો એ વસ્ત્ર નથી' આ પ્રતીતિ ભેદનુ અવગાહન કરે છે જ્યારે 'પદાત્ પદ પૃથક્' 'ધડાથી વસ્ત્ર અનગ છે' આ પ્રતીતિ પૃથક્ત્વનુ અવગાહન કરે છે બન્ને જાનોનો આકાર સ્પષ્ટ જુદો પડે છે જાન જુદુ પડ્યાતુ કારણ જાનના વિષયોની ભિન્નતા જ છે બેદવાગો અર્થ પૃથક્ હોય છે અને જેમા બેદ હોય છે ત્યા પૃથક્ત્વ પણ હોય છે માટે બે. અને પૃથક્ત્વ એક જ અર્થ છે આ મુક્તિ પણ બરાબર નથી ચષ્ટ પદ અહીં પદાત્ પદ પૃથક્ત્વી પેટે પાચમી વિભક્તિ જો એક હોય તો કેમ આનતી નથી? આ પ્રમાણે અન્વયોગ બેદથી પણ પૃથક્ત્વ અને બેદ બન્ને જુદા જુદા શુદ્ધો છે એમ સાબિત થાય છે દ્રવ્યત્વરૂપ સામાન્ય પણ પૃથક્ત્વ નથી, કારણ કે સામાન્યની સિદ્ધિમા અવધિની અપેક્ષા રહેતી નથી જ્યારે પૃથક્ત્વમા તો અવધિ હોય તો જ પૃથક્ત્વ સિદ્ધિમા આવી શકે નહીં તો નહિ આથી પૃથક્ત્વ એક જુદો શુદ્ધ છે ॥ ૨ ॥

'એકત્વ એક છે' 'સ્પર્શ કરતા પૃથક્ત્વ પૃથક્ છે' આ પ્રતીતિથી એમ જણાય છે કે એકત્વમા પણ એકત્વ સંખ્યા છે અને પૃથક્ત્વમા પણ પૃથક્ત્વ છે આ શકાનુ સમાધાન કરવા માટે આ નિમ્ન સૂત્ર છે

एकत्वैकपृथक्त्वयोरेकत्वैरुपपृथक्त्वाभावोऽस्तुत्वमहत्त्वाभ्या व्याख्यातः ॥ ૩ ॥

પ્રમાથ—(એકત્વૈકપૃથક્ત્વયો) એકત્વ અને એક પૃથક્ત્વમા (એકત્વૈકપૃથક્ત્વાભવો) એકત્વ અને એકપૃથક્ત્વનો અભાવ (અસ્તુત્વમહત્ત્વાભ્યા વ્યાખ્યાત) અસ્તુત્વ અને મહત્વથી વ્યાખ્યાત થાય છે

ભાવાર્થ—જેમ અણુ પરિમાણ ઉપર ખીલું અણુપરિમાણ નથી અને મહત્પરિમાણ ઉપર ખીલું મહત્પરિમાણ નથી તેમ એકત્વ ઉપર એકત્વ નથી અને એકપૃથક્ત્વ ઉપર ખીલું એકપૃથક્ત્વ નથી. ભાષામાં ‘એકત્વ એક છે’ એવા જે પ્રયોગો થાય છે તે તો ગૌણ છે. શુદ્ધોમાં શુદ્ધ હોતા નથી અને કર્મમાં કર્મ હોતું નથી. એકત્વ અને પૃથક્ત્વ એ બન્ને શુદ્ધ છે માટે તેમાં એકત્વ અને પૃથક્ત્વ નથી. ॥ ૩ ॥

દ્રવ્ય, શુદ્ધ અને કર્મ આ ત્રણેમાં એકત્વ વ્યવહાર સાધારણ જાણાય છે, જેમકે, ‘एकं द्रव्यम्, एको गुणः, एकं कर्म.’ એક દ્રવ્ય, એક ગુણ અને એક કર્મ. તો પછી દ્રવ્યમાં જ એકત્વ છે અને શુદ્ધ કર્મમાં નથી આમાં વિનિગમક શું છે અર્થાત્ એકત્વ પદાપાત બતાવનારી યુક્તિ કઇ છે? આનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં છે.

निःसंख्यत्वात् कर्मगुणानां सर्वैकत्वं न विद्यते ॥ ૪ ॥

પદાર્થ—(કર્મગુણનામ્) કર્મ અને શુદ્ધોમાં (નિ સંખ્યત્વાત્) સંખ્યા ન હોવાથી (સર્વૈકત્વત્) ત્રણેમાં અથવા શુદ્ધાદિ ૭ પદાર્થોમાં (એકત્વ ન વિદ્યતે) એકત્વ નથી.

ભાવાર્થ—શુદ્ધોમાં અને કર્મમાં સંખ્યા નથી અને સંખ્યા એ શુદ્ધ છે. જે શુદ્ધમાં શુદ્ધ માનવામાં આવે તો અનવસ્થા દોષ આવે છે. વળી રૂપે રૂપ એવી પ્રતીતિ પણ થતી નથી. કેવળ દ્રવ્યમાં જ શુદ્ધો હોય છે. દ્રવ્યમાં એકત્વ સમવાય સંબંધને લીધે ‘એકરૂપ’ ઈત્યાદિ પ્રતીતિ થાય છે પણ એ પ્રયોગ જ ભાક્ત હોવાથી એ શુદ્ધમાં સંખ્યાને સિદ્ધ કરી શકતો નથી. સંખ્યા એ દ્રવ્ય નથી, કર્મ નથી પણ શુદ્ધ છે એ આગળ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. ॥ ૪ ॥

ત્યારે ‘एकं रूपम्, एको रसः’ ઇત્યાદિ પ્રયોગ અને જ્ઞાન કેમ થાય છે?

ઉત્તર—

भ्रान्तं तत् ॥ ૫ ॥

પદાર્થ—(તત્) તે જ્ઞાન (ભ્રાન્તમ્) ભ્રમ છે.

ભાવાર્થ—શુદ્ધ અને કર્મમાં જે એકત્વજ્ઞાન થાય છે તે ભ્રમ છે અર્થાત્ ખૂલ છે, અને એ પ્રયોગ ભાક્ત છે. સ્વરૂપનો અભેદ હોવો એ જ ભાક્ત છે. ‘એક રસ, અહીં રસનું સ્વરૂપ જ અભિન્ન છે રસમાં એકત્વ જેવી કોઈ અલગ સંખ્યા નથી. સ્વરૂપનો અભેદ એ કોઈ એકત્વ સંખ્યા નથી. ॥ ૫ ॥

एकं द्रव्यम् आ वाक्य प्रयोगेन साकत (गौड) शा भाटे न मानवो ? अने तेनाથી જે જ્ઞાન થાય છે તેને બ્રમ તરીકે શા માટે ન માનવું ? આનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં આપવામાં આવ્યો છે.

एकत्वामावाद् भक्तिस्तु न विद्यते ॥ ६ ॥

પદાર્થ—(एकत्वामावाद्) પારમાર્થિક એકત્વ ન હોવાથી (भक्तिः) ગૌણતા (तु) પણ (न विद्यते) હોતી નથી.

સાવાર્થ—જો દ્રવ્યમાં પણ પારમાર્થિક એકત્વ ન માનવામાં આવે તો તેની ભક્તિ અર્થાત્ ગૌણતા પણ ન જ સંભવી શકે. જે વસ્તુ પ્રમાણ જોયર હોય તેની જ કોઈકે ઠેકાણે ભક્તિ હોઈ શકે, જે પ્રમાણનો વિષય જ નથી તેની તો મુખ્યતા કે ગૌણતા હોઈ જ ન શકે. પ્રમિતમારોમ્યતે નાપ્રમિતમ્ એવો અપ્રમાણિત સિદ્ધાંત છે. જે પદાર્થ અસત્ હોય તેની ખ્યાતિ થઈ શકે જ નહિ, જે પદાર્થ હોય તેની તો અન્યથાખ્યાતિ સંભવી શકે છે. શશયુગનો બ્રમ કોઈને થતો નથી કારણ કે શશયુગ અસત્ છે માટે તેની ખ્યાતિ થતી નથી. ચાંદી પારમાર્થિક છે, પ્રમિત છે તેથી કલ્પ ઇત્યાદિમાં કોઈકે વખતે ઇંદ્રિયના દોષ આદિને લીધે ચાંદીપણનો બ્રમ થાય છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ‘અસત્ખ્યાતિ’ નથી અને ‘અન્યથાખ્યાતિ’ છે. આ કારણને લીધે દ્રવ્યમાં એકત્વ પારમાર્થિક છે અને ગુણાદિમાં અપારમાર્થિક છે અને ગુણાદિને લગતો એવો વાક્ય-પ્રયોગ પણ સાકત અર્થાત્ ગૌણ છે. ॥ ૬ ॥

હવે કાર્ય અને કારણ એક જ છે તેમાં કસો જ ભેદ નથી, કારણ એ જ કાર્ય છે એવું જે માને છે તેઓની ચંકા દૂર કરવા માટે નીચેનું સૂત્ર છે. કાર્ય અને કારણમાં અભેદ માનનારાઓ કહે છે કે વસ્ત્રમાંથી એક એક કરી સૂતરનાં બધાં તાંતણાં ખેંચી લઈએ તો પછી વસ્ત્ર જેવી કોઈ વસ્તુ બાકી રહેતી નથી, માટે વસ્ત્ર એ સૂતર જ છે. ઘરમાંથી નળીયાં, લાકડું, ઈંદ, યુનો વગેરે અસત્ર અશ્રમ કરી નાંખીએ તો ઘર જેવી કોઈ વસ્તુ રહેતી નથી માટે કાર્ય કારણ રૂપે જ છે. ટુંકમાં કહીએ તો અવયવો કરતાં અવયવી કોઈ જુદા પદાર્થ નથી. આ સુદિતથી એમ પણ સિદ્ધ થાય છે કે, કાર્યમાં અને કારણમાં એકત્વ અને એકપૃથકત્વ છે. મહર્ષિ કમ્પાદ આ મતનું નિરસન કરે છે કે:—

कार्यकारणयोरेकत्वैकपृथक्त्वाभावा वैकत्वैकपृथक्त्वं न विद्यते ॥ ७ ॥

પદાર્થ—(દાર્પદારણ્યોઃ) કાર્ય અને કારણનું (પદ્ધતીચ્છેદ્યાત્વાભાવાત્) એકત્વ અને એક પૃથક્ત્વ ન હોવાથી (પદ્ધતીચ્છેદ્યાત્વં ન વિદ્યતે) એકત્વ એક પૃથક્ત્વ નથી.

ભાવાર્થ—કાર્ય અને કારણમાં એકત્વ નથી અને એક પૃથક્ત્વ જે નથી. કારણમાં એ છે કે કાર્ય અને કારણમાં અભેદ નથી કિંતુ ભેદ છે. ચતુરના તોતણા વસ્ત્રમાં ધણાં છે અને વસ્ત્ર તે એક જ છે, માટે એમ કહેવાય છે કે તન્નવઃ પટઃ બદૃત્વ અને એકત્વ એ બન્ને એક નથી. બીજી યુક્તિ એ છે કે જે કામ વસ્ત્ર કરે છે તે કામ કેવળ સત્તર કરી શકતું નથી. શરીર વસ્ત્રથી ઢંકાય છે, કેવળ સત્તરથી નહિ; પેરણ, કોટ વગેરે કાપડમાંથી બને છે કેવળ સત્તરમાંથી નહિ, જેને પાંચ વાર કાપડ જોઈતું હોય, તેને પાંચ વાર સત્તર આપી સતોળી શકાય નહિ. જો કાપડ અને સત્તર એક હોય તો આમ કેમ બને ? માટે અવયવો કરતાં અવયવી અને ગુણો કરતાં ગુણી ભિન્ન પદાર્થ છે. જુદી જુદી ઉપજામિષ્ટ ન થવાનું કારણ તો તે બન્નેનો સમવાય સબંધ છે. અથવા કારણ અને કાર્યમાં અત્યંત આશ્ચર્ય છે, સત્ અર્થાત્ વિષમાન કારણમાંથી અસત્ એટલે જે કાર્ય અત્યાર સુધી ન હોતું તે થયું, સત્માંથી અસત્તરી ઉત્પત્તિ, સત્ પ્રકૃતિમાંથી અસત્ (અત્યાર સુધી ન હતું તે) કાર્યમાં જન્મતરી ઉત્પત્તિ થઈ. આ માન્યતા પ્રમાણે કાર્ય અને કારણમાં એકત્વ નથી તેમ એક પૃથક્ત્વ પણ નથી એટલે કે, કાર્યમાં એકત્વ જુદું અને કારણમાં એકત્વ છે તે પણ જુદું. કાર્યમાં પૃથક્ત્વ છે તે જુદું અને કારણમાં પૃથક્ત્વ છે તે પણ જુદું. એકત્વ એ સંખ્યા નામનો ગુણ છે અને પૃથક્ત્વ એ અવધિગમ્ય ગુણ છે. આ હજો દરેક વ્યક્તિ હીઠ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. ॥ ૭ ॥

પત્તદનિત્પયોર્વ્યાક્યાતમ્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ—(પત્ત) ‘કારણગુણપૂર્વક કાર્યગુણ હોય છે’ એ નિયમ (અનિત્યયોઃ) અનિત્ય એકત્વ અને અનિત્ય એક પૃથક્ત્વ માટે (વ્યાખ્યાતમ્) વ્યાખ્યાત છે.

ભાવાર્થ—કાર્ય ઉપર રહેલું એકત્વ અનિત્ય છે અને કાર્ય ઉપર રહેલું એક પૃથક્ત્વ પણ અનિત્ય છે. અનિત્ય એકત્વ અને અનિત્ય એક પૃથક્ત્વ કારણના ગુણમાંથી જન્મે છે. આકાશ, કાળ, પરમાણુ, આત્મા વગેરે નિત્ય દ્રવ્ય ઉપર રહેલું એકત્વ નિત્ય છે અને એના ઉપર રહેલું એક પૃથક્ત્વ પણ નિત્ય છે.

દ્વિત્વ આદિ સંખ્યા અપેક્ષા શુદ્ધિથી જન્મે છે અને અપેક્ષા શુદ્ધિના નાશથી તે નાશ પણ પામે છે.

દ્વિત્વ આદિ સંખ્યા અનેક દ્રવ્યમાં રહે છે અર્થાત્ તે વ્યાસભ્યવૃત્તિ ગુણ છે. 'અનેકદ્રવ્યા દ્વિત્વાદિકા પરાર્થાન્તા' દ્વિત્વ સંખ્યાથી લઈ પરાર્થપર્યંત સંખ્યા અનેક દ્રવ્યાશ્રિત હોય છે. દ્વિપૃથક્ત્વ આદિ ગુણોનું સામાનાધિકરણય દ્વિત્વ આદિ સંખ્યા સાથે હોય છે. ॥ ૮ ॥

હવે સંયોગ નામના ગુણની પરીક્ષા કરે છે.

અન્યતરકર્મજઃ ઉભયકર્મજઃ સંયોગજઃ સંયોગઃ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ—(અન્યતરકર્મજઃ) એ દ્રવ્યમાંથી એક દ્રવ્યનિષ્ઠ કર્મમાંથી ઉત્પન્ન થનાર સંયોગ (ઉભયકર્મજઃ) બન્ને દ્રવ્યનિષ્ઠ કર્મથી ઉત્પન્ન થનાર સંયોગ (ચ) અને (સંયોગજઃ) સંયોગથી ઉત્પન્ન થનાર (સંયોગઃ) સંયોગ હોય છે.

ભાષાર્થ—સંયોગ એ દ્રવ્યને અવલંબીને રહ્યો હોય છે, માટે તે ગુણ પણ વ્યાસભ્યવૃત્તિ કહેવાય છે. ઉત્પત્તિની દૃષ્ટિએ સંયોગ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે. (૧) એ દ્રવ્યમાંથી એક જ દ્રવ્યના કર્મથી ઉત્પન્ન થનાર સંયોગ. જેમકે— સ્થાણુ સાથે પંખીનો જે સંયોગ થાય છે તે પશ્ચિમિષ્ઠ કર્મથી ઉત્પન્ન થાય છે. સ્થાણુ (ગ્રાનું કુંકું) સ્થિર દ્રવ્ય હોય છે. સ્થાણુ અને પક્ષી સંયોગનાં સમવાયિકારણ હોય છે અને પશ્ચિમત્ત કર્મ એ સંયોગનું નિમિત્ત કારણ છે. (૨) બન્ને દ્રવ્યનિષ્ઠ કર્મમાંથી ઉત્પન્ન થનાર સંયોગ. જેમકે એ મંત્ર કુરતી કરવા સામસામા દોડી અને બેગા થાય છે. બધી બન્ને મંત્રના ઘરીરમાં કર્મ હોય છે અને એ કર્મથી બન્ને મંત્રનાં ઘરીરોનો સંયોગ થાય છે, બધી બન્ને ઘરીરો સમવાયિકારણ છે અને કર્મ નિમિત્તકારણ હોય છે. (૩) સંયોગથી પણ સંયોગ ઉત્પન્ન થાય છે, જેમકે— આંગળી અને વૃક્ષના સંયોગથી હાથ અને વૃક્ષનો પણ સંયોગ ધર્મજ્ઞ થાય છે, કર્મ તે આંગળીમાં જ હોય છે. આંગળી અને તરુનો જે સંયોગ થયો તે અન્યતર કર્મજ્ઞ સંયોગ છે, અને એ સંયોગથી નિષ્કર્મ હાથ અને નિષ્કર્મ વૃક્ષ આ બન્નેનો સંયોગ થાય છે, માટે તે સંયોગજ સંયોગ કહેવાય છે.

સંયુક્ત પ્રતીતિ દોડી એ સંયોગ દોડામાં પ્રમાણ છે. નરપાના સંયોગથી અવયવિવ્યવસ્થા કાપ્ત જાય છે. અગિના સંયોગથી રૂપાદિ પાકજ ગુણરૂપ કાપ્ત જાય છે. પ્રમય=સિદ્ધિ સંયોગથી કાપ્તદ્રવ્યમાં પરિવ્રત્તરૂપ ગુણ રિષ્ટો પણ થાય છે. બેરી અને આકાશના સંયોગથી સ્પર્શરૂપ ગુણ પણ જન્મે છે. આ પ્રમાણે સંયોગથી દ્રવ્ય અને ગુણરૂપ કાપ્ત પણ જાય છે.

અપ્રાપ્તિપૂર્વિકા પ્રાપ્તિ સયોગ જે બે પદાર્થો પહેલા એક ખીજ સાથે બેલા ન હોય તેનું જેનું તેનું નામ સયોગ છે મૂર્ત દ્રવ્યનો (પરમાણુ અથવા મધ્યમ પરિમાણુના ધ્રુવનો) નિષ્કુ અર્થાત્ વ્યાપક દ્રવ્ય સાથે સયોગ થાય છે, અને તે કેવળ પરમાણુ અથવા મધ્યમ પરિમાણુના ધ્રુવના કર્મથી થતો હોવાથી અન્યતરકર્મજ સયોગ કહેવાય છે

બે વિશુ દ્રવ્યોનો સયોગ થતો નથી કારણ તે બે વિશુ દ્રવ્યો કદી નહીં બેલાના હતા જ નહિ, જેની અપ્રાપ્તિ નહિ તેની પ્રાપ્તિ પણ નહિ, અપ્રાપ્તિ પૂર્વક જ પ્રાપ્તિ હોય છે અને એનું નામ જ સયોગ છે

વળી નિષ્કુ દ્રવ્યોમાં ક્રિયા જ હોતી નથી તો બન્ને નિષ્ક્રિય વિશુ દ્રવ્યોનો સયોગ થઈ જ શી રીતે શકે? માટે વિશુદ્ધ દ્રવ્યનો સયોગ માનવામાં આવ્યો નથી કાળ અને આકાશ આ બન્ને વિશુ દ્રવ્યો છે એનો સયોગ હોતો નથી

આકાશ અને વટ દ્રવ્યનો સયોગ બની શકે છે કારણ વટ અનિશુ દ્રવ્ય છે અને તેમાં ક્રિયા પણ છે તેથી ઘટનો આકાશ સાથે સયોગ માનવામાં આવે છે એ જ પ્રમાણે પરમાણુનો પણ વિશુ દ્રવ્ય સાથે સયોગ હોય છે, કારણ કે પરમાણુ સક્રિય દ્રવ્ય છે

જે અધિકરણોમાં સયોગ હોય છે તેજ અધિકરણોમાં બે વિભાગ થાય તો સયોગ નાશ પામે છે, અથવા સયોગનું અધિકરણ નાશ પામે તો પણ સયોગ નાશ પામે છે આ પ્રમાણે સયોગને નાશ પામવાની બે રીત છે આરભક સયોગ અને અનારભક સયોગ આવા બે વિભાગો પણ સયોગના છે જે સયોગ કાર્યદ્રવ્યને ઉત્પન્ન કરે તે આરભક સયોગ અને જે સયોગ કોષપણ દ્રવ્યને ઉત્પન્ન ન કરે તે અનારભક સયોગ જેમકે —

બે કપાનના સયોગથી ઘટ બને છે માટે કપાનદ્રવ્યનો સયોગ આરભક સયોગ કહેવાય છે જુદા અને હાથનો સયોગ એ અનારભક સયોગ કહેવાય છે કારણ કે એ સયોગ કોષપણ કાર્ય દ્રવ્યનું અસમન્નવિકાગ્ય હોતો નથી

સયોગ બ્યારે દ્રવ્યને ઉત્પન્ન કરે છે ત્યારે તે દ્રવ્યને ઉત્પન્ન કરવામાં નિરપેક્ષ હોય છે એટલે કે બે કપાનનો સયોગ થયો એટલે તુરત ઘટ થયો આ સયોગ ઘટ ઉત્પન્ન કરવામાં ખીજ કોષપણ દ્રવ્ય ગુણ કે કર્મની અપેક્ષા રાખતો નથી, પણ સયોગ બ્યારે ગુણ કે કર્મને ઉત્પન્ન કરે છે ત્યારે તે સાપેક્ષ બને છે અમિના સયોગથી પરમાણુમાં રૂપ, રસ આદિ ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે, પણ તે વ્યક્તિ સયોગ ઉત્પન્ન થતો નથી એ રાખે છે

સંયોગથી જ્યારે કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે નોદન, અભિધાત, સ્પર્શ, વેગ આદિ ગુણોમાંથી કોષ્ઠને કોષ્ઠપણ ગુણની અપેક્ષા રાખે છે.

જે દ્રવ્યમાં જે વખતે સંયોગ હોય છે તેજ દ્રવ્યમાં તેજ વખતે સંયોગનો અભાવ પણ હોય છે. જેમકે:—જે વૃક્ષની શાખા ઉપર વાંદરાનો સંયોગ હોય છે તેજ વૃક્ષમાં તેજ વખતે મૂળમાં વાંદરાનો સંયોગ નથી હોતો. સંયોગ અને સંયોગાભાવ અવચ્છેદકના બેઢયી એકજ અધિકરણમાં રહી શકે છે, માટે સંયોગ અવ્યાપ્યવૃત્તિ પણ કહેવાય છે. આના સંબંધમાં વિશેષ જાણવાની ઉચ્છિન્ન રાખનાર જિજ્ઞાસુએ આ સૂત્ર ઉપરનાં સંસ્કૃત ભાષ્યો જોયાં. ॥ ૬ ॥

હવે વિભાગ નામના ગુણની પરીક્ષા કરે છે.

एतेन विभागो व्याख्यातः ॥ १० ॥

પદાર્થ—(एतेन) સંયોગ પ્રમાણે (विभागः) વિભાગ પણ (व्याख्यातः) વ્યાખ્યાત થાય છે, એટલે સંયોગ પ્રમાણે વિભાગ છે.

ભાવાર્થ—જેમ સંયોગ ત્રણ પ્રકારનો છે તેમ વિભાગ પણ ત્રણ પ્રકારનો છે. (૧) ઉભયકર્મજ વિભાગ. (૨) અન્યતરકર્મજ વિભાગ. (૩) વિભાગજ વિભાગ.

૧. બે ભેગા યથેલા મણોનો જે વિભાગ થાય છે તે ઉભય કર્મજ વિભાગ કારણ બન્ને મણો પાછા હડી પોત પોતાને રચાને જાય છે એટલે બન્નેમાં ક્રિયા છે અને તેથી ‘ઉભયકર્મજ’ વિભાગ કહેવાય છે.

૨. પખી અને પર્વતનો જે વિભાગ થાય છે તે કારણ પખીની ક્રિયાથી થાય છે. પખી હડી જાય છે એટલે ક્રિયા પખીમાં યર્ષ. પર્વત તો સ્થિર જ છે માટે બેમાંથી એકમાં યથેતી ક્રિયાથી વિભાગ થતોયે દોઢયી તે ‘અન્યતરકર્મજ’ વિભાગ કહેવાય છે.

૪. પટ્ટું કારણ કપાતરૂપ છે. એક કપાતમાં ક્રિયા યર્ષ. પછી બન્ને કપાતોનો વિભાગ થયો, પછી પટ્ટારંજક સંયોગનો નાશ થયો. પછી પટ્ટો નાશ થયો, પછી કપાતરૂપનો જે વિભાગ થયેતો દોઢ નેત્રાથી કપાત અને આકાશનો વિભાગ થયો. કપાત અને આકાશનો જે વિભાગ તે ‘વિજ્ઞાનજ વિભાગ’ કહેવાય છે કારણ કે એ વિભાગ કર્મથી થતો નથી. આ વિજ્ઞાનજ વિભાગ જોય કારણ મૂળ વિભાગથી ઉત્પન્ન થાય છે. કારણ કે કપાતરૂપ એ પટ્ટનાં કારણ છે.

ખાતે વિજ્ઞાનજ વિજ્ઞાન કારણકાણે વિભાગથી જે વિભાગ ઉત્પન્ન થાય છે તે જેમકે:—પટ્ટો કે કાંતી સાથે દાઢ ચંચુક છે. દાઢ એ સીતીજી માણ છે.

શરીરના બધા જ અવયવો શરીરના કારણે કહેવાય છે અને શરીર તે અવયવો
ગ્રાહી કારણેનું કાર્ય કહેવાય છે.

દુવે હાથમાં ક્રિયા થઈ તેથી હાથ અને જાનો વિભાગ થયો. અહીં
હાથ એ કારણ (શરીર) છે અને જાડ એ શરીરનું કારણ નથી, માટે
હાથ અને જાનો જે વિભાગ થયો તે કારણકારણવિભાગ કહેવાય છે. હાથ
અને જાડના વિભાગથી શરીર અને જાનો પણ અવરૂપ વિભાગ થાય છે.
કારણ ૨૬ પદે એટલે કાર્યે ૨૬ પદુ જ લેઈએ એવો નિયમ છે. આ
જાડ અને શરીરનો જે વિભાગ થયો તે ઉપર જલ્દારના હાથ અને જાડના
વિભાગથી થયો છે. કારણ કે, જાડમાં કે શરીરમાં બેભાઈ એકપર્યાય વિભાગનક
ક્રિયા થઈ નથી. આ વિભાગ કારણકારણન્ય વિભાગ કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે નીચે વિભાગ મે પ્રકારનો દોષ છે

(૧) કારણમાનવિભાગનું વિભાગ (૨) કારણકારણવિભાગનું
કાર્યમાનવિભાગ (શરીર એ હાથનું કાર્ય અને જાડ એ હાથનું અકાર્ય, માટે
કાર્યકાર્યવિભાગ કહેવાય છે.)

આ વિભાગ સંયોગનો નાશ નથી પણ સંયોગના નાશને ઉત્પત્ત કરનાર
એક જુદો જ પદ છે. ‘અવયવસ્માદ વિભક્ત’ ‘આ આનો વિભાગ કરે છે’
એવા વાક્ય પ્રયોગથી વિભાગ પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે. ॥ ૧૦ ॥

દુવે સંયોગમાં સંયોગ અને વિભાગમાં વિભાગ નથી એ બાબતને
સમજાવે છે.

સંયોગવિભાગયો સંયોગવિભાગભાવોઽણુત્તમહત્વામ્યા

વ્યાખ્યાત ॥ ૧૧ ॥

પ્રાથમ—(સંયોગવિભાગયો) સંયોગ અને વિભાગમાં (સંયોગવિભાગભાવ) સંયોગ
અને વિભાગનો અભાવ (અણુત્તમહત્વામ્યાનુ) અણુત્વ અને મહત્વથી
(વ્યાખ્યાત) વ્યાખ્યાત થાય છે.

બીજાથ—સંયોગ અને વિભાગમાં કોઈ બીજા સંયોગ અને વિભાગ
રહેતા નથી અણુત્વ અને મહત્વમાં જેમ અણુત્વ અને મહત્વ નથી તેમ સંયોગ
અને વિભાગમાં પણ સમજવું, એટલે કે અણુત્વ અને મહત્વ એ પરિમાણરૂપ
ગુણ છે અને ગુણમાં ગુણ હોતા નથી માટે અણુત્વમાં અણુત્વ અને મહત્વમાં મહત્વ
નથી તેજ પ્રમાણે સંયોગ અને વિભાગ પણ ગુણ છે માટે તેમાં પણ ગુણો હોતા
નથી. ગુણે ગુણાન્તરીકારણ મર્યાદા અણુત્વ ગુણમાં ગુણ માનતા નથી. ॥ ૧૧ ॥

કર્મભિઃ કર્માણિ ગુણૈર્ગુણા અણુત્વમહત્વાભ્યામિતિ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ—(કર્મભિઃ કર્માણિ) કર્મોથી કર્મ (ગુણૈર્ગુણાઃ) ગુણોથી ગુણો (અણુત્વ-મહત્વાભ્યામ્ इति) અને અણુત્વ અને મહત્વથી અણુત્વ મહત્વ વ્યાખ્યાત થાય છે.

ભાવાર્થ—કર્મમાં કર્મ નથી, ગુણમાં ગુણ નથી અને અણુત્વ અને મહત્વમાં અણુત્વ અને મહત્વ નથી, ગુણ અને કર્મની વૃત્તિ દ્રવ્યમાં જ હોય છે. અણુત્વ અને મહત્વ પણ ગુણ છે માટે તેની વૃત્તિ પણ દ્રવ્યમાં જ છે. ॥ ૧૨ ॥

કયા દ્રવ્યોનો દ્રવ્યાન્તરમાં સંયોગ સંબંધ હોય છે તે નીચેના સૂત્રમાં સમજાવે છે.

યુતસિધ્ધમાવાત્ કાર્યકારણयोः संयोगविभागौ न विद्येते ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ—(યુતસિધ્ધમાવાત્) યુતસિદ્ધિ ન હોવાથી (કાર્યકારણयोः) કાર્ય અને કારણદ્રવ્યોનો (સંયોગવિભાગૌ) સંયોગ અને વિભાગ (ન વિદ્યેતે) નથી.

ભાવાર્થ—યુતસિદ્ધિ એટલે જે દ્રવ્યો અલગ અલગ રહી શકતા હોય તો તે બન્ને દ્રવ્યોમાં યુતસિદ્ધિ છે એમ સમજવું અને જે બન્ને દ્રવ્યો યુતસિદ્ધિ છે એમ કહેવાય છે અસમ્બન્ધયોર્વિયમાનત્વં યુતસિદ્ધિઃ અસંબંધ દ્રવ્યોનું અથવા એક બીજાનો ત્યાગ કરીને દ્રવ્યોનું અલગ અલગ રહેવું તેનું નામ યુતસિદ્ધિ છે. કાર્યદ્રવ્ય અને કારણ દ્રવ્ય યુતસિદ્ધિ નથી. તન્તુઓનો ત્યાગ કરીને પટ (વસ્ત્ર) અલગ રહી શકતો નથી. ધર્ત્ત, સુતો, લાકડાં, લોડું વગેરે કારણ સામગ્રીનો ત્યાગ કરી મકાન અલગ રહી શકતું નથી, અથવા મૂળ, ઘડ, ડાળી, પાંદડાં વગેરેનો ત્યાગ કરી વૃક્ષ અલગ રહી શકતું નથી માટે કારણદ્રવ્ય અને કાર્યદ્રવ્યમાં યુતસિદ્ધિ નથી. જે જે દ્રવ્યોમાં યુતસિદ્ધિ ન હોય તે જે દ્રવ્યોનો સંયોગ સંબંધ પણ હોઈ શકે નહિ, માટે અવયવ અને અવયવિ દ્રવ્યોનો સંયોગ સંબંધ નથી પણ સમવાય સંબંધ છે, જેમ ગુણમાં અને કર્મમાં સંયોગ નથી તેમ કારણદ્રવ્ય અને કાર્ય દ્રવ્ય એ બન્નેમાં પણ સંયોગ નથી. સંયોગ ન હોવાથી વિભાગ પણ નથી. કારણ કે સંયોગનો નાશ કરનાર ગુણ વિભાગ છે. જ્યાં સંયોગ જ નથી ત્યાં તેનો નાશ કરનાર ગુણ કેવી રીતે હોઈ શકે? સંયોગનાશકત્વ એ વિભાગનું લક્ષણ છે. વક્ષણ ન હોય તો લક્ષણ પણ નથી એમ સમજવું જોઈએ આ કારણથી કાર્ય અને કારણમાં સંયોગ પેટે વિભાગ પણ નથી. ॥ ૧૩ ॥

હવે શબ્દ અને અર્થનો સંયોગ સંબંધ છે કે નહિ? એનો ખુલાસો કરે છે. ‘પટ’ રૂપ શબ્દનો ‘પટ’ રૂપ અર્થ સાથે સંયોગ સંબંધ છે કે નહિ!

વિતર —

ગુણત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ—(ગુણત્વાત્) સયોગ એ શુદ્ધ હોવાથી તે શબ્દમાં રહી રાકતો નથી

ભાવાર્થ—રાજ્ઞ એ શુદ્ધ છે અને સયોગ પણ શુદ્ધ છે. સયોગ હમેશા દ્વિત હોય છે, એટલે બેનો આશ્રય કરીને સયોગ રહી શકે છે. શબ્દ અને ઘટ આ બેમાં સયોગ કેમ રહી શકે ? ઘટ તો દ્રવ્ય છે માટે તેમાં તો સયોગ રહી રાકે પણ રાજ્ઞ એ તો શુદ્ધ છે અને શુદ્ધમાં સયોગ શુદ્ધ હોવાથી રહી રાકે જ નહિ આ કારણથી રાજ્ઞ અને અર્થનો સયોગ સંબંધ બની રાકતો નથી

રાજ્ઞ અને અર્થનો તો ‘વાચ્યવાચકભાવ’ સંબંધ હોય છે આ સંબંધ સાંકેતિક હોય છે. ‘અમુક રાજ્ઞથી અમુક અર્થ સમજાવો’ આનું નામ સંકેત છે સંકેત કરનાર ચેતનકર્તા હોય છે, તેથી ચેતનકર્તા ઈશ્વરની ઈચ્છા અથવા ઈર્ષિક ઈચ્છાને મનુષ્યની ઈચ્છા રૂપ સંકેત હોય છે ॥ ૧૪ ॥

૩૫, ૨૨૨, આદિ વિષયોમાં પણ સયોગ સંબંધ રહી રાકતો નથી

ગુણોઽપિ વિભાજ્યતે ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ—(ગુણ અપિ) શબ્દથી શુદ્ધ પણ (વિભાજ્યતે) પ્રતિપાદિત થાય છે

ભાવાર્થ—શબ્દથી જેમ દ્રવ્ય સમજી શકાય છે તેમ શુદ્ધ પણ સમજી શકાય છે ૩૫, ૨૨૨ આદિ શબ્દોથી ૩૫, ૨૨૨, આદિ શુદ્ધ રૂપ અર્થો સમજી શકાય છે શબ્દનો રૂપ આદિ શુદ્ધોમાં સયોગ હોઈ શકે નહિ ઘટરૂપ દ્રવ્યમાં તો સયોગ સંભવી રાકે પણ ઘટરૂપ શબ્દમાં સયોગ ન સંભવી શકે ૩૫ આદિ શુદ્ધમાં ય સયોગ સંભવી શકતો નથી અને ૩૫ આદિ શબ્દમાં પણ સયોગ સંભવી શકતો નથી, વાચક અને વાચ્ય બંને શુદ્ધ હોય તો સયોગ કોનો આશ્રય કરીને રહે ? શુદ્ધમાં શુદ્ધ કોઈપણ રીતે સંભવી શકે નહિ વાચ્ય દ્રવ્ય હોય અને વાચક શબ્દ હોય ત્યાં સયોગ દ્વિત્વિત હોવાથી રહી શકતો નથી અને જ્યાં વાચ્ય અને વાચક બંને શુદ્ધ હોય ત્યાં તો સયોગની સંભાવના પણ ન કરી શકાય ॥ ૧૫ ॥

આકાશ, કાન આદિ દ્રવ્ય માથે પણ આકાશ, કાલ આદિ શબ્દોનો સયોગ થઈ શકતો નથી તે જ્ઞા સૂત્રથી સમજાવે છે

નિષ્ક્રિયત્વાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ—(નિષ્ક્રિયત્વાત્) ક્રિયા રહિત હોવાથી

હોવાથી—આકાશ એ દ્રવ્ય છે અને તે વિભુ છે. વિભુ દ્રવ્યમાં ક્રિયા હોઈ શકતી નથી, શબ્દમાં પણ ક્રિયા હોતી નથી કારણ કે તે શૂન્ય છે. આ રીતે આકાશદ્રવ્ય અને આકાશશબ્દ આ બન્ને નિષ્ક્રિય હોવાથી કેમકે કર્મજ કે અન્યતર કર્મજ સંયોગ બની શકતો નથી માટે શબ્દનો આકાશ સાથે સંયોગ સંબંધ નથી. ॥ ૧૬ ॥

અવિદ્યમાન અર્થ સાથે પણ વિદ્યમાન શબ્દનો સંયોગ સંભવી શકે નહિ એ બાબત આ નિમ્ન સુત્રમાં સમજાવે છે.

असति नास्तीति च प्रयोगात् ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ—(અસતિ) અવિદ્યમાન અર્થમાં (નાસ્તિ) ઘટ આદિ અર્થ નથી (ઈતિ પ્રયોગાત્) એવો પ્રયોગ થતો હોવાથી.

હોવાથી—૪૨ આદિ સ્થાનમાં ધડો નથી હોતો તે વખતે ઘટો નાસ્તિ ધડો નથી એવો પ્રયોગ થાય છે. હવે અહીં ઘટરૂપ શબ્દ તો વિદ્યમાન છે અને તેથી તે કણગોચર થાય છે પણ ઘટરૂપ અર્થ તો નથી. તો અવિદ્યમાન ઘટરૂપ અર્થ સાથે વિદ્યમાન ઘટરૂપ શબ્દનો સંયોગ કેવી રીતે થઈ શકે? અમૂલ ઘટઃ ધડો હતો. મવિવ્યતિ ઘટઃ ધડો થશે ક્રિયાદિમાં પણ અર્થની અવિદ્યમાનતા અને ઘટરૂપ શબ્દની વિદ્યમાનતા છે, તો વિદ્યમાન શબ્દ અને અવિદ્યમાન અર્થનો સંયોગ કેવી રીતે થઈ શકે? આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે શબ્દનો અર્થ સાથે સંયોગ સંબંધ નથી અને સમવાય સંબંધ પણ નથી. ॥ ૧૭ ॥

ત્યારે પરિણામ શું આવ્યું?

શબ્દાર્થોવસમ્યગ્ધૌ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ—(શબ્દાર્થો) શબ્દ અને અર્થ (અવસમ્યગ્ધૌ) પરસ્પર સંબંધ ગરના છે?

હોવાથી—જો શબ્દનો અર્થ સાથે સંયોગ સંબંધ અથવા સમવાય સંબંધ ન હોય તો પરિણામ એ આવ્યું કે, શબ્દ અને અર્થ વચ્ચે કોઈપણ જાતનો સંબંધ નથી જો પૂર્વ પક્ષાદી શબ્દ અને અર્થ વચ્ચે કોઈપણ જાતનો સંબંધ ન માને તો અમુક શબ્દ બોલવાથી અમુક જ અર્થનું સ્મરણ થાય છે એ જે વ્યવસ્થા બજાય છે તે રહેતી ન જોઈએ. જો શબ્દથી ગાવનું જ સ્મરણ શા માટે? શા માટે એ શબ્દથી પાખીનું, પરનું, ટકાનું કે પર્વતનું સ્મરણ નથી થતું? શબ્દના ઉચ્ચારનું પછી અમુક જ અર્થનું સ્મરણ થતું એ તો વ્યવસ્થા છે અને વ્યવસ્થા સંબંધ ગર ન થઈ શકે માટે શબ્દની માથે સમ્યગ્ અથવા સમવાય સંબંધ કોઈપણ રીતે હોવો જ જોઈએ. ॥ ૧૮ ॥

સ યોગ અથવા સમવાય સબધ શબ્દ અને અર્થ વચ્ચે નથી બની શકતો એને માટે એક ખીજી યુક્તિ પણ આપે છે

સયોગિનો દણ્ડાત્ સમવાયિનો વિશેષાચ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ—(દણ્ડાત્) હવે ત્રીધે (સયોગિન) સયોગી પુરુષનું જ્ઞાન થાય છે (ચ) અને (વિશેષાત્) અવયવ વિશેષથી (સમવાયિન) સમવાય સબધ-શબ્દનું જ્ઞાન થાય છે તે પ્રમાણે શબ્દ અને અર્થમાં શત્રુ નથી.

ભાવાર્થ—દણ્ડી પુરુષ “દણ્ડાળો પુરુષ” આ ઠેકાણે પુરુષ સાથે હડતો સયોગ છે માટે સયોગાવગાદિ જ્ઞાન થાય છે હસ્તી અથવા વરી આ ઠેકાણે હાથીનો હસ્ત અથવા કર સાથે સમવાય સબધ હોવાથી સમવાયાવગાદિ જ્ઞાન થાય છે અન્યવચ્ચે અવયવનો સબધ બતાવનાર ૩૬ પ્રયોગ કોઠકે જ ઠેકાણે થાય છે સર્વત્ર નહિ ‘હસ્ત’ ને પ્રત્યય લાગી હસ્તી બની શકે છે, પણ કણને પ્રત્યય લાગી કણી શબ્દ બનતો નથી અને એના શબ્દથી અવયવની ૩૫ હાથીનો બોધ પશ્ચ થતો નથી પણ કોઠક વખતે અવયવથી કોઠક અવયવનો સબધ બતાવી ૩૬ અર્થમાં શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે માટે વિશેષાત્ એવું પદ સૂત્રમાં મૂક્યું છે પ્રકૃત એ છે કે સયોગને લીધે જેમ ‘દડી પુરુષ કહેવાય છે અને સમવાય સબધને લીધે જેમ ‘હસ્તી કહેવાય છે તેમ શબ્દી ઘટ અથવા ઘડી શબ્દ અથવા ઘડી (ઘન શબ્દો વદ્યાસ્તીતિ ઘડી ગ્રવ્ય) અર્થ અથવા ઘડી (ઘન ગ્રવ્ય સમવાયન સયોગન વા વત્યાસ્તિ હિતિ ઘડી શબ્દ) શબ્દ કેમ નથી કહેવાતો? જો શબ્દને અર્થનો સયોગ હોત તો દણ્ડીના જેવો પ્રયોગ થાત અને જો શબ્દનો અર્થ સાથે સમવાય સબધ હોત તો હસ્તીની પેઠે પ્રયોગ થાત પણ એવા પ્રયોગો નથી થતા માટે શબ્દ અને અર્થ વચ્ચે સયોગ કે સમવાય સબધ નથી ॥ ૧૬ ॥

હવે શબ્દ જે સબધથી નિયત અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે તે સબધને બતાવે છે

સામયિક શબ્દાર્થપ્રત્યય ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ—(શબ્દાત્) શબ્દથી (ગ્રવ્યપ્રત્યય) અર્થનું જ્ઞાન (સામયિક) સમય અર્થાત્ સંકેત ૩૫ સબધને લીધે થાય છે

ભાવાર્થ—સમય એટલે ઇશ્વરે કરેલો સંકેત અમુક શબ્દથી અમુક અર્થ સમજવો એવું નામ સંકેત છે આ સંકેત ઇશ્વરે કરેલો છે અને તેને લીધે શબ્દથી અર્થનું જ્ઞાન થાય છે, માટે ઇશ્વરની ઇચ્છા એ જ સબધ છે.

આધુનિક શબ્દોમાં માનવીય સંકેત હોય છે એમ પણ કેટલાક વિદ્વાનો માને છે. આધુનિક શબ્દો એટલે જે શબ્દો અવૈદિક=વેદમાં પ્રયુક્ત થયેલા ન હોય તે.

શબ્દનિષ્ઠ ઈશ્વરીય સંકેત જાણવાના ઉપાયો. (૧) વ્યવહાર (૨) આમનો ઉપદેશ, આમવાક્ય (૩) ઉપમાન (૪) પ્રસિદ્ધ પદ સામાનાધિકરણ.

(૧) પ્રયોજકે કોઈ પ્રયોજ્યને કહ્યું કે, ‘ઘડો લાવ.’ એટલે પ્રયોજ્ય માણસ કશ્ચુગ્રીવાવાળો કોઈ અમુક અર્થ લાવે છે. આ પ્રવૃત્તિને જોઈને પાસે જોભેલું બાળક પ્રયોજ્યના જ્ઞાનનું અનુમાન કરે છે અને એ જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનાર પ્રયોજકે ઉચ્ચારેલું વાક્ય છે એમ સમજે છે. જો કે ઉક્ત વાક્યમાં ‘ઘડો’ અને ‘લાવ’ આવાં બે પદો છે પણ ‘ગાયને લાવ’ અને ‘ધોડને બાંધ’ આ બે વાક્યથી ‘લાવ’નો અર્થ સમજી નય છે એટલે પ્રથમ વાક્યમાં જે ‘ઘડો’ (પટઃ) પદ છે તેનો અર્થ જ કશ્ચુગ્રીવાવાળો વ્યક્તિ છે. આ પ્રમાણે વ્યવહારથી માણસો અચ્ચત પદનો અર્થ સમજી શકે છે, એટલે કે સંકેતને જાણી શકે છે.

(૨) જેને ગળે ગોદડી છે, તે પ્રાણી ગાય છે. એવા ‘આપ્તપુરુષ’ના ઉપદેશથી પણ સંકેત જાણી શકે છે.

(૩) ‘જેવી ગાય તેવો ગવય હોય છે’ આવા ઉપમાનથી પણ સંકેત જાણી શકાય છે.

(૪) ‘પ્રમિલકમલોદરે મધૂનિ મનુકર. પિવતિ’ ખીલેલાં કમળમાં-મધુકર મધ પીએ છે. અહીં વિકસિત કમળ અને તેના મધને પીનાર જે ‘મધુકર’ છે તે ‘ભ્રમર’જ છે, આમ કમળ અને મધરૂપ પ્રસિદ્ધ એટલે જાણેલા પદના સમન્વિભ્યાહારથી પણ સંકેત જાણી શકાય છે.

‘પ્રસિદ્ધપદ સમન્વિભ્યાહાર’ એટલે જાણેલા પદો સાથે અનુપવા પદનું ઉચ્ચારણ.

સંકેતનું જ બીજું નામ “શક્તિ” છે. આ શક્તિ પદમાં માનવામાં આવે છે એટલે પદની શક્તિ એમ કહેવાય છે.

આ પદની શક્તિથી વ્યક્તિ, આકૃતિ અને જાતિ આ ત્રણેનો બોધ થતો હોવાથી પદની શક્તિ ત્રણેમાં છે એમ કહેવાય છે.

ગુણ અને કર્મમાં આકૃતિ ન હોવાથી ગુણવાચક અને કર્મવાચક પદની શક્તિથી જાતિ અને વ્યક્તિનું જ સ્મરણ થાય છે. ‘રૂપ’ કહેવાથી રૂપત્વજાતિ અને ‘રૂપ’ ગુણ-વ્યક્તિ સ્મરણમાં આવે છે.

આ પ્રમાણે શબ્દ સંકેતના બને અર્થને સમરૂપતા લાવી મૂકે છે. આ સંકેત અથવા સંકેતને જ વાચ્યવાચકભાવ સંબંધ કહેવાય છે. ॥ ૨૦ ॥

હવે 'પરત્વ' અને 'અપરત્વ'ની પરીક્ષા કરે છે. 'પરત્વ' અને 'અપરત્વ' દ્વિધાને લીધે અને કાળને લીધે થાય છે. જે દ્વિધાને લીધે થાય છે તે દૈશિક 'પરત્વ' અને 'અપરત્વ' કહેવાય છે; અને જે કાળને લીધે થાય છે તે કાલિક 'પરત્વ' અને 'અપરત્વ' કહેવાય છે.

एकदिक्काभ्यामेककालाभ्यां सन्निकृष्टविप्रकृष्टाभ्यां परमपरं च ॥ २१ ॥

પદાર્થ—(एकदिक्काभ्याम्) એક દિશામાં રહેલાં (एककालाभ्याम्) અને એક કાળમાં રહેલાં (सन्निकृष्टविप्रकृष्टाभ्याम्) નજીકના અને દૂરના દ્રવ્યમાંથી (परम् अपरं च) પરત્વ અપરત્વ ઉત્પન્ન થાય છે.

ભાવાર્થ—આ સૂત્રમાં પરનો અર્થ પરત્વ અને અપરનો અર્થ અપરત્વ સમજવો. આવી જાતના પ્રયોગને સંસ્કૃત વ્યાક્રામાં ભાવપરક નિર્દેશ કહેવામાં આવે છે.

એ દ્રવ્યો એક જ દિશામાં એક જ સમયમાં એક નજીક અને બીજું દૂર સમયમાં આવ્યું હોય તો જે નજીક દ્રવ્ય છે તે અપર અને દૂર છે તેને પર દ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે. એ દ્રવ્યમાં પરત્વ અને અપરત્વ અપેક્ષા બુદ્ધિને નિમિત્ત કરીને ઉત્પન્ન થાય છે. દ્રવ્ય પોતે પરત્વ અને અપરત્વના સમવાયિ-કારણ બને છે અને જે માણસને પરત્વ અને અપરત્વનું જ્ઞાન થાય છે તેની અપેક્ષા બુદ્ધિ તેમાં નિમિત્તકારણ બને છે. દિશા અને દ્રવ્યોનો જે સંયોગ છે તે અસમવાયિ કારણ છે. આમ ત્રણે કારણથી પરત્વ અને અપરત્વની ઉત્પત્તિ થાય છે. સન્નિકૃષ્ટ એટલે નજીક. જેને અપર અર્થાત્ નજીક એવું જ્ઞાન થાય છે તેનાથી માંડીને સંયુક્ત સંયોગો જેમાં થોડા હોય છે તે અપર (નજીક) કહેવાય છે અને તેમાં જ દૈશિક અપરત્વ નામનો રૂચ ઉત્પન્ન થાય છે, અને જેમાં સંયુક્ત સંયોગો વધારે હોય છે તે દ્રવ્ય દૂર કહેવાય છે અને તેમાં દૈશિક પરત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. થોડા સંયુક્ત સંયોગો અને વધારે સંયુક્ત સંયોગો પણ એક બીજાની અપેક્ષાએ માનવામાં આવે છે.

આજ પ્રમાણે એક જ સમયમાં નહાના અને મોટા બાળકોમાંથી જેમાં સૂર્યના પરિસ્પન્દનો ઝોળાં ચર્ચા હોય તે નહાનો અને જેમાં સૂર્યના પરિસ્પન્દનો વધારે ચર્ચા હોય તે મોટો ગણાય છે. નહાનો એટલે અપર અને મોટો એટલે પર; અને એમાં જ કાલિક અપરત્વ અને પરત્વ નામના ગણો

ઉત્પન્ન થાય છે, અહીં બન્ને શરીરો એક જ દિશામાં હોવાની જરૂર નથી. શરીરો પોતે જ કાલિક અપરત્વ અને પરત્વના સમવાયિકારણ છે, કાળ અને શરીરનો સંયોગ એ અસમવાયિકારણ છે. સૂચનાં પરિસ્પર્શનો આ શરીરમાં થોડાં થયાં છે અને આ શરીરમાં વધારે થયાં છે એવી જે શુદ્ધિ તે કાલિક અપરત્વ અને કાલિક પરત્વમાં નિમિત્ત કારણ બને છે.

આ અપરત્વ અને પરત્વ વ્યવહારનાં કારણ તરીકે હોય છે, કારણ કે વિષય વગર જ્ઞાન નહીં અને જ્ઞાન વગર વ્યવહાર નહીં. આ કારણને લીધે પરત્વ અને અપરત્વ નામના શુભો માનવા જ જોઈએ અને તેની ઉત્પત્તિની રીત પણ જાણવી જોઈએ. કારણના નાશથી પરત્વ અને અપરત્વનો નાશ પણ થાય છે. આ સંબંધી વિશેષ જાણવાની ઈચ્છા રાખનારે સંસ્કૃતમાં રચાયેલાં ભાષ્યો જોવાં. ॥ ૨૧ ॥

હવે કાલિક પરત્વ અને અપરત્વના સંબંધમાં કંઈક વિશેષ સમજાવે છે.

કારણપરત્વાત્ કારણાપરત્વાચ્ચ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ—(કારણપરત્વાત્) પરત્વનો અસમવાયિકારણ જે કાલસંયોગ છે તે પરક હોવાથી (ચ) અને (કારણાપરત્વાત્) અપરત્વનો અસમવાયિકારણ જે કાલસંયોગ છે તે પર હોવાથી લાક્ષણિક પ્રયોગ છે.

ભાવાર્થ—પૂર્વસૂત્રમાં જે કાલિક પરત્વ અને કાલિક અપરત્વ કહેવામાં આવ્યું છે તે અસમવાયિકારણરૂપ શરીર અને કાળના સંયોગપરક છે અને તે લક્ષણથી પ્રયોગ કરવામાં આવેલો હોવાથી લાક્ષણિક છે, કારણ કે પરત્વની ઉત્પત્તિ પરત્વથી નથી થતી અને અપરત્વની ઉત્પત્તિ અપરત્વથી નથી થતી પણ કાળ અને શરીરના સંયોગથી થાય છે. આ સંયોગ જ પરત્વ અને અપરત્વનું અસમવાયિકારણ છે, માટે પરત્વપદથી અને અપરત્વપદથી તેનો ઉત્પાદક કાળ અને શરીરનો સંયોગ સમજાવો. ॥ ૨૨ ॥

પરત્વ અને અપરત્વમાં ખીન્નું કોઈ પરત્વ અથવા અપરત્વ નથી, એ આ સૂત્રમાં જણાવે છે.

પરત્વાપરત્વયોઃ પરત્વાપરત્વાભાવોઽસ્ત્યમહત્વાભ્યાં ધ્યાન્યાતઃ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ—(પરત્વાપરત્વયોઃ) પરત્વ અને અપરત્વનાં (પરત્વાપરત્વાભાવઃ) પરત્વ અને અપરત્વનો અભાવ (અગત્યમહત્વાભ્યાન્) અગત્ય અને મહત્વથી (ધ્યાન્યાતઃ) ધ્યાન્યાત થાય છે.

બાવાર્થ—જેમ અધુત અને મહત્વમાં અધુત અને મહત્વ નથી તેમ પરત્વ અને અપરત્વમાં પરત્વ અને અપરત્વ નથી. કારણ કે ગુણમાં ગુણ હોતો નથી ગુણ સદા નિર્ગુણ હોય છે. ॥ ૨૩ ॥

કર્મણિઃ કર્માણિ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ—(કર્મણિઃ) કર્મોથી (કર્માણિ) કર્મો વ્યાખ્યાત છે.

બાવાર્થ—જેમ કર્મમાં કર્મ નથી તેમ પરત્વ અને અપરત્વમાં પરત્વ અને અપરત્વ નથી. કર્મમાં કર્મ હોતું નથી, કર્મ તો હમેશાં દ્રવ્યમાં જ હોય છે. ॥ ૨૪ ॥

ગુણૈર્ગુણાઃ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ—(ગુણૈઃ) ગુણોથી (ગુણાઃ) ગુણો વ્યાખ્યાત છે.

બાવાર્થ—ગુણોમાં જેમ ગુણો નથી તેમ પરત્વ અને અપરત્વ એ પણ ગુણવિશેષ હોવાથી એમાં પણ પરત્વ અને અપરત્વ નથી. ॥ ૨૫ ॥

પરત્વ અને અપરત્વ મૂર્તદ્રવ્યમાં સમવેત હોય છે. જ્ઞાન, સુખ, દુઃખ અને ઈચ્છા આદિ આત્મામાં સમવેત હોય છે. સમવેત એટલે જે સમવાય સંબંધથી રહે તે. અહીં શંકા એ બીજી થાય છે કે ‘સમવાય’ એટલે શું? આ શંકાનું સમાધાન કરવા સમવાયને અમંગલવતું નીચેનું સૂત્ર મહર્ષિએ લખ્યું છે.

इहेवमिति यतः कार्यकारणयोः स समवायः ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ—(इह) આમાં=આ દ્રવ્યમાં, ગુણમાં, કર્મમાં, કારણમાં અથવા વ્યક્તિ આદિમાં (इहम्) આ દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ, કર્મત્વ, કાર્ય અથવા જાતિ આદિ છે (इति) એવી (यतः) જેનાથી (कार्यकारणयोः) કાર્ય અને કારણમાં પ્રતીતિ થાય છે (स) તે (समवायः) સમવાય છે; અને તે એક પ્રકારનો સંબંધ છે.

બાવાર્થ—‘તંતુઓમાં પટ’ છે. આ પ્રતીતિ કાર્ય અને કારણના સંબંધને લીધે થાય છે. તંતુ કારણ ॥ અને આધાર પણ છે અને પટ કાર્ય છે અને તંતુઓનો આધેય પણ છે. આ કાર્ય અને કારણનો જે સંબંધ છે તે સમવાય છે. સંયોગ આદિમાનો બીજો કોઈ સંબંધ નથી. પ્રતક્ષિપ્ત એટલે જે બે પદાર્થો અલગ અલગ વિદ્યમાન હોય તેનો જ સંયોગ હેતુ થકે છે. જ્યારે અહીં “તંતુઓ અને પટ” આ બંને અલગ અલગ વિદ્યમાન હોતો નથી.

જેમકે ‘તપેલીમાં બોર છે’ અહીં તપેલી અને બોર આ બંને પદાર્થો જુદા જુદા જોવામાં આવે છે, તેમ તંતુઓ અને પંટ અલગ અલગ જોવામાં આવતાં નથી, છતાં બંને સંબંધ છે એવી પ્રતીતિ થાય છે અને ‘તંતુઓમાં પટ થાય છે’ એવી આધારાધેયભાવનું અવગાહન કરનારી પ્રતીતિ થાય છે માટે આ સંબંધ સંયોગ સિવાય કોઈ બીજો જ હોવો જોઈએ. આ સંબંધનું નામ ક્ષયિએ સમવાય આપ્યું છે.

પ્રકાસ્તપાદમાં વધારે ખુલાસો આ પ્રમાણે કર્યો છે.

અયુત્તસિદ્ધાન્તમાધાર્યાધારભૂતાનાં ચઃ સમ્બન્ધઃ इह प्रत्यय हेतुः स समवायः ।
 द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषाणां कार्यकारणभूतानामकार्यकारणभूतानां वा अयुतसिद्धानां
 माधાર्याધારभावेनावस्थितानामिहेदमेति बुद्धिर्यजो भवति यतश्चासर्वगतानामधिगतान्व-
 र्वानામવિશ્વભાવઃ સ સમવાયાસ્યઃ સમ્બન્ધઃ (‘આ સંદર્ભનો અર્થ’ લગભગ ઉપરના
 ભાષ્યમાં આવી જાય છે. અસર્વગતતાનામ્ ધર્ત્વાદિનો અર્થ’ આ પ્રમાણે છે. જેનો
 દેશ નિયત છે અને જેનું સ્વરૂપ પણ અન્યથી ભુદુ’ પણ જણાય છે અને છતાં
 આધારથી જેનો પૃથગભાવ જણાતો નથી એવા પદાર્થનો સંબંધ સમવાય છે.’
 ધટત્વ, ગુણ, કર્મ વગેરે આ જાતના પદાર્થો છે.)

ગણિ ગોત્વમ્ અહીં ગાય તો ગોત્વથી અલગ પદાર્થ જણાય છે પણ
 ગાયથી ગોત્વ કોઈ અન્યના આધારે રહેતું જણાતું નથી, છતાં પ્રતીત તો થાય જ
 છે માટે ગો અને ગોત્વનો જે સંબંધ છે તે સમવાય સંબંધ છે.

જ્ઞાત્મનિ જ્ઞાનમ્ આત્મામાં જ્ઞાન છે. અહીં આત્માથી અલગ જ્ઞાન જેમ
 તપેલીથી બોર ભુદુ’ જણાય છે તેમ જણાતું નથી છતાં આત્મામાં તો તે છે જ,
 માટે એ બેનો જે સંબંધ છે તે સમવાય છે. જે આત્મા અને જ્ઞાન બંને
 અલગ અલગ જણાતાં હોત તો તે બંનેનો સંયોગ સંબંધ જ ગણાત. કારણ કે
 જે એ પદાર્થો અલગ અલગ હોય અને પછી જોડાય જાય તેનો સંયોગ
 સંબંધ જ હોય છે.

આ સમવાય સંબંધ એક જ છે. સંયોગોની પેઠે ધણું નથી. દ્રવ્યત્વનો
 જે સમવાય દ્રવ્યમાં છે તે જ સમવાય ગુણત્વનો ગુણમાં છે છતાં આધાર
 અને આધેયતા નિયમથી વ્યવસ્થા બધાય છે કે દ્રવ્યમાં જ દ્રવ્યત્વ, ગુણમાં જ
 ગુણત્વ, કર્મમાં જ કર્મત્વ અને કપાલમાં જ ધટ છે. ‘ગુણત્વનો સમવાય સંબંધ-
 દ્રવ્યમાં છે છતાં દ્રવ્યમાં ગુણત્વનું ન હોતું એ દ્રવ્ય અને દ્રવ્યત્વના આધારાધેય
 ને ને છે.

તપેલી અને ઘી, આ બંને દ્રવ્યોના સંયોગ સંબંધ છે, છતાં તપેલી જ આધાર છે અને ઘી આધેય છે. સરખા વજનના પથરના બે ટુકડાનો સંબંધ હોય અથવા મહત્તોનો સંબંધ હોય તો સંયોગ તો કહેવાય પણ કોઈ કોઈનો આધાર છે એમ કહેવાતું નથી. ખાસ અમુક સંયોગ જ આધાર અને આધેય સાથે જોડાયેલો હોય છે જ્યારે સમવાય તો એક જ હોવાથી સર્વત્ર આધારધેયભાવને આધીન હોય છે.

આ ઉપરથી પૃથાચારઃ પાનં પાનાચારઃ પૃતં વા આપી જે લોકવ્યવહારમાં કહેવત પડી ગઈ છે તેનું પણ મૂળ કારણ આ બાબતમાં છે. જે નૈયાયિકે તપેલી ઉપી વાગી ઘી ગુમાવ્યું અને પછી તપેલી ઘીનો આધાર છે એવું જ્ઞાન મેળવ્યું તેને સંયોગવિરોધી આધારધેયની અધીનતાનું જ્ઞાન ન હોતું.

સંયોગોના વિશેષો અને સમવાયનું સ્વરૂપ સમજવાને માટે ‘સંવિત્’ અર્થાત્ ‘પ્રતીતિ થતી’ એ જ મુખ્ય કારણ છે, આ ઉપરથી વૈશેષિકો લખે છે કે “સંવિદેવ દ્વિ ભગવતી વસ્તુપચ્ચે ન. શરણમ્ ॥” કયો પદાર્થ કેવો છે એ જાણવાનું સાધન અમારી પાસે એ પદાર્થોની થતી અવિત્ (પ્રતીતિ) જ છે. ભગવતી પ્રતીતિ જ વસ્તુને સ્વીકારવા અમારું શરણ છે.

વાયુમાં રૂપનો સમવાય સંબંધ છે, છતાં વાયુમાં રૂપ છે એવી પ્રતીતિ થતી નથી માટે વાયુ રૂપવાન પદાર્થ (દ્રવ્ય) નથી. સમવાય તો એક અને સર્વગત હોવાથી કોઈ શંકે પણ તેથી કરી વાયુમાં રૂપ હોઈ શકતું નથી કારણ કે રૂપ એક અને સર્વગત પદાર્થ નથી.

જેમાં આ સમવાય રહે છે તે સ્વરૂપ સંબંધથી જ રહે છે અર્થાત્ સ્વરૂપે જ રહે છે એને રહેવાને માટે કોઈ બીજા સમવાયાદિ સંબંધની જરૂર નથી. દ્રવ્યમાં ગુણનો સમવાય છે, તો દ્રવ્યમાં ગુણ તો સમવાય સંબંધથી રહે છે અને સમવાય સંબંધ સ્વરૂપથી રહે છે. ॥ ૨૬ ॥

હવે દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય અને વિશેષ એ પાંચ પદાર્થોથી સમવાય જુદો છે એ બાબત આ સત્રમાં સમજાવે છે.

દ્રવ્યત્વગુણત્વપ્રતિવેદો ભાવત્વેન વ્યાખ્યાતઃ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ—(ભાવત્વેન) સામાન્યના સ્વરૂપથી (દ્રવ્યત્વગુણત્વપ્રતિવેદઃ) સમવાયમાં દ્રવ્યત્વ અને ગુણત્વનો અભાવ (વ્યાખ્યાતઃ) વ્યાખ્યાત છે.

ભાવાર્થ—જેમ સામાન્યમાં દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ અને કર્મત્વ નથી તેમ સમવાયમાં પણ દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ અને કર્મત્વ નથી; કારણ કે દ્રવ્યાદિની શુદ્ધિ

કરતાં સમવાયની બુદ્ધિ વિશદ્ભૂ છે. બુદ્ધિનો ભેદ વિષયના ભેદને સિધ્ધ કરે છે. ઘટવિષયક બુદ્ધિ પટવિષયક બુદ્ધિ કરતાં બુદ્ધી છે માટે ઘટ કરતાં પટરૂપ અર્થ બુદ્ધી છે, તેજ પ્રમાણે દ્વ્ય શુદ્ધ, કર્મ આદિ કરતાં સમવાય પદાર્થ બુદ્ધી છે. ॥ ૨૭ ॥

હવે સમવાય એક છે એ વસ્તુને સિધ્ધ કરે છે.

તત્ત્વં માત્રેન ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ—(તત્ત્વમ્) એકત્વ (માત્રેન) સત્તારૂપ સામાન્યથી વ્યાખ્યાન થાય છે.

ભાવાર્થ—જેમ સર્વત્ર એકત્વબુદ્ધિને પ્રદત્ત કરાવનારી સત્તા એક જ છે તેમ સર્વત્ર 'સમવેત' એવી એક બુદ્ધિને દિપ્ત કરનાર સમવાય પણ એક જ છે. સમવાય બુદ્ધિ બુદ્ધિ દોષમાં કોઈ પણ ભાતનું પ્રમાણ નથી. સમવાયની સાબિતી સમવેત બુદ્ધિ જ છે અને સર્વત્ર એક સરખી જ થાય છે માટે સમવાય એક છે.

જેમ સમવાય એક છે તેમ તે નિત્ય પણ છે. દેશ અને કાળના ભેદથી પણ તેમાં ભેદ પડતો નથી. સામાન્યની પેઠે સમવાય પણ નિત્ય છે.

તે જે પદાર્થોના સમવાય સંબંધે દોષ છે તેનો કદી પણ વિભાગ થતો નથી કારણ કે, વિભાગ યુત્તસિધ્ધ પદાર્થોના જ દોષ છે. યુત્તસિધ્ધ એટલે તે જે પદાર્થો બુદ્ધિ બુદ્ધિ થઈને બુદ્ધિ બુદ્ધિ અધિકરણમાં અથવા આધારમાં રહી શકે.

તે લોકો સમવાય બુદ્ધિ બુદ્ધિ તથા અનિત્ય છે એમ માને છે તેના મતમાં આ અપત્તિ છે કે, રૂપ નાથ પામ્યું, એવી પ્રતીતિ તેમ થાય છે, પણ સમવાય નાથ પામ્યો, આવી પ્રતીતિ કોઈને પણ થતી નથી. આ અપત્તિનું નિવારણ થઈ શકતું ન દોષથી સમવાયને એક તથા નિત્ય મનનો લોઈએ.

કેટલાક લોકો સમવાયને પ્રત્યક્ષ માને છે, પણ ખરું તોત્તાં અનુભવ પ્રત્યક્ષ નથી પણ અતીન્દ્રિય છે. કેવળ અનુભવથી જાણી શકાય છે, અનુભવનો પ્રકાર આ પ્રમાણે છે.

સમવાયઃ, સર્તાન્નિષ્ઠાઃ, સ્થાનામ્યરથે તત્તિ સ્થાનપેતભાવવાત્ મનોવાત્

અર્થઃ—સમવાય અતીન્દ્રિય છે. કારણ કે તે, અનુભવથી બુદ્ધિ દેવ કેવલ અસમવેત આ છે. જેમને મનઃ મન પણ અતીન્દ્રિય છે, અનુભવથી જાણી છે અને એ જાણમાં પણ સમવાય સંબંધેની રહેતી નથી. આ દર્શનના મત પ્રમાણ સમવાયમાં પણ છે માટે સમવાય અતીન્દ્રિય છે, અનુભવ નથી ॥ ૨૮ ॥

હતિ પેરેવિકરયેનું ગુર્ભનાપાધાપ્તુમે શાનાપાપરવ
શિતીપમાદિકમ્ ॥

॥ ओ३म् ॥

अथ अष्टमाध्यायस्य प्रथम माह्निकम् ।

આક્રમા અધ્યાયમા ભુદિની પરીક્ષા કરામા આવે છે. ભુદિ કેરી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે તે ત્રીજા અધ્યાયમા સમજાવ્યુ છે. ભુદિ, જ્ઞાન અને ઉપનિષદ આ ત્રણે શબ્દો એક જ અર્થના વાચક છે અને એ ત્રણેનો અર્થ જ્ઞાન જ છે. કેટલાક શાસ્ત્રકારો એ ત્રણેના જુદા જુદા અર્થ સમજે છે પણ ન્યાય અને નિરીક્ષકને માનનારાઓના મતમા એ ત્રણેનો એક જ અર્થ છે સાધારણ લોક-વ્યવહારમા પણ આનો ભેદ જણાતો નથી

द्रव्येषु ज्ञानं व्याख्यातम् ॥ १ ॥

પદાર્થ—(દ્રવ્યેષુ) દ્રવ્યનુ પ્રતિપાદન કરનાર ત્રીજા અધ્યાયમા (જ્ઞાનમ્) જ્ઞાનની (વ્યાખ્યાતમ્) વ્યાખ્યા કરી છે

ભાવાર્થ—આ સુત્રમા દ્રવ્યવિષયકજ્ઞાન જે અધ્યાયમા સમજાવવામા આવ્યું છે તે અધ્યાયને ‘દ્રવ્ય’ કહેવામા આવ્યુ છે એટલે નિયતેણ વિષયવિણ તૃતીયાધ્યાયનુપલક્ષ્યવતિ વિષયથી નિયમપ્રતિપાદક અધ્યાયનુ સ્મરણ કરાવવામા આવ્યુ છે ત્રીજા અધ્યાયમા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે બતાવવામા આવી છે.

आत्मेन्द्रियावसन्निर्यादं वसिष्णवत्वे तदन्तर । ३-१-१

આત્મા ઇન્દ્રિય અને અર્થના સબધથી જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે આત્માનુ વિષય છે એટલે કે તેનાથી આત્માનુ અનુમાન થઈ શકે છે

इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थभ्योऽर्थान्तरस्य हेतु । ३-१-२

ઇન્દ્રિય અને અર્થથી જે પ્રસિદ્ધિ એટલે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે ઇન્દ્રિય અને શ્રુતિ અર્થથી ભિન્ન જે આત્મા છે તેને જાણનાનુ સાધન છે જ્ઞાનનો કોઈપણ આત્મન હોયો જોઈએ, પૃથ્વી આદિ દ્રવ્યો જ્ઞાનનો આત્મય નથી માટે એનો આત્મય આત્મા જ છે, જ્ઞાન ત્રણ હોનાથી આત્મય વગર રહી શકે નહિ, ઈત્યાદિ અનુમાનના પ્રકારથી આત્માને જાણી શકાય છે. ॥ ૧ ॥

જ્ઞાન શબ્દનો ખીજો અર્થ વિદ્યા અને અવિદ્યા પણ થાય છે, એટલે જ્ઞાન બે પ્રકારનું છે; એક વિદ્યાત્મક અને ખીજું અવિદ્યાત્મક. વિદ્યાત્મક જ્ઞાનના ચાર પ્રકાર છે તે આ પ્રમાણે છે.

(૧) પ્રત્યક્ષાત્મક જ્ઞાન (૨) લૈંગિક જ્ઞાન (૩) સ્મૃતિ જ્ઞાન (૪) આપે જ્ઞાન.

અવિદ્યાત્મક જ્ઞાન પણ ચાર પ્રકારનું છે અને તે આ પ્રમાણે છે.

(૧) સંશયાત્મક જ્ઞાન (૨) વિષય્યાત્મક એટલે જ્ઞાતાત્મક જ્ઞાન (૩) સ્વપ્નાત્મક જ્ઞાન (૪) અનધ્યવસાયાત્મક એટલે અસ્પષ્ટ જ્ઞાન.

જ્ઞાન-આત્માનું અને મનનું જે લૈંગિક જ્ઞાન થાય છે એટલે પ્રત્યાભિજ્ઞા જ્ઞાન તે ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન નથી. કારણ કે—

તત્વાત્મા મનઘ્યાપ્રત્યક્ષે ॥ ૨ ॥

અર્થ—(તત્ત્વ) ચાર પ્રકારની જે વિદ્યા છે તેમાં જે લૈંગિક જ્ઞાન છે તેના વિષય (આત્મા મનઘ) આત્મા અને મન (અપ્રત્યક્ષે) પ્રત્યક્ષ નથી.

આવાત્મા—આત્મા અને મન પ્રત્યક્ષ ન હોવાથી તેનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિયોથી થઈ શકતું નથી. આત્મા રૂપિહીન હોવાથી અને મન અત્યંત સૂક્ષ્મ એટલે કે તેમાં મહત્વ પરિમાણ નામનો ગુણ ન હોવાથી પ્રત્યક્ષ નથી. આત્મા એટલે આ ઢેકાણે જીવાત્માઓ અને પરમાત્મા બન્ને સમજવાના છે. જીવાત્માનું કોઈક વખતે માનસિક પ્રત્યક્ષ થાય છે, પણ ‘હું’ ગૌર છું, હું કુળીલ છું, હું મહાબાહુ છું’ વગેરે અનાત્મવિષયક જ્ઞાનોથી તે તિરસ્કૃત થઈ જાય છે, માટે જી-આત્મા પણ વિશેષરૂપે અપ્રત્યક્ષ જ છે.

આકાશ, કાળ, દિશા વગેરે ખીજાં દ્રવ્યો પણ અપ્રત્યક્ષ છે તેનું પણ સૂચન ચક્રારથી કરવામાં આવ્યું છે. ॥ ૨ ॥

જે વિષયમાં જે પ્રકારવાળું અને જે કારણવાળું જ્ઞાન થાય છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે.

જ્ઞાનનિર્દેશે જ્ઞાનનિષ્પત્તિવિધિરુપ્તઃ ॥ ૩ ॥

અર્થ—(જ્ઞાનનિર્દેશે) જે અધ્યાયમાં જ્ઞાનનો નિર્દેશ કર્યો છે એટલે ત્રીજા અધ્યાયમાં (જ્ઞાનનિષ્પત્તિવિધિ) જ્ઞાનને ઉત્પન્ન થવાનો પ્રકાર (ઉક્ત.) કહ્યો છે.

આવાઈ—આત્મા, ઇન્દ્રિય અને અર્થના સંબંધથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયાર્થલક્ષણોર્ગાનિષ્પદયતે તદન્યત્ ॥ ૨-૧-૧૮ ॥ આ સૂત્રમાં જ્ઞાનનાં કારણો બતાવ્યાં છે. આત્મા જ્ઞાનનું સમગ્રાપિ કારણ છે, આત્મા અને મનનો

સંયોગ જ્ઞાનનું અસમવાયિકારણ છે; અને સિદ્ધિનો સબંધ જ્ઞાનનું નિમિત્તકારણ છે. પ્રત્યક્ષજ્ઞાનમાં આ રીત જતાવશમાં આવી છે. ॥ ૩ ॥

ગુણ કર્મનું જ્ઞાન કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે તે જતાવે છે.

ગુણકર્મસુ સંનિરુદ્ધેષુ જ્ઞાનનિષ્પત્તેર્દ્રવ્યં કારણમ્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ—(ગુણકર્મસુ) ગુણ અને કર્મ (સંનિરુદ્ધેષુ) સંનિકર્ષ દ્વારા સંબંધ થાય છે ત્યારે (જ્ઞાનનિષ્પત્તે.) જ્ઞાનને ઉત્પન્ન થવામાં (દ્રવ્યમ્) દ્રવ્ય (કારણમ્) કારણ તરીકે રહે છે.

ભાવાર્થ—૨૫ આદિ ગુણો અને ઉદ્દેશ્યજ્ઞ આદિ કર્મોનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તેમાં દ્રવ્ય કારણ તરીકે હોય છે. જે દ્રવ્ય યોગ્ય હોય એટલે કે જે દ્રવ્યમાં ૨૫ હોય તેમજ મહત્પરિમાણ હોય તેજ દ્રવ્યના ગુણો પ્રત્યક્ષ થાય છે. યોગ્યદ્રવ્યનિરૂપેવ તતુભવં શ્વસેતે ગુણ અને કર્મ યોગ્ય દ્રવ્યનિર્મલ હોય તો જ તેનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે. ભાવાર્થ એ છે કે દ્રવ્યની યોગ્યતા જ ગુણ કર્મના જ્ઞાનમાં પ્રયોજક છે. ગુણ અને કર્મમાં જે સંનિકર્ષ થાય છે તે દ્રવ્ય દ્વારા જ થાય છે. પ્રથમ દ્રવ્ય સાથે ઇદ્રિયનો સંયોગ થાય છે અને એ ઇદ્રિયમંયુક્ત દ્રવ્યનો ગુણ અને કર્મ સાથે સમવાય સબંધ હોય છે એટલે ગુણ અને કર્મનું જ્ઞાન સંયુક્ત સમવાયસંબંધથી થાય છે. શબ્દના જ્ઞાનમાં જો કે દ્રવ્યની યોગ્યતા કારણ તરીકે નથી જતા શબ્દ આકાશ ૨૫ દ્રવ્યમાં સમવેત છે અને તેમાં જ તેનું પ્રદક્ષ થાય છે, માટે આકાશ ૨૫ દ્રવ્યને શબ્દના જ્ઞાનમાં કારણ તરીકે માનવામાં આવે છે. ઇદ્રિય ૨૫ દ્રવ્યનો ગુણ અને કર્મ સાથે સંયોગ તો થઈ શકતો નથી; કારણ કે, સંયોગ ગુણ હોનાથી ગુણ કર્મમાં સંયોગ ૨૫ ગુણ રહી શકે નહિ. ‘ગુણમાં ગુણ ન હોય’ એ તો સર્વકોર્ડ સમજી શકે છે. ઇદ્રિયનો પીળો કાંઈપણ સબંધ સીધો શબ્દકર્મ સાથે થઈ શકતો નથી, માટે દ્રવ્ય દ્વારા જ એ સંબંધને માનવો પડે છે એટલે કે સંયુક્ત સમવાય સબંધ દ્રવ્ય દ્વારા ગુણ અને કર્મ સાથે થઈ શકે છે. ગુણ અને કર્મનું જ્ઞાન સબંધ વગર તો થઈ શકે જ નહિ, માટે સબંધ તો તેનો માનવો જ જોઈએ ગુણ અને કર્મનું જ્ઞાન ૨૫ કાર્ય થાય છે તો તેનું કારણ અવસ્થા કલ્પનું જોઈએ, અર્થાત્ તેના ઇદ્રિય સાથેના સબંધની કલ્પના જરૂર કરવી જોઈએ. ઘટ આદિ દ્રવ્યનું જ્ઞાન ઇદ્રિયના સંયોગથી થાય છે અને તેમાં રહેલા ગુણ અને કર્મનું જ્ઞાન સંયુક્ત સમવાયથી થાય છે. શબ્દનું જ્ઞાન કેવળ સમવાય સબંધથી થાય છે કારણ કે, આકાશ સ્વયં શ્રોત્ર ઇદ્રિય ૨૫ છે અને ઇદ્રિયસ્વરૂપ આકાશ ઇદ્રિયનો સીધો સમવાય સબંધ શબ્દ માટે થાય છે. આ રીતે ગુણ અને કર્મનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. ॥ ૪ ॥

સામાન્ય વિશેષનું જ્ઞાન કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે ? એનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં આપે છે.

સામાન્યવિશેષેષુ સામાન્યવિશેષાભાવાત્ તત્ત્વ ઇદમ્ જ્ઞાનમ્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ—(સામાન્યવિશેષેષુ) સત્તા એ પરમ સામાન્ય છે અને દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ અને કર્મત્વ તેના વિશેષો છે, એ વિરોધોના પણ વિશેષો પૃથ્વીત્વાદિ છે, તેમાં (સામાન્યવિશેષાભાવાત્) ખીજાં સામાન્ય અને વિશેષો ન હોવાથી (તત્ત્વ ઇદમ્) દ્રવ્યધટિત સંબંધથી જ (જ્ઞાનમ્) તેનું જ્ઞાન થાય છે.

ભાવાર્થ—સત્તામાં કોઈ ખીજી સત્તા નથી, તેથી સત્તાનું જ્ઞાન દ્રવ્ય ધટિત સંનિકર્ષથી એટલે સંયુક્ત સમવાયથી, ગુણ અને કર્મમાં રહેલી સત્તાનું જ્ઞાન સંયુક્તસમવેતસમવાયથી થાય છે. સંજ્ઞાન કરત, ગત્વ આદિનું જ્ઞાન સમવેત સમવાયથી અને શબ્દનું જ્ઞાન સમવાયથી થાય છે. સામાન્યનું જ્ઞાન કરવામાં કોઈ અન્ય સામાન્યની અપેક્ષા નથી. પૃથ્વીત્વનું જ્ઞાન કરવું હોય તો તેમાં સંયુક્તસમવાય સંનિકર્ષ ઉપયોગમાં આવે છે. દ્રવ્યનું જ્ઞાન કરવું હોય તો સામાન્યની અપેક્ષા રહે છે, પણ સામાન્ય અને તેના વિશેષોમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવામાં કોઈ સામાન્યાન્તરની જરૂર નથી સામાન્યમાં જો સામાન્ય માનવામાં આવે તો અનવસ્થા હોય આવે છે. સામાન્ય અને વિશેષના ભેદોનું જ્ઞાન સ્વરૂપથી જ થાય છે. ॥ ૫ ॥

જેમ સામાન્યવિશેષમાં સામાન્યનિરપેક્ષ જ્ઞાન થાય છે તેમ દ્રવ્યમાં પણ સામાન્યનિરપેક્ષ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે એમ માનવામાં સો વાધો છે ? એના ઉત્તર રૂપે નીચેનું મૂત્ર છે.

સામાન્યવિશેષાપેક્ષં દ્રવ્યગુણકર્મસુ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ—(દ્રવ્યગુણકર્મસુ) દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મમાં (સામાન્યવિશેષાપેક્ષમ્) સામાન્યવિશેષાપેક્ષ જ્ઞાન થાય છે.

ભાવાર્થ—આ દ્રવ્ય છે. અહીં 'દ્રવ્ય' એ જ્ઞાન વિશિષ્ટજ્ઞાન છે. એમાં દ્રવ્યત્વવિશેષ પણ છે. વિશિષ્ટજ્ઞાનમાં વિશેષણ અવસ્થા હોવું જ જોઈએ માટે દ્રવ્યત્વ એ વિશેષણ છે અને 'દ્રવ્યત્વ' એ સામાન્યવિશેષ પદાર્થ છે, એ જ પ્રમાણે 'ગુણ' એ જ્ઞાન પણ વિશિષ્ટ ■ એમાં ગુણત્વ વિશેષણ છે. 'કર્મ' એ જ્ઞાન પણ વિશિષ્ટજ્ઞાન છે અને એમાં પણ કર્મત્વ એ વિશેષણ છે, વિશેષણને પ્રકાર પણ કહેવામાં આવે છે. જ્ઞાન જે પ્રકારનાં હોય છે, એક ચલિકરપક અને

બીજું નિર્વિકલ્પક ચિત્ત પપ્પ વિગેષ્યનું જ નામ છે 'દ્રવ્ય દ્રવ્ય' 'ક્ષય ગુણ' દ્વય ક્ષય, ધર્મ્યાદિ જ્ઞાનો સંવિકલ્પક અથવા સપ્રકારક જ્ઞાન કહેવાય છે. નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન અતીન્દ્રિય દ્વાસાથી પ્રત્યક્ષ થતું નથી પણ તેનું વિવિધજ્ઞાનથી અનુમાન કરવું પડે છે નાજાનિરવગા નિશિષ્ટુદ્ધિસ્વરૂપે વિવિધજ્ઞાનથી બીધા વાગ થતી નથી માટે દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મનું જે જ્ઞાન થાય છે તેમાં દ્રવ્યજ્ઞાન, ગુણજ્ઞાન અને કર્મજ્ઞાન વિગેષ્ય નથી રેલાય છે ॥ ૬ ॥

દ્રવ્યમા કેવળ સામાન્ય વિશેષ્ય દેહ છે એવું પણ દેહનું નથી, બીજાં પણ વિશેષ્ય દેહ છે

દ્રવ્યે દ્રવ્યગુણસ્મૃતિર્નમ્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ—(દ્રવ્યે) દ્રવ્યમા (દ્રવ્યગુણસ્મૃતિર્નમ્) દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મની પણ અપેક્ષા દેહ છે

ભાવાર્થ—દ્રવ્યના દરેકમાં સામાન્ય જ પ્રકાર દેહ છે એવું નથી સામાન્ય મિત્રાય દ્રવ્ય પણ દ્રવ્યમા વિશેષ્ય દેહ થકે છે ગુણ પણ વિશેષ્ય દેહ થકે છે અને કર્મ પણ વિશેષ્ય તરીકે દેહ થકે છે દરેક પુણ્ય અહીં પુરુષનું વિશેષ્ય દેહ પણ દ્રવ્ય છે ગુણ ગુણ અને ગુણગુણ એ પુરુષનું વિશેષ્ય છે અને પુણ્ય ગુણગુણ અહીં ગમનગમ કર્મ પણ પુરુષનું વિશેષ્ય છે કારણ કે એનો ગમનગમ ગુણ એવો અર્થ થાય છે ભાવાર્થ એ છે કે દ્રવ્યમા જ્ઞાતિ, દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ પણ વિશેષ્ય તરીકે આવી રહે છે, માટે દ્રવ્ય એ જ્ઞાન, સામાન્ય, દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મની અપેક્ષા કરનાર દેહ છે ॥ ૭ ॥

ગુણ અને કર્મના જ્ઞાનમાં વિશેષ્ય તરીકે ગુણ અને કર્મની અપેક્ષા છે કે નહિ એનો ઉત્તર આ જ્ઞાનમાં આપવામાં આવે છે

ગુણસ્મૃતિ ગુણસ્મૃતિભાવાદ ગુણસ્મૃતિ ન વિચલે ॥ ૮ ॥

પદાર્થ—(ગુણસ્મૃતિ) ગુણ અને કર્મમાં (ગુણસ્મૃતિભાવાદ) ગુણ અને કર્મનો અભાવ હોવાથી (ગુણસ્મૃતિ) ગુણ અને કર્મની અપેક્ષા (ન વિચલે) નથી

ભાવાર્થ—ગુણમાં ગુણ અને કર્મ નથી, તેમજ કર્મમાં પણ ગુણ અને કર્મ નથી માટે ગુણના અને કર્મના જ્ઞાનમાં ગુણ અને કર્મ વિશેષ્ય તરીકે ભાસતા નથી 'સ્વત' આમાં ગુણ જ્ઞાનમાં સ્વેત પ્રકાર તરીકે ભાસતા નથી 'સ્વેત' એ વિશેષ્ય તરીકે છે અને તેમાં સ્વેતત્વ એ જ્ઞાતિ વિશેષ્ય તરીકે છે.

એ જ પ્રમાણે કર્મવિશેષ્ય જ્ઞાનમાં કર્મ વિશેષ્ય તરીકે લાગતું નથી. કર્મવિશેષ્ય જ્ઞાનમાં ઉત્તરેષ્યત્વ આદિ જાતિ વિશેષ્ય તરીકે લાગે છે. ॥ ૮ ॥

સમવાયિનઃ શ્વૈત્યાચ્છૈત્યબુદ્ધેશ્ચ શ્વેતે બુદ્ધિસ્તે एते कार्यकारण-
भूते ॥ ૯ ॥

પદાર્થ—(સમવાયિનઃ) સમવાયીનું (શ્વૈત્યાત્) શ્વૈત્ય હોવાથી (શ્વૈત્યબુદ્ધેઃ) શ્વૈત્ય પ્રકાર જ્ઞાનમાં કારણ છે (શ્વેતે બુદ્ધિઃ) શ્વેત દ્રવ્યમાં શ્વેત બુદ્ધિ હોય છે માટે (તે एते) તે આ એ (કાર્યકારણભૂતે) કાર્ય અને કારણરૂપ છે.

ભાવાર્થ—‘શ્વેતઃ શંખઃ’ આવા જ્ઞાનમાં શ્વૈત્ય વિશેષ્ય તરીકે હોય છે કારણ કે શંખ એ દ્રવ્ય છે, માટે શ્વૈત્યપ્રકારક શંખવિશેષ્યક જ્ઞાન હોય છે, પણ આ નિયમ દ્રવ્યને લાગુ પડે છે. ગુણમાં શ્વૈત્યપ્રકારક જ્ઞાન થતું નથી કારણ કે શ્વૈત્ય એ ગુણ છે અને ગુણમાં ગુણ હોતો નથી તો શ્વૈત્યપ્રકારક શ્વેતગુણજ્ઞાન કેવી રીતે થઈ શકે? અર્થાત્ ન થઈ શકે. આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે શ્વેતઃ શંખ. આ વિશિષ્ટ જ્ઞાનમાં શ્વૈત્યજ્ઞાન કારણ તરીકે છે. વિશેષ્ય અને તેનો સંબંધ તથા વિશેષ્યજ્ઞાન એ બંધાં જ વિશિષ્ટ જ્ઞાનમાં કારણ તરીકે હોય છે. ॥ ૯ ॥

પરદાવાન્ અર્ચ બલીવર્દઃ આ જ્ઞાનમાં ઘંટા વિશેષ્ય તરીકે છે અને ઘંટા એ દ્રવ્ય છે. પ્રથમ ઘંટાનું જ્ઞાન થયું અને પછી ઘંટાવાન્ બલીવર્દનું જ્ઞાન થયું. પૂર્વજ્ઞાન ઉત્તરજ્ઞાનનું કારણ બન્યું. એ જ પ્રમાણે જો પરદેહ સ્તંભ-જ્ઞાન થાય અને પછી કુંભજ્ઞાન થાય તો સ્તંભજ્ઞાન કુંભજ્ઞાનનું કારણ કહેવાય કે નહિ? આનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં આપવામાં આવ્યો છે.

द्रव्येव્યनितरेतरकारणाः ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ—(દ્રવ્યેવ્ય) દ્રવ્યવિષયક જ્ઞાનમાં (અનિતરેતરકારણાઃ) પૂર્વદ્રવ્યવિષયક જ્ઞાન ઉત્તર દ્રવ્યવિષયક જ્ઞાનનું કારણ બનતું નથી.

ભાવાર્થ—દ્રવ્યજ્ઞાનેના કર્મમાં પૂર્વજ્ઞાન ઉત્તરજ્ઞાનનું કારણ બનતું નથી, માટે પરદેહ સ્તંભનું જ્ઞાન થયું હોય અને પછી કુંભનું જ્ઞાન થયું હોય તો પણ ત્યાં એક બીજાનું કારણ કે કાર્ય નથી. સ્તંભ એ કુંભનું વિશેષ્ય નથી. ‘ઘંટાવાન્ બલીવર્દઃ’ આ ઠેકાણે તો ઘંટા એ બલીવર્દનું વિશેષ્ય છે માટે ત્યાં કાર્યકારણભાવ છે; અર્થાત્ જ્યાં વિશેષ્ય વિશેષ્યભાવ ન હોય અને માત્ર એ જ્ઞાન યાત્રામાં કારણ સામગ્રીના ક્રમથી એક પરદેહ અને બીજું પછી જ્ઞાન થાય ત્યાં વિશેષ્ય વિશેષ્યભાવ હોતો નથી. ॥ ૧૦ ॥

ઘટપટાદિ ભુદ્ધિમાં ક્રમ છે, અને ક્રમ કાર્યકારણ ભાવધર્મ હોય છે, એવું માનનાર વાદીનો મત અયોગ્ય છે, એ સંબંધી જણાવે છે.

कारणयोगपचात् कारणक्रमाच्च घटपटादिवुद्धीनां क्रमो न हेतुफलभावात् ॥ ११ ॥

પદાર્થ—(કારણયોગપચાત્) કારણોનું યોગપદ ન હોવાથી (ચ) અને કારણોને ક્રમ હોવાથી (ઘટપટાદિવુદ્ધીનામ્) ઘટભુદ્ધિ અને પટભુદ્ધિ—આદિ ભુદ્ધિઓનો (ક્રમ) ક્રમ હોય છે (હેતુફલભાવાત્) કારણ કાર્યના ભાવથી (ન) ક્રમ હોતો નથી.

ભાવાર્થ—ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થોના યાનોની કારણસામગ્રી એક સાથે હોતી નથી પણ ક્રમથી કારણ સામગ્રી આવે છે. પ્રથમ ઘટયાનની સામગ્રી હોય છે અને પછી પટયાનની સામગ્રી હોય છે તેથી યાન ક્રમથી ઉત્પન્ન થાય છે. એક યાન કારણ છે અને બીજું યાન તેનું કાર્ય છે એથી જ યાનોનો ક્રમ છે એવું કથું જ નથી. જો કારણસામગ્રી એક સાથે હોય તો એક સાથે યાન ઉત્પન્ન થાય છે; પણ એમ બનતું નથી, મન ઇદિયો સાથે ક્રમથી સંયોગ પામે છે માટે યાનોનો ક્રમ બધાય છે ઘટપટાદિભુદ્ધિઓનો ક્રમ કારણોના ક્રમને આધીન છે, હેતુફલભાવને એટલે કે, કાર્યકારણ ભાવને આધીન નથી. ॥ ૧૧ ॥

इति वैशेषिकदर्शने गुर्जरभाषाभाष्ययुते अष्टमाध्यायस्य
प्रथम माह्निकम् ॥

॥ ओ३म् ॥

अथ अष्टमाध्यायस्य द्वितीय माह्निकम् ।

આ પ્રથમ સૂત્રમાં 'વૈશિષ્ટ્યનું' પ્રત્યક્ષજ્ઞાન સમજાવવામાં આવે છે. કેટલીક બુદ્ધિઓ એવી હોય છે કે કાર્ષ્ણીય બુદ્ધિને પોતાની અંદર વિશેષણ તરીકે સ્વીકારીને જ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમકે:—

अयमेव त्वया कृतं भोजयैनमिति वृत्त्यपेक्षम् ॥ १ ॥

પદાર્થ—(અયમ્) સંનિહિત વિષયવાળી બુદ્ધિની અપેક્ષા કરીને જ 'આ' એવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. (અથ) આ પદ્યથી જે બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે તે વિગ્રહૃત વિષયવાળી બુદ્ધિને અપેક્ષીને 'એ' બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, (ત્વન્ના) કર્તૃત્વને અપેક્ષા કરનારી બુદ્ધિને અપેક્ષી 'તે' પદ્યથી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે (કૃત્તમ્) અહીં કર્મની અપેક્ષા રાખનારી બુદ્ધિ વિશેષણ તરીકે છે (ભોજન) અહીં પ્રયોગ્યકર્તાની બુદ્ધિને પ્રયોગ્યકર્તા બુદ્ધિ અપેક્ષા રાખે છે (અનમ્) આ પદ્યથી નિયોગ્ય અને નિયોગ્યકર્તા વ્યાપારની બુદ્ધિ વિશેષણ તરીકે છે (ઈતિ) આ પ્રમાણે (વૃત્ત્યપેક્ષમ્) જ્ઞાતાપેક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે.

જ્ઞાપદાર્થ—સૂત્રમાં બતાવેલા પદ્યથી જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે કાર્ષ્ણીય જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખીને જ ઉત્પન્ન થાય છે. આને જ્ઞાનપ્રકારક જ્ઞાન પણ કહેવામાં આવે છે. ॥ ૧ ॥

इष्टेषु भावाद्इष्टेष्वभावात् ॥ २ ॥

પદાર્થ—(ઈષ્ટેષુ) પ્રત્યક્ષમાં (નાશ) અવ્યવસ્થિત દોષથી અને (અઈષ્ટેષુ) અપ્રત્યક્ષ અર્થમાં અવ્યવસ્થિત ન થતો દોષથી.

જ્ઞાપદાર્થ—પ્રથમ સૂત્રમાં જે જે પરો આપ્યા છે તે બધાનો અર્થ જે પ્રત્યક્ષ દોષ તેજ ન દેખાતો જન ઉત્પન્ન થાય છે. પરોય અર્થ દોષ તેજ ઉત્પન્ન પદાર્થોનો પ્રયોગ થતો નથી, માટે અન્યથા અને અદિરેકથી પણ સમજી શકાય છે કે કેટલીક બુદ્ધિઓ પોતામાં જાણી બુદ્ધિઓને વિનિર્મલ તરીકે સમજીને જ ઉત્પન્ન થાય છે. ॥ ૨ ॥

હરે બીજી પ્રકારે રૂઢ કરે છે ‘અર્થ’ શબ્દનો પાંચાંગિક અર્થ સમજાવે છે

અર્થે इति द्रव्यगुणकर्मसु ॥ ૩ ॥

પદાર્થ—(અર્થે इति) ‘અર્થ’ એવો વાસ્તવિક પ્રયોગ (દ્રવ્યગુણકર્મસુ) દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મમાં થાય છે

ભાવાર્થ—વૈજ્ઞાનિકતાત્ત્વમાં ‘અર્થ’ એવું નામ દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મને જ ઉદ્દેશીને વપરાય છે, મારણ કે અર્થમાનતા એ ત્રણમાં જ હોય છે કોઈ દ્રવ્યને કહે છે, કોઈ ગુણને કહે છે તે કોઈ કર્મને કહે છે આ ત્રણ સિવાય બીજા પદાર્થને કોઈ વિધિનો સરૂપમાં નથી અર્થાત્ વૈજ્ઞાનિક વિધાનનું દ્રવ્ય એ ત્રણમાં જ રોય છે માટે ન્યાય અને વૈજ્ઞાનિકતાત્ત્વમાં અર્થ શબ્દની પરિભાષા દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મમાં જ છે પ્રથમ પદાર્થમાં પદ્ય પ્રત્યાક્ષરમર્પણાદિભિધેયત્વ જ ગણતે જ અર્થશબ્દની અભિધેયતા છે, એમ કહ્યું છે ॥ ૩ ॥

હવે હરિનો ઉપાધાન કારણ બાબ મહાભૂતો નથી, પણ એક એક મહાભૂત છે એ પ્રકારે રૂઢ કરે છે

“द्रव्येषु पञ्चात्मकत्वं प्रतिपिद्धम्” ॥ ૪ ॥

પદાર્થ—(દ્રવ્યેષુ) દ્રવ્યનું નિરૂપણ કરતી વખતે (પંચાત્મકત્વમ્) પ્રતિપિદ્ધ કાર્ય-દ્રવ્યનું પાંચે મહાભૂતો મળીને ઉપાધાનકારણ છે એવો (પ્રતિપિદ્ધમ્) પ્રતિરોધ કરવામાં આવ્યો છે

ભાવાર્થ—પ્રતિપિદ્ધ કાર્ય દ્રવ્યનું ઉપાધાન કારણ સમુદ્ધિ પાંચ મહાભૂતો છે એવો પ્રતિરોધ કરવામાં આવ્યો છે પ્રત્યક્ષપ્રત્યક્ષાનાં તયોગસ્વાપ્રત્યક્ષત્વાન્ પંચાત્મકત્વ મનાવયત ॥ ૮-૨-૨ જુઓ એ ચાર એક ભૂત કરતા પચારે ભૂતો ઉપાધાન તરીકે હોય તે કોઈ ન્યાયનું પ્રત્યક્ષ જ થઈ શકે નહિ ઉપાધાન કારણના સહાય તરીકે બીજા ભૂતો કોઈ શકે છે આ જ રીતે હરિયોગમાં પણ છે એટલે કે હરિવિરૂપી કાર્યનું કોઈ એક જ દ્રવ્ય ઉપાધાન તરીકે છે અને બીજા દ્રવ્યો સહાયક તરીકે છે ॥ ૪ ॥

પ્રાણ હરિયનું ઉપાધાન કારણ સમજાવે છે

भूयस्त्वाद् गन्धवत्त्वाच्च पृथिवी गन्धजाने प्रवृत्ति ॥ ૫ ॥

પદાર્થ—(ભૂયસ્ત્વાદ્) અન્ય દ્રવ્યોથી અભિભૂત ની થયેલા એવા પાંચિત્વ દ્રવ્યોથી ઉત્પન્ન થયેલી હોવાથી (જ) અર્થે (ગન્ધજાને) ગંધ ગુણવાળું

હોવાથી (ગન્ધજ્ઞાને) ગંધગ્રાહક ધ્રાણેન્દ્રિયની (પ્રકૃતિઃ) પ્રકૃતિ એટલે ઉપાદાન કારણ (પૃથિવી) પૃથ્વી છે.

ભાવાર્થ—ધ્રાણુ ઇન્દ્રિય નિયમથી ગંધનું જ મહત્ત્વ કરે છે તેથી તેનું ઉપાદાન કારણ પૃથિવી છે. પૃથ્વીના સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ કણોથી અથવા પૃથ્વીના પરમાણુઓથી ધ્રાણેન્દ્રિય ઉત્પન્ન થાય છે. જળાદિના પરમાણુઓ સહાયક તરીકે હોય છે, પણ તેનાથી માર્ધિવ પરમાણુઓ અભિભૂત થતાં નથી. ધ્રાણેન્દ્રિયમાં પણ ગંધ હોય છે. ધ્રાણેન્દ્રિય સગુણ છે તેથી જ બાહ્યદ્રવ્યોમાંથી તે ગંધનું જ મહત્ત્વ કરે છે, બીજા ગુણોનું નહિ. એટલે કે ધ્રાણુ ઇન્દ્રિય બાહ્યદ્રવ્યમાંથી ગંધનું મહત્ત્વ કરે છે. ગંધનું અભિવ્યંજક ધ્રાણુ છે. જેમ ધ્રાણુ ઇન્દ્રિય પૃથ્વીમાંથી બની છે તેમ શરીરના બીજા અવયવો પણ પૃથ્વીમાંથી જ બન્યા છે તો પછી બીજા અવયવો ગંધના અભિવ્યંજક કેમ નથી? એના સમાધાનને માટે ‘ભૂયસ્ત્વ’ એ કારણ તરીકે છે. ભૂયસ્ત્વનો અર્થ પારિભાષિક છે અને તે એજ કે અન્યદ્રવ્યોથી ધ્રાણેન્દ્રિયના આરંભક દ્રવ્યો અભિભૂત નથી. દિવસે જેમ સૂર્યના પ્રકાશથી બીજા તારાઓનું તેજ અભિભૂત થાય છે તેમ ધ્રાણેન્દ્રિયના આરંભક દ્રવ્યો બીજા દ્રવ્યોથી અભિભૂત થતાં નથી. ॥ ૫ ॥

આજ ન્યાય બીજા ઇન્દ્રિયોમાં પણ છે, એ બતાવે છે.

તથાપસ્તેજોવાયુશ્ચ રસરૂપસ્પર્શાવિશેષાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ—(તથા) તે પ્રમાણે (આપઃ) જળ (તેજઃ) તેજ (ચ) અને (વાયુઃ) વાયુ ક્રમથી (રસરૂપસ્પર્શાવિશેષાત્) રસના, ચક્ષુ અને ત્વક્ ઇન્દ્રિયનાં ઉપાદાન કારણ છે. કારણ કે તે તે ઇન્દ્રિય રસ આદિ એક એક ગુણનું જ મહત્ત્વ કરતી હોવાથી.

ભાવાર્થ—રસના ઇન્દ્રિયનું ઉપાદાન કારણ જળ છે કારણ કે તે નિયમથી જ રસનું મહત્ત્વ કરે છે.

ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનું કારણ તેજ છે કારણ કે તે નિયમથી ‘રૂપ’ ગુણનું જ મહત્ત્વ કરે છે.

ત્વક્ ઇન્દ્રિયનું ઉપાદાન કારણ વાયુ છે કારણ કે તે નિયમથી સ્પર્શનું જ મહત્ત્વ કરે છે. અહીં પણ ‘ભૂયસ્ત્વ રૂપ’ અર્થ કારણ તરીકે છે એમ સમજવું.

શ્રોત્ર તો આકાશ સ્વરૂપ છે અને આકાશ નિત્ય છે માટે શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયનું ઉપાદાન કારણ સંભવી શકતું નથી નિત્ય પદાર્થનું કારણ ન હોય. કણ સંકુલીયી

ને આકાશમાન અવચ્છિન્ન છે તેજ શ્રોત છે અર્થાત્ તે આકાશ હોનાથી નિત્ય છે. કણ્ડયંત્રુવી નટ યત્રથી શ્રોત વ્યવહાર બધે થાય છે એટલે ને એમાં કાર્યતા કહેવાતી હોય તો પણ તે ઉપાધિને લીધે છે, વાસ્તવિક કાર્યતા એમાં નથી ॥ ૫ ॥

इति वैशेषिकदर्शने शुद्धं समाप्तमाप्त्ययुते अष्टमाध्यायस्य
द्वितीय मादिकम् ॥

॥ ओ३म् ॥

अथ नवमाध्यायस्य, प्रथम माह्निकम् ।

હવે 'અભાવ' નામનો જે સાતમો પદાર્થ છે અને જેને મહર્ષિ કણ્ઠે સાક્ષાત્ શબ્દ દ્વારા નહીં પણ ચક્રાર, આદિથી સૂચવ્યો છે એમ કહેવાક માને છે, તેના વિભાગો કરી જતાંવે છે અને તેનું પ્રત્યક્ષ કેવી રીતે થાય છે તે પણ જતાંવે છે. અભાવના વિભાગો જ્યારે મહર્ષિ પોતે જ કરી જતાંવે છે તો તેઓ અભાવને એક ભુદો જ અર્થ માનતા હતા એમ સિદ્ધ થાય છે. આથી વૈશેષિક શાસ્ત્રમાં છ પદાર્થો નહીં પણ સાત પદાર્થો છે એમ માનવું યોગ્ય છે. જે ભાવ રૂપે છ પદાર્થો વૈશેષિક શાસ્ત્રમાં સ્વીકાર્યા છે એમ કહેવામાં આવે તો કશું ખોટું નથી. હવે પ્રાગભાવનું લક્ષણ બાધે છે.

ક્રિયાગુણવ્યવશેષાભાવાત્ પ્રાગસત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ—(ક્રિયાગુણવ્યવશેષાભાવાત્) આ સૂત્રમાં 'કાર્યમ્' એવું પદ અપ્રાધાપ્ત છે એટલે કાર્ય પોતાની ઉત્પત્તિ પહેલાં ક્રિયાવત્તા અને શુદ્ધવત્તાથી વ્યવહાર થતો ન હોવાથી (પ્રાગસત્) ઉત્પત્તિ પહેલાં તે 'અસત્' હતું. એટલે કે કાર્યનો પ્રાગભાવ હતો.

ભાવાર્થ—શુદ્ધ, ઘટ આદિ કાર્યો જ્યાં સુધી જ્યાં ન હોય ત્યાં સુધી તેનો વ્યવહાર થતો નથી 'આ ઘર મુંઝર છે' 'આ ઘડો મળતો' છે એવો પ્રયોગ થતો નથી કારણ કે હજી તો તે ઉત્પન્ન જ નથી થયા તો તેનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન જ શી રીતે થાય ? અને પ્રત્યક્ષ થયા વિના વાણી દ્વારા તેમાં શુદ્ધ અને ક્રિયાનો વ્યવહાર પણ કેવી રીતે થાય ? અર્થાત્ ન જ થાય, માટે કાર્યનો પ્રાગભાવ છે.

કાર્ય મહેવ સત્ હોવું નથી, પણ તે અમુક વખતે સત્ હોય છે કે જ્યારે તે વર્તમાન હોય છે. અથવા પ્રત્યક્ષ હોય છે, જ્યારે પ્રત્યક્ષ હોય છે ત્યારે આ ઘડો મુંઝર છે, 'એમાં વાણી બરી લાગ' એવો પ્રયોગ પણ થાય છે. જો ઘટાદિ રૂપ કાર્ય સદૈવ સત્ હોત તો સદૈવ પ્રત્યક્ષ હોત અને ઉપર કયા પ્રમાણે તેને ઉદ્દેશીને વાણીનો વ્યવહાર પણ થાત, પણ યંત્ર નથી માટે ઉત્પત્તિ પહેલાં કાર્ય અસત્ છે અર્થાત્ કાર્યનો પ્રાગભાવ છે.

આ પ્રાગભાવ જે માટીમાં ઘડો બનાવતો હોય છે અને કુંભારે તેને માટે બધી સામગ્રી તૈયાર કરી રાખી હોય છે ત્યારે એકાએક તે આ માટીના પિંડમાં

ધરે ધરો. અથવા વળાતા સ્તંભમાં વલ્લ જનરો. એટલે કે કાર્યના અધિકરણમાં કાર્યના પ્રાગભાવનું પ્રત્યક્ષ થાય છે.

અભાવ પ્રત્યક્ષ થવામાં ઈડિય સંગ્રહ વિશેષણની પ્રત્યાસતિ કારણ રૂપ હોય છે. અને તે કોઈ કેકાણે સમવાયધટિત અને કોઈ કેકાણે સંયોગ સંગ્રહે ધટિત હોય છે. 'સમવાયે દ્વિભાવે ચ વિશેષણસિદ્ધિમાયઃ' સમવાય અને અભાવમાં વિશેષ્યવિશેષણભાવ પ્રત્યક્ષ કરાવવામાં કારણભૂત હોય છે.

પ્રાગભાવ 'પોતાના પ્રતિયોગીનો ઉત્પાદક હોય છે; કારણ કે ઘટ ઉત્પન્ન થયા પછી તે જ ઘટો ફરી જન્મતો નથી કારણ કે તેનો ઉત્પાદક પ્રાગભાવ નષ્ટ થયેલો હોય છે.

પ્રાગભાવ અનાદિ છે છતાં તેનો નાશ થાય છે અને એના નાશને ઉત્પન્ન કરનાર એનો પ્રતિયોગી ઘટ જ હોય છે.

પ્રતિયોગી એટલે જેનો અભાવ હોય એ વસ્તુ પ્રતિયોગી ગણાય છે. ॥ ૧ ॥

હવે પ્રતીતિજ્ઞથી મિદ્ધ થતા ખ્વંસાભાવને નિરૂપિત કરે છે

સદ્વસ્તુ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ—(સત્) વિઘ્નમાન કાર્ય (અતઃ) વિનાશકના વ્યાપાર પછી અસત્ થાય છે.

ભાવાર્થ—જે કાર્ય સત્-વિઘ્નમાન હોય છે તે વિનાશક કારણના વ્યાપાર પછી અસત્ થાય છે. વિઘ્નમાન ઘટ એ સત્ કાર્ય છે પણુ ન્યારે એના ઉપર હંક પ્રહાર કરવામાં આવે છે ત્યારે તે કુદી જાય છે એટલે કે તેનો નાશ થાય છે. વિઘ્નમાન ઘટ જ પછી અસત્ રૂપે કહેવાય છે. આ પ્રમાણે ઘટનો વિનાશ થવો એજ ઘટનો ખ્વંસાભાવ કહેવાય છે 'ખ્વંસાભાવ'ની ઉત્પત્તિ થાય છે પણુ એનો નાશ થતો નથી. માટે તે સાદિ અને અનન્ત અભાવ કહેવાય છે. આ ખ્વંસાભાવને 'હીધે જ પડો વ્વસ્ત', 'પડો નષ્ટ', 'દ્વાર્ના ધ્રુતપૂર્વો ગરુરો નાસ્તિ' ઇત્યાદિ પ્રતીતિઓ થાય છે. ॥ ૨ ॥

જો અહીં કોઈ શંકા કરે કે ઘટ પોતે જ અવસ્થા વિશેષમાં ખ્વંસ વ્યવહાર કરે છે, માટે ઘટથી જિજ્ઞાસુ કોઈ તેનો ખ્વંસરૂપ અભાવ નથી. તો આનો ઉત્તર સૂત્રકાર નીચે પ્રમાણે આપે છે.

અસતઃ ક્રિયાગુણવ્યવશેષાભાવાદર્થાન્તરમ્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ—(અતઃ) અસત્ પદાર્થને (ક્રિયાગુણવ્યવશેષાભાવાત્) ક્રિયા અને ગુણનો વ્યવશેષ ન હોયથી તે (અર્થાન્તરમ્) સત્ કરતાં જુદું જ છે.

ભાવાર્થ—સત્ અને અસત્ બન્ને જુદાં જુદાં હોય છે અર્થાત્ લાવ અને અભાવ આ બન્ને જુદા જુદા પદાર્થ છે, કારણ કે, અસત્ પદાર્થમાં ક્રિયાને તેમજ ગુણનો વ્યવહાર કરી શકાતો નથી. એટલે કે ધડો કુટી ગયા પછી વડો રૂપવાન્ અસ્તિ ધડો રૂપવાળો છે, વડેન જલમાદર ધડથી પાણી ભરી લાવ વગેરે વ્યવહાર થતા નથી. જો ધડો વિદ્યમાન હોત તો ઉપર જણાવેલો વ્યવહાર થાત, માટે સત્ અને અસત્ બન્ને જુદા જુદા પદાર્થો છે. ધટનો ખ્વંસાભાવ એ વિદ્યમાન ધટની કોઈ અવસ્થા નથી. ઉક્ત વૈધર્મ્યને લીધે અસત્થી સત્ અર્થાન્તર છે. એટલે કે ધટ અને ધટનો ખ્વંસ બંને જુદા જુદા પદાર્થો છે. ॥ ૩ ॥

ઉપર પ્રમાણે પ્રાગભાવ અને પ્રખ્વંસાભાવ સિદ્ધ કરી હવે અન્યોઅન્યાભાવને સમજાવે છે.

સમ્યાસત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ—(વ) અને (સત્) વિદ્યમાન ભાવરૂપ અર્થ (અસત્) અન્ય સ્વરૂપો અસત્ પણ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ—ધટ આદિ ભાવરૂપ અર્થ અન્ય સ્વરૂપે ધટકાળમાં પણ ધટ અસત્ કહેવાય છે. જેમકે ઘટ વડો ના ધડો એ ધટ એટલે વજ્ર નથી. બળદ એ અશ્વ નથી. આ ટેકાણે એક વસ્તુમાં બીજી વસ્તુનું તાદત્ત્વ નથી. ધટમાં વજ્રનું તાદત્ત્વ નથી અને બળદમાં અશ્વનું તાદત્ત્વ નથી. આવી જાતના અભાવને અન્યોઅન્યાભાવ કહેવામાં આવે છે, જે અભાવનું પ્રતિયોગિ તદ્દત્ત્વ (ધટ—આદિ) હોય તે અન્યોઅન્યાભાવ સમજાવે, કેટલાક એને તાદત્ત્વ્યાભાવ પણ કહે છે, અસત્ અજ્ઞો ગવાત્મના, અસત્ ગૌરધાત્મના, અસત્પટઃ પટાત્મના, અનજ્ઞો ગૌઃ, અગૌરધઃ અપટઃ પટઃ. આવી પ્રતીતિઓમાં તાદત્ત્વ્યાભાવ ભાસતો હોય છે. અન્યોઅન્યાભાવનો પ્રતિયોગી અન્યોઅન્યાભાવ સાથે રહી શકે છે. એટલે પ્રતિયોગી સાથે અન્યોઅન્યાભાવનો વિરોધ હોતો નથી. અનજ્ઞો ગૌઃ અશ્વના અન્યોઅન્યાભાવનો પ્રતિયોગી અશ્વ છે અને અશ્વમાં રહેલું તાદત્ત્વ એ અશ્વાન્યોઅન્યાભાવનું પ્રતિયોગિત્વાવચ્છેદક છે. બુદ્ધિમાં હોય છે તે વખતે પણ વડો ન મૂલ્તામ્ એમ કહી શકાય છે, એટલે બુદ્ધિમાં ધટ પણ છે અને ધટનો અન્યોઅન્યાભાવ પણ છે. બીજા અભાવોમાં આવી સ્થિતિ હોતી નથી માટે આ અભાવ બીજાથી જુદો પડે છે. આ પ્રમાણે પ્રાગભાવ, પ્રખ્વંસાભાવ અને અન્યોઅન્યાભાવ આમ ત્રણ પ્રકારના અભાવ થયા. ॥ ૪ ॥

ઉપર જણાવેલા ત્રણ અભાવ સિવાય એક ચોથી જાતનો પણ અભાવ છે એનું નામ ‘અત્યંતાભાવ’ છે. એનું નિરૂપણ આ સૂત્રમાં કરે છે.

યદ્યાન્યદસત્ત્વસ્તદસત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ—(ચ) અને (યત્) જે (અતઃ) આ ત્રણથી (અન્યત્) બીજો (અસત્) અભાવ હોય છે (તત્) તે (અસત્) અત્યંતાભાવ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ—જે પ્રાગભાવ, પ્રધ્વંસાભાવ અને અન્યોન્યાભાવથી જુદો જણાય છે તે અત્યંતાભાવ કહેવાય છે. આ સૂત્રમાં અસત્ત્વો અર્થે અવસ્થા સમજાવેલો. એને ભાવપરક નિર્દેશ કહેવામાં આવે છે. એટલે જેને ભાવવાચક પ્રત્યય ન હોય છતાં ભાવ અર્થ કરવો પડે ત્યારે ભાવપરક નિર્દેશ કહેવાય છે. પ્રાગભાવનો અવધિ ઉત્તરમાં હોય છે અર્થાત્ પ્રાગભાવની હદ અન્તે હોય છે, માટે તે અનાદિ સાંત કહેવાય છે.

પ્રધ્વંસાભાવની હદ શરુઆતમાં હોય છે માટે તે સાદિ અને અનન્ત કહેવાય છે.

અન્યોન્યાભાવનું પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક તાદાત્મ્ય હોય છે તથા તેનો પ્રતિયોગી સાથે સદ્ધાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ હોતો નથી.

આ ત્રણેય અભાવથી વિલક્ષણ જે અભાવ છે તે અત્યંતાભાવ કહેવાય છે રૂઢ મૂત્તલે ઘટે નાસ્તિ આ જમીન ઉપર ધડો નથી આ પ્રતીતિ અત્યંતાભાવનું અવગાહન કરે છે કારણ કે, આ અભાવની અવધિ અંતમાં નથી, શરૂઆતમાં નથી અને આનો પ્રતિયોગી સાથે સદ્ધાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ છે અથવા એનું પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક તાદાત્મ્ય નથી, પણ ઘટત્વ આદિ હોય છે માટે આ વિલક્ષણતાને લીધે ઘટે નાસ્તિમાં જે અભાવની પ્રતીતિ થાય છે તે અત્યંતાભાવ છે. અથવા સમવાયેન મૂત્તલે ઘટે નાસ્તિ : સંયોગેન કપાલે ઘટે નાસ્તિ આ અભાવ પણ અત્યંતાભાવ છે. કારણ કે, સંયોગથી કપાળમાં કદી પણ ઘટ હોતો નથી તેમ સમવાય સંબંધથી મૂત્તળમાં પણ કદી ઘટ હોતો નથી. આવી જાતના અભાવને અત્યંતાભાવ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના અભાવો છે. ॥ ૨ ॥

હવે ‘પ્રધ્વંસાભાવ’ નું પ્રત્યક્ષ યવામાં સામગ્રી શી છે, તે જતાવે છે.

અસત્ત્વિતિ મૂત્તપ્રત્યક્ષામાયાત્ મૂત્તસ્મૃતૈર્વિરોધિ પ્રત્યક્ષવત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ—(અસત્ત્વ ઇતિ) ધડો નથી, ધડો નાશ પામ્યો, હમણું ધડો કુટયો, આ બધાં વાક્યો અભાવનું પ્રત્યક્ષ ગાન જતાવી રહ્યાં છે. (વિરોધિપ્રત્યક્ષવત્) અભાવના વિરોધી ઘટાદિનું જેમ પ્રત્યક્ષ થાય છે તેમ. આ વાક્યનો અર્થ દર્શાવતી તરીકે અહીં મૂકવામાં આવ્યો છે. (મૂત્તપ્રત્યક્ષામાયાત્)

ઉત્પન્ન થકને નાશ પામેલા ઘટાદિ અર્થનું પ્રત્યક્ષ ન થવાથી (મૂતસ્મૃતેઃ) થઈ ગયેલા પ્રતિયોગિ ઘટાદિની સ્મૃતિ થવાથી અભાવનું પ્રત્યક્ષ થાય છે.

બાવાર્થ—અભાવનું પ્રત્યક્ષ થાય છે. તેમાં ચોખ્ખાનુલબ્ધિ કારણ તરીકે હોય છે. તેમાં આ તર્ક સહાયકારી હોય છે, यदि अज घटोऽनविष्यत् भूतलभित्वा द्रव्यत न च दृश्यते तस्मान् नास्ति 'જો ઘડો હોત તો જેમ આ ભૂતળ દેખાઈ રહ્યું છે તેમ તે પણ દેખાત પણ, તે નથી દેખાતો માટે ઘડો નથી. આ થયો તર્ક', ઘડો ચોખ્ખો છે એટલે કે દેશાંતરમાં અને કાળાંતરમાં તેની ઉપલબ્ધિ થાય છે પણ આ ઠેકાણે અત્યારે તે નથી, એ યર્ષ 'ચોખ્ખાનુલબ્ધિ.' અભાવ પ્રત્યક્ષ થવામાં એક ખીલું પણ સહકારિ કારણ છે. તે છે મૂતસ્મૃતિઃ અર્થાત્ પ્રતિયોગિનું સ્મરણ, જેના અભાવનું પ્રત્યક્ષ થવાનું હોય તેનું સ્મરણ પણ સહાય તરીકે હોય છે. જે પ્રતિયોગિ ઘટાદિનું સ્મરણ ન જ થાય તો 'ઘટાભાવ'નું પ્રત્યક્ષ ન થાય. આ પ્રમાણે ચોખ્ખાનુલબ્ધિ, પ્રતિયોગિનું સ્મરણ અને ઉપર બતાવવામાં આવેલો તર્ક, આ ત્રણે અભાવના પ્રત્યક્ષમાં સામગ્રી તરીકે હોય છે. ॥ ૬ ॥

પ્રધ્વંસાભાવની પેઠે પ્રાગભાવનું પણ પ્રત્યક્ષ થાય છે, એ બાબત આ સૂત્રમાં જણાવે છે.

તથાઽભાવે ભાવપ્રત્યક્ષત્વાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ—(ચ) અને (તથા) તે પ્રમાણે (અભાવે) પ્રાગભાવમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે. (ભાવપ્રત્યક્ષત્વાત્) અધિકરણનું પ્રત્યક્ષ થવાથી.

બાવાર્થ—જે અધિકરણમાં ઘટ બનવાનો હોય છે ત્યાં ઘટનો પ્રાગભાવ પ્રત્યક્ષ થાય છે. કાર્યનો પ્રાગભાવ કાર્યના અધિકરણમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે. કાર્યની બધી સામગ્રી તૈયાર હોય અને કાર્ય હજી જન્યું ન હોય ત્યાં પ્રાગભાવનું પ્રત્યક્ષ થાય છે. પ્રધ્વંસાભાવની પેઠે પ્રાગભાવમાં પણ અધિકરણની ચોખ્ખાતા અને પ્રતિયોગિનું સ્મરણ કારણરૂપ હોય છે અને 'જો ઘટાદિ કાર્ય હોત તો ઉપલબ્ધ થાત, નથી ઉપલબ્ધ થવું માટે ઘટાદિ કાર્ય હવે પછી થશે' આવા પ્રકારનો તર્ક પણ પ્રાગભાવના પ્રત્યક્ષ કરવામાં સહકારી કારણ હોય છે. આ સૂત્રમાં 'અભાવ' પદ છે તેનો અર્થ પ્રાગભાવ સમગ્રજો નોંધવો.

પ્રાગભાવ, પ્રધ્વંસાભાવ અને અત્યંતાભાવ એ ત્રણે સંસર્ગાભાવના જ ભેદો છે. ॥ ૭ ॥

હવે અન્યોન્યાભાવનું પ્રત્યક્ષ જતાવે છે.

પતેનાઘટોઽગૌરધર્મશ્ચ વ્યાખ્યાતઃ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ—(પતેન) ઉપરના કથનથી (ઘટઃ) ઘટનો અન્યોન્યાભાવ (ઘઠો.) ગોત્રો અન્યોન્યાભાવ (ચ) અને (ઘવનઃ) ધર્મનો અન્યોન્યાભાવ (વ્યાખ્યાતઃ) વ્યાખ્યાત થાય છે.

ભાવાર્થ—ઘટના, ગાયના અને ધર્મ આદિના અન્યોન્યાભાવનું પ્રત્યક્ષ પણ આજ રીતે થાય છે. અન્યોન્યાભાવમાં પણ અધિકગુણી યોગ્યતા પ્રત્યક્ષ યથામાં કારણભૂત છે, અને પ્રતિયોગીનું સ્મરણ પણ કારણભૂત હોય છે, પણ એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે અન્યોન્યાભાવના પ્રત્યક્ષમાં પ્રતિયોગીની યોગ્યતા એટલે કે ઈદ્રિયગ્રાહ્યતા સર્વન કારણ તરીકે ટોતી નથી પ્રતિયોગીનું પ્રત્યક્ષ કદી પણ ન થયું હોય તો પણ તેનો અન્યોન્યાભાવ પ્રત્યક્ષ વાય છે એને માટે સૂત્રકારે ‘અધર્મ’ એટલે ધર્મના અન્યોન્યાભાવનો ઉલ્લેખ કર્યો છે ધર્મના અન્યોન્યાભાવને પ્રતિયોગી ધર્મ છે, અને ધર્મ એ અતીન્દ્રિય છે એટલે ઈદ્રિય ગ્રાહ્યતાને અયોગ્ય છે, એવું કદી પણ પ્રત્યક્ષ થતું નથી છતાં એના અન્યોન્યાભાવનું પ્રત્યક્ષ થાય છે વર્તન છુટ ન આ ઠેકાણે સુખ એ ઈદ્રિયગ્રાહ્ય છે અને સુખ પોતે ધર્મ નથી છતાં, ધર્મના અન્યોન્યાભાવનું અધિકરણ સુખ છે, એવો સિદ્ધાંત વૈશેષિક યાજ્ઞકારને માન્ય છે એવું માનવામાં આવે છે ॥ ૮ ॥

હવે અત્યંતાભાવનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન સમજાવે છે

અમૂતં નાસ્તીત્યનર્થાન્તરમ્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ—(અમૂતમ્) અમૂત (નાસ્તિ) નથી (દતિ) આ બે શબ્દો (અનર્થાન્તરમ્) સમાન અર્થવાળા છે

ભાવાર્થ—અમૂત એટલે જેમાં ભૂતકાળનો ઉલ્લેખ થતો નથી એવું પ્રત્યક્ષ અને નાસ્તિ એવું પ્રત્યક્ષ, આ બંને પ્રત્યક્ષમાં કોઈ ફરક નથી એટલે કે એ બંને પ્રકારની પ્રતીતિ અત્યંતાભાવનું આગળન કરે છે ‘અમૂત’ એ પદ ઉત્પાદ અને વિનાશના અનાવગળનને સૂચે છે જલે પૃથ્વીત્વ નાસ્તિ પાણીમાં પૃથ્વીત્વ નથી આ પ્રતીતિ અત્યંતાભાવને અનુવેષે છે પાણીમાં પૃથ્વીત્વનો અત્યંતાભાવ હોય છે જે વસ્તુ જ્યાં કદી દત્તી નહિ, નથી અને કદી હરો પણ નહિ, તે વસ્તુનો તે ઠેકાણે અત્યંતાભાવ છે એમ સમજવું.

આ અભાવને કેટલાક લોકો ત્રૈકાલિક અભાવ પણ કહે છે. “વાયુમાં રૂપ નથી.” આ પ્રતીતિ પણ અત્યંતાભાવનો વિષય કરે છે. ગ્રાગભાવ ભવિષ્યકાળનો અને પ્વંસાભાવ ભૂતકાળનો વિષય કરે છે તેથી અત્યંતાભાવ તેનાથી ભુદો પડે છે. સૂત્રમાં ઇમૂતમ્ જે પદ પણ છે તેથી ભવિષ્યતનું પણ ઉપલક્ષણ સમજવું. એટલે જેમાં ભૂત અને ભવિષ્યતનું આલંબન ન હોય અને અભાવનું પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક તાદાત્મ્ય ન હોય, તે અભાવ ‘અત્યંતાભાવ’ છે એમ સમજવું. ॥ ૯ ॥

નાસ્તિ ઘટો ગેહે इति सतो घटस्य गेह संसर्गः
प्रतिषेधः ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ—(ગેહે ઘટો નાસ્તિ इति) ઘરમાં ઘડો નથી આ પ્રતીતિનો વિષય (સત્તઃ) અન્યત્ર વિઘ્નમાન (ઘટસ્ય) ઘડનો (ગેહ સંસર્ગ પ્રતિષેધઃ) ઘર સાથે સંસર્ગનો નિષેધ કરે છે.

ભાવાર્થ—‘ઘરમાં ઘડો નથી’ આ પ્રતીતિનો વિષય ઘડો નથી પણ ઘડના સંસર્ગનો (સંયોગનો) પ્રતિષેધ વિષય તરીકે છે. ઘડનો સંસર્ગ અર્થાત્ સંયોગ એ કદી પણ ઘટ હોતો નથી માટે ગેહે ઘટો નાસ્તિ એ ઘડનો અત્યંતાભાવ છે એમ સમજવું જોઈએ. ઉત્પન્ન થતો અને વિનાશ પામતો એ કાષ્ટ યોથો અભાવ છે એમ સમજવું નહિ. ॥ ૧૦ ॥

ભાવ અને અભાવ વિષયક લૌકિક પ્રત્યક્ષ સમજાવી અને હવે અલૌકિક પ્રત્યક્ષ સમજાવે છે.

आत्मन्यात्ममनसोः संयोगविशेषादात्मप्रत्यक्षम् ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ—(આત્મમનસો) આત્મ અને મનના (સંયોગવિશેષાત્) વિશિષ્ટ સંયોગથી (આત્મનિ) આત્મામાં (આત્મપ્રત્યક્ષમ્) સ્વકીય અને પરકીય આત્માનું પ્રત્યક્ષ થાય છે.

ભાવાર્થ—યોગનો પરમશ્રદ્ધા અને દીર્ઘકાળ પર્યન્ત અભ્યાસ કરવાથી નિચ્છને રાત્રગુણપ્રધાન અને સક્રિયાશી બનાવી શકાય છે; અને પછી સંયોગ દ્વારા તેમાં એક પ્રકારનો ધર્મ અર્થાત્ સક્રિય ઉત્પન્ન થાય છે કે જેથી તે ચેતાના અને પરના આત્માનું પ્રત્યક્ષ કરી શકે છે. યોગજન્ય ધર્મ વગર આત્મા ચેતાનું અને પરમાત્માનું દર્શન કરી શકતો નથી. અન્ય આત્માઓ અને પરમાત્માના સાદારૂપકર કરવામાં યોગીઓને અલૌકિક સન્નિકર્ષની જરૂર પડે છે. આ અલૌકિક સન્નિકર્ષ ત્રણ પ્રકારના હોય છે. (૧) સામાન્યસદાચ (૨)

ગૌતમીય અને (૩) યોગજ્ઞધર્મલક્ષણ. આ ત્રણમાં જે યોગજ્ઞધર્મલક્ષણ સંનિકર્ષ છે તેને જ આ સૂત્રમાં સંયોગ વિરોધ કહેવામાં આવ્યો છે એના બળથી આત્માને સ્વ અને પર આ માનું જ્ઞાન થાય છે. જેઓએ નિષ્પત્ત તરફથી હૃદયોને અને મનને વિમુખ કર્યા છે અને ખ્યાન દ્વારા નિખિલ પદાવેશિ સાક્ષાત્કાર કર્યો છે. એવા પુનંતન નામના યોગીઓને જ આત્માનું પ્રત્યક્ષ થાય છે. ॥ ૧૧ ॥

તથા દ્રવ્યાન્તરેષુ પ્રત્યક્ષમ્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ—(તથા) તે પ્રમાણે (દ્રવ્યાન્તરેષુ) આત્મા સિવાય ખીજ દ્રવ્યોમાં (પ્રત્યક્ષમ્) પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે.

ભાવાર્થ—યોગાભ્યાસ સફળ થયા પછી યોગજ્ઞ ધર્મના બળથી જેમ આત્માનું અને પર આત્માનું પ્રત્યક્ષ થાય છે તેમ ચાર જાતના અર્થાત્ પૃથ્વીના, પાણીના, તેજના અને વાયુના પરમાણુઓનું પણ જ્ઞાન થાય છે તેમથી બનતાં સર્વ કાર્યોનું જ્ઞાન થાય છે, નિખિલ મનનું પણ પ્રત્યક્ષ થાય છે, દિશા, ક્ષણ, આકાશનું પણ પ્રત્યક્ષ થાય છે. દ્રવ્યમાં રહેતા ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમનામનું પ્રત્યક્ષ પણ સર્વસિદ્ધિ પામેલા યોગીને થાય છે. ધર્મ અને અધર્મ જેવા અતીન્દ્રિય પદાર્થોના પણ એમને સાક્ષાત્કાર થાય છે. પરમાત્માના એ સદા એકતાનતા પામી પરમ આનંદમાં મગ્ન રહે છે. ॥ ૧૨ ॥

ઉપરના સૂત્રમાં યુક્તનામક યોગીઓના જ્ઞાનનું કથન કરવામાં આવ્યું છે, આ સૂત્રમાં 'ત્રિયુક્તનામક' યોગીઓનું કથન કરે છે.

અસમાહિતાન્તઃકરણા ઉપસંહૃતસમાધયસ્તેષાં ચ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ—(અસમાહિતાન્તઃકરણા) સ સારમાં જેણે યોગજ્ઞધર્મના બળથી સમાધિ દ્વારા જાણી લીધું છે ત્યાર પછી તેઓને અંતઃકરણની સમાધિ કરવી પડતી નથી માટે તેઓ (ઉપસંહૃતસમાધિય) ઉપસંહૃતસમાધિ યોગીઓ, કહેવાય ॥ (તેષાં ચ) તેઓએ પણ યોગજ્ઞ ધર્મ અને જ્યેષ્ઠ આત્મ કરેલ હોય છે.

ભાવાર્થ—જેઓને અંતઃકરણની સમાધિની પણ જરૂર નથી કારણ કે, તેઓએ ખ્યાન અને સંયમદ્વારા પ્રથમ જ્ઞાન કરી લીધું છે. પુનંતન યોગી કે જેઓ યુક્ત યોગીઓની અવસ્થાને પામ્યા છે, તેઓને કશું કતવ્ય રહેતું નથી, તેઓ તો કેવળ આ ભૌતિક શરીરના પાતળી જ રાહ જોતા હોય છે. તાવદેવાસ્ય વિદં યાવન્ન વિમોહયે ઘય હમ્પત્સ્યે । એવા યુક્ત યોગીઓને હવે મુક્તિ પામવાની વધારે વાર હોતી નથી, કર્માનુસાર પ્રાપ્ત થયેલા શરીરનો પાત થાય એટલે

તેઓ મુક્ત થઈ જાય છે. અજ્ઞાન અને કલેશની પરંપરામાંથી તે છૂટી જાય છે. ॥ ૧૩ ॥

કોઈ એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે યોગીઓને પણ શુભ અને કર્મના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મેળવવામાં કયા સંનિકર્ષની જરૂર પડે છે? તેનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં આપવામાં આવ્યો છે.

તત્સમવાયાત્ કર્મગુણેષુ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ—(તત્સમવાયાત્) દ્રવ્યનો સમવાય શુભ કર્મ સાથે હોવાથી (કર્મગુણેષુ) કર્મ અને શુભાનું યોગીઓને પ્રત્યક્ષ થાય છે.

ભાવાર્થ—યોગીઓને બાહ્ય દ્રવ્યનું પ્રત્યક્ષ પણ ભૌતિક ઇન્દ્રિયોથી થાય છે, અને દ્રવ્યોમાં રહેલા શુભ અને કર્મોનું પ્રત્યક્ષ સંયુક્ત સમવાય નામના સંબંધથી થાય છે અને શુભત્વ કર્મત્વ આદિ સામાન્યોનું પ્રત્યક્ષ સંયુક્તસમવેત સમવાય સંબંધથી થાય છે.

કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કે, સર્વ કોઈ યોગી અને અયોગી બધાપને જ્ઞાન મેળવવામાં સંનિકર્ષ હોવો જ જોઈએ તેના મતમાં આ સૂત્ર છે. બાકી તો જોણે યોગજ ધર્મ પ્રાપ્ત કર્યો છે તેને એવા સંનિકર્ષની જરૂર જ નથી. યોગજ ધર્મ એ જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં એમની પાસે પ્રત્યાસતિ હોય છે. ॥ ૧૪ ॥

આત્મસમવાયાદાત્મગુણેષુ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ—(આત્મગુણેષુ) આત્માને પોતાના શુભાનું પ્રત્યક્ષ (આત્મસમવાયાત્) આત્મામાં રહેલા શુદ્ધિ આદિના સમવાયથી થાય છે.

ભાવાર્થ—યોગીઓને સ્વકીય શુદ્ધિ આદિ શુભાનું પ્રત્યક્ષ કરવા માટે સંયુક્ત સમવાયની જ જરૂર હોય છે અને તે તો તેના આત્મામાં સદૈવ હોય છે. બીજા કોઈ દ્રવ્યાન્તરસંયુક્ત સમવાયની જરૂર રહેતી નથી. યોગીઓને આત્મામાં રહેલા ધર્મ-અધર્મ આદિ અતીન્દ્રિય શુભાનું પણ પ્રત્યક્ષ થાય છે. જ્યારે અયોગીઓને પોતાના આત્મામાં રહેલા અતીન્દ્રિય શુભાનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી. ॥ ૧૫ ॥

इति वैशेषिकदर्शने गुर्जरभाषाभाष्ययुते नवमाध्यायस्य
प्रथम माहिकम्

॥ ओ३म् ॥

अथ नवमाध्यायस्य द्वितीय माह्निकम् ।

વૈશેષિક શાસ્ત્રકારના મતમાં પ્રત્યક્ષ અને લૈંગિક (અર્થાત્ અનુમાન) બે પ્રકારનાં પ્રમાણ છે. એમ નિદાનો કહે છે. એમાં પ્રત્યક્ષનું વિવરણ ચર્ચ મધું હવે લૈંગિક પ્રમાણનું નિરૂપણ કરે છે.

अस्पष्टं कार्यं कारणं संयोगि विरोधि समवायि चेति
लौकिकम् ॥ १ ॥

પ્રથમ—(મસ્ત) આનું (દસ્ત) આ (કાર્ય) કાર્ય છે, (કારણ) કારણ છે (સંયોગિ) સંયોગિ છે (વિરોધિ) વિરોધિ છે (ચ) અને (સમવાયિ) સમવાયિ છે એ બધાં સિંગ અર્થાત્ દેતુઓ કહેવાય છે અને (લૌકિક) વિગતથી જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે લૈંગિક જ્ઞાન કહેવાય છે.

બાવાધ—ધૂમ એ અગ્નિનું કાર્ય છે ત્યારે ત્યારે અગ્નિનું અનુમાન કરવું હોય ત્યારે ધૂમ કાર્યરૂપ સિંગ કહેવાય છે.

નદેશ માણસને ભેરી અને દંડના સંયોગવિશેષથી શબ્દનું અનુમાન થાય છે ત્યારે તેને ભેરી અને દંડનો સંયોગવિશેષ એ કારણ સિંગ કહેવાય છે, કારણ કે, ભેરી અને દંડનો સંયોગ એ શબ્દનું કારણ છે.

ત્વક્ ઇદ્રિય એ દ્રવ્ય છે અને શરીર પણ દ્રવ્ય છે, હવે પ્રાણુવાળા શરીરને જોઈ ત્વક્ ઇદ્રિયનું અનુમાન કરવું એ પણ લૈંગિક જ્ઞાન છે અને તેમાં શરીર સિંગ તરીકે છે અને તે સંયોગિ સિંગ છે. કારણ કે ત્વક્ અને શરીરનો કાર્ય કારણભાવ સંબંધ નથી.

કોઈ જાડાં આખરાની અંદર નોળાથો છુપાયેલા હોય છે અને તેને જોઈ સાપ બીકથી કુદરાડ મારતો હોય છે, એવે વખતે કુદરાડ મારતા સાપને કોઈ માણસને ક્યાંક છુપાયેલા નોળાયાનું અનુમાન થાય તો તે જ્ઞાન પણ લૈંગિક જ્ઞાન કહેવાય છે અને તે વિરોધિ સિંગથી ઉત્પન્ન થયું હોય છે એટલે સિંગ પણ વિરોધિ કહેવાય છે કારણ કે, નોળાયાનો સર્પ સાથે વિરોધ હોય છે. નોળાથો એ સાપ છે અને સર્પ તેનું સિંગ (અનુમાનનું સાધન) છે અને તે નોળાયાનો વિરોધી હોવાથી સર્પ વિરોધિ સિંગ કહેવાય છે.

જળની ઉષ્ણતા અનુભવીને તેમાં (જળમાં) તેજના સંબંધનું જે જ્ઞાન થાય છે તે પણ લૈંગિક જ્ઞાન કહેવાય છે, અને જળમાં અનુભવાતી ઉષ્ણતા

એ લિંગ કહેવાય છે. જળમાં જળાતી ઉષ્ણતાનો તેજની સાથે સમવાય સંબંધ હોય છે કારણ કે, ઉષ્ણતા એટલે ઉષ્ણ સ્પર્શ. આ ઉષ્ણ સ્પર્શ સમવાયિલિંગથી તેજના સંબંધનું જ્ઞાન થાય છે.

આ પ્રમાણે ચાર જાતનાં લિંગ હોય છે. (૧) જેમાં કાર્યકારણભાવ-સંબંધ હોય તે. (૨) જેમાં સંયોગસંબંધ હોય તે (૩) જેમાં વિરોધ સંબંધ તરીકે હોય તે અને (૪) જેમાં સમવાયસંબંધ હોય તે. આવી રીતે લિંગના ચાર ભેદ પડે છે. લિંગ એને કહેવામાં આવે છે કે જેમકે:—

अनुमेयेन सम्यक् प्रसिद्धं च तदन्विते ।

तदभावे तु नास्त्येव तल्लिङ्गं मनुमापकम् ॥

ભાવાર્થ—પક્ષમાં જેનો સંબંધ હોય, સપક્ષમાં પણ સંબંધ હોય અને વિપક્ષમાં જેનો સંબંધ ન હોય તે લિંગ સાધ્યનું અનુમાન કરાવી શકે છે.

પક્ષ એને કહેવામાં આવે છે કે જેમાં સાધ્યને સિધ્ધ કરવાની ઇચ્છા હોય, જેમાં સાધ્યનો નિશ્ચય હોય તે સપક્ષ અને જેમાં સાધ્ય નથી એવો નિશ્ચય હોય તે સાધ્યના અભાવવાળો પદાર્થ વિપક્ષ કહેવાય છે. ॥ ૧ ॥

(૧) ખીળ સૂત્રની અવતરણિકા:—

ઉપર જે ચાર જાતના લિંગોનું (હેતુઓનું) પરિગણન કર્યું છે તે એવ્યાપક જણાય છે કારણ કે, ચંદ્રના ઉદયથી સમુદ્રના જળની વૃદ્ધિ (બરતી) થાય છે તે, સરદ ઋતુમાં જળની નિર્મલતાથી અગસ્ત્ય નામનો તારો આકાશમાં ઉદય પામ્યો છે તે, ક્રુમુદના ખીવવાથી આકાશમાં ચંદ્રનો ઉદય થયો છે તે અને આકાશમાં ચૌદ નક્ષત્રોનો ઉદય બોધને ખીળ ચૌદ નક્ષત્રો આપ્યાં છે; ઇત્યાદિનાં અનુમાનો કયા લિંગથી કરવાં? ઉપર કહેનાં ચારમાંનું કોઈ પણ લિંગ ઉક્ત અનુમાનો કરાવી શકતાં નથી, માટે વધારે સંબંધવાળાં વધારે લિંગો હોવાં જોઈએ કે, જેથી ઉપરનાં અનુમાનો થઈ શકે. આ સંકાનું સમાધાન કરતું આ ખીળનું સૂત્ર ઉપરિચિત થાય છે.

अस्यैवं कार्यकारणसम्बन्धश्चावयवाद् भवति ॥ २ ॥

પદાર્થ—(अस्य इदम्) આ સાધ્યનું આ સાધન બોધક છે આટલું જ પ્રયોગક છે, (कार्यकारणभावसम्बन्ध.) કાર્યકારણભાવ આદિ સંબંધોનો ઉલ્લેખ (अवयवाद्) અવયવવાક્યરૂપ ઉલ્લેખ વાક્યને ધ્યાનમાં લઈ (भवति) થાય છે.

ભાવાર્થ—અમુક ધૂમાદિ સાધનનું અમુક વદ્ધિ આદિ સાધ્ય છે અથવા અમુક વદ્ધિ આદિ સાધ્યનું અમુક વ્યાપ્ત ધૂમાદિ છે. આટલું જ લિંગના સરીર-નિર્માણનું પ્રયોગક છે, જેમાં વ્યાપ્તતાનો નિશ્ચય થયો હોય તેજ લિંગ બને છે.

આથી એમ પણ નહીં સમજવું કે, ત્યારે પહેલાં સૂત્રમાં લિંગોનું પરિગણન શા માટે કયું ? કારણ કે, ઉદાહરણવાક્યમાં સંબંધવિશેષને ધ્યાનમાં લઈ કાર્યકારણભાવ, સંયોગ આદિનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, ભાવ એ છે કે, વ્યાપ્ત અને વ્યાપકનો સંબંધવિશેષ ઉદાહરણ ઉપરથી થાય છે પણ તેને પ્રયોગક તરીકે સમજવાની જરૂર નથી, ઉદાહરણને અનુસરીને માત્ર સંબંધોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે માટે ચાર જાતના સંબંધોથી ચાર જાતનાં લિંગોનું પરિગણન કયું છે. પ્રયોગક દૃષ્ટિથી એ પરિગણન કરવામાં આવ્યું નથી. આ પ્રમાણે વૈશેષિક દર્શનમાં (૧) કાર્યકારણભાવ સંબંધ (૨) સંયોગ સંબંધ (૩) વિરોધ સંબંધ અને (૪) સમવાય સંબંધ. આ ચાર સંબંધો જ વ્યાપ્તને સમજાવવા પુરતા છે. પ્રયોગક તરીકે તો આનું આ વ્યાપ્ત છે એટલું જ બસ છે. જેમાં સાધ્યનો અનૌપાધિક સંબંધ હોય તે વ્યાપ્ત બને છે માટે એ એક જ પ્રયોગક છે. સમુદ્રની ભરતીનો પણ અનૌપાધિક સંબંધ ચંદ્રમાં છે માટે ચંદ્રના ઉદયથી સમુદ્રની ભરતીનું અનુમાન થાય છે. સંબંધવિશેષ તો ઉક્ત ચારમાંથી કોઈપણ સંબંધ નિપુણ અનુમાતાના ધ્યાનમાં આવશે આ પ્રમાણે અન્ય સાધ્ય અર્થોનું પણ અનુમાન ઉક્ત પ્રકારનાં લિંગોથી થઈ શકશે.

અનુમાન બે પ્રકારનાં હોય છે. (૧) સ્વાર્થ-અનુમાન (૨) પરાર્થ-અનુમાન.

- (૧) વ્યાપ્તિ અને પક્ષધર્મતાનું અનુસંધાન કરી પોતાને માટે જે અનુમાન કરવામાં આવે છે તે સ્વાર્થાનુમાન
- (૨) બીજાએ કહેલાં ન્યાયવાક્યોથી ઉત્પન્ન થયેલા વ્યાપ્તિ અને પક્ષધર્મતાના અનુસંધાનથી જે અનુમાન થાય છે તે પરાર્થ-અનુમાન કહેવાય છે.

ન્યાયવાક્યોને અવગણવાક્યો કહેવામાં આવે છે અને તે આ પ્રમાણે છે.

- (૧) પ્રતિજ્ઞા. અકુમેદેશોઽવિરોધી પ્રતિજ્ઞા જે અર્થનું પ્રતિપાદન કરવા ધારેલું હોય તે અર્થનિશ્ચિત પદાર્થને હેતુના વિષય તરફ લઈ જવા કેવળ ઉદ્દેશનું જ સંકીર્તન કરવું તે પ્રતિજ્ઞા જમકે, દ્રવ્યં વણુ વાસુ એ દ્રવ્ય છે.
- (૨) અપદેશ. લિંગવચન અપદેશ કહેવાય છે. જેમકે ક્રિયાવાચન હોવાથી અથવા ગુણવાચન હોવાથી, વાસુ દ્રવ્ય છે.
- (૩) નિદર્શન. નિદર્શન બે પ્રકારનાં હોય છે. અનુમેય સામાન્ય સાથે લિંગ સામાન્યનું અનુવિધાન બતાવવું તે. જેમકે ચર ક્રિયાવત્ તદ્ દ્રવ્યં દૃઢમ્ એવા ચાર. જે ક્રિયાવાળું હોય તે દ્રવ્ય જોવામાં આવ્યું છે. જેમકે 'ચર'. (બાણ) આ થયું સાધર્મ્ય નિદર્શન

અકુમેદશવિષયે ચ લિક્ષ્યમ્ અભાવદર્શનં વૈષમ્ય નિદર્શનમ્ । જ્યાં અનુમેય અર્થનો અભાવ હોય ત્યાં લિંગોનો પણ અભાવ બતાવવો તે થયું

વૈધર્મ્ય નિદર્શન. જેમકે ચદ્ અદ્રવ્યમ્ તત્ત્વિયાવત્ ચ ભવતિ વ્યાસતા. જે અદ્રવ્ય હોય છે તે ક્રિયાવાળું હોતું નથી જેમકે સત્તા. આ રીતે બે જાતનાં નિદર્શન વાક્યો હોય છે.

(૪) અનુસંધાન અનુમેય સામાન્યેન સદ્ દૃષ્ટસ્ય લિંગ સામાન્યસ્ય અનુમેયે અન્વાનગનમ્ અનુસંધાનમ્ । અનુમેય સામાન્ય સાથે જાણવામાં આવેલા લિંગ સામાન્યને સાધ્ય ધર્મવાળા પદાર્થમાં સદ્ભાવ જતાવવો તે અનુસંધાન કહેવાય છે. જેમકે ‘તવા ચ વાયુઃ ક્રિયાવાન્ ।’ તે પ્રમાણે વાયુ ક્રિયાવાળું છે. ન્યાયદર્શનમાં આને ‘ઉપનય’ કહેવામાં આવે છે.

(૫) પ્રત્યાભિયાય. અનુમેય તરીકે જેનો ઉદ્દેશ કર્યો હોય પણ નિશ્ચય ન કરેલો હોય, તેમાં ખીજાઓને નિશ્ચય કરાવવા માટે પ્રતિજ્ઞાનું ફરીથી કથન કરવું તેનું નામ પ્રત્યાભિયાય છે. ન્યાયદર્શનમાં આને ‘નિમગ્ન’ કહ્યું છે.

જેમકે તસ્માત્ દ્રવ્યમેવ વાયુઃ માટે વાયુ દ્રવ્ય જ છે. પ્રતિજ્ઞા હેતુ, નિદર્શન અને અનુસંધાન (ઉપનય) વાક્ય કહ્યા પછી ઉપરનું વાક્ય અર્થાત્ ‘માટે વાયુ દ્રવ્ય જ છે.’ એ વાક્યને પ્રત્યાભિયાય કહેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે ખીજાને અનુભૂતિ સમજાવવા માટે જે પાંચ વાક્યોનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે તેને અવયવ વાક્યો કહેવામાં આવે છે. આનો વધારે ખુલાસો કરવા પ્રથમપાઠ ભાષ્ય તથા તેના ઉપર થયેલાં ભાષ્ય વગેરે આકર પ્રથો જોવા. ॥ ૨ ॥

ખીજાં બધાં પ્રમાણો લૈંગિકમાં (અનુમાનમાં) જ અંતર્ભૂત થાય છે એ જતાવવા પ્રકરણ શરૂ કરે છે.

પ્રત્તેન શાબ્દં વ્યાખ્યાતમ્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ—(પ્રત્તેન) અનુમાનમાં જે પ્રકાર જતાવ્યો છે તે પ્રકારથી (શાબ્દમ્) શબ્દકરણકરણ (વ્યાખ્યાતમ્) વ્યાખ્યાત થાય છે.

ભાવાર્થ—જે જ્ઞાનમાં શબ્દ કારણ તરીકે હોય છે તે જ્ઞાન શાબ્દ કહેવાય છે. એ શાબ્દ જ્ઞાન પણ લિંગથી જ ઉત્પન્ન થતું હોવાથી એ પણ લૈંગિક જ્ઞાન જ છે. શાબ્દ જ્ઞાનમાં શબ્દો લિંગ તરીકે અર્થાત્ હેતુ તરીકે હોય છે.

ઉપમાન, અર્થાપત્તિ, ઐતિહ્ય, શબ્દવ્યવહાર, ચેષ્ટા વગેરે જે પ્રમાણ જુદાં પ્રમાણ તરીકે માનવામાં આવે ॥ તેને પણ અનુમાન તરીકે ગણવાં. જે કે એ પ્રમાણો ॥ જ્યાં તેમાં પ્રકાર તો અનુમાનનો જ છે એવું મહર્ષિ કહ્યાવું પોતાનું માનવું છે. ॥ ૩ ॥

શબ્દને તો ‘અપરેશ’ કહેવામાં આવે છે. લિંગ અથવા હેતુ કહેવામાં આવતો નથી તો શાબ્દજ્ઞાન હેતુગ્રન્થ કેમ કહેવાય? એનું સમાધાન કરે છે.

हेतुरपदेशो लिङ्गं प्रमाणं करणमित्यनर्थान्तरम् ॥ ४ ॥

પદાર્થ—(હેતુઃ) હેતુ (અપદેશઃ) અપદેશ (લિંગ્મ) સિંગ (પ્રમાણમ્) પ્રમાણ (કરણમ્) કરણ (ફલિતિ) એ બધાં (અનર્થાન્તરમ્) અર્થાન્તર નથી.

ભાવાર્થ—હેતુ, અપદેશ, સિંગ, પ્રમાણ, કરણ ઈત્યાદિ એક જ અર્થના વાચક છે. ફક્ત એક અર્થના લુદ્ધ લુદ્ધ શબ્દો જ છે. માટે અપદેશ પણ સિંગ કહેવાય છે. અપદેશવતે કવ્યેષુ અર્થેઃ ફલિતિ અપદેશઃ જોતાથી અર્થનું કથન થાય તે અપદેશ. ઉપર કહેવા બધા જ હેતુ આદિ શબ્દો પર્વાય શબ્દો છે એમ વૈશેષિક શાસ્ત્રના મનુનારાઓ કહે છે અને તેને વ્યવહાર પોતાના શાસ્ત્રોમાં તે પ્રમાણે કરે છે. ॥ ૪ ॥

अस्येदमिति युज्यपेक्षितत्वात् ॥ ५ ॥

પદાર્થ—(અસ્ય ઇદમ્ ઇતિ) આ વ્યાપક અર્થનો આ વ્યાપ્ય અર્થ છે એવા પ્રકારની (યુજ્યપેક્ષિતત્વાત્) શુદ્ધિ કારણ તરીકે અપેક્ષિત હોવી એજ સામાન્ય રીતે અનુમાનનો પ્રકાર છે.

ભાવાર્થ—અમુક અર્થ વ્યાપક અથવા સાધ્ય છે અને તેનો અમુક અર્થ વ્યાપ્ય અર્થાંત સાધન છે એ જાનથીજ અનુમાન થાય છે. માટે શબ્દ, ઉપમાન, અર્થાપત્તિ, ઐતિહ્ય, સંભવ, અભાવ અને એણે આદિ પ્રમાણોનો અનુમાનમાં અન્તર્જાન થાય છે. એવું મહર્ષિ કહ્યાનું માનવું છે.

મનુ આદિ મહર્ષિઓ શબ્દ પ્રમાણનો અનુમાનમાં અંતર્ભાવ સ્વીકારતા નથી. અનુમાન કરતાં શબ્દ પ્રમાણ એક લુદ્ધ જ પ્રમાણ છે એવું એમનું મતવ્ય મનુસ્મૃતિના આ શ્લોકથી સ્પષ્ટ થાય છે

प्रत्यक्षं चानुमानं च शब्दं च विविभागमम् ।

नयं सुविदितं नार्यैर्धर्मशुद्धिमनीष्यता (૧૨-૧૦૫)

અર્થ—પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શાસ્ત્ર એટલે શબ્દ પ્રમાણ આ ત્રણને સારી રીતે સમજી લેવાં જોઈએ કારણ કે, એ ત્રણથી ધર્મ બરાબર સમજી શકાય છે.

ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે: તસ્માચ્છાસ્ત્વં પ્રમાણં તે કાર્યાકાર્યબ્યવસ્થિતૌ । જ્ઞાત્વા શાસ્ત્રવિધાનોસ્તં કર્મ કર્તુમિહાર્હસિ ॥ ૧૬-૨૪.

કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યનો નિર્ણય કરવા માટે શાસ્ત્રને પ્રમાણ તરીકે ગણવું. શાસ્ત્રમાં વિહિત કર્મ કરવાં એજ યોગ્ય છે. અહીં શ્રી કૃષ્ણચંદ્રજી શાસ્ત્ર ઉપર વધારે ભાર મૂકે છે. અનુમાનમાં પોતાની શુદ્ધિને મહત્વ આપવામાં આવે છે

ન્યારે શબ્દ પ્રમાણમાં આત્મ અથવા ઈશ્વરની જુદીને વધારે મહત્વ આપવામાં આવે છે. આટલું અન્તર અનુમાન અને શબ્દ પ્રમાણમાં જણાય છે આ ઉપરથી એમ ન સમજવું કે ‘શાસ્ત્ર’ ને મહર્ષિ કહ્યાદ નથી માનતા; ઈશ્વરના વચનને લીધે જ વેદમાં પ્રામાણ્ય છે એમ તો તે સરૂઆતમાં કહી ગયા છે.

“તદ્વચનાસત્યાદસ્ય પ્રામાણ્યમ્” ૧-૧-૩.

વેદ અને ઈશ્વરને માનવાથી જ વૈશેષિક દર્શન આસ્તિક દર્શનોમાંનું એક છે. છતાં મહર્ષિ કહ્યાદનો મનન ઉપર વધારે આગ્રહ જણાય છે. આનો વધારે વિચાર સર્વ કોષ્ટએ કરવો યોગ્ય છે. ॥ ૫ ॥

હવે સ્મૃતિરૂપ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે તે બતાવે છે.

આત્મમનસોઃ સંયોગવિશેષાત્ સંસ્કારાચ્ચ સ્મૃતિઃ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ—(આત્મમનસોઃ) આત્મા અને મનના (સંયોગવિશેષાત્) સંયોગવિશેષથી (ચ) અને (સંસ્કારાત્) સંસ્કારથી (સ્મૃતિ) સ્મૃતિ અર્થાત્ સ્મરણરૂપ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.

બાવાર્થ—સ્મૃતિજ્ઞાન પણ વિદ્યા કહેવામાં આવે છે. પ્રશ્નિધાન અર્થાત્ એકાગ્રતા આદિ કારણોમાંના કોઈ પણ કારણ સાથે આત્મા અને મનનો સંયોગ હોય અને આત્મામાં જે સંસ્કાર હોય તો સ્મરણ ઉત્પન્ન થાય છે.

પ્રશ્નિધાન આદિ કારણો ન્યાય દર્શનના ત્રીજા અધ્યાયના બીજા આદિક્રમાં બતાવવામાં આવ્યાં છે તે માદ કરી લેતાં પ્રશ્નિધાન આદિ સ્મૃતિનાં અસમવાયિકારણ છે, સંસ્કાર નિમિત્ત કારણ છે અને આત્મા સમવાયિકારણ છે. પૂર્વનો અનુભવ પણ કારણ તરીકે સમજવો. અનુભવથી સંસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનાથી સ્મરણ થાય છે. જે અનુભવ સાચો હોય તો સ્મરણ સાચું થાય છે અને અનુભવ ખોટો હોય તો સ્મરણ પણ ખોટું હોય છે. ઝાંખા પ્રકાશમાં દોરડાને સાપ સમજી ભાગનારને સ્મૃતિ પણ એવી જ (ખોટી) ઉત્પન્ન થાય છે.

સંસ્કાર ઉદ્ભુદ થાય ત્યારે જ સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને સંસ્કાર સદૈવ ઉદ્ભુદ હોતો નથી માટે સ્મરણ પણ ક્યારેક જ ઉત્પન્ન થાય છે, નિરંતર સ્મરણ થયા જ કરે છે એવું ન સમજવું. કોઈ પણ વિષયનો સારો અભ્યાસ કર્યો હોય તો તેનો સંસ્કાર આત્મામાં પડે છે અને એ સંસ્કાર ન્યારે જાગે છે ત્યારે સ્મરણ થાય છે. ત્રિંગ દર્શન પણ સંસ્કારને જગ્યાડાનું કારણ છે એટલે ધૂમ રૂપ ત્રિંગ જોનાથી અગ્નિ સાથેની તેની વ્યાપ્તિનું સ્મરણ થાય છે. ધ્વજો દ્વારા જે વિષયોનો અનુભવ થયો હોય તેનું જ સ્મરણ થાય છે. કારણ કે

અનુભવ વગર સંસ્કાર પડે એ નથી. સ્મૃતિના અર્થનું સ્મૃતિકાળમાં પ્રત્યક્ષ હોવું નથી, માટે તે અર્થજન્ય જ્ઞાન નથી પણ સંસ્કારજન્ય છે. અનુભવના પ્રમાણુ ઉપર સ્મૃતિની મલતી દોષ છે, માટે સ્મૃતિ પ્રમાણુ તરીકે ગણાતી નથી.

પૂર્વવિજ્ઞાનવિષયં વિજ્ઞાનં સ્મૃતિરિત્યતે ।

પૂર્વજ્ઞાનાદ વિના તથાઃ પ્રામાણ્યં નાઘગમ્યતે ॥

પૂર્વજ્ઞાનના વિષયવાળું એટલે અનુભવના વિષયવાળું એટલે જે ઉત્તર જ્ઞાન હોય છે તેને જ સ્મૃતિ કહેવામાં આવે છે, માટે અનુભવ વગર એનું (સ્મૃતિનું) પ્રમાણુ નથી. સ્મૃતિની મલતી વિદ્યામાં કરવામાં આવી છે.

પ્રથસ્તપાદભાષ્યમાં એક ‘આર્ય’ જ્ઞાન બતાવવામાં આવ્યું છે પણ મદ્યિં કણુદે તેનો ઉલ્લેખ કયો નથી. કારણ કે, યોગીના જ્ઞાનમાં તેનો અન્તર્ભાવ થઈ જાય છે. આર્યજ્ઞાનનું બીજું નામ પ્રાતિભ જ્ઞાન છે, તે કાર્ધ વખતે સાધારણ માણસને પણ થઈ આવે છે જેમકે - કાર્ધક વખતે કાર્ધ બાળા કહે-કે ‘મારો ભાઈ પરદેશમાંથી કાલે આવશે એમ મારું હૃદય કહે છે’ અને તે વાક્ય તેનું જ્યારે સાચું પડે છે ત્યારે તે આર્ય અથવા પ્રાતિભ જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. આ આર્ય જ્ઞાન વિશે પ્રથસ્તપાદભાષ્ય તથા તેના ઉપરના ટીકા મંથોમાંથી વધારે સમજી લેવું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન, અનુભવજ્ઞાન, યોગિપ્રત્યક્ષજ્ઞાન અને સ્મૃતિજ્ઞાન એ ચારેયની મલતી વિદ્યા તરીકે કરવામાં આવી છે. ॥ ૬ ॥

હવે ‘અવિદ્યા’નું નિરૂપણ કરે છે. એમાંથી ‘સંશય અને વિષય’ એ બેનું તો આગળ વિવેચન થઈ ગયું છે. ‘સ્વપ્નજ્ઞાન’ એ અવિદ્યા ॥ એનું નિરૂપણ આ સૂત્રમાં છે.

તથા સ્વપ્નઃ ॥ ૭ ॥

પ્રથમ—(તથા) તે પ્રમાણે (સ્વપ્ન.) સ્વપ્ન જ્ઞાન, ઉત્પન્ન થાય છે.

બીજાથ—જે કારણો સ્મૃતિને ઉત્પન્ન થવામાં છે તે જ કારણો સ્વપ્ન જ્ઞાનને ઉત્પન્ન થવામાં છે. આત્મા અને મનના ખામ સંયોગથી અને સંસ્કારથી સ્વપ્ન પણ થાય છે.

જ્યારે ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વ્યાપાર-ક્રમમાંથી નિવૃત્ત થાય છે તે વખતે સતેજા માણસને ઇન્દ્રિયદ્વારા અનુભવેલા અર્થનો જે માનસિક અનુભવ થાય છે તે સ્વપ્ન કહેવાય છે.

અનુભવ એટલે જોયલા અને સાંભળેલા બંને પ્રકારના જ્ઞાન સમજવાં. સંસ્કારની પ્રબલતા હોય તો સૂતેલા માણસને સ્વપ્ન આવે છે. આ કારણથી અતિક્રમી અને અતિક્રાંધી માણસને સ્ત્રીના તથા દ્રૌપદ વિષયનાં સ્વપ્ન આવ્યા કરે છે. શરીરના વાત, પિત્ત અને કફ રૂપ ધાતુઓના વૈયમ્યને લીધે પણ સ્વપ્ન આવે છે. સ્વપ્નમાં આકાશમાં હિંચું એ વાત હોય છે, અગ્નિનું દર્શન અને અગ્નિમાં પાણું એ પિત્તનો દોષ છે, પાણીમાં ડૂબતું અથવા તરતું એ કફના દોષના લીધે થાય છે. ધર્મ અને અધર્મરૂપ કારણથી પણ સ્વપ્ન આવે છે, ઘણી વખતે સ્વપ્ન સૂચક હોય છે. દાંથી ઉપર ચડતું આદિ સ્વપ્ન શુભસૂચક હોય છે અને શરીર તેલથી તરખોળ થયું હોય વગેરે સ્વપ્ન અશુભસૂચક હોય છે. જેમ સ્મૃતિના કારણમાં સંસ્કાર છે તેમ સ્વપ્નના કારણમાં પણ સંસ્કાર છે તેથી સ્વપ્નને સ્મૃતિ પણ ક્રેટનાક વિદ્વાનો માને છે. ॥ ૭ ॥

સ્વમાન્તિકમ્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ—(સ્વમાન્તિકમ્) સ્વપ્નમાં અનુભવેલા અર્થનું સ્મૃતિરૂપ જ્ઞાન સ્વપ્ન વચ્ચે જ થાય તો તે સ્વમાન્તિક જ્ઞાન કહેવાય છે અને તેની ઉત્પત્તિનાં કારણ પણ સૂત્ર ૬ માં બતાવ્યાં તે જ હોય છે.

ભાષાર્થ—સ્વપ્નમાં અનુભવેલા તે જ સ્વપ્નમાં તે સ્વાપ્નિક અર્થોનું સ્મરણ ઘણી વખત થાય છે તેને 'સ્વમાન્તિક' જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે તેનું કારણ પણ આત્મા અને મનનો વિશેષ સંયોગ અને સ્વાપ્નિક અનુભવ હોય છે. સ્વપ્ન એ એક પ્રકારની સ્મૃતિ હોવાથી એમાં સંસ્કાર કારણ હોય જ છે. સ્વમાન્તિક જ્ઞાનમાં તે જ વખતે આવેલા સ્વપ્નના અર્થનું જ્ઞાન અનુભવ તરીકે કારણરૂપ હોય છે. ખીછ સ્મૃતિઓમાં જામત અવસ્થાના પૂર્વ અનુભવો કારણરૂપે હોય છે આટલું અંતર સામાન્ય સ્મૃતિ અને સ્વમાન્તિક જ્ઞાન રૂપ સ્મૃતિમાં છે. ॥ ૮ ॥

ધર્માચ્છ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ—(ચ) અને (ધર્માચ્છ) ધર્મથી પણ સ્વપ્ન અને સ્વમાન્તિક જ્ઞાન થાય છે.

ભાષાર્થ—સ્વપ્ન અને સ્વમાન્તિક જ્ઞાનમાં ધર્મ પણ કારણ તરીકે હોય છે, જ શબ્દ મૂક્યો છે તેથી અધર્મ પણ કારણ તરીકે છે એમ પણ સમજાય છે. સારા અર્થના સૂચક સ્વપ્નનું કારણ ધર્મ અને ખરાબ અર્થના સૂચક વર્મનું કારણ અધર્મ પણ હોય છે. ॥ ૯ ॥

હવે અવિદ્યા એટલે બ્રમ, વિપર્યય આદિની ઉત્પત્તિનાં કારણો બતાવે છે.

इन्द्रियदोषात् संस्कारदोषाच्चाविद्या ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ—(ઇન્દ્રિયદોષાત્) ઇન્દ્રિયોના દોષથી (ચ) અને (સંસ્કારદોષાત્) સંસ્કારના દોષથી (અવિદ્યા) અવિદ્યા ઉત્પન્ન થાય છે.

ભાવાર્થ—બ્રમ, સંવમ, સ્વપ્ન, અનૃત્યવસાય રૂપ જ્ઞાનો અવિદ્યા કહેવાય છે, એના કારણ તરીકે ઇન્દ્રિયગત કોઈ દોષ અને સંસ્કારગત કોઈ દોષ દોષ છે વસ્તુ ખોતાના હાથમાં દોષ હતાં એ સોનું છે કે પિત્તળ એ ન સમજી શકાય તો સુવર્ણ પારખવાનો સાચો સંસ્કાર પ્રાપ્ત નથી થયો માટે બૂઝ ખાનારમાં સુવર્ણ જોગખવાનો સંસ્કાર છે તે બરાબર નથી એમ સમજવું, એ સંસ્કાર દોષ છે.

કોઈ વખતે ઇન્દ્રિયગત નિર્મલતારૂપ દોષ પણ હોય છે જેથી વસ્તુ પારખી શકાતી નથી, કોઈ વખતે પ્રમેય અને પ્રમાતા વચ્ચે રહેલા દૂરત્વથી પણ વસ્તુનું સત્યજ્ઞાન થતું નથી. સંસ્કારના દોષને લીધે અર્થાત્ ખોટા સંસ્કારને લીધે ખોટી સ્મૃતિ પણ થાય છે જેટલી અવિદ્યા છે તે સંસ્કારના દોષથી અથવા ઇન્દ્રિયના દોષથી અથવા દૂરત્વાદિ દોષથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ અવિદ્યાને ‘અપ્રમા’ પણ કહેવામાં આવે છે. ॥ ૧૦ ॥

तद्दुष्टज्ञानम् ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ—(તદ્) તે (દુષ્ટજ્ઞાનમ્) દુષ્ટ જ્ઞાન છે.

ભાવાર્થ—અવિદ્યા એ દુષ્ટજ્ઞાન છે. વ્યભિચાર જ્ઞાન અને અતસ્મિન્સ્તત્ જ્ઞાન પણ એને કહેવામાં આવે છે. એ જ્ઞાનમાં જે પ્રકાર બતાવવામાં આવ્યો હોય છે તે હોતો નથી પણ બીજો પ્રકાર હોય છે જેમકે રજ્જુમાં સર્પજ્ઞાન થતું તો તે ‘સર્પનિયક’ જ્ઞાનમાં સર્પત્વ પ્રકાર હોવો જોઈએ પણ તે ન હોતા તેમાં તો રજ્જુત્વ પ્રકાર હોય છે, માટે એ જ્ઞાન વ્યધિકરણ ધર્મથી અવચ્છિન્ન પણ કહેવાય છે. જે જ્ઞાન દોષથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે નિશ્ચાયક હોતું નથી માટે તે ખોટું છે, દુષ્ટ છે, અવિદ્યા છે, સંશય પણ અવિદ્યા જ છે. ॥ ૧૧ ॥

अदुष्टं विद्या ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ—(અદુષ્ટમ્) અદુષ્ટ જ્ઞાન (વિદ્યા) કહેવાય છે

ભાવાર્થ—નિર્દોષ ઇન્દ્રિયોથી જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે વિદ્યા કહેવાય છે. તે જ્ઞાનમાં જે પ્રકારનો ઉત્તેજ થાય છે તે પ્રકાર તેમાં હોય છે. સુવર્ણમાં

‘સુવર્ણ’ જ્ઞાન થયું હોય તો તે જ્ઞાનમાં સુવર્ણત્વ પ્રકાર અથવા વિશેષણ તરીકે છે જ માટે તે જ્ઞાન ‘સમાનાધિકરણ પ્રકારાનુભવ’ પણ કહેવાય છે. પ્રત્યક્ષ અને અને લૈંગિક આ બે જ્ઞાન જ વિદ્યા કહેવાય છે. શબ્દજ્ઞાનનો અન્તર્ભાવ લૈંગિક જ્ઞાનમાં કરવામાં આવ્યો છે, તે આગળ કહેવાઈ ગયું છે એટલે વેદને પ્રમાણ તરીકે માનવામાં વૈશેષિક શાસ્ત્ર સંપૂર્ણ સંમત છે અને તેનો વધારે ખુલાસો આગળ કરવામાં આવશે. વેદ અને ઈશ્વરને આ શાસ્ત્ર સ્વીકારતું હોવાથી ‘આસ્તક’ દર્શન કહેવાય છે. ॥ ૧૨ ॥

“આર્યે સિદ્ધદર્શનં ચ ધર્મેભ્યઃ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ—(આર્યમ્) આર્યજ્ઞાન (ચ) અને (સિદ્ધદર્શનમ્) સિદ્ધદર્શન જ્ઞાન (ધર્મેભ્યઃ) યોગજન્ય ધર્મથી ઉત્પન્ન થાય છે માટે તેનો યોગિપ્રત્યક્ષમાં અનુભવ થાય છે.

ભાવાર્થ—આર્યજ્ઞાન અને સિદ્ધદર્શન જ્ઞાન આ બંને જ્ઞાનોનો યોગિપ્રત્યક્ષમાં અંતર્ભાવ થાય છે માટે તેનો અલગ જ્ઞાન તરીકે સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો નથી.

ઋષિઓને જે ભૂત અને ભવિષ્યત્ વિષયનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે તે આર્યજ્ઞાન કહેવાય છે. આ જ્ઞાનનું કારણ તેમણે યોગાભ્યાસ કરી જે અલૌકિક ધર્મ મેળવ્યો હોય છે, તે છે. સિદ્ધ પુરુષોને જે જ્ઞાન થાય છે તેમાં પણ યોગજન્ય ધર્મ જ કારણ હોય છે, એટલે એ જ્ઞાનો પણ યોગિપ્રત્યક્ષ કહેવાય છે.

પ્રશસ્તપાદ આચાર્યે આર્યજ્ઞાનને અલગ જ્ઞાન તરીકે સ્વીકાર્યું છે, પણ મહર્ષિ કણ્વાદતું તે સ્વીકાર જણાવતું કોઈ સૂત્ર નથી, માટે મહર્ષિ કણ્વાદના મતમાં પ્રત્યક્ષ, લૈંગિક અને યોગિપ્રત્યક્ષ આ ત્રણ જ્ઞાનો જ છે અને તે ‘વિદ્યા’ કહેવાય છે. ॥ ૧૩ ॥

इति वैशेषिकदर्शने गुर्जरभाषामाप्ययुक्ते नवमाध्यायस्य
द्वितीय माह्निकम् ॥

॥ ओ३म् ॥

अथ दशमाध्यायस्य प्रथम माह्निकम् ।

આ અધ્યાયમાં આત્માના જે ગુણો ગણાવવામાં આવ્યા છે. તે આપસ-
આપસમાં જુદા જુદા છે કારણ કે, દરેકના કારણ જુદાં જુદાં હોય છે. સુખ
અને દુઃખ પણ આત્માના ગુણો છે, જતાં મહર્ષિ જ્ઞાતમે બાર પ્રમેયો ગણાવ્યા છે.
તેમાં સુખ ગણાવ્યું નથી અને દુઃખને ગણાવ્યું છે તેથી કેટલાક લોકો એમ
સમજે છે કે સુખ એ દુઃખ કરતાં કાંઈ જુદો ગુણ નથી. એવી ભૂલને દૂર કરતાં
મહર્ષિ કથાદે આ નીચેનું સૂત્ર લખ્યું છે. મહર્ષિ જ્ઞાતમે બાર પ્રમેયો આ પ્રમાણે
ગણાવ્યા છે. (૧) આત્મા (૨) શરીર (૩) ઇન્દ્રિય (૪) અર્થ (૫) ભુદ્ધિ (૬) મન
(૭) પ્રવૃત્તિ (૮) દોષ (૯) પ્રેત્યભાવ (૧૦) ફલ (૧૧) દુઃખ (૧૨) અપવર્ગ. જે
સુખ કોઈ અક્ષય ગુણ હોત તો તેરમા પ્રમેય તરીકે સુખને પણ ગણાવત, પણ નથી
ગણાવ્યું માટે સુખ કોઈ જુદો પદાર્થ નથી મહર્ષિ કથાદે સુખ ગુણ તરીકે
અને દુઃખથી અક્ષય હોવામાં નીચે પ્રમાણે મુક્તિ પણ બતાવે છે.

इष्टानिष्टकारणविशेषाद्वિरोधाच्च मिथः सुखदुःखयोरन्यन्तरः.

भावः ॥ १ ॥

પદાર્થ—(इष्टानिष्टकारणविशेषात्) સુખ ઇષ્ટ કારણમાંથી અને દુઃખ અનિષ્ટ-
કારણમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તેથી, (च) અને (विरोधात्) તેમાં
સદાનવરથાન ૩૫ વિરોધ હોવાથી (मिथः) આપસઆપસમાં
(सुखदुःखयोः) સુખ અને દુઃખનો (अन्यन्तराव) ભેદ છે.

ભાવાર્થ—સુખ અને દુઃખ બન્નેના જુદા જુદા ગુણો છે. મહર્ષિ જ્ઞાતમે
પ્રેમયોમાં સુખની ગણતરી નથી કરી એનું કારણ એ છે કે, સાંસારિક સુખ
અનિત્ય અને દુઃખોથી ઘેરાયેલું હોવાથી તેને પણ ગૌણ રીતે દુઃખ તરીકે ગણવું.
આત્મ માનવાથી સાંસારિક સુખમાં પણ ઇચ્છા રહેશે નહિ, જેથી વૈરાગ્ય સ્થિત
યશે અને પરિણામે મુક્તિ તરફ પ્રવૃત્તિ થશે. બાકી સંસારમાં જેમ દુઃખ છે
તેમ સુખ પણ છે. સુખ અને દુઃખને ઉત્પન્ન થવાનાં કારણો પણ જુદાં જુદાં
હોય છે. ઇષ્ટ કારણમાંથી સુખ જન્મે છે, અને અનિષ્ટ કારણમાંથી દુઃખ જન્મે
છે. સારાં મનઃમતાં નિષ્ઠ ભોજન અને સુસ્વપ્નવાળા પદાર્થોના સંબંધથી સુખ

ઉત્પન્ન થાય છે અને સાપ, વીંછી, કંટક અને રોગ આદિના સંબંધથી દુઃખ પેદા થાય છે.

સુખ અને દુઃખ બન્ને સાથે એકી વખતે વ્યાપ્તામાં રહી શકતાં નથી તેથી પણ સુખ એ દુઃખથી જુદો ગુણ છે અને દુઃખ, એ પણ સુખથી જુદો ગુણ છે. એક બીજાના અભાવ રૂપે નથી.

આત્મામાં સુખ હોય તો સુખ ઉપર પ્રસન્નતા જણાય છે અને આત્મામાં દુઃખ હોય તો સુખ ઉપર રોકાની છાયા જણાય છે. આ પ્રમાણે સુખ અને દુઃખનાં કાર્યો પણ જુદાં જુદાં હોવાથી સુખ અને દુઃખ જુદાં જુદાં છે. સુખ અને દુઃખ ભિન્ન છે, પણ મુમુક્ષુએ વૈરાગ્ય મેળવવા સાંસારિક સુખમાં પણ દુઃખની ભાવના કરવી એ ઠીક છે, માટે ન્યાયદર્શનમાં સુખને પ્રમેય તરીકે અલગ ગણાવ્યું નથી. સાંસારિક સુખમાં આસક્તિ થાય તો મુકિત મેળવી શકાય નહિ. ॥ ૧ ॥

સુખ અને દુઃખ આ બન્ને એક જાતનાં જ્ઞાન જ છે માટે જ્ઞાન કરતાં એ કોઈ જુદા ગુણો નથી એવી કટલાક વિદ્વાનોની માન્યતા છે તે પણ ખોટી છે, માટે જ્ઞાનમાં અને સુખદુઃખમાં ભેદ જતાવતું નીચેનું સૂત્ર મહર્ષિએ લખ્યું છે.

સંશયનિર્ણયાન્તરામાયક જ્ઞાનાન્તરત્વે હેતુઃ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ—(જ) અને (સંશયનિર્ણયાન્તરામાય.) સંશયરૂપ જ્ઞાન અને નિર્ણયરૂપ જ્ઞાનમાં સુખ દુઃખનો અન્તર્ભાવ થતો નથી તેથી (જ્ઞાનાન્તરત્વે) સુખ દુઃખ આ બન્ને ગુણો જાતથી જુદા ગુણો હોવામાં એ (હેતુઃ) કારણ છે.

હવાર્થ—સુખ અને દુઃખને જો સંશયરૂપ જ્ઞાન માનીએ તો તેમાં બે કોટિ જણાવી શકાય. જેમ આ સામે દેખાતો પદાર્થ સ્થાણ હશે કે પુરુષ ! અહીં જેમ સ્થાણ અને પુરુષ આ બે કોટિ જણાય છે તેમ સુખમાં અને દુઃખમાં બે કોટિ જણાતી નથી માટે સુખ સંશય રૂપ જ્ઞાન નથી.

એ બને નિર્ણય રૂપ જ્ઞાન પણ નથી. કારણ કે ‘આ ઘટ છે’ આ નિર્ણયમાં જેમ એક કોટિ જણાય છે, તેમ સુખમાં કે દુઃખમાં એક કોટિ પણ જણાતી નથી. માટે એ નિર્ણયરૂપ જ્ઞાન પણ નથી. આ બે પ્રકારનાં જ્ઞાન સિવાય બીજું કોઈ પણ જાતનું જ્ઞાન નથી માટે સુખ અને દુઃખ જ્ઞાન સ્વરૂપ નથી પણ તેનાથી જુદા જ ગુણો છે. ‘હું સુખી છું,’ ‘હું દુઃખી છું’ અને ‘હું જ્ઞાની છું,’ આવા વિવેકાણુ અનુભવો પણ જણાવે છે કે જ્ઞાન, સુખ અને દુઃખ આ ત્રણે જુદાં જુદાં અર્થો છે. ॥ ૨ ॥

નીચેનું સૂત્ર પણ સુખ, દુઃખ અને જ્ઞાનમાં ભેદ જતાવે છે.

તયોર્નિષ્પત્તિઃ પ્રત્યક્ષલૈક્ષિકાભ્યામ્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ—(તયોઃ) સંશય અને નિર્ણયરૂપ જ્ઞાનોની (નિષ્પત્તિઃ) ઉત્પત્તિ (પ્રત્યક્ષલૈક્ષિકાભ્યામ્) ઇન્દ્રિયાર્થસંનિકર્ષ અને લિંગથી થાય છે. સુખ દુઃખની ઉત્પત્તિ એવી રીતે થતી નથી.

ભાવાર્થ—સંશય અને નિર્ણયરૂપ જ્ઞાન ઇન્દ્રિયાર્થસંનિકર્ષથી અને લિંગથી એટલે હેતુથી થાય છે, જ્યારે સુખ અને દુઃખની ઉત્પત્તિ વિષયોના સેવનથી થાય છે. મનોરથથી પણ સુખ થાય છે અને કોઈ વખત અભિમાન અને અભ્યાસથી પણ થાય છે. ઇન્દ્રિય અને અર્થના સંનિકર્ષથી નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન થાય છે તેમ નિર્વિકલ્પક સુખ થતું નથી. નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન અતીન્દ્રિય હોય છે તેમ જો નિર્વિકલ્પ સુખ હોય તો તે પણ અતીન્દ્રિય હોવું જોઈએ; અર્થજન્ય સુખ અતીન્દ્રિય હોતું નથી.

સુખ ઉપર પ્રસાદ અને માલિન્ય જોઈ ખીજના આત્મામાં સુખ અને દુઃખનું અનુમાન કરી શકાય છે, પણ જ્ઞાનનું અનુમાન કરી શકાતું નથી.

સવિકલ્પક જ્ઞાન પણ સુખ હોતું નથી, સુખમાં કોઈ પણ વિશેષણ હોતું જ નથી. આ સૂત્રમાં જે લૈંગિક શબ્દ છે તેનો અર્થ લિંગ જ સમજવો. જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ સ્વાર્થમાં જ આવ્યો છે. જેમ વિષયને વૈષયિક પણ કહેવામાં આવે છે, ઉપાયને ઔપયિક કહેવામાં આવે છે તેમ અહીં લિંગના અર્થમાં જ લૈંગિક શબ્દ સૂત્રકારે વાપર્યો છે. પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની સામગ્રીથી તથા અનુભિતિજ્ઞાનની સામગ્રીથી સુખ દુઃખ ઉત્પન્ન ન થતાં હોવાથી તે બંને જ્ઞાનથી છુટાં છે, એ સૂત્રનો ભાવાર્થ છે. ॥ ૩ ॥

સુખદુઃખ અને જ્ઞાનમાં ભેદ હોવાનું ખીજી કારણ પણ આપે છે:

અમૃદિત્યપિ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ—(અમૃત્વમિતિ અપિ) હેતુને જોઈને કાર્ય હવું એવું જ્ઞાન થાય છે. તેમ હેતુને જોઈને સુખ હવું એવું જ્ઞાન થતું નથી માટે સુખદુઃખ અને જ્ઞાનમાં ભેદ છે.

ભાવાર્થ—નદીમાં પૂર આવતું જોઈને ઉપર થયેલી જલિનું જ્ઞાન થાય છે. આકાશમાં વાદળનો ઘંટોટો જોઈ 'જલિ મસો' એવું જ્ઞાન થાય છે, એવી

રીતે હેતુથી જૂતકાળના કે ભવિષ્યકાળના સુખ દુઃખનું જ્ઞાન થતું નથી માટે સુખ અને દુઃખ જ્ઞાન સ્વરૂપ નથી. જે બે પદાર્થના ઉત્પત્તિના કારણ જુદાં હોય છે તે બે પદાર્થો જુદા જ હોય છે. ઘટ અને ઘટની ઉત્પત્તિનાં કારણ જુદાં જુદાં છે માટે તે જોમ જુદા છે, તેમ સુખ, દુઃખ અને જ્ઞાન પણ જુદા જુદાં છે. ॥ ૪ ॥

આ સત્ત્વ પણ સુખ દુઃખ અને જ્ઞાન વચ્ચે ભેદ જણાવે છે,

સતિ ચ કાર્યાદર્શનાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ—(ચ) અને (સતિ) જ્ઞાનની સામગ્રી પ્રાપ્ત થયા પછી (કાર્યાદર્શનાત્) સુખ દુઃખરૂપ કાર્ય ઉત્પન્ન થતું જણાતું નથી

ભાવાર્થ—પ્રત્યક્ષ સામગ્રીમાથી જોમ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન જન્મે છે અને અનુભૂતિ સામગ્રીમાથી જોમ અનુભૂતિ જ્ઞાન જન્મે છે તેમ તેજ સામગ્રીમાથી સુખ દુઃખનો જન્મ થતો નિયમથી જોવામા આવતો નથી, ઘટજ્ઞાનાદિ થયા સાથે અથવા વ્યાપ્તિ પક્ષધર્મતાના જ્ઞાનથી અનુભૂતિ જ્ઞાન થવા સાથે હું સુખી છું કે દુઃખી છું એવું જ્ઞાન નિયમથી થતું જોવામા આવતું નથી માટે જ્ઞાનથી સુખ અને દુઃખ લિપ્ત છે. ॥ ૫ ॥

અન્ય પણ ભેદદર્શક હેતુ છે, એ પણ બતાવે છે.

પ્રકાર્યસમવાયિકારણાન્તરેષુ દ્વદ્વત્વાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ—(પ્રકાર્યસમવાયિકારણાન્તરેષુ) સુખ અને દુઃખના સમવાયિકારણ આત્મામા ખીન્ન ઉત્પન્ન થનારાં કારણો પ્રાપ્ત થયા પછી (દ્વદ્વત્વાત્) સુખ અને દુઃખની ઉત્પત્તિ થતી જોવામા આવતી હોવાથી,

ભાવાર્થ—સુખ દુઃખ આત્મામા જ જન્મે છે અને સુખનાં કારણ ધર્મ, સુખ તરફનો રાગ, સુખના કારણની ઈચ્છા અને એ કારણને લેવાનો પ્રયત્ન પણ આત્મામા જ જન્મે છે. ધર્મ આદિ એકાર્યસમવાયિ કારણો સુખના વિગતીય છે, જ્યારે આ વિગતીય કારણો ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે સુખ ઉત્પન્ન થાય. તેમજ દુઃખનાં કારણ અધર્મ આદિ હોય છે, તે પણ દુઃખના એકાર્યસમવાયિ વિગતીયકારણો છે એ જ્યારે આત્મામા જન્મે છે ત્યારે દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ જ્ઞાનને ઉત્પન્ન થવામા એકાર્યસમવાયિ વિગતીયકારણોની જરૂર પડતી નથી માટે સુખ દુઃખ એ જ્ઞાનથી લિપ્ત છે.

મનનો સંયોગ, સુખ દુઃખનું સામાન્યકારણ હોય છે, અને ઉપર બતાવેલા ધર્મ અધર્મ આદિ કારણો અસાધારણકારણો હોય છે પણ જ્ઞાન પ્રત્યે સાધારણ કારણ હોય છે પણ ઉપર બતાવેલાં અસાધારણકારણો હોતાં નથી. ॥ ૬ ॥

ને કારણના બેઘી કાર્યમાં આપસ આપસમાં બેઠ માનવામાં આવે તો શરીર અને તેના અવયવોમાં બેઠ ન માનવો જોઈએ કારણ કે શરીર અને અવયવોનાં કારણો તો પારિત્વ પરમાણુઓ જ છે. આ પ્રશ્નનું સમાધાન આ નિમ્ન સૂત્રમાં આપવામાં આવ્યું છે.

एकदेश इत्येकस्मिन् शिरः पृष्ठमुदरं मर्माणि तद्विशेषस्त-
द्विशेषेभ्यः ॥ ७ ॥

પદાર્થ—(एकदेश इति) અવયવમાં (एकस्मिन्) અને અવયવોમાં બેઠ દોષ છે. (शिरः पृष्ठम् उदरम् मर्माणि) શિર, પૃષ્ઠ, ઉદર અને ખીજા મર્મોના ભાગો (तद्विशेष.) એ શરીરના અવયવો છે અને એ પોતાના (तद्विशेषेभ्यः) વિશિષ્ટ કારણમાંથી જન્મે છે.

ભાવાર્થ—શરીરમાં અને અવયવોમાં તથા શરીરના જુદા જુદા અવયવોમાં જે જે બેઠો જણાય છે તે તે અવયવોના અનન્તર કારણોમાંથી આવે છે. મસ્તિષ્ક-રૂપ અવયવના કારણમાંથી મસ્તિષ્કમાં વૈજ્ઞત્ય ઉત્પન્ન થાય છે અને ઉદરરૂપ અવયવના કારણમાંથી ઉદરમાં વૈજ્ઞત્ય આવે છે. દરેક અવયવોના કારણો જુદાં જુદાં હોય છે કારણકત્ર વૈજ્ઞત્યથી અવયવોમાં વૈજ્ઞત્ય અર્થાત્ર જુદાં આવે છે. પરમાણુઓ તો આગ કારણ છે. એ અવયવો કંઈ શરીરમાં વૈજ્ઞત્ય પોષક નથી, પણ અનન્તર કારણ જ વૈજ્ઞત્ય પોષક હોય છે માટે કારણની જુદાઈથી કાર્યમાં જુદાઈ આવે છે એમ માનવામાં કસો પણ દોષ નથી. હૃદય જે કારણમાંથી જન્મ્યું છે તેજ કારણમાંથી મગજ જન્મ્યું નથી. મગજનું કારણ જુદું છે અને હૃદયનું કારણ જુદું છે તેથી મગજ અને હૃદય પણ જુદા છે, તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનનું કારણ જુદું છે અને સુખ દુઃખનાં કારણો જુદા છે માટે જ્ઞાન અને સુખ દુઃખ જુદાં છે, તેમજ સુખનું કારણ જુદું છે અને દુઃખનું કારણ પણ જુદું છે માટે સુખ અને દુઃખ પણ જુદાં છે. ॥ ૭ ॥

इति वैशेषिकदर्शने गुर्जरभाषाभाष्ययुते दशमाध्यायस्य
प्रथम मादिकम्

अथ दशमाध्यायस्य द्वितीय माह्निकम् ।

દવે સમવાયિ, અસમવાયિ અને નિમિત્ત કારણુ એ જે તથા કારણો માનવામાં આવ્યાં છે તેના સંબંધમાં કંઈક વિશેષ જણાવે છે. પ્રથમ સમવાયિ-કારણ સંબંધમાં લખે છે કે:—

કારણમિતિ દ્રવ્યે કાર્યસમવાયાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ—(કારણમ્ इति) સમવાયિ કારણુ એ (દ્રવ્યે) દ્રવ્યમાં જ વ્યપદેશ હોય છે (કાર્યસમવાયાત્) કાર્યનો સમવાય દ્રવ્યમાં જ હોવાથી.

હોવાથી—દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ આ ત્રણે જગ્યાએ કાર્ય તરીકે દોષ છે ત્યારે એ ત્રણે દ્રવ્યમાં જ જન્મ પામેલાં હોય છે, માટે દ્રવ્ય જ સમવાયિ કારણુ છે. દ્રવ્ય સિવાય બીજા કોઈપણ પદાર્થ સમવાયિ કારણુ તરીકે હોતા નથી. સમવાયિકારણત્વં દ્રવ્યસ્ય જ ન અન્યસ્ય ॥ સમવાયિકારણત્વ દ્રવ્યને જ હોય છે. બીજાને નહિ. ॥ ૧ ॥

સમવાયિકારણત્વ સિવાય બીજા કોઈ કારણત્વ દ્રવ્યમાં છે કે નહિ એના સંબંધમાં લખે છે કે:—

સંયોગાદ્ વા ॥ ૨ ॥

પદાર્થ—(વા) અને (સંયોગાદ્) સંયોગ દ્વારા કાર્યદ્રવ્ય નિમિત્ત કારણુ હોય છે.

હોવાથી—દ્રવ્ય સંયોગ દ્વારા કાર્યદ્રવ્યનું નિમિત્ત કારણુ પણ બને છે. જેમકે તુરી અને તંતુનો સંયોગ એ પટ્ટપ કાર્યનું નિમિત્ત છે અને એ સંયોગ દ્વારા તુરી અને તંતુ આ બન્ને દ્રવ્યો પટ્ટનું નિમિત્ત કારણુ પણ છે. તુરી અને તંતુના સંયોગનું સમવાયિકારણુ તંતુ છે અને તે સિવાય પટ્ટ એ ઉક્ત સંયોગ દ્વારા નિમિત્ત કારણુ પણ છે. ॥ ૨ ॥

કર્મ કંઈ જાતનું કારણુ છે એના સંબંધમાં લખે કે:—

કારણે સમવાયાત્ કર્માણિ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ—(કારણે) કારણમાં (સમવાયાત્) સમવાય સંબંધથી રહેતાં હોવાથી (કર્માણિ) કર્મો અસમવાયિ કારણુ હોય છે.

ભાવાર્થ—સંયોગ, વિભાગ અને સંસ્કારરૂપ કાર્યોનાં કર્મો અસમવાયિ કારણ છે. સંયોગાદિના સમવાયિકારણમાં કર્મ સમવાય સંબંધથી રહી સંયોગાદિનું અસમવાયિ કારણ બને છે. ઉદાહરણ તરીકે ઘટાદિ કાર્ય કપાલ રૂપ કારણમાં રહે છે ત્યાં કપાલ દ્રવ્યનો સંયોગ પણ છે, એ સંયોગનું કપાલમાં રહેલું કર્મ અસમવાયિ કારણ છે. આને કારણેકાર્ય પ્રત્યાસત્તિ કહેવામાં આવે છે આ પ્રત્યાસત્તિને ‘લઘ્વી’ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. ॥ ૩ ॥

અવયવિની અંદર રહેનારાં રૂપાદિનું કારણ અવયવ રૂપાદિ હોય છે એ કર્મ જાતનાં કારણ છે તથા કર્મ જાતની પ્રત્યાસત્તિ હોય છે તે આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

તથા રૂપે કારણૈકાર્યસમવાયાદ્ય ॥ ૪ ॥

પદાર્થ—(તથા) તેજ પ્રમાણે (રૂપે) અવયવિગત રૂપમાં (કારણૈકાર્યસમવાયાદ્ય) કારણગત રૂપના સમવાયથી કારણ હોય છે. (ત) અન્ય ગુણોના ઉપલક્ષણ તરીકે છે

ભાવાર્થ—ઘટાદિ અવયવિમાં જે રૂપ છે તેનું કારણ ઘટાદિના અવયવ જે કપાલ આદિ છે તેનાં રૂપાદિ કારણ છે, અને એ અસમવાયિ કારણ કહેવાય છે, કારણેકાર્યપ્રત્યાસત્તિથી અવયવિરૂપાદિનાં એ અસમવાયિ કારણ છે.

જેમકે—ઘટગતરૂપનું સમવાયિ કારણ ઘટ છે અને એ કારણરૂપ ઘટ કપાલમાં સમવાય સંબંધથી રહે છે અને કપાલનું રૂપ પણ કપાલમાં છે, માટે કપાલનું રૂપ ઘટના રૂપનું અસમવાયિ કારણ છે અને તે કારણેકાર્યસમવાય સંબંધ રૂપ પ્રત્યાસત્તિથી છે. આ પ્રત્યાસત્તિને ‘મહતી’ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. અવયવગત રૂપાદિ કોઈકે ઠેકાણે નિમિત્ત કારણ પણ બને છે. ॥ ૪ ॥

દ્રવ્યરૂપ કાર્યમાં સંયોગ અસમવાયિ કારણ હોય છે અને તે ‘લઘ્વી’ પ્રત્યાસત્તિથી બને છે. તે આ સૂત્રમાં જણાવે છે

કારણસમવાયાદ્ય સંયોગઃ પટસ્ય ॥ ૫ ॥

પદાર્થ—(કારણ સમવાયાદ્ય) કારણની અંદર સમવાય સંબંધથી રહેલ (સંયોગઃ) સંયોગ (પટસ્ય) પટનું અસમવાયિ કારણ છે.

ભાવાર્થ—તંતુઓ એ પટનું સમવાયિકારણ છે. એ તંતુઓના પરસ્પર સંયોગ પટનું અસમવાયિ કારણ છે અને તે ‘લઘ્વી’ નામ કાર્યકાર્ય પ્રત્યાસત્તિથી છે. કારણ કે પટરૂપ કાર્યની સાથે તે સંયોગ સમવાય રહેલું ‘પટ’ એ બધાંજ કાર્ય દ્રવ્યોનું ઉપલક્ષક છે.

કારણકારણસમવાયાચ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ—(ચ) ઓ (કારણકારણસમવાયાચ) કારણના કારણમા (સમવાયાચ) સમવાય નબળાથી રહીને પાડુ સ યોગ અસમનાદિ કારણ બને છે

ભાવાર્થ—કારણગત સ યોગ કોઈક વખત કાર્યગત ગુણોનું કારણકાર્યરૂપ મહત્તી પ્રત્યાસત્તિથી પણ અસમનાધિકારણ બને છે જેમકે — તૂલ (૩)ના બે પિંડા (પૂમના) હોય અને એ બે પિંડાને (પૂમનાને) એક ક્યાં એટલે તેમાંથી મહોટો પિંડ થયો (મોટું પૂમકુ થયું) આ મહોટા પિંડની અદર જે મહત્ત્વ ઉત્પન્ન થયું તેનું કારણ, તેના બે જે અવયવો હતા, અને તેની અદર ‘પ્રત્યય’ નામનો સ યોગ હતો તે છે આ કારણગત પ્રત્યય નામનો સ યોગ કાર્યગત મહત્ત્વ પરિભાષ્યનો આરભક બને છે અને તે અસમનાધિકારણ મહોત્ત્વ છે અને તેને કારણકાર્ય પ્રત્યાસત્તિ નેવાથી, તે મહત્તી પ્રત્યાસત્તિથી અસમનાધિકારણ બન્યો છે એમ વૈશેષિક શાસ્ત્રની પરિભાષા પ્રમાણે કહેવાય છે ॥ ૬ ॥

હવે નિમિત્તકારણ બતાવનાનું પ્રકરણ શરૂ કરે છે

સંયુક્તસનવાયાદ્વેર્વૈશેષિકમ્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ—(સંયુક્તસમવાયાચ) સંયુક્તવ્યભા સમવાય સબધથી હોનાથી પાકળ રૂપાદિમા (અમે) અગ્નિનો (વૈશેષિકમ્) વિશેષ ગ્રંથ નિમિત્તકારણ છે

ભાવાર્થ—પાર્થિવ પરમાણુમા અગ્નિના સ યોગ સબધથી રક્તરૂપાદિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમા અગ્નિનો ઉપયુગ્ન છે, તે નિમિત્તકારણ બને છે અગ્નિસંયુક્ત પાર્થિવ પરમાણુ અને એ પરમાણુની અદર જે નીમરૂપ ફેરવાઈ રક્તરૂપ બન્યું તે પાર્થિવ પરમાણુની અદર સમવાય સબધથી રહે છે અગ્નિની ઉપયુગ્નતા એ રૂપનું નિમિત્ત કારણ હોય છે, અગ્નિનો ઉપયુગ્ન બધા જ પાકળ ગુણો પ્રત્યે નિમિત્ત કારણ હોય છે

જુદી, સુખ, દુખ, ધન્યતા, દેવ, પ્રયત્ન ધર્મ, અધર્મ અને ભાવના આ બધા ગુણો નિમિત્ત કારણ તરીકે જ હોય છે ॥ ૭ ॥

હવે વેદના પ્રમાણ્ય સબધી સમજણ આપે છે

દષ્ટાના દષ્ટપ્રયોજનના દટામાવે પ્રયોગોઽમ્યુદયાય ॥ ૮ ॥

પદાર્થ—(દટાનામ્) પ્રમાણ્યથી ઉપનમ્થ યતા કર્મો (દષ્ટપ્રયોજનનામ્) જેનું પ્રયોજન શાસ્ત્રમા બતાવવામા આવ્યું છે એવા કર્મોનું (પ્રયાગ) અનુશાન (અમ્યુદયાય) અમ્યુદયને માટે છે (દટામાવે) માનવ પુરુષગત દટા માં અભાવ હોવાથી

ભાવાર્થ—આગ, દાન, રનાન, સંખ્યા, તપ, સદાચાર વગેરે કર્મોનું અનુદાન અભ્યુદય જનક છે. અગ્નિદોનં ગુહુવાત્ સ્વર્ગકામઃ સ્વર્ગાર્થિ=સુખાદિને ઈચ્છનારે અગ્નિદોન આદિ કર્મ કરવાં જોઈએ. આ વાક્યમાં તો અગ્નિદોનરૂપ કર્મનું સ્વર્ગ પ્રયોજન વિધિ સાથે જ બતાવ્યું છે. કર્મ ક્ષણિક હોવાથી વિનાશિ છે અને બધાં કર્મ તરત જ ફળ આપતાં નથી. કેટલાંક કર્મોનું ફળ જન્મોત્તરમાં પણ મળે છે; કોઈ પણ કર્મ નિષ્ફળ નથી. કર્મ અર્થાત્ ક્રિયા નષ્ટ બલે યાવ પણ તેનાથી જે અપૂર્વ રૂપ એક શુભ ઉત્પન્ન થઈ આત્મામાં રહે છે તે તો ફળ આપ્યા પછી જ નષ્ટ થાય છે. વેદોક્ત કર્મ નિષ્ફળ કદી પણ હોતાં નથી. પરમાત્મા સર્વજ્ઞ અને રાગાદિ દોષથી રહિત છે તેથી તેનો ઉપદેશ ખોટો હોતો નથી, જેમાં રાગ, દ્વેષ અને અજ્ઞાન હોય તેનો ઉપદેશ ખોટો પડે છે. ઈશ્વરમાં રાગાદિ દોષ નથી માટે તેનો ઉપદેશ સફળ છે, ખોટો નથી.

ઈશ્વરની સર્વગતા જગત્પત્ની રચનાને લીધે સિદ્ધ થાય છે તથા વેદની યથાર્થતાને લીધે પણ સિદ્ધ થાય છે. કુર્વન્નેવેદકર્માણિ જિજીવિષેત્ યજુર્વેદ અ. ૪૦-૨. ઇત્યાદિ વૈદિક પ્રમાણો કર્મો કરવાનો આદેશ આપે છે. ઈશ્વરમાં રાગ અને અજ્ઞાન છે એવી શંકા પણ કરી શકાય નહિ. ॥ ૮ ॥

વેદ ઈશ્વરે બનાવ્યા છે એમાં પ્રમાણ આપે છે.

તદ્વચનાદામ્નાયસ્ય પ્રમાણયમ્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ—(તદ્વચનાત્) ઈશ્વરોક્ત હોવાથી (આમ્નાયસ્ય) વેદનું (પ્રમાણયમ્) પ્રમાણ છે.

ભાવાર્થ—વેદ પૌરુષેય નથી અર્થાત્ કોઈ પણ મનુષ્યરૂપ પુરુષે બનાવ્યા નથી; કારણ કે મનુષ્યમાત્ર બૂલતે અને રાગાદિને વશ હોય છે અને તેથી તેના લખાણમાં, વચનમાં અને કર્મમાં પણ ભૂલ હોય છે, એટલે એમનો ઉપદેશ કોઈક વખતે ખોટો પણ પડે છે. ઈશ્વરમાં તો ભૂલ જ નથી તો પછી એનો ઉપદેશ ખોટો હોય જ શી રીતે? કારણ વગર કાર્ય બને જ શી રીતે? અસંભવું કારણ રાગાદિ છે. તે રાગાદિ ઈશ્વરમાં નથી, માટે ઈશ્વરોક્ત હોવાથી વેદ સત્ય છે. ઈશ્વરને પણ પુરુષ માનવામાં આવ્યો છે, અને ઈશ્વર રૂપ પુરુષે વેદ બનાવ્યો છે, એ દષ્ટિએ તો વેદ પૌરુષેય પણ છે. આ ઠેકાણે અપૌરુષેય વેદ એટલે ઈશ્વર-કર્તૃક વેદ. માનવપુરુષની અપેક્ષાએ વેદ અપૌરુષેય છે. રાગાજ્ઞાનાદિકિર્વિવ્રતા પ્રસ્તુત્વ વર્ણનં વૈવેત્ ॥ જે વેદને ન વિદન્તે સઙ્ગાસ્ત્યમન્યતા ॥ ઇત્યાદિ વચનો પણ ઈશ્વરમાં રાગ અને દોષનો અભાવ કદી નથી ॥ ૯ ॥

कणादसूत्रोपरि भक्तिपूरात् कृता मयाशङ्करशर्मणेयम् ।
कृतिः समाप्ता गिरि गुर्जराणा नौलून्ववार्णा रसमग्नपूर्णा ॥

पूर्वेषामपि विज्ञाना गुरो नित्ये विदात्मनि ।
समर्पितमिदं हन्तु दर्शनं मनसस्तनः ॥

इति वैशेषिकदर्शने गुर्जरभाषाभाष्ययुते दशमाध्यायस्य
द्वितीय माह्निकम् ।

✽ इति वैशेषिकदर्शनं ✽
समाप्तम्

ॐ